

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

TESI DOCTORAL

Autora: M. Àngeles Sáez García

Director: Ricardo García Cárcel

CREURE, SOMIAR, LLUITAR:

BARCELONA EN FEMENÍ

I

L'AVENTURA ESPIRITUAL D'ISABEL DE JOSA (1490-1564)

UAB

Universitat Autònoma de Barcelona

Doctorat en Història Comparada, Política i Social

Departament d'Història Moderna i Contemporània de la UAB

Bellaterra, Cerdanyola del Vallès, Setembre del 2018

TESI DOCTORAL

Autora: M. Ángeles Sáez García

Director: Ricardo García Cárcel

CREURE, SOMIAR, LLUITAR:

BARCELONA EN FEMENÍ

I

L'AVENTURA ESPIRITUAL D'ISABEL DE JOSA (1490-1564)

Universitat Autònoma de Barcelona

Doctorat en Història Comparada, Política i Social

Departament d'Història Moderna i Contemporània de la UAB

Bellaterra, Cerdanyola del Vallès, Setembre del 2018

Agraïments

El que es pot llegir en les pàgines següents és fruit de la col·laboració, suport i generositat de diverses persones que m'han acompanyat en aquest intens recorregut. Primerament, agraeixo al director d'aquesta tesi, Ricardo García Cárcel, el seu positiu *coaching* i encertats consells que han alimentat el meu esperit investigador, així com el recolzament rebut pels membres del departament d'Història Moderna. Tanmateix, adreço el meu reconeixement als meus companys i companyes de l'institut Can Jofresa de Terrassa, en particular als integrants del departament de Ciències Socials que han patit no un, sinó dos doctorands entre les seves files, circumstància també soferta per la directora del centre, Maria Antònia Parera, i per la cap d'estudis, Vicki Pavón, la complicitat de les quals les defineix com a dones impulsores del coneixement.

El periple al llarg d'aquest anys pels arxius i ciutats, no sempre a prop de casa, m'ha conduït a coincidir amb diverses i generoses persones, entusiastes de la cultura que no han escatimat mitjans ni energia en fer possible que aquesta investigació arribés a bon port. He tingut la gran fortuna de conèixer en persona a Patrizia Carpo, bibliotecària i arxivista de la Biblioteca Civica de Vercelli, qui amb la seva professionalitat i exquisit tracte fa seu el lema del bibliotecari britànic Michael Gorman "honra el passat per construir el futur". També a Giorgio Tibaldeschi, director de la publicació *Bolletino Storico Vercellese*, per la seva bona disposició als meus requeriments i consultes. De igual manera mereix gratitud el senyor Nazzareno Biglio, encarregat de l'opera pubblica del Comune de Vercelli, per localitzar el retrat d'Isabel de Josa, així com l'amabilitat de la senyora Antonella Ariodante, secretaria d'uffizzi del Comune, en procurar-nos l'accés a les instal·lacions de la sala consistorial. Espero que l'inestimable ajut prestat per la senyora Olga Channoux, responsable del fondo Valdostano de la Biblioteca Regionale de

la Vall d'Aosta, s'hagi vist reflectit en les pàgines dedicades a la sàtira sobre Isabel de Josa, les quals no haguessin estat possibles sense ella.

Anàlogament, hem comptat amb el mai prou reconegut suport i mestria del senyor Avel·lí André i Gabián a qui hem importunat amb aquells passatges llatins difícils de desxifrar, amb la col·laboració de mossèn Marc en la transcripció del pergamí de l'Arxiu del monestir de la Mare de Déu del Àngels i Peu de la Creu, amb la gentilesa d'Araceli Rosillo, responsable de l'Arxiu dels Franciscans de Catalunya, i amb la Miriam Rodríguez Matilla en la traducció dels textos en francès antic.

Per últim, però no per això menys rellevant, dono les gràcies al Carles, el meu marit qui m'ha acompanyat a molts dels arxius, m'ha ajudat amb la documentació i, sobretot, m'ha alimentat, i a les meves filles per acceptar un grup de dones del segle XVI instal·lades en la quotidianitat de la nostra llar.

Sumari

Sumari de figures i taules.....	10
Abreviatures.....	12
Introducció	16

PRIMERA PART. BARCELONA EN FEMENÍ

1. El batec espiritual de Barcelona	24
1.1. El marc general de l'espiritualitat femenina	24
1.2. La singularitat de les barcelonines	27
1.3. La mirada detinguda sobre el Raval	33
1.4. Una geografia de la solidaritat femenina a inicis del segle XVI	38
1.5. Gabriel de Vilamarics. Un promotor urbanístic, artístic i religiós	45
2. L'espiritualitat a Santa Maria del Peu de la Creu.....	52
2.1. Les <i>Mantellate</i> i les religioses servites. Impulsors de l'orde.....	53
2.2. Els servites de Santa Maria del Peu de la Creu (1504-1513)	56
2.3. Rebel·lia i dissidència. La fractura conventual femenina	62
2.4. Les "pobres Clares" de Santa Maria del Peu de la Creu (1515-1522)	71
2.4.1. El trasllat al monestir de la Santíssima Trinitat (1522-1539)	74
2.5. Les darreres habitants del Peu de la Creu (1536-1562)	76
3. L'activisme femení inspirat per Ignasi de Loiola	78
3.1. Alguns precedents historiogràfics.....	78
3.2. Barcelonines d'avantguarda en la devoció a Ignasi de Loiola	85
3.2.1. La indomable negociació de Teresa Rajadell i Jerònima Oluja	88
3.2.2. Agnès Pasqual. El perfil d'una mare	90
3.2.3. Estefania de Requesens. Una protectora a la cort	95
3.2.4. Guiomar d'Hostalric. Una "gentil dama"	102

3.2.5. Aldonça Terré de Cardona. Una dona solidària	109
4. El somni truncat d'Elisabet Roser	118
4.1. El vincle amb les Jerònimes de Sant Maties	121
4.2. El recolzament a Teresa Rajadell	123
4.3. Les causes pies d'Elisabet Roser	125
4.4. El sojorn a Roma	128
4.4.1. L'emergència d'un nou model de dona jesuïta. Leonor Osorio.....	141
4.4.2. El <i>gioco di squadra</i> d'Elisabet a Roma	144
4.4.3. Santa Marta en l'ull de la crítica	151
4.4.4. Contra-model de dona jesuïta	153
4.4.5. El desencís	155
4.4.6. La imatge desdibuixada d'Elisabet	158

SEGONA PART. L'AVENTURA ESPIRITUAL D'ISABEL DE JOSA

5. El bressol dels Orrit	162
5.1. Lleida i l'origen convers de la família	164
5.2. La brillant carrera de Vicenç Orrit	169
5.3. Els Orrit Pagès	172
5.4. La Lleida d'Isabel Joana Orrit	175
6. Autoritat i espiritualitat	182
6.1. Senyora feudal	182
6.2. Isabel i Ignasi de Loiola	187
6.3. La cort d'Isabel de Portugal	192
6.4. Els escrits d'Isabel de Josa	198
6.4.1. El <i>Tristis Isabella</i> segons Lucas Alaejos	199
7. (Re)elaborant el model d'autoritat espiritual	208
7.1. El model religiós híbrid	213
7.2. Els fonaments canònics de la prèdica pública	217
7.3. Entre límits i fissures	220

8. Sobrepassant els límits. Les prèdiques d'Isabel.....	224
8.1. Evidències de prèdica pública.....	230
8.2. Semblances sobre la conversió de jueus a Roma	237
9. La fundació de la Confraria de la Sang i dels Desemparats	244
9.1. La difícil conciliació entre llegenda i realitat	244
9.2. L'ànima de la confraria	250
10. Els Infants Orfes de Barcelona. Una obra de conjunt	260
10.1. El Bací dels Orfes de Barcelona	261
10.2. La Casa dels Infants Orfes	268
10.2.1. Les òrfenes d'Isabel de Josa	270
10.2.2. Els orfes de Pedro Fabro i Elisabet Roser	273
11. Els fets de Guillem de Josa, fill d'Isabel	286
11.1. El noble Josa	287
11.2. Els anys de fúria (1548-1558)	291
11.3. La restitució de Guillem	311
12. Isabel: introductora de l'orde de Santa Clara a Niça	318
12.1. El primer monestir de Santa Clara	319
12.2. Instruccions a les primeres clarisses de Niça	326
13. Vercelli. La fundació del Col·legi i l'educació de les òrfenes	332
13.1. El Col·legi i l'església de Santa Maria de Loreto	334
13.2. Les òrfenes i les elits	337
13.3. El model pedagògic de la criança cristiana	340
14. El dinamisme espiritual femení a Milà	350
14.1. Voluntats trobades. Entre reclusió i penitència forçada	353
14.2. Santa Maria del Soccorso i la reinserció social femenina	360

15. Mediadores i reformadores	370
15.1. Madama de Casalvolone	372
15.2. La família Ferrero de Biella	374
15.3. Seguint les passes d'Isabel dins l' <i>orme</i> de Carlo Borromeo	376
16. Isabel i la posteritat.....	382
16.1. La (des)configuració d'Isabel en tres exemples	382
16.1.1 Milà, segle XVII: una apropiació d'identitat	382
16.1.2. Vall d'Aosta: una sàtira de 1848	391
16.1.3. Diodata Saluzzo, 1830: <i>Isabella Losa. novella dell'anno 1560</i>	396
16.2. Els llocs de la memòria	403
16.2.1. Barcelona	403
16.2.2. Vercelli	406
Reflexions finals	412
Fonts i bibliografia	422
Apèndix documental	470

Sumari de figures i taules

1. Plànol d'agrupacions de dones soles i d'acceptadores. Barcelona, 1515	44
2. Plànol de finques adquirides per Gabriel Vilamarics a la zona del Raval de Barcelona, 1499-1502.....	50
3. Taula de l'estimació feta per la Companyia de Jesús de les donacions efectuades per Elisabet Roser, 1543-1546.....	138
4. Taula dels diners rebuts per Elisabet Roser a Roma, 1543-1546	139
5. Taula de les despeses ocasionades per Elisabet Roser a la Companyia de Jesús, 1543-1546	139
6. Taula de la despesa a favor de la Companyia de Jesús efectuada per Elisabet Roser, 1543-1546	140
7. Taula dels administradors del Bací dels orfes instituït per Guillem de Pou, 1377-1553	267
8. Ritratto di dama. Pinacoteca Ambrosiana, Milà	388
9. Medalla d'Isabella Ordonia de Rosales	389
10. Retrat d'Isabel de Josa i de Cardona. Sala consistorial, Vercelli	407
11. Retrat de sant Ignasi de Loiola. Pinacoteca Ambrosiana, Milà	408
12. Bust d'Isabell de Josa i de Cardona. Ex Collegio delle Orfane, Vercelli	412

Abreviatures

- ACA. Arxiu de la Corona d'Aragó
- ACB. Arxiu Capitular de Barcelona
- ACL. Arxiu Capitular de Lleida
- ADAM. Archives Départementales des Alpes-Maritimes
- ADB. Arxiu Diocesà de Barcelona
- ADM. Archivo Ducal de Medinaceli
- ADS. Arxiu Diocesà de Solsona
- AFC. Arxiu dels Franciscans de Catalunya
- AGS. Archivo General de Simancas
- AHCB. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
- AHN. Archivo Histórico Nacional
- AHPB. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
- AHPZ. Archivo Histórico Provincial de Zaragoza
- AHSCSP. Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau
- AHVD. Arxiu Històric de Vilassar de Dalt
- AMA. Arxiu del Monestir dels Àngels
- AML. Arxiu Municipal de Lleida
- AMSMB. Arxiu del Marquesat de Santa Maria de Barberà
- ANC. Arxiu Nacional de Catalunya
- APS. Arxiconfraria de la Puríssima Sang
- APSMP. Arxiu Parroquial de Santa Maria del Pi

APTC. Arxiu Particular de la Torre de Claramunt

ARCHV. Archivo de la Real Chancillería de Valladolid

ASDM. Archivio Storico Diocesano di Milano

ASM. Archivio di Stato di Milano

ASR. Archivio di Stato di Roma

AST. Archivio di Stato di Torino

ASV. Archivio Segreto Vaticano

ASVc. Archivio di Stato di Vercelli

AUSA. Archivo de la Universidad de Salamanca

BAM. Biblioteca Ambrosiana, Milano

BAV. Biblioteca Apostolica Vaticana

BC. AHSC. Biblioteca de Catalunya. Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu

BCV. Biblioteca Civica di Vercelli

BNBM. Biblioteca Nazionale Braidense, Milano

BNE. Biblioteca Nacional de España

BRA. Biblioteca Regionale di Aosta

BUB. Biblioteca de la Universitat de Barcelona

COV. Collegio delle Orfane di Vercelli

DSC. Dipòsit de l'Hospital de la Santa Creu

FAPR. Fons de l'Arxiu del Palau Requesens

FCIO. Fons de la Casa dels Infants Orfes

IEC. Institut d'Estudis Catalans

ORM. Ordes Religiosos Monacals

RAH. Real Academia de la Historia

RBME. Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial

RBM. Real Biblioteca, Madrid

RC. Reial Cancellaria

MHSI. Monumenta Historica Societatis Iesu

Chron. I. Polanco, J. A. Chronicon Societatis Iesu. Vitae Ignatii Loiolae. Tomus Primus (1491-1549).

Ep. Instr. I. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Iesu fundatoris epistolae et instructiones. Tomus Primus 1524-1548.

Ep. Instr. II. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Iesu fundatoris epistolae et instructiones. Tomus Secundus 1548-1550.

Ep. Instr. IV. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Iesu fundatoris epistolae et instructiones. Tomus Quartus 1551-1553.

Ep. Instr. V. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Iesu fundatoris epistolae et instructiones. Tomus Quintus 2553.

Ep. Instr. VIII. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Iesu fundatoris epistolae et instructiones. Tomus Octavus 1554.

Ep. Instr. XII. Sancti Ignatii de Loyola Societatis Iesu fundatoris epistolae et instructiones. Tomus Duodecimus 1556 (Appendix 1539-1555).

Ep. Mixt. I. Epistolae Mixtae ex variis Europae locis ab anno 1537 ad 1556 scriptae. Tomus primus (1537-1548).

Ep. Mixt. II. Epistolae Mixtae ex variis Europae locis ab anno 1537 ad 1556 scriptae. Tomus secundus (1549-1552).

Ep. Mixt. III. Epistolae Mixtae ex variis Europae locis ab anno 1537 ad 1556 scriptae. Tomus tertius (1553).

Ep. Mixt. IV. Epistolae Mixtae ex variis Europae locis ab anno 1537 ad 1556 scriptae.
Tomus quartus (1554-1555).

Ep. Nadal. I. Epistolae P. Hieronimi Nadal Societatis Iesu, ab anno 1546 ad 1577.
Tomus primus (1546-1562).

Fabri Mon. Fabri Monumenta

FN. IV. Fontes narrativi de Sancto Ignatio de Loyola. Volumen IV. Vita Ignatii
Loyolae.

Mon. Borgia II. Monumenta Borgia. Sanctus Franciscus Borgia quartus Gandiae dux
et Societatis Iesu praepositus generalis tertius. Vol. II (1530-1550).

Lainii Mon. IV. Lainii Monumenta. Epistolae et acta patris Jacobi Lainii, secundi
praepositi generalis Societatis Iesu. Tomus quartus. 1558-1560.

Litt. Quadr. I. Litterae quadrimestres ex universis, praeter Indiam et Brasiliam. Tomus
primus (1546-1552).

Polanco Comp. I. Polanco Complementa. Epistolae et comentaria. Tomus primus.

Scripta I. Scripta de Sancto Ignatio de Loyola Societatis Iesu fondatore. Tomus
primus.

Scripta II. Scripta de Sancto Ignatio de Loyola Societatis Iesu fondatore. Tomus
secundus.

Introducció

Poca cosa coneixem de l'espiritualitat femenina de la primera meitat del segle XVI¹, tema ampli que permet incloure totes aquelles experiències no exclusivament religioses ni institucionalitzades. És cert que existeixen diverses monografies sobre alguns convents de religioses que en el seu dia sortiren a la llum principalment de mà d'Antoni Paulí², o estudis com el de Maria Pilar Ruiz-Olalla sobre Pedralbes al segle XVI³ i el d'Anna Castellano des de la història de l'art per al mateix monestir durant l'època moderna⁴. Tomàs Vergés cobreix la història del monestir de les Jerònimes des de la seva institucionalització fins l'època contemporània⁵. Joan Bada i Elias, completa l'estudi de

¹ Ens consten de primera mà els esforços realitzats per les universitats catalanes a aquest respecte i d'altres a nivell estatal. A tall d'exemple, mencionem la trobada Internacional celebrada a Barcelona l'octubre del 2017 en col·laboració de la CEU Abat Oliba, la Universitat de Barcelona i el Museu de Pedralbes on un dels blocs temàtics explorava les creences i emocions en època moderna. En un marc més ampli, l'agència històrica de les dones, la seva influència i exercici d'autoritat i poder dins les estructures polítiques i religioses rebia el 2016 l'atenció del XVIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Investigación de Historia de la Mujeres (AEIHM) i el novembre del 2017, el de la Fundación de San Millán de la Cogolla en col·laboració amb la Universidad de la Rioja per al món religiós femení en el marc de Trento. Paral·lelament o com a resultat d'aquestes i altres trobades han estat publicades interessants aportacions dins la revista *Historia Social* 91 (2018) amb el dossier dedicat a les fronteres religioses i socials en el context de la Reforma Catòlica; el volum titulat *Autoridad, poder e influencia. Mujeres que hacen historia* (2017) a càrrec d' Henar Gallego i María del Carmen Franco, o la propera publicació del número 36 de la *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*.

² PAULÍ MELÉNDEZ, A. *Efemérides històriques del Real Monasterio de San Matías (monjas Jerónimas) de Barcelona hasta nuestros días*, 1941; Íd. *Monasterio de religiosas Agustinas de Santa María Magdalena vulgo Arrepentidas*, 1942; Íd. *Real Monasterio de San Pedro de las Puellas en Barcelona*, 1945; Íd. *Real Monasterio de Santa Isabel de Barcelona 1565-1964*, 1964; Íd. *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*, 1952; íd. *El Reial Monestir de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona 1454-1970*, 1970; íd. *Santa María de Valdonzella*, 1972; També la més recents d'Antoni ALBACETE GASCÓN i Margarida GÜELL. *El reial Monestir de Santa Maria de Valdonzella (1147-1922)*, 2013; Maria-Mercè COSTA. *El món de les dames de Jonqueres*, 2005; ALEMANY, Pilar. *Síntesi històrica del monestir de S. Maties de monges Jerònimes de Barcelona*, 1982; MASABEU, Josep. *Santa Maria de Montalegre*, 2004; GALMÉS, P. *Monestir de Nostra Senyora dels Àngels i Peu de la Creu: monges dominiques*, [s. d.]

³ RUIZ-OLALLA, M. P. *Aproximació a una institució senyorial eclesiàstica: Pedralbes al segle XVI*, 1987.

⁴ CASTELLANO I TRESSERRA, A. "Les "reformes" del monestir de Pedralbes al llarg dels segles XVI i XVII." *Pedralbes* 23 (2003).

⁵ VERGÉS I FORNS, A. *Les Jerònimes de Barcelona i la seva història (1475-1980)*, 1987.

Paulí sobre Jerusalem⁶ després de treure a la llum, en els ja llunyans anys setanta del segle passat, el que ha estat des de llavors un llibre de referència sobre la *Situación religiosa de Barcelona del siglo XVI* on es descriuen breument els convents femenins. Notòria atenció ha estat dedicada per Tarsicio d'Azcona⁷ a l'intent dels Reis Catòlics per reformar la vida monàstica barcelonina, on s'albira la mobilització femenina i ciutadana per impedir-la. En canvi, manca un estudi específic sobre dones vídues, beates i terciàries durant aquest període⁸.

La irrupció d'Ignasi de Loiola en l'escenari espiritual de Barcelona ha fet vessar molta tinta des de la ja recòndita publicació d'Hugo Rhaner sobre Ignasi i les dones, línia historiogràfica que abordem en el capítol corresponent. Amb tot, el tema ha estat estudiat des de la figura del sant i no des de la de les dones a partir de les fonts jesuïtes, fet que ha condicionat tant el tractament com la desigual atenció que han rebut les diferents benefactores.

Un compromís ineludible per fer front a aquestes mancances ha anat prenent cos al llarg dels últims anys. Un recorregut iniciat amb la biografia d'Isabel de Josa i de Cardona, investigació culminada el 2015 en el marc del màster Història de Catalunya ofert per la Universitat Autònoma de Barcelona. La vida d'aquesta rellevant, però desconeguda figura històrica, contribuïa a posar sobre l'escenari espiritual femení una riquesa temàtica encara per tractar en la nostra historiografia. Va néixer la necessitat de contextualitzar aquesta biografia dins el marc espiritual del segle XVI on s'oferís el ritme pausat o l'estrèpit, la calma i la rauxa, la negociació, l'estratègia i la mediació. En definitiva, l'espiritualitat viva de les dones en interrelació amb la societat i amb les diverses natures del poder. En les següents pàgines confrontarem el marc teòric de l'exclusió i inferioritat femenina amb diverses realitats desconfiguradores d'unes barreres, que tot i els avanços fets des de la Història social i de gènere, encara resten per perfilar.

⁶ BADA I ELIAS, J. *Monestir de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona 1494-1994*, 1993.

⁷ AZCONA, T. "Reforma de religiosas benedictinas y cistercienses de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos." *Studia Monastica* 9 (1967); Íd. "Nuevos documentos sobre la reforma del monasterio de Santa Clara de Pedralbes en tiempos de los Reyes Católicos." *Estudios Franciscanos* 69 (1968); Íd. "Paso del monasterio de Santa Clara de Barcelona a la Regla Benedictina (1512-1518)." *Collectanea Franciscana* 38 (1968).

⁸ Únicament comptem amb estudis per l'època medieval com el de BOTINAS, E.; CABALEIRO, J. "Formes d'espiritualitat femenina autònoma a l'Edat Mitjana. Alguns exemples." *Finestrelles* 5 (1993); BOTINAS; CABALEIRO; DURAN, M. A. *Les beguines. La raó il·luminada per amor*, 2002; COMAS VIA, Mireia. *Les dones doles a la Baixa Edat Mitjana: una lectura sobre la viduïtat*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 2012.

Amb l'objectiu d'analitzar el nivell d'autoritat, poder i influència assolit per algunes dones, així com les estratègies emprades per a la seva consecució en el marc territorial d'Espanya, Catalunya i Itàlia, es presenta el contingut de la investigació en dues parts diferenciades encara que connectades entre sí. La primera, aborda l'activitat espiritual femenina a Barcelona, mentre que la segona particularitza en Isabel de Josa degut a la riquesa que la seva trajectòria vital aporta al debat sobre la participació activa de la dona en el camp de la teologia i atenció social.

La primera part, Barcelona en femení, parteix de les limitacions a les quals es va trobar sotmesa la dona, presentant els motius de la seva exclusió ministerial en relació amb la seva inferioritat jurídica i subjugació al judici moral i social per, a continuació, calibrar tot el ventall de matisos que flexibilitzaren aquestes constriccions prenent com a exemple les actituds i activitats de les dones de Barcelona. Per a tal efecte, es mostra el panorama espiritual de la ciutat a finals del segle XV i principis dels XVI localitzant algunes congregacions femenines que evolucionaren de beateris a convents per poder percebre, tant la capacitat de gestió a l'intern de la comunitat com la de negociació amb la jerarquia civil i religiosa. Es vol esbrinar si en aquesta tendència generalitzada van intervenir factors coercitius com per exemple, la supervivència de la comunitat o si, per contra, va formar part de l'evolució vers la perfecció espiritual del grup. Més enllà de les particularitzacions sobre les agrupacions ja conegudes i consolidades, es pretén aportar una visió del que anomenem xarxa solidària femenina de principis del segle XVI. Dins aquest concepte ampli, s'inclourien les agrupacions de dones vídues, de beates i d'acaptadores situades en determinats espais físics de la ciutat per valorar-los en relació amb la presència d'institucions monàstiques i assistencials ciutadanes, així com per establir els nexes d'interrelació entre elles. En aquest punt, avaluarem la incidència d'altres factors que afavoriren aquesta localització centrant l'atenció en els agents promotors urbanístics i espiritual a la zona del Raval.

S'instrumentalitzarà la creació del monestir de Santa Maria del Peu de la Creu com a espai receptor de la diversitat de vivències espirituals. Del protagonisme de les religioses servites com a impulsores de la primera comunitat masculina de l'orde establerta a Barcelona, es passarà a valorar l'impacte de la reforma monàstica portada a terme pels Reis Catòlics en el si dels convents femenins. Tant l'intent de la reforma com la controvèrsia sorgida entre Conventuals i Observants permeten desvelar i aprofundir en les causes de les resistències i dissidències femenines en tots dos sentits, a favor i en

contra, cobrant ple sentit un dels termes inclosos en el títol de la tesi: “creure”. Cal, però, puntualitzar que l’interpretem en la totalitat d’accepcions en llengua catalana, és a dir, tan en l’etimològica derivada del llatí (*credere*), com en la col·loquial emprada per expressar obediència que només presenten algunes llengües veïnes com l’occità (*creire*)⁹. Amb aquest nivell de concreció perseguim visualitzar la lluita, és a dir, la dialèctica entre les diferents esferes d’autoritat ja sigui de naturalesa monàrquica, eclesiàstica o femenina. La polèmica entre elles permet un posicionament de grup on la identitat femenina es redefineix en base a les estratègies i recursos utilitzats per elles. En aquest sentit, s’analitzarà en particular el trencament comunitari de Santa Maria de Pedralbes i les vivències de la comunitat escindida resident al monestir de Santa Maria del Peu de la Creu.

El segon *input* a l’activisme espiritual femení el proporciona la relació establerta entre Ignasi de Loiola i el cercle de benefactors barcelonins. En aquest punt, a banda del reconegut patrocini econòmic al sant, el principal propòsit i motivació radica en mostrar una avaluació detallada de les aportacions d’aquestes dones al desenvolupament de l’espiritualitat ignasiana vehiculada a través dels lligams de parentiu existents entre elles, així com les seves connexions amb els diferents àmbits religiosos, culturals i polítics. Per a la seva consecució s’establiran els tres identitaris, d’autoritat i de solidaritat que defineixen, a nivell biogràfic i espiritual, a algunes de les seves integrants utilitzant les fonts jesuïtes complementades amb altres de caràcter inèdit en una contribució innovadora que té per objectiu trencar els estereotips historiogràfics establerts sobre elles. En particular, es focalitzarà l’atenció en la figura d’Elisabet Roser incidint en la seva activitat benèfica i fundacional dirigida a diversos col·lectius marginals de Barcelona. S’abordarà el seu somni per esdevenir una religiosa jesuïta aportant una nova perspectiva al problema històric de la formació de la branca femenina de la Companyia de Jesús, alhora que s’aprofundirà en la configuració del nou model de dona jesuïta.

La segona part, l’aventura espiritual d’Isabel de Josa, es centrarà en la seva experiència vital i religiosa. Els fets singulars de la seva vida es constitueixen en elements trencadors de motlles tant de gènere com historiogràfics a considerar dins l’àmbit religiós catòlic. Els punts angulars de la investigació compreenen una trajectòria que abraça diferents facetes de la seva identitat, com a filla, esposa, mare, vídua i religiosa. Els aspectes

⁹ COROMINES, 1992, II, 1050-1051.

biogràfics s'alternaran amb els contextuals per tal de calibrar la seva definició religiosa, essencials per esbrinar els fonaments d'un singular empoderament¹⁰ femení legitimat per les autoritats eclesiàstiques que la facultaren per a la prèdica pública i diverses fundacions a Catalunya i Itàlia. S'abordarà el debat historiogràfic sobre la realitat de la predicació femenina contrastada amb el model aportat per les profètiques i visionàries on no es deixen de banda les estratègies emprades per les religioses per accedir a la paraula i docència pública.

Els factors de caràcter personal que incidiren en Isabel per a la presa de determinades decisions conduiran a presentar el fets del seu fill Guillem, convertit en un perseguit bandoler. A aquest efecte, es valorarà la instrumentalització de les seves connexions amb els ducs de Savoia i la família Borromeo, així com la participació de les seves fundacions en la reestructuració política de l'Estat de la Savoia i en la primera reforma catòlica portada a terme a Milà.

La complexitat d'aquesta figura històrica, permet examinar temes diversos i cabdals dins la història social i de gènere. L'activitat desenvolupada a favor de diversos col·lectius facilita el poder considerar la docència femenina segons el model de dona cristiana imperant a l'època tenint en compte el referent monàstic i l'humanista. Tanmateix, es planteja la qüestió de la mediació femenina respecte a la conversió i reinserció social com a fórmula innovadora davant la reclusió forçada com a resultat de la coacció o de la praxi punitiva.

Amb la contextualització de l'activitat d'Isabel a Itàlia, continuada per Maddalena Borromeo, s'efectuarà una estimació del paper actiu de la dona dins la reforma catòlica, explorant el grau de independència o instrumentalització respecte a la jerarquia eclesiàstica.

Finalment, el darrer capítol es dedicarà al tractament historiogràfic d'Isabel de Josa i a la recepció de la figura històrica a través de diversos exemples i contextos per als quals s'ha requerit l'ús d'una metodologia transversal i interdisciplinària.

¹⁰ Utilitzem el terme "empoderament" tot i ser possiblement un calc de l'anglès "empowerment" i no estar recollit en les obres lexicogràfiques catalanes, per les connotacions específiques que el defineixen segons la tercera accepció del diccionari Webster (empower: to promote the self-actualization or influence of) davant el terme normalitzat encara que no normativitzat "apoderament". Veg. Gestor de consultes lingüístiques i terminològiques de la UB. Disponible a: <www.ub.edu/sensdubte> [Pàg. actualitzada el 8-09-2018]

Aquest estudi s'insereix dins les darreres tendències historiogràfiques que apunten vers la revisió de les fonts per tal de fer possible una major visibilitat femenina. No obstant, des dels inicis de la investigació hem sigut conscients de la problemàtica que representava treballar a partir de fonts disperses, sense una base bibliogràfica específica o un fons documental compacte a partir del qual efectuar una anàlisi. Amb tot, valorem l'esforç positivament ja que ens ha permès contribuir amb noves aportacions recavades a través de documentació inèdita, en alguns casos, i en altres, oferir una nova perspectiva sobre el tema o el problema històric. S'ha sistematitzat la informació obtinguda de documents notariaus, registres comptables, cartes reials, conclusions criminals, epistolars i memòries conventuals, sense menystenir altres com els fogatges, greuges de Cort, índexs diversos, obra pictòrica, literària i numismàtica. Totes elles han estat sotmeses a diversos processos de revisió en el decurs de la investigació, sistema que ha permès una interpretació significativa per la diversitat dels temes tractats.

PRIMERA PART

BARCELONA EN FEMENÍ

El batec espiritual de Barcelona

1.1. El marc general de l'espiritualitat femenina

Un plantejament des de la perspectiva de gènere requereix analitzar la situació femenina a la primera època moderna, així com estudiar l'existent diferència entre sexes. La teologia i el dret canònic medieval tardà constitueixen el punt de partida per estudiar les manifestacions espirituals femenines i els límits imposats a les dones en el desenvolupament d'una experiència religiosa activa i no supeditada a la masculina. La participació de l'home en la legislació que emergeix paradoxalment del dret diví natural, que considera a tots els éssers humans en igualtat de condicions, condueix a establir una primigènia diferència: la prohibició a la dona de l'accés als ordes sagrats. A aquesta divergència, hem d'afegir el distanciament que al llarg del temps es produí entre homes i dones per efecte de la concepció patriarcal de la societat. En aquest marc general en evolució és important tenir en compte la interacció entre la societat eclesial, el dret canònic i el civil en relació amb els ordenaments públics de l'època¹¹.

La legislació que donà lloc al que es podria anomenar una asimetria antropològica, rau en la necessitat d'oferir una imatge negativa de la dona en pro de la defensa del celibat, que arrenca de la reforma gregoriana. Durant el papat de Gregori VII (1073-85) l'Església travessava moments de gran crisi, on l'exercici de la simonia i el nepotisme eren usuals en un entorn de religiosos sense vocació, sacerdots poc preparats i bisbes absents i descurats de la seva *greu*. La reforma gregoriana tingué per objectiu un reforçament del clergat i un redimensionament del paper dels laics dins l'Església amb la conseqüent

¹¹BAÑARES, 26.3 (1993), 559-571.

marginació de la dona pel que respecta a la seva participació en tasques d'organització i administració en les esglésies, limitant-la al si de les comunitats femenines. En concret, la reforma apuntava vers una concepció rigorosa del monaquisme on s'exaltava el valor de la puresa i la castedat per als administradors del culte, alhora que s'agreujaven les penes contra el clergat corrupte a través d'una legislació que accentuava la posició de poder del prevere. Els tres poders fonamentals reconeguts per als homes de l'orde sagrat: l'administració dels sacraments, l'exercici del magisteri, i el de judici de la vida cristiana, desbancaven definitivament les dones de qualsevol participació en els ministeris religiosos abocant a algunes d'elles, les que tenien més inquietuds espirituals, cap a la via del misticisme¹². La defensa del celibat com a signe de puresa afavorí la concepció negativa de la dona, reforçada amb textos patristics que prenent com a base el Levític 15: 19-30, exaltava la castedat reservant la vida matrimonial als laics. Aparegué un descrèdit vers la dona contemplada com matèria de pecat, concepció refermada per textos com el *De contemptu Mundi sive miseria humanae conditionis*¹³ escrit a finals del segle XI, que gaudí de gran difusió fins al segle XVII. El celibat eclesiàstic no pretenia només salvaguardar l'honorabilitat dels clergues, sinó que afectava a altres esferes com l'econòmica (conservació del patrimoni) i la política, permetent mantenir el poder en mans del clergat. El tema de la castedat, però, no va quedar resolt, sinó que la relegà a la clandestinitat, culpabilitzant la dona com a objecte de pecat i temptació. Erasme de Rotterdam, fill d'un prevere, havia demanat que es modifiqués la llei sobre el celibat que era tant freqüentment violada. Ell, menystenint la jerarquia de valors imperants a l'època, havia col·locat l'estat matrimonial al capdamunt de l'estat de perfecció¹⁴.

Els prejudicis antropològics vers la dona, que derivaven d'una interpretació de les fonts bíbliques com a històriques, situaven Eva en inferioritat vers Adam en ser creada de la seva costella, concedint-li, això sí, un paper prioritari en l'escomesa del pecat a través de la temptació i de la transgressió, per la qual cosa, quedava en inferioritat a nivell

¹² CORDECH, 2012, 530.

¹³ Escrita pel cardenal Lotario di Segni posterior papa Inocenci III. L'obra va ser adaptada a totes les llengües europees des del segle XIII impregnant la tradició religiosa i generant una tradició pròpia que adquiriria una autoritat reflectida en obres posteriors. A Catalunya, aquesta obra es va adaptar amb el títol *Llibre del plant de l'hom*. L'empremta que l'obra d'Inocenci III deixà en els tractats sobre la misèria de l'home al segle XVI va ser molt àmplia, com en *Miserias del hombre* de Tomás de Trujillo, en guies espirituals com *Espejo de la vida humana* de Pérez de Chinchón o el *Memorial del cristiano* de Fra Luis de Granada. *De miseria humanae conditionis* també és important per comprendre els primers textos humanistes sobre la dignitat humana que sorgiren com a resposta o complement a l'obra d'Inocenci III: VEGA, 5 (2011), 13, 14.

¹⁴ VALERIO, 2016, 82-88.

antropològic, a nivell moral, i per aquesta raó, supeditada a l'home ja fos pare, germà o marit. Per completar el quadre de la “teologia de l'exclusió”¹⁵, els textos escollits dels Pares de l'Església es barrejaren amb la concepció pròpia del dret romà. Molts dels escrits recollits al Decret de Gracià (s. XIII) procedien de sant Agustí (582 sobre un total de 1200) on es pot observar, en la majoria d'ells, una absoluta igualtat entre home i dona, juntament amb altres de més ambigus. La interferència entre els textos de sant Agustí, els de Pau — referents a la supeditació al marit i al paper discent de la dona en l'Església— i l'obra de Pseudo-Ambrosi, recollida per Gracià, dictaminen la subjecció de la dona a l'home, la prohibició per exercir l'autoritat, ensenyar, fer de testimoni i jutjar¹⁶, allunyant definitivament la dona de l'àmbit general del culte, i de forma generalitzada, de les funcions públiques. L'excepció a aquest dictàmens es donava en certes ocasions com en el cas de les vídues nobles, que havien d'exercir de senyores jurisdiccionals per preservar el patrimoni familiar o actuar com a testimonis en causes civils quan es tractava d'un assumpte criminal¹⁷. Amb tot, l'oportunitat de decidir sobre el propi estil de vida quedava limitat al matrimoni convertit, en la majoria dels casos, en un assumpte de gestió o increment del patrimoni familiar o a la vida religiosa dins un convent.

El foment intel·lectual de les dones millor posicionades socialment, era proporcionat dins les seves pròpies famílies. La major o menor potenciació en l'educació de les filles quedava a la discreció dels pares depenent del patrimoni que, possiblement, la dona hagués de gestionar en cas de viudetat fins a la majoria d'edat dels fills. Per als nobles, s'establia a efectes administratius als 20 anys, encara que per altres qüestions no s'assolia fins als 25. Algunes famílies, sobretot davant l'absència de fills mascles, van potenciar que la filla primogènita assolís nivells intel·lectuals elevats si disposava d'aptituds, rebent l'educació que s'hagués destinada a l'hereu. L'actitud de la societat vers aquestes dones era dispar. Escrits contemporanis les lloaven per la seva excepcionalitat dins el moviment de la *querella de les dones*, però en alguns casos, eren vistes poc menys que uns monstres, ja que “eren filles educades com a fills, noies que parlaven com nois, dones que havien passat el ‘ritus de pubertat’ masculí de l'aprenentatge del llatí”¹⁸. Aquesta erudició, que es veia sense utilitat pràctica, només era acceptada en el cas que la dona hagués deixat enrere els trets sexuals que la definien com a tal¹⁹. Amb tot, existia un camp en el qual no

¹⁵ *Ibidem*, p. 81.

¹⁶ Decret de Gracià, C. 33, q.5, c. 12, 16, 17. *Cit.* BAÑARES, *Op. cit.*, p. 562.

¹⁷ Sobre les barreres legals i la capacitat de les dones per flexibilitzar-les: PÉREZ-MOLINA, 2011.

¹⁸ PARKER, 38.2 (2007), 265.

¹⁹ CORDECH, *Op. cit.*, p. 540.

podien mostrar el seu intel·lecte: el teològic. La crítica social o la Inquisició vetava qualsevol intervenció femenina sobre aquesta qüestió²⁰. En aquest sentit, Francesc Eiximenis en el *Llibre de les dones* arremet durament contra qualsevol home o dona que gosi dubtar de la fe catòlica, més encara si es dona ja que és “persona ydiota e simpla e ignorant, així com comunament són les dones en esta matèria.”²¹

L’aparició de l’obra de Joan Lluís Vives *De institutione foeminae christianae* el 1524, traduïda al castellà el 1528, representà un petit pas en quan a l’acceptació de la instrucció femenina, però la deixà reclosa dins les parets domèstiques o conventuals. L’únic reducte que li quedava en el terreny espiritual era explorar la pietat i la devoció. Aquest confinament de la vivència religiosa com a emoció era l’alternativa que els hi restava en aquell moment. Possiblement, aquesta limitació va ser la que va propiciar un desenvolupament del carisma personal i lideratge social²², sobre tot pel que fa a les místiques, produint expressions que sovint es podrien qualificar d’excèntriques, com en el cas de les “enllumenades”, profetesses i visionàries grups on destacaren algunes dones com Maria de Santo Domingo, la beata de Piedrahita, o Magdalena de la Cruz²³.

1.2. La singularitat de les barcelonines

El marc homogeni de la marginalitat femenina s’ha de contemplar com una situació de fons, uns límits que algunes dones de Barcelona de principis del segle XVI flexibilitzaren segons les seves possibilitats, utilitzant els recursos de la legislació civil i eclesiàstica per actuar en nom propi reforçant, d’aquesta manera, la seva identitat en la presa de decisions a nivell domèstic, familiar o religiós.

És indiscutible, que la possibilitat d’articulació d’aquesta situació de dependència i d’inferioritat respecte de l’home estava estretament lligada a la condició social i estatus civil que la dona adquiria a través de la transmissió patrimonial i posició de viudetat. Amb tot, comptem amb evidències que mostren, que algunes poques dones van exercir una

²⁰ Ídem.

²¹ EIXIMENIS, 1981, 155.

²² HERLIHY, 1945, 56.

²³ Julio Caro Baroja parla de la d’hipertrofia de la personalitat femenina diagnosticada per fra Juan de los Angeles en referència a les falses visionàries: CARO BAROJA, 1978, 41-42.

lliure elecció, en quant a la seva forma de vida. El 1511 moria Estefania de Carròs i de Mur, qui havia optat per no acceptar cap de les dues opcions possibles per la dona: la del matrimoni o la de vida religiosa. La tria de romandre soltera a càrrec de noies nobles i benestants, que residien a la seva casa de la plaça de Santa Anna per educar-se, va estar propiciada per la condició d'hereva dels béns pertanyents a la família. Sota la seva cura es van educar Joana d'Aragó, la filla il·legítima de Ferran el Catòlic, i altres noies de procedència diversa, com les filles de Martín de Toledo, Isabel i Beatriu²⁴, així com l'esclava Maria, propietat d'Isabel Sarrovira, qui manà en el seu testament dictat el 1505, que fos educada per la senyora dona Estefania per ser atorgada en dot a la seva filla Elisabet Jerònima, germana de Miquel Mai²⁵. Aquest sistema d'educació femenina era potenciada per les famílies que volien ascendir en l'escala social a través d'un bon enllaç matrimonial, ja que proporcionava a les filles una rellevància que adquirien pel bon nom de les seves preceptores les quals podien, a més, facilitar enllaços i posicions de prestigi per a les seves alumnes. Per exemple, Beatriu, l'alumna d'Estefania va servir com a dama de Joana d'Aragó; Magdalena Rodríguez, era alumna de la duquessa de Cardona, Francisca Manrique de Lara, el 1526²⁶ i Francina, qui un any abans residia a casa de Joana i Sebastià Ordeix amb el propòsit de rebre instrucció i adquirir bons costums²⁷. Anna Gralla i Desplà, sogra de Guiomar d'Hostalric, deixava en el seu testament cent lliures a cada una de les seves alumnes Magdalena i Elionor com a dot per als seus respectius casaments²⁸. En altres casos, a causa de la mort de la mare, la noia passava a residir a la casa d'alguna dona honesta i virtuosa per a rebre educació, com Àngela Rovira, qui després de quedar òrfena de mare, va anar a casa d'Isabel de Josa fins que es va casar el 1519. En aquest cas comprovem com en els capítols matrimonials figura el fet d'haver estat alumna de la noble Isabel, com a valor afegit a les seves qualitats de donzella²⁹.

Algunes dones eren partidàries que els enllaços matrimonials es realitzessin segons la voluntat dels contraents sense la coacció de la família. Així, Estefania de Carròs en el seu

²⁴ AHPB, Joan Vilana, *Testaments*, ref. 257/63, f. 79r-95v.; També a VINYOLES; COMAS, 2004.

²⁵ BELLSOLELL, 2011, 34 i 400. Trobem dues imprecisions: l'autor assumeix que Isabel Sarrovira encarregà l'educació de la seva filla, Elisabet Jerònima, en comptes de la de la seva esclava turca Maria a una noble senyora anomenada Estefania qui associa amb Estefania de Requesens, fet del tot improbable ja que en aquesta data comptava només amb un any, per la qual cosa ha de tractar-se d'Estefania de Carròs.; AHPB, Joan Palomeres, ref. 258/32. *Testament d'Isabel Çarrovira*, 1505, f. 2v.

²⁶ AHPB, Antoni Benet Joan, *22º Manualem*, ref. 259/56, s. f., 20-4-1526.

²⁷ *Ibidem.*, 3-8-1525.

²⁸ AHPB, Antoni Anglès major, *Testaments*, ref. 272/102, s. f. 24-11-1534; *27º Protocol*, ref. 272/22, s. f., 27-11-1534.

²⁹ AHPB, Joan Vilana, *34º Manualem*, ref. 257/28, s. f., 14-6-1519.

testament recomanava als pares o tutors la llibertat d'elecció per a les seves alumnes, encara que pensant de qui eren filles³⁰, és a dir, un matrimoni en concordança amb l'estatus social i qualitats personals que els havien estat inculcades. El cert és que, generalment, el matrimoni era considerat quelcom més que una unió basada en l'amor i respecte. De fet era, com es pot observar en la documentació, un autèntic contracte mercantil on s'estipulaven donacions, dots i béns a percebre. L'Església, per altra banda, protegia la reticència o desacord que una donzella pogués tenir a un enllaç pactat per la família amb la figura del rapte legal³¹, encara que des del punt de vista de l'ordre social imperant a l'època, el dret civil era més propici a acceptar la imposició dels pares, i la qüestió moral permetia que els progenitors desheretessin o privessin del dot als fills que es casaven contra el seu consentiment, tal com figurava en una obra de gran èxit que circulava per la Barcelona de finals del segle XVI titulada *Suma de casos de conciencia*, escrita pel franciscà Manuel Rodríguez³². Un exemple de disconformitat, el va protagonitzar Julita Ortigona qui el 1546 suplicava que se li atorgués suplement d'edat, ja que només comptava amb 21 anys, per a regir els seus béns i quedar lliure de la seva mare, casada recentment. Estava segrestada a causa d'un matrimoni que la família havia concertat, per la qual cosa el príncep Felip escrivia al lloctinent de Catalunya, el marquès d'Aguilar, per a què investigués el fet.³³

Trobem altres casos de dones exercint una opció personal fora del que estava moral i socialment acceptat. Amb la difusió de l'ideal de retorn a una vida de pobresa autèntica, encapçalat pel moviment franciscà de l'Observança en confluència amb la uniformitat reformista dels convents portada a terme a finals del segle XV pels reis Catòlics i el cardenal Francisco Jiménez de Cisneros³⁴, es produí un fenomen de divergència i conflicte al si de la majoria dels monestirs femenins de Barcelona. En particular i per citar alguns, foren afectats el monestir de Pedralbes i el de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona. En el primer, la divisió en dues faccions de les monges: les que volien continuar amb els privilegis adquirits que trencaven la clausura i les permetien visites, propietats i servents van xocar amb aquelles monges que creien en una vida religiosa

³⁰ AHP, Joan Vilana, *Testaments*, ref. 257/63. Es refereix en aquest cas a la seva alumna Isabel de Toledo.

³¹ Sobre la qüestió de la família i el matrimoni: FARGAS, 2009.

³² *Cit.* FARGAS, *Op. cit.*, p. 14.

³³ ACA, *Reial Cancelleria*, Reg. 3992, f. 53v.

³⁴ AHPB, Marc Busquets, *Llibre de negocis de Santa Clara*, ref. 255/50, s. f. El 25 de novembre del 1498 el custodi i guardià dels Frares Menors Conventuals d'Aragó va presentar cartes apostòliques del Reverend Francisco Jiménez de Cisneros, arquebisbe de Toledo, de fra Fernando Vázquez i d'Alfonso de Guadalajara.

dedicada a Déu i apartada del món respectant els vots professats de castedat, pobresa i obediència. La successió de conflictes entre les dues faccions; les visites dels reformadors Juan Daza i fra Miguel Fenals nomenats pels reis Catòlics; la intervenció del rei en el nomenament de les abadesses, Teresa Enríquez (1495) i María d'Aragó (1515), així com les reclamacions a la cúria romana de l'abadessa Violant de Montcada, obligada a deixar el seu càrrec, culminaren el 1513 amb l'abandonament del monestir per un grup de monges favorables a l'Observança per traslladar-se al monestir de Santa Maria del Peu de la Creu, al raval³⁵. En el segon cas, Sant Antoni i Santa Clara, la situació propicià una petició de les monges per commutar la regla franciscana per la benedictina, que no acabà per estar del tot resolta, accentuant la divisió interna que es prolongarà més enllà de la meitat del segle XVI³⁶.

A banda de les determinació que algunes religioses prengueren per a seguir la via de l'Observança, trencant amb la seva comunitat i projectant el conflicte a l'esfera social, altres dones sense professar en convents, s'agruparen o anaren a viure en solitud. Durant la primera meitat del cinc-cents la zona del Raval entrà en una fase d'urbanització on s'observa una proliferació de construcció i lloguer d'habitatges, alguns dels quals serviran per a hostatjar aquests grups de dones com a la beata Elionor Ribes³⁷, a qui l'argenter Francesc Poriti li ven unes habitacions el 1503³⁸ o una altra beata a qui Gabriel de Vilamarics, també argenter, estableix a una casa del carrer Nou el 1507³⁹. Hom ha trobat l'explicació d'aquest fet en el dot que els convents demanaven per al seu ingrés, el qual no era assequible per a tothom, però també degué respondre a la situació que es vivia en els convents i a unes inquietuds espirituals pròpies, que no passaven per sotmetre's a la voluntat dels priors dels ordes religiosos masculins en continu litigi dins les seves mateixes files. Els espais religiosos institucionalitzats com els convents, suposaven la reproducció del mateix ordre familiar on la jerarquia i l'autoritat tornava a estar exercida per figures masculines. En canvi, les agrupacions de dones o beateris podrien considerar-se una forma d'expressió religiosa basada en relacions de parentiu espiritual més que de subordinació jeràrquica, tot i que respecte dels monestirs i convents, ocupaven una posició marginal i no sempre eren acceptats socialment⁴⁰. Les característiques aplicades

³⁵ AZCONA, 66 (1968), 323.; RUIZ-OLALLA, 1987.

³⁶ AZCONA, 38 (1968), 78-134; JORNET, 2 (2012), 173-188.

³⁷ ACA, *Patrimonio*, reg. 2968. "Fogatge general del 1515". Al 1515 vivia a la davallada de Sant Just.

³⁸ AHPB, Antoni Benet Joan, *8º Manualem*, ref. 259/43, s. f., 31 de maig del 1503.

³⁹ AHPB, Antoni Benet Joan, *11º Manualem*, ref. 259/45, s. f., 1 de gener del 1507.

⁴⁰ MUÑOZ FERNÁNDEZ, 11 (1996), 39-60.

a aquest col·lectiu, el qual costa de definir, varia en funció de la pròpia vivència religiosa, en solitari o en comunitat; amb la pronunciació dels vots de castedat i pobresa, portant una vida aïllada o vivint en petites comunitats vinculades a un tercer orde⁴¹.

Altres agrupacions de tipus religió que abundaren en la primera meitat del cinc-cents foren les confraries. La majoria de les que coneixem o han pogut ser estudiades, ens revelen una barreja de funcions entre gremials i religioses, fruit de l'evolució de les confraries medievals. A Barcelona, les que trobem documentades ofereixen dades relatives a les ordinacions per les quals es regien els seus afiliats i els càrrecs que les administraven. En molts dels casos, estaven integrades per homes i dones, encara que l'evidència femenina no queda constatada ni registrada en les seves actes. La confraria estava destinada tant a l'exercici de la religiositat, practicada en dates assenyalades en el calendari litúrgic, com al suport d'alguna causa pia principalment entre els seus afiliats. A més d'aquestes funcions, cal contemplar la confraria com un espai de sociabilitat, de transmissió d'inquietuds i d'idees espirituals⁴².

De manera fortuïta, comptem amb un document d'excepció pel que fa a aquest tipus d'agrupacions⁴³. Es tracta d'un llistat de les dones que van formar part de la Confraria de Sant Nicolau dels mercaders, des de finals del segle XV fins finals del segle XVI, la qual tenia la seva capella al convent de Sant Francesc de Barcelona⁴⁴. Les dades que proporciona el volum són breus: figura el nom de la dona; el seu estatus, casada, vídua o monja; l'any d'entrada; les quotes i any de pagament i, en el cas de mort, la paraula *òbit* al marge. Malgrat la succinta informació, ens revela el nom d'aquelles dones que compartiren a través de la confraria algun tipus de relació, religiosa, caritativa o social. Entre elles, destaquen algunes dones rellevants de la vida barcelonina. Una de les més antigues fou la magnífica senyora Isabel, vídua de mossèn Bernat Sapila, qui va pertànyer

⁴¹ CRUZ, 33 (2016), 248.

⁴² Joaquim M. Puigvert defineix les confraries com a "estructures de solidaritat i devoció voluntàries que possibiliten, en molts casos, a diferència de les obrieres, la participació femenina, si bé, sovint al marge dels càrrecs de responsabilitat." *Cit.* per BADA, 9 (2005), 59.

⁴³ Sobre les confraries de dones, comptem amb la de Sabadell del 1596 la qual posa de relleu els vincles de germanadat, l'espai de sociabilitat entre les dones i la seva funció vehicular i d'assistència dins la parròquia: ALAVEDRA I BOSCH, 30 (2006), 172-181.

⁴⁴ Apuntem que es tracta d'una troballa fortuïta, pel fet que apareix juntament amb la documentació conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, pertanyent al monestir de Nostra Senyora del Carme de Barcelona indexat com "Relación de cofradesas del Carme?". ACA, *ORM- Hacienda*, Reg. 3454, s. XVI. Es tracta d'un registre d'afiliació i pagament de quotes de dones. A la part interior del pergamí de la coberta figura inscrita la següent llegenda: "JHS Maria libre de confreres de Sant Nicholau: JHS Jorafel Passolles, spidaler; Pau Gomar, scrivent 1543; Bernat Vidal, notari 1543; Montserrat, scrivent 1553; Gabriel Viela, scriptor 1554". Per exemple, en el f. 92r. apareix registrada com a Confraria de Sant Nicolau en el pagament de l'ingrés de les dones.

a la confraria des de l'any 1462 fins el 1516⁴⁵. També hi figuren la honorable senyora Isabel, beata, filla de mossèn Andreu Olivella, ciutadà de Barcelona, qui pagà els drets d'entrada el 1485⁴⁶; Hipòlita de Liori i de Requesens, comtessa de Palamós, va entrar a la confraria el 6 de febrer del 1513⁴⁷; Toda de Carròs, dona de Lluís de Centelles, ingressà el 18 d'abril del 1495⁴⁸; la magnífica senyora Anna de Gualbes, des del 1507⁴⁹; la reverenda i molt noble dona Violant de Montcada, abadessa de Pedralbes enregistrada el primer d'abril del 1509⁵⁰; Aldonça d'Aragó el 1522⁵¹; la senyora Lluïsa de Blanes, dona de Joan de Cardona abans d'exercir com a bisbe, qui va pertànyer a la confraria des del 1522 fins el 1528, any probable de la seva mort⁵². A través d'aquest extracte de noms, una mínima part de les dones destacades que hi figuren en el registre, podem observar com, a pesar de ser una confraria que acollia entre els seus membres als mercaders de Barcelona, també va estar integrada per dones benestants, els marits de les quals exercien càrrecs consistorials o pertanyien a la noblesa; dones amb nom propi sense que hi figurei el seu estatus de "vídua de" o "muller de" com advertim en Hipòlita Roís de Liori i Toda de Carròs. Aquesta circumstància, no generalitzada, ens aboca a una ulterior anàlisi que expliqui els motius de la seva pertinença a una confraria de mercaders⁵³. Per una banda, a finals del segle XV i principis del XVI molts nobles van intervenir o es van associar amb comerciants per tal d'obtenir uns guanys que els proporcionaven liquiditat econòmica davant els béns patrimonials que procedien de la seva herència, els quals estaven basats en una economia majoritàriament agrària amb rendiments que depenien de factors climàtics. Progressivament, aquesta activitat acabà sent substituïda o complementada amb el lloguer de terres i cases de la seva propietat, a causa de la recessió econòmica que suposà el transvasament del comerç marítim a altres ports com el de Sevilla i Lisboa. S'obtenia d'aquesta forma, una entrada fixa, encara que moderada de diners. Per altra banda, el que algunes d'aquestes dones, a pesar d'estar casades amb nobles importants figurin inscrites pel seu cognom, denota un respecte per la seva identitat la qual cosa ens condueix a calibrar la seva importància social en ostentar un caràcter

⁴⁵ ACA, *ORM- Hacienda*, Reg. 3454, "Relación de cofradesas", f. 33v. Isabel de Sapila va pagar com a quota d'ingrés 30 sous.

⁴⁶ *Ibidem.*, f. 33v.

⁴⁷ *Ibidem.*, f. 37r.

⁴⁸ *Ibidem.*, f. 54v.

⁴⁹ *Ibidem.*, f. 28r.

⁵⁰ *Ibidem.*, f. 57r.

⁵¹ *Ibidem.*, f. 63v.

⁵² *Ibidem.*, f. 64v. La filla de Lluïsa de Blanes, Elena de Cardona, es casà amb Guillem de Josa de qui s'ofereix notícia més endavant.

⁵³ AHUMADA, 27 (2009), 101-111.

definit i independent, recolzat pel poder que les hi atorgava la possessió de béns propis com a dipositàries de herències transmeses per línia femenina⁵⁴.

1.3. La mirada detinguda sobre el Raval

Amb l'objectiu de presentar l'efervescència espiritual que es produí durant el segle XVI a la zona del Raval de Barcelona, creiem oportú mostrar el precedents de l'activitat i evolució religiosa que desenvoluparen algunes dones de forma individual o congregacional⁵⁵ partint de l'anterior centúria.

Segons les aportacions aparegudes a diversos estudis sobre *mulieres religiosae*, l'inici del despertar de l'espiritualitat femenina a la zona del Raval barceloní, s'encarnaria en la persona d'Agnès de Portugal, documentada a Barcelona entre els anys 1408 a 1422. Desconeixem els motius que dugueren Agnès, filla d'Esteban Martínez a la ciutat, però el cert és que primerament residí en comunitat o beguinatge amb altres dues dones a prop del monestir del Carme, a casa de Francesca Ça Closa. Ben considerada per part de la societat barcelonina de principis del segle XV, gaudí del favor de l'alta burgesia entre els quals es troben els Desplà, Ça Closa, Sabater, Ça-Espluga i Gualbes, persones properes a la cort del rei Martí. Dedicada a la caritat i assistència, també desenvolupà la docència i instrucció de noies expòsites de l'Hospital de la Santa Creu sense menystenir el rol de mare espiritual que exercí a través del consol, consell i acompanyament a altres dones. Aquesta darrera funció li proporcionà substancioses compensacions, algunes en forma de llegats com per exemple, la propietat d'una casa situada en el carrer que anava des del monestir de Montalegre al monestir del Carme, residència que havia d'acollir altres persones de bona vida i religió⁵⁶.

El cas d'Agnès no serà únic en l'elecció del lloc de residència. El fenomen dels beateris, o comunitats que presenten una alternativa religiosa a la monacal, tendirà a situar-se en

⁵⁴ MOLAS RIBALTA, 21 (2001), 45-64.

⁵⁵ Resulten extremadament interessants els suggeriments d'Àngela Atienza respecte a la transformació dels beateris en convents, així com les perspectives d'estudi en aquest àmbit: ATIENZA LÓPEZ, 57 (2007), 145-168.

⁵⁶ Els documents referents a la beguina Agnès són transcrits a: BOTINAS; CABALEIRO.; DURAN, 2002, 154-156; COLL, 1981, II, 308-311; GARCÍA HERRERO; DEL CAMPO, 26 (2005), 358.

aquest sector fronterer de Barcelona on la presència hospitalària constituirà un dels detonants per al seu emplaçament proporcionant els elements que permetin una dedicació penitencial complementada amb la pràctica caritativa d'inspiració evangèlica i apostòlica.

Un dels factors determinants per a la proliferació d'institucions assistencials i religioses, moltes de les quals van sorgir d'iniciatives individuals, fou la construcció del nou recinte emmurallat, que incloïa un barri en ple creixement al redós del convent del Carme; del monestir de Natzaret i del llavors Hospital d'en Colom. La construcció de la muralla, que es perllongà durant el segle XV, abraçava tot el suburbi a l'altre costat de les Rambles. La zona compresa entre el camí de Montjuïc i el del riu Llobregat constituïa un dels territoris més transitats, en ser un dels accessos a la ciutat, motiu pel qual s'emplaçaren els principals centres assistencials. Així, en la confluència dels carrers del Carme i de l'Hospital, a la plaça del Padró, estaven ubicats el de Sant Llàtzer, també anomenat de Santa Margarida, que atenia els malats de lepra, i el de Sant Maties o de Pere del Vilar per pobres, malalts i pelegrins. Serà un altre, l'hospital del canonge Colom, el que al 1401 albergui el nou hospital general que, sota el nom de la Santa Creu, unificarà gran part dels existents a la ciutat. Arran d'això, començarà un procés d'urbanització de la zona compresa entre el nou hospital i el monestir de Santa Maria del Carme. La parcel·lació dels horts i construccions d'habitatges s'estendrà de forma ininterrompuda al llarg dels carrers Hospital, Jutglar, Cervelló, Tallers, Natzaret i altres adjacents⁵⁷. Allà s'instal·laran dones de vida retirada o en petits grups.

De Recloses a Jerònimes de Santa Margarida.

Vinculat a l'hospital de Santa Margarida, a principis del segle XV, existia una comunitat de beates conegudes com "Les recloses de Santa Margarida" la qual veurà incrementat el seu nombre a partir de l'ingrés de Brígida Terré i altres tres dones. Des d'una casa propera a l'hospital, atendien els malalts, tasca en gran mida necessària ja que aquests comptaven tan sols amb l'assistència de la clavera i la serventa. Aquest beateri es va institucionalitzar definitivament el 1477 quan va ingressar en l'orde de sant Jeroni sota la regla de sant Agustí⁵⁸, encara que anteriorment, les seves religioses havien format part de l'orde tercer

⁵⁷ CARRERAS CANDI, 1908, III, 380.

⁵⁸ El 1448, Brígida Terré es dirigia als consellers per suplicar la protecció de la casa que no estava subjecta a cap regla monàstica: BOTINAS, E. [et al.]. *Op. cit.*, p. 157-158. Per altra banda A. Campillo en el seu

de sant Francesc. El canvi, tendència comuna a molts beateries durant aquesta època⁵⁹, probablement es degué a les grans dificultats de subsistència que patí la comunitat en veure disminuïdes les donacions i almoines durant els anys de la Guerra Civil Catalana (1462-1472)⁶⁰. Aquest factor, juntament amb l'interès de l'Església per controlar els diversos grups de dones susceptibles de caure en l'heretgia i l'escàndol, tal como Brígida afirmava⁶¹, va propiciar que la comunitat depengué del bisbe de Barcelona. Per altra banda, la petició de les religioses per a què els malalts fossin traslladats a l'Hospital de Sant Maties no va prosperar, per la qual cosa foren elles mateixes les que es mudaren a una casa al costat d'aquest hospital, no gaire distant de l'anterior.

De terciàries franciscanes a clarisses de Jerusalem

Els carrers de l'Hospital i Carme fins les Rambles configuraven un triangle delimitat pels carrers de Cervelló i el monestir de Jerusalem donant nom a aquesta via. Les religioses de Jerusalem, establertes l'any 1475 en la que havia estat l'antiga Casa de les monges de sant Domènec (1371-1425), constituïen una comunitat de vint-i-sis monges clarisses Observants el 1498⁶², nascudes del primer nucli de terciàries franciscanes format per Rafaela Pagès i Antonina de Pisa al seu retorn del pelegrinatge a Jerusalem. Les informacions recollides a les diverses cròniques sobre la fundació del monestir no parlen de l'existència d'una comunitat de dones prèvia a la institucionalització religiosa. La llicència, però, per a l'erecció del monestir concedida pel papa Pius II el 1460 menciona la súplica de *dilectas filias Raphaella et quorundam alias mulierum tertii ordinis Sancti Francisci de poenitentia nuncupati socias suas*, llicència, que segons consta en el document, comptava amb el beneplàcit del rei Joan I i de la reina Joana⁶³. Això, indica

manuscrit informa que el beateri va estar acollit amb anterioritat a la seva adhesió a l'orde de sant Jeroni, a la regla de sant Francesc: ADB, *Culte*, Ms. CAMPILLO, 1795, II, f. 368.

⁵⁹ Ángela Atienza observa la mancança d'una monografia que expliqui la constitució de convents a partir de beateris, així com un estudi sobre beates i beateris a l'època moderna: ATIENZA, 57 (2007), 147; El mateix succeeix per Catalunya.

⁶⁰ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, Vol. f. 234. El 7 de juliol del 1468, Brígida Terré sol·licitava llicència per rebre almoina a causa de l'escassetat produïda per la guerra. La comunitat de terciàries franciscanes estava formada en aquell moment per sis dones.

⁶¹ "E per malícia del temps se pogués seguir que algunes a suggestió diabolical e ab concell d'algunes qui les visiten porien en lur bon proposit vacillar e escandalizar les altres." AHCB, *Deliberacions*, f. 171r-172r. Súplica de Brígida Terré al Consell de Cent (18-11-1448), reproduïda en BOTINAS, E. [et al.], *Op. cit.*, p. 158.

⁶² AHPB, Pere Pasqual, *37° manuale comune 1497-1499*, ref. 191/16, s.f. (23-4-1498).

⁶³ AFC, 1D-2, *Crònica manuscrita del P. Miquel Àngel Vidal (1679-1680)*. Dins, però, en un plec solt hi és el document que consta de tres pàgines, segurament copiades pel P. Vidal, amb el títol: Año 1460.

una comunitat ja formada resident en algun indret de Barcelona que cercava una vida monàstica en clausura. En ell no apareix la invocació sota la qual es vol erigir el monestir, encara que esmenta l'abadessa i les monges terciàries. Sobre aquest tema, una altra informació procedent d'una crònica manuscrita anònima de l'Arxiu dels Pares Franciscans de Catalunya parla de la controvèrsia entre diversos autors als quals no cita, sobre l'autèntica fundadora, oferint una versió alternativa a la història del pelegrinatge. Segons l'escrit, hauria estat promogut per la vídua Aldonça Musset de Barcelona, qui acompanyada per Rafaela, hauria viatjat fins Jerusalem. La vídua a la seva mort hauria cedit el seu habitatge com a lloc de retir a Rafaela constituint-se d'aquesta forma el nucli primigeni comunitari⁶⁴.

La fundació com a monestir sota la regla de santa Clara, subjecte al ministre provincial dels franciscans tingué lloc el 1496, motiu pel qual s'havien instal·lat dos anys abans per a la seva reforma quatre monges procedents del monestir de la Trinitat de València⁶⁵, data coincident, probablement per algun tipus de desacord, amb la sortida de la vicaria i de dues monges de Jerusalem al convent de Valldonzella de Barcelona. La reina, Isabel la Catòlica, refusà i penalitzà el fet amb el trasllat de les religioses a un monestir de Saragossa, possiblement l'homònim i filial del de Barcelona que ja havia abraçat l'Observança⁶⁶. Amb tot, Santa Maria de Jerusalem de Barcelona, constituïria un exemple en la subjecció a la clausura durant els diversos intents per aplicar la reforma conventual que es succeïren durant el segle XVI⁶⁷.

Aquestes comunitats, iniciades com a petits cenobis laics de caràcter no reglat, emanaven inicialment d'unes inquietuds religioses al marge de les institucions establertes en pro d'una forma de vida que postulava la regeneració religiosa i social. Per l'època que es formen, a finals del segle XV, són fruit de les corrents espirituals reformistes que es concretaren en la *Devotio Moderna*, desembocant vers la centúria següent dins la jerarquia monacal. El fenomen d'institucionalització dels cenobis femenins estigué

Pontefice Pio Secundo Concedit Abbate et Monialum de Jerusalem civitatis Barchinone ut possit erigere Monasteriu, ampliari...

⁶⁴ AFC, 1D-4, *Religiosos*, Legajos 1. Jerusalem, Ms. anònim, "Fundación del Santo convento de Jerusalén de la Ciudad de Barcelona", f. 129-130.

⁶⁵ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, f. 234; ADB, *Culte*, Ms. CAMPILLO, 1795, II, p. 376; AFC, 1D-4, *Religiosos*, Legajos 1. Jerusalem, "Relació de sor Teresa Ricart, abadessa de Jerusalem sobre la fundació i progrés del monestir, 1615."

⁶⁶ ACA, RC, reg. 3611, f. 35r. (5-2-1494).

⁶⁷ El 1552, el bisbe Jaume Cassador considerava que les religioses de Jerusalem complien la clausura a la perfecció: BADA, 1993, 53; PAULÍ MELÉNDEZ, 1970.

associat al creixement de la comunitat, i a la necessitat d'una direcció espiritual vinculada a algun membre del clergat. Per al cas del monestir de Jerusalem no és casual que el seu emplaçament a la Casa d'en Porta, antiga seu de les monges dominiques de Sant Pere Màrtir (posteriorment Montsió), hagués estat ocupat per dones de mala vida. Aquesta particular circumstància, condueix a contemplar la primigènia col·laboració de la reina Joana, les donacions del seu fill, Ferran el Catòlic⁶⁸, així com la profusió de butlles, breus i indulgències, sota el prisma d'una doble intencionalitat restauradora moral i religiosa, més encara en advertir la seva proximitat al bordell de la Volta d'en Torre, conjuntura que propiciava la presència de dones públiques en les àrees adjacents⁶⁹.

La reeducació penitencial a Santa Maria Egipcíaca

Continuant amb les obres pietoses, també al segle XV, concretament el 1410, el venerable Francesc de Valldemosa, un religiós cartoixà mallorquí, va cedir unes cases i horts al lloc del Canyet per a la construcció d'una casa sota la invocació de santa Maria Egipcíaca⁷⁰, amb la finalitat de recollir les pecadores que volguessin reformar-se mitjançant la penitència i l'oració. Aquesta iniciativa administrada pel Consell municipal responia a una preocupació per controlar la disrupció social femenina. En contrast amb la legitimació de la prostitució mitjançant els bordells denominats "pobla"⁷¹ on estaven recloses les meretrius, existia al mateix temps, fruit d'una doble moral, un gran interès per la conversió d'aquestes dones. De fet, segons les ordenances municipals i reials, l'edat reglamentària per exercir la prostitució estava compresa entre els 12 i 20 anys, motiu pel qual els monestirs o cases de convertides actuaven com a retir de pecadores penedides que cercaven la salvació segons el "motllo", tan difós a l'època, de Maria Magdalena o santa Maria Egipcíaca. Amb tot, comptem amb el testimoni de la "Maioral" o guardiana de les Egipcíaques com a evidència que la voluntarietat d'ingrés a la institució obeïa més

⁶⁸ ACA, RC, reg. 3569, f. 231. Ferran el Catòlic ordenava al guardià dels frares Menors de l' Observança que donés al procurador del monestir 4000 sous per les obres de l'edifici (22-10-1493). El mes següent, el rei realitzava una donació de 5000 sous: *Ibidem*, f. 258 (4-11-1493).

⁶⁹ El bordell de la Volta d'en Torre estava entre el carrers de Tallers i del Carme. Entre el 1432 i 1448 s'havia prohibit a les prostitutes exercir en els carrers d'en Porta i d'en Morera. Sobre l'exercici de la prostitució fora els bordells, José Luis Betrán aporta un mapa de les àrees on el vici públic havia d'ésser erradicat al segle XVI a propòsit de la correlació d'aquest amb la propagació de la pesta: BETRÁN MOYA, 1996, 374.

⁷⁰ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, f. 23- 24 (1410-1411); ADB, *Culte*, Ms. CAMPILLO, 1795, II, f. 389v.

⁷¹ Els "pobla" eren uns recintes emmurallats o tancats formats per diverses cases o hostals regentats per un hostaler o hostalera.

a la necessitat que a la ferma decisió de conversió: “que com elles per gran necessitat més que per voluntat haian haudes admetre e convertir”⁷². La funció d’acolliment d’aquesta institució va derivar progressivament en Casa de correcció on tancaven les dones adúlteres sentenciades per la Cúria del veguer⁷³.

1.4. Una geografia de la solidaritat femenina a inicis del segle XVI⁷⁴

A principis del segle XVI, el monestir de Santa Maria Magdalena de dones penedides que fins llavors havia exercit la funció d’acolliment i conversió de prostitutes, la va abandonar per dedicar-se a la vida contemplativa, motiu pel qual sorgí la necessitat d’una nova Casa que complís amb aquella funció. La resposta a aquesta situació no només comptà amb iniciatives sostingudes per la Ciutat o l’Església. Un grup de dones s’instal·lava a unes cases al darrera del monestir de Santa Maria del Carme, concretament al carrer d’en Borra⁷⁵. La vídua Caterina Artala juntament amb altres dones sol·licitava el 1518 al bisbe de Barcelona llicència per acaptar, argumentant l’extrema pobresa de la comunitat⁷⁶. El fet indica el naixement d’un beateri acollit a l’orde de santa Maria del Carme que comptava amb l’assistència i direcció espiritual del frare carmelita calçat Jaume Cortés. Al grup, format per dones de la “mateixa religió”, es van incorporar el 1519 Elionor Tries i Verònica Bo, les quals, instal·lades “al cap de la scala dictarum domorum maiorum sopra l’ort del Carma” compartien les despeses dels habitatges, alou del rector i església de Sant Miquel, gestionats per Gabriel de Vilamarics⁷⁷. Aquest petit cenobi se’l relacionarà posteriorment amb la fundació d’una casa de recollides sota la denominació de Santa Magdalena del Peu de la Creu⁷⁸.

⁷² AHCB, *Eclesiàstics. Inquisició, Egipcíaques*, 1C. XVIII-3.7, c. 1433, f. 3. El context del document és la demanda d’una donació per reparar la casa després del terratrèmol del 1430, indicant que són moltes dones les acollides per necessitat.

⁷³ “Per posar en seguretat les dones adulteres e gordar aquellas de la ira e maltractas de lurs marits.” AHCB, *Eclesiàstics. Inquisició, Egipcíaques*, 1C. XVIII-3.7, (any 1500), f. 4.

⁷⁴ S’ha optat pel terme “solidaritat” en comptes del de beateris o congregacions de religioses terciàries per la diversitat i pluralitat de realitats a les que podrien respondre les agrupacions femenines localitzades.

⁷⁵ AHPB, Antoni Benet Joan, *18º manualement 1517-19*, ref. 259/53, s. f. (18-04-1518).

⁷⁶ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, vol. 50, f. 240. (17-06-1518).

⁷⁷ AHPB, Antoni Benet Joan, *19º manualement 1519-20*, ref. 259/54, s. f. (1-10-1519).

⁷⁸ ADB, *Culte*, Ms. CAMPILLO, 1795, II, f. 384r.; AHCB, *Fons personals*, Josep Mas, 5D49-06, sobre 54. “Notes manuscrites. Barcelona. Arrepentidas.”

Sens dubte al redós de les institucions religioses i assistencials es congregaren dones, majoritàriament vídues, en petits grups o en cases contigües. Aquest *modus vivendi* alternatiu a l'ingrés monàstic estava basat en lligams de solidaritat femenina lluny de la constricció a una jerarquia conventual i a unes normes que limitaven la vocació assistencial que moltes d'aquestes dones albergaven. Per aquest motiu, encara que presents en diverses àrees, aquest sector de la ciutat va resultar l'indicat per l'atenció als col·lectius marginals on trobem malalts, nens i dones⁷⁹. Per exemple, a l'Illa de l'hospital, l'acaptadora Antonia Coromines vivia amb tres infants⁸⁰. També és freqüent la presència femenina en llocs propers als monestirs que com en el cas del beateri de Caterina Artala, ofereix la possibilitat de disposar d'un confessor establint d'aquesta manera un vincle amb l'orde religiós⁸¹. La documentació no resulta molt explícita al respecte, encara que s'intueix aquest tipus de relació mitjançant la presència d'un frare com a testimoni o actor de les transaccions per l'establiment de dones en alguna residència veïna al monestir. El maig del 1501 el frare Jaume Mir, mestre en Sagrades Escriitures, efectuava el pagament de 10 lliures a la vídua Francina Oliver per una casa on havia residit la vídua Isabel Puig. El contracte de lloguer per període de cinc anys li permetia habitar la casa situada al costat del portal de l'església del Carme, encara que el document no revela si aquesta era compartida per altres dones⁸². Altre exemple que il·lustra la relació entre dones i espais compartits, l'ofereix el grup d'Àngela Francina deç Papiol, Elionor Romeva, Jorneta i Antonia Calbús. En aquest cas, comparteixen els horts situats al carrer d'en Jutglar, a orient del monestir del Carme. Es tracta d'un terreny indivís, les propietàries dels quals eren Àngela Francina i Elionor⁸³. La primera, casada amb Bernardí de Marimón el 1505, era filla de Joan Galceran de Papiol i de Francesca Regàs. Àngela Francina, filla única del matrimoni va heretar la senyoria de Papiol, títol transferit a l'espòs, senyor de Sant Marçal mitjançant l'enllaç matrimonial⁸⁴. El 1513, quan es formalitza l'acord per a compartir els horts, Àngela era vídua, encara que l'altra propietària, Elionor Romeva, no ho serà fins el 1520, data del decés del seu espòs, Bernabé Alsina, oïdor de comptes de la

⁷⁹ Sobre el paper social que els beateris i els recolliments de dones desenvoluparen en el marc veïnal i local, Àngela Atienza reclama una major atenció. També es planteja el grau de tolerància vers les agrupacions de beates més acomodades: ATIENZA, 57 (2007), 167.

⁸⁰ ACA, *Patrimoni*, reg. 2968, f. 3v.

⁸¹ Francisco Pons Fuster ha constatat la presència del binomi espiritual beata-confessor en els seus estudis sobre les beates valencianes: PONS FUSTER, 2015, 214.

⁸² AHPB, Antoni Benet Joan, *7º manualet 1501-1502*, ref. 259/42, s. f. (6-05-1501).

⁸³ AHPB, Antoni Benet Joan, *15º manualet 1513-1514*, ref. 259/50, s. f. (7-08-1513).

⁸⁴ GIRONÈS, 2008, 3.

vegueria de Barcelona⁸⁵. En tots dos grups constatem la participació de dones amb un estatus social preeminent davant la resta de procedència més humil. Aquest factor proporcionaria a la comunitat seguretat i recursos per a la convivència, així com l'oportunitat d'establir vincles que afavoririen els donatius per a la seva subsistència.

Per a la compleció d'una geografia que mostri els vincles solidaris femenins i els nuclis d'una incipient inquietud espiritual, l'anàlisi del fogatge general del 1515⁸⁶ corresponent a la ciutat de Barcelona, ofereix una visió clara dels indrets on es concentraren majoritàriament els grups de dones. La distribució per illes de cases permet localitzar-les nombrosament prop dels monestirs i hospitals, entre les quals sovint trobem una dona que exerceix d'acaptadora (Fig. 1). Tanmateix, aquestes dones apareixen principalment en qualitat de vídues distingint la seva posició social pel tractament⁸⁷. Així, la majoria són enregistrades pel seu nom, la qual cosa denota la seva pertinença a les capes socials baixes. Altres, figuren precedides per la denominació "madona" indicant respectabilitat i maduresa; com a "Senyora" per les de l'alta burgesia i noblesa, de la qual es distingeixen aquelles més rellevants, com la comtessa de Palamós, la noble Sra. Àngela Llordat i dona Joana de Castre Pinós, entre altres. A banda de les nombroses acaptadores envoltades d'altres dones emplaçades en cases contigües o vivint en petites comunitats, destaquem les beates, les quals acostumen a residir a casa o a prop d'alguna noble. Per exemple, a la vora de l'església del Pi, la senyora dona Isabel de Pallars vivia acompanyada per una beata que tenia llicència per acaptar, al costat de Justina, una altra acaptadora i de Beatriu de Medina⁸⁸. Posteriorment, pel testament d'Isabel Pallars descobrim que la beata que viu amb ella és la seva germana a qui fa hereva universal, llegant diners a les beates de sant Francesc⁸⁹. A les immediacions, a l'Illa del carrer de Petritxol, trobem a Agna, la beata, qui habitava contigua a la vídua Joana Loberes⁹⁰. Al costat de dues dones vídues i de dona Isabel Enríquez, de la senyora Caterina de Centelles i de la senyora Rafaela Olivera, la

⁸⁵ SERRA I PUIG, 2015, I, 216.

⁸⁶ Antonio Ortiz Domínguez recomana la utilització dels fogatges com a font rica pels estudis demogràfics sobre vídues: ORTIZ DOMÍNGUEZ, 1992, 303. En aquest cas, proporciona, a més, altres dades d'interès com petites anotacions relatives a la situació d'alguna de les dones com per exemple, que viu d'almoïna o que resideix a casa d'una altra dona fins que trobi un habitatge.

⁸⁷ En el fogatge apareixen registrades quatre "dones enamorades", eufemisme per designar les meretrus. Tres d'elles, Madona Gràcia, Eulàlia Solera i Isabel Vargas, residien a l'Illa compresa entre el carrer Nou i la muralla, i la quarta, Anna de Barcelona, a l'Illa entre el carrer d'en Carabassa i la carnisseria d'en Sos: ACA, *Patrimonio*, reg. 2968. "Fogatge del 1515", f. 35v, 36v.

⁸⁸ ACA, *Patrimonio*, reg. 2968. "Fogatge del 1515", f. 7r. Viuen al costat de l'església del Pi.

⁸⁹ AHPB, Antoni Anglès major, *Testaments 1522-1542*, ref. 272/103, s. f. Barcelona, 22 març del 1530.

⁹⁰ ACA, *Patrimonio*, reg. 2968, f. 7r.

beata Yolant Beneta vivia a l'Illa compresa entre el Portal del Pi i la Portaferriça⁹¹. La darrera beata que consta en el fogatge, la senyora Fonoll, convivia amb la senyora Logau al carrer de Sant "Domingo"⁹². En el registre també hi figuren les dones declarades com a pobres envoltades d'altres dones o acollides per caritat a casa d'alguna vídua. Curiosament, Caterina Jonera, declarada com a pobre, vivia acollida a casa del cirurgià Benet Miró juntament amb Beatriu Mirona, i madona Eleonor Castella qui exercia l'ofici de sanadora⁹³.

Com hem apreciat anteriorment, algunes d'aquestes agrupacions femenines tendiran a consolidar-se com a comunitats de terciàries. És el mateix procés experimentat a la comunitat de beates reformades de sant Domènec constituïda als afores de la porta de Sant Daniel el 1490, que passaren a estar subjectes al bisbe set anys més tard. Els primers anys patiren diverses penúries a causa de la falta de rèdits i les escasses donacions⁹⁴. El monestir sota la invocació de Nostra Senyora dels Àngels seria un d'aquells que s'encabiria dins el paquet de mesures reformadores portat a terme pel bisbe Jaume Cassador, canviant de la pertinença del tercer orde al segon de dominiques⁹⁵.

El testament d'Isabel Pallars dictat el 1530 revela l'existència de beates de sant Francesc, les quals acostumaven a ser sepultades al convent de Santa Maria de Jesús de l'Observança franciscana⁹⁶. Durant la mateixa dècada assistim a la formació d'un grup de beates del tercer orde de sant Domènec liderat per Joana Morell caracteritzat per una activa contribució a l'ensenyament femení. L'assumpció del lideratge per part d'una de les integrants coincideix amb una millor posició econòmica, cosa que aportaria seguretat a la resta del grup, com es confirma pel fet que Joana llegà a la comunitat la casa on habitaven⁹⁷.

A banda de les notícies esparses sobre els establiment de beates a indrets propers a alguna institució religiosa, passada la meitat del cinc-cents, la documentació revela l'afermament d'un beateri del tercer orde de sant Francesc que hauria estat promogut pel bisbe de

⁹¹ *Ibidem*, f. 7v.

⁹² *Ibidem*, f. 38v.

⁹³ *Ibidem*, f. 17v.

⁹⁴ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, vol. 48, f. 202. El 4 de juny del 1507, el prevere Joan Torres exhortava a la formació d'un grup d'homes que es dediquessin a mendicar per al sosteniment de les religioses i del monestir que estava a punt de desaparèixer.

⁹⁵ ADB, *Culte*, Ms. CAMPILLO, 1795, II, f. 374r.

⁹⁶ AHPB, Antoni Anglès major, *Testaments 1522-1542*, ref. 272/103, s. f.

⁹⁷ CARRERAS CANDI; GUNYALONS, 1914, III, 85.

Barcelona Jaume Cassador qui va afavorir l'establiment a unes cases de la vídua Anna Pinera i d'altres *mulieres religiosae* per portar una vida comunitària honesta i dedicada a Déu. La continuïtat del cenobi es confirmà el 1553, quan la comunitat, encapçalada per Joana Fornés, va obtenir llicència per construir una capella a la casa que ja posseïen a les immediacions del monestir del Peu de la Creu⁹⁸. El convent sota la invocació de santa Elisabet quedava subjecte al bisbe de Barcelona en qualitat de protector del lloc davant el monestir del Carme i altres veïns. A aquesta mesura es seguiria la submissió de la comunitat als frares de sant Francesc⁹⁹.

⁹⁸ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, vol. 55, f. 50r. (13-03-1553)

⁹⁹ ADB, Ms. CAMPILLO, 1795, II, f. 379r.; AHCB, *Fons Personals*, Josep Mas, 5D49-06, sobre 54. Ms. "Barcelona, Convent de Santa Isabel."

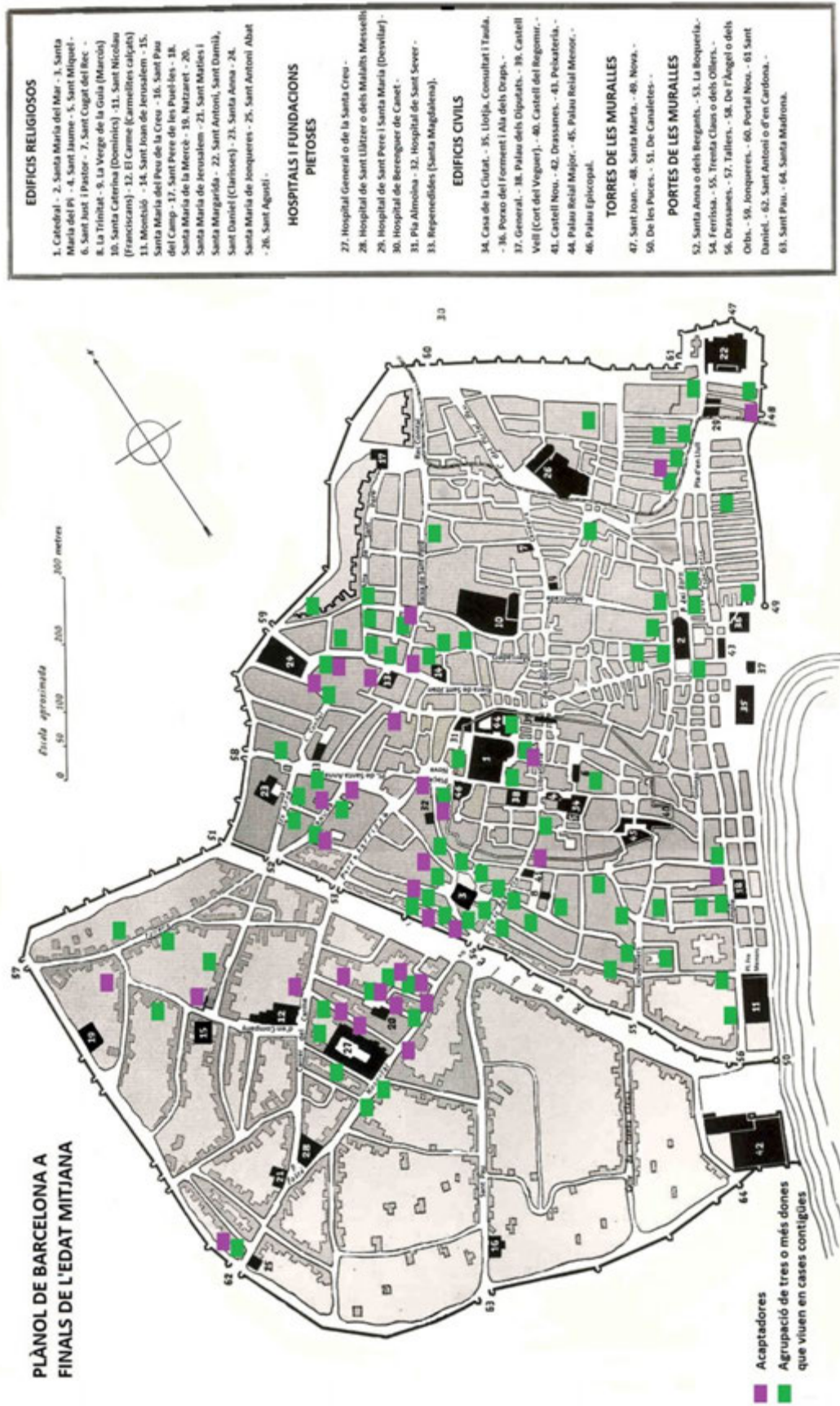

Fig. 1. Localització d'agrupacions de dones i aceptoros (1515). Font: ACA, Patrimoni, reg. 2968. Adaptat per Carles Raurell Vidal de < www.geografiainfinita.com >

1.5. Gabriel de Vilamarics. Un promotor urbanístic, artístic i religiós

El procés d'urbanització de la zona del Raval experimentà a inicis del segle XVI un notori impuls. Un dels agents responsables fou l'argenter Gabriel de Vilamarics, home polifacètic i un dels grans promotors del moment. Com a activitat pròpia del seu ofici, destacaria la fabricació d'una custòdia de plata sobredaurada d'estil plateresc elaborada en els tallers de Tortosa el 1521 per a l'església de Sant Joan Baptista de la població d'Horta de Sant Joan¹⁰⁰. Amb anterioritat i fins la fabricació de la custòdia mencionada, havia estat regent de la Casa de la moneda de Barcelona, la Seca, ofici atorgat per Ferran el Catòlic el 1502 mitjançant recomanació¹⁰¹. Entre les seves nombroses activitats exercí com a procurador i ecònom del monestir de Montserrat¹⁰², del comanador de Sant Miquel de les Medes, Jerónimo González de Villasilplez¹⁰³ i del noble Roger Bernat de Pallars, de l'orde de sant Jaume de l'Espasa¹⁰⁴. Va formar societat amb l'impressor alemany Nicolau Spindeler¹⁰⁵ instal·lat a Barcelona des del 1501 fins al 1506, exercint, a més, de mediador en les diferències sorgides entre l'impressor i el mestre d'arts Jaume Berenguer el 1506¹⁰⁶. Durant els anys de la seva societat, es van realitzar les impressions de les obres de Bartomeu Mates, *Principia artis grammaticae ad proverbiantum perutilia* (1501); *Mendarum Alexandrinarum annotatio* de Francesc Torner (1501); les *Epistolae de regimine domus* de Bernardus Sylverter (1501); dues edicions del *Floretus* (1503); la recensió catalana de les *Introductiones Latinae* de Nebrija (1505) per encàrrec de l'inquisidor Pere Badia ; els *Comentarios a los salmos de David* del bisbe Jaume Peres de València (1506) i el tractat de pedagogia de Jaume Erla, *Doctrina com els pares deuen criar els fills així al servei de Déu com a honor del món*, (c. 1503-1506)¹⁰⁷ sense desestimar que la col·laboració s'iniciés alguns anys abans. Es coneixen impressions barcelonines d'algunes obres, com el *Tratado de los sacramentos y artículos de la fe* de l'any 1479, obra de formació doctrinal i religiosa que no és altra que el *Manipulus*

¹⁰⁰ VIDAL FRANQUET, 7 (2003), 309-311; MUÑOZ I SEBASTIÀ, 38 (2003), 25-29.

¹⁰¹ ACA, RC, reg. 3541, f. 132v-134r. L'any 1520, Gabriel de Vilamarics presentà un greuge davant les Corts contra Jaume Serra per la regència d'aquest ofici, causa que fou desestimada: ACA, *Generalitat*, Sentències originals, reg. 1077, núm. 64, f. 9v.

¹⁰² AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium*, 1504, ref. 259/8, s. f. (13-06-1504).

¹⁰³ *Ibidem*, 6° *manualem*, 1500-1501, ref. 259/41, s. f. (26-09-1500).

¹⁰⁴ *Ibidem*, 11° *manualem*, 1506-1507, ref. 259/45, s. f. (01-09-1506).

¹⁰⁵ LAMARCA, 2015, 23.

¹⁰⁶ AHPB, Antoni Benet Joan, 11° *manualem*, 1506-1507, ref. 259/45, s. f. (05-11-1506).

¹⁰⁷ LAMARCA, M. *Op. cit.*, p. 22.; La impressió apareix sense data. És Norton qui estableix una aproximació en base al període barceloní de l'impressor: INFANTES, 1998, 28.

curatorum escrit a Terol pel sacerdot aragonès Guido de Monte Roterio el 1333, de gran difusió a finals del segle XV i principis del XVI del qual, a la Península Ibèrica, únicament consta una impressió anterior a la de Barcelona de factura saragossana¹⁰⁸.

Segurament, Gabriel de Vilamarics comptava amb una nodrida xarxa de contactes fruit de les seves activitats com a procurador. La seva prolífica actuació s'estenia més enllà de l'àmbit ciutadà i es diversificava en l'exercici de la mediació, tutoria i gestió patrimonial dels fills, que en perdre els pares, no havien assolit encara la majoria d'edat. Oriünd de Monistrol de Montserrat, fill de Gabriel Carner, àlies *Vilamarics* i de Beatriu Beneta¹⁰⁹, va tenir un paper rellevant en la contractació emfitèutica i en la constructiva. L'adquisició d'immobles per llogar el situen com a propietari en diverses zones de la ciutat. Comptava amb cases al carrer Nou heretades a través de la seva tia, Caterina Xanxo. La remodelació dels habitatges li va permetre llogar la casa a la beata Honorata Amill qui després de la mort dels seus pares, Guillem i Antònia, es traslladà des de Villalonga en la diòcesis d'Elna a Barcelona. Encara que els documents no revelen la companyia d'altres dones en l'establiment, és més que probable que així fos, si atenem a la fórmula *pacto per vos et vestris* emprada en el contracte. Les cases que constaven d'hort, estaven situades a prop del convent de Sant Francesc i per elles Honorata havia d'abonar la quantitat de 8 lliures per les obres realitzades més 6 morabatins anuals¹¹⁰. La seva permanència a la casa es va prolongar per espai de tres anys sense que tinguem notícia del seu trasllat o canvi de condició¹¹¹. Paral·lelament, Vilamarics va establir la seva tia Caterina en una casa del carrer dels Ollers Blancs per la qual havia de pagar 8 sous anuals. L'any 1518 trobem en les mateixes cases que havia ocupat Honorata, a Agnès Margarita, vídua de Joan Sapila¹¹², fet que corrobora la preferència de les dones soles pels habitatges propers a centres religiosos o assistencials. Vilamarics, en consonància amb el rol de mediador i benefactor que exercí en diverses ocasions va accedir, en el cas de l'anteriorment mencionada Caterina Artala, a la reducció del preu del lloguer comptant amb la aquiescència del carmelita Jaume Cortés i del nunci de la Cúria del veguer, Joan Alzamora, representant

¹⁰⁸ De Spindeler figura en els inventaris dels Còdex de Roda el *Tratado de los sacramentos y artículos de la fe*, imprès a Barcelona l'any 1479: ACL, *Inventari dels Còdex de Roda*, sig. RC 0037. La impressió de Saragossa és del 1475: SARMIENTO, (1980), 477-78.

¹⁰⁹ AHPB, Antoni Benet Joan, *10° manualement 1504-1506*, ref. 259/44, s. f. (4-04-1505).

¹¹⁰ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium 1504*, ref. 259/8, s. f. Honorata es va instal·lar el 29-11-1504.

¹¹¹ *Ibidem*, *11° manualement 1506-1507*, ref. 259/45, s. f. (1-07-1507).

¹¹² *Ibidem*, *18° manualement 1517-1519*, ref. 259/53, s. f. (18-04-1518).

alodial del terreny on eren les cases¹¹³. Trobem altres possessions de Vilamarics en Barcelona, com la del carrer de Sant Pere més Baix amb una casa llogada el 1519 al mercader Marc Antoni del Vilar per la quantitat de 3 lliures i 5 sous anuals i les dues cases del carrer del Mill llogades, una a Jeroni Canyi pel preu de 3 lliures i l'altra amb botiga, a l'argenter Esteve Dalmau per 40 sous¹¹⁴.

Aquestes activitats immobiliàries criden l'atenció per la diversitat de locals que Vilamarics tenia a disposició en la ciutat, però no resulta un cas excepcional donat que són nombroses les persones majoritàriament pertanyents a la burgesia les que efectuen aquest tipus de transaccions mitjançant les quals obtenen una renda fixa. Arran d'això, la figura del procurador i del causídic resulta indispensable per al control o reclam dels pagaments. En aquest punt, cal destacar la incidència que l'endeutament municipal barceloní tingué sobre diversos col·lectius. La dificultat en el compliment del pagament a esglésies, monestirs i hospitals revertia de forma indirecta en l'assistència als desvalguts els quals comptaven amb menys recursos en dependre, en part, de les inversions en censals municipals efectuats per les institucions benèfiques¹¹⁵. Aquesta situació, contrastada amb l'increment de peticions a títol particular dirigides al rei i al bisbe de Barcelona durant la primera meitat del segle XVI, que consten en els registres de la Reial Cancelleria de la Corona d'Aragó i en els volums dels *Registra Gratiarum* conservats a l'Arxiu Diocesà de Barcelona, constitueixen un més dels factors a considerar com a impulsor de la solidaritat entre dones i la seva projecció cap l'assistència als sectors marginals de la població.

Dins aquest context, els terrenys limítrofes amb el monestir del Carme, a banda i banda del carrer d'en Company fins l'alçada del carrer d'en Borra, eren propietat alodial del bací dels pobres empresonats, del monestir de Natzaret i de la parròquia de Sant Miquel. Durant el període que comprèn els anys del 1499 al 1504, Gabriel de Vilamarics adquirí els terrenys per a construir-hi¹¹⁶. Primerament, en una de les parcel·les pertanyents al monestir de Natzaret quedaven les restes d'una casa derruïda¹¹⁷ que al 1442 havia estat la

¹¹³ La reducció fou considerable ja que s'efectuà en 24 lliures anuals respecte el preu total de les dues cases amb hort que era de 55 lliures: *Ibidem*, 19° *manualem* 1519-1520, ref. 259/54, s. f. (3-02-1520).

¹¹⁴ *Ibidem*, 19° *manualem* 1519-1520, ref. 259/54, s. f. (12-12-1519).

¹¹⁵ DANTÍ, 23 (2003), 754. Como senyala l' autor, la preocupació pel pagament de censals i creditors municipals apareix reflectit en els llibres de *Deliberacions* del Consell de Cent també durant el segle XVI.

¹¹⁶ Veg. plànol dels terrenys adquirits al Raval per Vilamarics al final d'aquest capítol (Fig. 2).

¹¹⁷ AHPB, Antoni Benet Joan, 4° *manualem* 1498-1499, ref. 258/39, s. f., (1-03-1499). Veg. doc. 1 de l'apèndix.

seu de la *Confratrie Sancti Spiritus claudorum, cecorum ac pauperum civitatis Barchinone*, denominada amb anterioritat de Sant Andreu. Va ser precisament l'estat ruïnós de l'immoble en relació amb el preu que pagaven de lloguer, el que va impulsar al cec Joan de Manyo i a Jaume Bravi, els seus administradors, a restituir-la a Francesc de Queralt traslladant-se a un carrer que prengué el nom de la confraria, al barri de la Ribera¹¹⁸. Tres mesos després de l'adquisició, el juny del 1499, Vilamarics efectuava diversos pagaments al mestre de cases Baltasar Noguer per les noves construccions del carrer d'en Borra, propietat de l'església de Sant Miquel, i del carrer Company sobre una parcel·la pertanyent al bací dels pobres empresonats¹¹⁹. Una de les cases es va aixecar per encàrrec del comerciant Joan Aynes. El contracte estipulava el termini de construcció en un any, que l'immoble estigués proveït de finestres i l'hort de pou i safareig¹²⁰. El 1502 establia a l'altra casa el jornalero Esteve Mates amb l'obligació de pagar un cens de 48 sous més l'entrada de "dos capons bons i rebedors"¹²¹.

A principis del mateix any, Vilamarics havia entrat en possessió dels horts que havien estat de l'arquebisbe de Sàsser, Berenguer de Sos¹²², circumstància coincident amb la seva mort. Aquesta parcel·la de bona mida, també alou del monestir de Natzaret, estava situada a la part posterior a l'adquirida en 1499, la que contenia l'antiga casa derruïda¹²³.

De totes les construccions que Vilamarics promogué a la zona, la de més importància i el nom de la qual perduraria fins els nostres dies dins el nomenclàtor de carrers, fou la del monestir de Santa Maria del Peu de la Creu. Els seus primers habitants foren els frares

¹¹⁸ COLL, N. *Op. cit.*, p. 294-295. Les referències la situen en el carrer de Bernat Puig, nom amb el que es coneix a mitjans del segle XV passant a denominar-se posteriorment d'en Company.

¹¹⁹ AHPB, Antoni Benet Joan, *5º manualement 1499*, ref. 259/40, s. f. (14-06-1499). Àpoca del pagament de 12 lliures a Francesc Garau per cal i rajoles

¹²⁰ *Ibidem*, *7º manualement 1501-1502*, ref. 259/42, s. f. (6-06-1501). Joan Aynes havia pagat un cens de 55 sous y 2 diners a més del preu de la construcció valorada en 55 lliures.

¹²¹ *Ibidem*, (8-06-1502).

¹²² De Berenguer de Sos no s'ha fet cap biografia tot i que va ser una figura eclesiàstica i política rellevant. Descendent d'una família de comerciants i polítics, es mantingué en el bàndol reialista durant la Guerra Civil Catalana. La bona relació amb Joan II i amb el rei Ferran el Catòlic li procuraren importants càrrecs formant part del Consell Reial. El 1479, quan era canonge i degà de la Seu de Barcelona, fou elegit diputat eclesiàstic i com a tal és considerat president de la Generalitat de Catalunya. El 1481 fou elegit arquebisbe de Sàsser, càrrec que comportava importants rendes. Com a curiositat, feu una assegurança de vida com a garantia d'una bestreta sobre les rendes de l'arquebisbat pel període del 1499 al 1500 assegurant d'aquesta forma els ingressos dels arrendataris de l'arquebisbat de Sàsser, a l'illa de Sardenya. Berenguer de Sos morí el 1502; AHPB, Pere Triter, *Securitatum XI, 1499-1500*, ref. 239/59, f. 76v-77r. (30-10-1499). Les dades biogràfiques i la referència documental han estat extretes de: arxiu.notarisdecatalunya.org on es pot consultar el document.

¹²³ AHPB, Antoni Benet Joan, *8º manualement, 1502-1503*, ref. 259/43, s. f. (24-01-1502).; Les monges del Monestir de Nostra Senyora dels Àngels i Peu de la Creu van recollir en les memòries del convent aquest fet, concretant que es pagava un cens de 18 sous: AMA, *Llibre de diversas cosas*, f. 72r.

Servents de Maria de l'orde de sant Agustí, coneguts comunament com a servites. Les obres de construcció estigueren a càrrec dels mestres de cases de Cals Regola¹²⁴.

Fig. 2 Font: AHPB, Not. Antoni Benet Joan; Plànol dissenyat per Lois Raurell (les mesures són una aproximació)

Finques adquirides per l'argenter Gabriel de Vilamarics en aquesta zona del Raval a prop del Monestir del Carme durant el període 1499-1502

1. Terreny comprat per Vilamarics a l'arquebisbe Berenguer de Sos amb anterioritat al 1502.
2. Finca comprada a Jaume Fornós, moliner, el primer de març del 1499.
3. Finca comprada a Tomàs Rudes el 21-08-1501.
4. Finca adquirida als hereus de Joan Bayona en data desconeguda.
5. Compra a Pere Monyòs, el 2-02-1501.
6. Monestir del Carme.

¹²⁴ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium 1504*, ref. 259/8, s. f. (4-11-1504).

L'espiritualitat al monestir de Santa Maria del Peu de la Creu

La incertesa sobre els orígens del monestir del Peu de la Creu i dels seus diversos ocupants ha estat abastament referenciada en la historiografia¹²⁵. Les reduïdes dimensions del convent i dependències originals equipararen el seu record al d'una capella o ermita situada al Raval de Barcelona. Amb tot, la memòria del lloc es mantingué en ser habitat i ampliat per les monges dominiques del convent de Nostra Senyora dels Àngels el 1562, encara que la rellevància d'aquest darrer monestir comportà pràcticament la total desaparició del primigeni. El rescat dels seus orígens, la construcció i la funció que desenvolupà dins l'espiritualitat creixent a aquesta part de la ciutat, contribueix a l'estudi de les diverses experiències que, emmarcades dins l'esfera religiosa i assistencial femenina, es desenvoluparen durant la primera meitat del segle XVI, tot i que el monestir del Peu de la Creu fou erigit per albergar un orde masculí: el dels Servents de Maria, coneguts com servites.

Aquest orde religiós fou fundat per set homes pertanyents a la noblesa i burgesia florentina el 1233. L'espiritualitat dels fundadors i primers deixebles els situa entre l'eremitisme i el cenobi, entre la vida contemplativa i l'activa. Aquesta forma de vida provocà que estigueren a punt de desaparèixer el mateix segle de la seva fundació, a causa a la manca de rèdits i propietats de les comunitats servites. Únicament, la seva inclusió

¹²⁵ Una aproximació l'ofereix el *Llibre de diverses coses* del monestir dels Àngels. En ell la cronista explica que la capella fou edificada l'any 1054 al costat del fossar, capella adquirida per Gabriel Marisch argenter pels frares Paulins. AMA, *Llibre de diverses coses*, f. 73.; COLLELL, 1955, 63-64. També al·ludeix a la presència de les monges de Pedralbes quan el monestir fou tancat pel rei. Advertim en tots dos relats diverses confusions i errors que clarifiquem en les pàgines següents.

dins de l'orde dels frares Agustins Eremites els salvà de l'extinció, obtenint l'aprovació canònica pel papa Benedicte XI el 1304¹²⁶.

Tot i que la presència dels servites a la Península Ibèrica va ser escassa, durant la segona meitat del segle XIV l'orde es retirà en mantenir-se fidel al Papa romà durant el Cisma d'Occident. No fou fins el Capítol general celebrat a Bolonya el 1488, sota el generalat d'Alabanti, que s'iniciarà un període d'expansió amb mires cap els territoris hispans ¹²⁷.

2.1. Les *Mantellate* i les religioses servites. Impulsores de l'orde

Els convents femenins, incloses les religioses laiques o *Mantellate*, van destacar com a organitzacions estables i consolidades dins l'orde. Durant el Capítol general celebrat a Bolonya el 1488 foren presents com a participants actives i de ple dret. Aquestes religioses conformen un grup diferenciat respecte a la resta dels ordes monacals donat que des de mitjans del segle XV fins inicis del XVI algunes van ser comissionades com a vicàries dins el projecte expansionista hispà, portant a terme un apostolat actiu legítim dins l'orde per acceptar tant homes com dones i per la fundació de convents de monges i frares.

D'aquestes singulars religioses consta Leonor de Morax de Saragossa (1486), nomenada vicària per a les fundacions del Regne d'Aragó juntament amb altra religiosa, Leonor Pimentel per la ciutat de Porto a Portugal¹²⁸. La seva missió ha estat interpretada com la primera presa de contacte amb alguns nuclis residuals de les antigues fundacions servites que existiren al segle XIV a Espanya i Portugal¹²⁹.

Especialment rellevant fou Emilia Ferrandi de Luquen, identificada amb Emilia Fernández de Luco. La seva procedència ha estat relacionada amb la petita població d'Àlaba per l'historiador de l'orde Odir J. Dias, encara que podria també tractar-se de Luco de Bordón, localitat que forma part del municipi de Castellote¹³⁰. Apuntem aquesta

¹²⁶ PINO, a. 54 (2004), 1-18.

¹²⁷ PINO, Dal, 2002, II, 175.

¹²⁸ GIANI, 1719, I, 269.

¹²⁹ PINO, Dal, 2002, II, 168.

¹³⁰ DIAS, 60 (2010), 4.

possibilitat en relació a una fundació masculina que tingué lloc a la localitat propera de les Cuevas del Cañart, que també forma part del mateix municipi. Aquesta dona, ben coneguda a Roma, va obtenir en una data propera al 1488 poder per actuar i fundar nous monestirs als territoris d'Espanya, França i Alemanya. Així ho confirmava la carta que Antonio Alabanti, general de l'orde, li escrigué entre els anys 1491 a 1494 amb les directrius per a les noves fundacions. En ella l'exhortava, en representació de la seva "religió", a fer conèixer l'orde mitjançant la paraula i l'exemple, és a dir, a predicar per d'aquesta manera fundar nous monestirs amb esglésies o oratoris. Tanmateix, la facultava per a poder rebre dins l'orde tant homes com dones, especialment a Espanya, França i Alemanya, territoris que conformaven l'objectiu de l'expansió. Per a aquestes fundacions, Alabanti informava Emilia, que comptava amb tots els privilegis, gràcies i immunitats segons el *Mare magnum*¹³¹.

El poder conferit a Emilia l'habilitava per a predicar, exhortar i nomenar ajudants, acceptar nous frares i monges, així com tractar amb les autoritats civils i eclesiàstiques amb el fi d'aconseguir el favor per a noves fundacions. Segons Gabriela Zarri, la interpretació a la concessió de tal poder ha estat valorada des de mentalitats post-tridentines com a formal i inoperativa, menystenint que dins el context del segle XV es troben exemples de dones com el de Margery Kempe i d'altres del mateix orde servita que contradiuen aquesta òptica¹³². La diferència entre les religioses terciàries servites respecte d'altres ordes radica en una forma de vida aprovada apostòlicament durant l'època del Cisma, encara que posteriorment, a finals del segle XV es difondran les comunitats monàstiques distingint-se de les religioses terciàries. Cal assenyalar que aquestes congregacions, com les de Barcelona, van néixer i créixer a l'empara dels monestirs masculins. En principi eren petits grups de dones que conviviau recollides, no tan sols amb un propòsit religiós sinó també assistencial.

Luisa Marta resultà una figura clau en l'expansió dels servites en la Corona d'Aragó. Amb ella, no només es consolidarà la presència femenina servita, sinó que serà la promotora de dues fundacions masculines de l'orde. Aquesta religiosa, nomenada vicària general dels servites, va rebre el 6 de juliol del 1489 una casa de mans dels jurats de

¹³¹ El *Mare Magnum* era necessari per les noves fundacions. Consistia en la interpretació i extensió dels privilegis papals rebuts fins llavors pels Servites.

¹³² ZARRI, 2011, I, 267-286. Hi ha una traducció al castellà disponible a: <servidimaria.net/sitoosm/es/historia/congtes/10.pdf >

Morvedre (Sagunt) per fundar un monestir¹³³ la qual cosa suposà el canvi del tercer orde al segon, donat que prèviament les religioses formaven part d'un beateri existent des del 1348 situat als afores de la vil·la¹³⁴. Aquesta comunitat era en els seus inicis de terciàries de sant Domènec passant posteriorment a ser de *Mantellate* o terciàries servites sense que puguem determinar la data concreta¹³⁵. Per la carta que envià el prior de San Atanasio de Roma a sor Luisa Marta amb motiu de la concessió d'unes relíquies, sabem que en aquell moment s'estaven erigint dos monestirs. Un d'ells, el de Morvedre, amb el nom Nostra Senyora al Peu de la Creu i Santa Anna.

Aquesta comunitat serà el nexa comú de la fundació de San Miguel de Ladruñán, un ermitatge rocós depenent del municipi de Cuevas de Cañart a l'actual Terol, i la de Santa Maria del Peu de la Creu de Barcelona, ja que sor Luisa Marta va pressionar per a què es fundés un establiment masculí de l'orde que les proporcionés assistència espiritual. Per aquest motiu, fra Joan de Lido àlies *Fraga*, qui habitava en aquells moments a Morvedre al servei del monestir de Santa Anna, inicià els tràmits per la fundació del de les Cuevas de Cañart¹³⁶. Amb aquest objectiu, el 13 de novembre del 1497 viatjà al convent de l'Annunziata de Florència presentant-se davant el prior dels servites, Andrea de Peruggia, amb cartes de recomanació dels frares de l'orde de sant Joan de Jerusalem¹³⁷ amb el propòsit d'obtenir llicència per la fundació de San Miguel. Segons els *Annalium*, Lido era de vida exemplar i un predicador molt estimat, fama que li va valdre un ajut econòmic per poder portar la butlla *Mare magnum* i que l'ermitatge passés a ser instituït en convent, convertint San Miguel de Ladruñán el 26 de febrer del 1497 en la primera fundació servita masculina després del Cisma¹³⁸. L'ermita va ser abandonada pels frares al voltant de l'any 1504, data en la qual consta la seva cessió per part dels jurats del les Cuevas de Cañart a Antón Montfort i la seva esposa Magdalena Facet¹³⁹.

¹³³ VICIANA, 1564, f. 155. El document de donació de la casa estava en possessió del notari Nicolás Ferrer. En la data en la qual l'autor va escriure la Crònica residien al monestir "veynte y dos monjas pobres muy recogidas y de buen ejemplo."

¹³⁴ HINOJOSA, 2002, IV; CHABRET, 1888, II, 254.

¹³⁵ CHABRET, 1903, 6.

¹³⁶ ALARCÓN, 89 (2016), 59.

¹³⁷ La localitat on era l'ermitatge de les Cuevas de Cañart depenia del municipi de Castellote, partit d'Alcañiz. L'orde de sant Joan de Jerusalem exercia la seva jurisdicció sobre les pedanies de Castellote.

¹³⁸ GIANI, 1719, I, 638.

¹³⁹ LORENTE PÉREZ, 60 (2010), 7.

2.2. Els servites a Santa Maria del Peu de la Creu (1504-1513)

Són diverses les versions recollides pels historiadors respecte a la desaparició dels frares servites de l'ermitatge de San Miguel. Segons Héctor López Silva, foren els problemes administratius amb Sagunt i la insalubritat els que provocaren l'abandonament del lloc¹⁴⁰. Blasco de Lanuza ho atribuïa, segons la tradició del lloc i els escrits dels servites, a la mort per pestilència dels habitants de San Miguel, a excepció d'un d'ells qui s'hauria traslladat a un altre convent del seu orde¹⁴¹. Xavier Alarcón assigna la causa als problemes per aconseguir una còpia de la butlla del *Mare màgnum* i a les dissidències internes de la comunitat¹⁴².

Dels frares provinents de San Miguel, Joan de Lido, és el que trobem el 1504 a Barcelona, quan es funda el monestir del Peu de la Creu. Per a la nova erecció fou nomenat pel prior general dels servites, Tadeo Tancredi de Bolonya, vicari general de la província d'Hispania, atorgant-li el 10 de novembre del 1502 al monestir de l'Annunziata de Florència, una lletra patent que contenia una súplica per al bisbe de Barcelona¹⁴³.

Pels vols del 1502 Joan de Lido hauria viatjat a la Barcelona. La seva estada va servir per adobar el terreny per a la nova fundació atraient el favor de les autoritats i de la població, mitjançant l'exemple de pobresa evangèlica, el servei vers els desemparats i la devoció a la Mare de Déu. Sabem que va comptar amb el favor de l'argenter Gabriel de Vilamarics qui bestragué els fons necessaris per adquirir els horts del difunt arquebisbe Berenguer de Sos traspassat aquell any¹⁴⁴. L'operació es va realitzar a través del seu hereu i nebot, Miquel de Sos, oïdor de comptes de la Diputació del general a qui també trobem exercint diverses transaccions immobiliàries a la ciutat¹⁴⁵. El contacte amb aquestes persones

¹⁴⁰ LÓPEZ SILVA, 2014, 22.

¹⁴¹ BLASCO DE LANUZA, 1622, I, 444.

¹⁴² ALARCÓN, *Op. cit.*, p. 61.

¹⁴³ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, vol. 47, f. 305v-307r.; AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium 1504*, ref. 259/8, s. f. (24-04-1504). Joan de Lido fou vicari general del Regne de Castella, Aragó, València, tot el Principat de Catalunya, Granada i tots els regnes, províncies i llocs sota el domini de la Corona en Portugal, Navarra, etc.

¹⁴⁴ AHPB, Antoni Benet Joan, *8º manualement 1502-1503*, ref. 259/43, s. f. (28-04-1503). Iscle de Narvais, procurador i ecònom del monestir de Natzalet reconeix que Gabriel de Vilamarics ha efectuat el pagament de 15 lliures i 12 sous que se li devien pels censos corresponents a 1502 relatius als horts de l'arquebisbe Berenguer de Sos.

¹⁴⁵ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium 1504*, ref. 259/8, s. f. (23-01-1504).

afavorí que totes dues famílies es constituïssin en benefactores ja que Violant, esposa de Miquel de Sos, contribuirà a la donació de la campana del futur monestir.

La llicència per a la ja edificada construcció i residència dels frares li fou atorgada a fra Joan Lido pel bisbe de Barcelona, Pere Garcia, el 15 de març del 1504. Les condicions estipulades en la concessió declaraven que el monestir, situat al carrer d'en Company a les terres cedides per Gabriel de Vilamarics, es trobava sota jurisdicció de la diòcesi de Barcelona i pendents de la visita de l'Ordinari, tot i que els terrenys eren propietat alodial del convent de Natzaret. Per altra banda, no se li concedien exempcions encara que al trobar-se inscrit dins la demarcació de la parròquia del Pi, la comunitat hauria d'abonar les corresponents contribucions. En quant al magisteri i culte, se'ls atorgava el permís per a confessar i celebrar les festivitats pròpies del calendari litúrgic corresponents a Jesús i a la Verge, així com la festivitat de sant Agustí sota la regla de la qual professaven. Les facultats s'estenien a la possibilitat d'anomenar altres priors, vicaris i diputats que recaptessin almoines per les esglésies de la ciutat i la diòcesi de Barcelona¹⁴⁶. Per la consagració de l'església de Santa Maria l'autoritat apostòlica va concedir cent dies d'indulgència i remissió dels pecats per aquells que la visitessin i complissin les penitències adients. Altra mesura a favor de la nova fundació fou el nomenament de Vilamarics com el seu procurador i ecònom amb l'objectiu d'obtenir privilegis per l'obra mitjançant una súplica adreçada al rei¹⁴⁷.

Els problemes amb els quals es van haver d'enfrontar els servites començaren aviat. En agost de l'any de la fundació, Joan de Lido nomenava un altre procurador, el frare Pere Savall, per tractar el litigi que mantenien amb Santa Maria del Pi¹⁴⁸. El rector s'oposava sistemàticament a la instal·lació de nous edificis religiosos dins la seva parròquia. Tot i els plets, l'erecció de convents dins la demarcació del Pi continuà durant el segle XVI, en part per la preocupació que suposava per la ciutat que els monestirs fossin atacats o que el seu emplaçament constituís un punt feble en el llençol de la muralla com fou el cas del monestir dels Àngels Vells¹⁴⁹.

¹⁴⁶ ADB, Bisbe, Gratiarum, vol. 47, f. 305v-307r; Les referències apareixen a: ADB, *Culte*, Ms. CAMPILLO, 1795, II, f. 353; CHABORNEAU, 30 (1980), 5.

¹⁴⁷ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium 1504*, ref. 259/8, s. f. (24-04-1504).

¹⁴⁸ *Ibidem*, (13-08-1504).

¹⁴⁹ CARRERAS CANDI, *Op. cit.*, p. 893.

En aquest sentit, Santa Maria del Peu de la Creu no representava una gran amenaça donat que era un convent de reduïdes dimensions, encara que comportava la possibilitat que ampliés les seves dependències.

A pesar dels problemes emergents, Joan de Lido prestà obediència canònica al bisbe de Barcelona el 24 de setembre del 1504 i rebé formalment la donació dels terrenys, horts, casa i església¹⁵⁰. Per a tractar de la donació, els frares es reuniren en Capítol el 4 de novembre. El document ens revela el compromís a cinc anys que adquiriren amb Vilamarics per la devolució dels diners que els havia avançat. Concordaren la quantitat de 553 lliures, 11 sous i 4 diners, encara que coneixem que la suma total era molt més elevada: 684 lliures, 2 sous i 16 diners. La diferència va anar a càrrec de Vilamarics com acte desinteressat i que correspondria a les despeses pels ornaments de l'església, entre els quals caldria comptar, a més, el missal que el benefactor va rebre com a part del pagament que el 1502 li feu l'impressor Nicolau Spindeler sobre els beneficis de la seva societat¹⁵¹. També caldria incloure dins aquesta diferència en les despeses, els treballs del brodadador Vicenç Armengol i el pagament a Fernando Camargo¹⁵² per pintar un retaule per la capella.

La capella del Peu de la Creu que posteriorment va ser annexada a la del convent dels Àngels, tenia cinc trams de volta d'ogiva¹⁵³. El monestir disposava de dependències annexes: sagristia, dormitoris, refectori i cuina¹⁵⁴ dels quals desconeixem les dimensions. En canvi, sabem, per la cerimònia de benedicció de l'església i del cementiri celebrada el 24 de setembre del 1504, que aquest últim mesurava 17 metres i mig de llargada per 11, 66 metres d'amplada¹⁵⁵. Estava situat al darrera del monestir vers el sud, entre una llotgeta que anava del costat de la casa fins la paret meridional del monestir i de l'hort.

Dies després de la consagració de l'església i cementiri, el 27 de setembre, al palau episcopal, el bisbe va beneir i batejar el *simbolum*, és a dir, la campana amb el nom de

¹⁵⁰ ADB, *Bisbe*, Collatio, núm. 172, s. f. (24-09-1504).

¹⁵¹ LAMARCA, M. *Op. cit.*, p. 23.

¹⁵² AHPB, Antoni Benet Joan, *10ª manualement 1504-1506*, ref. 259/44, s. f. (20-9-1505).

¹⁵³ MARTÍ I BONET, 2013, 4.

¹⁵⁴ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium 1504*, ref. 259/8, s. f. (4-11-1504); AMA, *Memòria del Convent dels Àngels*, f. 4r.

¹⁵⁵ ADB, *Bisbe*, Reg. Collationum, vol. 86 (1504-1506), f. 24r-25r. *latitudinis undecim canatis et duorum palmorum cane barchinone et amplitudinis septem canarum et medie cane barchinone*. La cana barcelonesa equival a 1,555 metres. Veg. doc. 2 de l'apèndix.

Santa Bàrbara en presència dels padrins i els testimonis¹⁵⁶. A través del ritus de la benedicció, l'objecte esdevenia sagrat i no podia atendre a finalitats profanes. El “bateig” era una cerimònia que es celebrava abans de pujar la campana al campanar que en el cas del petit monestir del Peu de la Creu devia ser una espadanya. Es resaven els set salms penitencials, es purificava la campana amb aigua beneïda, s'ungia amb *l'oleum infirmorum* i es perfumava amb encens que cremava sota la part còncava de la campana. La cerimònia finalitzava amb el cant de l'evangeli sobre la visita de Jesús a Marta i Maria, germanes de Llätzer en al·lusió a la crida dels fidels¹⁵⁷.

La madrina fou Violant, esposa de Miquel de Sos i el padrí fou Lluís Lorach, membre destacat de la oligarquia municipal de València, fet que indica els estrets lligams amb les autoritats que recolzaren el convent de Sagunt i les posteriors fundacions a València¹⁵⁸.

Desconeixem el destí posterior de la campana. Les monges dominiques del convent dels Àngels quan es van traslladar al 1562 al monestir del Peu de la Creu, varen fer obres d'ampliació adquirint els terrenys circumveïns ja que llavors eren trenta dues religioses les que s'havien d'encabir entre les parets del reduït edifici. La llicència per “reedificare et ampliare ecclesiam ibi iam factam ampliare seu aliam de novo construere altaria et campanile” del nou monestir que sempre portarà, a partir d'aquell moment, l'afegit de “Peu de la Creu”, no fa referència al posterior ús o inclusió de la Santa Bàrbara¹⁵⁹. En tot cas, a partir del segle XVI, el cap d'artilleria d'un exèrcit tenia reconegut el dret de requisar les campanes de les poblacions preses per la força, per fondre-les i fer canons alhora que s'imposava un tribut¹⁶⁰.

Els frares que formaven part de la comunitat apareixen consignats en el Capítol celebrat el dia 4 de desembre. Aquests eren: Joan de Lido, vicari general, Diego de Orozco nomenat llavors prior del convent i predicador, Joan Paredes¹⁶¹, professor prevere, Dalmau Moltó i Pere Mensa els quals varen ser acceptats com a frares de l'orde

¹⁵⁶ ADB, *Bisbe*, Reg. Collationum, vol. 86 (1504-1506), f. 24r-25r. Al palau episcopal eren presents els mateixos testimonis que per a la benedicció de l'església i el cementiri a excepció de Miquel Aymerich Bosch.

¹⁵⁷ El ritus de la benedicció a la campana figura al *Pontifical romano*: MARTÍ BONET, 2013a, 17-18.

¹⁵⁸ Lluís Lorach exercí els càrrecs de Justícia criminal en 1484 i d'Almotacén el 1489: FELIPO, 2004, 140 i 148.

¹⁵⁹ ADB, *Govern i Justícia*, Communium, vol. 64, f. 146v-147r. (18-03-1562).

¹⁶⁰ Aquest tribut s'anomenà “dret de campana”.

¹⁶¹ El cognom apareix als diversos documents com *Des Pereres* o *de Paredes*.

recentment. El motiu pel qual s'havien reunit el va expressar Joan de Lido amb les següents paraules:

reverents ffreres e germans no crech que per cascun de vossaltres sia ignorat lo plet e questio que per lo convent del Carme de la present ciutat nos es feta e per ara perque es molta necessitat de anar al general per demanar·li totes aquestas cosas per que se puga provehir al sant Pare a fi que totes coses que se sguardam al temple de nostro monestir e per ço es necessari lo present convent. La mia absencia e no en altra manera fassan ale[gir] prior per lo present monastir qui durant la absencia mia regescha com a prior de dit monestir lo present monastir seguent¹⁶².

Durant el Capítol es va confirmar *canonice via sancto spiritu* l'escollit prior Diego de Orozco. A continuació, els frares li van prestar obediència entregant-li les claus de les seves respectives cel·les, tal i com era costum entre els Servents de Maria. Per la seva banda, Joan de Lido, anunciava que marxava al convent de l'Annunziata de Florència per negociar amb el general de l'orde, Tadeo Tancredi, els privilegis pel monestir. Per aquesta raó, atorgà a Orozco plena potestat i facultat per exercir durant la seva absència com a vicari general de tota Espanya. De Diego de Orozco, no tenim gaire informació que ens indiqui la seva experiència anterior, encara que figura com a predicador de l'orde de sant Agustí traslladat al monestir del Peu de la Creu, i acceptat *ad cautelam iterum* com a professor dels servites.

El motiu imperant que va provocar l'absència del vicari general fou el conflicte amb el veí monestir dels Carmelites. Els frares de Santa Maria del Carme que professaven sota la regla de sant Agustí es distingien dels servites en què aquests últims pertanyien a la branca de la Observança, molt propers als frares Agustins Ermitans. Constituïen una amenaça ja que els Claustrals o Conventuals del Carmel rivalitzaven i protegien la seva forma de vida davant els pobres i penitents servites, sobretot, en el context de la reforma promoguda pels reis Catòlics que afavorien els Observants. Per altra banda, cal calibrar fins a quin punt la proximitat entre els monestirs suposava un perjudici en els beneficis que s'obtenien dels devots. Qualsevol d'aquestes raons o totes dues, feren les que portaren a Joan Exarch, frare Agustí Observant¹⁶³ natural de València, a residir temporalment en el monestir de Santa Maria del Peu de la Creu com es menciona al Capítol dels servites¹⁶⁴.

Les dificultats econòmiques del nou monestir comportaren la successiva implicació del seu promotor, Gabriel de Vilamarics. Situació evidenciada al document de dèbit que

¹⁶² AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium* 1504, ref. 259/8, s. f. (4-12-1504).

¹⁶³ Es tracta dels frares Agustins Ermitans diferenciats dels Canonges Regulars de sant Agustí. L'orde dels Agustins Ermitans, Mendicants, va ser establerta pel papa Alexandre IV el 1256.

¹⁶⁴ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium* 1504, ref. 259/8, s. f. (4-12-1504).

realitzà en 1505 pel pagament de tretze ducats i mig que el mercader Francesc Blanc havia abonat a instàncies de l'argenter al prior del Peu de la Creu¹⁶⁵. L'adopció de la pobresa com a forma de vida en un monestir que no tenia assignat cap tipus de rèdits, així com els deutes acumulats amb els seu principal procurador, ecònom i benefactor, van conduir a què Vilamarics el 1509 nomenés el clergue de València Joan Calderó com a substitut seu per a predicar les indulgències concedides als frares servites i per a recaptar almoines al regne de Castella, fet que confirma el fruit de les gestions iniciades anys abans per Joan de Lido. Aquesta degué ser la seva darrera empresa donat que l'any següent el vicari general de l'orde dels servites de Santa Maria era Mateu Bort, per la qual cosa constatem la també desaparició del vicari substitut de Lido, Diego de Orozco.

La comunitat subsistí fins el juny del 1513. En aquesta data el prevere de l'Església de Barcelona, Arnau Pla, va ungir Gabriel de Vilamarics com a protector del monestir. En el document es reconeix l'esforç invertit per l'argenter a favor de la congregació desapareguda. La seva contribució en l'augment del culte diví, així com l'ampliació de l'altar del sacrifici que havia estat realitzada recentment al monestir, l'habilitaven per nomenar persones que s'encarreguessin de la manutenció de l'església, monestir i ornaments sagrats. Per a tal efecte, el bisbe va estendre una indulgència de quaranta dies i autoritzà a alguns parroquians per a recaptar donacions per les esglésies de la ciutat¹⁶⁶. Segons recull el *Llibre de diverses coses* de l'Arxiu del Monestir de Nostra Senyora dels Àngels i Peu de la Creu, els frares servites quan se'n anaren, van deixar la Casa amb nombrosos deutes i en conseqüència, va ser Vilamarics qui va romandre com a creditor de la quantitat aproximada de 500 lliures, tal i com van poder comprovar les monges en el registre de comptes que conservava el fill de Vilamarics¹⁶⁷.

La qüestió sobre on anaren aquests pocs frares Servents de Maria és un interrogant en la majoria de casos. Tan sols coneixem que Joan Paredes, natural de Sagunt i un dels fundadors del monestir de Barcelona, viatjà a Roma on va ser mestre o cantor de la Capella Sixtina¹⁶⁸. No serà fins el 1580 que l'orde torni a Barcelona instal·lant-se en el convent de Santa Madrona, encara que la seva implantació definitiva no tindrà lloc fins els anys quaranta del segle XVII. La documentació de principis del sis-cents deixa entreveure el temor al fracàs que en temps anteriors patiren els confreres servites. En

¹⁶⁵ AHPB, Antoni Benet Joan, *10ª manualet 1504-1506*, ref. 259/44, s. f. (11-08-1505).

¹⁶⁶ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, vol. 49, f. 210. (3-06-1513).

¹⁶⁷ AMA, *Llibre de diverses coses*, f. 72r.

¹⁶⁸ ADAMI, 1711, 167.

aquests sentit, la província d'Espanya, conformada principalment per les fundacions de la Corona d'Aragó, és qualificada com a "pobre" i marcada pels conflictes amb altres ordes religiosos, institucions i entre els mateixos frares. Segons les paraules que el vicari general fra Mateo López escrivia a la primera meitat del segle XVII: "si esta vez no se da asiento a las cosas desta provincia somos perdidos y acabados en España."¹⁶⁹

En interès per conjugar els interessos dels fidels amb els dels frares, Gabriel de Vilamarics encarregava el 1505 al pintor Fernando Camargo un retaule per l'església del monestir del Peu de la Creu. La primera notícia sobre aquesta obra consta en una època datada al juny, encara que serà una altra, la del mes de setembre del mateix any, la que informi dels honoraris deguts al pintor, els quals pujaven a 14 lliures. També al brodador Vicenç Armengol se li abonaren 4 lliures¹⁷⁰. A partir d'aquest moment s'iniciarà un plet per pagaments pendents entre el pintor i l'argenter a causa d'haver realitzat, aquest últim, un document de dèbit a nom del militar Francesc Desvalls¹⁷¹. El litigi en el qual intervenen diversos procuradors i causídics es va prolongar fins el novembre del 1509, última notícia de les gestions realitzades per Camargo per al cobrament¹⁷². Malauradament, no comptem amb el document del contracte mitjançant el qual podríem tenir una idea precisa de l'obra comissionada a l'artista. El pintor, natural de Burgos, va estar actiu a Barcelona des del 1496 al 1516, data de la seva mort.

2.3. Rebel·lia i dissidència. La fractura conventual femenina

El monestir del Peu de la Creu de Barcelona es va convertir en un dels refugis escollits per algunes religioses procedents del convent de Pedralbes, víctimes de la manca de conciliació entre la branca franciscana Conventual i l'Observant en el context de la

¹⁶⁹ LORENTE PÉREZ, 64 (2014), 2.

¹⁷⁰ AHPB, Antoni Benet Joan, *10° manualement 1504-1506*, ref. 259/44, s. f. Època del 27 de juny del 1505; *Ibidem*, Època de pagament a Fernando Camargo i Vicenç Armengol, 20 de setembre del 1505.

¹⁷¹ Aquest deutori traspassava el deute a Francesc Desvalls qui, a la vegada, era deutor de Vilamarics, passant Desvalls a ser deutor de Camargo. Malgrat el document efectuat pel notari Rafael Cervera, Camargo va continuar reclamant el deute a Vilamarics: AHPB, Antoni Benet Joan, *10° manualement 1504-1506*, ref. 259/44, s. f. (20-09-1505); MADURELL I MARIMON, 1961, doc. 16, p. 188.

¹⁷² Són nombrosos els documents relatius al litigi trobats als manuals del notari Antoni Benet Joan. Altres van ser recollits per Madurell del notari Pere Pasqual en l'obra anteriorment citada.

reforma monàstica promoguda pels reis Catòlics, ocasionant nombrosos conflictes interns dins la comunitat.

Per a entendre la problemàtica que es va desenvolupar des de l'última dècada del segle XV fins el darrer terç del XVI, és necessari tenir en compte diversos factors. Un d'ells partiria de la concepció de la dona i del rol assignat dins la societat patriarcal. La seva manca de personalitat jurídica, la subjugava a l'estatus dels seus familiars masculins més directes com el pare, el germà o el marit. Aquest vincle comportava, en el cas de les donzelles, l'obediència a l'autoritat paternal que decidia sobre el destí de la noia. Per això, moltes de les filles de classes mitjanes i privilegiades no varen disposar de la capacitat de decisió sobre les seves vides, trobant-se abocades a matrimonis no desitjats o professant en algun convent amb escassa o nul·la vocació. Un dels motius més rellevants el trobem en el mercat matrimonial i en la quantia del dot, molt més elevat que el demanat per a l'ingrés a un convent. També suposava un valor afegit l'internament de la filla dins el claustre, reportant a la família un cert prestigi social. Cal notar l'evidència d'un *ranking* conventual segons la consideració social del cenobi. Així, per les donzelles de la noblesa, es preferien els monestirs de Sant Pere de les Puel·les, el de Sant Antoni i Santa Clara, Pedralbes, Valldonzella i Jonqueres¹⁷³.

A la Barcelona de finals del segle XV es troben nombrosos convents habitats per religioses de procedència noble o acomodada que viuen d'acord amb el seu estatus, és a dir, amb casa, servei, comoditats diverses i distraccions, entre les quals s'inclouen visites de familiars i amics. La clausura estricta era una relíquia del passat que havia estat trencada a causa, en gran part, de la proliferació en la concessió de llicències per entrar i sortir del claustre. Els negocis i rendes gestionades pels monestirs i una forma de vida laxa s'havien convertit en instal·lada *consuetudine*. Aquest grup, que formava part de l'alta jerarquia conventual amb dominis senyoriais, tendirà de forma clara a preservar allò que considera un dret adquirit ocasionant lluites intestines amb el propòsit d'acaparar el càrrec d'abadessa.

Per altra banda, la base de la jerarquia conventual composta per les religioses de vel blanc estava supeditada al servei del convent i de les monges coristes o de vel negre. En aquest

¹⁷³ Joan Bada citant un informe del segle XVIII realitzat pel bisbe Francisco del Castillo, *visita ad limina* (1741), recull la classificació dels diferents convents de Barcelona segons el seu prestigi social: BADA, 1993, 48.

col·lectiu, que normalment accedeix al cenobi mitjançant el dipòsit d'un escàs dot, trobem també dones dissidents, les quals es rebel·len a un destí forçat per l'autoritat o la coacció.

La documentació al respecte evidencia un estret seguiment de les resistències de les religioses per part de la monarquia. A partir del 1493 amb l'obtenció del breu *Exposuerunt nobis*, els visitadors per la reforma dels convents s'escullen per designació reial. De fet, davant els escassos resultats obtinguts pel visitador Martín Ponce, designat el juliol 1493, foren nomenats en novembre del mateix any Juan Daza i el franciscà Miguel de Fenals¹⁷⁴. Són diversos els casos d'insubordinació documentats, com el de la monja Tarassa, la qual va protagonitzar un dels episodis més rocambolosos d'aquest període. A causa del seu comportament díscol fou extreta d'un convent de Barcelona per manament de la reina Isabel per a ser traslladada a un de Saragossa, segurament al de Santa Maria de Jerusalem, filial de l'homònim de Barcelona que per aquelles dates havia passat de l'orde tercer de sant Francesc al de santa Clara, fet comú a la majoria dels beateris i cases de terciàries. Davant la impossibilitat de doblegar la voluntat de la monja Tarassa, fou conduïda a la presó d'Almazán (Soria) d'on aconseguí escapar, iniciant-se nombroses perquisicions sobre la seva localització¹⁷⁵. S'observa de forma contundent com l'exigència de control dels monestirs barcelonins s'estreny sobre els visitadors, el lloctinent, el bisbe i altres autoritats a fi que s'aboquin amb zel en la reforma monàstica. S'insisteix en els casos de fuga recolzats per altres factors, com els de les monges Sevillera¹⁷⁶ i Vilalba de Pedralbes¹⁷⁷. Es coacciona les escolanes per a què professin, tal com ho demostra el responsori dels visitadors a Elisabet Crespa, Joana Mayans i Agnès Pujades del convent de Sant Antoni i Santa Clara que fou recollit pel notari de Barcelona, Marc Busquets:

No pocha admiració té la reverenda abadessa de la resposta tan inútil per vosaltres sorors Joana Mayans, Isabel Crespa e Agnes Pujades, monges del present monestir de Sancta Clara al tant just manament a vosaltres fet que puix sou en edat perfecta de fer religió i professió la fassau a fi que siau obligades afectualment als altres vots necessaris e a les altres coses de la Religió que siau fetas religioses segons lo secret orde dispon e ordena com sapiau vosaltres en lo present Monestir haver abit distinct de las novisies e scolanes a les professes e religioses e haveu stat per gran temps en lo dit Monastir apres que son stades majors de dotze anys e haveu passat l.any per poder veure si la present religió e stretura de aquella comportar podreu e segons es stat vist vosaltres com a persones devotes

¹⁷⁴ OMAECHEVARRIA, 1972, 111.

¹⁷⁵ ACA, RC, reg. 3611, f. 24r, 28 bis r-v, 40r. (20-11-1493; 22-12-1493; 10-03-1494).

¹⁷⁶ ACA, RC, reg. 3611, f. 45v-46r. (5-04-1494).

¹⁷⁷ ACA, RC, reg. 3611, f. 131v. (30-09-1495).

servint vos de aquell dit del redemptor dient: *Iugum meum suave est et onus meum leve* no us ha semblat aspre ne treballós e axí no deurian tal cosa e tant Santa recusar¹⁷⁸.

A aquesta coerció a professar, no només s'esgrimeix un llenguatge molt dur que incideix en la culpabilització, irresponsabilitat i falta de consciència religiosa, sinó que són amenaçades amb la manca de la restitució dels diners i interessos del dot aportat en els seus respectius ingressos al monestir. A conseqüència de la seva negativa van ser castigades a pa i aigua, en particular Agnès Pujades¹⁷⁹.

Les amenaces també es van materialitzar en alguns episodis de violència, com es constata en el cas d'una religiosa de Pedralbes que va ser fuetejada per un subordinat dels reformadors¹⁸⁰. En una carta al rei, els consellers de Barcelona demanaven que no permetés que les seves filles, germanes i parents monges fossin cruelment assotades pels frares i mossos denunciant, al mateix temps, la lliure entrada de fra Fenals, batxaller (*sic*) lo negre i altres¹⁸¹.

Durant l'abadiat de Teresa Enríquez també es va aplicar algun càstig amb extrema rigidesa. La religiosa Aldonça Avinyó, a causa de la seva implicació en la fugida d'una companya, fou despullada i tancada amb grills als peus per a ser assotada per la procuradora i algunes monges castellanès. L'assumpte fou reportat pels consellers a Isabel la Catòlica amb les paraules "es molt mes accepte e plasent les operacions fetes ab bona e libera devocio que no forçada e intolerable"¹⁸², text que ens remet tant a les professions religioses forçades, en el cas de les religioses fugides, com a l'enorme pressió que exerciren els reis per imposar la reforma.

S'instava les abadesses dels monestirs perquè acatessin les instruccions dels visitadors consistents en la restauració de la vida comunitària, observança de la clausura, vestimenta adequada, instal·lació de xarxes pels torns i contra xarxes en els parladors, així com l'oclusió de les finestres amb vel·les negres¹⁸³. Les constitucions que els visitadors van presentar als monestirs de Santa Clara de Barcelona i de Pedralbes representaven una

¹⁷⁸ AHPB, Marc Busquets, *Negocis de Santa Clara*, ref. 255/50, s. f. (29-12-1496). El subratllat correspon a Mateu, 11: 30: "perquè el meu jou és suau i la meua càrrega, lleugera".

¹⁷⁹ AZCONA, 38 (1969), 98.

¹⁸⁰ AHCB, *Lletres closes*, 04/1B VI-35, f. 72. *Cit.* a: AZCONA, 69 (1968), 313.

¹⁸¹ AZCONA, 9 (1967), 98.

¹⁸² SANJUST I LATORRE, 2009, 82-83.

¹⁸³ ACA, RC, reg. 3611, f. 29r. (20-12-1493).

forma simplificada de la regla de santa Colette de Corbie¹⁸⁴ per a les clarisses. Significaren en el seu moment, un retorn a la pobresa i austeritat que havia estat trencada per les parentes properes a les monges durant l'antipapa Luna. La imatge vívida de la situació l'ofereix, de forma extraordinària, un document sobre les visites de Daza i Fenals als monestir de Pedralbes, el dia 15, i al de Santa Clara el dia 29 de desembre del 1496:

no creem ignoreu com en dies passats per nosaltres vos foren donades unes constitucions les quals vos e vostres monges acceptades e entre les altres coses en aquelles se contenie vos e les monges de dit monastir dormisseu vestides e senyides e encara ab los vels negres per lo semblant que quant alguna persona de les qui poden entrar en vostre monestir entrarie en aquell que per les qui l'acompanyarien fos toquada una campaneta e aço per que les monges haguessen temps de apartarse e de cobrirse les cares ab vels negres les professes e les novicies ab vels blanchs les quals coses no serien posades ab degut effecte hon se mostre vos ésser inobedient als manaments nostres e més verament apostòlichs¹⁸⁵.

A continuació, els visitadors donaren un termini de quinze dies pel compliment de les constitucions, en cas contrari advertien que “la monga qui sera inobedient als dits nostres manaments ara per lavors e lavors per ara la condempnam a esser detenguda per mig any en lo carcer o reservades altres penes per dret contra les tals inobedients invidores”¹⁸⁶.

Les resistències femenines a la reforma tingueren noms adscrits a destitucions i processos de privació. Entre elles trobem la priora de Sant Pere de les Puel·les, Constança de Peguera, deposada i portada al monestir de Montsió¹⁸⁷; la priora de les Magdalenes, convent on acudirien algunes monges castellanes; s'adverteix de la poca perseverança de les monges de Valldonzella¹⁸⁸; es realitzen gestions a través de l'ambaixador a Roma a fi que es permeti la transferència de monges d'altres cenobis per la reforma del monestir de Pedralbes¹⁸⁹; s'atorga llicència a Isabel Manuel, benedictina del monestir de Santa Maria la Real de Tórtoles de Esgueva a Burgos, pel trasllat de quatre religioses a Sant Pere de les Puel·les¹⁹⁰ i el 1494 els visitadors destituïren Margarida de Rajadell, abadessa del monestir de Santa Clara de Barcelona¹⁹¹.

¹⁸⁴ Aprovada pel papa Benedicte XIII (1406) i confirmada per Pius II, la reforma coletina s'expandí per França, Flandes, Brabant, Savoia, Espanya i Portugal a finals del segle XV: O'HARA, 1911, XII. Les Constitucions que els visitadors donaren als monestirs estan recollides en AZCONA, 9 (1967), 125-127.

¹⁸⁵ AHPB, Marc Busquets, *Negocis de Santa Clara*, ref. 255/50, s.f. (29-12-1496).

¹⁸⁶ AHPB, Marc Busquets, *Negocis de Santa Clara*, ref. 255/50, s.f. (29-12-1496).

¹⁸⁷ ACA, RC, reg. 361, f. 29r, 74r, 91r. (20-12-1493 y 18-10-1494).

¹⁸⁸ ACA, RC, reg. 3611, f. 40v. (10-03-1494).

¹⁸⁹ ACA, RC, reg. 3611, f. 132v, s. d.[1494]

¹⁹⁰ ACA, RC, reg. 3611, f. 89r.; *Ibidem*, reg. 3006, f. 22r. (16-02-1495).

¹⁹¹ JORNET, 2 (2012), 177, 178. Després de l'apel·lació al Papa amb la col·laboració dels frares franciscans Conventuals, Margarida de Rajadell fou restituïda en el càrrec el 1498.

Aquests factors, són els que es dibuixen al llenç barceloní de la pretesa reforma conventual que els reis Catòlics emprengueren amb gran vehemència i amb l'ajut del cardenal Cisneros, executant sobre aquesta base un autèntic vicariat regi, una intromissió que no va ser exclusiva a l'àmbit conventual¹⁹². Inexorablement, es convertia el monestir en un camp de batalla polític a favor d'una subjacent uniformitat religiosa peninsular que circulava sota la capa de la restauració de l'Observança de la regla monàstica. Paradoxalment, tot això contrasta amb una petició efectuada per les mateixes dates, per habilitar al Call barcelonès unes cases, que llogades a les dones públiques, proporcionarien una renda anual de 160 lliures. La resposta del rei a la sol·licitud del procurador reial passà per demanar l'autorització al monestir dels frares predicadors, propers al lloc, oferint-los una compensació de 8 o 10 lliures anuals¹⁹³.

La intromissió reial comptà amb reaccions concretes per part dels familiars de les monges. Fou el cas, per exemple, de mossèn Papiol qui va treure la seva filla del monestir de Santa Clara de Barcelona¹⁹⁴, dels consellers municipals i la d'alguns clergues els quals, segons denuncia el rei en una carta adreçada al bisbe de Barcelona, feien "ajuntamientos", és a dir, es conxorxaven per a pertorbar la reforma dels monestirs¹⁹⁵

Els escenaris més cruents de la batalla político-religiosa es desenvoluparen als monestirs de Santa Clara i al de Pedralbes. En aquest darrer, els esforços dels reis per evitar que l'abadiat recaigués en mans d'alguna religiosa de la poderosa família Montcada, van caure en sac foradat. Les religioses reunides en Capítol, fent cas omís de les pressions reials, elegien Violant de Montcada, decisió que fou contrarestada amb una forta imposició reformista, precipitant la deposició de l'abadessa el 1498 i comminant la comunitat a acceptar Teresa Enríquez, religiosa castellana emparentada amb Ferran el Catòlic. Aquesta intervenció fou mal vista per l'alt estament ciutadà ja que molts dels seus membres tenien filles o familiars al convent. Tanmateix, els consellers, patrons protectors del monestir que, a més, tenien competències sobre ell, consideraven la ingerència reial com un precedent pels altres convents de la ciutat. Definitivament, la polarització dels diversos enfrontaments alimentats per la controvèrsia entre els franciscans Conventuals i Observants, pel plet que mantingué Violant de Montcada a la

¹⁹² També a considerar la intervenció de Ferran el Catòlic en la designació d'inquisidors a raó de la introducció, a la Corona d'Aragó, de la Inquisició castellana o nova Inquisició a finals del segle XV.

¹⁹³ ACA, RC, reg. 3610, f. 308. (10-04-1494).

¹⁹⁴ ACA, RC, reg. 3611, f. 11v. (19-09-1493).

¹⁹⁵ ACA, RC, reg. 3611, f. 132r. (30-09-1495).

Rota romana per reclamar la seva legitimitat com abadessa i per l'enfrontament personal de l'abadessa deposada amb Teresa Enríquez, no només fou contraproductiu per a la comunitat de Pedralbes, sinó que trobà gran ressò dins l'oligarquia ciutadana, la qual es posicionà a favor de la restitució de Violant, fet que es materialitzà el 1506.

La guerra d'entredits. La campanya publicista de Violant de Montcada

Paral·lelament a la causa que Violant presentà a Roma contra la il·legitimitat de l'abadiat de Teresa Enríquez, també inicià una campanya de descrèdit contra la nova abadessa que tingué com a escenari la ciutat de Barcelona. El 18 d'agost del 1505 Teresa Enríquez, presentava davant el bisbe Enric de Cardona una cèl·lula suplicatòria on denunciava que Violant de Montcada l'havia difamat a l'afirmar que estava excomunicada, sentència que havia estat recorreguda i de la qual Teresa quedà absolta, sent legítimament l'abadessa de Pedralbes. La informació acompanyada de motius gràfics, s'havia fet pública penjant un cartell a les portes de la Seu de Barcelona. Segons sor Teresa, era un *libelli diffamatorii* amb *malitie* al que s'havia donat crèdit, raó per la qual demanava l'aplicació de censures i penes contra Violant. Finalment el bisbe resolgué publicar el següent:

Depart el Reverendissimo Senyor don Henrich de Cardona elet en bisbe de Barcelona instant la Reverend dona Teresa Henriques abbadessa del monasteri dela Verge Maria de Pedralbes com sie posat, e afixat amagadament en les portes de la present Seu e iglesia de Barcelona un cartell ab certes pintures denunciand per excomunicada agravada e reagravada e interdita la dita reverend abbadessa, e se pretenga lo dit cartell esser posat sens autoritat alguna, e aço per tant com hage mostrat per breu apostolich [...] ella affet derrerament absolta [...]¹⁹⁶.

Els arguments esgrimits per Violant a Roma es basaven en què el monestir havia passat a l'Observança per via de fet i violència, però que en realitat no estava reformat, referint-se a la seva destitució forçada i a la imposició règia de Teresa. Segons traslladava en una carta el rei Ferran citant les paraules de Violant: “que la dicha doña Theresa siendo religiosa observante se vaya de dicho monasterio”¹⁹⁷. La negativa de Teresa Enríquez a abandonar el monestir, una vegada fou restituïda Violant, va tensar encara més l'ambient, raó per la qual presentà la causa davant els jutges eclesiàstics per a què excomuniessin Teresa, continuant amb la publicació d'entredits a les portes de l'església del Pi, del Mar i de la Seu. Les nombroses gestions del rei Ferran van resultar infructuoses a causa del

¹⁹⁶ ADB, *Govern i Justícia*, Communium, vol. 61, f. 30v-31r.

¹⁹⁷ ACA, RC, reg. 3671, f. 16r, 3a numeració, (18-11-1506). Referenciat a: AZCONA, 69 (1968), 316.

desgrat mostrat per Roma, per les constants intervencions reials en els assumptes eclesiàstics¹⁹⁸. Finalment, Teresa es va retirar i Violant va prendre possessió a través de procuradors l'11 de febrer del 1507. Violant mai més tornaria a residir a Pedralbes. Dirigia els assumptes del monestir des de Santa Clara dictaminant que els frares Observants es retiressin del Conventet¹⁹⁹ per ser reemplaçats pels Conventuals. Tot aquest assumpte va repercutir de forma contundent en la comunitat de religioses creant una gran divisió interna. Els consellers escrivien al bisbe de Barcelona comunicant la polèmica sorgida a Pedralbes entre els frares i les monges, preguntant sota quina de les dues branques, Observant o Conventual, estaven subjectes donat que a causa d'aquestes qüestions portaven quatre anys sense confessar-se ni combregar, acudint algunes secretament a capellans seglars²⁰⁰. El desembre del 1513, Teresa Enríquez comunicava als consellers la seva tornada al monestir sense que poguessin persuadir-la del contrari, oferint-li la possibilitat d'organitzar una concòrdia per suavitzar les hostilitats entre les religioses i davant l'opinió pública que la considerava litigant i intrusa. La situació aguditzada al màxim per la entrada de Teresa al monestir, provocà l'actuació de Violant dirigint-se als diputats del General els quals consultaren el vicecanceller d'Aragó, Antonio Agustín. Tanmateix, va instar un document de procura a favor del prevere beneficiat de la Seu, Mateu Armengol, per presentar unes lletres patents executòries del procés apostòlic davant Teresa Enríquez i les monges. Aquest pergami produït pel cardenal comissari Antonio de Santa Pràxedes, contenia un decret fulminant i les escriptures públiques d'amonestació i requeriment contra Teresa. Aquest és un document únic que revela el poder atorgat a Violant de Montcada per ordenar la reunió en Capítol de la presidentia i de la vicaria, representants de Violant a Pedralbes, amb l'objectiu de comunicar que fins que dona Teresa i les seves familiars no fossin extretes del monestir, no es podien celebrar els oficis divins ni se les podia donar aliment, incitant també a la marxa de les monges del cercle de Teresa:

et mandandum pro ipsa et eius nomine presidenti vicarie et aliis monialibus dicti Monasterii quod ipsam Theresiam a dicto Monasterio extrahant et si opus fuerit quod non intrent in divino nec divina celebrent officia existente dicta domina Theresia intus dictum

¹⁹⁸ Diversos documents testimonien les infructuoses gestions reials davant la cúria romana: Carta del rei Ferran a l'ambaixador a Roma Francisco de Rojas, ACA, RC, reg. 3671, 3a núm., f. 13r. (10-11-1506); *Ibidem*, Carta al cardenal Alexandrí, f. 16r-17r. (18-11-1506); *Ibidem*, Carta al cardenal de Salerno, f. 17r.

¹⁹⁹ Era un convent dins els murs de Pedralbes on residien part dels deu religiosos franciscans que tenien cura de les monges. Els altres residien a unes cases del capellans. Havien de fer jurament a l'abadessa i tenir sempre la residència a Pedralbes. Durant les reformes del segle XV i XVI es van alternar els frares Conventuals i els Observants depenent de les circumstàncies.

²⁰⁰ CARRERAS I CANDI; GUNYALONS, 1914, III, 83.

monasterium et non alias et quod non det sibi nec familie sue pon[....] aliquam nec alimenta prestant. Item ad compellendum dictam nobilem dominam Theresiam [....] et moniales ad extrahendum ipsam ab ipso Monasterio²⁰¹.

El document representa el colofó a tot un procés de trencament comunitari que es va prolongar durant els anys compresos entre el 1504 i el 1514. Finalment, se saldà amb el trasllat de Teresa Enríquez al monestir de les Jerònimes de Barcelona i la dimissió de Violant de Montcada del càrrec a través d'un acord amb el rei Ferran. Segons això, viuria a unes cases propietat del monestir a la plaça de Santa Anna, continuaria vestint l'hàbit de santa Clara i rebria una pensió anual. Com ho evidencia el fogatge del 1515, visqué acompanyada de sor Violant Torres, sor Violant Planella i sor Elisabet Rossa²⁰². Tot per tal de facilitar l'accés a l'abadiat de María de Aragón, monja agustina del convent de Madrigal i filla il·legítima del rei Ferran²⁰³.

El desmembrament comunitari de Pedralbes

La fragmentació de la comunitat de religioses estigué causada també pels conflictes interns que van dividir les monges en dos bàndols. Coneixem diversos casos particulars, com el de Sor Elionor Brull qui havia demanat llicència per sortir del monestir el 1507 per causa de malaltia, renovant-la dues vegades consecutives fins que, finalment, a l'octubre del 1508 es concedí des de la penitenciària apostòlica de Roma, el trasllat al monestir de Santa Maria Magdalena per “rationalibus causis” precisant que el canvi es devia “per pressionis” al monestir de Pedralbes²⁰⁴. També sor Clara Montagut el 1510 demanava llicència al provincial Observant, Juan de Oroz, per sortir del monestir i per poder cobrar les quantitats pertanyents a la seva herència, gestió dificultada pels plets interposats per l'abadessa Violant de Montcada²⁰⁵. Les monges castellanques “que vingueren amb l'ase vell”²⁰⁶ abandonaven Pedralbes i retornaven a Madrid, i altres, encara que anaren a prestar homenatge a sor Violant el 1507 “com a bona abadessa, mare i pastorissa”, van marxar a altres comunitats subjectes a la forma de vida de l'Observança ja que havien tornat a Pedralbes els Conventuals. A aquesta particularitat, respongué sor

²⁰¹ AHPB, Antoni Anglès maior, *7º manualement 1513-1514*, ref. 272/38, s. f. (5-12-1513).

²⁰² ACA, *Reial Patrimoni*, Mestre Racional, reg. 2968, f. 8v, “Fogatge del 1515”; ANZIZU, 2007, p. 127.

²⁰³ AZCONA, 69 (1968), 322.

²⁰⁴ ADB, *Govern i Justícia*, Communiun, vol. 61, f. 100r-101r (5-10-1507); f. 122v-124r. (26-01-1508); f. 141r-142r. (14-10-1508)

²⁰⁵ AHPB, Antoni Benet Joan, *14º manualement 1510-1511*, ref. 259/48, s. f. (19-04-1510).

²⁰⁶ SANJUST I LATORRE. *Op. cit.*, p. 686.

Violant que “ni ella ni nengú les havian pas aviades”²⁰⁷. Com a resultat, els consellers escrivien al rei el 1514 per comunicar-li que al monestir tan sols restaven dues monges²⁰⁸, Elionor de Sarrià, qui ostentava el càrrec de presidenta, i Isabel Millars el de vicària²⁰⁹. De totes les monges que marxaren de Pedralbes, coneixem el destí d’un grup reduït disposat a observar la pobresa i la vida comuna, escollint per viure el monestir de Santa Maria del Peu de la Creu.

2.4. Les “pobres Clares” del monestir de Santa Maria del Peu de la Creu (1515-1522)

El 12 de setembre del 1513, la religiosa Caterina signava amb Gabriel de Vilamarics uns capítols per l’establiment d’unes religioses al monestir del Raval²¹⁰. El breu document no aporta detalls sobre la procedència de Caterina, tan sols l’anomena com a religiosa de l’orde de sant Francesc²¹¹, per la qual cosa no podem afirmar que es tracti d’un grup procedent de Pedralbes sinó que, possiblement, s’establí una comunitat de religioses terciàries de sant Francesc que restaren al monestir fins 1515, data manifesta de l’existència de monges procedents de Pedralbes residint al monestir del Peu de la Creu.

La comunitat que es traslladà des de Pedralbes al Peu de la Creu estigué formada per una abadessa i cinc monges segons consta en la *Memòria* del monestir de Nostra Senyora dels Àngels i Peu de la Creu²¹², encara que aquesta notícia correspondria al període posterior a la divisió del grup traslladat el mateix any del 1515. La causa s’imputa a sor Isabel

²⁰⁷ ANZIZU, E. *Op. cit.*, p. 126; CASTELLANO I TRESSERRA, 23 (2003), 727.

²⁰⁸ CARRERAS I CANDI; GUNYALONS, 1914, III, 83-84.; AZCONA, 69 (1968), 333-334; AHCB, *Lletres closes*, 04/1B VI-42, f. 24v-26.

²⁰⁹ AHPB, Antoni Anglès, *7° manualement 1513-1514*, ref. 722/38, s. f., (28-01-1514). Es tracta d’un instrument de procura a favor de Joan Claver, prevere beneficiat de Pedralbes en substitució de Pascual Dara. Violant de Montcada figura absent i tan sols apareixen les dues monges apareixen. Usualment per aquests assumptes es reunia el Capítol, corroborant el que afirmaven els *consellers* el 31 de agost del 1514 ja sota l’abadiat de sor Maria de Aragón; En canvi, en les Notes cronològiques relatives al monestir escrites per sor Eulàlia Anzizu l’any 1516 consta que havien marxat 13 monges, informació que podríem interpretar com “fins aquella data” o “en aquella data concreta”: SANJUST I LATORRE, C. *Op. cit.*, p. 687.

²¹⁰ AHPB, Antoni Benet Joan, *15° manualement 1513-1514*, ref. 259/50, s. f.

²¹¹ Hem comprovat que en alguna ocasió es confon l’orde clarissa amb la de sant Francesc.

²¹² AMA, *Memoria y Recopilació de especies varias sobre el Convent antich y del nou del Peu de la Creu*, f. 92r.

d'Aragón, educanda al monestir de Pedralbes al 1499²¹³, qui imposava la seva autoritat per a què la resta de religioses li prestessin obediència “pretenent que lo canonge Lacarra havia de veure sobre elles per comissió de cert vicari o visitador”²¹⁴. Per aquest motiu, els consellers s'adreçaven el 4 de setembre del 1515 al ministre de l'orde dels frares Menors de la Província d'Aragó, fra Martí Orís, comunicant-li que les monges que havien sortit de Pedralbes necessitaven una presidenta²¹⁵ i un confessor. Encara que el document informa que algunes de les religioses es mudaren a una altra casa del mateix carrer, el pols de la vida comunitària i la certesa que les religioses residents al monestir del Peu de la Creu foren les monges de Pedralbes, la proporciona la certificació del prevere Francesc Solsona el 1517 qui assenyalava que les monges eren pobres, no posseïen ornaments ni rendes i vivien d'almoïna. Tanmateix, les facultava per anomenar parroquians que recaptessin donacions dels fidels²¹⁶. La data d'aquest document és significativa donat que la certificació respon a la recuperació del *Privilegium paupertatis* de Gregori IX atorgat a santa Clara i les seves companyes l'any 1228 mitjançant la butlla *Exponi nobis nuper*. Emanada del papa Lleó X al setembre del 1515, permetia a la comunitat viure d'almoïnes i de *manuum labore*. A causa de la clausura, les religioses tenien accés a les denominades “Marta”, parroquianes que vivien a prop de la comunitat habilitades per les monges, prèvia llicència episcopal, per demanar almoïna i comprar els queviures necessaris²¹⁷. Per exemple, Joana figura el 1515 com a compradora de Montsió²¹⁸.

La comunitat va haver d'afrontar moments durs. El 1519 una de les religioses, Marquesa Mateua Mates, va ser atacada per Galceran Rovira qui a instàncies del procurador fiscal del portantveus de Governador general de Catalunya, Vicenç Orrit, i de les monges del Peu de la Creu va ser separat de pau i treva, motiu pel qual es va publicar un ban contra ell i els seus fautors. Finalment, Marquesa Mateua i les altres monges, seguint el consell d'alguns familiars del rei, enretiraren la demanda amb la conseqüent restitució de Galceran Rovira²¹⁹. El document, a part de donar a conèixer una altra de les components de la comunitat traslladada des de Pedralbes, indica l'existència de certa animadversió

²¹³ SANJUST I LATORRE, C. *Op. cit.*, p. 684.

²¹⁴ AHCB, Lletres closes, 04/1B VI-42, f. 111 (4-09-1515); La transcripció del document a: AZCONA, 69 (1968), 334-335; També mencionat a CARRERAS I CANDI; GUNYALONS, 1914, III, 84.

²¹⁵ En la documentació trobada sobre les monges del Peu de la Creu, sempre apareixen amb la doble denominació com a monja de Pedralbes *olim* del Peu de la Creu. Probablement a causa d'aquesta circumstància en un primer moment es designi l'abadessa com a presidenta.

²¹⁶ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, vol. 50, f. 190v. (3-07-1517).

²¹⁷ ROEST, 2013, 199.

²¹⁸ ACA, *Real Patrimonio*, Mestre Racional, reg. 2968, f. 10v. “Fogatge del 1515.”

²¹⁹ ACA, *RC*, reg. 3896, f. 112v. (20-09-1519). Veg. doc. 3 de l'apèndix.

per part d'alguns habitants. Podria respondre a un rebuig cap a la forma de vida Observant i a què se les considerés, en certa manera, com a desertores d'un dels monestirs més emblemàtics de la ciutat que es va trobar, motivat pels conflictes, a punt de desaparèixer. Nogensmenys, la monja Marquesa Mateua i la comunitat, degueren patir certes pressions per part dels mencionats "familiars del rei", eufemisme utilitzat per encobrir els protectors de Galceran Rovira dins l'oligarquia ciutadana i del mateix Consell reial. La certesa d'aquesta afirmació rau en els vincles de familiaritat i parentiu de l'agressor. Galceran Rovira era nebot de Francesc Benet Franc²²⁰, conseller i regent la cancelleria reial. La família, ben posicionada, comptava amb diversos membres pertanyents a l'estament eclesiàstic, sent el germà de Galceran, Perot, comanador de l'abadiat de Santa Maria de l'Estany, a la diòcesi de Vic, i canonge de Barcelona²²¹. També ho arribaria a ser el seu altre germà, Gabriel. Les seves connexions familiars abraçaven diversos membres de famílies notòries com els Marimon i el senyor de Planella i de Talamanca, casat amb la seva cosina Jerònima Beneta Franc. Galceran, hereu universal dels seus pares, Pere Climent Rovira i Joana Beneta Franc, va ser membre del Consell de Cent, desenvolupant els càrrecs de conseller, administrador de la Taula de Canvi i cònsol de la Llotja²²².

Per altra banda, la subsistència de la petita comunitat depenia bàsicament de les almoines dels fidels augmentant d'aquesta forma, el grup de recaptadors que acudien a les esglésies en demanda de donacions. Les llicències concedides pel vicari del bisbe per a aquest efecte proporcionen una idea aproximada de la intromissió de persones dins les esglésies durant l'ofici religiós, les quals proveïdes de bací i candeles pul·lulaven instant als fidels a la caritat. Les *licentiae captandi* s'atorgaven a través de peticions que en nombroses ocasions es realitzaven a títol particular. La necessitat per regular aquesta situació que comportava un abús dels fidels, no arribà de forma definitiva fins que el papa Pius IV (1559-1565) envià al bisbe de Barcelona un breu prohibint aquest ús²²³.

²²⁰ Els lligams de parentiu amb el regent la cancelleria queden establerts gràcies al testament de Francesc Benet Franc, germà de la mare de Galceran: MAÑÉ, M. C.; ROVIRA, 2010, V, 324, doc. 1966. (Barcelona, 26 de febrer 1530)

²²¹ *Ibidem*, p. 224, doc. 1837. "Clàusula d'herència universal del testament de Joana Beneta Franc, Barcelona, 1 de juliol 1518."

²²² Galceran Rovira apareix insaculat com a conseller el primer de gener del 1535. Aquell mateix any, exercint com a administrador de la Taula de Canvi, va ser conduït a les presons comunes del veguer i batlle de Barcelona "per correcció [...] i aquí mateix deslliurat de la mateixa ordinació". Sospitem que la seva estada va ser breu i sense conseqüències, ja que el tornem a trobar com a membre del Consell el 1536, 1538 i 1544: SCHWARTZ, 1895, IV, 22, 23, 24, 49-50, 69, 155.

²²³ BADA, 1970, 73.

Aproximadament per la data en què Marquesa Mateua va ser atacada, les monges van escriure una carta als consellers de Barcelona, els quals exercien un cert protectorat sobre les cases monàstiques urbanes, suplicant la seva intercessió per obtenir, com altres convents, alguna caritat de les Corts generals, al·legant que al ser un monestir paupèrrim i sense rendes, únicament vivien del que mendicaven. Argumentaven al seu favor la bona pràctica dels oficis divins, les hores i les cerimònies nocturnes i diürnes²²⁴.

2.4.1. El trasllat al monestir de la Santíssima Trinitat de Barcelona (1522-1539)

Respecte a aquest monestir, ha existit gran confusió i desconeixement de la comunitat femenina que l'habitava. La historiografia, en concret Narcís Feliu de la Penya en *Anales de Cataluña*²²⁵, citant com a font l'obra de Diago²²⁶ interpreta arran del Capítol General celebrat per l'orde a Daroca (1586), que els Trinitaris Calçats ja habitaven des del 1218 a una ermita sota la invocació del Peu de la Creu. Aquesta errada també fou assumida per Bruniquer²²⁷. Posteriorment Gaietà Barraquer en la seva obra sobre *Las casas de religiosos de Cataluña*²²⁸, basant-se en Pi y Arimón afirmava que les monges que habitaven l'església de la Trinitat signaren una concòrdia el 5 de desembre de 1522 amb el rector de Santa Maria del Pi²²⁹ i els frares Trinitaris Calçats, els quals prengueren possessió el setembre del 1529 (*sic*)²³⁰ ocupant l'església de la Trinitat que havia estat dels conversos.

La petició que feren les monges el 1519 no va tenir compensació econòmica, segons consta a les ofertes o cauteles que es pagaren al tancar les Corts el 14 de gener del 1520. En tot cas, la situació no va millorar per les religioses les quals van prendre la decisió de

²²⁴ AHCB, *Eclesiàstics i Inquisició*, 1C.XVIII-3.1, doc. 4. La data del document [1512] ha estat posada posteriorment. Valorem que és incorrecta per dos motius: Primer, el 1512 les monges no habitaven el monestir del Peu de la Creu i la referència en el document a la "cesarea majestat" es refereix a Carles V qui va celebrar les primeres Corts el 1519-1520, i pel contingut del document sembla que encara no han acabat, per tant, la data correcta ha de ser finals de l'any 1519.

²²⁵ FELIU DE LA PENYA, 1709, III, 181.

²²⁶ DIAGO, 1603, 313.

²²⁷ CARRERAS CANDI; GUNYALONS, 1914, III, 86.

²²⁸ BARRAQUER, 1906, I, 327.

²²⁹ PI y ARIMON, 1854, I, 498. Malgrat que l'autor afirma que la còpia de la concòrdia "se hallaba en el libro titulado *Inventari del any 1542 al 1545* que se guardaba en el convento" dels Trinitaris, no hem trobat rastre d'ell ni a l'Arxiu de la Parròquia del Pi ni en el fons dels Trinitaris Calçats de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Tampoc es menciona a la *Crónica de la Provincia de Aragón del Orden de la Santísima Trinidad* escrita per Lorenzo REYNES. En el cas d'haver existit, el document faria referència a la concòrdia signada entre les monges i el rector del Pi com es veurà en tractar el trasllat de les monges a l'església de la Trinitat.

²³⁰ Es tracta d'una errada ja que la data correcta és el 1539.

traslladar-se a un altre indret on les seves condicions de vida fossin millors. El lloc que van triar i on van ser acollides fou l'església de la Trinitat, seu de la confraria del mateix nom pertanyent als jueus conversos. Per al canvi de lloc van comptar amb el vistiplau del majoral, dels confreres i del rector de Santa Maria del Pi. Amb aquest acord projectaren, amb el permís i consentiment dels consellers, construir un nou monestir utilitzant les cases contigües. Les afavoria el fet de renovar la funció cùltica que l'església havia perdut incrementant amb la celebració dels oficis i hores canòniques el culte diví²³¹. El canvi d'emplaçament suposava una major visibilitat per la comunitat i, en conseqüència, la possibilitat d'obtenir més beneficis ja que la seva forma de vida basada en l'observança les feia dependents de la caritat dels fidels. Per aquest motiu, el 1522 acabades de traslladar es van adreçar al bisbe per sol·licitar una llicència que les permetés nomenar parroquians per a l'obtenció de socors pecuniaris, consentiment que també consta demanat i pagat l'any següent²³².

Tenim notícia d'una nova incorporació a la comunitat de monges clarisses de la Trinitat, de les quals constatem que no deixaren de tenir relació amb la casa mare de Pedralbes²³³. El juliol del 1535 la novícia Anna Joana Mateua, qui pels cognoms podria ser familiar de Marquesa Mateua Mates, presentava una llicència davant el notari apostòlic, Francesc Sunyer, que li permetia sortir del monestir i anar a una casa honesta on visqués una dona madura i virtuosa. En aquesta situació continuarà el seu noviciat sota l'obediència de l'Ordinari mantenint-se de les almoines i del seu treball. A la carta, datada el 13 d'abril i concedida pel penitencier major i cardinal dels Quatre Sants Coronats, Antonio Pucci, s'estén la llicència a les altres monges que com s'indica, havien habitat abans al monestir del Peu de la Creu. Amb tot, el representant de la seu apostòlica, Francesc Jeroni Benet Franc²³⁴, canonge i arxidiaca de Santa Maria del Mar, li fa una sèrie d'advertiments en el cas d'incompliment de les condicions inserides al document apostòlic²³⁵. Un any més tard, l'abadessa del monestir de la Santíssima Trinitat qui havia estat monja de Pedralbes,

²³¹ AHCB, Eclesiàstics i Inquisició, 1C.XVIII-3 Trinitaris calçats, doc. 3.36, s. d. La data del 1522 ha estat assignada en base al document de l'Arxiu Diocesà de Barcelona, el qual dona compte del trasllat de les monges en aquest any.

²³² ADB, *Bisbe*, Gratiarum, vol. 51, f. 212v. (6-07-1522); *Ibidem*, vol. 52, f. 53v. (26-06-1523). Per la llicència abonaven 5 sous i 2 diners. Pels anys posteriors manquen els volums del *Gratiarum* corresponents al període comprès entre el 3 de febrer del 1525 al 17 de juny del 1546.

²³³ El 1529 l'abadessa del convent de la Trinitat enviava una cistella a la de Pedralbes: SANTJUST I LATORRE, C. *Op. cit.*, p. 689.

²³⁴ Retrobem un altre dels parents de l'anteriorment esmentat Galceran Rovira, l'agressor de Marquesa Mateua Mates. Francesc Jeroni Benet Franc va ser, a més, president de la Diputació del General del 1554 al 1557.

²³⁵ AHPB, Francesc Sunyer, *14 Llibre comú 1535*, ref. 326/59, s. f. (28-07-1536).

Aldonça Fivaller, rep l'usdefruit de la casa coneguda com d'en Borra, propietat de Elionor Beneta i vídua de Jeroni Albanell, doctor del Consell reial²³⁶. En aquest ordre de coses, Anna Joana Mateua comprava el 21 de juliol del 1536 uns habitatges pel preu de cent lliures²³⁷ situades al carrer Petritxol i que eren alou de la canònica de la Seu de Barcelona²³⁸.

Totes aquestes transaccions i compra de cases denoten que les monges estaven preparant el nou lloc per viure a partir del 22 de setembre del 1539 moment que els frares Trinitaris Calçats es varen instal·lar al monestir de la Santíssima Trinitat autoritzats pel bisbe de Barcelona, Joan de Cardona²³⁹.

2.5. Les darreres habitants del Peu de la Creu (1536 -1562)

Des que la comunitat escindida de Pedralbes abandonà el monestir del Peu de la Creu per traslladar-se a la Trinitat no tenim notícies de cap altra ocupació fins l'any 1536. En aquest any una monja de Santa Clara de Lleida, Isabel de Josa i de Cardona, es va instal·lar al monestir. Les circumstàncies que la dugueren a allunyar-se del convent lleidatà tenen molt a veure amb les dificultats del monestir i altres motius que tractarem més endavant.

La seva estada al monestir del Peu de la Creu es va prolongar fins 1543, quan marxà cap a Roma. Des del seu establiment al monestir, Isabel va ostentar el títol d'abadessa, tal com apareix en la majoria de documents relatius a les seves fundacions a Catalunya, a Niça i a Itàlia.

La comunitat de religioses desenvolupà una activitat de caràcter assistencial i educativa, acollint noies òrfenes, dones de mala vida en moments puntuals i també ensenyant al poble. Les aptituds d'Isabel de Josa la situen en la línia capdavantera de la promoció femenina des de l'àmbit social i personal amb activitats d'una forta connotació ministerial

²³⁶ AHPB, Antoni Anglès major, *29º protocollum 1536*, ref. 272/24, s. f. (10-05-1536).

²³⁷ AHPB, Antoni Anglès major, *29º protocollum 1536*, ref. 272/24, s. f. (25-08-1536).

²³⁸ AHPB, Francesc Sunyer, *50º Llibre comú 1547*, ref. 326/95, s. f. (18-04-1547).

²³⁹ REYNES, 1770, f. 38r.

caracteritzades per l'exercici de la predicació i exhortació als fidels. El seu apostolat començà a l'església de Santa Maria del Peu de la Creu on també hi tingué la seu la Confraria de la Sang de Nostre Senyor Jesucrist i de Santa Maria i dels Desemparats que Isabel fundà juntament amb ciutadans destacats de Barcelona el 1536.

De totes aquestes activitats, que tractem abastament en altres capítols, la que va perdurar fins el 1562, tot i l'absència de la seva abadessa, fou l'atenció a les òrfenes que s'instal·laren posteriorment, arran de l'ocupació del Peu de la Creu per les monges del convent dels Àngels Vells, a la Casa dels Infants Orfes també coneguda pel seu emplaçament com la Casa dels Àngels.

L'activisme femení inspirat per Ignasi de Loiola

L'escenari de l'espiritualitat femenina a Barcelona, que hem focalitzat principalment al Raval com a nucli de creixement urbanístic i religiós, es va veure redimensionat per l'aparició d'Ignasi de Loiola. Això, va suposar la gènesi d'una vinculació de la ciutat amb el naixement d'un nou orde religiós que comptà amb una particular implicació femenina. Assistim a un moment clau en el desenvolupament espiritual femení caracteritzat per un activisme assistencial de confluència ignasiana. Aquest aspecte que pot evocar una certa unilateralitat relacional, fou alimentat per una reciprocitat que compensava l'assistència material amb un cultivat benefici espiritual emanat del carisma d'Ignasi de Loiola. No obstant això, creiem necessari incidir en les aportacions d'algunes significades dones de Barcelona a la construcció del futur projecte jesuïta, individualitzant alguna d'elles per poder-ho valorar en la seva justa mida, així com mostrar en quin sentit s'incentivà, en algun dels casos, un projecte femení propi.

3.1. Alguns precedents historiogràfics

El tema de la relació de les dones amb Ignasi, i per extensió amb la Companyia de Jesús, no és nou pel que fa a la historiografia. Els precedents queden recollits en multitud de documents de diversa índole i finalitat tergiversant, en moltes ocasions, la fortalesa que

representà la participació femenina en el projecte ignasià que acabà per convertir aquesta, a totes llums profitosa relació, en un dels punts febles de l'emergent Companyia de Jesús. A banda de les controvèrsies que aixecà en l'opinió pública, titllant ja des d'un inici a Manresa, les seguidores d'Ignasi com a *Yñigues*, dones que “de nit y dia s'en anaven tras ell ab la boca uberta, mortes per oyr les plàtiques i paraules espirituals que sempre deia”²⁴⁰, culpabilitzant Agnès Pasqual de ser la promotora de tals novetats, i d'altres contratemps que es promogueren en diverses ciutats i països, el cert és que la mal anomenada *Autobiografia*, remodelà un discurs exempt de tot element que a priori pogués entelar l'ascens a la santedat del fundador dels jesuïtes. Aquest fou un dels motius pels quals la col·laboració femenina es veié reduïda en la seva essència, aportant només els elements indispensables per al discurs. Les benefactores són l'instrument per demostrar la devoció a un *sant viu* deixant, en molts casos, oculta l'autèntica intervenció i rellevància femenina en el procés evolutiu de l'espiritualitat d'Ignasi de Loiola, manifest a través dels *Exercicis Espirituals* i posterior conformació d'una societat religiosa.

L'expurgació d'elements femenins en posteriors biografies realitzades per jesuïtes, assolí un alt nivell durant gran període de temps, fet que reincidí per una part, en reafirmar una imatge d'Ignasi de Loiola desproveïda d'humanitat en pro de l'Ignasi sant, i per l'altra, en reforçar el mite misogin creat al voltant de la Companyia per obra de Francesc de Borja, la biografia de Ribadeneira i els successius Generals de l'orde. Cal, si més no, qüestionar les absències i indagar en totes aquelles preguntes formulades des de les més dispars obres, fruit d'uns contextos socials, polítics i religiosos concrets. Per al cas, una de les primeres obres que s'interrogà sobre els jesuïtes i les dones publicada en 1762 dins el context de la supressió de la Companyia a Lió, portà per títol *Pourquoi les femmes s'intéressent pour les Jésuites*, libel que es mou des del debat teològic al sexual²⁴¹ focalitzant l'atac en la vanitat i voluptuositat provocativa de les dones animada pels jesuïtes. Un altre escrit anònim aparegut a finals del segle XIX o principis del XX *Idéal et réalité. Les jésuites, par un des leurs*, en realitat escrit pel pare Cros²⁴², jesuïta, aborda des de la crítica de la decadència dels ideals propugnats per Ignasi de Loiola i els primers

²⁴⁰ Paraules textuais dictades per Joan Pasqual a fra Onofre de Requesens el 9 de març del 1582. MHSI, *Scripta* II, pp. 80-86.

²⁴¹ Obra anònima publicada a Toilette, chez les frères Miroirs. El context d'aquesta i altres obres a VARRY, 2 (2006), 135-168.

²⁴² J. Marie Cros, sacerdot jesuïta de la diòcesis francesa de Nevers. Va realitzar una interessant investigació sobre Ignasi de Loiola a Azpeitia, a partir de la qual van sortir a la llum dades biogràfiques desconegudes fins llavors. Veg. GIL AMBRONA, 2017, 23-24.

pares de la Companyia, la relació dels jesuïtes amb el món femení. Des de la negació del dret de les dones a exercir un apostolat actiu passa a arremetre contra l'augment d'institucions religioses femenines, incloent-t'hi les congregacions de terciàries que han estat fundades o reformades amb la participació d'algun jesuïta, desvirtuant les Constitucions de la Companyia. Aquestes noves institucions, a diferència de les creades en el segle XVII basades en la contemplació, ensenyament i caritat, com foren entre altres Carmelites i Ursulines, volien, en la seva opinió, ser unes “jesuïtes amb enagües”²⁴³ imitadores de les males qualitats adquirides pels membres de la Companyia, com la mania de la noblesa i els títols. Són els mateixos jesuïtes els responsables de fomentar unes inquietuds entre les dones qui es creuen cridades a l'activa direcció espiritual, a un apostolat que pretenen propagar a la resta del món. El discurs del pare Cros és interessant pel que fa a les preguntes que planteja fruit, certament, d'una visió sobre la dona molt limitada i en total desigualtat amb l'home, mostrant en la seva resposta un dels punts crucials a tenir en compte quan s'analitza l'interès que Ignasi de Loiola i els primers jesuïtes despertaren en les dones en activar la seva consciència de suficiència i capacitat de decisió respecte a l'espiritualitat femenina:

Qui donc a mis de pareilles idées dans la tête de ces pauvres femmes, car dans le nombre beaucoup ne sont point sottes et veulent sincèrement servir Dieu ? Nous autres, Jésuites. Leur mépris théorique et pratique pour le clergé séculier et pour les autres religieux vient de nous. De nous, cette suffisance que est presque le seul fruit des nombreuses retraites qu'elles ont faites sous notre conduite et de l'étude spéciale des Exercices dont elles ont l'illusion ²⁴⁴

Idéalité et réalité va ser una de les fonts a les que l'ex jesuïta Miquel Mir recorregué en tractar la part final del capítol VIII “ La Compañía de Jesús y las Mujeres” que segons l'autor hauria de portar per títol *San Ignacio y las mujeres*²⁴⁵. La novetat de l'obra de Mir rau en l'intent d'oferir al lector l'opinió que a Espanya es tenia al segle XVI sobre les dones i la seva espiritualitat des d'una ploma femenina, sense al·ludir a l'erasmisme de Lluís Vives o al posterior de Fra Luis de León, encara que menciona l'oposició dels dominics a la vida mística popular, especialment a la de les dones. Hàbil estratègia per legitimar l'opinió del moment sobre la “lijereza mujeril” resulten les cites que Mir extreu

²⁴³ “Les congrégations modernes auxquelles je fais allusion dédaignent ces vieux errements, elles veulent faire mieux: être des Jésuites en jupons”. *Idéal et réalité. Les jésuites par un des leurs*. Paris: Ambert & Cia, 1903, p. 144.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 150-151.

²⁴⁵ MIR, 1913, II. En particular el capítol al·ludit que correspon a les p. 172-202.

dels escrits de santa Teresa de Jesús on ella reconeix que “no somos fáciles de conocer”²⁴⁶ i que “el demonio hace muchos saltos y engaños en la imaginación de las mujeres”²⁴⁷ perquè “a cosa tan flaca como somos las mujeres, todo nos puede dañar”²⁴⁸, ignorant la qüestió de gènere que Teresa de Jesús reflecteix, a través dels seus escrits, sota l’ensenyament de la infravaloració pròpia i per extensió femenina com a estratègia per a la “supervivencia y superación de los escollos”²⁴⁹, és a dir, l’ús d’una fórmula protectora dels propis escrits davant els seus directors de consciència. A més de la novetat que representà abordar el tema des de la consideració social de la dona en el moment que irromp en l’escenari espiritual Ignasi de Loiola, Mir va ser el primer historiador en relatar, a partir de les confessions de sant Ignasi al P. Luis Gonçalves de Cámara, la part més humana del sant, és a dir, la directa al·lusió als anomenats “devaneos de su juventud” per passar als successos de Manresa i Barcelona, destacant l’acolliment d’Agnès Pasqual i la devoció d’Elisabet Roser que desembocaria en la nefasta experiència del primer intent per formar una Companyia de dones sota l’obediència dels jesuïtes. D’aquesta manera, Elisabet Roser va haver de carregar amb un enorme pes històric, esgrimit des de la ploma més rudimentària fins a les actuals pantalles d’ordinador. Ella, responsable de la falta d’acceptació femenina dins les files jesuïtes, ha gaudit a voltes de certa benevolència, excusada, en el millor dels casos, pels límits aplicats a la condició femenina del cinc-cents i, en particular, per la incompatibilitat que suposava la natura mateixa de la Societat de Jesús, però acusada, en multitud d’ocasions, d’aquella dolència estereotípica femenina que relacionava les resistències amb l’histerisme nerviós.

Des de la publicació d’*Historia documentada de la Compañía de Jesús* el 1913, són de destacar, pel que fa al tema que ens ocupa, les dues obres de Joan Creixell (SI): la primera, publicada el 1907, *Reseña histórica de la vida del santo en el quinquenio de 1523 a 1528* i, la més extensa del 1922, *Estudio crítico y documentado de los hechos ignacianos relacionados con Montserrat, Manresa y Barcelona*. Aquesta segona publicació incideix i aprofundeix en la vida de les dones relacionades amb Ignasi de Loiola a les ciutats catalanes utilitzant com a fonts els escrits de *Monumenta Historica Societatis Iesu* i

²⁴⁶ La cita, que Mir afirma haver extret d’ *Escritos sueltos* resulta una conclusió de l’escrit número VI, amb motiu de l’al·locució que va realitzar a les monges de l’Encarnació d’Àvila el 1571 quan va anar en qualitat de priora, expressant el seu coneixement de la condició i les necessitats de les monges amb reconeixement explícit de “nuestra flaqueza”, a: FUENTE, 1881, III, 152-53.

²⁴⁷ SANTA TERESA DE JESÚS. *Modo de visitar conventos*, citat per MIR, *Op. cit.*, p. 175.

²⁴⁸ SANTA TERESA DE JESÚS. *Camino de perfección* (pròl.), citat per MIR, *Op. cit.*, p. 175.

²⁴⁹ ALABRÚS; GARCÍA CÁRCEL, 2015, 60, 75.

aportant, en molts dels casos, fonts inèdites. A Creixell se l'ha de reconèixer la contribució que significà el primer recull biogràfic i genealògic de les vides de les dones devotes d'Ignasi en l'àmbit català, així com l'elaboració d'un plantejament crític que analitza en tot moment els motius de les decisions preses pel sant, molt interessants pel que fa a la reforma dels convents de monges de Barcelona. Sense abandonar la línia justificativa sobre la mancança d'una segona orde en la Companyia, l'aparició el 1951 amb successives edicions: primer en alemany el 1956; en anglès el 1960 i en francès quatre anys més tard de *Ignatius von Loyola und sein geistlicher Briefwchel mit Frauen*, l'obra d'Hugo Rahner produí una autèntica eclosió de publicacions de *compte rendu*²⁵⁰. Eren obres de lloança a l'autor capaç de fer aflorar la importància de la correspondència entre Ignasi de Loiola i les seves benefactores, sobre tot, pel que fa a la pastoral femenina i com a prova de l'evolució del sant en la configuració dels *Exercicis Espirituals*.

El tema d'Ignasi i les dones es va mantenir inalterable en el seu tractament durant més de les dues dècades posteriors a les publicacions de Rahner, començant a partir del 1980 a abordar en profunditat les qüestions implícites en la correspondència epistolar, focalitzant els comentaris en les cartes dirigides a Teresa Rajadell, la monja de Santa Clara, i a Elisabet Roser, totes dues barcelonines. Els assumptes que preocupaven eren els ensenyaments espirituals dirigits a aquestes dones com el discerniment espiritual, la vanaglòria, la consolació i desolació, la prudència i la discreció²⁵¹. La dècada dels noranta del segle XX també va ser profusa en la matèria, ja sigui amb la pastoral, o amb l'afegit de la marginació femenina, és a dir, l'obra social vers les dones de Roma, valorant la reforma a nivell pedagògic en base als criteris de rehabilitació vigents a l'època. Aquesta fou realitzada per Ignasi a través d'instruments com les Companyies mixtes amb la participació de persones de tots dos sexes i estats, seglars i religiosos²⁵². Poc a poc, el ventall temàtic es va anar ampliant reconeixent la interrelació existent entre la influència política i l'ajut econòmic que proporcionaren les dones benefactores dels jesuïtes a canvi de consell espiritual, estructurades en xarxes femenines que s'implicaren en el treball apostòlic, reducte que Ignasi de Loiola i els primers pares de la Companyia trobaren favorable per a les seves seguidores²⁵³. No sense controvèrsia entre les files d'historiadors

²⁵⁰ Com a mostra, a partir de la publicació en francès de l'obra d'Hugo Rahner, *Ignace de Loyola et les femmes de son temps*, 1956, podem citar DURÃO, 63 (1956), 5-15; MATEOS, 154 (1956), 395-418; GRANERO, 29 (1957), 159-161; GRAND-MESNIL, 16 (1969), 562-574.

²⁵¹ ENDEAN, 64 (1989), 37-50.; GANSS, 1991.

²⁵² BLÁZQUEZ, 1991, 135-145.

²⁵³ REITES, 74 (1992), 7-19.

jesuïtes, aparegué *Ignatius of Loyola. The Psychology of a Saint*, obra en la que el seu autor W.W. Meissner s'interroga des de la perspectiva psicològica, sobre el per què Ignasi exercí un gran poder d'atracció vers les dones. Entre els motius, cercant les arrels del fet en la infantesa del propi Ignasi i la seva condició d'orfe, assevera que desprenia una força paternal i una sol·licitud maternal que generava confiança entre les dones²⁵⁴. L'atenció que dedica Meissner a les dones de Barcelona es dirigeix principalment a destacar l'acció benefactora vers el sant i les conseqüències que generaren aquestes activitats. Comença per la propagació de rumors a Manresa contra aquestes dones, fent-se eco de les paraules de Rahner en determinar que Elisabet Roser patia de desordres nerviosos per efecte de les calumnies i tafaneries vesades sobre ella a causa de la seva relació amb Ignasi de Loiola. Aquest desequilibri incidiria de forma determinant en els successos ocorreguts a Roma durant el període del 1545 al 1547, moment delicat en el qual Meissner, adherint-se a l'opinió d'Endean, retrata a un Ignasi sotmès a influències i forces sobre les quals tenia poc control. La Societat encara no comptava amb una legislació ferma i, en conseqüència, depenia únicament del Papa. Poder d'atracció, abandonant el terreny psicològic, ofereix Romeo de Maio, tal vegada perquè atribueix a l'aspecte més humà d'Ignasi, a les seves correrries de joventut i a la seva formació cavalleresca castellana contrastada amb el caràcter català més contingut, "bíblic", un gran coneixement de la natura femenina, és a dir, des del respecte i pensant la dona segons la seva naturalesa. L'intercanvi, doncs, es produïa en termes d'una aplicació pedagògica vers les dones mostrant un equilibri afectiu i una confiança que desbancava la pedagogia de la por vigent a l'època. Amb tot, realitza una distinció important, l'Ignasi d'abans del 1540 i el posterior a aquesta data quan progressivament emergiria un Ignasi lligat al Papa, condicionat pels actes oficials, les mediacions obligades i absorbit per l'exercici de la prudència en pro de l'expansió de la Societat²⁵⁵. Pel que toca al tema referent a les dones de Barcelona, la revista *Manresa* va dedicar un dossier publicat el 1994 on apreciem escassa novetat. Rogelio García Mateo²⁵⁶ es va centrar en el recolzament econòmic de les dones de l'alta noblesa barcelonina a canvi de consell espiritual, mentre que Santiago Thio introduïa el concepte d'acompanyament espiritual dels jesuïtes, basant-se en les instruccions que Polanco envià als Pares de Portugal per al tracte amb les dones. Aquesta visió cau en el típic estereotip sobre la dona en afirmar que "en el camino la mujer puede forzar como nadie a su

²⁵⁴ MEISSNER, 1992, 239.

²⁵⁵ MAIO, 1992, 283-286.; MAIO, 1999, 103-106.

²⁵⁶ GARCÍA MATEO, 66, (1994), 339-354.

acompañante (y más si este es hombre)”²⁵⁷. Apreciació que, per altra banda, no deixa al sexe masculí indemne ja que seguidament, imaginem l’home com a un ésser feble i influenciable sotmès, sense remei, a les estratègies femenines utilitzades per convèncer o per impressionar. Dins aquesta línia conceptual, Thio qualifica com a creativa la frase “el alma reside más donde ama que en el cuerpo que informa”²⁵⁸ corresponent a la única carta que Isabel de Josa escrigué a Ignasi de Loiola el 1543 abans de marxar cap a Roma. Es tracta d’un fragment que comprèn una sèrie de conceptes teològics en extrem afins al concepte del binari ànima i cos present en la gènesi dels *Exercicis Espirituals*, elaboració que Pedro Leturia situa com a coincident amb l’estada d’Ignasi a Barcelona²⁵⁹. Els diversos sojorns d’Ignasi a la ciutat de Barcelona foren recollits, com etapes en la seva configuració espiritual per Joan Bada i Elias on caldria destacar dins el cercle Ignasià la figura de Jaume Cassador i l’actuació reformadora dels convents femenins que es portà a terme de manera indirecta des de Roma²⁶⁰. En un marc més ampli, Wenceslao Soto Artuñedo, amb motiu de la 34 Congregació General de la Companyia de Jesús celebrada a Roma del 5 al 22 de març del 1995, recordava el problema de la “tradicció civil i eclesial que ha ofès la dona” realitzant un recorregut pels precedents històrics en la relació Ignasi-Companyia-dones i el paper dels laics en la missió jesuïta²⁶¹. S’imposava, historiogràficament parlant, un canvi de rumb pel que fa a la biografia d’Ignasi de Loiola, on es mostrés la part humana del fundador²⁶²; on les dones es rescatessin de l’oblit i el descrèdit on les conduí la crítica social, analitzant el seu patronatge vers els jesuïtes, calibrant les xarxes femenines d’influències²⁶³; on les actituds de prevenció vers les dones que desenvoluparen els pares de la Companyia no desestimessin un necessari i just reconeixement per a les “mares de la Companyia”²⁶⁴.

²⁵⁷ THIO, 66 (1994), 417-436. En particular la p. 431.

²⁵⁸ “Anima potius est ubi amat, quam ubi informat”. MHSI, *Ep. Mixt.*, I, 125.

²⁵⁹ LETURIA, 1.10 (1941), 16-59.

²⁶⁰ BADA, 39 (1991), 17-20.

²⁶¹ SOTO, W. 44 (1997), 299-318.

²⁶² GARCÍA HERNAN, 2014.; GIL AMBRONA, 2017.

²⁶³ HUFTON, 15. 3 (2001), 328-353.

²⁶⁴ BURRIEZA, 25 (2005), 85-116; BURRIEZA, 2015.

3.2. Barcelonines d'avantguarda en la devoció a Ignasi de Loiola

Durant els anys que ocupen el període del 1523 al 1528 algunes dones benestants pertanyents als estaments de la noblesa i de la burgesia adinerada focalitzaren en la persona d'Ignasi de Loiola les seves inquietuds espirituals, alhora que contribuïen des de la seva posició social i econòmica a què el projecte ignasià germinés en un nou orde religiós.

Des dels inicis ja a Manresa, Ignasi despertà entre els seus seguidors, però especialment entre la població femenina, el desig de participació activa que oferien els seus consells espirituals basats en el discerniment i l'examen de consciència, canalitzant una vocació per a la qual s'oferia un panorama més obert que l'institucionalitzat dels convents i fomentant la pròpia confiança i capacitat de decisió. El camp d'activitat que acompanyava l'atenció espiritual va atreure a aquelles dones disposades a recolzar un guia que compartia la seva experiència de conversió.

L'èxit d'Ignasi de Loiola a Barcelona comptà amb una sèrie de factors d'excepció. Si bé és cert que ja a Manresa havia tingut moltes seguidores, també hem de valorar un vector desfavorable. La crítica social dirigida en dues direccions. Per una banda, la presència d'un home vestit de *romeu* que realitzava prèdiques aglutinant al seu voltant un grup de dones considerable que el seguien, cuidaven i hostatjaven²⁶⁵, promogué el recel dels habitants ja que Ignasi, en aquell moment, no estava avalat per cap figura d'autoritat ni posseïa uns coneixements teològics recolzats en els estudis o títols acadèmics. Era un foraster, desconegut, en una fase de cerca espiritual, de descobriment i de noves experiències que transmetia a les seves seguidores en forma d'exercicis espirituals. Conegut com l'*home sant* o *home del sac*, tal com s'explica que era anomenat en el procés fet a Manresa per la canonització del sant el 1606²⁶⁶, despertava entre els seus habitants dues emocions contràries, la de veneració o la de rebuig. El segon motiu desfavorable per Ignasi durant la seva estada a Manresa fou allò que serà una constant crítica i punt d'atac per la futura Companya de Jesús: les dones. En aquest cas, segons les declaracions de Joan Sagristà Pascual, fill d'Agnès Pascual, una de les principals seguidores d'Ignasi de Loiola a Manresa i a Barcelona, els rumors es centraven en Agnès perjudicant la seva

²⁶⁵ Entre les dones que apareixen com a seguidores a Manresa trobem Brianda de Peguera, Miquela Canyelles, Àngela Amigant i Agnès Clavera.

²⁶⁶ MHSI, *Scripta* II, 712. Testimoni de Maurici Bertran.

honorabilitat, i en Juana Serra o Ferrera qui seguint les instruccions d'Agnès Pascual acollia “ a certas horas del dia secretament” Ignasi a una habitació de casa seva.

No faltaren envejosos i maliciosos que publicament contradiren i murmuraren destos exercicis sants i del factor d'ells i de sos sequaces, en particular de Juana Serra, en la qual estava recollit, i sobre tot se murmurave de ma mare Agnès Pasquala, dient que ella era la inventora d'estos alborotos i novetats i sa fomentadora, pus avia portat al auctor d'elles a aquella ciutat i lo sustentava i emparava en ells; i foren tan públicas estas murmuracions i ab tant detriment de la honra del Pare Ignaci i de les altres dones honrades i sobre tot de ma mare²⁶⁷.

L'existència d'aquest rumors dirigits contra Agnès queden constatats per mà d'Ignasi en la carta que li va adreçar des de Barcelona el 1524. El context informa de l'absència de la benefactora a la ciutat, segurament resolent alguns negocis a Manresa o a causa de la pèrdua d'alguna persona propera a ella. Ignasi l'insta a no fer cas dels enemics “que en ese lugar tenéis” ni de les temptacions, mirant sempre endavant i comportant-se sempre en lloança a Déu²⁶⁸.

Com a conseqüència de les maledicències, Agnès Pascual va fer cridar el seu germà Antoni Pujol, clergue i mestre de cerimònies de l'arquebisbe de Tarragona, Pere de Cardona, i el seu fill Joan qui servia de patge, amb la idea que Ignasi passés a viure a Barcelona, on Agnès tenia botiga i residència. D'aquesta manera, a una ciutat més gran, Ignasi podria exercir les seves pràctiques espirituals sense ser incomodat per les maldiences que en una població petita com Manresa havien proliferat. Antoni Pujol i Ignasi de Loiola van acordar anar cap a Barcelona mentre Agnès Pascual resolía uns plets que tenia iniciats a Manresa amb els seus parents. Aquest fet va ser decisiu. Ignasi de Loiola entrava a Barcelona el 17 de febrer del 1523 acompanyat pel mestre de cerimònies de l'Arquebisbe de Tarragona, home considerat culte i virtuós, una figura que amb la seva presència proporcionava l'element d'empara que li havia mancat a Manresa. L'acceptació i acompanyament d'Antoni Pujol vers el peregrí Ignasi legitimava, als ulls dels ciutadans barcelonins i de les instàncies eclesiàstiques, tant la persona com el seu missatge espiritual.

El període del 1523 al 1528 abraça les tres estades d'Ignasi de Loiola a Barcelona durant les quals entrà en contacte amb nombroses persones, encara que entre elles sempre ha estat motiu d'interès el grup de dones que actuaren com a benefactores. El seu patronatge no es va limitar a la persona i projecte d'Ignasi de Loiola, sinó que hi hagueren

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 85-86. Relació de Joan Pascual dictada a fra Onofre de Requesens (O.P.) el 9-3-1582.

²⁶⁸ MHSI, *Ep. Instr.* I, 71-73. “Carta d'Ignasi de Loiola a Agnès Pasqual”. Barcelona, 6-12-1524.

implicacions i compromisos posteriors una vegada es formalitzà la Companyia de Jesús. En aquest sentit creiem convenient oferir, dins allò que l'evidència documental permet, un perfil biogràfic que ens ajudi a avaluar els trets característics d'algunes d'aquestes dones per poder entendre les seves pròpies cerques espirituals o maneres d'entendre la religiositat, les formes de contribució, no només l'econòmica, a Ignasi de Loiola per calibrar si aquestes van determinar d'alguna manera l'evolució del sant, la formació de la Companyia, incloent-hi les exclusions, l'obra pastoral dirigida als sectors marginals de la societat i la reforma dels convents.

Del grup de dones que tradicionalment apareix com a principal benefactor d'Ignasi de Loiola, tractarem més en profunditat a Agnès Pasqual, Estefania de Requesens, Guiomar Hostalric, Aldonça de Cardona i Elisabet Roser, encara que el cercle de col·laboradores era molt més ampli comptant amb Isabel de Boixadors i Eleonor Sapila, entre altres. També degut a l'interès d'Ignasi per la reforma dels convents femenins, foren les seves seguidores les monges del convent de les Jerònimes, Antonia Estrada, Brígida Vincent i Esperança Grau i les de Santa Clara, Teresa Rajadell i Jerònima Oluja.

A Isabel de Josa, inclosa en el grup de les benefactores del sant, dedicarem una extensa part del present estudi en base a l'interès que desperten les singulars circumstàncies de la seva vida i a l'activisme espiritual i fundacional que desenvolupà fins la seva mort.

La característica comuna a aquestes dones, a banda del seu recolzament al sant, fou la seva fortalesa identitària malgrat la mancança d'entitat jurídica femenina. Això no obstant, entre elles distingim les que conservaren el cognom de naixement i les que adoptaren el del marit seguint les convencions de l'època. El motiu d'aquesta diferenciació el trobem en allò que representaven. Així, Estefania i Guiomar, hereves de grans fortunes, són transmissores patrimonials per via femenina, personificacions d'un llinatge que es resisteix a desaparèixer. La importància de les seves famílies d'origen superen o igualen les de l'espòs i per aquesta raó, Estefania apareix sempre als documents com a Requesens. Guiomar, figura cognominada Gralla pel seu matrimoni, encara que en menor proporció que Hostalric i, en conseqüència, advertim una reafirmació identitària que respectem en tractar-la. Pel que fa a la resta de dones, Agnès Pujol figura documentada majoritàriament com a Pasqual. Considerem que el seguiment de la convenció social, no té a veure tant amb una menysvaloració de la seva identitat com a dona, sinó amb l'adquisició del patrimoni i negoci del seu difunt espòs que conserva per al seu fill Joan. Prova de la rellevància que la transmissió patrimonial té en l'aspecte

identitari és també l'adopció del cognom Pasqual per Joan, nascut del primer matrimoni d'Agnès amb Pere Sagristà. Similarment, Elisabet Roser optà pel cognom del marit de qui fou hereva. El propi Pere Joan Roser, en el seu testament, imposava al seu nebot Joan Miquel, com a condició per obtenir el llegat, l'acceptació del nom i les armes dels Roser. El cas d'Isabel de Josa també s'encabiria dins aquest grup. El prestigi de la noblesa adquirida mitjançant el seu casament amb Guillem Ramon de Josa i de Cardona, elevava el seu estatus social emparentant, de retruc, amb els poderosos Cardona. Per aquest motiu i, atès que és la transmissora dels béns del marit i representant del llinatge, sempre s'identificà com a Josa i de Cardona, encara que com veurem, també tingueren a veure altres factors específics, com unes possibles arrels converses.

Pel que fa a Aldonça Terré casada amb Alfons de Cardona, és evident la preponderància noble del cognom adquirit per matrimoni davant l'honorabilitat del propi. Similars arguments als anteriors caldria esgrimir per a Eleonor Ferrer, esposa de Bernat Sever Sapila, i per Isabel de Requesens, muller de Joan de Boixadors, tot i que Isabel, alternava el propi cognom amb el del marit.

3.2.1. La indomable negociació de Teresa Rajadell i Jerònima Oluja

De forma significativa destacaren les religioses del convent de Santa Clara, Teresa Rajadell i Jerònima Oluja²⁶⁹, les quals es caracteritzaren per impulsar una reforma des de dins del seu propi convent. El procés fou bastant traumàtic degut al conflicte intern que es desenvolupà entre el sector de la comunitat que apostava per l'Observança i el que pretenia preservar una forma de vida més laxa. A Teresa Rajadell la podríem considerar una filla espiritual d'Ignasi de Loiola per les cartes que es conserven i els temes tractats, els quals han merescut l'atenció de tots els estudiosos de l'espiritualitat ignasiana. A totes dues, Teresa i Jerònima les trobem vinculades amb les dones que a continuació perfilem per una força que ultrapassava els llaços afectius de parentiu i que les uniren en la causa comuna d'Ignasi de Loiola. Cal destacar d'aquestes dues religioses una voluntat indomable en la negociació per pertànyer a l'orde jesuïta, fins i tot o a causa de les hores més fosques del conflicte que travessava la comunitat. La seva insistència per posar-se

²⁶⁹ Per a un minucios seguiment de tot el procés de reforma i intent d'una fundació jesuïta basat en la correspondència entre Teresa Rajadell, Jerònima i els pares de la Companyia de Jesús, veg. VILA DESPUJOL, 2010; GIL AMBRONA, 2017, en particular les p. 305-315.; Eulàlia de Ahumada es basa també en fonts de l'Arxiu Diocesà de Barcelona i del monestir de Santa Clara: AHUMADA, 2013.

sota l'obediència d'Ignasi fora dels murs del seu convent fou tant negociada per elles com resistida per Ignasi sota l'empara del Papa i les constitucions de la Companyia. Una negociació que es portava a terme en penoses condicions materials atès que la simoniaca abadessa Elionor Prats²⁷⁰ les havia castigat per la seva falta d'obediència a no rebre les racions de menjar que les pertocava ni permetia les visites dels seus familiars. L'admiració d'alguns pares jesuïtes i d'altres persones laiques per aquesta tenacitat va estar a punt de causar una crisi entre alguns dels membres de la Companyia²⁷¹. Araoz defensava la causa de les religioses a les que s'adheria també el governador de la sèquia imperial d'Aragó, Mateo Sebastián de Murrano²⁷². Joan Queralt escrivia a Polanco recordant-li que “esta tierra es tan dura cervice, que etiam in sexu fragili tenemos necesidad de proseguir y que nos ayude para alcanzar la victoria”²⁷³. Els símils sobre les tempestes i els naufragis emprats per Teresa reflecteixen un moment de crisi en la fèrria esperança dipositada en Ignasi, que culminava amb un moment de desencís i desencant expressat en la carta del 5 de novembre del 1549: “No es modo de vivir en el que hoy estamos, para que pueda ni deba mucho durar, y ha sido y es demasiado confiado de la caridad de Vuestra Paternidad.”²⁷⁴ El xoc de voluntats continuava el 1552 tenint com a valedors el conservador reial d'Aragó i Juan Verdolay qui posteriorment entraria en la Companyia. Defensaven la sortida Teresa, Jerònima i altres religioses disposades a guardar clausura, però el dubte havia calat en Teresa qui no es determinava per les responsabilitats adquirides amb les seves nebodes ingressades al monestir i perquè necessitava l'aquiescència d'Ignasi²⁷⁵. Teresa moria el juny del 1553 sense haver aconseguit entrar en l'orde jesuïta. Tot i que Jerònima Oluja ja havia estat confirmada com abadessa, encara trobaria alguns impediments per portar a terme la reforma de Santa

²⁷⁰ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 256. “Carta d'Araoz a Jeroni Domènec. València 26-01-1546.”; *Ep. Mixt.* II, 51-57. “Carta d'Araoz a Polanco. Barcelona, 15 gener 1549.”

²⁷¹ Araoz havia estat reprovat per defensar que el monestir passés a la tutela de la Companyia. VILA DESPUJOL, 2010, 217.

²⁷² MHSI, *Ep. Mixt.* II, 63-66. “Carta de Murrano a Ignasi de Loiola. Barcelona, 3 de febrer 1549.” D'Araoz deia que “las pregonas a boca llena con el mayor hervor del mundo.” També escrivia: “algun día es fuerza que V.P. admita a su santo instituto el sexo femineo, como todas las religiones aprovadas.”

²⁷³ MHSI, *Ep. Mixt.* II, 49-51. “Carta de Joan Queralt a Polanco. Barcelona 14 de gener 1549.”

²⁷⁴ MHSI, *Ep. Mixt.* II, 308-309. Barcelona 5 de novembre del 1549.”

²⁷⁵ VILA DESPUJOL, 2010, 218.

Clara²⁷⁶. Potser perquè a l'intern dels monestirs es reproduïen les faccions d'una societat en lluita per defensar la preponderància i el poder a qualsevol preu²⁷⁷.

3.2.2. Agnès Pasqual. El perfil d'una mare

Agnès Pasqual va néixer Manresa al si d'una família d'assaonadors. Es va casar dues vegades, primer amb Pere Sagristà, d'ofici blanquer al voltant del 1505²⁷⁸ enviudant al cap de tretze mesos si ens atenem a les afirmacions de l'únic fill hagut de l'enllaç, Joan Sagristà Pasqual²⁷⁹. Agnès es va tornar a casar el 26 de febrer del 1512²⁸⁰ amb Pere Pasqual, comerciant cotoner de Barcelona on hi tenia botiga, encara que també residia a Manresa, concretament a la parròquia de la Seu de Santa Maria on seria enterrat, voluntat que consta en el seu testament dictat el 9 d'octubre del 1521. Aquesta data ens proporciona la situació de recent viudetat d'Agnès quan el març del 1522 trobà Ignasi a la tornada d'una visita a Montserrat. Agnès, doncs, passava pels moments delicats del període de dol, el que s'anomena jurídicament l'any de plor, durant el qual la vídua tenia una sèrie d'obligacions, com la de fer inventari dels béns del marit per al qual comptava amb el termini dels dos mesos posteriors al traspàs del difunt²⁸¹. També havia de resoldre els deutes pendents per així gaudir de l'usdefruit o, en el cas d'haver estat instituïda com a hereva universal, continuar amb l'ofici de l'espòs. En aquestes circumstàncies l'estada d'Agnès a Manresa respon al compliment d'aquests deures com a hereva universal ja que

²⁷⁶ A la mort de Jerònima, el 4 de gener del 1563, el monestir sembla proper a la consolidació de la seva reforma. La carta de Pedro Fuentes a Laínez, explicava que Jerònima s'havia guanyat moltes enemistats, però que abans de morir havia recomanat a totes les monges la reforma de tota la casa. Veg. VILA DESPUJOL, 2010, 378.

²⁷⁷ A aquest respecte, Eulàlia Ahumada relata l'oposició de la monja Pantasilea Villalba i les seves acòlites contra Jerònima Oluja el 1553, recolzada pel seu germà, l'abat Villalba i alguns capellans de l'església del Pi. La violència del fet necessita de la intervenció reial i un procés que es veié a la cúria episcopal: AHUMADA, 2013, 243. Finalment Pantasilea fou reclosa a un monestir de València d'on posteriorment l'ajudaren a fugir: ACA, RC, reg. 3985, f. 164v. "Carta del príncep Felip a l'abat de Montserrat. Ceclavin, 26-06-1554."

²⁷⁸ Aquesta data aproximada l'ofereix Antonio Gil Ambrona calculada a partir de les declaracions de Joan Pasqual, veg. GIL AMBRONA, 2017, 129.

²⁷⁹ Les dades referents a la cronologia i als períodes de temps obtingudes a través de les declaracions de Joan Sagristà Pasqual que consten en els processos per la beatificació i canonització de sant Ignasi realitzats a Barcelona el 1595 i 1606, són en la majoria de casos errònies a causa, segurament, de l'avançada edat de Joan. Va ser un dels motius pels quals en el memorial que Joan Sagristà Pasqual dictà el 1582 a fra Onofre figuri al marge d'alguns paràgrafs la paraula "falso" com consta en l'AHPB, Not. Juan Pareja, *Procés per a la canonització de sant Ignasi de Loiola*, 1606, ref. 506/30.

²⁸⁰ Aquesta data l'aporta YOUNG, 1959, 3.

²⁸¹ Segons la constitució promulgada per Pere III a les corts de Perpinyà de l'any 1351 coneguda com *Hac nostra*. Aquest privilegi que gaudien els ciutadans barcelonins es va estendre amb aquesta constitució a tots els catalans.

segons el seu fill Joan, la seva mare estava immersa en alguns plets amb els seus parents per qüestions d'herència. El testament de Pere Pasqual²⁸² on apareixen com a marmessors Agnès i un dels seus germans, Francesc Pujol, no consigna la posició de Joan Sagristà Pasqual qui el succeiria en l'ofici i adquisició dels béns de Pere Pasqual, absència que no l'impedeix adoptar en reconeixement el cognom del seu padastre, tal com afirmava el 1582²⁸³. El context de dol i recent estat de viudetat ens proporciona un dels motius pels quals els parents de Manresa malparlaven de l'atenció dispensada per Agnès a Ignasi, més si considerem que una de les clàusules per a l'usdefruit dels béns del consort difunt era que l'esposa visqués casta i honradament. La prevenció d'Agnès respecte als rumors dels seus parents respondria a una qüestió d'honor i a la d'evitar un escàndol que incités a moure una causa per arrabassar-li el control de l'herència, impedit així la transmissió a Joan. Amb tot, recentment, la hipòtesi d'una prèvia coneixença entre Ignasi i Agnès a causa dels lligams entre Juana Folc de Cardona, esposa del segon duc de Nájera, al servei del qual va estar Ignasi durant quatre anys (1517-1521) i el fet que Antoni Pujol, germà d'Agnès, fos el mestre de cerimònies de l'arquebisbe de Tarragona, Pere Folc de Cardona i oncle de Juana²⁸⁴, explicaria la immediata atenció i dedicació vers el sant. L'activitat organitzativa, tant de l'acomodament d'Ignasi com de la participació de les altres dones devotes, queda reflectida en diferents episodis de les declaracions de Joan Pasqual:

[...] donà ordre ma mare, per la mala comoditat que tenia allí [hospital de Santa Llúcia de Manresa] per a fer exercicis i quietud de possar-lo en una casa honrada que estigués ab més descans i còmodo, que ja lo havia pres com a fill, enamorada de sas virtuts i paciència; i perquè no gozave possar-lo en casa per la nota de sos parents propis ab qui pledejaba, tractà ab una gran amiga sua, viuda, anomenada Juana Serra, li donas un secret aposento en sa casa, que ello lo provehiria de roba i de manjar i tot lo demès que agués menester, i així se feu²⁸⁵.

Una vegada a Barcelona, on Agnès es retrobà amb Ignasi tres setmanes després que ell marxés de Manresa, a la casa del carrer de Febrés, cantonada amb Cotoners on tenia la botiga i habitacions, li va procurar un hàbit negre honest “com a capellà”²⁸⁶ que va dur durant la seva estància a Barcelona i després que partí a estudiar a París. Reemplaçava així la roba de *romeu* que duia des que canvià els seus vestits de cavaller amb un pobre en el camí a Montserrat. Aquest fet ens indica la preocupació d'Agnès per l'aspecte

²⁸² GIL AMBRONA, 2017, 132.

²⁸³ MHSI, *Scripta*, II, 82. “Relació de Joan Pasqual, 1582.”

²⁸⁴ GIL AMBRONA. *Op. cit.*, p. 121-122.

²⁸⁵ MHSI, *Scripta*, II, 85. “Relat de Joan Pasqual, 1582.”; García-Villalosa opina que Joan Pasqual tenia “mas imaginación que memoria y una veneración al Santo que rayaba en la adoración”. GARCÍA-VILLALOSADA, R, 1985, 236.

²⁸⁶ *Ibidem.*, p. 89.

d'Ignasi de qui sabem que, com a rebuig a la vanitat que ostentava abans de la seva conversió, havia descuidat el seu aspecte en cabells i ungles, assimilant-lo als "deixats". En tot moment Agnès actuà amb la cura d'una mare procurant el benestar, comoditat, atenció i acompanyament a Ignasi. Ella i Elisabet Roser van ser les primeres que el van introduir dins el cercle de les dones barcelonines. A l'arribada d'Agnès a Barcelona, Joan Pasqual explica com la porta falsa de casa seva semblava un hospital o església per les caritats que Ignasi feia vers els pobres de la ciutat, però la preocupació d'Agnès anava més enllà en fer possible que l'exercici de la caritat es realitzés acompanyant-lo a cases benestants, evitant d'aquesta forma, que l'acció de captar per les cases de la ciutat fos mal vista pels barcelonins, alhora que l'introduïa en la coneixença de les seves amistats i relacions. Les idees que circulaven en aquell moment sobre els pobres els feia sospitosos. Es recomanava la distinció entre els que eren declarats justificadament com a tals, miserables, i els que practicaven la mendicitat portats pel vici de l'ociositat. Aquest debat sobre els pobres transmet un canvi de sensibilitat vers aquest col·lectiu marginal produït, en part, per l'augment de la població a les ciutats comportant, també, un increment de pobres i mendicants en algunes zones, passant a ser considerats com element de perillositat i de desordre públic. L'obra de Joan Lluís Vives *De subventionem pauperum* publicada el 1525, dos anys després de l'arribada d'Ignasi a Barcelona, ofereix la visió que sobre els pobres es tenia a l'època²⁸⁷. Més contemporànies a la seva estada barcelonina foren les lleis *Del socorro y recogimiento de los pobres* de Carles V donades des de Valladolid el 1523 per a tots els seus regnes:

Los pobres no anden por los pueblos de estos Reynos, y cada uno pida en el de su naturaleza (Ley I).

Los verdaderos pobres solo puedan pedir limosna en los pueblos de su naturaleza y seis leguas en contorno (Ley II).

Forma de las licencias que han de tener los pobres para pedir limosna en su naturaleza (Ley III).

[...] mandamos, que ninguna persona pueda pedir limosna sin cédula del Cura de su Parroquia; y con que en la misma cédula la Justicia de la ciudad ó villa donde fuere natural ó morador le de aprobación i licencia para ello [...] y quando dicha licencia fuere para pedir fuera de la jurisdicción dentro de las seis leguas, sea del Provisor y de la Justicia de la cabeza de la jurisdicción, declarando donde es natural, y su nombre, y alguna otra señal por donde pueda ser conocido [...] y mandamos á las dichas Justicias, que den las dichas

²⁸⁷ IGLESIA GARCÍA, 2006, 5-30.

cédulas y licencias á las personas que verdaderamente fueren pobres y que no puedan trabajar, y no á otros²⁸⁸.

A part de les lleis que s'estaven promulgant en aquells moments, coneixem un episodi que explica la aquiescència d'Ignasi a ser acompanyat en la demanda de caritat. Es tracta de la primera trobada amb Elionor Sapila, qui en veure Ignasi com a home de bona condició i jove, el reprovà per estar fora de la seva terra sense tenir en consideració la seva família. També sabem que l'opinió d'Elionor va canviar quan Ignasi respongué amb tota humilitat que era un grandíssim pecador²⁸⁹. Sens dubte, l'actitud d'Ignasi i carisma personal predisposava a l'acceptació dels qui el tractaven encara que, posteriorment, acostumés a anar acompanyat. Miquel Canyelles, qui havia estat acollit pels Pasqual, declarava durant el procés de Barcelona del 1595 que Ignasi anava en companyia d'Agnès perquè, segons deia, ell no era prou apte per demanar almoïna i es deixaria morir de fam²⁹⁰.

L'acolliment d'Ignasi respon a una inclinació natural d'Agnès ja que s'havia afillat a Miquel Canyelles, quan es va quedar orfe a la edat de vuit o nou anys, fins que es pogués col·locar en l'ofici de cotoner. Però també hi ha un detall que potser explicaria aquesta propensió d'Agnès per l'exercici de la caritat vers el proïsme. Francesc Calça, fill del notari Joan Llorens Calça, nebot i hereu del doctor del Consell reial, Joan Pasqual, havia format part del cercle d'estudiants en contacte amb alguns pares de la Companyia, entre ells Jeroni Domènec, durant els seus estudis a Lovaina. Ell explicava el 1595 que Agnès era anomenada de soltera *beata Brisuela*²⁹¹. Aquest apel·latiu l'hem pogut relacionar amb el costum d'anomenar a algunes dones dedicades a l'acompanyament de vídues, assistència als malats, pobres i necessitats com a *beates* amb l'afegit de *Brisuela*, segurament rememorant alguna altra beata anterior d'aquest cognom. L'exemple més proper en el temps, a part d'aquesta indicació respecte Agnès, el dona Estefania de Requesens en la correspondència epistolar adreçada a la seva mare, Hipòlita Roís de Liori. En diverses cartes enviades des de Madrid esmenta a na Brisuela, una dona que ella ja havia conegut a Barcelona i a la que retroba el 1534. Aquesta dona que va anar

²⁸⁸ *Novísima recopilación de las leyes de España dividida en XII libros en que se reforma la Recopilación publicada por el Señor Don Felipe II...* Vol. 3. Madrid, 1805, p. 703.

²⁸⁹ MHSI, *Scripta* II, 342. "Processus Barcinonensis". Testimoni de sor Estefania de la Concepció, 30-9-1595.

²⁹⁰ Miquel Canyelles nascut a Manresa era fill Gabriel Canyelles, cotoner. En quedar-se orfe, a causa de la pesta, va ser acollit per Agnès Pasqual, vivint a casa seva i aprenent l'ofici. Quan Ignasi va anar a viure a casa d'Agnès, Miquel es traslladà a la casa de Miquel Palau, també cotoner, situada just al davant de la dels Pasqual. MHSI, *Scripta* II, 286. "Processus Barcinonensis", Testimoni de Gabriel Canyelles, 3-9-1595.

²⁹¹ MHSI, *Scripta* II, 300. "Processus Barcinonensis", Testimoni de Francesc Calça, 6-9-1595.

d'acompanyant de la comtessa de Trivento²⁹², va congeniar amb Estefania qui confessava la complicitat i mútua confiança sorgida entre les dues, motiu pel qual la volia agafar pel càrrec d'ama de la seva casa. En l'explicació a Hipòlita ens dona més detalls que la identifiquen com a beata amb una possible pertinença a un tercer orde, ja que na Brisuela havia de demanar llicència dels frares per anar a Madrid i per portar cobert l'hàbit blanc²⁹³. Aquest seria tan sols un detall anecdòtic i complementari de les activitats de les beates si no fos per què la mateixa Estefania en altra de les seves cartes, ens informa que és germana de Caterina Pallars i que les dues viuen soles amb certa necessitat. Altre document ens clarifica que es tracta de Joana, també germana d'Elisabet Pallars qui hauria mort per aquestes dates. Elisabet volia ser sepultada amb les beates de sant Francesc a les quals llegava uns diners deixant com a hereva universal na Joana Brisuela, confirmant la pertinença a l'orde de sant Francesc²⁹⁴. Per extensió, podríem interpretar que es tracta d'un apel·latiu aplicat a algunes dones que exercien la caritat pietosa a canvi alguns diners per a la seva subsistència.

La col·laboració d'Agnès amb Ignasi, el seu acompanyament a les cases més notables de la ciutat i el recorregut pels llocs freqüentats per persones de mala vida, com explicava una de les filles de Joan Pasqual, Orient, suggereix l'inici d'una tasca dedicada a la conversió i reforma dels sectors marginats de la societat²⁹⁵, empresa que Ignasi consolidaria a Roma. A Barcelona comptava amb l'ajut, comuna exhortació a la pietat, freqüència dels sagraments i penediment per part d'Agnès.

També hem de valorar que en contrapartida a l'acceptació i vincle que Ignasi de Loiola va establir amb les persones de Barcelona, aquestes dones van estar subjectes a una certa crítica per part d'alguns conciutadans que consideraven un excés de devoció en les benefactores. En quant a Agnès, per un memorial de l'any 1533 sabem que patí un conflicte amb la senyora Savall, vídua d'un traginer de mar, per unes afirmacions que havia realitzat contra l'honor d'Agnès, sentint-se "multum gravata et oppressa". La causa es va apel·lar a la Reial Audiència i al governador de Catalunya²⁹⁶.

²⁹² Beatriu Enríquez de Velasco.

²⁹³ AHUMADA, 2003, 150, 238 i 242.

²⁹⁴ AHPB, Antoni Anglès major, *Testaments 1522-1542*, ref. 272/103. Barcelona, 22 març 1530. Elisabet Pallars havia estat al servei d'Anton de Cardona, germà del duc de Cardona, Ferran.

²⁹⁵ MHSI, *Scripta* II, 635. "Processus remissorialis barcinonensis", Testimoni d'Orient Sagristà Pasqual, 8-09-1595.

²⁹⁶ AHCB, 2.01/1C.V-14.1, *Miscel·lània*, "Memòria d'Agnès Pasqual, Barcelona, 26 setembre del 1533".

Per aquestes dates en què constatem el maltractament verbal per part de la vídua Savalla a Agnès, circumstància que segurament coneixia Ignasi a través de la correspondència que no s'ha conservat, el sant escrigué a Beatriz de Melo qui estava al servei de la reina Isabel de Portugal acompanyant-la durant la seva estada a Barcelona. Les fonts ens parlen de l'amistat que va sorgir entre la dama portuguesa i Agnès fins al punt que acordaren viatjar plegades fins a Valladolid juntament amb Joan Pasqual. Però aquesta predisposició de la cambrera de la reina vers Agnès també va anar seguida d'una recomanació per al seu germà Antoni Pujol qui va obtenir l'abadiat de Sant Miquel de Cuixà, càrrec que desenvolupà durant els set mesos previs a la seva mort²⁹⁷. Aquest fet ens mostra el funcionament de les relacions clientelars de l'època que abundaven a la cort, reflex d'un entramat d'intercanvi de favors per pagar els deutes contrets. En aquesta reciprocitat²⁹⁸, la connexió entre Ignasi i Beatriz de Melo, s'estén també al seu germà, Jorge de Melo, gran amic i parent de Francesc de Borja²⁹⁹. Després de la mort d'Ignasi, el relleu d'aquest model d'intercanvi vers la família d'Agnès el prengueren altres jesuïtes com el pare general Claudio Aquaviva qui el 1586 escrivia al pare Jerónimo Roca, provincial d'Aragó, per a socórrer Joan qui s'havia arruïnat a causa d'una gran pèrdua econòmica amb unes mercaderies.

[...] en lo de los 25 ducados del P. Miguel Julián, me parece bien que se aplique a Misser Juan Pasqual: pues la obligación que tenemos con su Madre es tal, que es razón gratifiquemos en lo que pudiéremos lo que ella hizo por nuestro Padre de santa memoria.³⁰⁰

Agnès, en els seus últims moments, va rebre el consol i assistència del pare Araoz qui oficià una missa amb el permís del bisbe Jaume Cassador a casa dels Pasqual. Va morir el 9 d'abril del 1548 i sepultada a l'altar de sant Martí del convent de Sant Agustí de Barcelona, seu de la confraria dels cotoners.

3.2.3. Estefania de Requesens. Una protectora a la cort

Entre les dames que formaven el cercle de seguidors d'Ignasi comptem no només amb Estefania, nascuda a Barcelona al voltant del 1503, sinó també la seva mare Hipòlita Roís de Liori. Totes dues van ser benefactores del sant ajudant-lo quan anava per les cases

²⁹⁷ MHSI, *Scripta* II, 93-94. "Relació de Joan Pasqual, 9-3-1582."

²⁹⁸ El tema de la reciprocitat ha estat estudiat per HUFTON, 15. 3 (2001).

²⁹⁹ MHSI, *Fabri Mon.*, 109. "Carta a Ignasi de Loiola i Pedro Codacio. Ratisbona, 28 maig del 1541."

³⁰⁰ *Cit.* CREIXELL, 1922, 285.

nobles de Barcelona. Els Requesens estaven emparentats amb els Cardona ja que Joana de Requesens, una de les filles dels comtes de Trivento estava casada amb Pere de Cardona, portantveus de governador de Catalunya, càrrec que estava adjudicat als Requesens. Per altra banda, la connexió amb altres dones i famílies importants a través de vincles amistosos queda recollida en la correspondència d'Estefania amb la seva mare en expressar l'estreta amistat que la unia amb Elionor Setantí Sapila, esposa de Miquel Mai, vice-canceller d'Aragó³⁰¹. Senyalada fou també la relació dels Pasqual amb la família Sapila emparentats amb els Fivaller com va quedar registrat en el procés de canonització d'Ignasi de Loiola (Barcelona 1595)³⁰². La xarxa de parentius creuats entre el cercle de dones seguidores d'Ignasi comporta un entramat que abraça les grans cases catalanes a les quals pertanyien aquestes dones i els seus influents consorts.

L'assistència i visites realitzades per dona Estefania a Ignasi de Loiola, foren testimoniades per Joan Pasqual³⁰³, en particular, arran de l'atac que patí el 1524 a la sortida del monestir dels Àngels Vells de monges dominiques de Barcelona. Possiblement, l'atenció dispensada al futur sant estigué recomanada per altres mitjans ja que Hipòlita i Estefania acostumaven a passar la Setmana Santa i el Nadal al monestir de Montserrat³⁰⁴, lloc de recer espiritual, on tenien per costum encarregar misses. Estefania mencionava en les seves cartes l'abat Pedro de Burgos (1516-1536) amb qui mantenia correspondència, el qual havia conegut Ignasi durant la seva estada a la muntanya sagrada. Aquest fet evidència l'acceptació dels consells espirituals i *Exercicis* que el sant ofería a les seves seguidores, ja que ell mateix hauria realitzat els de García de Cisneros³⁰⁵, qui fou abat de Montserrat, per mitjà de fra Joan Chanones llavors resident al monestir³⁰⁶. Aquesta *devotio moderna* renovada per Ignasi a través de la pròpia experiència, degué ser practicada per Estefania i Hipòlita. De fet, el llenguatge epistolar emprat per Estefania conté elements que recorden l'espiritualitat interior i pietat personal presents en els *Exercicis Espirituals* d'Ignasi de Loiola: “Y axí soplíque a vostra senyoria, quant

³⁰¹ Carta d'Estefania a Hipòlita. Madrid, 23-11-1534. “La de misser May y jo som amiges antigues y axí u serem totstems”, veg. AHUMADA, 2003, 158. Carta núm. 45.

³⁰² MHSI, *Scripta* II, 340. “Testimoni de sor Estefania de la Concepció, 30-9-1595.” Es tracta d'Estefania de Rocabertí, besneta de Elionor Sapila, monja professa del monestir de Carmelites Descalces de Barcelona.

³⁰³ MHSI, *Scripta* II, 89. “Narració de Joan Pasqual, 9-3-1582.”

³⁰⁴ Són nombroses les referències: AHUMADA, 2003, 104, 107. Per misses a Montserrat, p. 113, 124

³⁰⁵ Els benedictins i la congregació de Valladolid a la que pertanyia el monestir de Montserrat va ser fecunda en la literatura espiritual. García de Cisneros, abat de Montserrat, va ser l'introductor de la *Devotio Moderna* a Espanya amb el seu *Ejercitario de la vida espiritual* (1500) que va tenir unes 50 edicions: VILANOVA, 1989, II, 60.

³⁰⁶ MHSI, *Scripta* II, 384-386. Procés de Montserrat: testimoni de fra Lorenzo Nieto, fra Joaquim Bonanat i fra Miquel de Santa Fe, monjos benedictins de Montserrat 30-10-1595.

encaridament puc, que no.s fatigue y que s'aconsole, pux Déu és servit que estigam d'esta manera, que jo espere en Ell que prest remediara³⁰⁷. Ignasi escrivia a Teresa Rajadell, monja del convent de Santa Clara de Barcelona aquestes similars paraules: “El que camina con este fervor, calor y consolación interior, no ay tan grande carga, que no le parezca ligera.”³⁰⁸

També constatem algunes preferències comunes amb el sant com lectura del *Vita Christi*³⁰⁹ en comptes dels sermons per Setmana Santa³¹⁰, textos que juntament amb la *Leyenda de los santos* eren els preferits d'Ignasi des que resultà ferit a la cama a Pamplona³¹¹.

Estefania va esdevenir una dama de la cort gràcies a l'enllaç amb Juan de Zúñiga y Avellaneda, segon fill dels comtes de Miranda, el qual havia estat nomenat el 1517 comanador de Castella de l'orde de sant Jaume de l'Espasa. El matrimoni havia estat concertat per indicació de Carles V, possiblement el 1519, quan Estefania comptava només amb 15 anys, fet que il·lustra un dels exemples del procés de castellanització de la noblesa catalana a través dels enllaços matrimonials. Existia un impediment present en el testament de Lluís de Requesens, pare d'Estefania, qui especificava que la filla s'havia de casar, prèvia dispensa papal, amb algun membre de la família Requesens per tal de conservar el cognom i el patrimoni dins el llinatge familiar. Aquesta dificultat, malgrat la menor fortuna de Zúñiga, va ser superada amb la condició que el primer fill mascle portés el cognom i les armes dels Requesens i que el consort, Zúñiga, residís a Barcelona³¹². El matrimoni no es va formalitzar fins el primer de juliol del 1526 a la Capella del Palau Reial Menor de Barcelona.

Els Requesens-Zúñiga s'establiren a Barcelona fins el 1534, data en la qual el comanador fou reclamat com a preceptor del príncep Felip. El seu càrrec com a *ayo* de l'infant li va reportar prestigi i renom com a membre de la cort, sent estimat per la seva obertura a la cultura i les arts. De fet, va ser considerat partidari de les idees d'Erasme de Rotterdam, coincidint amb els interessos de Miquel Mai, vice-canceller d'Aragó, membre destacat

³⁰⁷ “Carta d'Estefania a Hipòlita. Madrid, 23-11-1534”, veg. AHUMADA, 2003, 147. Carta núm. 40.

³⁰⁸ MHSI, *Ep. Instr.* I, 104. “Carta d'Ignasi de Loiola a sor Teresa Rajadell. Venècia, 18-6-1536.”

³⁰⁹ Es tracta del *Vita Christi Cartuxano* de Landulfo de Saxònia.

³¹⁰ “Carta d'Estefania a Hipòlita. Molins de Rei, 15-1-1534”. Veg. AHUMADA, 2003, 97. Carta núm. 13.

³¹¹ Una interessant anàlisi de la influència del *Vita Christi* i de la *Leyenda de los Santos* en Ignasi de Loiola, en relació amb la visió de la dona a l'època a: RHODES, 2014, 7-24.

³¹² ANC1-960-T-43, *FAPR*, lligall 44. “Apunts dels capítols matrimonials entre Estefania de Requesens i Juan de Zúñiga”, s.d.

juntament amb l'arquebisbe Pere de Cardona, del cercle erasmista barceloní de la plaça de la Cucurulla. Tal vegada aquesta connexió estigui associada amb la dedicatòria a Juan de Zúñiga i a Estefania que figura en la primera traducció anònima al castellà del *Preparatione ad mortem* d'Erasme titulada *Libro del aparejo que se deve hazer para bien morir* del 1535. Segons es dedueix de l'epístola dedicatòria del traductor, és possible que aquest fos el confessor de don Juan, segons la descripció del caràcter bondadós i reservat del clergue que Estefania feia a la seva mare.³¹³ Altres humanistes relacionats amb el matrimoni seguiren aquest exemple. Cristòfol Calvet d'Estrella, preceptor del príncep Felip i cronista de Carles V, dedicava a Estefania paraules d'encomi a l'obra *El felicissimo viaie d'el muy alto y muy poderoso Principe Don Phelipe*: “Esta fue una muger tan excelente y rara que no le faltò sinó bivar en los tiempos passados, para que se celebrara y viviera una perpetua memoria d'ella”³¹⁴. Estefania fou objecte de diversos elogis propiciats ja sigui per la influència exercida a la cort com pel model que representava com a mare i esposa³¹⁵. L'erasmista Pere Antoni Beuter, aprofitava la seva condició d'antic servidor de la família, en particular d'Hipòlita, per aconseguir el patrocini de Juan de Zúñiga pel seu *Sumario del libro de las Ceremonias de la misa*, publicat el 1544. L'epístola que encapçala l'obra així ho manifestava³¹⁶. Aquesta circumstància no era aliena a la família ja que les *Sentències Catòliques del diví poeta Dant de Jaume Ferrer de Blanes* publicades el 1545 foren dedicades a Hipòlita Roís de Liori. Rafael Ferrer i Coll, autor de la dedicatòria, era parent de l'autor i antic servent del pare d'Hipòlita, Joan Roís de Liori i de Mur, vescomte de Gagliano. Lloa les qualitats intel·lectuals i catòliques d'Hipòlita sotmetent l'obra a la seva aprovació. A l'obra destaca la tercera part, on reclama l'atenció del lector vers la rendició de comptes a Déu a l'hora de morir³¹⁷. Els tractats de l'*Ars moriendi* s'havien fet molt populars al llarg del segle XV recomanant per a la salvació de l'ànima les indulgències, les deixes pietoses als testaments i els tipus

³¹³ BATAILLON, 2013, 563.

³¹⁴ CALVET D'ESTRELLA, 1552, 3.

³¹⁵ Juan Ginés de Sepúlveda la qualificava com a “gloria et decus foeminarum et tali marito omnis generis virtute praestanti convenientissima”. Anys més tard, Prudencio de Sandoval a *Historia de la vida y hechos del Emperador Carlos V*, exaltava les virtuts i amor conjugal d'Estefania: MOREL-FATIO, 6.3 (1904), 197-198. Les referències literàries han estat treballades per: AHUMADA, 2007, 63-81.

³¹⁶ “Y porque todos los clérigos no son tan latinos como sería de menester, a ruego de algunos acordé de hazer un sumario de todo lo essencial en lengua castellana, que quizá podrá hazer más fruto. Y acabándolo de hazer a coyuntura que la illustre condesa de Palamós, mi especial señora, cuyo soy antiguo servidor, havia de ir a la corte, me ha parescido por su medio favorecerme del nombre de vuestra illustre señoría [Juan de Zúñiga] con el qual este tratado tenga autoridad y yo más osadía de sacalle a la luz.” *Cit.* ESCARTÍ, 1998, 10, n. 6

³¹⁷ LLORENÇ, 2012, 72, 124, 161, passim.

d'oracions que es devien realitzar. En contrast amb aquesta manera de preparar la mort, on es troben elements de caràcter supersticiós com l'aparició d'ànimes en pena i les populars misses segons la història de sant Amador, sorgeix una reacció a tot el que sigui un signe extern de devoció i lucre, on la preparació per a una bona mort ve donada per l'art de viure cristianament, tal com proposava Erasme³¹⁸. Aquesta idea no s'allunya de les recomanacions que Estefania en els seus darrers moments de vida donava al seu fill Lluís de Requesens i de Zúñiga el 1549.

[...]sobre todo haveis de procurar de serlo (cristiano) y de ser muy buen hombre de vuestra orden y preciaros principalmente de servir a Dios y cumplir con él, y tomar por accessorio los cumplimientos del mundo. Acuerdeseos, amor, que esto de acá todo se acaba, y las mas vezes mas presto de lo que las personas piensan³¹⁹.

La situació d'Estefania i Juan de Zúñiga a la cort era idònia per l'exercici de favors que s'efectuaven a través de recomanacions. La correspondència epistolar entre mare i filla és un bon exemple d'interessos per trobar col·locació a parents i amics com la mencionada per Rafael Ferrer i Coll en la dedicatòria a Hipòlita: “Las molt grans favors y mercès que, per son real ánimo, sempre acostume de fer a sos servidors”³²⁰. Hipòlita era responsable de moltes d'aquestes iniciatives per tal d'afavorir persones que li havien servit bé. Estefania actuava com a intermediària amb el seu marit constituint una xarxa clientelar de la qual també foren partícips els primers pares de la Companyia de Jesús, com Antonio Araoz. Per a Ignasi de Loiola, Estefania de Requesens suposava una de les vies a través de la qual es podia solucionar el problema pendent de la reforma dels convents de monges de Barcelona, un dels àmbits que tractà durant la seva estada a Barcelona dins el seu programa per guanyar i salvar ànimes. Francesc de Borja el 1546 senyalava el matrimoni Requesens-Zúñiga com a “principales pilares”³²¹ per la reforma dels convents. Amb aquest objectiu, Ignasi responia que “condescendiendo a esta santa obra, y en el modo del escribir, comunicando con los señores comendadores de León y de Castilla, S. A. ha escrito muy intensamente á S.S.”³²². Francesc de Borja, a més d'haver exercit com a virrei de Catalunya durant el període 1539-1543, havia coincidit amb Estefania i Juan de Zúñiga a la cort. De fet, fou el padrí del seu fill Juan. Coneixia de primera mà, l'interès que Estefania havia dedicat a la reforma dels convents barcelonins.

³¹⁸ Sobre els precedents i contingut dels tractats de preparació a la mort: MOREL D'ARLEUX, 1993, 269-734; BATAILLON, 2013, en particular “El erasmismo y la literatura espiritual. La ‘preparación’ para la muerte”, p. 558-572.

³¹⁹ MOREL-FATIO, 6. 3 (1904), 205.

³²⁰ LLORENÇ I BLAT, *Op. cit.*, p. 19.

³²¹ MHSI, *Mon. Borgia*, II, 519. “Carta de Francesc de Borja a Ignasi de Loiola. Gandia, 7-6-1546.”

³²² MHSI, *Ep. Instr.* I, 383. “Carta d'Ignasi de Loiola a Francesc de Borja. Roma, 23-4-1546.”

En aquest sentit es conserva una carta del frare Miquel Capdevila, custodi de la Custòdia de Catalunya i superior dels frares de sant Francesc de l'Observança qui, en virtut de l'autoritat apostòlica de la Santa Seu, atorgava permís a les abadesses de Pedralbes i Jerusalem per a què deixin entrar Estefania³²³. Tanmateix, a instàncies de la seva mare, mostrava gran preocupació per la reforma del monestir de Montsió, de gran importància pels interessos familiars. L'assumpte, esdevé tema constant a les cartes entre mare i filla a causa del plet sostingut per Hipòlita sobre la baronia de Riba-Roja que estava en mans de la seva neboda Beatriu Margarit de Requesens, monja professa del monestir dominic de Santa Caterina de València. La qüestió que es prolongà més enllà de la mort d'Hipòlita el 1546, enfrontava la voluntat de Beatriu, qui volia deixar el convent, i la d'Hipòlita la qual vetllava per la consciència de la religiosa. Molt il·lustrativa resulta la missiva d'Estefania a la seva mare des de Martorell el 1534 en l'intent de traslladar Beatriu a Barcelona per evitar la disputa amb les monges de Santa Caterina, també en pugna pels drets de la baronia:

Pesa'm en estrem que en lo que s'à escrit a Roma no.s sia asertat, que jo.m creya que qualsevol cosa li vindria a conte a dona Beatriu sols pugés exir prest de a on està, majorment que en lo matex breu se demanava que, tota ora que Montesion fos observant, la pugésem traure de qualsevol monestir que fos per mudarla allí³²⁴.

Els exemples d'interrelació abunden entre persones properes a Ignasi per qüestions d'interès comú a les dones del cercle femení de Barcelona. Encara que no se han conservat cartes entre Ignasi i Estefania, sabem que la comunicació es realitzava a través dels altres membres de la Companyia. Aquest lligam va perdurar fins els últims anys de vida d'Estefania. Després de la mort de Juan de Zúñiga el 27 de juny del 1546, Antonio Araoz li escrigué una carta de condol³²⁵. Ella fou l'encarregada de fer efectiva una de les voluntats del seu espòs consistent en la reforma de la Capella del Palau que havia deixat de ser de patronat reial per concessió de Carles V el 1542 a Zúñiga. Aquesta obra, segons indicava el testador, era per sufragi de la seva ànima³²⁶ i a favor d'aquesta voluntat, Estefania va fer unes constitucions pel funcionament i govern del culte de la capella i de

³²³ ANC1- 960- *FAPR*, T-43, lligall 44, s. d. El document sense data s'hauria produït durant els anys compresos entre el 1526 i 1546 atès que Estefania en aquest cas figura com "de Stunica y de Requesens". Tot i que i que el propòsit és per "sa devoció y consolatio spiritual", també podria albergar una ulterior intenció de reforma, com veurem en el cas de Leonor Osorio en el capítol d'Elisabet Roser.

³²⁴ AHUMADA. 2003, 108.

³²⁵ ANC1-960-T-34, *FAPR*, lligall 35. "Carta de condol d'Araoz a Estefania de Requesens per la mort de Juan de Zúñiga. Madrid, 4-2-1547."

³²⁶ Es tracta d'un testament conjunt, és a dir, de Juan de Zúñiga i Estefania de Requesens fet a Madrid el 16 d'abril del 1546.

les vuit capellanies laiques, projecte al qual el difunt havia destinat un censal de 300 lliures anuals de renda. Estefania encomanà els oficis de la capella als jesuïtes de Barcelona. En una carta escrita per Ignasi als pares de la Companyia datada a Roma el 3 de març del 1547, el sant recolzava de forma discreta l'empresa, encara que feia constar la incompatibilitat d'algunes de les obligacions implícites en el compromís amb la Companyia i que figuraven en les constitucions efectuades per la capella. Entre elles hi era l'ofici del cor que els jesuïtes no realitzaven. Davant la possibilitat d'una commutació d'aquestes obligacions espirituals mitjançant un recurs a la Santa Seu, Estefania va voler romandre fidel a la voluntat pactada amb el seu marit, motiu pel qual la responsabilitat de fer efectiu el projecte va recaure en la família, especialment en el seu fill Lluís de Requesens³²⁷.

Les instruccions escrites per Estefania a Lluís, absent a Flandes, contenen un conjunt de recomanacions i directrius, conformant un valuós testimoni d'educació moral. Són diverses advertències i consells sobre la vida honesta, virtuosa i moderada. També comprenen indicacions de caràcter preventiu respecte de les companyies i de les persones que l'havien d'aconsellar. Estefania escrivia des de l'experiència que l'havia aportat la vida a la cort: "porque en intereses propios facilmente se ciegan las personas, aunque sean viejas y experimentadas"³²⁸. Completava aquests avisos i expressava la seva darrera voluntat el 22 d'abril del 1549, tres dies abans de morir encomanant-li, en particular, la cura dels seus germans³²⁹.

Luis Zapata, educat a la cort, cantant la mort de Juan de Zúñiga dedicava a Estefania el següent vers:

[...] dona Estephania / De Requesens fu, que sintió tanto / La muerte de su amada
compañía, / (Don Iuan de çuñiga es de quien yo canto) / Qu'el dolor, y la pena, y la agonía,
Y desto el insaciable y crudo llanto, / Como gotera en piedra enterneçada, / Le quitó al fin
también a ella la vida³³⁰.

³²⁷ MARCH, 1921, 19; Sobre la carta d'Ignasi als Pares de Barcelona: MARCH, 43 (1922), 273-278; ANC1-960- T-43, *FAPR*, lligall 44. "Codicil d'Estefania de Requesens del 19-4-1549".

³²⁸ MOREL-FATIO, A. *Op. cit.*

³²⁹ *Ibidem*, p. 203-205.

³³⁰ ZAPATA, 1566, p. 50v, Cant X.

3.2.4. Guiomar d'Hostalric. Una "gentil dama"

Guiomar era filla de Joan d'Hostalric i Sabastida i de Joana de Montbui i de Tagamanent. El seu pare havia exercit el càrrec d'alcaid del Palau de Palerm i de governador dels comtats de Rosselló i la Cerdanya, obtenint el privilegi de noblesa atorgat per Ferran el Catòlic el 1513. El casal familiar es trobava al carrer dels Mercaders on varen fer unes reformes importants el 1497³³¹. Guiomar va ser l'única filla del matrimoni i hereva dels béns familiars tant per via materna com paterna. La seva àvia, Caterina Llull, filla de Joan Llull i d'Isabel de Gualbes, va ser una dona amb empenta en el terreny mercantil ja que fou la segona esposa de Joan de Sabastida i Hostalric, mercader i alt funcionari que residia a Sicília on va ostentar la presidència de la Càmera de la Reina. Caterina, a la mort del marit ocorreguda el 1471, es va fer càrrec dels assumptes mercantils sense descuidar l'educació dels seus quatre fills, per als quals contractava diversos preceptors, com consta en els seus llibres comptables. A finals del segle XV es va traslladar a Barcelona, on els seus fills van contraure matrimoni amb membres destacats de la noblesa catalana establint lligams amb els Montbui, Santcliment, Requesens i Rocabertí³³². L'enllaç del fill gran també va reportar importants vincles amb membres de la ciutadania. Així la seva esposa, Joana de Montbui, era cosina germana de Joan i Lluís de Boixadors i Desvalls, senyors de Savallà; de Ferrer Sapila i molt propera a Elionor de Requesens, qui fou marmessora del seu testament³³³.

En la persona de Guiomar conflüïen per relació de parentiu totes les famílies que han estat identificades amb el cercle lul·lià de Barcelona, més encara provenint de la família Llull. Aquests parents, mercaders i ciutadans honrats, havien estat patrocïnadors de l'Escola Lul·liana amb forts nexes amb les monges Jerònimes de Sant Maties, molt properes a aquesta Escola situada davant per davant del monestir. Margarida Safont el 1433 llegà dos lots de manuscrits que contenien les obres de Ramon Llull. Els escrits en llatí, un total de 63, passaren a formar part de la biblioteca de l'Escola i l'altre lot, de quaranta volums en català, va restar en poder de la fundadora de les Jerònimes, Brígida Terré, fins la seva mort³³⁴. És de destacar que quan les religioses van adoptar la regla de Sant Jeroni ho van fer segons el monestir de San Matías de Còrdova. L'orde va estar conferit pel prior de

³³¹ NARVÁEZ, 51 (2005), 13.

³³² COLESANTI, 2005, 52.

³³³ AHPB, Antoni Anglès major, *Testaments*, ref. 272/102, s. f., Testament de Joana de Montbui i Tagamanent. Barcelona, 4-2-1531.

³³⁴ VERGÉS, 1988, 20.

San Bartolomé de Lupiana de la diòcesis de Toledo el 1475³³⁵. Entre els documents corresponents a la família Gralla-Hostalric figura una “carta de Hermandad” atorgada pel prior de San Bartolomé de Lupiana a tota la família³³⁶, evidència que uneix el patrocini dels descendents de la família Llull a l’Escola lul·liana de Barcelona i al monestir de les monges Jerònimes. De fet, alguns dels parents de Guiomar i Francesc de Gralla com els Sapila, Gualbes, Boixadors i d’Oms van ser seguidors d’Ignasi de Loiola, circumstància que permet calibrar la influència de Ramon Llull en els *Exercicis Espirituals* en punts tals com la contemplació mitjançant les tres potències de l’ànima i la reflexió sobre la doble voluntat humana³³⁷.

Guiomar, es va casar el 1527 amb Francesc de Gralla i Desplà, mestre racional de Catalunya, però la majoria de vegades apareix documentada amb el seu cognom. Els Gralla Desplà tenien vincles familiars amb l’ardiaca major Lluís Desplà i Oms, defensor dels privilegis eclesiàstics davant els intents de la Ciutat per a què els clergues paguessin impostos. Va destacar en l’àmbit cultural, entre altres coses, per la restauració de la casa de l’Ardiaca, la seva residència.

Com en el cas d’Estefania de Requesens, Guiomar, també va exercir d’intermediària per tal de proveir a les persones que estaven al seu servei d’algun càrrec. Citem com a exemple Jofre Traginer qui escrivia a Francesc de Gralla per consultar-li sobre unes vacants d’oficials que Guiomar pretenia per a un tal Mensa³³⁸.

Fou una de les grans benefactores d’Ignasi de Loiola. Un dels fets més rememorats és la donació setmanal de blat que Agnès Pasqual amassava per fer els pans que Ignasi repartia entre els pobres³³⁹. També el va ajudar econòmicament, encara que en els seus llibres de comptabilitat no figura cap partida ni donació a nom d’Ignasi o dels pares jesuïtes³⁴⁰. En ells sí constatem la venda de blat que realitzava al monestir de Jesús, franciscans de l’Observança de Barcelona³⁴¹ i altres negocis amb l’abadessa del monestir de

³³⁵ ADB, Culte, Ms. CAMPILLO, 1795, II, f. 368r.

³³⁶ ANC1-969-T-20 lligall 20, *FAPR*, “Carta de hermandad concedida por el prior del convento de San Bartolomé de Lupiana de la diócesis de Toledo del Orden de San Jerónimo a favor de los ilustres Srs. Don Francisco Gralla y Desplá y su muger dña. Guiomar de Hostalric e hijas” (Lupiana, 3 de mayo del 1537).

³³⁷ MARCH, 2 (1926), 333-350.

³³⁸ ANC1-960-T-12, *FAPR*, lligall 21, “Carta de Jofre Traginer al Mtre. Racional. Barcelona, 9-2-1536”.

³³⁹ *Scripta*, II, “Procés per la canonització d’Ignasi de Loiola. Testimoni de Miquel Canyelles, 3-9-1595”, p. 285; “Narració de Joan Pasqual, 9-3-1582”, p. 89.

³⁴⁰ ANC1-960-T-20, *FAPR*, lligall 20. Existeixen diversos llibres de la comptabilitat particular de Guiomar: “Llibres de comptes de Guiomar d’Hostalrich començat el 7-5-1533” i “Llibreta de cuentas particulares de la noble sra. Dña. Guiomar de Hostalrich, años 1530-1555.”

³⁴¹ *Ibidem*, f. 13r. (1-2-1536).

Jerusalem³⁴². En la seva *llibreta particular* figura un llistat de responsos que es realitzaven anualment a diverses esglésies: a Sant Miquel, al monestir de Natzaret, a Sant Genís d'Horta, a Santa Maria del Coll, al convent de Scala Dei, al monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron i a la Seu de Barcelona³⁴³. Amb tot, són les fonts de la Companyia de Jesús les que ens proporcionen la contribució econòmica que realitzà Guiomar i l'afecte vers els jesuïtes, evidenciat en la carta d'Ignasi adreçada a Agnès Pasqual el 1533 en demanda de diners pels seus estudis a París³⁴⁴. També li havia escrit el 1532 a petició d'Elisabet Roser una carta que no se ha conservat sobre la pau³⁴⁵, tema que ens fa pensar en algun tipus de conflicte els quals no faltaren al llarg de la vida de Guiomar d'Hostalric. Destaquem com després que Ignasi va marxar de Barcelona, el grup de dones atenia als pares de la Companyia que anaven a la ciutat i als jesuïtes que hi residien. D'ella deia Pedro Fabro que “es mi hija de confesión: por tanto la encomiendo a toda la Compañía: y asimismo a su marido el Mtre. Racional”³⁴⁶. Durant el període en què Francesc de Borja exercí el virregnat de Catalunya constatem com aquestes dones establiren vincles d'amistat amb la família del virrei col·laborant, sobretot, en l'assumpte de la reforma dels convents femenins. Aquesta relació es palesa en una carta adreçada al virrei sobre el negoci d'abaratir els preus per armar les galeres a causa de la defensa contra els atacs turcs i francesos a la frontera i costes catalanes. Berenguer d'Oms, emissor de la lletra i marit de la tia materna de Guiomar d'Hostalric, enviava salutacions a Francesc de Borja de part seva, tot informant-lo de l'estat de les altres senyores de Barcelona: “Las señoras doña Guiomar Gralla besa las manos a V. S., y mi mujer por mil veces. Las otras señoras de Barcelona stan muy buenas, como V. S. las dexó”³⁴⁷.

Guiomar va col·laborar amb els orfes als que els pares jesuïtes de Barcelona ensenyaven la doctrina cristiana. Pedro Fabro ho testimoniava en una epístola amb data del 1546. En ella comunica a Ignasi que Guiomar ha comprat sis vestits blancs, tot i que restaven altres vint per vestir³⁴⁸, informació per la qual entenem que en aquells moments ateniien uns vint-i-sis nens orfes. Un any abans, Antonio Araoz anunciava per escrit a Ignasi la mudança dels pares de la Companyia, que residien a casa de l'advocat Joan Boquet, a una

³⁴² *Ibidem*, f. 21r. (1537).

³⁴³ *Ibidem*, “Llibreta de cuentas particulares de la noble sra. Dña. Guiomar d'Hostalrich, años 1530-1555.”

³⁴⁴ MHSI, *Ep. Instr.* I, 91. “Carta d'Ignasi a Agnès Pasqual, París, 13-6-1533.”

³⁴⁵ MHSI, *Ep. Instr.*, I, 89. “Carta d'Ignasi a Elisabet Roser, París, 10-11-1532.”

³⁴⁶ MHSI, *Fabri Mon.*, 433. “Carta de Pedro Fabro a Ignasi de Loiola. Barcelona, 21-6-1546.”

³⁴⁷ MHSI, *Mon. Borgia*. II, 14. “Carta de Berenguer d'Oms a Francesc de Borja. Barcelona, 27-10-1539.”

³⁴⁸ MHSI, *Fabri Mon.*, 433. “Carta de Fabro a Ignasi de Loiola. Barcelona, 21-6-1546.”

casa del Pi llogada per Guiomar³⁴⁹. Es tractava de les cases que Guiomar pagava al fossar del Pi des del 1536 fins 1547 segons figura en la seva *Libreta de cuentas particulares*³⁵⁰. Existeixen diverses còpies d'èpoques on preveres de l'església del Pi cobraven cada any pels responsos que realitzaven per les cases. Aquestes eren propietat del batlle de Barcelona, Bernat Cortés i, encara que no hi figuri el seu propòsit, és possible que complissin algun servei a persones afins a Ignasi de Loiola i a la Companyia de Jesús. Pels documents existents a Roma, els dos primers jesuïtes admesos de Barcelona, Joan Queralt i Joan Gestí es van encarregar de llogar la casa que Guiomar pagava³⁵¹. També van col·laborar amb els ornaments per la residència dels pares jesuïtes les monges de Santa Clara de Barcelona. Aquestes degueren ser el grup de Teresa Rajadell i Jerònima Oluja, les quals van mostrar un gran interès per posar-se sota l'obediència d'Ignasi degut a la controvèrsia que va dividir la comunitat de religioses entre partidàries de l'Observança i les Conventuals. De fet, Guiomar contribuí a la causa de Teresa i d'Oluja, amb els serveis d'un procurador, Francisco de La Cavalleria³⁵².

És difícil establir el perfil espiritual de Guiomar d'Hostalric. A part de les contribucions a Ignasi de Loiola i als pares de la Companyia, només la trobem documentada com a continuadora de les misses instituïdes per la seva mare Joana de Montbui. Els testaments dels seus pares tampoc contenen llegats pius, a excepció de discretes aportacions a l'Hospital de la Santa Creu i per la celebració d'alguna missa de trentenari³⁵³. La seva sogra, Anna Desplà tampoc feu grans llegats pietosos, potser perquè ordenà testament en condicions de greu malaltia demanant, això sí, ser enterrada amb "pompa"³⁵⁴. Coneixem, però, que Guiomar va ajudar a Ignasi i als pares de la Companyia, que estava a favor de l'Observança i, pel seu recolzament a les monges de Santa Clara, a favor d'una branca femenina dins la Companyia de Jesús. En definitiva, el desig que Guiomar de petita expressava en una carta al seu pare el 1509 d'arribar a ser "una gentil dama"³⁵⁵ es va

³⁴⁹ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 234-235. "Carta d'Araoz a Ignasi de Loiola. Barcelona, 31-10-1545."

³⁵⁰ ANC1-960-T-20, *FAPR*, lligall 20, f. 89r.

³⁵¹ BORRÀS I FELIU, 13.3 (1993), 204.

³⁵² MHSI, *Ep. Mixt.* II, 378. "Carta de Teresa Rajadell a Ignasi de Loiola. Barcelona, 11-4-1550."

³⁵³ AHPB, Antoni Anglès major, *Testaments*, ref. 272/102, s. f., "Testament de Joana de Montbui i Tagamanent, 4-2-1531." Es tracta d'una missa segons la història de sant Amador, molt populars al segle XVI, amb la qual es tenia la creença que es rescataven tres ànimes del purgatori.

³⁵⁴ AHPB, Antoni Anglès major, *Testaments*, ref. 272/102, s. f., "Testament d'Anna Desplà i Gralla, 24-11-1534." Els enterraments amb *pompa* comportaven un seguici de capellans, acompanyament de pobres, vestits de dol i amb creu alçada.

³⁵⁵ ANC1-960-T-20, *FAPR*, lligall 20. "Carta de Guiomar al seu pare Joan d'Hostalric, 1509." A la carta demana al pare que "trameta moltes coples...per a mi per a poder ser gentil dama", signa Guiomareta Estelrica.

complir, encara que les circumstàncies del seu matrimoni i la situació de les filles, la fessin desgraciada durant els deu últims anys de la seva vida.

Guiomar va ser una dona bondadosa, però també exigent amb els que l'envoltaven. Era una dona rica, una hereva del patrimoni familiar, amb béns propis i, per tant, gaudia d'una situació de poder que li permetia eludir les consignes moralistes de l'època sobre la submissió al marit. Contràriament, sí les va aplicar a les seves filles. El conflicte familiar es va produir a causa de la concertació del matrimoni de la filla més gran, Jerònima. Juan de Zúñiga i Estefania de Requesens havien expressat als Gralla-Hostalric la voluntat que els primogènits d'ambdues famílies s'unissin en matrimoni. La diversitat d'opinions entre Francesc de Gralla i Guiomar arribà a límits extrems degut a l'oposició del mestre racional. Ell preferia com a gendre a Francesc de Montcada, comte d'Aitona. Com l'acord era impossible, Francesc de Gralla va segrestar les seves filles, Jerònima, Lucrècia i Maria, provocant un escàndol que va arribar fins la cort. El febrer del 1552, el príncep Felip va escriure al Governador de Catalunya, Pere de Cardona:

[...] como ellas (les filles) sacó dessa çiudad sin voluntad de su muger, y las levó a un lugar y despues segun avemos sido informado las ha mudado de ally y passado a otros lugares y castillos con proposito segun paresçe de no dexarlas en su libertad sino sofocarlas a casar segun su voluntad [...] y asy os encaargamos y mandamos que con todo el secreto y disimulacion que se requiere os informeis de la parte donde estan la dichas tres donçellas o alguna dellas y vais alla em persona con mucha diligencia y secreto y las tomeis en vuestro poder y con el recaudo y acompañamiento que se requiere las traygais a esa çiudad de barcelona y las hagais poner en el monesterio de montesion³⁵⁶.

També va escriure a Francesc de Gralla demanant una explicació i donant-li instruccions:

[...] nos avemos maravillado mucho y no sabemos qual de los dos ha tenido la culpa dello, todavia viendo que entre criados de su Majestad y nuestros y de tal qualidad nos es razon que aya semejantes cosas y tanta desconformidad y desavenencia mayormente siendo doña guiomar vuestra muger persona de tanta bondad y honra [...] os mandamos que por lo que deveis al servicio de su Majestad y nuestro no dispongais de ninguna de vuestras hijas ni las caseis sin darnos aviso y tener esspresa liçencia³⁵⁷.

De igual manera, demanava la versió de Guiomar sobre l'assumpte i l'ordenava que no les casés sense permís del Príncep. En el moment que es recuperessin quedarien custodiades al monestir de Montsió³⁵⁸.

³⁵⁶ ACA, RC, Reg. 3987, f. 92r. "Carta del príncep Felip al Governador de Catalunya, Madrid, 15-2-1552."; FARGAS PEÑARROCHA, 1997, 145.

³⁵⁷ ACA, RC, Reg. 3987, f. 92v. "Carta del príncep Felip a Francesc de Gralla, Madrid, 15-2-1552."

³⁵⁸ *Ibidem.*, f. 93r. "Carta del príncep Felip a Guiomar d'Hostalric i a l monestir de Montsió, Madrid, 15-2-1552."

Aquests contratemps familiars en què intervingué Felip no es van solucionar a conformitat del matrimoni. De fet, trobem a faltar evidències de la intercessió d'Ignasi en l'afer o dels pares jesuïtes de Barcelona, tot i que l'assumpte té un gran paral·lelisme amb la mediació d'Ignasi entre Giovanna d'Aragona i Ascanio Colonna, desavinença que malgrat el seu viatge a Nàpols no va poder solucionar. Encara que el motiu de la discòrdia no era el mateix, pels lligams que unien Ignasi amb Barcelona i amb Guiomar d'Hostalric, no podem evitar la comparació dels fets. La hipòtesi sobre una intervenció en el mateix to que va emprar amb Giovanna és a totes llums factible. Si analitzem el memoràndum que escrigué el sant, estimem plausible que hagués recomanat a Guiomar una reconciliació, mostrant “amor, humildad y confianza” i suggerint que:

[...] si uno de los dos se ha de doblegar y humillar, cuánto más razon es que en la humildad se señale la mujer [antes] que al marido, y cuánto menos excusa tiene ella delante [de] Dios y los hombres, si por no se humillar deja de hacerse la unión debida entre ella y el marido. [...] También para el remedio más breve y mejor de la señoras sus hijas cumpliría de este modo de reconçiliarse [...] a todas las mugeres se daría un muy loable exemplo de averse con la submisión y humildad y caridad que conviene con sus maridos³⁵⁹.

Resulta molt significativa la carta que podria perfectament estar adreçada a Guiomar. Els vint-i-sis articles que conté parlen de l'honor, l'escàndol, la glòria i de la pau de l'esperit. A més, afegeix un aspecte pràctic com és la utilitat temporal de comptar amb el marit per a dotar les filles³⁶⁰.

Guiomar, com Giovanna, es considerava part ofesa. Per una banda, la filla Jerònima es va negar a casar-se amb el comte d'Aitona sense el permís de la seva mare i es va acabant casant el 21 de juny del 1552 a la Seu de Barcelona amb Lluís de Requesens, tal com s'havia concertat en vida d'Estefania. Jerònima va rebre un dot de 10.000 ducats³⁶¹. Lucrècia, en canvi, va acceptar la voluntat del pare i es va casar sense el consentiment de la mare amb Francesc de Montcada, comte d'Aitona. Les conseqüències van ser greus, ja que Jerònima va ser desheretada i privada del cognom patern mentre que la mare va desheretar Lucrècia. Els capítols matrimonials entre Lucrècia i Francesc de Montcada es van signat el 1552 a Seròs, Lleida, amb un dot de 25.000 lliures barceloneses³⁶².

³⁵⁹ MHSI, *Ep. Instr.* IV, 506-511. “Carta d'Ignasi de Loiola a Giovanna d'Aragona. Roma, novembre del 1552.”

³⁶⁰ *Ibidem*, article 18, p. 509.

³⁶¹ MOLAS RIBALTA, 21 (2001), 54.

³⁶² ANC1-960-T-21, *FAPR*, lligall 21, “Capítols matrimonials entre Lucrècia Gralla i Francesc de Montcada, 1552.”

Arran de tot això, es van iniciar plets creuats entre els membres de la família: Guiomar contra Francesc de Gralla demanant una pensió pels aliments que l'havien estat negats a casa seva, declarant que el seu marit va donar ordre que els servents no l'atenguessin i fent-la fora de casa³⁶³. De fet, va morir al Palau Menor dels Requesens on vivia la seva filla Jerònima; Jerònima i Lluís de Requesens contra Francesc de Gralla en demanda del dot patern³⁶⁴ i Lucrècia i el comte d'Aitona contra Guiomar demanant la legítima materna³⁶⁵. Cap solució va ser possible des que s'inicià la controvèrsia al voltant de l'any 1547. No sorprèn que Teresa de Rajadell afirmés a la seva carta a Ignasi el 1550 que “La senyora doña Guiomar, por quien ellos (els procuradors) se movían, no escribe con aquel calor”³⁶⁶. El refredament vers els pares de la Companyia també es pot comprovar en el seu testament. No efectuà cap deïxa ni als orfes, ni al Col·legi de Betlem que a data del seu testament estava en plena construcció i necessitat d'efectius com sabem per Francesc de Borja qui el 1554 de pas per Barcelona, demanava al mercader Joan Bolet ajuda econòmica³⁶⁷.

Guiomar va morir ressentida pels ultratges, culpant Lucrècia de les desavinences amb el seu espòs. La consolació i reconciliació propugnada per Ignasi quedaven lluny en el temps:

[...] inste per desheretar aquella (Lucrècia) perquè no solament mes es stada ingrata y desobedient en haver concordat y contractat matrimoni contra ma voluntat ab lo comte de Aytona [...] procurant y essent causa que lo dit marit meu me haja dit me.n anàs de casa y fet per manera que ningú de la casa me servís [...] ha procurat que jo no fos socorreguda ni subvenguda en dites malalties així de metges com de altres coses necessàries [...] stant jo per son respecte y causes predites inimicada y desassociada de la familiaritat y companyia del dit marit meu ab lo qual he stat ab tota amor pau y repos per temps de trenta anys o mes [...] ha procurat dita Lucrècia que los aliments a mi necessaris per ma vida me sien llevats y no donats per lo marit meu³⁶⁸.

Aquest és un testament molt poc comú. No té les clàusules absolutòries, ni demana que els seus deutes siguin pagats i les ofenses perdonades. És un atac visceral a la seva filla

³⁶³ ANC1-960-T-92, *FAPR*, lligall 93, “Pleito habido entre la M. ilustres familias de Gralla y Hostalrich sobre el cobro de la dote que en fuerza de sus capítulos matrimoniales debía percibir la M. I, Sra. Dña. Guiomar de Hostalrich”, 1547. En el procés es dictaminà que Francesc de Gralla havia d'alimentar la seva dona fora de les quantitats dotals i usdefruit, a precisar segons la condició del marit, veg. FERRER, 1608, f. 73-76.

³⁶⁴ ANC1-960-T-91-92, *FAPR*, lligall 92-93, “Procés dels conjugues Requesens reclamant el dot patern de dona Jerònima, muller de Lluís de Requesens.”

³⁶⁵ ANC1-960-T-21, *FAPR*, lligall 21, “Legítima de Lucrècia, comtessa d'Aitona dels béns de la seva mare Guiomar de Gralla, 1557.”

³⁶⁶ MHSI, *Ep. Mixt.* II, 378. “Carta de Teresa Rajadell a Ignasi de Loiola. Barcelona, 11-4-1550.”

³⁶⁷ BORRÀS I FELIU, A. *Op. cit.*, p. 205

³⁶⁸ AHPB, Francesc Sunyer, *Testaments*, ref. 326/129, f. 143r-145v. “Testament de Guiomar d'Hostalric, 11-1-1554.”

pels seus actes. No s'escau d'una preparació a la mort com tradicionalment són aquest tipus de documents.

El testament de Guiomar va ser obert al Palau de Lluís de Requesens el 22 de març del 1555.

3.2.5. Aldonça Terré, de Cardona. L'impuls a la solidaritat femenina

L'Aldonça que apareix a la correspondència d'Ignasi de Loiola com una de les integrants del grup de benefactores barcelonines era per naixement una Terré³⁶⁹. Pertanyia a una de les famílies de ciutadans honrats distingida per perpetuar-se com a senyors útils de l'escrivania barcelonina, càrrec que el pare d'Aldonça, Bernat, va ostentar durant la seva vida passant després al seu fill Joanot. Els antecedents pietosos d'aquest clan el situen en relació amb les recloses de Santa Margarita liderades per Brígida Terré, de qui Aldonça seria una descendent colateral. A banda de la connexió pietosa, aquesta branca familiar també es caracteritzà per la seva cultura i vinculació amb el món de les lletres, constatable a través de la biblioteca del germà d'Aldonça, Francesc Terrer, possessor de llibres de temàtica religiosa, doctrinal, moral, així com d'altres d'humanística i didàctica entre els quals figura el *Dictat* de Ramon Llull³⁷⁰. La posició destacada dels Terré dins l'oligarquia ciutadana va propiciar que Bernat desenvolupés diverses intervencions com a garant de la gestió dels béns d'alguns dels seus congèneres. Per aquesta raó, el trobem com executor del testament d'Estefania de Carrós el 1511³⁷¹ i com a tutor i curador de les joves Isabel i Brianda de Briuega fins el primer d'abril del 1519³⁷². D' Isabel sabem que es va casar amb un membre de la família Sapila, mentre que Brianda ho va fer al voltant del 1523 amb Pere de Peguera³⁷³. De les dues germanes, Brianda és la mencionada a les fonts ignasianes com a benefactora i seguidora d'Ignasi de Loiola a Manresa. Posteriorment, per dificultats financeres es traslladaria amb els seus fills a Barcelona renunciant als

³⁶⁹ Sovint Aldonça de Cardona (Terré) benefactora d'Ignasi ha estat identificada amb altres persones del mateix nom i cognom que van viure durant la mateixa època. És el cas de la germana d'Alfons qui es va casar amb Miguel Ximénez de Urrea, comte d'Aranda, la qual va morir el 1532: CASAUS BALLESTER, 2006, 5. També hi trobem la filla de Ferran Folch de Cardona, casada amb Luis de Beaumont, comte de Lerin. La lectura atenta dels documents, sobretot els referents al plet entre els Cardona, reafirmen la identitat d'Aldonça com a Terré.

³⁷⁰ PEÑA DÍAZ, 1997, 90, pàssim. Inventari *post-mortem* del 1538.

³⁷¹ AHPB, Joan Vilana, *Testaments*, ref. 257/63, f. 79r-95v. Barcelona, 16 octubre 1511.

³⁷² ACA, *Conclusiones civiles*, T. 51, 1530-1532, f. 31v-35r.

³⁷³ Pel casament la parella, per motius de consanguinitat en tercer grau, va necessitar una dispensa papal que porta la data del 8 de juny del 1523: CREIXELL, 1922, 286-287.

senyorius de Castelladral i de Valldeperes. Com a testimoni directe del rapte del sant a Manresa, de ben segur es constituí en propagadora de les bondats i santedat d'Ignasi ³⁷⁴.

A Bernat Terré, un dels serveis que li reportà més crèdit a ulls del monarca, fou la tutoria exercida sobre Joan, un dels fills il·legítims de Joan d'Aragó, net de Ferran el Catòlic qui arribaria a ser castellà d'Amposta. L'altra filla, Joana, es va casar en segones núpcies el 1523 amb Francisco de La Caballería, el net del vicecanceller del rei³⁷⁵, el qual trobem involucrat en les gestions del monestir de Santa Clara de Barcelona a petició de Guiomar d'Hostalric per la defensa de Teresa Rajadell i Jerònima Oluja. Per aquest i altres favors, el rei consentia l'enllaç matrimonial entre Aldonça Terré i Alfons de Cardona i Enríquez, germà del duc Ferran Folch de Cardona atorgant, a més, un dot de mil florins³⁷⁶. El matrimoni es degué celebrar aproximadament el 1518, després de l'any de dol per la mort de Bernat Terré a la cort del rei a Madrid³⁷⁷. Aldonça emparentava d'aquesta forma amb la noblesa, tot i que Alfons no gaudia de gran fortuna³⁷⁸ i quedava a expenses de la part corresponent de l'herència del seu pare, el difunt Joan Ramon Folch de Cardona³⁷⁹.

El matrimoni fou breu, Alfons moria el 9 de setembre del 1523³⁸⁰ i Aldonça quedava vídua al càrrec d'un fill, Frederic. Aquesta adversitat va coincidir amb la presència d'Ignasi a Barcelona de qui devia rebre consol i al qual va ajudar, com prova la carta que el sant escrigué de Paris estant a Agnès Pasqual el 13 de juny del 1533³⁸¹. Pocs mesos abans de quedar vídua es va fer efectiva l'adjudicació d'herència del pare d'Aldonça, així

³⁷⁴ *Ibidem*, p. 286. Creixell també informa de la vinculació dels seus fills amb importants llinatges entre els quals destaquem per ser comuns a les dones aquí estudiades, els Rocabertí, Rajadell i Cordelles. També cal assenyalar que un nebot d'Elisabet Roser, Francesc Simó Ferrer, es casà en segones núpcies amb un membre de la família Peguera, Anna.

³⁷⁵ YEGUAS I GASSÓ, 2012, 28.

³⁷⁶ MAÑÉ; ROVIRA, 2010, V, 279. AHCB, perg. 1906 (I A-1865).

³⁷⁷ SANS I TRAVÉ, 1994, I, 345. Desembre del 1517. Bernat Terré havia dictat testament el 28 de setembre del 1517 deixant com hereu universal el seu fill primogènit Perot qui morí a Perpinyà per la pesta el març del 1522: MAÑÉ; ROVIRA, 2010, V, 279. AHCB, perg. 1906 (I A-1865).

³⁷⁸ En el testament d'Alfons de Cardona no apareix cap propietat, tan sols s'anomena la restitució del dot d'Aldonça, alguns llegats per als servents i un terç dels béns a repartir a parts iguals entre els futurs fills o filles. Instituaia, però, com a hereva universal Aldonça: AHPB, Miquel Puigsec, *Primus liber testamentorum*, 1504-1525, ref. 282/7, s. f. (4-08-1522).

³⁷⁹ Un exemple que corrobora aquestes dificultats econòmiques el trobem en un document on el seu germà el duc Ferran de Cardona es fa càrrec de pagar el deute de 120 lliures d'Alfons al mercader Joan Julià Morell: AHPB, Joan Vilana, *28ª Manualem 1514-1515*, ref. 257/22, s. f. Barcelona, 11-09-1514.

³⁸⁰ ACA, *Generalitat*, Escrivania major, Sentències originals, Greuges de Cort, Serie general, 1080, núm. 37, f. 10v. La data de la mort d'Alfons de Cardona apareix a la sentència de Greuge de Cort presentat per Aldonça el 1528. També hi consta el fill del matrimoni, Frederic.

³⁸¹ MHSI, *Ep. Instr.* I, 91. "Cuando de allá partí, la de mosén Gralla se me ofreció mucho para favorecerme mucho en el estudio y así lo ha hecho siempre. Así mismo se ofreció dona Isabel de Josa y dona Aldonza de Cardona, y ésta así me ha favorecido."

com els diners que el rei atorgà com a dot pel seu casament³⁸², circumstància que va mitigar momentàniament una situació que esdevindria posteriorment inestable. Pel que sembla, i en consonància amb el favor que rebé Agnès Pasqual i Isabel de Josa per visitar la cort reial, Aldonça, tot i que desconeixem l'autoria i el mitjà de recomanació emprat, aconseguí que el 1533 el seu fill fou col·locat com a patge de l'emperadriu³⁸³. Sens dubte, el manteniment del noi a la cort també ocasionà despeses, situació on es pot emmarcar la venda d'un censal de 300 lliures de preu als administradors de l'hospital de pobres de Sant Sever, operació que fou garantida pels seus cunyats Pere, gerent del governador general de Catalunya, i Enric³⁸⁴. A partir d'aquest moment són diverses les notícies que mostren preocupació per la seva situació a la que s'afegien altres inconvenients. Estefania de Requesens el març del 1534 escrivia des de Molins de Rei a la seva mare Hipòlita informant-la que quan va anar a Barcelona per assistir al bateig del fill de dona Maria de Cardona havia vist Aldonça Terré qui estava molt angoixada per un delicat assumpte del seu germà Francesc. Es tractava d'un enfrontament entre don Álvaro i Francesc per la religiosa Guiomar del convent de Jerusalem qui deia que Francesc Terré era el seu marit, afirmació que aquest desmentia. En l'afer havien intervingut l'emperador i el virrei decretant una treva de sis mesos. El període establert havia finalitzat i don Álvaro desafiava tots dos germans Terré, Joanot i Francesc per defensar l'honor de la seva germana. Finalment, Francesc es va casar amb ella atès que havia confessat haver jurat en fals i, per tant, li havia restituit la fama³⁸⁵.

Un altre dels assumptes motiu de preocupació, foren les discòrdies entre els parents Cardona a raó de l'herència que havien de percebre tots els germans i que Ferran no havia fet efectiva. El plet va ser evocat a la Reial Audiència sentenciant al duc a pagar el gener del 1542 a cadascú dels germans 8. 500 lliures que amb els interessos acumulats durant el temps que no s'havia produït la restitució augmentava a la suma de 77. 000 lliures.

³⁸² MAÑÉ; ROVIRA, 2010, V, 279. AHCB, perg. 1906 (I A-1865). Barcelona, 13 juny 1523.

³⁸³ GRANERO, 1967, 323.

³⁸⁴ ACA, *Generalitat*, Pergaminos, carpeta 54, perg. 1084. 29 gener 1534.

³⁸⁵ L'episodi és digne d'una novel·la o fulletó romàntic: "[...] a cap de set o vuyt dies, no sé quis cavallés juntaren a don Álvaro y a Teré en Jerusalem, y dix-lo don Álvaro que, pux sa jermana s'era desdita, que ell no tenia què demanr-li y, per coses de dones, que són variables, no era raó que estiguesen mal, sinó que, avant, fosen bons amics. Y ad asò respòs Teré que folgava que la veritat fos mostrada y que, pux sa jermana avia fet lo que devia, ara la volia més que may, y que axí l pregava que la y donàs per muller. Y don Álvaro dix que era molt content. Y així anaren per ella y allí matex, los esposaren. Na Terena, diuen, que està molt malcontenta, però jo crec que tot se adobarà, pux asò àn apedasad molt. Y é folgat <en> per lo que tocava totes les parts, encara que m par los casats resten poc onrats". AHUMADA, 2013, 104, 110. L'assumpte apareix a dues cartes enviades respectivament des de Molins de Rei, 11-03-1534 i des de Martorell 8-04-1534.

L'Audiència li havia concedit un termini de tres mesos per recórrer de nou, cosa que al virrei Francesc de Borja li semblava de poca justícia, ja que el duc era d'avançada edat i temia que no es pogués complir la sentència. De fet va morir poc temps després, el 13 de novembre del 1543³⁸⁶. A la controvèrsia trobem Aldonça reclamant els seus drets i els del seu fill com a vídua d'Alfons. El desenvolupament el coneixem per la correspondència del llavors virrei Francesc de Borja. El rei, el setembre del 1539 ordenava que tots els plets que estaven pendents entre el duc de Cardona, els seus germans i Aldonça es prosseguissin a la Reial Audiència, ja que els intents de concòrdia entre les parts havien fracassat, sobretot si tenim en compte que el bisbe de Barcelona, Joan de Cardona, el qual havia d'exercir com a intermediari, era membre de la família i per tant, en posició incòmoda per actuar com a mediador³⁸⁷. Al desembre del mateix any, Borja comunicava a Francisco de los Cobos la impossibilitat d'arribar a un acord entre les parts³⁸⁸. La qüestió es perllongà indefinidament fins el punt que les parts més febles en el conflicte, és a dir, Aldonça i la vídua del difunt duc Ferran, Isabel Agustín³⁸⁹ es personaven en conjunt per demanar que de nou la causa s'evoqués a la Reial Audiència contra els actuals ducs de Cardona, Alfonso d'Aragó, duc de Sogorb, i Joana de Cardona i Manrique de Lara. El príncep Felip responia recomanant una actuació "desapassionada", tot i que reconeixia que els motius de queixa eren evidents³⁹⁰.

Aquesta no fou l'única vegada que Aldonça recorria a la solidaritat entre dones per poder aconseguir que es fes justícia o per recuperar allò que li pertanyia per dret. El 1552 i 1553 firmava conjuntament amb Anna de Cardona³⁹¹ un poder per poder cobrar unes quantitats que havien entregat al marit d'Anna, Juan Manrique de València³⁹², per arribar a un concert amb el mercader florentí Ludovico Sorteni³⁹³, tot i que la mort de Juan Manrique el 1553, traslladà l'assumpte a la Real Audiencia y Chancillería de Valladolid³⁹⁴.

³⁸⁶ GARCÍA HERNAN, 2003, 75.

³⁸⁷ MHSI, *Mon. Borgia*, II, 604. Madrid, 19 setembre 1539.

³⁸⁸ MHSI, *Mon. Borgia*, II, 24-25. Barcelona, 9 desembre 1539.

³⁸⁹ Segona esposa del difunt duc Ferran Folch de Cardona, germana d'Antonio Agustín.

³⁹⁰ Súplica dels ducs de Sogorb i Cardona, advertint al príncep de les accions d'Aldonça i Isabel Agustín: ACA, RC, reg. 3981, f. 189. Veg. doc. 9 de l'apèndix.

³⁹¹ Es desconeix la seva filiació, encara que en el document del 24 de juliol del 1554, ja vídua, Anna figura conjuntament amb el fill d'Aldonça, Frederic de Cardona, mentre que la mare hi consta amb el seu germà Joanot Terré.

³⁹² Fill del senyor de Fuenteguinaldo, pertanyent a una de les branques dels marquesos d'Aguilar, Juan Manrique de València era un gentilhome de la casa reial. Es va casar a Barcelona amb Anna de Cardona: SALAZAR Y CASTRO, 1696, I, 585.

³⁹³ ARCHV, *Real Audiencia y Chancillería de Valladolid*, Perg. Carpeta 42, 14. i Carpeta 42, 13. Barcelona, 13 març 1552.

³⁹⁴ ARCHV, *Real Audiencia y Chancillería*, Perg. Carp. 42, 12. Barcelona, 24 juliol 1554.

Amb Aldonça comprovem, com amb la resta de benefactors d'Ignasi, que traslladaren el seu afecte als pares jesuïtes que passaven per Barcelona de la mateixa manera que constituïren un grup afecte a Francesc de Borja i a Jaume Cassador. Nogensmenys, trobem en algun moment algun tipus de reciprocitat dirigida vers elles. Per exemple, el 1542, el virrei de Catalunya Francesc de Borja, escrivia a Francisco de los Cobos, secretari de l'emperador advocant pel fill d'Aldonça:

La señora dona Aldonza de Cardona tiene un hijo clérigo, como v. s. sabe, y pienso que no está sin mucha necesidad. Y por ser hijo de tan honrados padres, sería muy gran bien que S.M. tuviese memoria de hazelle merced de alguna pensión en esta consulta. Si hubiera lugar, yo suplico a v. s. que ayude en ello a lo que pudiere, y a mí me hará muy gran merced³⁹⁵.

La indiscutible funció medidora exercida per les benefactors d'Ignasi, comptà amb els membres de les seves pròpies famílies com a instrument de consolidació de la Companyia de Jesús a Barcelona, ja que en el cas dels Terré, Aldonça juntament amb el seu germà Joanot figuren com a destacats benefactors en la creació del Col·legi de Betlem. El jesuïta Pere Gil el 1576 a la primera part de la *Crónica del Colegio de Belén* destacava que “Mosén Terrer (*sic*) ha muchos años que asimismo favorece este colegio, juntamente con la señora dona Aldonza de Cardona su hermana”³⁹⁶. El vincle perdurà a través de posteriors generacions, però també comportà algunes mostres de reconeixement. Francesc de Borja des de Roma el 1566 encarregava a l'esposa del virrei de Catalunya que saludés a Aldonça en els següents termes: “A la señora dona Aldonza de Cardona soy yo tan siervo ahora como lo era estando en Barcelona, y v. m. me hará de saludar de mi parte y decirle que le beso las manos”³⁹⁷.

Un dels fets que reuneixen dues de les característiques més rellevants d'Aldonça, la solidaritat i el recolzament dels cercles vinculats amb els jesuïtes, fou el cas de Maria Trevics a qui protegí juntament amb persones afins al cercle del bisbe Jaume Cassador, entre elles, el vicari general Antoni Codina, Joan Claret i Joanot Terré.

Maria revelava en el seu testament dictat el 13 de juny del 1549 els detalls d'una vida difícil, la d'una dona que com altres moltes havia patit la marginalitat pel fet d'haver tingut una filla natural. Tanmateix, trobem en el document un reconeixement de gratitud

³⁹⁵ MHSI, *Mon. Borgia*, II, 406. “Carta de Francesc de Borja a Francisco de los Cobos, Barcelona, 14 abril 1542.”

³⁹⁶ *Cit. VILA DESPUJOL*, 2010, 420.

³⁹⁷ *Cit. GARCÍA HERNAN*, 2003, 65.

centrat en la persona del bisbe Jaume Cassador extensiu, però, a tots els que són anomenats com a marmessors.

Maria, filla de Bartomeu Trevichs mercader de Vic, i de Beatriu Estanyol, era una religiosa del tercer orde de sant Francesc qui de jove, havia tingut una filla natural, Joana d'Aragó i Castro. Malgrat que sor Maria no revela la paternitat de la noia, coneixem que era filla del II duc de Sogorb, Alfons d'Aragó i Castro de Bragança casat amb la duquesa de Cardona, Joana, filla de Ferran Folch de Cardona i, per tant, neboda política d'Aldonça Terré. La certesa d'aquest vincle s'evidencia a través d'un document conservat a l'Archivo Ducal de Medinaceli on consta un plet promogut per Joana d'Aragó i Castro contra la duquesa Joana i contra les seves germanes en demanda de l'herència paterna que li corresponia³⁹⁸. La posició discreta atorgada a Aldonça en el testament de sor Maria, no eximeix d'establir la seva implicació, desvelada a través de persones properes a ella. Per exemple, com a testimoni dels nombrosos documents efectuats per tal de procurar-li una estabilitat, trobem a Joanot Terré, destacant també la important intervenció d'Onofre de Cardona³⁹⁹.

La precària situació de Maria va arribar a coneixença del bisbe Cassador qui desenvolupà una funció protectora vers ella com a director o pare espiritual. Aquesta faceta del bisbe com a benefactor de beates i religioses terciàries, ja apareixia en la carta escrita per Ignasi de Loiola el 1536:

[...] deziis cómo a la beata escribistes, y deseáis que allà nos viésemos. [...] Así cierto, después que el doctor Castro della me ynformó largo, y en saver que de vuestra mano la tenéis, siempre la he seydo muy afectado, dando gloria a Dios N. S. por lo que en ella así obra⁴⁰⁰.

El gener del 1548 aixecava davant notari un acta de reconeixement de tots els béns que la “veneranda sorori Mariae Trevichs ordinis tertie regule divi Francisci” tenia a la casa que el bisbe Cassador havia ocupat anteriorment. Estava situada al costat de l'església de Sant Antoni de Barcelona i era propietat de la “pupilla Ferrera”⁴⁰¹. Es tractava del primer pas

³⁹⁸ ADM, *Segorbe*, leg. 84, núm. 359 i 360. “Proceso de Juana de Aragón y Castro contra la duquesa Juana y sus Hermanas Magdalena, Beatriz, y Francisca de Aragón en demanda de un legado hecho por el duque Alonso, 1576.”

³⁹⁹ Pertanyent a una branca indeterminada dels Cardona. En els seus capítols matrimonials amb Yolant Lop figura com a fill d'Àngela Lorença i nebot de Joan de Cardona, bisbe de Ploague a Sardenya. També vicari general del bisbe de Barcelona Martín García. Aquesta referència condueix a la possibilitat que fos un fill natural. Per altra banda, no s'ha de confondre aquest Joan de Cardona amb l'homònim bisbe de Barcelona (1531-1546): AHPB, Andreu Miquel Mir major, *72º Contractum 1540-1541*, ref. 301/102, s. f.

⁴⁰⁰ MHSI, *Ep. Instr.* I, 96-97. “Carta a Jaume Cassador. Venècia 12 febrer 1536.”

⁴⁰¹ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisie, 1547, 12 – 1548, 12*, ref. 326/18, s. f. Barcelona, 14 gener 1548.

per a tota una sèrie de compres d'habitatges per a sor Maria, en una operació conjunta portada a terme per diverses persones. Primerament, Onofre de Cardona havia comprat en un mateix dia, el 18 de febrer del 1549, quatre cases, totes elles situades davant el monestir de Santa Maria de Jonqueres i contigües a l'habitada en aquell moment per Jaume Cassador. Posteriorment, el 10 d'abril, tot i que a la documentació figura sor Maria com la compradora a títol personal, fou Joan Claret qui va pagar la totalitat de les cases⁴⁰², a les quals s'ha d'afegir una cinquena comprada posteriorment, el 31 de desembre. La quantitat de quatre centes setanta una lliures fou entregada a Joan Bolet per ser dipositada a la Taula de la ciutat. Aquest darrer document mostra que Joan Claret, per fer front al pagament utilitzà un censal mort de mil lliures de preu sobre el General de Catalunya⁴⁰³. Així, Maria figurava com a propietària i passava a residir a les cases, algunes de grans dimensions amb hort i rec d'aigua⁴⁰⁴. Tota aquesta operació va comptar amb el testimoniatge de Jaume Cassador i Joanot Terré. Desconeixem l'ús real que se li volien donar a les cases adjacents a la del bisbe, a part de ser la residència de Maria. Podria tractar-se d'un projecte per acomodar dones en dificultats o altres religioses de la tercera orde de sant Francesc que estarien a càrrec de Maria. De fet, entre el formulisme habitual en aquest tipus de documents trobem que les cases es venen a Maria "ad opus vestris et vestrorum".⁴⁰⁵ A finals de segle, en concret el 1589, es fundaria en les immediacions d'aquestes cases el convent de Sant Francesc de Paula.

Una vegada finalitzà tota aquesta operació immobiliària, Maria va fer testament. A part de les informacions personals ja comentades, les comunes indicacions als seus marmessors pel sepeli i pagament de deutes, llegava a la seva filla 100 sous i instituïa com a hereu universal Joan Claret. Les darreres voluntats de Maria foren completades amb un codicil dictat el 23 d'octubre del 1550 per recomanació de Jaume Cassador. El motiu era dissipar qualsevol mala interpretació que es pogués fer sobre ella i Joan Claret:

per levar falsos indicis que tots los béns que jo tinc y possehesc així mobles com immobles y de qualsevol specia o linatge sien, són stats del Reverendissimo Senyor don Jaume Cassador, bisbe de Barcelona, los quals per sa senyoria reverendíssima no me hagués de

⁴⁰² AHPB, Francesc Sunyer, *54° llibre comú, 1548, 12 – 1549, 5*, ref. 326/98, s. f. Barcelona, 10 abril 1549.

⁴⁰³ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisie instrumentorum 1549-1550*, ref. 326/20, s. f. Barcelona, 31 desembre 1549.

⁴⁰⁴ Els propietaris alodials de les cases eren: per la primera casa, el rector de Sant Esteve; per la segona, l'Almoïna dels pobres de la Seu, els successor de Pere Borrell i l'altar de sant Silvestre de la Seu; la tercera era propietat de Jaume Cassador com a persona laica; la quarta era de la Mensa episcopal i la cinquena pertanyia a Eulàlia Verdaguer. Destaquem que dues de les cases tenen rec d'aigua, una altra té botiga i claraboia i la darrera té tres portals. La majoria tenen hort.

⁴⁰⁵ AHPB, Francesc Sunyer, *54° llibre comú*, ref. 326/98, s. f.

veure en les passades necessitats y com sia stada y és la voluntat del dit reverendíssimo Senyor bisbe de Barcelona que acabant jo ma vida dits béns vinguessen a mossèn Joan Claret mercader per mi hereu universal instituït ab lo sobredit meu testament⁴⁰⁶.

El que fos que estigués projectat quedà aparentment sense continuació, segurament, per la mort de Maria el 14 de maig del 1551.

Aldonça, implicada en aquest projecte i representada durant les transaccions pel seu germà, va destacar per la seva estratègia per fer front a les dificultats pròpies i les del proïsme a través de l'establiment de lligams solidaris femenins. Observem també una gran entesa entre tots aquells afins a la Companyia de Jesús que es situen al voltant de la figura del bisbe Jaume Cassador.

⁴⁰⁶ AHPB, Francesc Sunyer, *Testaments 1527-1559*, ref. 326/129, f. 113v-1155.

El somni truncat d'Elisabet Roser

Elisabet era filla del mercader Francesc Ferrer i de la primera esposa d'aquest, Caterina. Del matrimoni van néixer Miquel, Elisabet i Francí. A la mort de la seva esposa, Francesc es va tornar a casar amb Agnès Pujades el 1502 o 1503 i d'aquesta unió va néixer Anna Francesca⁴⁰⁷. Francesc Ferrer va desenvolupar l'ofici de mercader a gran escala ja que era propietari de diverses naus que comerciaven pel Mediterrani. El 1503, pagava el dret d'ancoratge a Barcelona per un balener de 2500 quintars procedent de Rodes i l'any següent arribava a port amb una nau que havia sortit de Càndia (Creta)⁴⁰⁸. Ja el seu pare del mateix nom, com a mercader important, havia ocupat el càrrec de conseller de la Ciutat corresponent a la tercera plaça reservada als mercaders⁴⁰⁹. La rellevància, solvència i prestigi de Francesc Ferrer el feren apte el 1502, juntament amb el seu fill Miquel, a qui estava molt unit, per desenvolupar el càrrec de procurador a tots els regnes dels reis Catòlics en representació del mercader valencià Pedro Sánchez. Francesc i Miquel estaven autoritzats pel tresorer reial, Alfonso de Torres, per recollir i dipositar a la Taula de Canvi, els diners que el receptor reial, Diego Torres, en virtut de la butlla de la Santa Croada, havia recaptat al Principat de Catalunya⁴¹⁰. Les butlles de la Santa Croada eren emeses sovint a petició dels sobirans hispànics per a recaptar diners per les expedicions militars contra els musulmans. A canvi, als qui contribuïen, se'ls concedien indulgències, gràcies, indults i exempcions. Aquesta butlla degué ser una renovació de la concedida pel papa Alexandre VI per Catalunya i Aragó el 1492 motivada per les campanyes nord-

⁴⁰⁷ AHCB, *Notarials* II. 4. Capítols matrimonials entre Miquel Antic Samsó i Anna Francesca Ferrer, 4-5-1516. Les dades que aporta el document ens revelen el nom de la mare d'Anna, Agnès Pujades i per l'edat de la contraent, tan sols 12 anys, calculem la data del matrimoni entre Francesc Ferrer i Agnès Pujades.

⁴⁰⁸ CAPMANY, 1792, 33 i 34 (apèndix).

⁴⁰⁹ *Ibidem*, p. 104.

⁴¹⁰ AHPB, Joan Vilana, *10 Manualem 1502*, ref. 257/4, s. f. Barcelona, 14-5-1502 i 16-8-1502. Les quantitats recaptades es van dipositar en diverses vegades. Al maig van dipositar 1.500 ducats d'or i 8 sous (552.625 morabatins) i a l'agost 1.000 lliures barceloneses (2.5000 morabatins moneda de Castella).

africanes del 1497. La concessió es va prorrogar al llarg del segle XVI esdevenint una font d'ingressos per a la monarquia⁴¹¹.

Francesc Ferrer gaudí de l'amistat i confiança de Joan Mai, regent la cancelleria i membre del cos diplomàtic a Itàlia, pare del qui esdevindria vicecanceller d'Aragó, Miquel Mai⁴¹². El 1505, data de la mort de Joan Mai, es feu públic el testament on figurava com hereva universal la seva dona, Isabel Sarrovira, i com administrador i tutor temporal dels seus fills, Francesc Ferrer⁴¹³. És de destacar que juntament amb Francesc apareix com a marmessor Francesc Queralt, ciutadà de Barcelona, possiblement parent de Joan Queralt, amic d'Ignasi de Loiola i primer jesuïta barceloní.

La relació amb els Mai es va estrènyer degut al matrimoni celebrat el 1511 entre Miquel i Elionor Setantí, neboda d'Elionor Ferrer (Sapila)⁴¹⁴ i cosina d'Elisabet Ferrer (de casada Roser). Aproximadament per aquestes dates, entre el 1510 i 1511, Elisabet també contractà núpcies amb el mercader Pere Joan Roser⁴¹⁵ qui havia sortit aquell any com a conseller de la Ciutat⁴¹⁶. Era vidu de Jerònima Beneta Dams amb qui havia contret matrimoni el 6 d'agost del 1500⁴¹⁷. Segurament havia propiciat l'enllaç la coneixença i el tracte entre el pare d'Elisabet i Pere Joan.

La rellevància de Pere Joan com a ciutadà li valgué ser un dels portadors del pali de brocat per a la rebuda a Barcelona de Carles V el 15 de febrer del 1519⁴¹⁸. Sabem que no va poder exercir el càrrec de conseller de la Ciutat en ser escollit per dues vegades el 1522 i el 1535 a causa de la seva ceguesa⁴¹⁹. Es tractava d'un acabalat mercader molt ben relacionat a la ciutat i amb connexions tant a la Península Ibèrica com a Itàlia.

Pere Joan mantenia una immillorable relació amb el seu sogre, Francesc Ferrer, de qui tenia la total confiança per l'administració dels seus béns. Aquest fet s'evidencia arran de

⁴¹¹ *Gran Enciclopèdia Catalana*. "Butlla de la Croada." Sobre els beneficis que podien aconseguir els fidels: RODRÍGUEZ, 1617.

⁴¹² BELLSOLELL, 2011. 23-24.

⁴¹³ *Ibidem*, p. 28, 379, 382, 388, 397, 402.

⁴¹⁴ Es tracta d'Elionor Sapila, benefactora d'Ignasi.

⁴¹⁵ AHPB, Antoni Benet Joan, *14ª Manualem*, ref. 259/48, s. f., 21-6-1510 i 21-8-1511. A falta dels capítols matrimonials, hem pogut establir la data aproximada del matrimoni per unes èpoques que es realitzaven anualment. Es tracta d'un censal que paga Miquel des Lor a Elisabet i en nom seu cobra el seu pare, Francesc Ferrer. Elisabet surt anomenada com a Ferrer fins el 21-8-1511 data en què figura com a esposa de Pere Joan Rosés (Roser).

⁴¹⁶ SCHWARTZ, 1894, III, 226.

⁴¹⁷ BC. AHSC, Perg. 525. "Capítols matrimonials entre Pere Joan Roser i Jerònima Beneta Dams." Barcelona, 6-8-1500.

⁴¹⁸ BOFARULL, 2 (1868), 263.

⁴¹⁹ CARRERAS I CANDI; GUNYALONS, 1912, I, 145, 146.

la defunció del germà d'Elisabet, Miquel, qui va morir abans del 1522, data en què trobem documentada una venda a Eulàlia, vídua de Miquel, a Francesc i a Pere Joan, tots ells curadors dels fills de Miquel⁴²⁰. Aquest no és l'únic exemple ja que a la mort de Francesc Ferrer el juny del 1526, Pere Joan era anomenat el seu marmessor i l'encarregava la cura dels fills de Miquel. Francesc en el seu testament inclogué algunes deixes pietoses, entre elles va instituir una habitació a l'Hospital de la Santa Creu i llegà diners a diverses monges de la família. Del monestir de les Jerònimes a sor Brígida, Esperança i Jerònima Ferrer i del monestir de Jerusalem a Marquesa Mahull per a què digués *l'oració dels assots*⁴²¹. La resta del seu patrimoni fou destinat al seu hereu, Jeroni, fill de Miquel i, altres deixes de menor consideració a Elisabet, Francí Ferrer, Anna Francesca i als altres nets. Pel testament ens assabentem que Francí encara no tenia el càrrec de Batlliu de Mallorca, ni es anomenat com a religiós, estat que adquiriria més tard com a frare de l'orde de sant Joan de Jerusalem⁴²².

Les darreres voluntats de Francesc Ferrer mostren la confiança dipositada en el seu gendre en atorgar-li la tutela i administració dels béns. Pere Joan va conèixer Ignasi de Loiola quan anà a dinar a casa seva, després que Elisabet l'expliqués la seva trobada a l'església de Sant Just i Pastor on el sant estava envoltat de nens. No coneixem els detalls de la conversa que van mantenir durant el dinar, però degué ser molt profitosa per a tots dos conjugues, qui a pesar de gaudir d'una posició benestant eren de natural generosos amb els necessitats.

El resplendor que va veure Elisabet en Ignasi a l'església que tenien davant de casa seva, Sant Just i Pastor⁴²³, ha estat interpretat com a signe de santedat. El desig de salvar ànimes i reformar aquelles que havien perdut el camí a la perfecció també era un dels punts d'interès i de coincidència amb ella. Les paraules reposades d'Ignasi, l'escoltar abans d'aconsejar, el deixar que l'altra part prengués la decisió eren noves formes que infonien confiança, que conferien una identitat femenina pròpia. El recolzament a Ignasi es va generar per aquest cúmulo de factors que en successius anys i a través de la comunicació epistolar s'anà consolidant fins al punt que, en enviudar, Elisabet va anar reafirmant el seu desig de viatjar a Roma per posar-se sota l'obediència d'Ignasi.

⁴²⁰ MAÑÉ; ROVIRA, 2010, V, 272, perg. 1895, "Venda de Censal. Barcelona, 18-8-1522."

⁴²¹ Oració i meditació sobre el tema de la Passió de Crist, de gran difusió al segle XVI.

⁴²² AHPB, Pere Joan Reig, *Testaments 1497-1529*, ref. 271/7, s. f. "Testament de Francesc Ferrer. Barcelona, 26-6-1526."

⁴²³ MHSI, *Scripta*. II, 335.

Ella va ser la benefactora per excel·lència sobre la qual Ignasi va dipositar la seva total confiança. Quan va tornar del seu viatge a Terra Santa, Elisabet li va suggerir la utilitat dels estudis en la seva empresa per guanyar ànimes. Primer, ho va fer a Barcelona amb Jeroni Ardèvol estudiant llatí, després a Alcalà, i més tard, a París i Venècia.

4.1. El vincle amb les jerònimes de Sant Maties

Un dels interessos coincidents entre Elisabet i Ignasi era la situació dels convents femenins. Coneixem l'atac del que fou víctima Ignasi de Loiola després de visitar el convent dels Àngels Vells el 1524 on anava per reconduir les monges a una vida religiosa en concordança amb els seus vots. Però també va visitar altres, com el convent de les Jerònimes. És molt possible que Ignasi s'adrecés a aquells que Elisabet coneixia de prop. Sabem que ella volia la reforma d'aquest monestir, prova d'això va ser el rebuig de la idea de retirar-se al monestir de les Jerònimes suggerida per la duquesa de Cardona i la marquesa de Llombai, en comptes de viatjar a Roma el 1543 per veure a Ignasi, al·legant que les monges no volien reformar-se⁴²⁴.

Pels registres comptables d'Elisabet Roser corresponents al període del 1541-1549⁴²⁵ i pel testament de Pere Joan, coneixem que a part de fer nombroses donacions, el matrimoni tenia vincles estrets amb les monges jerònimes, en particular amb sor Aguiló i sor Antonia Estrada⁴²⁶. Durant les estades d'Ignasi a Barcelona, gairebé a diari, visitava l'església del monestir de Sant Maties on feia oració. També es retirava a una casa davant del convent on les religioses li feien arribar aliments. Aquesta casa era l'hospital de Santa Margarita o de Sant Llàtzer on s'acollien els malalts de lepra i on es refugiaven els pelegrins⁴²⁷. Durant aquella època, la priora de les Jerònimes era sor Cecília Rosés⁴²⁸, segurament familiar de Pere Joan. El vincle amb les Jerònimes va continuar a través d'altres membres

⁴²⁴ MHSI, *Ep. Mixt.* I. "Carta d'Elisabet Roser a Ignasi de Loiola, Barcelona, 1-10-1542", p. 110.

⁴²⁵ BC. AHSC, ref. 956/1. "Comptes d'Elisabet Roser."

⁴²⁶ *Llibre de Funerària*, any 1541, f. 3v, novembre: Cit. CREIXELL, J. *Op. cit.*, p. 290.

⁴²⁷ VERGÉS, 1988, 32-33 i 141.

⁴²⁸ *Ibidem*, p. 155. A la documentació consultada trobem el cognom Rosés en alternança amb Roser, Rosers i Rossés.

de la família, com en el cas de Francesc Roser àlies *Badia*⁴²⁹, nebot de Pere Joan, propietari dels *Començaments de filosofia* de Ramon Llull, obra que havia estat de “sor Catharina, mare d[e] las resclusas de Santa Margarita”⁴³⁰, primer nom que van prendre les beates abans de sotmetre’s a la obediència de l’orde de sant Jeroni⁴³¹.

De les monges d’aquest monestir coneixem l’especial atenció que dedicà Ignasi a la monja tornera, sor Antonia Estrada, a qui va regalar una capsula de relíquies portada de Terra Santa⁴³², a sor Esperança Grau⁴³³ i a la mare Brígida Vincent. D’ella, el calendari d’actes del monestir deia que fou “d’un gran esperit religiós, a qui sant Ignasi tingué per mare tot el temps que estigué a Barcelona, comunicant-li, tots els dies, moltes coses del seu esperit i secrets del cel”⁴³⁴.

El monestir va requerir l’atenció dels jesuïtes i del bisbe Jaume Cassador per a la seva reforma. Era una de les qüestions pendents d’Ignasi qui des de Roma organitzava de manera indirecta la intervenció. El 1551, Jaume Cassador amenaçava les monges amb l’excomunió si continuaven permetent que entressin homes, tret dels casos d’excepció, referint-se a metges i confessors⁴³⁵. La situació no degué canviar gaire com denunciava el jesuïta Miquel Gubern el 1559:

[...] saben más a damas que a monjas; salen y pasean por la ciudad y entran hombres en su monasterio y celdas y es su trato perniciosísimo. Y el señor Obispo de Barcelona, ni la priora no pueden efectuar la reforma, y por ésto va la súplica en el nombre de la priora, con el beneplácito del señor Obispo⁴³⁶.

⁴²⁹ Segons el testament d’Elisabet Roser, Francesc Roser Badia era germà de Miquel Joan Roser, aquest darrer, hereu de la casa de Sant Just i Pastor propietat d’Elisabet i Pere Joan i qui havia de portar el cognom i les armes de Roser.; AHPB, Francesc Sunyer, *Testaments 1527-1559*, ref. 326/129, f. 98r-106r. Monestir de Jerusalem, 17-12-1549.

⁴³⁰ BAM, I 117 sup. Ms. *Començaments de filosofia*. Versió castellana Juannis de Arzeo (Ramon Llull). A la primera guarda del llibre figura inscrit: “Este libro huvo Juan de Arzeo de Barcelona por 18 reales y mas por trasladar en castellano y de su mano un otro libro de Raymundo contra en anti[christo]. Teníale un ho[n]rado viejo y cavallero llamado Fran[cis]co Roser Badia y aviale costado 51 reales y le estimava mucho [...]”. Un anterior propietari del llibre figura inscrit a la quarta guarda posterior amb la següent llegenda: “Aquest libre [...]he rebut io Gabriel des Clapes de sor Catharina mare d[e] las resclusas de Santa Margarita”. Cit. University of California. Berkeley Library (2018) *The Bancroft Library. PhiloBiblon*, veg. “Roser”.

⁴³¹ AHCB, *Deliberacions*, f. 171r-172r. “Suplicació de sor Brígida Terré, resclusa de Santa Margarida, al Consell del Trentenari de la Ciutat de Barcelona. Barcelona, 16-11-1448.”

⁴³² MHSI, *Scripta*. II, 334. “Testimoni de sor Jerònima Edo.”

⁴³³ MHSI, *Scripta*. II, 343. “Testimoni de sor Estefania de la Concepció.”

⁴³⁴ VERGÉS, 1988, 33.

⁴³⁵ *Ibidem*, p. 38.

⁴³⁶ MHSI, *Lainii Mon.* IV, 302-305. “Carta de Miquel Gubern al P. Laínez, Barcelona-22-4-1559.”

En la carta es menciona també la reforma del monestir de Santa Clara, especificant que de tots els de Barcelona, aquests són als que més esforços havia dedicat el P. Ignasi en la seva missió de salvar ànimes.

4.2. El recolzament a Teresa de Rajadell

Des dels intents de reforma iniciats pels reis Catòlics, la comunitat de religioses de Santa Clara havia experimentat una escissió interna. La divisió separava les monges partidàries de l'Observança i les que s'aferrissaven als privilegis concedits per anteriors papes permeten, amb el pas del temps, que es relaxessin els vots, la clausura i la vida comunitària. Aquesta és la situació que Jerònima Oluja i Teresa Rajadell mostren en les seves cartes dirigides a Ignasi i al P. Polanco en demanda d'auxili. El remei que elles proposaven consistia en la sortida de la comunitat per posar-se sota l'obediència d'Ignasi. Al voltant d'aquesta problemàtica, trobem diverses persones que recolzaven la iniciativa: alguns pares jesuïtes com Araoz i Joan Queralt i algunes de les seguidores d'Ignasi, com Guiomar d'Hostalric i Elisabet Roser.

No consta específicament a les fonts que Ignasi estigués en contacte amb aquest monestir durant les seves estades a Barcelona, però sí en canvi, sabem que Elisabet Roser tenia un especial lligam amb Teresa Rajadell. L'afinitat del matrimoni Roser per Teresa Rajadell queda reflectida en els apunts comptables d'Elisabet corresponents a l'any 1541 on trobem registrat un llegat monetari a Teresa⁴³⁷, però a banda de les contribucions econòmiques, cal destacar l'actitud protectora d'Elisabet respecte el grup de religioses que davant les nombrosos dificultats trobades en el procés reformador, va prendre com a objectiu una fundació conventual jesuïta femenina. Tanmateix, aquesta connexió va facilitar una intensa relació epistolar entre Ignasi i Rajadell basada en la dificultosa reforma de Santa Clara. Nogensmenys, l'angoixa de Teresa, Jerònima Oluja fou atesa per Guiomar d'Hostalric aportant el serveis del procurador Francisco La Cavalleria, però molt més per Elisabet Roser qui feu donació el 1544 de 1.200 lliures a Teresa i les altres monges:

⁴³⁷ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 2r. "Comptes d'Elisabet Roser."

1200 L que son per mil ducats me dix per Joan Pujalt, prevere. Són per la senyora Teresa de Rejadell, monja de Santa Clara per altres tambe li.u avia acomanats de comptans a la caixa⁴³⁸.

La destacada quantitat que Elisabet des de Roma donà ordre de dipositar a la Taula de Canvi, té una connotació que transcendeix la merament altruista. Elisabet era en aquells moments un model per a la resta de dones seguidores d'Ignasi, a punt d'inaugurar un nou episodi de la història espiritual femenina. Per una banda, es configurava en l'avantguarda d'aquelles que volien exercir un apostolat social vers els necessitats i per l'altra, obria el camí a la subjecció jesuïta . Aquesta atraient idea va calar en moltes dones que en temps successius van insistir per ser acceptades entre les files de la Companyia. Els diners donats per Elisabet eren per a què Teresa, Jerònima i el grup de religioses seguidores d'Ignasi sortís del monestir a recer dels jesuïtes, per formar un convent Observant jesuïta femení. Prova d'aquest fet és la carta de Jerònima Oluja al P. Polanco el 1549:

Digo pues, se allà y aquí y la religión a determinado en el capitol segregar esta casa y bolverla a los de S. Francisco con dar soplicaquasiòn a su santidad; si seria bien procurar que lo iziesen; y pues no se a exco, por nosotras sopliquasen también a S.S. nos diese licencia de salir a otra casa o iglesia, vista la divisiòn y desconformidat y poco aparejo para la uniòn, y nos diesen renta desta casa para vivir y tener algùn principio para las necesidades que ocoerian. Ay mil doscientas libras de renta: aunque quitasen dos o trescientas no quedarían mal; entendiendo esto estar enserradas y con toda opservansa que se podría; y éste es l-intento de la señora Regedella [y] tres o quatro con lo mismo prepósito y deseo⁴³⁹.

La coincidència de la xifra que tenen les monges per procurar-se un nou edifici no dona lloc al menor dubte de la patrocinadora de l'empresa. Certament, Elisabet va transferir l'ordre des de Roma al 1544, fet que possiblement arribés al coneixement d'Ignasi de Loiola, per part de la mateixa Elisabet o per part de Joan Pujalt, qui realitzà l'operació a la Taula de Canvi de Barcelona. És important tenir en compte aquest fet, en el moment de calibrar tots i cadascun dels factors que van contribuir al conflicte entre Elisabet Roser i Ignasi de Loiola i a la decisió de no prendre sota obediència cap dona ni crear un segon orde Jesuïta.

⁴³⁸ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 26v. "Comptes d'Elisabet Roser", (3-03-1544).

⁴³⁹ MHSI, *Ep. Mixt.* II, 306. "Carta de Jerònima Oluja al P. Polanco, Barcelona, 3-11-1549."

4.3. Les causes pies d'Elisabet

A part de la important contribució d'Elisabet a la fundació dels orfes de la doctrina cristiana, que tractem en un apartat posterior, el seu testament dictat el 1549 abans de professar al monestir de Jerusalem de Barcelona revela que la majoria dels béns els va distribuir en causes pies: a l'Hospital de la Santa Creu, als pobres de la presó de la cort de veguer, per maridar donzelles i pel rescat de captius. Només la casa situada al davant de l'església de Sant Just i Pastor va passar a ser propietat de Joan Miquel Roser, nebot de Pere Joan que vivia a Requena, amb la condició que s'establís a Barcelona. La data per a què es fessin efectives les donacions era la de la seva mort, a excepció de la de la casa dels infants orfes que entrava en vigor a partir de la seva professió religiosa efectuada el 22 de març del 1550⁴⁴⁰. Elisabet Roser es va preocupar sempre per les persones més febles de la societat, fet evidenciat per les deixes a vídues i pobres i constatat en les clàusules de condició estipulades per les donacions. Per exemple, si hagués pesta a Barcelona i aquesta durés mesos, ordena que les 26 lliures destinades a la Confraria de Sant Elm de la Llotja de la Mar siguin utilitzades en l'ajuda dels malalts més pobres de la parròquia de Sant Just a coneguda del vicari i de l'administrador del bací dels pobres vergonyants, els quals haurien de gestionar la donació fins que cessés la pesta, moment que el censal tornaria al seu destí inicial. A banda de les instruccions organitzatives i administratives consignades per als infants orfes, s'observa una especial cura en la donació feta a l'Hospital de la Santa Creu que com a hereu universal, seria el dipositari i receptor de la totalitat dels altres llegats en el cas que no es respectessin les directrius estipulades en el testament o es moguéssin plet via Roma, és a dir, s'intentés una commutació de voluntats a través de la penitenciària. Elisabet instituïa tant la composició de l'administració de la causa pia com les tasques a realitzar. Els administradors havien de ser el seu germà, fra Francí Ferrer, el prior del convent del Carme, el prior de l'Hospital, el mestre primer doctor en medicina i Joan Miquel Roser⁴⁴¹. Entre les obligacions que havien de complir destaquen les 10 lliures anuals destinades a criar un infant de llet, dins o fora l'hospital, de les quals 1 lliura es destinaria a roba per l'infant. A més, tot el que

⁴⁴⁰ AHPB, Francesc Sunyer, *Testaments 1527-1559*, ref. 326/129, f. 98r-106r. Monestir de Jerusalem, 17-12-1549.

⁴⁴¹ Consta a través de la documentació notarial que les condicions varen ser observades escrupolosament: AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisia 1553-54*, ref. 326/23, s. f. Documents amb data: 16-10-1554; 19-10-1554; 24-11-1554.

restava de l'herència s'havia d'invertir en proporcionar menjar pels pobres malalts de l'hospital. Els detalls mostren de forma entranyable la preocupació d'Elisabet pels desvalguts i per la qualitat de la seva alimentació⁴⁴²:

Per tants dies del any quans bastarà del.que procreanda y ells rebran de la dita mia heretat donen una pietança o un dinar de gallines rustides y farssides en ast ab algun poc de suquet o de pollastres així. mateix farssits y rustits o de cabrit o de vadell o altra semblant cosa rustida segons lo temps que serà a consell del dit mestre Prunera y après mort sua del més antich metge del dit hospital volent ordenant y provehint que per quiscuna vegada que faran la dita pietança o dinar puguin despendre y de fet despenguen per dites viandes fins en cinquanta sous barcelonesos ultra lo ordinari [...] en lo distribuir de aquelles entre los malalts de. dit hospital ço és entre aquells que maior necessitat tendran encarregant los molt tinguin en açò advertentia y consideratió y també que vullen mirar y miren que los tindran carrech de donar o administrar ditas pietanças de. aquelles no alsen o llencen cosa alguna sinó que totes les distribuesquen ab effecte⁴⁴³

Un altre aspecte rellevant que s'adverteix en l'escrit és una certa precaució, que rememora el temor a ser "convidada" a deixar el lloc escollit per viure com a religiosa a conseqüència de la seva experiència a Roma. És un testament perfectament planificat en diversos *tempos*, per al de la professió i per al de la mort, amb clàusules de condició en tots els casos; sorprenent en quan al cens atorgat al monestir de Jerusalem condicionat a ser percebut mentre visqui i resideixi dins els seus murs. En cas que fos comminada a traslladar-se, el cens juntament amb les seves robes, s'adjudicarien a un altre monestir. També desconcerta el comentari d'Antonio Araoz sobre la distribució dels béns fets per Elisabet:

[...] hizo distribución de su hacienda, y quitó de cuidado a los que escrupulaban si tomarían de ella, en caso que quisiere dar para la compra de la casa, porque no ha tenido tal devoción, antes me han dicho que decía no daría nada, porque no lo debía a la Compañía. Dele Jesucristo nuestro Señor su santo conocimiento, pues no puede negar no deba mucho a Dios nuestro criador y señor⁴⁴⁴.

Destaquem del fragment l'aspecte material al que es refereix Araoz⁴⁴⁵ ja que sembla que esperaven una donació per la compra de la casa, futura església de Betlem. Aquesta actitud contrasta amb el recolzament que sempre havia mostrat a Elisabet. Tenim evidència d'un fet insòlit en el qual va participar Antonio Araoz a través del procés portat a terme pel franciscà Francisco Garganter al 1616. Es tracta d'una visió que va presenciar al convent de Jerusalem on una processó d'àngels coronava les religioses. El P. Araoz va

⁴⁴² Com afirma María Ángeles Pérez Samper, la consumició de carn era signe d'un nivell social elevat. Pel que fa als pobres, no menjaven carn o ho feien en poca quantitat en ocasions destacades: PÉREZ SAMPER, 28. 2 (2008), 651.

⁴⁴³ AHPB, Francisc Sunyer, *Testaments 1527-1559*, ref. 326/129, f. 105. Monestir de Jerusalem de Barcelona, 17 de desembre 1549.

⁴⁴⁴ MHSI, *Ep. Mixt. II*, "Carta d'Antonio Araoz al P. Polanco, Barcelona, 1-3-1548."

⁴⁴⁵ També destacat per GIL AMBRONA, A. *Op. cit.*, p. 276-277.

manar fer un quadre amb la visió i les monges on figurava entre elles Elisabet Roser. El document relata els fets ocorreguts el 1545, quan Elisabet era a Roma. Tot sembla apuntar a algun tipus de reconeixement vers la Roser⁴⁴⁶ que en última instància no s'hauria vist recompensat a través d'un llegat testamentari a la Companyia.

En calibrar l'evolució espiritual d'Elisabet i la dels jesuïtes copsem les direccions divergents que van prendre. Tot el que coneixem d'Elisabet Roser ens mostra una maduresa espiritual atès que distribueix els seus béns entre aquells que considera més necessitats, postura que Ignasi al 1536, en lletra a Jaume Cassador, defensava aferrissadament sobre Joan Claret⁴⁴⁷, qui trobant-se molt malalt a Venècia i sense descendència no havia volgut repartir la seva riquesa entre els pobres.

Sant Gregorio pone, entre otros, dos grados de perfeçion; uno, quando hombre dexa todo lo que tiene a debdos y parientes, y sigue a Christo N.S; otro nota por mayor, quando, todo dexando, distribuye en pobres, iuxta illud: si vis perfectus esse, [Mateo 19, 21] etc. Entiendo ser mejor dar a pobres, quando la neçesidad no es yqual entre parientes y pobres no parientes; que, çañera paria, mas debo hazer en los parientes que en los otros no parientes⁴⁴⁸.

La darrera carta d'Elisabet Roser a Ignasi de Loiola, d'acomiadament, mostra un aspecte místic interessant que en absolut es correspondria amb la fredor⁴⁴⁹ amb que fou acollida per Ignasi la notícia de la mort d'Elisabet ocorreguda el 8 d'octubre del 1554⁴⁵⁰.

Perdonéme vuestra paternidad mi prolijidad, que es esto de gran descanso mío darle cuenta de lo pasado, y certificándole que muy a menudo mi espíritu habla con el suyo. Pluguiese la divina bondad que así lo hiciese el suyo, que bien iría mi alma. Cesó sin cesar, pidiéndole la firma de su mano, por más quietud de mi conciencia. [...] Cesó rogando [a] nuestro señor Jesucristo que cumplamos en esta vida su santa voluntad, y en la eterna en la gloria nos veamos, adonde para siempre alabemos su divinal magestad ⁴⁵¹.

⁴⁴⁶ Agraeixo a Araceli Rosillo, tècnica de l'Arxiu-Biblioteca dels Franciscans de Catalunya, la seva col·laboració i gentilesa en proporcionar-me la transcripció del document: AFC, 1/D/4/1, "Legajos de Santa María de Jerusalem de Barcelona.". Veg. Doc. 7.

⁴⁴⁷ Va ser afecte a la Companyia de Jesús, de professió mercader, va contribuir el 1553 juntament amb Joan Bolet amb 55 escuts per la construcció de Nostra Senyora de Betlem.

⁴⁴⁸ MHSI, *Ep. Instr.* I, 95. "Carta d'Ignasi a Jaume Cassador, Venècia, 12-2-1536."

⁴⁴⁹ MHSI, *Ep. Instr.* VIII, 343. "Carta d'Ignasi a Antonio Araoz, Roma, 28-1-1555."

⁴⁵⁰ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisia 1553-1554*, ref. 326/23, s. f. El 8 d'octubre del 1554 consta com a data de comunicació de la mort d'Elisabet Roser al veguer de la ciutat dins el document d'acceptació de la casa de la plaça de Sant Just que heretava Joan Miquel Roser, àlies *Badia* a la mort de la cunyada d'Elisabet, Isabel Calvona, ocorreguda el 16 d'agost del mateix any.

⁴⁵¹ MHSI, *Ep. Mixt.* IV, 148-150. "Carta d'Elisabet Roser a Ignasi. Barcelona, 20-4-1554."

4.4. El sojorn a Roma d'Elisabet Roser

El *Monumenta Historica Societatis Iesu* ha estat fins ara l'única font per conèixer les passes donades per aquesta dona en el plantejament i resolució de la seva vida a partir del 1541, any de la defunció del seu marit i indicatiu d'una nova etapa personal com a vídua. Afortunadament, la recerca i consulta d'altra documentació aliena a la jesuïta permet aportar nova llum als esdeveniments ocorreguts durant l'estada d'Elisabet a Roma. Historiogràficament, el fet ha estat considerat com un dels episodis més amargs dels inicis de la Companyia de Jesús i, alhora, una experiència providencial que ha avalat l'exclusió femenina dins l'orde. En conseqüència, Elisabet Roser ha esdevingut un model exemplar de la feblesa, inestabilitat i variabilitat femenina, en definitiva una trava per l'ideal d'apostolat mòbil i universal de la Societat de Jesús.

Significativament, els matisos a la interpretació unidireccional sobre Elisabet provenen principalment dels seus registres comptables. Aquests comprenen les entrades i despeses des del 8 de novembre del 1541, a la mort de Pere Joan Roser, fins l'11 de desembre del 1549, data immediata a la seva entrada al monestir de Jerusalem de Barcelona. L'encreuament d'aquestes i altres dades amb les fonts jesuïtes ens proporcionen una definició més clara de la persona i els fets d'Elisabet Roser.

Elisabet Roser. Una dona ferma

A la mort de Pere Joan Roser, la seva vídua es va veure immersa en la gran tasca de donar compliment als nombrosíssims llegats que deixà el difunt al seu testament. A banda d'això, a totes les despeses i disposicions de l'enterrament, que foren moltes, s'han d'afegir les gestions dels negocis del marit i de la torre. Per aquest motiu, hagué de contractar Joan Castanyer com a comptable, mentre que els assumptes relacionats amb la Taula de Canvi de la ciutat, dipòsits i pagaments, els efectuava en nom d'Elisabet el seu germà Francí. El retrat d'aquesta dona com a dominant i acostumada a fer la seva voluntat esdevé del fet de disposar lliurement com a hereva universal dels béns de Pere Joan⁴⁵². No obstant, conformaven un matrimoni generós i atent a les dificultats dels seus coneguts,

⁴⁵² Aquesta percepció també fou aplicada a Hipòlita Roís de Liori. Veg. AHUMADA, 27 (2009), 101-111.

per la qual cosa gaudien de gran popularitat i estima entre els habitants de Barcelona⁴⁵³. Els quantiosos ingressos procedents del lloguer de terres i cases; dels productes cultivats a la torre, en especial ametlles i raïm; dels emoluments percebuts per la manufactura i venda del corall i draps de ras, li permetien a Elisabet continuar amb aquesta magnanimitat. No per això, quedava exempta de la crítica social a causa de l'apadrinament dels jesuïtes. Per aquest motiu, donat que altres les persones tenien accés a la seva comptabilitat, les contribucions als Pares i obra de la Companyia de Jesús no consten reflectides explícitament, encara que hi podem percebre certs detalls significatius⁴⁵⁴.

La primera notícia de la voluntat per marxar a Roma juntament amb Isabel de Josa, la donava Pedro Fabro en una carta dirigida a Ignasi el 23 de març del 1542. En ella es fa referència a les intencions fermes d'Elisabet per abandonar Barcelona, fet que ja havia comunicat a Ignasi en una missiva anterior que no es conserva. Conscient que les regles del "joc" havien canviat des que la Companyia fou aprovada el 1540, Elisabet, utilitzà el seu coneixement de com funcionava el món de les relacions i negociacions en l'intercanvi de favors, per obtenir el consentiment d'Ignasi pel que ella denominava la "resolució de su vida". En aquest punt és necessari defugir l'anàlisi de caire "presentista" per focalitzar l'atenció en el sistema imperant a l'època en quant a les relacions de poder. La legitimació de la Companyia, col·locà a Ignasi com a preposít, en una posició que revertia l'anterior respecte a Elisabet, qui no volia perdre el seu estatus de "madre de los pobres"⁴⁵⁵ i benefactora dels pares de la Companyia. Es tractava no sols de l'intercanvi de béns materials per espirituals, sinó de formar part del projecte que ella havia ajudat a crear. Com a possible incentiu, anunciava a Pedro Fabro, que "para esta pasqua entre ella y otra persona proveerían de algunos dineros para la fàbrica de la yglesia de Pedro Codacio y que traéndole dineros, poco a poco ella proveería todo lo más que pudiese"⁴⁵⁶. Una lectura atenta ens assabenta que espera alguns diners. Aquests ingressos procedien de la venda

⁴⁵³ Són nombrosos els llegats a dones vídues i monges que va estipular Pere Joan Roser en el seu testament. Elisabet continuà fent contribucions anuals a determinats monestirs com el de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron i Sant Jeroni de la Murtra. També els prestà "graciosament" diners i efectuà donacions a llocs de la seva devoció com l'ermita del Coll. S'encarregava de forma atenta de dotar les filles dels seus criats i servents i, en alguna ocasió, de comprar sabates als treballadors temporers de la torre.

⁴⁵⁴ El no guardar cap registre de les donacions efectuades a Ignasi o als altres jesuïtes sembla un fet comú a les benefactors barcelonines tal com s'ha constatat a les comptabilitats de Guiomar d'Hostalric i Elisabet Roser.

⁴⁵⁵ Martín de Santacruz denominava així a Elisabet, després d'haver rebutjat l'almoïna que Francesc de Borja i Leonor de Castro havien ofert als pares jesuïtes ja que con la Senyora Roser "no es menester más largo": MHSI, *Ep. Mixt.* I, 94. Barcelona, 26-06-1542.

⁴⁵⁶ MHSI, *Fabri Mon.*, 150. "Carta de Pedro Fabro a Ignasi de Loiola. Lió, 23-03-1542."

de corall i altres manufactures a les fires que s'havien celebrat l'anterior estiu, tardor i abans de la quaresma a Medina de Rioseco⁴⁵⁷ i a Medina del Campo. Concretament, va rebre dues partides d'efectiu l'abril del 1542: una de 600 i altra de 436 lliures⁴⁵⁸ que es completarien al maig següent. La quantitat donada a Pedro Codacio la desconeixem, ja que les aportacions monetàries queden incloses sota el concepte de “despeses pròpies” a finals del tancament comptable anual⁴⁵⁹. En canvi, les altres provisions mencionades per Fabro, estaven sent preparades des de mitjans de gener del 1541. Elisabet havia encarregat al teixidor Joan Alexandre la confecció d'una peça de bri de lli, de quatre lliures de cànem filat⁴⁶⁰ que prèviament havia comprat a Pere Farrach; un aixovar de cotó filat per fer tovalles; una partida de tovalles de cortina; i dues flassades que comprà a Pere Sunyent⁴⁶¹. Aquestes peces que estaven ja confeccionades en el moment que Fabro escrivia a Ignasi, formarien part del contingut de les arque que Elisabet portaria a Roma l'any següent en forma d'aixovar per la casa i en ornaments per l'església de Santa Maria della Strada. Vistosament, rematava l'oferiment amb la xifra d' “unos tres mil ochoçientos ducados” que portaria amb ella “para disponer dellos en aquello que le aconsejarán”⁴⁶². Entretant Elisabet esperava una resposta que no arribava, en part perquè la carta escrita per Ignasi havia quedat retinguda a França, Antonio Araoz testimoniava en dues epístoles successives l'eufòria d'Elisabet. Ella, impacient, encomanava a Araoz un escrit sobre la seva determinació de la qual ja es parlava a Barcelona. De fet, el seu entusiasme no acabava d'estar ben acceptat per la moral social, la qual dictava commensura, discreció i absència de passió. Per aquest motiu, la virreina, Leonor de Castro, i el duc i duquessa de

⁴⁵⁷ Medina de Rioseco es va convertir al segle XVI en una de les seus de distribució mundial de la plata arribada de les Índies després de Medina del Campo. Les fires entre aquestes dues poblacions juntament amb la de Villalón es realitzaven escalonadament en relació amb el seu calendari agrícola. Així, Villalón les celebrava per quaresma; San Juan de Rioseco durant la “pascuilla” i el mes d'agost i Medina del Campo, durant els mesos de maig i octubre. La seva duració era de quaranta dies. La pàgina de la Diputació de Valladolid permet l'accés a documentació digitalitzada i transcrita dels arxius municipals de Medina del Campo, de Rioseco i de Villalón de Campos.

⁴⁵⁸ “600 L són per 500 [ducats] que me ha remès a rebre de fira de agost de medina de Riusecho, Joan Roquer” i “De dit 436 L, 8s. són per part de hun cambi de major summa me han remès a rebre de dita fira Sebastià de Mur i Perot Martínez de Peralta de [...] de Corals an venut”: BC. AHSC, “Comptes d'Elisabet Roser”, ref. 956/1, f. 11r. (17 i 18 d'abril del 1542).

⁴⁵⁹ La donació anunciada un any abans de la seva marxa podria ser diversa a altres fetes a Roma. Durant els anys que Elisabet va ser a la Ciutat Eterna, va donar a Pedro Codacio per les obres de la cana annexa a l'Església de Santa Maria de l'Estrada 126 escuts, quantitat no reconeguda pels jesuïtes, els quals la xifraven en 57 escuts. Més endavant exposarem els fets i comptes de la controvèrsia.

⁴⁶⁰ Les fibres més fines del cànem s'utilitzaven per un teixit de qualitat superior: VILA I DINARÈS, 2003, 299.

⁴⁶¹ La compra de la matèria primera i la seva confecció s'allargà des del 19-12 del 1541 al 4-3-1542: BC. AHSC, ref. 956/1, f. 4v, 11v.

⁴⁶² MHSI, *Fabri Mon.*, 150.

Cardona cridaren amb urgència Elisabet per dissuadir-la de la seva decisió⁴⁶³. Li demanaven perseverança en dominar la seva voluntat acceptant, en contrapartida, l'entrada a un monestir, com el de les Jerònimes amb el qual tenia un gran lligam. Elisabet responia a Ignasi així:

Lo de las Jheronimas, como ya os tengo scrito, no ha hovido lugar, porque no quieren la reafirmación (reformación), y mi spiritu se ha resfriado en porfiar, como querian la Duquesa y la Marquesa. [...] Acá yo no lo hoso rahonar ha nadi, porque no ay quien me lo aconsejase, ni clérigos, ni Religiosos; que de ermanos y parientes no me maravillaria, porque son en sangre⁴⁶⁴.

A principis d'octubre del 42 només li faltaven ultimar els detalls de l'acompanyament pel viatge que emprendrien les dues dones després de la següent quaresma. Proposava alguna persona del seu servei com la mare de Sunyent, Angelina⁴⁶⁵ i un criat, nebot de Damià Mates⁴⁶⁶, tot i que preferia alguna persona de més experiència com, per exemple, els germans Eguía. Finalment, serien Francesca Cruïlles, criada seva, i Joan Pau Borrell els destinats a tal efecte.

Per aquestes mateixes dates, Elisabet ja havia efectuat diverses disposicions dirigides a emprendre una nova vida. Significativament eren assimilables a les fetes per les religioses abans de la seva professió. Tal com ho comunicava a Ignasi, Elisabet pensava enviar a Civitavecchia dues arques amb les robes ja confeccionades: “ropa de lenso qui.en tovajas por altares, qui.en ropa de Servicio de casa” que abans volia blanquejar. Era aquest un detall poc rellevant que inexorablement cobrarà la màxima importància posteriorment, quan les divergències entre Ignasi i Elisabet passin de la dimensió associativa a la Companyia a la merament material. A banda d'aquesta particularitat, Elisabet demanava en la seva carta d'octubre que “si licencia me dáreis, lo que tengo esmersado en renta acá, dexaré hordenado un testamento”⁴⁶⁷. Es referia a una sèrie de disposicions o donacions i no a un testament pròpiament. Els seus comptes registren la compra de dos censals efectuats els dies 20 i 22 de març del 1542 per valor de mil lliures cadascun sobre el dret

⁴⁶³ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 96, 98. “Cartes d'Antonio Araoz a Ignasi de Loiola. Barcelona i Lió, 6 i 10 de juliol del 1542.”

⁴⁶⁴ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 109-113. “Carta d'Elisabet Roser a Ignasi. Barcelona, 1 d'octubre del 1542.”

⁴⁶⁵ Angelina Sunyent figura en diversos apunts comptables, alguns corresponen al pagament del seu sou. Del llegat de Pere Joan Roser rep 18 lliures. Altres despeses corresponen a compres d'ametlles i vi: BC. *AHSC*, ref. 956/1, f. 3r, 5v, 7r, 8r.; A Damià Mates i a la mort d'aquest, al seu hereu, els llogarà la torre: *Ibidem*, f. 32v, 33v i 34r.

⁴⁶⁶ Era un mercader que havia treballat per Francí Ferrer, per l'orde de sant Joan de Jerusalem i per Pere Joan Roser: FITA, 22 (1893), 113-129. Particularment el document “Sobre las cuentas apretadas a la tesorería de la Orden militar de Sant Juan en Catalunya”, Carta de Carles V, Madrid, 30-08-1541.

⁴⁶⁷ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 109-113.

de la fleca de la Ciutat⁴⁶⁸. Tanmateix, observem un cert to de recança en aquesta i altres disposicions:

Querría [Pere Joan Roser] que por no tener algun escrúpulo sobre esto, que me encarrago del hospital, que mirase por ell, y diese la major parte de sus bienes; y eso me dixo de palabra, que, andándome yo por ayí, y dexándolos entre su hermano de su vida y ditxo hospital dos mil libras smersadas en rentas sobre la Ciudad, y trescientos ducados que ya he dado al ditxo hospital, Su Santidad me absolviere que [diese] la otra parte de los bienes, yo con buena conciencia los pudiese dar ho tener, como en lo testamento está muy larga la libertad; y aunque [el] dretxo de eradera me da mutxa parte de los bienes, soy tan escrupulosa, que siempre me parese que no lo hago bien⁴⁶⁹.

També plantejava donar la torre al nebot del seu difunt marit, recollir les seves coses i vendre la major part dels mobles i, impel·lida per la necessitat de desfer-se de tot lligam mundanal, afirmava:

Todo lo de acá tenerlo muy holvidado, y sin sentir ninguna afición, y teneiendo una gran pesadumbre en aver de entender a la despedición de todas las cosas de acá; porque me pesa cómo no se puede azer más presto⁴⁷⁰.

Certament, Elisabet continuava gestionant certes donacions, encara que les indicades per als familiars de Pere Joan es resoldrien en el seu últim testament del 1549. Entretant, a Francesc Roser deixava 122 lliures i a la seva cunyada vídua, Isabel Calvona, la pensió acostumada de de 40 lliures repartides entre Sant Joan i Nadal. Pel que fa als seus familiars Ferrer, Elisabet desenvolupà a la perfecció el rol de matriarca. El seu germà Francí, com a membre de l'orde de sant Joan de Jerusalem, no tenia propietats⁴⁷¹ i era ella qui s'encarregava dels compromisos familiars. Abans de la seva marxa, resolgué pagar el dot de la seva neboda Montserrat Jerònima de Blanes⁴⁷², amb la quantitat de 900 lliures compreses entre diners en efectiu i censals⁴⁷³; donà unes altres 1000 lliures a l'altra neboda, Anna Violant Ferrer, casada amb Miquel de l'Orde Sellent en compliment del dot a aportar segons el contracte matrimonial⁴⁷⁴, a banda d'altres contribucions pels

⁴⁶⁸ BC. AHSC, reg. 956/1, f. 13v.

⁴⁶⁹ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 109-113.

⁴⁷⁰ *Ibidem.*

⁴⁷¹ MICHELI Y MÁRQUEZ, 1642. La regla i forma de vida dictada per Raimon de Podio, Mestre de sant Joan de Jerusalem és a les pàgines 42-46.

⁴⁷² Aquesta neboda era filla de la germanastra d'Elisabet, Anna Francesca Ferrer i del mercader i veguer de Barcelona, Francesc de Blanes. Els capítols matrimonials es redactaren el 18 d'abril del 1543, poc temps abans del viatge a Roma d'Elisabet: FLUVIÀ i ESCORSA, 5.6 (1994), 79; AHCB, *Sèrie Notarials* II, caps 7. Actualment alguns documents han estat retirats de consulta pel seu mal estat, com és el cas d'aquest.

⁴⁷³ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 29v. (20-04-1543).

⁴⁷⁴ *Ibidem.*, f. 8v., 13v., 15r, 17v. (Entre febrer i octubre del 1542). L'estimació aproximada de la data, l'aporten els apunts comptables donat que als capítols matrimonials no consta: AHCB, *Sèrie Notarials* II, caps 35.

casaments de les filles dels seus criats⁴⁷⁵. Pel que fa als objectes materials, malgrat que el seu germà “no se maravilla de vender la ropa de casa”⁴⁷⁶, Elisabet donà per a la venda unes robes que comprà Miquel Vilar per 150 lliures; un botó, és a dir, una joia que era de Pere Joan, la bescanvià a Castella per 265 lliures⁴⁷⁷ i disposà l’encant dels mobles⁴⁷⁸. Les seves propietats principals com la casa de Sant Just i la torre les va llogar durant el temps de la seva absència⁴⁷⁹. De la resta d’immobles i terrenys, Elisabet continuava percebent les rendes juntament amb les dels censals que tenia de la Diputació del General i de la Ciutat. Un segon grup de disposicions estigueren adreçades vers entitats caritatives i religioses. Com anunciava a Ignasi, emprà més de 300 lliures per obres i malalts de l’Hospital de la Santa Creu⁴⁸⁰ sense descuidar dos dels monestirs amb els que tenia més afinitat: Sant Jeroni de la Vall d’Hebron i Sant Jeroni de la Murtra⁴⁸¹. A la seva parròquia, Sant Just i Pastor, va fer donació a la Companyia de Sant Just d’uns censals sobre el lloguer de la casa que tenia al cantó del carrer de Sant Pau i d’una vinya a Montjuïc. Expressament creats per ella, les pensions dels censals s’emprarien per la celebració dels oficis de prima, tèrcia, sexta i nona, així com de vespres i completes durant la vuitena del corpus de cada any amb ordre que fossin acompanyats pel diaca, sots diaca i també per l’orgue de l’església. Passada la vuitena, s’havia de celebrar un ofici de *rèquiem* per les ànimes del seu marit i per la seva pròpia, quedant a càrrec de l’acompliment de tot el disposat els obrers de la parròquia⁴⁸². El muntant de la despesa en llegats ascendia a la fortuna de 3000 lliures, a la qual cal afegir els dos censals comprats per 2000 lliures. La liquidació de tots els pagaments deguts al carnisser i al forner, així com la darrera institució d’aniversari, ratifica la determinació d’Elisabet per iniciar una nova vida vers una direcció sense retorn, malgrat la seva insistència en obtenir l’aprovació del sant. Tan sols una negativa categòrica l’hagués fet desistir d’aquest propòsit.

⁴⁷⁵ A la filla de madona Angelina i a la d’Antoni Cambrarol, majordom de la torre: 2 lliures a cadascuna: BC. AHSC, ref. 956/1, f. 8v. (8-03-1542 i 6-8-1542 respectivament).

⁴⁷⁶ MHSL, *Ep. Mixt.*, I, 109-113.

⁴⁷⁷ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 28r. (27-04-1543) i f. 28v. (30-03-1543).

⁴⁷⁸ *Ibidem.*, f. 28r. L’import de la venda dels mobles no queda totalment reflectida a la comptabilitat, tan sols una petita partida per l’import de 42 ll., 12 sous registrada el 25-11-1544, quan Elisabet era a Roma.

⁴⁷⁹ *Ibidem.*, f. 33v i 36r. La casa la va llogar al doctor Joan Llorens per 17 lliures i la torre, com hem mencionat anteriorment, a Damià Mates i al seu hereu per 62 lliures a l’any.

⁴⁸⁰ *Ibidem.*, f. 16v. Donació de 365 lliures i 8 sous, (9-06-1542).

⁴⁸¹ *Ibidem.*, f. 8v i 15r. Per Sant Jeroni de la Vall d’Hebron destinà un censal de 31 lliures i 5 sous de pensió, (15-07-1542); al monestir de la Murtra va donar 120 lliures, (6-09-1542).

⁴⁸² *Ibidem.*, f. 8v., (7-06-1542).

Sobre la poca claredat d'Ignasi en tot aquest assumpte, cal traçar dues línies de pensament. Per una banda, tenim la gratitud, expressada per ell en la carta del 1532;

os debò más que a cuantas personas en esta vida conozco [...] Assí pensad que de ay adelante vuestra voluntad tan sana y tan sincera por mí serà recebida tan lleno de plazer y gozo espiritual, como todo el dinero que embiarme pudiérades; poque más Dios N. S. nos obliga [a] mirar y amar al dador que al don, para siempre tener[le] delante de nuestros ojos, en nuestra ánima y en nuestras entrañas⁴⁸³.

la implicació i la promesa del 1538 en el context de la persecució dels Pares a Roma,

sin dubitar os digo, si os olvido, pienso de ser olvidado de mi criador y señor [...] mas que desto seáys cierta, que ultra que adelante de Dios N. S. vive todo lo que en mí avéys hecho por su amor y reverencia, que en todas cossas que su divina magestad fuere servido obrar por mí, haciéndolas meritorias por su divina gracia, todos los días que viviere seréys enteramente participante, como en su divino servicio y alabança me avéys siempre ayudado y tan especialmente favorecido⁴⁸⁴.

i la confiança del 1542:

Todas tres cartas leydas (la de Jaume Cassador, la de Mestre Laurencio i la d'Ignasi), y sola la que escrivo para el Cazador cerrada, todas tres ligadas se las mandareis dar⁴⁸⁵.

De les dues cites prèvies a aquest darrer fragment, s'aprecia un canvi substancial en el to i la forma de l'escrit. Fruit de les nombroses ocupacions, la missiva és breu, directa i imperativa. Suggereix l'ordre d'un superior a una subordinada en la qual confia fins al punt de permetre-la revisar la seva correspondència. Cal valorar que de la gratitud es passa a l'entesa de pertinença, interpretació que la perspicaç Elisabet també degué advertir.

Com a segon punt que explicaria l'absència d'un pronunciament clar respecte a les intencions de la Roser, és necessari introduir la maduració espiritual del sant. Les cartes aconsellant-li discerniment d'esperits, induint-la a l'anàlisi de les mocions de l'ànima experimentades en termes de pau o d'inquietud, així com la meditació interior per poder triar una correcta forma de vida, havien de ser la guia individual a seguir. Aquest espai interior reflectit en els *Exercicis Espirituals*, seran el *late motiv* subjacent a les fundacions de Santa Marta i dels catecúmens de Roma, en tots dos casos dirigides a la conversió.

Nogensmenys, es cuida l'aspecte extern, les implicacions i aparences. En cap cas s'havia de relacionar la marxa d'Elisabet, Isabel i Francesca amb una mesura coercitiva per part

⁴⁸³ MHSI, *Ep. Instr.*, I, 85. "Carta d'Ignasi de Loiola a Elisabet Roser. Paris, 10 de novembre del 1532."

⁴⁸⁴ *Ibidem*, p. 143-144. "Carta a Elisabet Roser. Roma, 19 de desembre del 1538."

⁴⁸⁵ *Ibidem*, p. 187. "Carta a Elisabet Roser. Roma, 1 de febrer del 1542."

de la Companyia. Per això, Antonio Araoz disposava d'unes instruccions⁴⁸⁶ que Elisabet pogué consultar i ,per la mateixa raó, es precipità la marxa d'Araoz amb la conseqüent protesta de les persones afectes a ell i recriminació de la Roser, qui davant d'allò inevitable contribuí amb la despesa de 6 ducats⁴⁸⁷.

Amb l'aproximació del viatge a Roma, les dues dones varen realitzar diverses gestions per tal de deixar els seus assumptes en ordre. Isabel de Josa, abadessa del Peu de la Creu, acudia el dia 26 d'abril a la cúria episcopal per tal d'habilitar la continuïtat en la celebració dels actes de la confraria de la Sang i dels Desemparats⁴⁸⁸. Elisabet, per la seva banda, es personava davant el notari per complir amb un altre compromís dotal, aquest cop vers Joana Gordiola a qui destinava la quantitat de 46 lliures i 4 sous per quan es casés⁴⁸⁹. En quant al necessari per al viatge, els registres comptables mostren des de finals de març l'obtenció de diners en efectiu retirats de la Taula de Canvi de Barcelona, que correspondrien a allò que Elisabet havia planificat i comunicat en la carta que escrigué a Ignasi l'octubre anterior. Els apunts de comptabilitat mostren algunes partides considerables d'efectiu entre finals de març i abril que pujaren a un total de 1941 lliures⁴⁹⁰.

Depenent de la situació bèl·lica entre Espanya i França, el camí es faria per terra o per mar. En el cas de la primera opció, calculava una despesa, tota al seu càrrec, de tres cents ducats, a més d'una provisió de dos mil ducats en cèdules⁴⁹¹.

Les evidències documentals mostren que finalment viatjaren fins Gènova per mar. Sor Jerònima Edo, monja del monestir de Sant Jeroni, declarava el 1595 per al procés de canonització de sant Ignasi, com Elisabet, Francesca Cruilles i Isabel de Josa embarcaren a l'abril cap a Roma⁴⁹². De fet, la marxa degué produir-se a principis de maig, ja que el dia 30 d'abril Elisabet va anar al notari⁴⁹³. És probable que les dones aprofitessin la sortida de les galeres reials que transportaven l'emperador fins Gènova per efectuar el viatge. Aquestes partiren de Barcelona el primer de maig, encara que Carles V s'aturà a Palamós abans de prosseguir, tal com mostra la data de les instruccions que escrigué al seu fill, el

⁴⁸⁶ MHSI, *Ep. Instr.*, XII, 216-217.

⁴⁸⁷ MHSI, *Ep. Mixt.*, I, 113, 114-116 i 117. "Carta d'Elisabet Roser", (1-10-1542); "Carta d'Antonio Araoz" (23-10-1542) i "Carta d'Elisabet Roser", (6-11-1542).

⁴⁸⁸ ADB, *Govern i Justícia*, Communionum, vol. 62 (1541-1615), f. 18r-v.

⁴⁸⁹ AHPB, Miquel Benet Gilabert, *Protocollum 1543-1544*, ref. 345/9, s. f. (30-04-1543).

⁴⁹⁰ BC. AHSC, ref. 956/1, Quadre diners comptants per al viatge a Roma.

⁴⁹¹ MHSI, *Ep. Mixt.*, I, 109-113.

⁴⁹² MHSI, *Scripta* II, 355. "Declaració de Sor Jerònima Edo, (10-09-1595)."

⁴⁹³ AHPB, Miquel Benet Gilabert, *Protocollum 1543-1544*, ref. 345/9, s.f. (30-04-1543).

príncep Felip, per al govern del regne. Una vegada a Gènova, Elisabet obtingué 100 escuts d'or que rebé dels comerciants Stefano Lomellino⁴⁹⁴ i de Gaspar Spinola. També registrava les despeses de les lletres de canvi que va pagar a fra Francesco Salvago de Gènova. Cal puntualitzar que durant l'estada d'Elisabet a Roma, ella rebé en nombroses ocasions injeccions d'efectiu. Des de Barcelona estant, fra Francí Ferrer emanava ordres de pagament que es canalitzaven a través dels circuits comercials amb els quals havia treballat la família Ferrer-Roser. La gestió de Gènova és particularment significativa per la rellevància dels actors, pertanyents a aquestes tres famílies - Salvago, Spinola i Lomellino- estretament relacionades entre sí i involucrades, des de temps medievals, en el comerç i la banca. La intervenció de Francí Ferrer en la conducció de diners vers Elisabet va requerir de la participació a Gènova, d'un dels membres més destacats de l'orde de sant Joan de Jerusalem, la mateixa a la que pertanyia el germà d'Elisabet. El tracte existent entre tots dos preceptors, l'un batlliu de Mallorca i preceptor del priorat de Catalunya⁴⁹⁵; i l'altre de la comanda de San Giovanni di Prè i rebedor de l'orde al domini genovès⁴⁹⁶, ens adreça a considerar el gran abast d'interrelacions personals⁴⁹⁷. Amb tot, una vegada instal·lada a Roma, Elisabet normalment obtenia diners via Nàpols, plaça que actuava com a centre de reemborsament.

Després de l'arribada a Gènova, segurament les dones prosseguiren la resta del viatge per terra, segons el manuscrit de Giovanni Battista Modena, on es menciona la participació inicial d'Isabel de Josa en l'orfenat de Santa Maria Maddalena de Vercelli⁴⁹⁸. Allà, s'haurien allotjat a l'Ospedale de Santa Maria Maggiore destinat a l'acolliment dels

⁴⁹⁴ Pertanyia a de les famílies del patriciat de Gènova que va aconseguir grans riqueses gràcies a l'activitat comercial, marinera i a la pesca del corall a la illa de Tabarca (Tunísia). Els genovesos utilitzaven les xarxes comercials creades pels catalans, mentre que aquests darrers confiaven les seves inversions financeres als genovesos: DAUVERD, 2015, 121.

⁴⁹⁵ Era preceptor de les preceptoreries de Barcelona i de Torres al Segrià. També fou Batlliu de Mallorca: AHPB, Joan Lluís, *16º Protocol·lum 1535*, ref. 296/15, s.f., (18 de gener i 5 de març del 1535).

⁴⁹⁶ Membre d'una de les famílies güelfes més antigues de Gènova: LERCARI, 2010, scheda nº 3.

⁴⁹⁷ En realitat no és casual la pertinença de Francí Ferrer a l'orde de sant Joan de Jerusalem. El seu avi, Francesc Ferrer, fou un dels mercaders més importants de Barcelona que a banda d'efectuar operacions comercials amb l'illa de Rodes, ocupà càrrecs molt destacats al consistori barceloní i com a jutge d'apel·lacions del Consolat de Mar. El 1451 cobrava de la Casa Hospitalera de Rodes una lletra de canvi de 4078 ducats, quantitat que Francesc Ferrer havia donat a Jean Lastic, gran mestre de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. En aquesta ocasió, Cosme de Medici va actuar com a pagador de la lletra. El polifacètic avi d'Elisabet Roser fou, a més, testimoni del setge de Rodes pels mamelucs el 1444, fet que plasmà en un poema titulat *Romans de la armada del soldà contra Rodes*: AUFERIL, 2010, 5- 21.

⁴⁹⁸ A aquesta conclusió també arribava Avogadro di Quinto: "Se pure è vero, che ella abbia anche avuto parte all'erezione del Collegio della Maddalena in Vercelli, che venne aperto nel 1543". AVOGADRO DI QUINTO, 1861, 24.

peregrins que es dirigien a la volta de Roma per l'anomenada Via Francigena⁴⁹⁹. L'elecció del camí terrestre hagués estat condicionada pel temor que despertava un atac turc. De fet, a l'agost del 1543, l'amenaça es materialitzà en l'assetjament i atac a Niça pels turcs en col·laboració amb l'exèrcit francès.

A finals d'agost les tres dones eren a Roma. Concretament, el dia 27 Elisabet rebia 300 lliures per ordre del seu germà⁵⁰⁰, però possiblement fou al voltant del dia 21 quan arribaren, conforme al pagament efectuat a un jove vingut de Gènova⁵⁰¹, segurament acompanyant els embalums que serien custodiats durant tres mesos per Joan Pau Borrell a una de les cases de la Companyia⁵⁰². Personades davant Ignasi, aquest mostrà gran sorpresa, segons el relat de la monja del convent de Jerusalem, Micaela Spuny⁵⁰³, tot i que el sant coneixia la decisió final presa per Elisabet i Isabel de Josa. La única carta escrita per Ignasi a Isabel, revelava l'aquiescència i alegria de retrobar-les a Roma⁵⁰⁴. Aquest testimoni contrasta amb allò que explicava Joan Pasqual al Pare Maffeo i a Pere Gil el 1578 quan referia que Isabel de Josa havia demanat a la seva mare, Agnès, que les acompanyés a Roma. Confessava també que Ignasi li havia dit que “mas se holgara de ver a la Pasquala que a las dos”⁵⁰⁵, afirmació que, de ser certa, hauria estat comunicada després de la controvèrsia mantinguda amb Elisabet a Roma durant anys 1546-1547. De bon grat, malgrat que posteriorment alguns membres de la Companyia al·legaren el contrari, se'ls oferí instal·lar-se a una casa particular on destinaren al seu servei Esteban de Eguía. Segons afirmava Pedro Codacio, aquells eren temps difícils a Roma i per aquest motiu, no obstant la pobresa de la Companyia, Ignasi no volgué agreujar les despeses d'Elisabet. Durant els dos anys que les tres dones hi habitaren a la casa, foren mantingudes i servides a expenses dels jesuïtes. Elisabet es lamentava contínuament que Ignasi no volgués acceptar les seves donacions. En una ocasió volgué donar 100 escuts i una mula

⁴⁹⁹ Des de Gènova s'haurien endinsat cap l'interior cercant el pas per territoris sota domini espanyol arribant a Vercelli i prosseguint des d'aquest punt. Es tractava d'un corredor intern que des de temps dels Longobards connectaven la seva capital, Pavia, amb els ducats meridionals per arribar a l'antiga Via Cassia en direcció a Roma. El nom prové de l'ús que els Francs donaren a aquest camí. Al llarg del camí existien *ospedale* d'acollida als peregrins: RAMELLO, 2014, II, 589- 612.

⁵⁰⁰ BC. AHSC, ref. 956/1, s/f. v. “300 L., són per 300 ducats me ha remes a rebre Francesc Marcet per horde de fra Franci Ferrer que he rebut comptans a compte de dit Ferrer”.

⁵⁰¹ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 18r, 29v.

⁵⁰² MHSI, *Scripta* I, 645. “De negotio Elisabethae Roser.”

⁵⁰³ En el procés remissori de Barcelona del 1606, Micaela Spuny relatava el que Elisabet Roser li havia explicat: “deya que quant lo Pare Ignasi la veu, se admirà posant les mans al cap dihent: Várame Dios! Rosés, aquí estays? Quién os ha llevado? Y ella respongué: Déu y vos, Pare”: MHSI, *Scripta* II, 696.

⁵⁰⁴ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 125. (1543). És el que es deriva del contingut de la carta escrita per Isabel de Josa a Ignasi.

⁵⁰⁵ MHSI, *Scripta* II, 79. “Acta aliqua Sti. Ignati. Barcelona, 7 juliol 1578.”

per Ignasi, cosa que ell rebutjà, així que finalment l'animal fou destinat a l'església de Montserrat⁵⁰⁶, lloc de referència pels ciutadans de la Corona d'Aragó establerts o visitants a Roma i on acostumaven a predicar els pares de la Companyia. Davant les afirmacions de Codacio i els altres Pares, puntals en el procés resol a favor de la Companyia contra Elisabet el 2 d'abril del 1547, constatem dades que revelen una realitat diferent. Segons els seus comptes de Roma, el dispendi comportà donacions en robes i ornaments a l'església de Santa Maria della Strada per valor de 171 escuts; contribuí a les obres de l'església amb 120 escuts i donà a Jeroni Domènec per la casa 165 escuts. Altres despeses comprenien els més de 4 escuts d'or oferts als jesuïtes arribats de Paris i la despesa en 7 matalassos per als allotjats a la casa, fora de la manta semi nova que comprà per 2 escuts per a Manuel Miona⁵⁰⁷. Per altra banda, encara que els seus comptes generals amaguin les donacions a la Companyia, evidencien rebudes molt substancioses de diners. Fins el 7 de setembre 1546, data propera a l'esclat de les diferències entre Ignasi i Elisabet, li havia estat enviada a Roma la desorbitant xifra de 1624 ducats. Per moltes despeses pròpies i familiars que tingués, sembla improbable que visqués completament a expenses de la Companyia sense aportar res a canvi.

Els quadres de les quantitats rebudes a Roma, el de les despeses registrades per Elisabet Roser en obres de la Companyia i els comptes efectuats pels jesuïtes, són en gran manera il·lustratius:

ESTIMACIÓ FETA PER LA COMPANYIA DE JESÚS DE LES DONACIONS EFECTUADES PER ELISABET ROSER ⁵⁰⁸ (agost 1543 - octubre 1546)				
	Escuts	Ducats	Lliures	sous
A Pedro Codacio	55	58,8	61	14
A Pedro Codacio	2	2,14	2	5
A Giovanni Spagnuolo	2	2,14	2	5
Robes, lli	15	16	16	16
Església	70	75	78	15
TOTAL	144	154	161	14

Fig. 3 Font: MHSI, *Scripta*, I, 645. Quadre d'elaboració pròpia

⁵⁰⁶ MHSI, *Scripta* I, 653. "De negotio Elisabethae Roser."

⁵⁰⁷ MHSI, *Scripta* I, 648-651. Comptes a Roma d'Elisabet efectuats el juliol 1547.

⁵⁰⁸ Les aportacions d'Elisabet Roser figuren en un acta signada pel notari Giovanni Barginus i presentada durant el procés desenvolupat des del 15 de febrer fins el 2 d'abril del 1547. A la font els valors només consten en escuts.

REBUDA D'EFECTIU PER ELISABET ROSER A ROMA (agost 1543 a setembre del 1546) ⁵⁰⁹				
aaaa/mm/dd	ducats	Concepte	lliures	foli
1543-8-27	300	300 L, son per 300 ducats me ha remes a rebre Francisc Marcet per horde de fra Francí Ferrer que he rebut comptans a compte de dit Ferrer	300	s/f.v
1544-4-8	100	120 L. Son per 100 d d-or de Cambra me ha remes a rebre de Pau Martí, fra Francí Ferrer, balliu de Mallorca per lletra de Miquel Vilar.	120	8v
1544-8-27	200	Elisabet Roser deu a xxvii de agost 240 L son per 200 ducats me ha remes a rebre mon germà fra Francí Ferrer balliu de Mallorca de Pau May y per sa absència de mossèn Joan Bosch per letra de Miquel Vilar y per paraula de dit mon germà les hi dix la taula de la ciutat	240	33v
1544-8-27	300	300 L, son per 300 ducats c° en dos per lletra me ha fets dar en Roma que per ell me ha remes a rebre Francisc Marcet	300	33r
1545-6-15	224	Lo senyor fra Francí Ferrer per scontha aver a xv de juny 224 L son per 224 ducats c° me ha fets dar en Roma y per ell me ha remes a rebre mossèn Francisc Marcet.	224	39r
1545-11-28	200	200 L, son per 200 ducats c° per mi fer ne ma voluntat ha remes a rebre en Nàpols a Miquel Blanch que posse V rebut comptans	200	39r
1546-8-3	200	200 D. Remesos per Miquel Blanch	240	s/f.r
1546-9-7	100	120 L son per 100 ducats me ha remes a rebre per via de Nàpols per Miquel Blanch	120	42r
TOTAL	1624		1744	

Fig. 4 Font: BC. AHSC, ref. 956/1. Quadre d'elaboració pròpia

DESPESES OCASIONADES PER ELISABET ROSER A LA COMPANYIA DE JESÚS ⁵¹⁰ (agost 1543 - octubre 1546)					
Concepte	Temps	escuts	ducats	lliures	sous
Mula	4 mesos	12	12,83	13	6
Joan Pau Borrell	3 mesos	12	12,83	13	6
Entre Doria i Carvajal	3 mesos	12	12,83	13	6
Articles de casa	----	10	10,69	11	2
Despeses d'Elisabet / proveïdor	----	4	4,28	4	9
Manutenció E. Roser més 5 persones i la mula	2 mesos	48	52,31	53	5
Manutenció E. Roser i tres persones més	2 mesos	24	25,66	26	12
Servei d'Esteban Eguía i proveïdor	2 anys	162	173,18	179	13
Manutenció E. Roser i 2 persones	1 mes	12	12,83	13	6
Despeses per la mula i dues persones a Luca	---	3	3,21	3	7
Altres serveis / alimentació	---	24	25,66	26	12
TOTAL	---	323	345,29	358	4

Fig. 5 Font: MHSI, Scripta, I, 645. Quadre d'elaboració pròpia

⁵⁰⁹ Hem respectat els valors de canvi que apareixen en els registres d'Elisabet que en la majoria dels apunts del quadre són equivalents encara que el canvi fluctuava com apareix en altres registres. L'equivalència era aproximadament de 21 sous/ ducat. També puntualitzem que la lliura era un valor comptable, no moneda real.

⁵¹⁰ Consten en la mateixa acta referenciada a la font anterior.

DESPESES SEGONS ELISABET ROSER A FAVOR DE LA COMPANYIA DE JESÚS (agost 1543 – octubre 1546)					
	escuts	ducats	Concepte	lliures	s
			12 estovalles grans i noves de lli i de cotó		
			6 estovalles petites per a taula rodona de la mateixa qualitat		
			12 tovallols de lli per eixugar-se les mans		
			3 dotzenes de tovallons nous de lli i cotó		
			6 parells de llençols nous: 4 de lli molt prim i 2 de més gruixuts		
SUMA	35	37,5		39	7
	120	128,4	A Pedro Codacio per les obres de la cana annexa a l'Església, 50 doblons d'or.	133	6
	165	176,5	A Jeroni Domènec per la casa	185	6
	4 · 40	4,70	Als jesuïtes arribats a Roma des de Paris, 1544	5	
	3 · 30	3,50	7 matalassos per als allotjats a casa d'Elisabet	3	13
	2	2,14	1 manta blanca semi nova per Manuel Miona	2	5
			1 frontal per l'altar de setí blanc, brodat amb lletres d'or, serrells d'ors i seda.		
			1 casulla de setí amb creus i trenes d'or		
			1 estola i manípul de setí ornades d'or i seda		
			Unes albes i amit de cortina prima, ornat amb setí blanc i trenes d'or i seda amb el cordó de color blanc i groc.		
			1 mantell de més d'una cana, de tafetà blanc amb trena i serrells d'or i de blanc		
			1 drap de calze del mateix tafetà, guarnit amb trena d'or ampla amb una creu al mig d'or		
			1 corporal de tela prima amb la seva ànima ben guarnit i el seu purificador i pal·lia per al <i>corpo Domini</i> de tafetà blanc, guarnit amb trena i serrells d'or i seda.		
			1 pavellonet per a la custòdia, de setí blanc ornat amb trenes d'or i seda, barrat		
			1 capsa per als ornaments		
SUMA	66	70,6		74	
			1 casulla de cotó xemellot lleonat amb creus de llista blanca i grana amb la seva estola, manípul, alba i amit de cortina		
			1 frontal petit de cotó xemellot amb frontal i costats de setí groc guarnit amb serrells blancs i cordó blanc		
			1 frontal blanc de lli fi amb cinc barres amples de malla brodades de fil blanc guarnit amb de serrells blancs		
			1 frontal igual amb barres igual a l'anterior per a sobre de les escales de l'altar		
			3 mantells grans: 1 de ginesta prima, nova de 10 pams d'amplada i 2 de lli prim ja blanquejats		
			Unes cortines de lli cotó noves per l'altar: són 4 peces, cada peça són tres teles i mitja, de 17 o 18 pams de Barcelona cosides amb randes amplexes amb els seus 2 tovallons, cosides de la mateixa manera, ornades amb serrell ample		
			7 corporals, els més guarnits amb les seves ànimes de cortina prima		
			7 purificadors		
			1 vel de lli prim, guarnit amb trena blanca i de grana per a sobre de la creu de l'altar		
SUMA	70	75		78	15
TOTAL	465·7	498,3		523	4

Fig. 6 Font: MHSI, Scripta, I, 648-651. Quadre d'elaboració pròpia.

Per entendre aquesta disparitat de càlculs, cal que precisem les causes que conduïren a una disputa judicial on l'aspecte material significà el trencament definitiu de la relació espiritual entre Ignasi de Loiola i Elisabet Roser.

4.4.1. L'emergència d'un nou model de dona jesuïta. Leonor Osorio

Durant els anys compresos entre 1543 i 1545, Elisabet, Isabel i Francesca residiren a una casa particular col·laborant en les empreses assistencials i de conversió iniciades per Ignasi a Roma. De fet, durant aquells anys havien acollit fins a cinc dones de mala vida i altres de jueves per a convertir-les⁵¹¹. Aquesta activitat encapçalada per dones per convertir altres dones constituïa una novetat atès que Isabel i Elisabet realitzaven una funció medidora entre dones de diferents classes i condicions, la qual era també portada a terme per altres benefactors i persones afectes a la Companyia. Ribadeneira, en la biografia del sant, assenyalava que Ignasi en persona s'encarregava d'acompanyar les meretrius per col·locar-les a Santa Marta o a casa d'alguna dama honesta, tot i que no menciona que aquesta actuació va ocasionar més d'una crítica corrosiva. També encomiava l'obra de Leonor Osorio, esposa de l'ambaixador espanyol, Juan de Vega⁵¹² resident a Roma des del 1543. Bartolomé Ferrón, per la seva banda, afirmava que aquesta devota senyora demanava a Ignasi que l'enviés “a su casa las mujeres públicas arrepentidas, para que, favoreciéndolas, las ponga en la casa de Santa Marta, y así se hace muchas veces”⁵¹³. En un informe de la Companyia adreçat als socis d'Espanya, s'escrivia el maig del 1545:

La señora Leonor Osorio [...] ha tomado tanta affición a esta casa de santa Martha, que es para alabar a Dios N. S. y para confusión de muchos, teniendo una muger en su casa solamente para ir por las casas de las mugeres erradas, para convertir las⁵¹⁴; y aún el otro día [estuvo] hablando para tener otra. Y no contenta desto, ella misma, las que topa en las ilesias o calles, hablándoles, las lleva después a su casa, adonde acoge a todas aquellas que se quieren reducir a bien vivir hasta en tanto se ponen en santa Martha o en las convertidas. El otro día, estando en santo Aug[ustín], y topando una cortesa[na] de las principales, la llamó, y hablándola y predicándola para dexar el peccado, la otra con mucha contrición conociendo sus peccados y miserias, la llevo a su casa. Se han puesto por su mano [en santa Martha] o 5 o 6⁵¹⁵.

⁵¹¹ MHSI, *Ep. Instr.* I, 492

⁵¹² RIBADENEYRA, 1880, 249; MHSI, *FN.* IV, 411.

⁵¹³ MHSI, *Ep. Instr.* I, 371.

⁵¹⁴ El monestir de Santa Maddalena, on ingressaven les dones penedides a perpetuïtat a diferència de Santa Marta.

⁵¹⁵ MHSI, *Ep. Instr.* I, 304-307.

La llista de benefactors continuava amb Madama, Margarita d'Àustria i filla de Carles V, casada amb el nebot de Pau III, Ottavio Farnese; María de Mendoza, dama de cort de Margarita d'Àustria, i Vittoria Colonna. Sorprenentment, durant aquest període no es menciona en la correspondència entre els jesuïtes, Elisabet ni les altres dones que l'acompanyaven, encara que intuïm que en la tasca de convertir dones de mala vida i jueves, va tenir una gran participació Isabel de Josa. Els motius són fàcilment deduïbles. La Compagnia della Grazia, aprovada per Pau III el 16 de febrer del 1543 amb la butlla *Divina summaque Dei*, a més d'indicar la funció de la casa com a lloc d'acolliment temporal per a convertir pecadores públiques, atendre les separades o repudiades pels seus marits i protegir les joves en risc de perdició, facultava la confraternitat per a construir dependències annexes i una petita església. Especificava també una certa organització mitjançant oficis, assignant com a protector de la institució al cardenal Rodolfo Pio de Carpi. Ignasi reconeixia la importància del purpurat per al bon funcionament de la casa⁵¹⁶ i de la Companyia de la Gràcia, però no ho eren en menys estima els seus i les seves integrants. Una bona part dels seus membres eren dones d'origen espanyol, del cercle del Palazzo Madama, les quals juntament amb els catorze cardenals i set bisbes es reunien setmanalment sota la presidència del cardenal Carpi. La part executiva requeria en les dones, les quals aportaven diners alhora que disposaven de temps per portar a terme el projecte. Negociaven en pro dels interessos de la institució fent servir els canals d'influència que els proporcionava la seva posició social. El fet que no formessin part de l'administració era deguda a la mancança de capacitat legal que sí tenien els homes⁵¹⁷. S'estava imposant un model de dona encarnat a la perfecció per Leonor Osorio. L'àmplia visió ignasiana del projecte als seus inicis comprenia la necessitat d'arribar a tots els col·lectius marginals de la societat. Com afirma Olwen Hufton, la Companyia actuava impel·lida per la urgència de "reconquerir el món amb un renovat catolicisme"⁵¹⁸. Fonamental, era la participació de dones riques, influents i amb connexions. L'èxit d'Ignasi consistia en commoure aquestes dones en un camp que les hi era propi: el del servei públic assistencial. La Companyia ofería una implicació activa per a un cert tipus de dones. Clarament, diferenciava entre les nobles i d'elevada posició, les capaces

⁵¹⁶ Lance Gabriel Lazar destaca la rellevància d'aquest cardenal també en la protecció de la Companyia de Jesús i dirigeix l'atenció vers altres personatges importants com el noble Diego Crecentio *intimus Ignatii amicus*, Francesco Vanucio, almoïner major del Papa i Lorenzo del Castillo: LAZAR, 2005, 52, n. 122; MHSI, FN. IV, 412-414.

⁵¹⁷ HUFTON, 15. 3 (2001), 342.

⁵¹⁸ *Ibidem*, p. 332.

d'entendre les normes que governaven el món i feien gala d'un comportament mesurat. En canvi, recomanarà evitar el contacte amb aquelles incapaces de controlar les seves emocions i conducta. Hugo Rahner ja assenyalava com a model de dona apropiada per les fundacions, les de l'alta societat italiana, aquelles que impulsaren la fundació dels col·legis desenvolupant una certa forma d'apostolat⁵¹⁹. Elisabet Roser fou destronada per la nova dona pro jesuïta, l'activista benefactora i influent capaç alhora de desenvolupar missions sota el beneplàcit d'Ignasi i d'altres autoritats eclesiàstiques. Leonor Osorio portarà a terme aquesta tasca. Al 1545, amb llicència de Pau III i el consentiment del cardenal Crescenzi, aconseguí permís per entrar i pernoctar als cenobis de Roma cinc vegades al mes, temps que ocupava en persuadir i informar les monges sobre els canvis a efectuar per abraçar la reforma⁵²⁰. Els episodis relatats pels pares de la Companyia on intervé Leonor són propis del gènere èpic. La immediata conversió de setze prostitutes per les prèdiques de Laínez a Palerm el 1549 va comptar amb la participació de Leonor, en acollir-les, procurar-les-hi dot i col·locar d'altres al monestir de convertides. La seva participació per la fundació d'una casa d'orfes⁵²¹ i el col·legi jesuïta a Palerm es complementava a la perfecció amb la seva influència a la cúria papal.

Mentre s'anava configurant el prototip de dona noble amb suficient autoritat i influència per gestionar els nombrosos problemes que planaven sobre la Companyia, Elisabet Roser anava perdent la posició de "mare" de la qual havia gaudit en altres temps. El contrast entre aquestes dues dones es veu notòriament reflectit en la correspondència, ja que Elisabet sembla només comptar amb l'atenció d'Araoz qui l'anomena per encomanar-se a les seves oracions i per saludar-la. Únicament sabrem parcialment d'ella a posteriori i en termes gens laudatoris per Elisabet. Per altra banda, sorprèn enormement el silenci vers Isabel de Josa. Totalment absent de la correspondència jesuïta, intuïm la seva presència a la casa durant aquests dos anys, perdent el seu rastre a Roma un mes després de la professió de la seva companya a finals del 1545. Araoz fou l'únic que en una ocasió

⁵¹⁹ RAHNER, 1964, II, 297. El model proposat per Rahner estava encarnat en Maria Frassoni del Gesso qui, tot i la seva intervenció com a fundadora i dona devota sacrificada, formava part d'una estratègia per a la reafirmació de les fidelitats de la cort de Ferrara a causa del matrimoni del duc amb la protestant René de França. Maria fou objecte de crítiques i escàndol per als jesuïtes: HUFTON, 8 (1998), 129.

⁵²⁰ TACCHI VENTURI, 1950, I, part. I, 84. Breu del 4 de març del 1545. La gràcia adjudicada pel cardenal Crescenzi resava: De hac materia fuit pluries etiam per me factum vebum cum Sua Sanctitate."

⁵²¹ MHSI, *Chron.* I, 287-290, 377-378; O'MALLEY, 1993, 225-226.; El recolzament als jesuïtes s'estengué a altres membres de la família, com la seva filla Isabel de Vega i Luna qui aportà suport econòmic i polític per la fundació el 1554 del col·legi jesuïta a Bivona i intervingué en la conversió dels servents moriscs i en obres pels empresonats. Els dos fills de Leonor contribuïren a l'establiment dels col·legis de Siracusa el 1554 i el de Catània el 1556: RAHNER, 1964, II, 296-300; MHSI, *Polanco Comp.*, I, 114.

saludà Dona Isabel en una carta dirigida a Elisabet Roser el 22 de desembre del 1545: “A la Sra Dª Isabel pues yo le soy siempre tan buen predicador y protector por acá, pidid que no me olvide en sus santas oraciones.”⁵²² A banda d’això, només coneixem per altres fonts la popularitat que adquirí a Roma amb les seves prèdiques, la defensa de les qüestions de Duns Scot davant els cardenals i per últim, la comissió de doctors que Pau III reuní per decidir si li era lícita la prèdica pública. S’entén que fets tan destacats només foren silenciats davant el temor a l’escàndol i per l’oposició a que una dona relacionada amb la Companyia exercís de forma pública i notòria una forma activa d’apostolat reservat als homes. Aquesta pràctica també degué contribuir en detriment d’Elisabet, la qual esperava entrar sota obediència d’Ignasi de Loiola.

4.4.2. El *gioco di squadra* d’Elisabet a Roma

Finalment, el 25 de desembre del 1545 professaven com a jesuïtes Elisabet Roser, Francesca Cruïlles i Lucrècia Bradine. Aquesta darrera, era a Roma el 1539 si ens atenem a les dues cartes escrites per Francisco de Estrada a Ignasi al juny i al setembre d’aquell any⁵²³. Coneguda també com “la caputxina”, pertanyia possiblement a un cercle de dones que s’havien congregat a Ferrara en contacte amb Bernardino Ochino⁵²⁴. El grup que semblava tenir certa tendència luterana es movia en l’entorn de Vittoria Colonna⁵²⁵. Lucrècia hauria expressat el seu desig de reformar-se, per la qual cosa hauria viatjat a Roma afegint-se a les dues devotes d’Ignasi.

Elisabet va haver d’utilitzar diverses estratègies per consolidar la idea que l’havia portada a Roma. Aproximadament el novembre del 1545, adreçava una súplica a Pau III per a què ordenés a Ignasi la seva admissió i la de Francesca Cruïlles dins la Companyia⁵²⁶. Aquesta decisió unilateral ha estat considerada com una imposició per part d’Elisabet qui hauria saltat l’escala jeràrquica, condicionant la voluntat del sant. Manca, però, el context en el qual aquest fet es va produir. A falta de documents que ho acreditin, seria plausible que

⁵²² MHSI, *Ep. Mixt.* I, 247. Carta d’Antonio Araoz a Bartolomé Ferrón amb un afegit per a Elisabet Roser escrita des de València el 22 de desembre del 1545, pocs dies abans de la professió d’Elisabet.

⁵²³ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 20-21 i 29.

⁵²⁴ Bernardino Ochino havia estat un franciscà observant que després passà als Caputxins el 1534. Influenciat per la seva amistat amb Juan de Valdès, l’espiritualitat d’Ochino hauria derivat vers el luteranisme: GIL AMBRONA, 2017, 262-263.

⁵²⁵ GARCÍA HERNAN, 2014, 338-341.

⁵²⁶ MHSI, *Scripta* II, 11-13. Demanava altres dos favors: un que ja li havia estat concedit el qual desconeixem i el retorn a Barcelona d’Antonio Araoz on havia fet gran fruit amb les seves prèdiques.

Ignasi, coneixedor de les intencions d'Elisabet, remetés la decisió a una autoritat superior, és a dir, al Papa sense pronunciar-se clarament. El quart vot de la Companyia pel qual quedava subjecta a l'autoritat papal, hagués estat la trava i la justificació per endarrerir el que Elisabet esperava. Si aquest era el problema, la falta d'un manament per part d'una autoritat superior, seria ella mateixa la qui mitjançant una súplica provés d'explicar el que la impulsava a posar-se sota l'obediència d'Ignasi. Però aconseguir aquest objectiu no era fàcil. La cort romana era una versió augmentada de la resta de corts reials que funcionava de igual forma: a través de contactes, influències i favors. La presència femenina a les corts responia a un interès concret que es basava en la promoció pròpia o la d'un membre de la família. En altres casos, com ho palesa Leonor Osorio, tenia com a objectiu la promoció del projecte jesuïta. S'entrava en qualsevol dels supòsits, en un *gioco di squadra* on s'interactuava en diversos processos que requerien una certa inversió de diners, els anomenats favors⁵²⁷, amb els quals es compensava l'accés a una jerarquia administrativa superior per tal d'obtenir una recomanació favorable que avalés la persona que presentava la súplica. Un exemple proper a la Companyia en l'intercanvi de favors l'oferien Leonor de Osorio i Juan de Vega:

La virreina (Leonor de Osorio) me ha dicho, que quiere embiar no sé qué confitures a V. R., y que espera a Jo. de Vega, porque él quiere embiar un presente a un cardenal, y con ello embiará lo que ha de embiar a V.R.; y más para el monsenyor vicario (Filippo Archinto) y para Santa Martha treinta y ocho scudos de trigo o en dineros. Yo tendré cargo de acordárselo, bien que ella amuestra tener buena memoria dello⁵²⁸.

L'explicació tradicional de la manera en la qual Elisabet va poder accedir a Pau III, ha estat justificada per les relacions, coneixences i parents que ella podia tenir a la cort romana, sense aprofundir en el tema. Era precís trobar entre les persones relacionades amb els familiars de la cúria romana, aquella que complís alguna d'aquestes característiques: comuna procedència, és a dir, una persona catalana, a ser possible de Barcelona i un possible vincle de familiaritat o parentiu⁵²⁹.

⁵²⁷ HUFTON, 5.11 (2000), 1-13. Hufton, mostra a la perfecció el paper de la dona en les corts reials i en la romana en particular. La intervenció femenina era cabdal per aconseguir objectius de promoció personals i familiars, creant d'aquesta manera una xarxa on un membre de la família ja situat ajudava a promocionar els altres familiars; era el denominat *gioco di squadra*. En referència a la Companyia de Jesús destaca el favor que gaudí en la persona de Leonor de Mascarenhas, la finalment preceptora de la Infanta Maria, qui resultà essencial en la promoció dels jesuïtes a Viena, p. 6.

⁵²⁸ MHSI, *Ep. Mixt.* II, 75. "Carta de Jeroni Domènec a Ignasi de Loiola. Panormo, 8 de febrer del 1549."

⁵²⁹ Aquests dos termes són propers però no sinònims. Mentre que parentiu comporta un vincle de sang, el de familiaritat no.

A Roma, entre els membres destacats de la cúria trobem Joan Cordelles, comte palatí i protonotari apostòlic numerari⁵³⁰, desenvolupant un dels oficis de més alt rang⁵³¹. En aquest punt, cal que considerem la possibilitat de coneixença prèvia d'aquesta família per part d'Elisabet. Per una banda, els Cordelles eren originaris de Monistrol de Montserrat, població no gaire lluny de Manresa, on Elisabet tenia parents. Per l'altra, Joan Cordelles tenia altres germans: Jaume que era escriptor apostòlic a la cúria romana⁵³²; Pere, clergue a qui Pau III va concedir la prepositura de Santa Maria de Manresa el 1535⁵³³; Miquel, prevere beneficiat de l'Església de Barcelona i abat de Sant Genís; Francesc, mercader; Joana Cordelles, de Sala⁵³⁴ i Elionor Cordelles, de Pertusa. La família gaudia de notable influència a la cúria papal, motiu pel qual Joan era considerat un dels enllaços al qual s'havia de cobejar per tal d'obtenir favors⁵³⁵. Possiblement, per aquesta raó Elisabet encarregava el setembre del 1544 que li enviessin de Barcelona tres cànirs de mel⁵³⁶ com a bé preuat per a regalar i facilitar el camí a la súplica a Pau III. Altres presents, més ostentosos, arribaren a Roma el 19 de gener del 1545. Elisabet havia encomanat al daguer barceloní Matabous quatre estoigs, dos daurats i dos argentats i al mes següent, dos parells de calces de cordellat morat⁵³⁷. Altres despeses no individualitzades apunten a donacions efectuades per aquesta causa o per a la Companyia. Per exemple, a finals de novembre del 1545, Elisabet rebia, via Nàpols, 200 ducats “per mi fer ne ma voluntat”⁵³⁸ i el

⁵³⁰ ASV-Penitenzieria Apostolica, *Súplices*, expedient 091, Reg. Matrimonium et diversorum (1536); *Súplices*, Miscellanea Bizzarri (1541); Exp. 112 (1545); Exp. 114 (1546); Exp. 124, Reg. Matrimonium et diversorum (1550); Exp. 125 (1550). Constatem la seva presència continuada a la Penitenciaría Apostòlica a càrrec de les súplices presentades davant un comitè d'escolàstics.

⁵³¹ L'ofici de protonotari apostòlic significava ostentar la dignitat de *Reverendissimo Signor Monsignore*, alhora que l'escalafó previ al Col·legi cardenalici: KIRSCH, 1911, XII.

⁵³² ACA, RC, reg. 4193, f. 231r-v. Va prendre possessió de la parròquia de Cornudella, diòcesi de Tarragona el 11 de setembre del 1536. A més va ser bisbe electe d'Elna: FONTANALS, 1994, 9.

⁵³³ ACA, RC, reg. 4193, f. 196v-197r. (10-01-1536). Pau III li va concedir la prepositura de la canònica de Santa Maria de Manresa el 7 de novembre del 1535.

⁵³⁴ ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum, Vol. 53-54, f. 108v-109r. El primer de gener del 1548, Miquel Cordelles era administrador de Miquel Sala, clergue de 14 anys i fill del mercader Jaume Sala, possible espòs de Joana. Miquel Cordelles també va ser administrador de la Casa dels Infants Orfes de Barcelona.

⁵³⁵ El març del 1534 Estefania de Requesens, responent a un requeriment de la seva mare Hipòlita Roís de Liori, intentava a través de Joan Cordelles que s'habilités el trasllat de la monja Beatriu de Requesens, neboda d'Hipòlita, des del monestir de Santa Caterina de València al de Montsió de Barcelona: AHUMADA, 2003, 103. També és interessant considerar el frare Gregorio de Ayala, qui representava l'assumpte d'Hipòlita davant la cort romana.

⁵³⁶ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 33r. “Comptes d'Elisabet Roser”: “4 ll. 10s. 6d., són per tres cànirs de mel per mi ha comprat (Francí Ferrer) que m ha tramés en Roma”, (12-09-1544).

⁵³⁷ *Ibidem*, f. 37r. Els estoigs costaren 4 lliures i 8 sous; les calces de cordellat, 13 sous. Cal puntualitzar que els bisbes i els protonotaris apostòlics vestien de color morat.

⁵³⁸ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 39r. Diners rebuts a Roma el 28 de novembre del 1545.

tancament comptable d'aquell any, referent a les quantitats gastades “per ma despesa i altres coses”, ascendia a la totalitat de més de 1095 lliures⁵³⁹.

Un dels arguments que fonamenten la decisió d'Ignasi de no admetre la formació d'una branca femenina en la Companyia, ni d'acceptar de forma permanent la cura de religioses, fou la incursió i desavinença amb alguns membres de la família Ferrer a Roma.

Malgrat que Elisabet, en quedar vídua, es convertí en hereva universal de Pere Joan Roser, gaudint jurídicament d'una total llibertat per disposar i administrar els béns sense haver de retre explicacions a cap altra persona, des del moment que es té notícia de les seves intencions per col·locar-se sota l'obediència d'Ignasi, s'adverteix el neguit que li provoca el fet de no efectuar la donació total del patrimoni del seu difunt marit al l'Hospital de la Santa Creu, tal com ell li havia comunicat de paraula. Tenint en compte que Pere Joan degué fer testament segons el que indicava el dret civil català per als cecs, és a dir, un testament oral o escrit atorgat davant notari i set testimonis en comptes dels dos habituals⁵⁴⁰, és lògic que guardés indicacions més precises per a què la seva dona les complís, evitant una possible especulació per part d'un grup nombrós de gent. Per aquesta raó, Elisabet contemplà la possibilitat de demanar al Papa llicència per decidir lliurement sobre la resta de béns sense cap càrrec de consciència⁵⁴¹. Segurament, pensava destinar l'herència a la Companyia de Jesús, però també és probable que l'inquietés la situació dels nebots al seu càrrec. A aquest efecte, en arribar a Roma, consultà amb un grup de quatre persones enteses les quals deliberaren, segons el que contenia el testament de Pere Joan, que li era lícit el disposar a voluntat dels béns heretats⁵⁴².

La complexa situació s'agreujà quan Elisabet prengué la decisió de llegar tot el seu patrimoni a la Companyia. El dia anterior a la seva professió com a jesuïta, va fer donació a Miguel Torres⁵⁴³, responent al vot de pobresa que exigia la Companyia. Amb tot, els vots eren condicionats, és a dir, quedaven supeditats a l'autoritat d'Ignasi de Loiola. Aquesta fórmula permeté efectuar el mateix 25 de desembre la retrocessió de la donació,

⁵³⁹ *Ibidem*, f. 30r. Tancament comptable del 1545 referent a despeses pròpies d'Elisabet.

⁵⁴⁰ Es basava en el dret romà: “Testament de cec.” *Gran enciclopèdia catalana*.

⁵⁴¹ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 109-113. “Carta d'Elisabet a Ignasi de Loiola. Barcelona, 1-10-1542.” Hem citat el fragment anteriorment: “Su Santidad me absolviere que [diese] la otra parte de los bienes, yo con buena conciencia los pudiese dar ho tener”.

⁵⁴² La consulta es degué realitzar a finals del 1543 ja que segons Nadal “La Roser, quedando satisfecha de la sentencia por entonces, estuvo sin hazer mutación alguna de lo pasado por más de dos años”. Per altra banda el document apareix fragmentat i de les quatre persones només figuren el procurador general dels dominics, el doctor Torres i el franciscà Barbarán: MHSI, *Scripta* I, 651.

⁵⁴³ MHSI, *Scripta* I, 645-647.

quedant Elisabet de nou en possessió de tots els seus béns⁵⁴⁴. A pesar d'aquesta maniobra, amb la qual Ignasi pretenia evitar possibles acusacions de coacció o persuasió sobre la vídua, el fet és que els familiars d'Elisabet entengueren que l'herència tindria com a destí final el benefici dels jesuïtes.

Cap i casal dels Ferrer

Una de les causes per les quals Elisabet fou llicenciada de la Companyia de Jesús foren les seves gestions per casar els seus nebots, fet que es veia com un assumpte d'interès personal del tot inapropiat per una religiosa que, un mes després de professar, havia ingressat a Santa Marta en qualitat de governadora. Una falta a l'obediència deguda a Ignasi de Loiola.

Per les disposicions que ella realitzà abans de marxar, coneixem que deixà col·locades en matrimoni a dues de les seves nebodes, Ana Violant i Montserrat Jerònima de Blanes, restant al seu càrrec els fills del seu germà Francí qui com molts altres clergues, havia tingut dos fills naturals, Francesc Simó i Isabel. La filla, ingressà anys més tard, el 1559, al monestir dels Àngels de Barcelona, però de Francesc Simó, Elisabet tindrà una especial cura donat que el pare, segons el vot de pobresa, no podia tenir possessions.

En els comptes d'Elisabet apareixen anotades diverses quantitats destinades al seu nebot pels estudis d'ambdós drets que estava portant a terme mentre ella era a Roma⁵⁴⁵. Sabem que durant el 1544 i 1545 estudiava a Pàdua traslladant-se a Ferrara, on es doctorà, el 1546. Aquí el trobem registrat juntament amb Miquel Cordelles de Monistrol de Montserrat⁵⁴⁶, fill de Francesc i nebot de Joan Cordelles. Com veiem, les peces encaixaven: Elisabet gestionava el seu futur i el de la seva família.

Preocupada pel nebot, havia trobat la persona idònia per a tractar de la seva col·locació en matrimoni, alhora que la possibilitat d'esborrar la màcula que el designava com a fill il·legítim. Per segona vegada, era Joan Cordelles qui complia amb aquests requisits.

⁵⁴⁴ *Ibidem*, p. 647-648.

⁵⁴⁵ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 31r, 32v, 36v. Elisabet realitzava enviaments de diners dos cops a l'any. Les quantitats oscil·laven entre les 37 i les 44 lliures. Tan sols dues vegades l'envià 77 lliures.

⁵⁴⁶ PARDI, 1901, 141.

El 1530 Climent VII, havia atorgat a Joan Cordelles, entre altres privilegis confirmats tres anys més tard per Carles V, la facultat de legitimar fills bastards⁵⁴⁷. A més, el prelat tenia dues filles naturals nascudes a Roma: Altília i Flaminia. Indubtablement, Elisabet consultaria amb el seu germà Francí la proposició per arribar a una entesa amb Cordelles, gestionant i concertant dos matrimonis, el del seu nebot Francesc Simó amb Flaminia i el del silenciàt “altre nebot” amb Altília.

Pel que fa al segon nebot, no esmentat pel nom a les fonts ignasianes, no podia ser altre que Miquel Sarrovira, a qui se l’assignen uns vincles de parentiu dels quals no hem trobat correspondència directa tot i que, com veurem més endavant, formarà part de l’entorn familiar d’Elisabet.

Al juny del 1542 el jove barceloní, Miquel Sarrovira⁵⁴⁸ arribava a Roma poc abans que ho fessin les tres dones barcelonines. Per aquella època Miquel, de 17 anys, cursava estudis en dret civil i canònic a la Ciutat Eterna⁵⁴⁹. Miquel, fill del jurista Ramon Sarrovira i de Jerònima Pla, pertanyia a l’oligarquia barcelonina que havia ocupat des del segle XIV importants càrrecs al Consell de Cent, de la mateixa manera que els Ferrer i els Roser. La relació entre les famílies venia de lluny. Fou Elisabet Roser qui indicà a Miquel que parlés amb Ignasi de Loiola, qui el va acceptar, i durant un temps va conuiuere amb els pares de la Companyia. Les converses amb Ignasi el van ajudar a comprendre que més que la vida religiosa el seu destí era el matrimoni⁵⁵⁰, qüestió que quedà resolta a Roma mitjançant el seu compromís amb Altília Cordelles. Al gener del 1547 es signaven a Barcelona els capítols matrimonials, que per l’absència de tots dos contraents, foren representats pel germà de Miquel, Antoni Sarrovira i per Miquel de Cordelles, abat de Sant Genís i canonge de la Seu de Barcelona, oncle d’Altília⁵⁵¹.

⁵⁴⁷ Els casos de legitimació es presentaven mitjançant súplica a la Penitenciària Apostòlica, on una comissió de doctors decidien sobre la legitimació. Cordelles figura l’any 1541 en un dels casos: ASV- Penitenziaria Apostolica, *Supliche 2 bis*, Miscellanea Bizzarri, f. 18; BC. *AHSC*, perg. 13053; FONTANALS, R., *Op. cit.*, p. 20-21. Els altres privilegis eren l’atorgament del grau de noblesa per ell i la seva família; llicència per erigir una institució on s’imparteixi dret, teologia, arts o medicina amb facultat per conferir els títols de batxiller, mestre i doctor. Carles V per privilegi imperial confirmà la fundació jurídica de Climent VII en concedir totes les prerrogatives que tenien els doctors de Bolonya, Salamanca, Pàdua, Oxford, Paris o qualsevol altra universitat de l’imperi. La materialització es portà a terme amb la fundació econòmica i estatutària del Col·legi el 1572 per Jaume Cordelles i la total execució el 1593 amb Miquel Cordelles, el company d’estudis de Francesc Simó Ferrer.; Sobre la fundació i posterior entrega a la Companyia de Jesús: BORRÀS I FELIU, 37 (1964), 399-465.

⁵⁴⁸ CAPDEFERRO, 16 (2017), 65-79.

⁵⁴⁹ VILA DESPUJOL, 2010, 40. Després Miquel va treballar a la cúria romana durant molts anys enviat per la ciutat de Barcelona, p. 41, n. 54.

⁵⁵⁰ MHSI, *Scripta II*, 294-298.

⁵⁵¹ AHVD, *AMSMB*, perg. 1-23-29 (E-5). Barcelona, 22 de gener del 1547.

La gestió d'aquest doble concert matrimonial propicià la presència a Roma de Francesc Simó, qui degué arribar el setembre del 1546, dates molt properes a l'esclat de la crisi entre Ignasi de Loiola i la seva tia. Els esdeveniments, que s'allargaren fins principis de juny del 1547 per Francesc Simó, obligaren que els capítols matrimonials s'efectuessin amb posterioritat a aquesta data, el 4 i 19 de setembre a Barcelona, mitjançant procuradors ja que en ells consta que Francesc Simó era resident a la cúria romana. Per aquest motiu, fou representat pel seu cosí germà, Jeroni Ferrer mentre que Flamínia ho fou pel seu oncle, Miquel Cordelles⁵⁵². Francesc Simó fou legitimat pel seu sogre el 4 de gener del 1548, després del naixement del primer fill de la parella⁵⁵³:

Nos igitur Ioannes Comes palatinus presbiteris huismodi supplicantibus favorabiliter annuentis eiusdem Simeonem Franciscum quem relationem condigna virum prudentem et bonem fame ac conversationis honeste esse et divisis aliis virtutum meritis pollere intelleximus apostolica et imperiali auctoritatibus nobis in hac parte concessis et arum qualiter tenore presentium de speciali gracia legitimamus, habilitamus [...]⁵⁵⁴.

Les qualitats i virtuts expressades al document contrasten amb el procés⁵⁵⁵ al qual Francesc Simó es va haver d'enfrontar a Roma per haver titllat Ignasi de Loiola d'hipòcrita i de lladre. La sentència dictada el 2 de juny del 1547 l'obligà a retractar-se de les acusacions contra el sant i el cominà a demanar perdó de genolls⁵⁵⁶. Les notícies de l'escàndol que arribaren a Barcelona, no suposaren una trava pel futur del nebot d'Elisabet qui desenvolupà el càrrec d'advocat de pobres i assessor del lloctinent general de Catalunya⁵⁵⁷, sent posteriorment agraciat per Felip II amb la concessió del privilegi militar de mans del comte de Miranda qui l'armà cavaller⁵⁵⁸.

⁵⁵² AHCB, *Notarials* II, caps 7. "Capítols matrimonials entre Francesc Simó Ferrer i Faminia Cordelles. Barcelona, 4 i 19 de setembre del 1547". En els capítols matrimonials trobem algunes dades interessants. Francesc Simó tenia aleshores 24 anys mentre que Flamínia en tenia 14. També ens informa que posseïa uns censals que li havien estat donats per Francesc de Blanes, cunyat del seu pare. L'administrador dels béns de Francesc Simó durant la seva minoria d'edat havia estat Miquel Jaume Tarafa, qui abandonava ara aquest càrrec.

⁵⁵³ El gener del 1548, Elisabet Roser anotava la despesa d'1 ll. 16s. per la compra de tela blanca "per fer una coteta al minyó de micer Francesc Ferrer", comprada de la botiga de Joan Parrinet: BC. AHSC, ref. 956/1, f. 46v i 48r.

⁵⁵⁴ BC. AHSC, perg. 13053. En el pergamí figura l'escriptor de la cúria, Reginaldo de Cupis i com a testimonis, Juan Pérez i Juan Baptista Ayerbe, clergues de Pamplona i de Barcelona respectivament.

⁵⁵⁵ Aquest procés comportà una gran despesa. Elisabet registra el 7 d'agost del 1547 un enviament, atès que per aquella data ja havia abandonat Roma, de 105 lliures en concepte de: "per lo ca sa de fer.n per mon nebot micer Francesc Ferrer": BC. AHSC, ref. 956/1, f. 43v, 45r.

⁵⁵⁶ MHSI, *Scripta* I, 656-658. "Controvèrsia de don Silvestro Landini amb el doctor Ferrer. Roma, 26 de març del 1547"; *Ibidem*, p. 658-659. "Sentència contra Francesc Ferrer, Roma, 2 juny del 1547." També detallat a: GIL AMBRONA, A. *Op. cit.*, p. 273-274.

⁵⁵⁷ ACA, RC, reg. 4307, f. 31r. "Carta de Felip II a Francesc Simó Ferrer. La Puente del Arzobispo, 4 de gener del 1577."

⁵⁵⁸ ACA, RC, reg. 4216, f. 67v. San Lorenzo el Real, 1 de juny del 1586.

4.4.3. Santa Marta en l'ull de la crítica

Durant el període que tractem, foren diverses les acusacions adreçades vers els jesuïtes que convergiren a la casa de Santa Marta, afectant la situació i legitimitat d'Elisabet, Francesca i Lucrècia dins la Companyia.

Primerament, es produïren certes reaccions a l'ingrés com a jesuïta d'Elisabet. El novembre del 1545, el llavors secretari d'Ignasi, Bartolomé Ferrón, escrivia a Simón Rodríguez des de Roma puntualitzant que “el fervor de las flacas mugeres” els obligava a atendre-les després d'haver efectuat “muchas importunaciones” al Papa, en no haver aconseguit el consentiment d'Ignasi. Al·legava que altres també ho pretenien, fixant un precedent que no convenia a la Companyia, la qual havia estat ordenada “para atender al bien público de les ánimas por todo el mundo”.⁵⁵⁹ A aquesta inicial repulsa, se seguiren algunes queixes que Jeroni Nadal immortalitzava en la seva *Crònica* i que conformaran, com la resta, els diferents punts que es presentaran testimonialment com a acusació en la causa contra Elisabet Roser al març del 1547: “Offendit me in culina, quod ex nostra paupertate ferebatur prandium et coena ad Rosseram”⁵⁶⁰. Anys més tard, en el *Comentari a les Constitucions*, escrivia que els motius pels quals la Companyia s'alliberà de la cura de dones eren perquè causaven molta molèstia, demanaven molta atenció i eren motiu de perill i de murmuracions⁵⁶¹. Seguidament, durant aquest mateix període, el francès Ponce Cogordan, qui havia patit una amarga experiència per absoldre indegudament d'excomunicació a una abadessa i altres persones d'un monestir de Loruão a Portugal⁵⁶², adreçava una inflamada carta directament a Elisabet. Benedetto Palmio deixava constància en la seva *Autobiografia* que la missiva va provocar gran alteració entre les dones de Santa Marta i, en conseqüència, l'assumpte es comentava a la cúria romana. Normalment, les cartes eren supervisades per Ignasi però en aquesta ocasió, Cogordan les va enviar pel seu compte, contribuint a la creença que les dures i greus paraules comptaven amb l'aprovació del sant⁵⁶³.

⁵⁵⁹ MHSI, *Ep. Instr.* I, p. 329-330. “Carta de Bartolomé Ferrón a Simón Rodríguez. Roma, 21 de novembre del 1545.”

⁵⁶⁰ MHSI, *Ep. Nadal.*, I, 22. “Chronica Natalis”, 1 de gener del 1546.

⁵⁶¹ TACCHI VENTURI, P., *Op. cit.*, Vol. 2, part. 2, p. 84.

⁵⁶² MHSI, *Ep. Mixt.* I, 182-187. “Carta de Ponce Cogordano a Ignasi de Loiola” i “Decret d'excomunicació”, p. 188-190.

⁵⁶³ PALMIO, B. *Autobiografia*, cap. XVIII. Transcrita parcialment a: TACCHI VENTURI, P. *Op. cit.*, Vol. 1, part. 2, p. 255-256.

No tan sols el conflicte sorgia al si de la Companyia, sinó que altres confluïen a Santa Marta. El 1545, Mattia Gerardi de San Casiano, aprofitant el seu ofici papal com a mestre de correus, començà a difondre que Santa Marta era un bordell dels jesuïtes. L'escàndol anava acompanyat per diverses agressions verbals contra els Pares i la casa de Santa Marta⁵⁶⁴. Com a conseqüència, Elisabet escrigué una carta a Margarita d'Àustria⁵⁶⁵, qui exercia les funcions de benefactora i protectora de la casa, explicant que els fets estaven motivats per l'acollida de l'amant del mestre de correus. Ignasi, preocupat per la reputació de la casa i de la Companyia, va portar la causa a judici on se sentencià a favor dels jesuïtes.

Per incrementar la tensió, el frare franciscà Barbarán, qui havia estat col·laborador dels jesuïtes i membre de la Compagnia de la Grazia, envià un procés a Pau III argumentant que l'obra de Santa Marta no comptava amb autoritat apostòlica. Els seus atacs es personalitzaven contra els membres de la Companyia que, segons ell, volien reformar el món i expulsar a totes les prostitutes de Roma. A la amenaça de Barbarán afirmant que els cremaria vius des de Perpinyà fins a Sevilla, Ignasi respongué que ell també desitjava que ell i els seus amics cremessin en el foc del sant Esperit⁵⁶⁶. En aquesta com en altres controvèrsies, Ignasi recorregué al suport de diverses autoritats, com els cardenals Carpi i Crescenzi o de Margarita d'Àustria, seguint en nombroses ocasions els criteris i la supervisió de l'ambaixador Juan de Vega i en particular de Leonor Osorio⁵⁶⁷. Tots aquests conflictes, probablement, estigueren incentivats per la novetat que suposava una institució d'acolliment temporal dirigida a un ampli espectre de dones; a l'èxit en l'increment d'acollides; a la mobilització de recursos per part dels benefactors i en especial de les benefactores. Tanmateix, la implicació i el contacte directe dels pares de la Companyia amb Santa Marta era considerada per certs sectors com extravagant i, per tant, susceptible de rumors i crítica. De fet, l'historiador Lance Gabriel Lazar exposa com un dels possibles detonants de les controvèrsies, el fet que durant els primers anys Ignasi portés personalment la direcció espiritual de les convertides, continuada posteriorment amb

⁵⁶⁴ MHSI, *Scripta* I, 659-666.

⁵⁶⁵ TACCHI VENTURI, P. *Op. cit.*, Vol. 1, part. 2, p. 307-309.

⁵⁶⁶ MHSI, *Ep. Instr.* I, 408-409 i 447. "Carta a Doimo Nascio. Roma, 10 d'agost del 1546" i "Carta a Miguel Torres. Roma, 13 i 18 d'octubre del 1546."

⁵⁶⁷ Lance G. Lazar remarca aquest aspecte en els conflictes contra la Companyia per assegurar un dictamen judicial favorable als jesuïtes: LAZAR, 2005, 55, 56.

visites d'altres pares de la Companyia o de la residència d'algun d'ells a la casa, com consta en el cas de Jeroni Domènec, qui habitava a Santa Marta el 1548⁵⁶⁸.

4.4.4. Contra-model de dona jesuïta

És evident que Elisabet patí en carn pròpia el viratge que prengué Ignasi sobre el rol que les dones havien de desenvolupar en la Companyia de Jesús. L'arribada d'Elisabet a Roma coincidint amb la de Leonor Osorio, evidenciarà la definitiva configuració d'un model femení que actua en benefici de l'obra durant els anys claus per al creixement i consolidació de la nova congregació religiosa. L'èxit de la Compagnia de la Grazia i en particular, la influència de la virreina, decantaren la balança vers les accions externes en col·laboració. Per exemple, davant la necessitat d'ampliar Santa Marta, Leonor accedí directament a Pau III per demanar-li la compra d'edificis adjacents⁵⁶⁹. Fou un període on Ignasi apostà per la formació de companyies de "dueñas" com a col·laboradores jesuïtes⁵⁷⁰. Encara que durant el temps que Elisabet visqué a Santa Marta hi eren altres dones que contribuïen al govern de les acollides, com ho demostra alguna referència dispersa a sor Úrsula⁵⁷¹ o a la *signora Lucela* registrada el 1546 en el document de les obres de Santa Marta⁵⁷², està clar que es potencia un grup femení de dones nobles en la supervisió de la casa. A elles, després de l'afer Roser, se'ls consignaren les tres claus del monestir per evitar que cap home o dona sortís o entrés sense el seu consentiment⁵⁷³. No es tractava d'una qüestió de mala gerència per part d'Elisabet Roser, ja que consta que durant el temps que ella estigué al càrrec, el nombre de recollides augmentà⁵⁷⁴ sent inclús lloada en una de les poques vegades que es registra la seva tasca amb les recollides. Era,

⁵⁶⁸ *Ibidem*, p. 54.

⁵⁶⁹ MHSI, *Ep. Instr.* I, 306. Roma, després de maig del 1545.

⁵⁷⁰ És en aquest context on s'insereix la proposta d'Ignasi a València, de forma similar a la de Gandia sobre la formació d'una "Compañía de dueñas": MHSI, *Ep. Instr.* I, 419. "Carta a Miguel Torres. Roma, 10 de setembre del 1546."

⁵⁷¹ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 246. Araoz demanava a Ferrón el 22 de desembre del 1545 que visités sor Úrsula de Santa Marta.; De igual forma a Domènec el 26 de gener del 1546: *Ibidem*, p. 256.; Domènec la proposava com abadessa per al monestir de Trapena el maig del 1549: MHSI, *Ep. Mixt.* II, 193-194.

⁵⁷² ASV, *Monast. Femm. Romani soppr. S. Marta*, Filza di Giustificazione Diverse dalli 9 agosto a li 17 aprile 1590, f. 2r-5v. El document és un albarà de reformes realitzades pels mestres Lucha da Morcho i Bernardo da Vico a Santa Marta. Lazar també cita el document però interpreta que el nom de la *signora* podria ser *luiola*. L'estudi detingut de la grafia i la comparació del mateix nom repetit en altres apunts del document ens porta a concloure que es tracta de *signora Lucela* i no *Luiola*. LAZAR, 2005, 206, n. 164.

⁵⁷³ MHSI, *Ep. Instr.* I, 562-563. "Carta a Leonor Osorio. Roma, juliol o agost del 1547."

⁵⁷⁴ *Ibidem*, p. 249-250. "Informe dirigit a la resta de membres de la Societat de Jesús". Roma, [març 1543-juny 1544]. En aquell moment eren 24 les recollides a Santa Marta; Al maig del 1545 eren 37 o 38 sense comptar les que havien retornat amb els seus marits o s'havien casat: *Ibidem*, p. 304-305.; Lazar calcula que el temps mig d'estada a Santa Marta era de 6 mesos: LAZAR, 2005, 53.

precisament, Bartolomé Ferrón qui mesos després d'haver transmès una opinió contrària sobre la professió d'Elisabet escrivia:

Ni es de menos edificación lo que la senhora Rosela en esta obra ha hecho; la qual, impetrando por sí mesma del Papa que ordenasse a nuestro Padre cómo la recibiesse en su obediencia, y haziendo con otras iuntamente su proficion, ha después desto pera maior gloria divina tomado el cuidado espiritual de las tales muieres arrepentidas a su cuenta; y hízolo con tanta consolación dellas y exemplo de todos, que el cardenal protector y [los] más señores de la Congregación an mucho deseado verla dentro ençerrada con ellas[...] y absí le comença nuestro Señor a pagar con las muchas [mujeres] que después de su entrada han venido⁵⁷⁵.

Les dames del cercle de Madama, Margarita d'Àustria, conformaven una companyia integrada per vídues amb recursos per a exercir la caritat, i per casades que comptaven amb fortuna i influïen en els seus marits i en els cercles socials adjacents. Eren, en definitiva, les benefactors que vertebraven les xarxes clientelars i acomodaven opinions. Aquestes eren el prototip que Elisabet, en professar com a jesuïta havia trencat, esdevenint un model per altres dones amb les mateixes aspiracions. La Roser representava carregar d'amarres la naixent congregació religiosa en els moments crítics del seu creixement. Són moltes les evidències d'allò que representava aquesta dona agosarada per a la resta. El març del 1545, Araoz comunicava a Ignasi la intenció d'un grup de dones portugueses, entre les que es trobava Guiomar Coutinha, per erigir una casa de religioses de la Companyia, afegint: "Esta es en este rreyno otra Isabel Roser en Barcelona y doña Leonor en Castilla"⁵⁷⁶. Similars requeriments, presentaven algunes dones de València, com la vídua Joana de Cardona i el seu grup⁵⁷⁷, interessada en erigir un monestir de religioses jesuïtes⁵⁷⁸. A Barcelona, les monges de Santa Clara, Teresa Rajadell i Jerònima Oluja emprendran una incansable lluita per abandonar el seu monestir. Molts significatives eren les paraules que Araoz escrivia a Ignasi:

Ya V. R. avrá savido las cosas de Santa Clara, donde està la Regedella, sobre la elección de la Abadesa. Ella y otras desean mucho, atento que no tienen çierta rregla, como sabe la Hermana Roser, poder elles o toda la casa estar a la hobediencia de la Compañía, y deste propósito ay por estas partes muchas señoras y de qualidad, que no poca ymbidia (y con rrazón) ternán a la Hermana Roser y sus consortes⁵⁷⁹.

⁵⁷⁵ MHSI, *Ep. Instr.* I, 372. "Carta de Bartolomé Ferrón a Simón Rodríguez. Roma, 12 d'abril del 1546."

⁵⁷⁶ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 200-201, "Carta d'Antonio Araoz a Ignasi de Loiola. Ebor, 3 de març del 1545."

⁵⁷⁷ *Ibidem*, p. 215-217. "Carta de Jacobo Mirón a Ignasi de Loiola. València, 16 de juny del 1545."

⁵⁷⁸ MHSI, *Ep. Instr.* I, 422. "Carta a Miguel Torres. Roma, 10 de setembre del 1546." Responia amb ella a les demandes de Juana de Cardona i Juana de Meneses.

⁵⁷⁹ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 263. "Carta d'Antonio Araoz a Ignasi de Loiola. Madrid, 6 de març del 1546."

Aquests exemples i altres demandes per subjectar-se a l'obediència jesuïta arribaren com un allau una vegada es difongué la entrada d'Elisabet a la Companyia⁵⁸⁰. Majoritàriament concentrades durant la primavera i tardor del 1546, eren signe inequívoc que la Roser havia assentat un precedent que calia tallar d'arrel. Era el moment de soltar amarres i aixecar el vol, pel bé d'un projecte universal.

4.4.5. El desencís.

El descontent intern d'alguns Pares, els atacs externs a Santa Marta, les gestions d'Elisabet vers la seva família en uns anys decisius pel desenvolupament de la Companyia de Jesús, foren algunes de les causes que propiciaren l'enfrontament entre Ignasi i Elisabet el dia 30 de setembre del 1546 a casa de Leonor Osorio on eren presents altres persones, entre elles Pedro Codacio. L'escàndol, fet crucial determinant, havia recaigut sobre les dones de Santa Marta culpabilitzant en particular Elisabet i els seus familiars, acusats de difondre mentides sobre les aportacions econòmiques als jesuïtes. La reacció de la Roser fou la de retirar la promesa de donació de 200 ducats a Santa Marta, fet que no commogué Ignasi, qui ja d'antuvi havia previst el deslliurament vers les dones. Les fonts ens dibuixen una Elisabet exaltada, fora de sí que contrasta enormement amb la imatge assenyada i afectuosa de Leonor a qui s'atorga gran credibilitat en reproduir les seves paraules i suau recomanació a Ignasi per a què fes fora totes aquelles dones i es lliurés de tenir-les en obediència⁵⁸¹. Al dia següent, Nadal es personà a Santa Marta amb una carta on l'alliberava de la seva obediència adduint motius d'indisposicions, ocupacions i consciència en el servei de Déu. En ella, es materialitzaven les gestions, que prèviament havia estat realitzant Ignasi de Loiola durant l'estiu amb el cardenal Nicolau Ardinghelli per a què contactés amb el Papa, qui era a Orvieto, per a ser eximits de la càrrega de les jesuïtes. Tant el cardenal com el vicari Filippo Archinto acceptaren els arguments exposats demanant que figurés per escrit la impossibilitat de l'acceptació de dones dins la Companyia⁵⁸². El setembre del 1546 Ignasi escrivia:

Como dias vemos acá in curia romana, emos de pensar que in posterum no menos contradicciones y escándalos passaran los nuestros por tener cargo especial y obedientia

⁵⁸⁰ En un esborrany de la súplica al Papa escrita per Ignasi de Loiola per l'alliberament de la cura de dones, s'al·lega que a Espanya es feien instàncies per prendre la cura de monges i dones devotes: AICARDO, 1924, IV, 96.

⁵⁸¹ MHSI, *Ep. Instr.* I, 437-441.

⁵⁸² MHSI, *Ep. Instr.* I, 437-438. "Carta a Miguel Torres. Roma, 9 d'octubre del 1546."

a mugeres; que aún de tres, tomadas por especial comission de S.S., esperamos alcançar gracia, si dellas nos podemos librar⁵⁸³.

La incredulitat d'Elisabet i inclús la desorientació es palesen en el fet de necessitar que la carta li fos llegida quatre vegades, demanant una còpia que se li negà. Envià Miquel Sarrovira per aconseguir-la, cosa que també li fou negada, remetent-lo al vicari Filippo Archinto. La ruptura era ja una realitat i, en conseqüència, Elisabet abandonà Santa Marta, instal·lant-se amb els seus familiars a casa del mercader, amic de la família, Joan Bosch. Ignasi, pocs dies després, comunicava per escrit els fets a Miguel Torres. A la missiva, les expressions utilitzades denoten clarament un avorriment per Elisabet. Afirmava que el propòsit de la carta era repudiar-la, alhora que s'estranyava del recolzament per part dels seus parents: "es cosa admirable cuánto sienten en ella sus parientes"⁵⁸⁴. Continuava expressant un gran distanciament, en referir-se a Elisabet com "la otra señora", sobre la qual aplicaria una mesura de coacció a canvi de concedir-li una llicència on constés el deslliurament de la Congregació per motius pràctics i no per faltes imputades a ella:

Si no se baja, terna que hazer en llevar patente de mi qual ella desea, es a saber, que nosotros no la repudiamos por sus faltas, mas porque nosotros no podemos atender a tantas partes⁵⁸⁵.

El judici sobre la diversitat de valoracions respecte a les aportacions econòmiques estigué condicionada per la ignomínia que representava per Elisabet l'estigma d'haver estat expulsada i de tornar derrotada a Barcelona on se l'havia criticat, precisament, pel seu patronatge i devoció sense condició a Ignasi. Sobre el tema de les donacions Elisabet, segura d'estar en possessió de la veritat, portà la causa a judici eclesiàstic, comptant en un principi amb el recolzament del lloctinent de Filippo Archinto. Les coses prendrien un altre caire segons el que explicava Ignasi:

Cerca la letra de Juan Paulo para Barcelona, no me parece que sea tanto conveniente darla a su tío, porque las cosas un poco suceden para ser bien miradas acá, es a saber: que Sra. Roser pretendía dos cosas: la primera, quedando en mucha amistad conmigo, quería que yo le diese un escrito, en el cual no pareciese echarla por sus defectos; la segunda, replicava contra lo que se trató cerca los intereses temporales, cuando se trató siendo presentes la Sra. Dª Leonor, la Roser y Juan Bosch, y yo, y otro de fuera; digo replicava, porque de ahí a tres o cuatro días hizo sus cuentas, como le parecía, y a su juicio afirma que nuestra casa le debe mucha cantidad. Finalmente, yo no he querido venir a la primera parte, hasta que la segunda se averigüe; porque me persuado en todo que la justicia está con nosotros; y así aunque con trabajo, ella ha venido a un medio, pidiéndoselo yo; es a saber, que ella ponga uno de su parte y yo otro de la mía; y en lo que no concertaren, que

⁵⁸³ *Ibidem*, p. 421.

⁵⁸⁴ *Ibidem*, p. 440.

⁵⁸⁵ Ídem.

estemos a juicio de alguna persona señalada y letrada, como de algun auditor de la Rota, etc⁵⁸⁶.

En aquesta ocasió com en la resta de controvèrsies que es formaren en contra de la Companyia, el cercle d'influències actuà finalment a favor dels jesuïtes. El lloctinent de Filippo Archinto es va desdir per escrit de l'adhesió a la causa d'Elisabet⁵⁸⁷. L'extracte del procés reproduït al *Monumenta Ignatiana*, aporta com a testimonis Pedro Codacio i Diego de Eguía per certificar com a vàlids els comptes aportats per la Companyia. Cal destacar la reproducció del retractament d'Elisabet que sorprenentment figura en Itàlia, detall que ens indica que possiblement li fou presentat ja redactat i preparat per signar:

Yo, Hisabella Rosera, vidua de Barcelona, confesso che non ho dato dinari nè robba mia allí preti della Compagnia de Jesù de Roma per subordinatione loro, nè importatione o inductione; et se alcuna ho dato, l'ho data per amor' de Dio, et de mia libera voluntà; et quelle infamie, che la gente dicono o potran' diré, che io ho fatto o detto contra di loro, non sono vere. Et per la verità ho fatto questa, sottoscritta de mano mia.

Yo, Hisabella Roser, vidua, affermo la susdit de mano mia propa⁵⁸⁸.

La dissidència per part dels membres de la Companyia era greument penalitzada⁵⁸⁹. Implacable, va ser l'actuació contra el jesuïta toledà Francisco Zapata, qui va gosar contradir els motius de l'expulsió d'Elisabet. Encarregat juntament amb Codacio, qui desenvolupava la tasca d'ecònom de la Companyia, per actuar com a mediador amb Elisabet a favor dels jesuïtes, decidí expressar el seu desacord. Acusat de traïció i de supèrbia, es formà una comissió de Pares per decidir si continuava en la Companyia. Finalment, després d'un període de penitències fou expulsat per haver perseverat en la culpa. Aquesta vegada, a causa d'una crítica dirigida contra una prèdica de Jeroni Nadal. De forma brusca, a l'alba, Zapata s'allunyava de Roma ingressant posteriorment en els frares menors⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ MHSI, *Ep. Instr.* I, 446-447. "Carta a Miguel de Torres. Roma, 18 d'octubre del 1546."

⁵⁸⁷ *Ibidem*, p. 489. "Carta a Miguel de Torres". Roma, 3 de maig del 1547."

⁵⁸⁸ La descripció de l'original d'on va ser extreta la transcripció per al *Monumenta* no indica una traducció, ni tampoc en les altres còpies. Únicament apreciem la ma d'Elisabet en l'encapçalament "Yo Hisabella, vidua de Barcelona" i al final "Yo Hisabella Roser, viuda affermo la susdit de mano mia propa". Per la resta de cartes i escrits com la súplica a Pau III o els vots, sabem que Elisabet escrivia amb dificultat el castellà i no sabia llatí, per tant, creiem poc probable que hagués assolit els suficients coneixements escrits de la llengua italiana. La reproducció a: MHSI; *Scripta* I, 652-653. Roma, 12 de febrer del 1547.

⁵⁸⁹ Amb aquest cas assistim a la configuració d'una pauta disciplinària dins la Companyia en relació a l'obediència cega al superior que ha estat analitzada per Doris Moreno en *Obediencias negociadas y disidencias silenciadas*: MORENO MARTÍNEZ, 74. 248 (2014), 663.

⁵⁹⁰ MHSI, *Scripta* I, 630-645. La comissió de Pares de la Companyia per a decidir sobre Zapata estigué formada per Miona, Codacio, Diego de Eguia, Ponce Cogordan i Polanco; Sobre l'expulsió definitiva: TACCHI VENTURI, P., *Op. cit.*, Vol. 2, part. 2, p. 88; ALCAZAR, 1710, I, 23.

Elisabet Roser marxava de Roma el maig del 1547⁵⁹¹ acompanyada per Isabel de Josa i Francesca Cruïlles. Lucrecia Bradine ingressà a un monestir de Nàpols.

4.4.6. La imatge desdibuixada d'Elisabet

Al llarg del capítol han quedat exposats els motius pels quals Elisabet ha passat a la història com una dona capritxosa, nerviosa i mancada de la docilitat que requeria la seva professió religiosa. Aquesta imatge fou curosament elaborada a través de les cartes i documents produïts durant i després de la controvèrsia entre Ignasi i Elisabet conformant el *corpus* argumental utilitzat per desterrar i legitimar l'absència d'una segona ordre jesuïta. S'evidencia una intencionalitat clara de contrarestar l'estesa opinió sobre el paper benefactor d'Elisabet. Ignasi explicava a Miguel Torres, com la Companyia havia vetllat per l'honra de la Roser i havia abastit amb prodigalitat les dones barcelonines i les recollides fins el punt que “la gente pensava que ella lo hazía, por nosotros publicar las buenas obras de ella, y dellas coligiendo que ella hazía los tales gastos de su casa”⁵⁹². La retractació signada per Elisabet on es reconeixia culpable d'haver mentit i difamat la Companyia, minava de forma irrevocable la seva credibilitat damnant un patronatge exercit al llarg de molts anys. Tanmateix, constatem la voluntat de transmetre la imatge, rotundament plàstica, d'una Elisabet ensenyorida i frívola:

[...] y ella queriendo y pidiendo (como fuesse sola con dos mujeres en su casa), la nuestra dió cargo a M. Estevan de Guía, viejo y noble, que de noche y día tuviesse cargo de servirla, y así estuvo en este servitio dos años, sin tomar jamás de la Sra. Roser alguna cosa, y haziendo servitios de asistir a ella, acompañarla a la Iglesia, asta varrer algunas vezes la casa y llevar sus chapines quando ella alguna vez cavalgava⁵⁹³.

El fragment presenta una estampa que contraposa la imatge d'un humil Esteban de Eguía amb la d'una briosa Elisabet, cavalcant qual amazona, mentre el sofert i servicial ancià de noble llinatge espera amb els tapins a la mà que la dona torni a la cleda. L'exageració dels “defectes” de la Roser és un exemple de les mesures protectores vers la naixent Societat de Jesús consistents en anteposar el bé de la Companyia per sobre l'individu. Aquest aspecte va ser copsat d'una forma notòriament clara per Carlo Borromeo en una carta adreçada a la seva germana Anna el 1581. A l'epístola, el sant consolava Anna

⁵⁹¹ BC. AHSC, ref. 956/1, f. 43v-45r. El 8 de març del 1547, un mes abans d'abandonar Roma, Elisabet va pagar 5 lliures a Francesc Anglada, patró de vaixell, per nòlits. Eren dues caixes i un caixó.

⁵⁹² MHSI, *Ep. Instr.* I, 492. “Carta a Miguel Torres, Roma, 3 de maig 1547.”

⁵⁹³ *Ibidem*, p. 491.

perquè els jesuïtes no li enviaven el confessor adequat amb un discurs sobre el dret a la glòria de Déu. Expressava, que els jesuïtes de vegades el confonien amb el triomf de la congregació, afegint que sempre per sobre del bé individual es tenia en compte “che la maggior gloria di Dio stia nella Conservatione de la congregatione”⁵⁹⁴. Es tractava d’un dels principis d’Ignasi de Loiola, emfatitzat en els escrits de Ribadeneira i posteriorment en els d’Alonso de Andrade⁵⁹⁵.

⁵⁹⁴ BAM, *P 21 inf.* 571. *Cit.* PAGLIUGHI, 2006, 68. Cal puntualitzar que Carlo Borromeo mantenia bones relacions amb la Companyia de Jesús. De fet, va fer els Exercicis Espirituals amb el jesuïta Juan Bautista Ribera i fou assistit per Benedetto Palmio en qualitat de secretari.

⁵⁹⁵ De Pedro de Ribadeneira, *Diálogos en los cuales se trayan algunos ejemplos de personas que habiendo salido de la Religión de la Compañía han sido castigados severamente de la mano de Dios*, i el d’Andrade, *Diálogo 4º de Sucesos trágicos a los expulsos de la religión, en especial a los que han salido de la Compañía de Jesús desde el año 1607 hasta 1662*: MORENO MARTÍNEZ, 74. 248 (2014), 665, 667.

SEGONA PART

L'AVENTURA ESPIRITUAL D'ISABEL DE JOSA

El bressol dels Orrit

Isabel de Josa i de Cardona (1490-1564), nom pel qual serà coneguda durant gran part de la seva vida, fou Isabel Joana Orrit i Pagès. Pel canvi d'estatus, al d'esposa del noble Guillem Ramon de Josa i de Cardona el 1509, adoptarà els cognoms de la seva nova família com la majoria de dones de l'època, circumstància que teòricament respon a la inferioritat jurídica i moral de la dona respecte de l'home. La utilització, per part d'Isabel, d'uns cognoms adquirits mitjançant el lligam de parentiu amb la casa dels nobles Josa i dels poderosos Cardona, reafirmats a través de l'aliança matrimonial del seu fill amb la filla del bisbe de Barcelona, Joan de Cardona, constitueix un més dels instruments per aconseguir un empoderament femení i una forma de diferenciació amb els familiars Orrit d'origen convers. En el cas d'Isabel serà a partir de la seva situació com a vídua i posteriorment com a religiosa clarissa quan desenvolupi una trajectòria de renovació espiritual enquadrada en la primera meitat del segle XVI. Caracteritzada per l'exercici d'un apostolat pràctic que es reflectirà en una intensa activitat social i es materialitzarà en diverses fundacions per a dones, Isabel representa la consecució de tot allò pretès per moltes altres dones a través del patrocini i adhesió a Ignasi de Loiola i a la Companyia de Jesús. La clau de l'èxit d'Isabel rau en la possessió d'un carisma propi capaç de moure voluntats mitjançant la paraula difosa, no només des del recinte monàstic, sinó des de l'exposició teològica davant les autoritats eclesiàstiques més rellevants entre les quals trobem el papa Pau III. Això, va contribuir al legítim reconeixement de la seva activitat com a predicadora exercida també des del púlpit amb l'objectiu d'activar consciències per suportar un projecte social dirigit als sectors marginals femenins. Indubtablement, en aquest camí que transcorre paral·lel al naixement de la Companyia de Jesús, no hi ha lloc per desestimar la reciprocitat ni les connexions a nivell espiritual i pràctic entre Isabel de

Josa i Ignasi de Loiola. Amb tot, cal reconèixer que va ser essencial el distanciament per a què el projecte d'Isabel es realitzés plenament. Precisament, la pedra angular del seu èxit fou la individualitat, així com la prevenció de no fomentar una projecció femenina universal, malgrat les seves activitats públiques. Això hagués resultat revolucionari per la dona, però impossible dins les coordenades socials i religioses del moment. Aquest mateix factor es troba en el fracàs i falta de consecució de la branca femenina de la Companyia de Jesús.

Més enllà de la narració dels fets que conformen la biografia d'Isabel, ens interessa oferir el context de la seva vida. Ens remuntem a l'origen, possiblement convers, de la família i al distanciament d'aquesta respecte d'altres membres Orrit mitjançant la intervenció del canonge Vicent Sopeira. Sense endinsar-nos en aspectes de condicionament psicològic-socials, cal la consideració d'actituds marcades per la empremta paterna en presentar un model definit per la perseverança, discreció, rectitud i intel·lectualitat en l'exercici jurídic dins els àmbits civil i eclesiàstic desenvolupat, en part, al servei de la Inquisició contra els jueus conversos. Reprenem situacions i precedents anteriors al naixement d'Isabel, considerant que possiblement esdevingueren part d'un posicionament familiar que incidiria, posteriorment, en les activitats d'Isabel a favor de la conversió de jueus. El tret definitori d'una activitat espiritual pròpia, difícil d'encabir dins els motllos convencionals de vida monacal, ens condueix a mostrar altres particularitats de la seva ciutat de naixement, Lleida, que marcaren la seva vocació vers l'apostolat social a favor de dones i noies. El recorregut, vertebrat per la seva experiència vital permetrà descobrir aspectes subjacents de l'espiritualitat femenina desenvolupats en diferents entorns territorials, derruint les barreres que conformen l'estereotip de religiosa. Seran, particularment, aquestes experiències les que també ens apropin a una Isabel més humana, capaç d'utilitzar tots els mecanismes al seu abast per salvar la vida del seu fill. En definitiva, també una *Tristis Isabella*, com la va denominar el pare Lucas Alaejos en indexar el seu únic escrit conegut a la Real Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial.

5.1. Lleida i l'origen convers de la família

La situació privilegiada de Lleida com a vertebradora de l'eix que comunica la via de trànsit entre els Pirineus, el Segre i l'Ebre, propicià que la ciutat formés part del projecte polític dels reis de la Corona d'Aragó en atribuir-li la funció de nexa entre els diversos territoris que la conformaven, basant-se en la tradicional relació de Lleida amb les terres aragoneses. En aquest sentit, va ser fonamental la creació l'any 1300 dels Estudis Generals, única universitat del regne a la qual Jaume II li atorgà el monopoli dels ensenyaments de filosofia, arts, medicina i drets, civil i canònic. Com a resultat, nova gent s'instal·là a la ciutat: els estudiants que tenien els mateixos privilegis i immunitats que els de les universitats de Bolonya i Tolosa, i els habitants d'altres poblacions més petites i aïllades que buscaven prosperar en els seus oficis. De tots ells, ens interessa destacar aquells habitants que procedien del Pallars Jussà, concretament d'Orrit, antic *pagus* romà format al voltant del seu castell i que comprenia el terme de Sapeira, part del d'Espluga de Serra i Sopeira. El seu territori majorment pedregós permetia una escassa activitat agrícola que es limitava al cultiu de blat i a la producció d'oli amb preponderància de ramats d'ovelles per a l'obtenció de llana⁵⁹⁶. Aquesta darrera activitat i el seu comerç fou l'incentiu que conduí a una família, procedent d'Orrit a instal·lar-se a Lleida. El primer membre que es té notícia és Pere d'Orrit, comerciant de teixits de llana i habitant de Lleida el 1343⁵⁹⁷. No serà fins el 1429 que trobem una altra referència d'un possible descendent, gràcies al capbreu dels albergs que censaven les fundacions de la Seu de Lleida. En el registre dels censos de la parròquia de Sant Joan, consta Agnès, vídua del comerciant Domingo Orrit⁵⁹⁸. Al llarg del segle XV apareixen alguns membres de la família formant part del Consell General de la Paeria⁵⁹⁹. Aquesta dada, juntament amb les que figuren en els fogatges del 1491 i 1497 determinen l'existència de dues branques familiars: una principal, habitant a la parròquia de Sant Joan, constituïda per comerciants i altra, secundària, resident a la parròquia de Sant Llorenç, formada per menestrals⁶⁰⁰.

⁵⁹⁶ MADOZ, 1848, XI, 191.

⁵⁹⁷ BOLÒS; SÁNCHEZ-BOIRA, 2014, I, 352.

⁵⁹⁸ ACL, *Censos de Sant Joan (1429-1431)*, f. 132. Cit. LLADONOSA, 1981, 79.

⁵⁹⁹ Francesc Orrit, present a les deliberacions del Consell General de Lleida el 1430 i a una reunió de prohoms el 1435: MARTÍ SENTAÑES, 2006, 188, 193.; Joan Orrit, conseller de la mà menor el 1485: AML, *Llibre d'actes del Consell General de la Paeria*, reg. 425, f. 44v. (20 i 24 de març del 1485).

⁶⁰⁰ BERTRAN I ROIGÈ, 1 (1980), 143-171.; ACA, *Real Patrimoni*, Volúmenes, Serie General, 2969 (fogatge del 1497).

Tots ells, en algun moment, ocupen càrrecs municipals corresponents a la mà mitjana i a la mà menor respectivament. D'aquestes dues branques ens interessa la principal identificada amb els comerciants. A ella pertanyia Lluís Orrit qui era paer el maig del 1486. La seva presència dins la institució municipal desapareix el novembre del mateix any⁶⁰¹.

La introducció de la nova Inquisició per part dels Reis Catòlics a la diòcesi de Lleida el 1485, provocà gran inquietud entre els seus habitants⁶⁰². De fet, alguns conversos, davant el temor de ser acusats de pràctiques judaïtzants, fugiren de la ciutat abandonant els seus béns. Finalment, el novembre del 1486, els magistrats decidiren prendre mesures per evitar la pèrdua de drets en el cobrament dels arrendaments efectuats amb imposicions municipals, acordant inquirir sobre els conversos sospitosos de fuga⁶⁰³. La reunió de la Prohomenia⁶⁰⁴ del 25 de novembre assenyalava les persones susceptibles d'abandonar la ciutat. Segons la informació recollida, havien planejat marxar el 27 a l'alba, dos dies després, amb tots els béns que poguessin carregar. En vista de la precipitada situació, els paers van resoldre reunir-se de nou per deliberar. Després de constatar l'efectiva desaparició d'alguns conversos, el Consell decidí arrestar tots els que tinguessin deutes i drets pendents amb la Ciutat. Entre ells figurava el conseller Lluís Orrit⁶⁰⁵, qui va ser detingut juntament amb altres conversos fins el dia següent, data en la qual el Consell cancel·là totes les amortitzacions prestades⁶⁰⁶.

La família Orrit emparentà amb els Sopeira. Constatem la relació a través del vincle matrimonial dels progenitors de Vicenç Orrit, pare d'Isabel. Encara que desconeixem els seus noms, un document procedent de l'Arxiu Capitular de Lleida, estableix el parentiu pel qual Vicenç i el seu germà Jaume eren nebots del canonge de la Seu de Lleida, Vicent Sopeira⁶⁰⁷.

L'oncle Vicent figura a l'abril del 1447 com a membre del Capítol de la Seu. Les seves activitats el situen com una de les persones de confiança del degà Manuel de Montsuar, a qui acompanya en diverses ocasions i ocupant la lloctinència del deganat durant el període

⁶⁰¹ AML, *Llibre d'actes del Consell General*, reg. 425 (12 de maig i 26 de novembre del 1486).

⁶⁰² SANAHUJA, 1946, 206.

⁶⁰³ AML, *Prohomenies*, reg. 370, s. f. (6 de novembre del 1486).

⁶⁰⁴ Les Prohomenies eren comissions encarregades d'administrar i gestionar diverses institucions i oficis dependents del municipi. També es podien formar per atendre algun assumpte d'urgència com en aquest cas.

⁶⁰⁵ AML, *Llibre d'actes del Consell General*, reg. 425, f. 80r.

⁶⁰⁶ SANAHUJA. *Op. cit.*, p. 140.

⁶⁰⁷ ACL, *Actas Capitulares*, Caja P7 M1 P2 C01, n. 56, Regestrum del 1498 al 1505, f. 38r.

que Montsuar ocupà la presidència de la Generalitat de Catalunya⁶⁰⁸. Tanmateix, Vicent Sopeira presenta una llarga trajectòria al servei dels diferents bisbes de la diòcesi lleidatana i arquebisbes de Tarragona. L'absentisme dels prelats propiciava que les carregues del bisbat es distribuïssin entre alguns oficials eclesiàstics. Aquesta seria la funció de Sopeira en nombroses ocasions. Prova d'això, fou l'obtenció de la comensalia⁶⁰⁹ de Santa Maria dels Preveres de Tarragona concedida pel cardenal i arquebisbe de Tarragona Domènec Ram i Lanaja al voltant del 1423⁶¹⁰. Posteriorment, Ram, qui havia estat bisbe de Lleida, encarregà al seu majordom Vicent Sopeira, la consecució del capbreu dels béns pertanyents a la mitra de Tarragona de les illes d'Eivissa i Formentera, facultant-lo com a vicari general i comissari el 1436⁶¹¹. De fet, la relació dels Sopeira amb la família Ram mostra el grau de confiança en ell depositat en ser nomenat marmessor del difunt arquebisbe. A ell apel·lava la reina Maria el 1452 perquè actués en la causa presentada a la Reial Audiència entre un capellà pobre i el desaparegut Domènec Ram⁶¹². Sopeira també estigué al servei de l'arquebisbe de Tarragona Pedro d'Urrea⁶¹³ i del cardenal d'Albaida i bisbe de Lleida, Lluís Joan del Milà, nebot del papa Calixte III, com consta en els registres de la Universitat de Bolonya on figura en qualitat de familiar del cardenal⁶¹⁴. Milà fou el darrer arquebisbe a qui serví abans de la seva mort ocorreguda el 1476 a causa de la malaltia de la glànola que assolà la ciutat del Segre⁶¹⁵.

El patronatge de Vicent Sopeira respecte del seu nebot Vicenç és un factor fonamental donades les circumstàncies que pesaven sobre el cognom Orrit. Alguns dels membres de la família estigueren sota sospita i un apareix delatat en els processos de la Inquisició de finals del segle XV. Era necessari, que els nebots del canonge Sopeira quedessin al marge de l'heretgia judaïtzant. A recer de l'oncle, Vicenç Orrit es va doctorar en dret canònic i civil, mentre que el seu germà Jaume obtingué com a eclesiàstic beneficis, rectorats i canongies.

⁶⁰⁸ LLADONOSA, 1950, 223. 224.

⁶⁰⁹ Els comensals s'encarregaven de les activitats de culte a la catedral. Tenien dret a la porció de menjar que els corresponia del refectori dels canonges. Ocupaven dins el Capítol una posició intermèdia entre els canonges i els beneficiats.

⁶¹⁰ RAMON I VINYES, 3 (1982), 61.

⁶¹¹ Vicent Sopeira estava facultat per jutjar i emetre sentències en l'àmbit civil i en el criminal: TORRES PETERS, 2011, 189-192; ÍDEM, "Sopiera, Vicent." *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*; "Ram i Lanaja, Domènec." La documentació corresponent a les activitats de Vicente Sopiera (*sic*) es conserven en un llibre de l'Arxiu Històric de la Pabordia d'Eivissa.

⁶¹² ACA, RC, *Cartas reales*, Alfonso IV [V], Serie 1991, (2 de març del 1452).

⁶¹³ PIÉ FAIDELLA, 1984, 281.

⁶¹⁴ PIANA, 1976, II, 892.

⁶¹⁵ LLADONOSA, 1950, 277.

El 1481, Vicenç Orrit actuava com advocat *ex consilium*, és a dir, havia estat convocat per la Paeria com assessor per tractar la recuperació de la vil·la de Borges Blanques que retenia des de la Guerra Civil catalana el comte de Prades, Joan Ramon Folch de Cardona⁶¹⁶. De forma similar hi assistia el gener 1485, en aquesta ocasió pels fets de Pere Joan Sala i els pagesos de Remença⁶¹⁷. L'assumpte continuà en altres sessions on constatem la participació d'Orrit com a advocat ordinari del Consell. Els advocats eren figures molt respectades en la vida pública lleidatana, ja que d'ells depenia la interpretació dels privilegis de la ciutat mitjançant els quals es regia el municipi⁶¹⁸. La seva inclusió dins el Consell de paers demostra la seva consolidació com advocat donat que normalment s'exigia una experiència de deu anys, amb predilecció per aquells que haguessin estat catedràtics de l'Estudi General de Lleida⁶¹⁹. Aquesta condició degué complir-la ja que el 1489 regentava la càtedra de Prima, hora doctoral, a la Facultat de Cànon de Lleida. Es tractava de la càtedra de major prestigi i millor remunerada amb un sou anual de 150 florins d'or. A finals de març del mateix any, abandonà els Estudis Generals en ser nomenat per Ferran II advocat fiscal de la vegueria de Lleida⁶²⁰.

Com a síndic de la ciutat de Lleida va estar present al Capítol de Corts celebrat a Barcelona el 1493 sent escollit com a diputat del General el 1497⁶²¹. El febrer del 1500 acudia a la cort de Ferran II per informar-lo d'alguns assumptes relacionats amb Lleida. Assistí a les Corts convocades primerament a Montblanc, però al no ser vila reial foren traslladades a Lleida per indicació seva i de l'advocat Lluís Salceda⁶²². L'activitat en qualitat de diputat degué afavorir la seva elecció el 1501 com a membre del Consell reial⁶²³, fet evidenciat en la carta de complaença que l'envià el rei Catòlic en referència a una consulta sobre la gestió dels censals de la Generalitat instant-lo a que li comunicqués qualsevol deliberació del Consell⁶²⁴.

Per la mateixa època que el convers Lluís Orrit era posat sota sospita i retingut, Vicenç ja exercia com assessor del Sant Ofici de la Inquisició a Osca. També va intervenir en els

⁶¹⁶ LLADONOSA, 21-22 (1968-69), 293.

⁶¹⁷ AML, *Consell General*, reg. 425, f. 2.

⁶¹⁸ PASSOLA, 1995, 378.

⁶¹⁹ *Ibidem*, p. 379.

⁶²⁰ ACA, *RC*, reg. 3566, f. 165r.

⁶²¹ SANS I TRAVÉ, 1994, I, 289.

⁶²² *Ibidem*, p. 299.

⁶²³ *Ibidem*, p. 301. Jurament com un dels vuit doctors del Consell Reial en qualitat d'advocat ordinari (4-11-1501); Concessió de Ferran II: ACA, *RC*, reg. 3541, f. 125v-126v. (30-01-1501).

⁶²⁴ Carta de Fernando II a micer Orrit enviada des de Ocaña el gener del 1499. ACA, *RC*, reg. 3612, f. 138r

conflictes que sorgiren entre la ciutat i els inquisidors a causa de la disputa per la propietat dels béns dels conversos fugits⁶²⁵. A les Corts celebrades a Montsó el 1512, Vicenç Orrit va ser convocat com a advocat fiscal de Catalunya i com a conseller del Sant Ofici d'Aragó pel bisbe de Lleida i inquisidor general, Juan de Enguera, per assistir al Consell de la Inquisició on es redactaren 28 capítols i ordenances⁶²⁶.

El seu crèdit com assessor i jurista va superar la seva procedència conversa. Si bé el seu parent, Lluís Orrit, va resultar sospitós de fuga el 1486, trobem una altra situació altament compromesa el 1492. El febrer d'aquest any va concloure un procés contra Juan Tous, la seva esposa Fresina i altres persones de Lleida, acusades de pronunciar paraules herètiques i practicar ritus judaics. Vicenç Orrit assistí com assessor del Consell de Lleida, juntament amb els inquisidors Juan de Épila i Martín Navarro. De les declaracions contingudes en el procés, dues són greus ja que Aldonza Sisó va delatar la vídua Isabel Orrit⁶²⁷ i altres dues dones a les quals acusava perquè “may las vio pastar en el sábado sinó en el viernes por no trenquar el sábado”⁶²⁸. La segona, Esperanza, esposa del notari de Lleida, Manel Viacamp, era encara més explícita, acusadora i rotunda atès que declarava sota jurament:

Item, dize medio juramento, e deossa la present confessant que se acuerda que en los dichos tiempos una su vezina que esta cerqua su casa llamada Ysabel Orrida muger de n.Orrit de la carrera Mayor guardava la pascua de los jodios y otras fiestas y esto sabe porque ella mesma la dita Orrida se le dezia y tenía fama de mala cristiana por las cosas sobredichas que facian etc. Fuit sibi lectum et perseveravit / Interrogatus de odio amore etc. negavit⁶²⁹.

Orrit en aquest cas, va haver de qualificar el procés on s'acusava una familiar seva. Amb tot, resulta suficientment indicatiu del motiu pel qual Vicenç es distancià dels seus familiars conversos. Bona mostra que la seva praxi i consideració professional no va resultar afectada, fou la seva presència en l'auto de fe celebrat a Cervera el juny del 1509 quan els conseller de la ciutat proposaren als inquisidors i doctors de la Rota, micer Bofill i micer Orrit que portessin el pali a la processó del Corpus per ser “dels principals” i com a excepció segons els privilegis de la ciutat⁶³⁰. A part de la curiositat del fet, cal notar que

⁶²⁵ SANAHUJA, 1946, 167, 176-177.

⁶²⁶ En els capítols es recullen les ordenances sobre els privilegis i immunitats dels inquisidors i oficials delimitant-se el seu nombre a 20 per les ciutats d'Aragó. SESMA, 2011, II, t. XVI, 438-445.

⁶²⁷ Possible vídua de Lluís Orrit.

⁶²⁸ AHPZ, *Procesos Inquisitoriales*, J/00015/0002, f. 16v.

⁶²⁹ *Ibidem*, f. 39v-40r. La interrogació *de odio amore* pretenia dilucidar si l'acusació havia estat ocasionada per motius personals.

⁶³⁰ MIRÓ, 13 (2000), 39. Cervera tenia un privilegi per celebrar autos de fe.

per aquestes dades, Orrit ja havia estat nomenat advocat fiscal del Consell reial⁶³¹, per tant, constatem la duplicitat de càrrecs al llarg del temps. La darrera evidència com assessor dels inquisidors la trobem a l'octubre del 1517. En una carta de la Suprema Inquisició dirigida al inquisidor general de la Corona d'Aragó i bisbe de Tortosa, Lluís Mercader, perquè actués contra les bruixes del bisbat d'Urgell, proposava com a substitut el comissari del Sant Ofici, Benet Simón, qui havia de cercar consell en micer Orrit per procedir en la justícia civil i criminal⁶³².

La figura de Vicenç Orrit representa la identificació dels interessos de la monarquia en la Inquisició. Es tracta d'un home d'ampli espectre i coneixement, tant del territori com de la seva gent i dels conflictes albergats entre ells. A nivell personal degué gaudir de prestigi i dels privilegis assignats a les seves funcions. La possibilitat del doble l'exercici de càrrecs finirà a les Corts catalanes del 1585 on s'establí la incompatibilitat entre l'exercici de familiar de la Inquisició i la carrera pública⁶³³.

5.2. La brillant carrera de Vicenç Orrit

És cert que Vicenç Orrit en l'exercici com a doctor del Consell reial i assessor del portantveus de general governador va vigilar de prop les jurisdiccions. Són innumerables els casos evocats a la Reial Audiència amb requeriment previ a les autoritats dels diferents municipis, però destaquen aquells que freqüentment necessitaren amb insistència, que els detinguts a les presons episcopals passaren a ser jutjats pel tribunal reial. Orrit, va determinar el perfil jurídic del clergue tonsurat a través d'informes mitjançant els quals el subjecte perdia la capacitat d'acollir-se al fur eclesiàstic si la seva forma de vida, manera de vestir i manca de tonsura així ho demostraven. Durant l'any 1519 la seva activitat en aquest sentit va ser àrdua. Comptabilitzem fins a sis casos, tots pertanyents al

⁶³¹ ACA, RC, reg. 3544, f. 131r-132r. El 26 de març del 1509 va rebre el nomenament com a advocat fiscal amb un sou de 200 lliures l'any encara que feia quatre que exercia com a tal. Va ser nomenat el mateix dia un dels vuit consellers de la Rota i substitut de l'advocat fiscal Joan Llonc per cobrir-lo durant les seves absències: ACA, RC, reg. 3542, 33v-34r. (26 maig 1505).

⁶³² CASTELL GRANADOS, 2011, 541-543.

⁶³³ GARCÍA CÁRCCEL; MORENO MARTÍNEZ, 2000, 135-142.

bisbat de Barcelona, on es reclama mitjançant súplica al rei la revisió del cas⁶³⁴. En tots ells s'actuava segons les antigues provisions del concordat del 1372, fonament de la pràctica legal per les contencions entre les autoritats de la Corona⁶³⁵, constituint posteriorment per a Carles V i Felip II, la base de la lluita contra els denominats “coronats” de Mallorca. Articulant límits entre jurisdiccions, també Orrit va actuar entre les senyorials. A tall d'exemple, a petició d'Hipòlita Roís de Liori reclamava la jurisdicció civil i criminal que ella posseïa a Martorell en relació al seu vassall, Bartomeu Torrent, qui havia estat capturat per ordre d'Estefania de Cervelló i transferit a Vilafranca del Penedès⁶³⁶.

A l'abril del 1505, Miquel Mai, batxiller en lleis, a la mort del seu pare, Joan Mai, va obtenir el càrrec d'assessor del governador de Catalunya⁶³⁷. Dos anys més tard, Vicenç Orrit figura com a testimoni en un document de Joan Ramon Folch de Cardona⁶³⁸, però serà el 1515 quan el rei atorgui a Miquel Mai plena potestat per nomenar un dels doctors del Consell reial⁶³⁹ en qualitat d'assessor del governador de Catalunya per cobrir les seves absències com a vicecanceller d'Aragó, que Orrit ingressarà dins el cercle dels Cardona. Desconeixem els detalls de l'elecció que normalment consistia en la proposta d'una terna de candidats entre els quals s'escollia aquell qui presentava els requisits més adequats. En aquest cas, Miquel Mai va optar per Vicenç Orrit.

La figura d'un jurista assessor era indispensable donat que sense la seva l'assistència el portantveus de general governador no podia procedir. L'assessor s'encarregava d'acompanyar-lo a qualsevol lloc i, per tant, era fonamental posseir una gran capacitat de

⁶³⁴ Carta de Carles I al vicari general Francesc Solsona sobre el clergue tonsurat Gabriel Lop acusat d'homicidi, (6.05.1519): ACA, RC, reg. 3896, f. 93.; Al mateix vicari general per a què relaxi a la jurisdicció reial a M. Portillo de Peralta per *gladiador* (28.05.1519): *Ibidem*, f. 100v.; Carta a Francesc Solsona sobre Ferran de Parra, clergue simple tonsurat (06.07.1519): *Ibidem*, f. 104v.; Carta a Solsona sobre Gabriel Fàbregues (20.08.1519): *Ibidem*, f. 109r. Causa de Pere Llull, tutor de Joan Lluís Llull, hereu del noble Diego Blasi de Castellar. El cas està revestit d'importància ja que Orrit exerceix com a àrbitre (10.09.1519): ACA, RC, reg. 3871, f. 129v-130r.; Carta a Lluís Castellar, oficial del bisbe de Barcelona Martín García per jutjar al tribunal reial Pablo Barutell, tonsurat simple (09.10.1519): ACA, RC, reg. 3896, f. 112r.

⁶³⁵ L'11 de juny 1372 es va publicar a Barcelona el concordat pactat entre el cardenal Bertrando de Cominges, Llegat *ad latere* de Gregorio XI i la reina Elionor, esposa de Pere IV d'Aragó, mitjançant el qual es regulava la competència per jutjar delinqüents eclesiàstics al Principat i comtats del Regne d'Aragó. MERCATI, 1919, 131-137; Aquesta acció també responia a l'interès dels Reis Catòlics per erradicar el problema dels clergues “facinerosos”, (Asamblea del Clero, Sevilla 1478). Els jutges podien actuar contra ells si no portaven la tonsura ni els vestits talars: AZCONA, 31 (2015), 120-121.

⁶³⁶ ACA, RC, reg. 3871, f. 81r-82r. (06.07.1519).

⁶³⁷ ACA, RC, reg. 3542, f. 124r-125r. (06.04.1506)

⁶³⁸ AHPB, Joan Vilana, *18º Manualem*, 1506-1507, ref. 257/12, s. f. (06.10.1507)

⁶³⁹ ACA, RC, reg. 3543, f. 227r. (20.07.1515)

mobilitat per fer front als delinqüents⁶⁴⁰. A causa d'aquest requeriment, Vicenç comptà amb Francesc Castelló com a substitut en el càrrec d'advocat fiscal del Consell reial⁶⁴¹. Entre les atribucions de l'assessor es troba l'establerta a les Corts del 1493 amb la constitució *Més estatuim* per la qual, en absència del primogènit i del lloctinent, els doctors i jutges de la Reial Audiència seguien l'audiència del portantveus de governador, sent el seu assessor el que presidia en comptes del canceller i del regent la cancelleria. El fet apareix confirmat per un paper solt datat el 7 de juny del 1517 on Pere de Cardona reclamava a mossèn Jaume Ferrer el salari que li corresponia a Vicenç Orrit, el seu assessor, com a regent la cancelleria pel període de desembre a juny⁶⁴². Es tractava de l'espai temporal coincident amb la mort de Ferran II i la manca de pressa de possessió del càrrec de lloctinent per part d'Alfons d'Aragó fins que el successor, Carles I jurés les constitucions a Barcelona. En aquest cas, quan el portantveus de general governador actuava *vice regia*, es tancaven les causes civils i criminals, i es tractaven totes les causes de vídues, joves i pobres de les quals existeix nombrosa evidència documental. El portantveus de governador no podia prescindir del seu assessor quan dictava sentències definitives i era el seu interlocutor en matèria de turments⁶⁴³. Una de les funcions més importants era la de mantenir l'ordre públic on s'emmarca la preconització del 1519 sobre els vagabunds de Barcelona, segons la qual alteraven i creaven conflicte a la ciutat que havien d'abandonar en el termini de tres dies⁶⁴⁴. També consta la declaració de treves en els casos de disputes, entre les quals figuren algunes de rellevants sobre delictes comesos per servents de persones destacades. Per exemple, el setembre del 1519, es publicava un ban contra Joanot de Torbo, lo comptador del duc de Cardona, Joan Trompeta àlies *lo trompeta del duc de Cardona* i Jordi Negre, perseguits per haver mort un pagès⁶⁴⁵.

De Vicenç Orrit, com a jurista, no coneixem cap tractat de la seva autoria encara que algunes de les seves deliberacions i decisions foren recollides i citades posteriorment per tractadistes de la talla de Joan Pere Fontanella, Miquel Ferrer, Segimon Despujol, Joan Pau Xammar, Miquel de Cortiada, Acaci de Ripoll, Josep Ramon i Miquel Calderó.

⁶⁴⁰ MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, 23 (2003), 95-112.

⁶⁴¹ ACA, RC, reg. 3878, f. 140v-141v.

⁶⁴² SANS I TRAVÉ, 1994, I, 340.

⁶⁴³ FERRO, 1999, p. 96-102.

⁶⁴⁴ ACA, RC, reg. 3896, f. 113v. (19.09.1519). La preconització apareix signada per Vicenç Orrit.

⁶⁴⁵ *Ibidem*, f. 131v-132r.

Aquest fet responia a la falta de literatura jurídica durant el segle XV i a la necessitat de fixar l'equitat, regulada per la doctrina dels doctors en dret com a font⁶⁴⁶.

La notícia de la mort de Vicenç Orrit ocorreguda el primer de maig del 1525 fou registrada en els dietaris de la Generalitat. Carles V, dedicava aquestes paraules a l'advocat:

[...] in nos fidem experimento apperto satis compertos havemus sane cum uti percepimus magnificus dilectus consiliarius noster Vicentius Orrit unus ex doctoribus nostri Regii Consilii in principatu nostro Cathalonie ab hac Luce migraverit⁶⁴⁷.

5.3. Els Orrit Pagès

Dels parents directes de Vicenç Orrit tan sols coneixem el seu germà Jaume qui, segurament, menor que Vicenç va seguir la carrera eclesiàstica ja que figura com a beneficiari de la Seu de Lleida el 1509⁶⁴⁸. De igual manera que el seu germà, el patronatge de l'oncle matern, Vicent Sopeira, el va ajudar a l'obtenció d'una posició, notablement millorada el 1491 gràcies a Vicenç. Obtenia d'aquesta forma, una canongia a Balaguer que Ferran II li concedia com a "germà de Vicenç Orrit"⁶⁴⁹. També figura en els llibres de comptes de la Seu de Lleida entre 1502 i 1511 com a canonge encarregat dels ornaments i de les gestions per les representacions dins el claustre de consuetes, autos i misteris sobre la vida de la Verge i els sants⁶⁵⁰. Tot això indica que l'ascens social de Vicenç Orrit va repercutir en la millora dels seus familiars directes. Per altra banda, la relació dels germans amb el Capítol de Lleida sempre fou bona. Els trobem presents en els inventaris d'encants dels canonges de la Seu que foren companys de Vicent Sopeira, comprant objectes o exercint de marmessors del difunt. En el de Miquel Albesa el 1483⁶⁵¹ i en el Gaspar Ferrer el 1504⁶⁵². Sens dubte, una estreta relació degué unir-los al canonge Rafael Rafart qui els confià abans de morir la gestió de les seves darreres voluntats⁶⁵³.

⁶⁴⁶ FERNÁNDEZ LUZÓN, 2003.

⁶⁴⁷ ACA, RC, reg. 3879, f. 166v-168r.; SANS I TRAVÉ, 1994, I, 372.

⁶⁴⁸ LLADONOSA, 1975, II, 175.

⁶⁴⁹ ACA, RC, reg. 3569, f. 48r.

⁶⁵⁰ RUBIO GARCÍA, 1973, 32-34.

⁶⁵¹ BOLÒS; SÁNCHEZ-BOIRA, 2014, II, 111-113.

⁶⁵² *Ibidem*, III, p. 1430, 1433, 1436, 1437.

⁶⁵³ *Ibidem*, p. 1579, 1606. L' inventari dels béns del canonge Rafart s'efectuà del 6 a l' 11 de maig del 1521 i l'encant el febrer del 1522.

L'inventari de Bernat Armendaris, mestre de corretges de cuir i cintes de seda realitzat el 1518, mostra que es conservaven a la casa, situada a la parròquia de Sant Joan, alguns objectes pertanyents a Vicenç Orrit consistents en dos coixins, un Ecce Homo pintat en tela i un cavallet de ferro, testimonis materials dels seus anteriors habitants. La casa que el 1518 estava ocupada pels Armendaris degué ser el domicili de Vicenç Orrit i la seva esposa Miquela Pagès, segons el fogatge del 1497⁶⁵⁴. De Miquela tenim pocs detalls, en canvi del seu pare Joan Pagès sabem que fou comerciant⁶⁵⁵ i membre de la Paeria de Lleida. Pertanyent a la mà mitjana; formà part d'algunes prohomenies⁶⁵⁶ per la millora urbanística⁶⁵⁷; per gestionar la falta de personal per treballar *a jova* a causa de les lluites de bàndols al territori⁶⁵⁸; de la de l'Estudi General⁶⁵⁹ i de la de l'Hospital General de Santa Maria de Lleida⁶⁶⁰. Joan Pagès també experimentà un cert ascens social ja que el 1492, data de la seva mort, constava com a ciutadà de la mà major⁶⁶¹.

El matrimoni entre Vicenç Orrit i Miquela Pagès degué efectuar-se poc abans del 1478⁶⁶². El lloc de residència l'establiren a la parròquia de Sant Joan, una de les més poblades, eix troncal de la ciutat que albergava les activitats relacionades amb el treball mecànic, el comerç i on es concentraven les decisions i gestions del govern municipal⁶⁶³. Aquí habità la família fins el 1501, data en la qual Orrit va jurar com a doctor del Consell reial passant a residir a Barcelona. A partir d'aquell moment apareixen anotats en els dietaris de la Generalitat els viatges que realitzava a Lleida amb una freqüència de dues vegades a l'any.

El matrimoni va tenir al menys quatre fills. El dia 3 de gener del 1487⁶⁶⁴ era batejada una nena, filla de Vicenç Orrit, apadrinada pels pobres Antoni Bertrán de Julià i Miquel Gras de Bellvís. La comare fou Francina de Gensa⁶⁶⁵ de la regió occitana de Comenge. De

⁶⁵⁴ ACA, *Real Patrimonio*, reg. 2969, f. 419r.

⁶⁵⁵ Trobem dues referències a Joan Pagès com a comerciant i negociant de Lleida en causes relacionades amb pagaments evocades a la Reial Audiència el 1481 per deutors sota pretext de *paupertatis y viudetatis*. ACA, RC, reg. 3521, f. 173r.; *Ibidem*, reg. 3524, f. 68.

⁶⁵⁶ Les prohomenies eren comissions de consellers que s'encarregaven del bon funcionament i l'administració de les diferents institucions i oficis. PASSOLA, 1995, 369-371.

⁶⁵⁷ LLADONOSA, 1975, I, 725. En referència al Pont Major i el Portal el 1468.

⁶⁵⁸ Ídem.

⁶⁵⁹ LLADONOSA, 1970, 165-166, 169-171.

⁶⁶⁰ LLADONOSA, 1975, II, 91.; CONEJO DA PENA, 2002, 193.

⁶⁶¹ BNE, Ms. 18496, *Llibre de notes antigues per memòria*, p. 62.

⁶⁶² En els encants de Joan Espills efectuats a l'abril del 1478 és citat com el "genre del Pagès": BOLÒS; SÁNCHEZ-BOIRA, 2014, II, 1202, 1203, 1204.

⁶⁶³ VILALTA, 1991, II, 449-450.

⁶⁶⁴ ACL, *Bautismos*, P3B_M3_P3_C04_BAP (1475-1490), f. 23r.

⁶⁶⁵ Possiblement es tracti de l'actual població francesa de Gensac-sur-Garonne.

forma irregular i amb una cal·ligrafia dificultosa, l'escrivent no va consignar el nom de la criatura. Aquest fet denota una certa presa que podria correspondre a l'estat de la nena, possiblement en perill. Per altra banda, cal puntualitzar que no era usual trobar com a padrins dos pobres, particularment, perquè Vicenç Orrit per aquestes dates ja era un respectat advocat i catedràtic de l'Estudi General lleidatà. La consolidació de lligams econòmics, polítics i socials que s'establien mitjançant l'elecció dels padrins amb els quals es constituïa la figura jurídica de parentiu espiritual, comportava també una seguretat pels nadons, els quals en el supòsit que els pares morissin podien ser atesos pels padrins. En aquest cas, l'opció pogué respondre a una mostra de caritat inscrita en un procés espiritual i de salvació⁶⁶⁶, descartant la línia tradicional de l'elecció d'un padrí pertanyent al mateix estatus social que el pare. Curiosament, es coneixen molts pocs casos: el de Montesquieu i el de Montaigne, els quals varen tenir com a padrins un pidolaire, i alguns exemples pertanyents a famílies reials com a acte d'humilitat cristiana que consignava el destí de l'infant, freqüentment nascut amb dificultats, a les mans de Déu⁶⁶⁷.

El 31 de maig del 1488 batejaven a la catedral, Miquel Andreu⁶⁶⁸. En aquesta ocasió figuren com a compares, el mestre Vaqueró, canonge de la Seu, el ciutadà Joan Mongau i la mare de mossèn Rovira. A diferència de l'anterior bateig, l'elecció de compares respon a allò que era usual a l'època seguint el model local de padrins. L'opció d'un eclesiàstic com a padrí espiritual suposava l'encàrrec de l'educació cristiana de l'afillat, mentre que el ciutadà Mongau corresponia al d'una persona amb bons principis, pertanyent a un estatus similar al de la família i, per tant, a una relació de tipus horitzontal. La madrina en algunes ocasions era la comadrona que desenvoluparia la funció simbòlica de "passadora", de la mort a la vida⁶⁶⁹.

⁶⁶⁶ ALFANI; GOURDON, 34 (2016), 30.

⁶⁶⁷ PITT-RIVERS, M. J. "Ethnologie religieuse de l'Europe." *Annales de l'École pratique des hautes études* 93 (1984) 181-184, p. 181.

⁶⁶⁸ ACL, *Bautismos*, P3B-M3-P3-C04, (1475-1490), f. 33v.

⁶⁶⁹ ALFANI, G., GOURDON, V. *Op. cit.*, p. 30. Els estudis sobre la història de l'apadrinament tenen el seu origen en l' Antropologia Històrica encara que recentment ha despertat l' interès dels estudiosos de la història social de la família. A l' Antic Règim, l'apadrinament i els compares eren entesos com un autèntic parentiu nascut a partir de uns lligams espirituals. L' estudi d' aquestes relacions contribueix a ampliar el coneixement de les xarxes socials i familiars en l'època moderna: GOURDON, V. "Le renouveau de l'histoire du parrainage aux époques moderne et contemporaine en France." *Obradoiro de Historia Moderna* 24 (2015) 23-48.

Joan Pagès va ser padrí el 31 de juny del 1488 d'una nena anomenada Esperança, filla d'Arnau Gascó⁶⁷⁰. Tanmateix, Vicenç Orrit juntament amb el seu cosí Antoni Sopeira, van ser compares l'abril del 1489 d'Onofre, fill d'Antoni Garosa⁶⁷¹, dades que ens indiquen els vincles de parentiu que s'anaven establint entre aquestes famílies.

Miquela i Vicenç van tenir dues filles més, úniques supervivents. Encara que no es troben registrades en els llibres de baptismes de la Seu de Lleida a causa del buit documental existent entre els anys 1490 i 1521, documentació posterior procedent d'altres àmbits revela que una de les filles, Isabel Joana, va néixer entre octubre i novembre del 1490⁶⁷² i la seva germana, Anna Eleonor, posteriorment.

5.4. La Lleida d'Isabel Joana Orrit

La precisió dels anys que visqué Isabel a Lleida es incerta, encara que els vincles que la unien a la ciutat del Segre eren profunds atès que era el seu lloc de referència, dels primers anys de la seva vida i on es produïrien importants situacions que d'alguna manera condicionarien la seva percepció de la societat, dels problemes existents i de la dimensió espiritual de l'època. Tots aquests factors foren participants en una concepció espiritual que ella en un futur expressaria com una profunda vocació⁶⁷³ que portaria a terme d'una forma poc convencional, innovadora i transcendental per la història de l'espiritualitat femenina.

A la dècada dels anys noranta del quatre-cents destaca, l'expulsió dels jueus, però sobretot, es va viure intensament a nivell social l'actuació de la Inquisició sobre els conversos. Les pressions per a la conversió es van exercir també sobre els musulmans habitants a Lleida després de l'expulsió dels jueus, tal com ho demostren els llibres de bateigs de conversos compresos entre els anys 1510 a 1530 de l'Arxiu Capitular de

⁶⁷⁰ ACL, *Bautismos*, P3B-M3-P3-C04, (1475-1490), f. 33v.

⁶⁷¹ ACL, *Ibidem*, f. 40v.

⁶⁷² La data de naixement d' Isabel Joana Orrit la calculem per la precisió que aporta la data de la seva mort ocorreguda a la ciutat italiana de Vercelli el 1564 tal como ha estat recollit per diversos historiadors a partir de la inscripció de la làpida sepulcral. ASVc, *COV*, cartella 48, fasc. "Pratica proposta concentramento", par. 2 "Regole e costituzioni per il collegio delle Povere Orfane di Vercelli."

⁶⁷³ MHSI, *Ep. Mixt.* I., 34. "Carta d'Araoz a Ignasi de Loiola. Saragossa, 30 d'octubre 1539."

Lleida⁶⁷⁴. La ciutat tenia potestat per a celebrar els autos de fe de les persones pertanyents a la diòcesi. El problema jueu convers i la participació que el seu pare tenia com advocat assessor dels tribunals de les diòcesi d'Osca i Lleida, va ser empremtes que calaren profundament en Isabel, qui es dedicaria a la conversió de dones i jueves. Sense oblidar les connexions familiars amb alguns membres de la família Orrit sospitosos o delatats per judaïtzants, contràriament, la família Orrit-Sopeira-Pagès⁶⁷⁵ defensaran la puresa de la fe catòlica des de l'exercici de la jurisprudència civil i canònica; des de la institució municipal; i des de l'apostolat femení.

Com demostrarà en un futur, Isabel posseeix una ment desperta, que tindrà com a principal mentor el seu pare. La manca de fills mascles supervivents van facilitar que Isabel tingués accés a una àmplia educació. A banda d'una recta i virtuosa forma de vida, estigueren al seu abast coneixements jurídics i religiosos, aprofundint en ells fins a adquirir un elevat magisteri teològic. Això, no només es constataria a nivell teòric, sinó que de forma intensament rellevant destacaria a nivell pràctic mitjançant l'exercici de la justícia i obra social, tan característica, la darrera, dels principis que regien l'orde franciscà.

Per tot això, interessa la mirada sobre aquelles institucions dedicades a la beneficència i a la docència que incidiren en Isabel, en la seva forma de entendre i de practicar l'espiritualitat.

A finals del segle XV existien diferents institucions benèfiques per atendre pobres i pelegrins. Una d'elles, associada al Capítol de la Seu, era la Pia Almoïna, el bací dels pobres de les parròquies, les confraries i els hospitals que en aquesta època s'uniran per conformar l'Hospital General de Santa Maria. El terme hospital a principis de l'època moderna és ampli. La seva utilitat es basa no només en l'atenció dels malalts, sinó dels pobres, dones i nens abandonats. La base conceptual d'aquestes institucions respon al *caritas* i *hospitalitas*, obra corporal de misericòrdia i virtut teològica respectivament,

⁶⁷⁴ ACL, *Bautismos*, P3B_M3_P3_C04, 8.2.1.1; LLADONOSA, 1961, I, 221.

⁶⁷⁵ Joan Pagès defensava com a condició per a desenvolupar l'ofici de corredor d'orella, la pertinença a la confraria de la Verge Maria dels Àngels vinculada a l'Hospital de Santa Maria. Això suposava, per una banda, que els seus membres fossin cristians practicants i, per altra, restringia l'accés a l'ofici de corredor a tots els jueus i musulmans. Joan Pagès expressava que "nengun juheu ni moro en la present ciutat no puxe usar de officio de corredor ni puxe esser corredor e aço per los intolerables fraus danys he enganyys quals de quiscun dia comenten en la present ciutat." AML, *Actes del Consell General*, reg. 425, f. 1v-3v. (08.01.1484).

recollides en cànons i sentències conformant els preceptes justificatius de l'atenció i auxili als pobres que passarà d'estar centralitzada i gestionada per l'Església a constituir, progressivament, en el transcurs del segle XVI, una prioritat social administrada per les autoritats dels municipis. Sorgeix d'aquesta forma la necessitat del control dels marginats, considerats com una amenaça per l'equilibri social, destacant entre ells els més febles en la seva consideració jurídica, social i moral: els nens i les dones.

Nens i dones a finals del segle XV i principis del XVI

De l'existència d'un hospici per orfes pobres coneixem poc més que la seva ubicació. Aquest estava situat al carrer Major, tocant per la part posterior amb l'arenal del riu Segre per on passava la sèquia d'Alcarràs. Va ser suprimit en 1465, data en què consta un escriptura a favor d'Alonso Gonsales qui va habilitar el local com a posada, coneguda com Hostal de l'Àngel⁶⁷⁶.

Les iniciatives per atendre els orfes també estigueren a càrrec d'algunes esglésies. Precisament, la de Sant Joan destinava el 1452 el cens d'una de les seves cases a l'atenció d'òrfenes de la parròquia, fet que explicaria que, malgrat l'existència d'altres institucions, les noies constituïen el grup de major risc i necessitat del desvalgut col·lectiu infantil.

De forma més especialitzada, encara que controvertida, l'assistència als orfes va comptar amb un altre hospital: L'Hospital del Sant Esperit. Aquest estava regentat per l'orde hospitalari del sant Esperit a imatge de l'existent a Montpel·lier. Fundat a principis del segle XIII pels reis de la Corona d'Aragó havia de donar "hospitalitat a homes e dones miserables, e per recollir los infants petits que en aquella són exposats, axí ocultament com manifesta"⁶⁷⁷. La influència d'aquest orde es va estendre per diverses zones d'Europa com el sud de França i Catalunya, però l'hospital que adquirí més importància fou el de Roma del que tots dependrien a partir del 1208, sent aquest econòmicament autònom i subjecte a l'autoritat papal. Admetia tota classe d'infants: pobres, orfes i discapacitats⁶⁷⁸. Al de Lleida es registraren al llarg del temps nombrosos conflictes. A principis del segle XVI, la part administrativa estava a càrrec d'una confraria laica, però es detecta una mala praxi. La captació d'almoïna sense llicència, per part del frare Pere de Castellbell i la

⁶⁷⁶ PRIM TARRAGÓ, 1893, 19.

⁶⁷⁷ BUSQUETA, 2004, III, 240-241.

⁶⁷⁸ CALBET; ESCUDE, 10 (1988), p. 51; CONEJO DA PENA, 2002a, I, 109.

inactivitat del preceptor de l'hospital i vicari general de l'orde a Espanya, fray Juan González de Granyon provocaren la intervenció de Ferran el Catòlic el 1504 i 1505⁶⁷⁹. També, es constata l'apropiació de rendes i manca de manteniment d'un edifici ruïnós, factors que incidiren en un índex de mortalitat d'infants molt elevat⁶⁸⁰. Amb el temps la situació no va millorar, encara que els registres recullen batejos de nens expòsits inscrits com “un minyó del Sant esperit”, apadrinat per algun canonge de la Seu⁶⁸¹.

La intervenció en 1519, aquesta vegada de Carles I, va tenir com a objectiu dictar sentència mitjançant lletres executòries d'una causa oberta el 1513 a súplica del comanador i procurador Joan Torrelles contra Rodrigo de la Torre i Diego Vázquez per espoli i manca de manutenció⁶⁸². Aquestes greu irregularitats conduïren a què el 1599 la Paeria iniciés diverses accions a Roma per unir l'Hospital del Sant Esperit a l'Hospital dels Pobres “Orfens” creat el 1553.

Pel que fa a l'atenció de les dones a l'Hospital del Sant Esperit, no existeixen pel moment evidències. Altres notícies més remotes aporten alguns indicis d'una assistència femenina a Lleida. A l'inventari de béns de Brunisenda, vídua del metge Raimon Eimeric, els hereus acorden donar al Spital de les Dones dos matalassos de ratlles blaves i un cobrellit de pell de llebre gastat. Aquesta referència de l'any 1399 indica que des d'antic existí un hospital o part d'ell dedicat a les dones⁶⁸³. És molt probable que es tracti de l'Hospital de la Magdalena documentat com a tal l'any 1354 en rebre un llegat de Guillem de Soler, ardiaca de Ribagorça⁶⁸⁴. L'any 1452 encara funcionava segons el cens de la parròquia de Sant Joan⁶⁸⁵, encara que la seva permanència tan sols s'allargaria un any més en quedar absorbit pel nou Hospital de Santa Maria. L'escassa informació existent sobre aquest hospital ens indica que estava situat entre els actuals carrers del Carme i Magdalena atenent a homes i dones de forma independent⁶⁸⁶. Les notícies sobre l'atenció a dones de mala vida desapareixen, tot i que el govern municipal emetia bans i ordenacions per a què les prostitutes es mantinguessin dins el bordell on existien diversos hostals a càrrec d'un

⁶⁷⁹ ACA, RC, reg. 3555, f. 6r-8r; 8v-9r; 74v-75v.

⁶⁸⁰ PASSOLA, 1995, 600, n. 1405.

⁶⁸¹ ACL, *Bautismos*, P3B_M3_P3_C04_BAP (1475-1490), p. 23r. (05.01.1487). El minyó a qui van batejar amb el nom de Marc va tenir com a comparses el canonge Rafael Rafart i Pere Montull i per madrina a madona Joana Çaplana.

⁶⁸² ACA, RC, reg. 3907, f. 36r-38r; 38v-39r. (25.09.1519).

⁶⁸³ BOLÒS; SÁNCHEZ-BOIRA, 2014, I, 682.

⁶⁸⁴ CONEJO DA PENA, 2002a, I, 473.

⁶⁸⁵ ACL, *Censos de la parroquia de Sant Joan*, 1452, f. 9v.

⁶⁸⁶ Opinió recollida per la majoria d'autors: CONEJO DA PENA, 2002a, I, 476.

home al qual les dones públiques anomenen “pare”. S’ocupava d’albergar les meretrius, les quals pagaven pel “dret de cadira”, un impost recollit per un col·lector, càrrec que el municipi arrendava a un oficial⁶⁸⁷. Sens dubte, paral·lelament al procés d’institucionalització de la prostitució i les mesures adoptades pel govern municipal pel control de les conductes disruptives femenines, sorgiren altres iniciatives destinades a la conversió d’aquestes dones. Al respecte, el 1590 fra Llorenç Madera de l’orde del sant Esperit va presentar una proposta davant els consellers. Es tractava de crear una casa de penedides que es situaria provisionalment a l’Hospital dels Orfes⁶⁸⁸ fet que suposa que al menys de forma intermitent, van existir hospitals, refugis o cases d’acolliment de dones. Tots aquests problemes i la seva repercussió en la mortalitat infantil probablement constituïren un punt d’interès per Isabel qui posteriorment es dedicaria a l’atenció d’òrfenes i dones.

La docència popular

L’església de Sant Joan de Lleida, situada al centre del barri comercial, era la parròquia de les famílies de l’elit ciutadana, on residien els nobles, cavallers, juristes i mercaders. La importància de l’església com a centre de culte a una parròquia molt poblada va comptar amb diferents reformes patrocinades per llegats testamentaris⁶⁸⁹. Per la seva rellevància va albergar a partir del 1370 la càtedra de l’Alba, on s’explicaven les Sagrades Escriitures en llengua catalana amb el concurs de lectors notoris com Francesc Eiximenis. La càtedra, finançada per la Paeria va estar regentada per mestres o lectors franciscans gaudint de les mateixes consideracions que els catedràtics de l’Estudi General.

La lectura de l’Alba, també coneguda com a càtedra popular, era pública i a ella podia assistir qualsevol persona. La seva lectura es realitzava en diumenge i consistia en l’exposició de les Escriitures i algun llibre de la Bíblia o d’escrits inspirats per ella⁶⁹⁰. Va funcionar fins el 1566 de forma paral·lela a la creació de la Facultat de Teologia als Estudis Generals el 1430, inexistents a Lleida fins aquesta data. El fet que un frare Menor fou el principal promotor de la introducció de la Teologia a la Universitat de Lleida, així

⁶⁸⁷ LLADONOSA, 1961, I, 215. Les dones del bordell pagaven 8 sous diaris.

⁶⁸⁸ SÁEZ GARCÍA, 36 (2018), pendent de publicació.

⁶⁸⁹ Per exemple, gràcies al llegat del regidor municipal Berenguer Gallart es va encarregar un nou retaule a Pere Garcia Benavarrí entre els anys 1473 i 1482: VELASCO, 2013, 399-401.

⁶⁹⁰ SANAHUJA, 7 (1947), 171-173.

com la constatació de nombrosos franciscans que l'ocuparen, mostra l'engranatge cultural d'empremta franciscana a la ciutat del Segre. Com a dada rellevant que connecta amb els interessos d'Isabel Orrit, cal destacar la difusió de les idees de Duns Escot, introduïdes pel seu deixeble fra Antonio Andrés (ca. 1280- ca. 1320) que va exercir el seu magisteri a la Custòdia de Lleida. Posteriorment trobem altres lectors escotistes, com Pedro de Navarra, Nicolàs Quilis (1404-1405) i Pedro de Castrovol, ministre provincial d'Aragó entre el 1489 i 1492⁶⁹¹.

⁶⁹¹ BOADAS, 42 (2009), 50.

Autoritat i espiritualitat

6.1. Senyora feudal

El relleu professional de Vicenç Orrit com a membre del Consell reial, així com els vincles amb Pere de Cardona, governador de Catalunya, situaren la família dins un nivell social elevat, facilitant la proximitat amb la noblesa. Juntament amb aquesta millora, els Orrit que residien al carrer del Forn de Ripoll tenien com a veïns alguns membres de la família Josa. En el fogatge del 1515 situem al mateix carrer a Joan Ramon de Josa, senyor de Florejacs, parent de Gaspar Joan de Josa, de Madrona.

Probablement, la relació de proximitat entre aquestes famílies va facilitar el concert matrimonial entre Isabel Orrit i Guillem Ramon de Josa i de Cardona el 1509⁶⁹². El nuvi, fill de Gaspar Joan i de Maciana de Cardona, era un militar qui havent lluitat a la campanya de Nàpols, cercava establir-se com a hereu del senyor de Madrona. Com era costum en aquest tipus de contractes matrimonials, consta inserida la donació de totes les possessions del seu pare qui es reservava l'usdefruit. Es tractava d'un patrimoni conformat per diverses baronies radicades al Solsonès i a l'Urgell: Madrona, Altès, Ogern, Ciuró, Castellar de la Ribera i Pinós, així com la castlania del Castell Vell de la ciutat de Solsona, on també tenien casa.

⁶⁹² Isabel i Guillem Ramon figuren enregistrats el maig del 1509 en el *Llibre d'esposalles* de la catedral de Barcelona. ACB, *Llibre de esposalles*, vol. 14, 1509-1511, f. 2v. Els capítols matrimonials foren signats el 2 d'abril del 1509: AHPB, Joan Vilana, *21º Manualem*, 1508-1509, ref. 257/15, s. f.; Per un estudi detallat sobre aquests capítols matrimonials: SÁEZ GARCÍA, 2015, 28-32.

El matrimoni, resident a la casa del Forn de Ripoll a instàncies i despesa del pare d'Isabel, tingué una curta durada. A principis de maig del 1517, la mort de Guillem Ramon de Josa⁶⁹³ deixà a Isabel vídua amb tan sols vint-i-sis anys i a càrrec de tres fills: Maciana, de set anys, Guillem Ramon de dos i Anna, qui nasqué després de la mort del pare. La situació, prevista en els capítols matrimonials, deixaven a Isabel dependent del seu sogre Gaspar Joan, qui també va assumir la tutela dels menors fins el 1524, any de la seva mort⁶⁹⁴. La clàusula matrimonial especificava que en el supòsit que Guillem Ramon morís abans que el seu pare i els fills fossin encara menors d'edat, les baronies revertirien en Gaspar Joan. Isabel, instituïda hereva universal per Guillem Ramon podia percebre la quantitat de 1500 florins corresponents a l'escreix aportat en el moment del matrimoni.

Durant aquests anys, Isabel s'encarregaria de l'educació dels seus fills i de la instrucció d'Àngela Rovira. La noia havia estat confiada a Isabel, en quedar òrfena de mare, per Joan Rovira, germà seu i propietari del mas Valldaura de Jorba⁶⁹⁵.

Tres anys després de la mort de Guillem Ramon de Josa, el seu pare, Gaspar Joan, decidia retirar-se i confiar la responsabilitat senyorial de les baronies a Isabel. L'acte de sagrament i homenatge que tingué lloc el 28 de maig del 1520 fou recollit pel notari de Solsona, Marc Pilós, del qual ha pervingut una còpia fidel del segle XVII⁶⁹⁶.

Gaspar Joan de Josa congregà tots els rectors parroquials de les esglésies dels seus dominis que exerciren de testimonis de la cerimònia: Dionisi Codina de l'església de Sant Pere del castell d'Altès; Joan Quexeras, de la de Sant Sadurní de la Salsa (diòcesi d'Urgell); Joan Stany, prevere del castell de Madrona i Bartomeu Riudellar de l'església de Solsona. També convocà tots els vassalls i habitants de les seves dominatures, així com els batlles i capitans dels seus castells: Madrona, Bordell, Altès, Ogern, Santa Maria de Ceuro i de Castellar de la Ribera. Per la reunió va triar l'indret denominat *Lo Clop*⁶⁹⁷, situat dins el terme d'Ogern, sota els arbres. Era un lloc molt peculiar pel seu relleu on

⁶⁹³ AHPB, Joan Vilana, Testaments, ref. 257/63, s. f. També detallat a SÁEZ GARCÍA. *Op. cit.*, p. 33 i seg.

⁶⁹⁴ AHCB, Cort del Veguer, *Notarium IV. 01. 02*, vol. 1, s. f., doc. Del 3 de desembre 1524. En el document, Vicenç Orrit pren la tutela dels seus nets Maciana, Guillem i Anna a causa de la mort de Gaspar Joan de Josa.

⁶⁹⁵ AHPB, Joan Vilana, *34° Manualem*, ref. 257/28, s. f. Barcelona, 14-06-1519.

⁶⁹⁶ El document d'homenatge dels vassalls de les baronies a Isabel de Josa, figura en l'apèndix, Doc. 4.

⁶⁹⁷ A la serra de Clop, partida antiga del terme de Pampe, també pertanyent als Josa. Apareix documentat l'any 1071. Segons l'etimologia del nom Clop, aquest revesteix a l'Alt Pallars i el Comenge, el mot pre-romà que ha donat el mot català poll, "pollancre". NB la referència als arbres: COROMINES, 1995, III, 388. És un paratge actualment molt valorat pel modelat relleu que dona lloc a gorgs, tallats i congosts. També compta amb la pinassa de la Salada de gran alçada, que ja degué existir llavors.

els Josa acostumaven a celebrar els actes comuns i on Gaspar Joan dirigí als seus vassalls les següents paraules:

Amats meus, com sabeu son Guillem Ramon de Josa, fill meus, nostre senyor Déu lo apellat al seu sant Regne e per jo trobar.me en tal edat com so de vellesa y no puch seguir governant.vos ni a la terra axí com bé havia fet fins assí e perquè la senyora ma filla dona Isabel, muller que fonch del dit don Guillem Ramon fill meu lo qual la leixada hereva de tots sos béns o per las susdites rahons y per alguns bons justs y rahanables respectes lo meu animo movents, vos falte los homenatges me teniu prestats de propietats y fidelitat e us man ara de present presteu los dits homenatges de propietats y fidelitat a la dita dona Isabel de Josa filla mia assí present segons e per la forma que nostres predecessors an acostumat a mi y mos predecessors prestant⁶⁹⁸.

De forma significativa, el sogre d'Isabel, a més de justificar el nou nomenament per raons de la seva avançada edat, també expressava trobar altres de justes que refermaven la seva decisió. Aquest és el primer testimoni que fa referència a les capacitats d'Isabel a qui se li confia, no només la gestió del patrimoni, sinó la facultat de jutjar i decidir sobre els seus vassalls.

Aquest extraordinari document descriu la cerimònia d'homenatge prestat a una dona. Els vassalls, de genolls, li juraren fidelitat, servei, obediència i reverència sobre els quatre Evangelis i sobre els Usatges de Barcelona, constitucions i costums de Catalunya. També es fa al·lusió a les penes que podien incórrer en cas de perjuri ja que Isabel esdevenia senyora en posseir sobre els seus dominis el mer i mixt imperi, alta i baixa jurisdicció. Així, consta que impartí justícia el 1534, quan Miquel Garó fou tancat a la presó de Madrona⁶⁹⁹. També ho va fer en l'àmbit criminal a causa d'un delictes d'assassinat que havia estat comés per Elisabet Gou, i un de fornicació per part de Pere Estany amb Antònia Vilalordes d'Ogern. Jutjats al Castell Vell de Solsona, foren empresonats fins que Guillem, fill d'Isabel, commutà la pena pel pagament de 25 ducats d'or⁷⁰⁰.

Com a senyora, hagué d'atendre alguns requeriments dels habitants de les baronies. Per exemple, el 4 d'abril del 1523, mossèn Narcís Garriga, prevere i administrador de la capella de Nostra Senyora de la Serra de Pinós⁷⁰¹, adreçava a Isabel una petició per erigir, en el termini d'un any, un hostel al costat. Aportava els capítols que havien de regir les obligacions i els beneficis que tindria l'estadant, és a dir, el futur capellà que viuria

⁶⁹⁸ ANC-1 755, *Llinatge Mercader*, Lligall 160, doc. 84. "Prestación de homenaje y fidelidad por las universidades de Madrona, Bordell, Altès y otras de la señoría de Josa a Isabel, viuda de Guillem Ramon de Josa", s. f.

⁶⁹⁹ ADS, *Arxiu parroquial de Madrona*, M1 Baronia de Josa, s. f. Madrona, 10 gener 1534.

⁷⁰⁰ ADS, *Notarials*, Francesc Castellar, 8º manual, s. f. Castell Vell de Solsona, 4 setembre 1536.

⁷⁰¹ Sobre el context, pertinença anterior i extractes documental sobre el santuari veg. VILÀ I GRAU; CORBERÓ, 1995.

perpètuament al santuari. S'estipulava que havia d'estar escollit pel batlle i pels prohoms del terme de Pinós amb l'aprovació de la senyora. Les obligacions espirituals consistien en la cura d'ànimes i la celebració de sufragis a l'ermita o capella de Nostra Senyora, mentre que les temporals comportaven el pagament d'un cens de 5 lliures al prevere Narcís Garriga. Isabel, com a senyora, havia de rebre el dia de Santa Maria d'agost, tres punyeres de forment, tres de civada i tres d'ordi com a compensació per haver contribuït al sosteniment de la capella i de l'hostal amb la terra anomenada *Lo Comollar de la verge Maria*. Isabel donava el beneplàcit amb una carta escrita per ella:

Jo Dona Isabel de Josa, com a senyora del castell de Pinós firmo los susdits capítols i so contenta estar- ne dels contents a coneguda de dits promens elegits per lo sobre dit mosent Narsís Garriga per a que es veritat so contenta poso la mia firma següent de la mia propia mà a cinch dies del mes de juliol de 1523, ab testimonis de Juant Molar del hort, terme de Terra sola, senyoria de la senyora sus dita; y de Pere Solà, del terme de Sant Matheu de Bages, senyoria de mon germà. La senyora Dona Isabel de Josa⁷⁰².

Un any més tard, el 1524, amb l'hostal ja edificat, s'elegia com a capellà conductiu, és a dir, perpetu a mossèn Juan Bertrams de Castell Tallat⁷⁰³. D'aquesta forma, Isabel donava resposta a l'augment de devoció produït arran d'una aparició de la Verge el primer de setembre del 1507 a Bernat Cases la qual li demanant que es restablís el culte a la capella a canvi de guarir les poblacions veïnes de la pesta⁷⁰⁴. Per un document del 1731 es coneix que el patrocini dels Josa va ser reconegut mitjançant la celebració d'un aniversari solemne el dia de difunts amb so de campana, símbols i absolta pels difunts del llinatge⁷⁰⁵.

Isabel comptava amb diversos oficials per gestionar els assumptes de les baronies. El 1524 instituïa com a procuradors al clergue Bartomeu Mesca i al batlle de Madrona Antoni Joan per demanar, rebre i cobrar els impostos dels seus territoris⁷⁰⁶. Tanmateix, el 1527, arrendà per tres anys al prevere Francesc Boldó i al mercader de Solsona, Joan Travesset, algunes terres i el molí de Madrona per la quantitat de mil seixanta cinc lliures,

⁷⁰² Els documents, còpia del 1658, es troben en malt estat amb algunes parts il·legibles. ADS, *Arxiu de Santa Maria de la Serra de Pinós*, Santuari, carp. núm. 65. Doc. Del 4 d'abril del 1523 i del 1524. Sant Matheu de Bages, segons el document pertanyia a Gaspar de Josa, cunyat d'Isabel.

⁷⁰³ Les competències dels curadors dels santuaris aïllats són estudiades per GARGANTÉ, M.; SOLÀ, X. "El funcionament dels santuaris. Els ermitans, clergues i altres habitants." A: ÍDEM. *Santuaries, ermites i capelles a l'època del Barroc*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2017, p. 198-206.

⁷⁰⁴ Sobre aquesta aparició de la Verge i altres documents: VILÀ I GRAU; CORBERÓ I CORBERÓ, 1995. També Narcís CAMÓS a la seva obra *Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña*, 1657, p. 383-85, transcriu la declaració de Bernat Cases del 5 de setembre del 1507 presa per un oficial del bisbe d'Urgell; La devoció a la mare de Déu del santuari donà lloc a diversos romiatges i goigs que Joan FONT I RIUS, presentava acompanyats d'algunes notes històriques: *Goigs en lloança de l'aparició miraculosa de la Mare de Déu en la Serra de Pinós*, 1994, 2.

⁷⁰⁵ ADS, *Arxiu de Nostra Senyora de Pinós*, Santuari, carp. Núm. 65. Barcelona, 16 octubre 1731.

⁷⁰⁶ AHPB, Joan Vilana, *18º llibre de procures 1523-1525*, ref. 257/77, s. f. (Barcelona, 24-09-1524).

reservant-se el lluïisme i el foriscapi⁷⁰⁷, però pel que sembla no tot foren flors i violes. El 1533, Carles V escrivia des de Montsó al bisbe Joan de Cardona i donava avís a tots els batlles i vicaris de Catalunya per a què es mantingués l'ordre al castell de Castellar i terme de Trota a causa de les vexacions i molèsties ocasionades al procurador d'Isabel⁷⁰⁸.

També hagué de resoldre, a partir del 1525, qüestions de compliment familiar i altres de tipus patrimonial ja que el seu pare, Vicenç Orrit, havia mort abintestat. Primerament, el 1526 es va haver de fer càrrec de fer efectiu el dot de la seva germana Anna Elionor, qui havia contret matrimoni amb el magnífic Joan Tuixent d'Agramunt⁷⁰⁹. Seguidament, a part de gestionar els censals, violaris, lloguers i propietats, el 1528 Isabel, com a hereva universal, presentava un greuge a les Corts de Barcelona celebrades el 1528 en reclamació del salari que es devia al seu pare, el qual pujava a la quantitat de mil sis centes cinquanta lliures⁷¹⁰. En el decurs d'aquests anys, Isabel havia adquirit entitat com a subjecte jurídic de ple dret equiparable al masculí. Així, el 1529 el sots-veguer de Barcelona, Jeroni Orriols, li concedia la facultat d'exercir com a procuradora del seu fill Guillem fins que aquest assolís la majoria d'edat en un acte que requerí un jurament sobre els quatre Evangelis i que comptà amb la presència de Pere Miquel Carbonell⁷¹¹. Per aquesta data, la seva filla Maciana s'havia casat amb el noble Lluís de Senesterra i de Santaeugènia i Vilanova, baró d'Ullastrell i Monells de la diòcesi de Girona⁷¹².

Notem com progressivament, Isabel va utilitzar aquest empoderament per representar i avalar altres dones. Tot i que teòricament els juristes de l'època afirmaven que les dones no podien oferir legalment cap tipus de seguretat⁷¹³, ella ja havia actuat com a garant del dot de Maria, casada el 1513 en segones núpcies amb Pere Serra⁷¹⁴. Posteriorment, ho va

⁷⁰⁷ AHPB, Joan Castellar, *6 Manual 1526-1527*, ref. 311/11, s. f. (Barcelona, 4-05-1527). El foriscapi era el dret que cobrava pel seu consentiment en el cas que la finca passés del domini del censatari a un tercer. Acostumava a ser la tercera part del valor de l'immoble: *Enciclopèdia Catalana*, "foriscapi."

⁷⁰⁸ ACA, RC, reg. 3921, f. 106. Montsó, 20 desembre del 1533. Veg. doc. 5 de l'apèndix.

⁷⁰⁹ BC. AHSC, perg. 582. Barcelona, 4 desembre 1526. Document sense cloure; AHPB, Joan Vilana, *28º Vendicionum*, 1525-1526, ref. 257/60, s. f.

⁷¹⁰ ACA, *Generalitat*, Escrivania Major, Sentències originals gregues de Cort, sèrie general 1078, núm. 87, f. 33r. i sèrie general 1080, f. 55v-56r. "Terminis del pagament del que es deu a Isabel de Josa, 1529."

⁷¹¹ AHCB, Cort del Veguer, *Notarium IV 01.02*, vol. 2, s. f. Barcelona, 12 novembre 1529. A l'acta figura el sots-veguer en substitució del difunt veguer Francesc de Blanes, cunyat d'Elisabet Roser.

⁷¹² ACB, Índex núm. 24. *Llibre d'Esposalles*, p. 16. No podem precisar el dia i mes de l'enllaç ja que els documents són fora de consulta a causa a la tinta ferro gál·lica. Per la posició que ocupa l' anotació en l'índex, el matrimoni probablement es celebrà el maig del 1529.; La manca d'informació sobre Anna, la filla menor d'Isabel, ens fa pensar que podia haver mort.

⁷¹³ Alguns autors veuen en aquest fet un privilegi per la dona justificat pel benefici *Veleyani Senatus consultum* al qual es podien acollir, per evitar fer-se càrrec dels deutes generats pels compromisos adquirits contractualment: PÉREZ-MOLINA, 2001, 60.

⁷¹⁴ AHPB, Joan Vilana, *25º Manualet*, 1512-1513, ref. 257/19, s. f. Barcelona, 9 de febrer del 1513.

ser de la donzella Elisabet Oms en la venda d'un censal mort⁷¹⁵ i, més endavant, actuà com a procuradora de Caterina Orozco, qui pretenia cobrar alguns deutoris i obtenir pel dot de la seva neboda Esperança una vinya situada a Lleida⁷¹⁶.

6.2. Isabel i Ignasi de Loiola

A la mort de Gaspar Joan de Josa, el 1524, es succeïren les de Vicenç Orrit el 1525 i la de Miquela Pagès, mare d'Isabel, l'any següent. Miquela en el seu testament disposava la celebració de vint misses a l'altar de la Seu de Lleida, on s'oficiaven les del seu pare Joan. Isabel, per la seva banda, com a hereva universal de la seva mare ordenava que es diguessin a perpetuïtat set misses a l'altar de Sant Josep de l'Hospital de Lleida⁷¹⁷.

Aquesta consecució de defuncions familiars directes suposà per Isabel l'observança d'un llarg període de dol, durant el qual hagué d'atendre els assumptes obligats, però que també significà un temps d'introspecció i dedicació a un aprofundiment espiritual. Vídua, independent i amb autoritat suficient per iniciar un camí vocacional que havia deixat de banda en compliment dels seus deures com a filla i com a esposa, aquest fou un temps coincident amb la segona estada d'Ignasi de Loiola a Barcelona (1524-1526), caracteritzada per l'inici dels seus estudis i per una vida d'apostolat.

Isabel tingué ocasió d'exercitar-se en les obres de misericòrdia vers Ignasi. Per la carta del sant a Agnès Pasqual sabem que li oferia ajuda econòmica⁷¹⁸. Destaca, però, la seva intervenció durant la convalescència d'Ignasi amb motiu de la pallissa que el propinaren a la sortida del convent dels Àngels Vells, comunitat que volia reformar. Joan Pasqual informava de les moltes i importants visites que rebé Ignasi, entre elles les de les seves

⁷¹⁵ AHPB, Pere Celitons, *Documentació Diversa*, 1527-1528, ref. 304/34, s. f. Barcelona 8 de juny 1527. Elisabet Oms ven un censal de vint-i sis lliures de preu del que Isabel és garant i fidejussora.

⁷¹⁶ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium*, 1531-32, ref. 259/34, s. f. Barcelona, 19 abril 1531.

⁷¹⁷ AHPB, Antoni Benet Joan, *Reportorium*, 1525-1526. Ref. 259/29, s. f. Barcelona, 14-07-1526. El document, que conté la informació sobre la mort i testament de Miquela Pagès, és una època de pagament de la marmessoria de Miquela als administradors de la Seu de Lleida i de l'Hospital de Solsona. El testament original, en poder del notari Marc Pilós de Solsona ha estat impossible de consultar ja que d'aquest notari tan sols es conserva un volum de capbreus.

⁷¹⁸ MHSI, *Ep. Instr.* I, 91. "Carta d'Ignasi a Agnès Pasqual. Paris, 13 juny 1533."

benefactors i “més que totes dona Isabel de Jossa”⁷¹⁹ qui preocupada per la desgana i reticència d’Ignasi a menjar “con una cuchara de plata no podían abrirle los dientes para echarle alguna sustancia”⁷²⁰.

Malgrat les escasses referències d’Isabel de Josa en relació amb Ignasi de Loiola, el relat d’Antonio Araoz del 1539 aportava una idea de la concepció que sobre l’espiritualitat tenia Isabel. En la seva carta, Araoz expressava el consol rebut després de parlar amb Isabel sobre les dificultats que havia patit en el trajecte per mar fins a Barcelona a causa d’una tempesta. Pel que sembla, no era la primera vegada que conversaven ja que Araoz utilitza l’expressió *ut moris habet*, com de costum, referint-se a la capacitat d’Isabel per consolar els demés. També al·ludia a la seva bondat i humilitat. Els temes tractats foren d’índole espiritual, entre ells, el discerniment d’esperits en al·lusió a la capacitat del dimoni per transfigurar-se en àngel de llum⁷²¹, concepte que enllaça amb els debats de l’època sobre demonologia.

[...] Con Doña Isabel me consolé mucho, ut moris habet, con su sólita benignidad me enarró su vocación y vida des de niña, y en presencia de algunos que se hallaron presentes, de V. m. publico grande estima y valor y grande consolación en nuestro Señor Jds. de todo lo suçedido, y platicamos muchas cosas de cómo Sathan in angelum lucis transfiguratur, á cuya causa ella dixo no ser dada a rrebelaciones, immo incrédula. Yo por la qualitat de la plática, condescendiendo con ella en quanto buenamente pude, moví nueva materia, y así creo que algo satisfecha, genibus flexis, con humildad creçida me pidió la bendición delante muchas personas de qualidad, á cuya humildad yo correspondí, en lo que pude y así nos despedimos. Quedó muy afectada, á lo que yo sentí, para en todo emplear su posibilidad⁷²².

En aquest sentit, copsem la incredulitat i la negativa d’Isabel respecte a les revelacions, però tot el que es relata relaciona la conversa mantinguda amb l’examen de la meditació inclòs en els *Exercicis Espirituals*. Primerament, la dinàmica es centra en la biografia personal, qüestionant el més rellevant que ha marcat la trajectòria vital fins al moment, per aquest motiu Isabel relatava a Araoz la seva vida des de la infantesa. El segon punt, es centra en els projectes. Isabel, des del 1535 era religiosa clarissa i en aquell moment, vivia a Santa Maria del Peu de la Creu amb altres religioses atenent òrfenes. Allà, acostumava a acollir durant la pasqua les dones de mala vida⁷²³. Per aquest motiu li va parlar de la seva vocació, estretament vinculada als pobres i als marginats. Amb tot, notem una certa impracticabilitat en declarar el seu escepticisme sobre les revelacions, en una

⁷¹⁹ MHSI, *Scripta* II, 92. “Relació de Joan Pasqual. Barcelona, 9 març 1582.”

⁷²⁰ MHSI, *Scripta* I, 726. “Censura d’Araoz a la *Vida* del Pare Ribadeneira.”

⁷²¹ Al·lusió a la segona carta de sant Pau als Corintis. 2 Co 11: 14. “el mateix Satanàs també es disfressa d’àngel de llum.”

⁷²² MHSI, *Ep. Mixt.* I, 34. “Carta d’Araoz a Ignasi de Loiola, Saragossa, 30 octubre 1539.”

⁷²³ SANS I TRAVÉ, 1994, II, 119. “segons diuen [dona Isabel de Josa] principià dita casa o monestir [del Peu de la Creu] en recullie les dones se repenedien lo Dijous Sanct.”

interpretació sobre aquest concepte diversa a la ignasiana. Possiblement es tracti d'una assumptió defensiva mitjançant la qual es diferenciava de les visionàries i les "enllumenades"⁷²⁴. Isabel relacionava la transfiguració del dimoni en àngel de llum, segons el concepte agustinià-tomista, mentre que Araoz es refereix a la capacitat per a discernir esperits segons fossin propiciats per un esperit bo o dolent. Per aquesta raó, Araoz va canviar de tema, o com ell ho expressa "moví a nueva materia".

Propio es del ángel malo, que se forma sub angelo lucis, entrar con la ánima devota y salir consigo, es a saber, traer pensamientos buenos y santos conforme a la tal ánima justa, y después poco a poco procura de salirse, trayendo a la ánima a sus engaños encubiertos y perversas intenciones⁷²⁵.

Tot i les mostres d'afecte vers la naixent Companyia de Jesús, no existí una relació epistolar entre Ignasi i Isabel. Les notícies sobre els esdeveniments i particularitats d'Ignasi i els altres Pares, li devien arribar a través d'Elisabet Roser amb qui mantenia una estreta amistat. Tan sols una carta d'Isabel responent a una prèvia d'Ignasi de Loiola ens avesa a aprofundir en alguns conceptes interessants implícits en ella.

Per gratiam Domini uestras literas uidi, quae me certam de uestra salute reddiderunt; ego uero pigra ueluti et negligens numquam scribo, excepto quod epistolam quandam Dominae et sororis meae in Christo Roser semel subscripsi, per quam percipetis, duo licet sint corpora, una tamen in nobis uoluntate animam esse, siquidem anima potius est ubi amat, quam ubi informat: itaque assero me divino uelle auxilio, quae jam coepi, in eisdem ultra progredi, si Deo hoc gratum est. Valde equidem uestrae me literae delectarunt, quibus et uestram, si una istuc proficiscamur, parem laetitiam ostenditis, quod existimo quamprimum fore, si Dominus salutem nobis impartietur, idque cum uiro Vestrae Paternitatis adeo deuoto continget, jamque a Licenciato Araoz instructo, qui et Doctor idem ac de lideris benemeritus est. Nolo plura dicere, dempto uidelicet, me nolle quod desidero Vestram uidere Reverentiam scriptura ostendere, sed in testimonium opera ipsa praestare,

Osculatur manus Paternitatis Vestrae, Soror Isabella de Josa⁷²⁶.

⁷²⁴ En un capítol posterior contrastem algunes dones visionàries i "enllumenades" amb Isabel.

⁷²⁵ BAKKER, 1995, 267, núm. 332: "Reglas para el mismo efecto con mayor discreción de espíritus, y conducen más para la segunda semana."

⁷²⁶ MHSI, *Ep. Mixt. I.*, p. 125. "Epilogatio [rarum rerum], quae in litteris sociorum Patris Ignatii praepositi societatis de nomine Jesu, Roma absentium, ad laudem et honorem Dei continentur." "Per gràcia del Senyor he vist la vostra carta que m'ha deixat segura de la vostra salut; jo, emperò, mandrosa com també negligent, mai no escric, excepte que una sola vegada vaig subscriure una carta de la senyora i meva germana en Crist, Roser, per la qual observareu que, malgrat en nosaltres hi hagi dos cossos, tanmateix en la voluntat només hi ha una ànima, ja que l'ànima es troba més aviat on hi amor que no pas on hi ha activitat: així, doncs, declaro que vull prosseguir endavant, amb l'auxili diví, en allò que ja tinc començat, si és grat a Déu. Certament, m'ha delectat molt la vostra carta, en la qual mostreu també una alegria igual, si juntament viatgem fins a aqueix lloc, la qual cosa calculo que serà quant abans, si el Senyor ens dona salut, i això serà en companyia d'un home força devot de la vostra paternitat, i ja instruït pel llicenciat Araoz, el qual també és doctor ell mateix i expert en lletres. No vull dir més coses, tret, concretament, que allò que desitjo, veure la vostra reverència, no ho vull mostrar per escrit, sinó aportar-ne les pròpies obres en testimoni. Hom besa la mà de la vostra paternitat. Sor Isabel de Josa". Traducció d'Avel·lí André.

Es tracta d'una carta escrita al voltant del 1543 abans que Elisabet Roser i Isabel de Josa marxessin cap a Roma. Una vegada rebuda a Roma, Alfonso Polanco, qui revisava la correspondència, la va convertir en una carta circular a causa de la qualitat que presentava la missiva. El 1542 Ignasi de Loiola es va comprometre a fer circular notícies i còpies de cartes rebudes⁷²⁷ que l'any següent s'enviaven aproximadament cada quatre mesos. Habitualment, les cartes circulars eren trameses a la resta de membres de la Companyia dispersos pel món perquè informaven sobre novetats, per consolació o bé per a emulació, convertint-se en instrument material d'unió i d'identitat. La carta d'Isabel era presentada per Polanco de la forma següent:

Praeterea alia Domina devota in Christo Domino brevem ad Patrem Ignatium scripsit epistolam, quam ob ipsius excellentiam (est enim philosophicis ac theologicis instructa literis) hic ad maiorem gloriam Dei utcumque latine adjiciam⁷²⁸.

Segons aquestes paraules, deduïm que l'epístola complia una doble funció: l'edificant pels conceptes filosòfics i teològics continguts a la carta i l'exemplar.

Si comencem per l'aspecte formal, sabem que per aquesta època començà un interès per marcar el ritme temporal en la comunicació jesuïta fins que el 1547, Polanco donava instruccions per la transmissió d'informació d'uns centres a altres amb la denominada *ratio scribendis*⁷²⁹. També emetrà recomanacions sobre vocabulari i estil amb la intenció d'imbuir una certa “eloqüència religiosa”⁷³⁰. En aquest sentit, aprecia que la carta sigui concisa i redactada en un excel·lent llatí, llengua vehicular recomanada, que evitava haver de traduir les cartes per a ser enviades i compreses arreu.

En quant al contingut, avalat pels coneixements filosòfics i teològics d'Isabel “a major glòria de Déu”, coincideix totalment amb la idea d'unió d'ànims expressada en les *Constitucions*⁷³¹. Però més enllà, d'oferir un model pel reforç de vincles espirituals i socials, la carta d'Isabel és un escrit pensat per comunicar uns conceptes espirituals. El primer, és la noció d'amistat, d'arrel aristotèlica- ciceroniana⁷³², el *dimidius ego*, expressat a través de la frase: “duo licet sint corpora, unam tamen in nobis in voluntate animam esse”, és a dir, que sent dues persones (Elisabet Roser i Isabel de Josa)

⁷²⁷ MHSI, *Ep. Instr.* I, 238. “Carta a Pedro Fabro. Roma, 10 desembre 1542.”

⁷²⁸ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 125.

⁷²⁹ Sobre la funció, tipologia i circulació d'escrits: PALOMO, *Anejos* 4 (2005), 57-81.

⁷³⁰ NELLEES, 12 (2014), p. 60.

⁷³¹ *Ibidem*, p. 53.

⁷³² Segons Ciceró a *Laelius: qui (homo) et se ipse diligit et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus*, l'home s'ama a ell mateix i cerca l'altre, l'ànima del qual, barreja amb la seva pròpia, fins fer de dos, un. *Cit.* a KNIGHT, 2000, 48-4., n. 110.

corporalment distintes, són una en l'esperit⁷³³. Aquest és un tòpic que unia dues tradicions: la pràctica, derivada d'Aristòtil, a través de Ciceró i sant Jeroni, de caràcter recíproc; i la mística, provinent del neoplatonisme, filtrat a través de sant Agustí i expressada en les seves *Confessions* de la següent forma: “ego sensi animam meam et animam illius unam fuisse animam in duobus corporis”, “(Porque yo creí que mi alma y la suya habían sido una sola alma en dos cuerpos)”⁷³⁴. El tema cos-ànima en la seva accepció d'amistat va ser utilitzat per Benito Arias Montano al final de la seva *Rethorica* (1561)⁷³⁵ i, en un sentit espiritual d'unió de tots els homes en el cos místic de Jesús, per fra Luis de León.

A continuació, Isabel escrivia: *siquidem anima potius est ubi amat, quam ubi informat*, és a dir, l'ànima és més esperit quan ama que quan informa el cos⁷³⁶, concepte basat en la dissociació entre cos i ànima, connectant amb la contemplació o *cogitatio* per arribar a l'amor de Déu proposada per Ignasi de Loiola en els seus *Exercicis Espirituals*. L'aforisme, en la seva accepció profana o sagrada, com a motiu del cor o de l'ànima, va comptar amb un desenvolupament poètic, utilitzat pels provençals fins Petrarca i els poetes catalans del segle XVI. En canvi, el seu tractament filosòfic es remunta a Plató difós gràcies als místics medievals, com sant Bernat de Claravall en el *De praecepto et dispensatione* i en el *Soliloquium* de sant Bonaventura.⁷³⁷

Les altres informacions incloses en la carta posen de manifest que Isabel, a part d'unir-se a la voluntat d'Elisabet Roser en viatjar a Roma, compta amb un projecte ja iniciat i que vol continuar. Cal precisar la interpretació d'aquesta afirmació ja que establiria un punt diferencial respecte a l'opinió generalitzada que incideix sobre les intencions d'Isabel per formar part de la Companyia com a jesuïta. Joan Creixell ho interpreta també d'aquesta manera en el seu comentari sobre la carta:

Pasa finalmente a tratar del asunto candente de la ida a Roma, para dar efectividad a los impulsos de su vocación. Las palabras son expresión de una resolución firme y categórica. *Itaque assero*, he resuelto, dice, pasar adelante con la gracia del Señor en los propósitos comenzados⁷³⁸.

⁷³³ CREIXELL, 1922, 328-329, n. 1.

⁷³⁴ En el context de la mort d'un amic, san Agustí tem morir perquè en ell viu l'ànima de l'amic. ZEBALLOS, 1824, I, 204, Lib. IV, Cap. VI.

⁷³⁵ *Alvare Luque animae sempre pars optima nostrae*. Cit. SERÉS, 2008.

⁷³⁶ CREIXELL, 1922, 329, n. 1.

⁷³⁷ Sant Bernat de Claravall: [...] *Necque anim praesentior spiritus nostre est ubi animat quam ubi amat.*; Sant Bonaventura: *Puto, anima mea, quod verius est ubi amas quam ubi animas*. Cit. GARGANO, 2007, 124

⁷³⁸ CREIXELL, 1922, 329, n. 1.

Donat que Isabel ja era professa clarissa i que s'ocupava de les òrfenes del Peu de la Creu, seria plausible pensar que un dels objectius a curt termini fos aconseguir els permisos necessaris per la completa consecució de l'obra, sense desestimar que Isabel pogués albergar la intenció d'iniciar una tasca social molt més àmplia. De cap manera, però, s'ha de rebutjar la seva pretensió de col·laborar amb els jesuïtes tal com es dedueix durant la seva permanència a Roma, participació que hauria acabat a causa dels problemes sorgits entre la Companyia i Elisabet Roser. Per aquesta raó, Isabel prosseguirà amb una vida d'apostolat actiu equiparable, en l'aspecte social i assistencial, a la de la Companyia de Jesús però de forma independent a ella.

6.3. L'estada a la cort d'Isabel de Portugal

L'últim dia de gener del 1533 els diputats del general rebien una carta de l'emperadriu Isabel de Portugal comunicant la seva propera partida cap a Barcelona⁷³⁹. Es traslladaria amb el príncep Felip i la infanta Maria per rebre l'emperador després de quatre anys d'absència i per assistir a les Corts de Montsó convocades al juny. En assabentar-se de la notícia, a la ciutat començà un període preparatori intens que consistí en l'organització dels actes, obsequis, espectacles i entreteniments per a homenatjar la primera visita de la magna senyora⁷⁴⁰. Calgueren disposicions extraordinàries per part del Consell, que deliberà l'emissió de censals morts per tal de sufragar les despeses⁷⁴¹. Finalment, la comitiva d'Isabel de Portugal arribà el 28 de març acompanyada d'insignes personalitats, no sense abans visitar Montserrat. Per altra part, Carles V, una vegada concloua la seva coronació a Bolonya, salpà des del port de Gènova arribant a Barcelona d'incògnit el 22 d'abril.

⁷³⁹ ACA, *Generalitat*, Sèrie V, 240, f. 117.

⁷⁴⁰ AHCB, *Cerimonial*, 1C. XXII-1/17.

⁷⁴¹ AHCB, *Perg.* 2022, IA-1981. Època de venda de censal mort de 400 sous de pensió efectuada per Miquel Setantí, clavari de la ciutat, a Joan Ferran, botiguer de teles. Barcelona, 21-03-1533. El document és interessant perquè aporta detalls sobre l'organització de les festes de benvinguda. Es forma una comissió de vuit persones (dos per estament), per una part, i de 12 persones (tres per estament) per l'altra, per gestionar els esdeveniments.

Al mes següent, coincidint amb la marxa de Carles V cap a Montsó, l'emperadriu emmalaltí de febres terçanes. La gravetat de la reina tornà a mobilitzar la ciutat, però aquesta vegada els Consellers van trametre alguns peregrins a Nostra Senyora de Montserrat en una processó multitudinària que aplegava al voltant de 2000 persones, algunes de les quals es deixuplinaven, mentre d'altres pregaven. A aquest intens fervor religiós també contribuïren els diversos monestirs, organitzats en torns, per tal de pregar pel restabliment de l'emperadriu⁷⁴². Durant el temps de la seva malaltia i posterior espera fins a la conclusió de les Corts, uns vuit mesos, l'emperadriu tingué l'ocasió de conèixer i ser visitada per totes aquelles persones rellevants de la societat barcelonina. Tenint en compte que l'emperadriu es va allotjar a casa del bisbe Joan de Cardona, situada al carrer Ample, és molt probable que fos visitada per Isabel de Josa com a vídua relacionada amb els Cardona i propera al cercle del bisbe de Barcelona.

Per aquelles dates ja s'havia considerat la necessitat d'instrucció per al príncep Felip, de sis anys, i per la infanta Maria. Isabel era una candidata a considerar com a preceptora per a la infanta, per la qual cosa l'emperadriu la convidà a anar a la cort reial. A finals d'any finalitzaren les Corts de Montsó i a principis del 1534 iniciaren la marxa cap Alcalà de Henares⁷⁴³. És molt probable que algunes persones de Barcelona amb interessos a la cort s'unissin a la comitiva dels emperadors. Per exemple, Agnès Pasqual i el seu fill havien estat invitats per la cambrera de l'emperadriu, Beatriz de Melo. Joan Pasqual explicava, durant el procés de beatificació d'Ignasi de Loiola, com el sant havia escrit a Beatriz, a qui coneixia, recomanant la seva mare i narrant-li les atencions que aquesta li havia dispensat durant la seva estada a Barcelona. La cambrera de la reina correspongué, expressant el seu afecte vers Agnès i insistint en què l'acompanyessin a Castella on s'estigueren deu mesos. Donada aquesta coincidència, és molt probable que Isabel de Josa iniciés el viatge en la seva companyia, encara que Joan Pasqual no ho mencionava a la seva declaració⁷⁴⁴. A Barcelona, restaven preparant el viatge Estefania de Requesens i el seu marit Juan de Zúñiga, els quals arribarien a Madrid a finals de novembre del 1534. Fou precisament Estefania qui escrivia a la seva mare, Hipòlita Rois de Liori, informant-la que Isabel no havia estat acceptada com a preceptora de la infanta i que ja havia marxat de Madrid cap un convent de Lleida per "complir son vot"⁷⁴⁵. Per la informació

⁷⁴² SANS I TRAVÉ, 1994, I, 428-431.

⁷⁴³ FABIÉ, 1886, 79. Villalobos era el metge que acompanyava l'emperadriu en el viatge. Aquest ofereix alguns detalls interessants sobre l'estada de la família reial a Barcelona.

⁷⁴⁴ MHSI, *Scripta* II, 80-96. "Memorial de Joan Pasqual escrit el 9 de març del 1582."

⁷⁴⁵ CAHNER, 1978, 29; AHUMADA, 2003, 149.

continguda a la carta, es barallava la possibilitat de que la indicada fos la marquesa d'Aguilar. Finalment, Guiomar de Melo, cambraera major de la reina, quedà a càrrec d'una part de l'educació de la infanta completada pel preceptor del príncep, Juan Martínez Silíceo⁷⁴⁶. A la mort de l'emperadriu (1539), les infantes Maria i Juana, nascuda el 1535, disposaren de casa separada, ocupant-se de ensenyar-les a resar i llegir Àlvaro Rodrigues, qui havia estat el mestre de primeres lletres d'Isabel de Portugal⁷⁴⁷.

Per l'educació del príncep Felip, Sánchez Molero exposa la predilecció de Carles V vers el model humanista d'arrel erasmista davant el castellà dels reis Catòlics. Per exemple, els fills del rei francès, Francesc I, retinguts com a hostatges a Villalpando després de la derrota dels francesos a Pavia el 1525, havien comptat amb el mestre Teocreno, famós per la seva llatinitat. El model francès italianitzant també va ser l'emprat per l'educació del príncep del Piemont Lluís Filiberto, nebot d'Isabel de Portugal, qui havia arribat a Espanya amb Carles V el 1533⁷⁴⁸. La influència a la cort d'aquest model educatiu quedà frustrat amb la prematura mort del noi el 1536. Les simpaties pel model humanista borgonyó entre els cortesans comptava amb nombrosos adeptes, encara que finalment es va imposar el model castellà, basat en la tradició dels Trastàmara propiciat pel rebuig de l'erasmisme, com ho demostra la persecució d'alguns membres del cercle de la Universitat d'Alcalà⁷⁴⁹.

L'elecció de Juan Martínez Sicileo, antierasmista i nominalista, també responia a un procés de castellanització de la cort de Carles V, començat anys enrere amb la reforma de la Casa de l'emperadriu amb l'objectiu de desplaçar els personatges influents de l'entorn d'Isabel de Portugal⁷⁵⁰. És en aquest context que podem valorar les circumstàncies que propiciaren la desestimació d'Isabel de Josa com a mestra de la infanta Maria.

Sens dubte, Isabel de Portugal tenia en ment una educació a l'estil del que ella havia rebut per part de la seva mare Maria. Constituïa, doncs, un model femení encunyat a la cort d'Isabel la Catòlica qui amb la voluntat d'aprendre llatí, es proposà estendre el saber i la difusió de la cultura clàssica a la resta de la cort. En aquest ambient, nodrit per un cercle

⁷⁴⁶ Silíceo o Juan Martínez del Guijo era professor de la Universitat de Salamanca on des del 1522 ostentava la càtedra de Filosofia natural. Amb anterioritat havia estat professor de Lògica nominal.

⁷⁴⁷ SÁNCHEZ MOLERO, 1997, 166.

⁷⁴⁸ *Ibidem*, p. 170-171.

⁷⁴⁹ *Ibidem*, p. 143.

⁷⁵⁰ JIMÉNEZ ZAMORA, 2015, 73.

d'humanistes destacats com Nebrija, Alonso de Palència, Lucio Marineo Sículo o Pedro Màrtir d'Angleria, les infantes i demás dames aprengueren també altres llengües⁷⁵¹. La cura de l'educació de les infantes estigué en mans de Beatriz Galindo, qui a més d'ensenyar llatí a la reina Catòlica i a les infantes, es convertí en la seva consellera. També fou cridada a la cort isabelina, Teresa de Cartagena, religiosa qui escrigué un tractat místic sobre els beneficis espirituals del sofriment, que porta per títol *Arboleda de los enfermos*⁷⁵². Aquest model d'educació femenina és el que va rebre Isabel d'Avis o de Portugal a través de la seva mare qui aglutinà un grup de dones erudites i llatinistes a la cort de Lisboa, entre les que va destacar la toledana Luisa Sigea.

Segons el perfil delineat per diversos autors, Isabel de Portugal era una dona de gran bagatge teològic. Alonso de Santa Cruz en la seva *Crònica*, la descriu com a honesta, devota i discreta⁷⁵³. De complida ortodòxia, l'emperadriu, com altres destacades personalitats, fou víctima de la fama de sor Magdalena de la Cruz a qui envià la cistella del bateig del príncep perquè la beneís. Sor Magdalena era monja franciscana del convent de Santa Isabel de los Ángeles a Còrdova. Fou una de les santes vives que gaudí de gran influència a Castella, en el context dels corrents místics que proliferaren durant la primera meitat del segle XVI, com el de les visionàries i els enllumenats⁷⁵⁴.

Els factors que impediren que es reproduís, en certa manera, l'ambient cultural femení de la cort d'Isabel la Catòlica situant a Isabel de Josa com a mestra de la infanta, els podem generalitzar en la mancança d'un recolzament vers la seva candidatura. Una bona aliada hagués estat Estefania de Requesens qui possiblement ja l'havia recomanada a Barcelona, però ambdues dones no coincidiren a la cort. La seva opinió sobre la xarxa d'influències que actuaven en l'adquisició de càrrecs quedà palesa en una de les seves epístoles adreçades a Hipòlita. Estefania li escrivia sobre la possibilitat de l'obtenció d'un càrrec a la cort per d'aquesta forma estar juntes, alhora que es mostrava escèptica, donat "que no faltaria qui u destorbàs en aquella casa, que no. Is cou lo pa sinó ab certa manera de

⁷⁵¹ Lucio Marineo Sículo a la seva obra *Cosas memorables de España* (1530), assenyalava que la reina Isabel "proveyó de preceptores y maestros a todos los de su palacio, así doncellas como pajes, porque todos aprendiesen". *Cit.* BORREGUERO BELTRÁN, 15 (2011), 79.

⁷⁵² *Ibidem*, p. 82 i 84.

⁷⁵³ SANTA CRUZ, 1921, II, 230.

⁷⁵⁴ Entre les personalitats sota l'influx de sor Magdalena de la Cruz trobem el general de l'orde de sant Francesc, Francisco de los Ángeles Quiñones, fra Francisco de Osuna i l'arquebisbe i inquisidor Alonso Manrique. El seu paper de santa fou l'instrument per a mantenir una xarxa d'aliances clientelars per a beneficiar social i políticament els seus partidaris. La seva davallada constituí també el model de "falsa santedat" que la conduïren finalment a un auto de fe. CUADRO, 31 (2005), 307-326.

persones”⁷⁵⁵. En altres paraules i de forma més xocant, el doctor Francisco López de Villalobos escrivia que “lo que pasa en la Corte desde César el primero hasta César el postrero, y desde un Pedro hasta una piedra.” Era una clara referència al *condestable* de Castella i conseller de la reina, Pedro Fernández de Velasco i a Silíceo, qui obtingué el 1546 l’arquebisbat de Toledo per la mort de Juan Pardo de Tavera⁷⁵⁶, conseller de la reina⁷⁵⁷.

Alguns prejudicis potser també impediren la consolidació d’Isabel a la cort. Per una banda, es tractava d’una vídua que dominava les llengües llatina, grega i hebrea i amb coneixements teològics, però fora de l’estatus religiós. A més, estava relacionada amb el cercle de dones benefactores d’Ignasi de Loiola quan encara no s’havia consolidat la Companyia de Jesús. L’elecció de Silíceo efectuada el juliol del 1534 com a preceptor del príncep Felip, de ben segur que no va afavorir Isabel, ja que es mostrà tenaçment advers als jesuïtes prohibint, des del seu càrrec d’arquebisbe, que aquests administressin l’eucaristia i qualificant-los d’heretges⁷⁵⁸. Silíceo serà el defensor d’una nacionalització de la fe vers la centralització romana i el dinamisme dels jesuïtes, als quals també retreia la manca d’aplicació dels estatuts de *Limpieza de sangre*⁷⁵⁹ que com a bisbe de Cartagena instaurà al Capítol de Múrcia el 1544 i, com a arquebisbe al de Toledo el 1547.

Un altre personatge de gran influència, fou el dominic i el llavors bisbe de Sigüenza, García de Loaysa, confessor de Carles V des del 1523 i model d’inquisidor pragmàtic des del 1546. Fou el paradigma de la dissimulació al més pur estil maquiavèl·lic⁷⁶⁰.

En tots dos casos referits, tant el de Silíceo com el de Loaysa, trobem l’animadversió per tot aquell o, en aquest cas, aquella que ocupés un càrrec a la cort sense garanties d’un llinatge derivat de cristians vells. No és descabellat pensar que el rebuig de Silíceo pels conversos s’hagués forjat a la Universitat de Salamanca on havia exercit com a professor fins el 1534. Com a membre del Colegio Mayor de San Bartolomé, on s’exigia des del 1482 la *limpieza de sangre*, coneixia el procediment habitual de selecció dels seus integrants basat en la demostració d’una procedència sense màcula. En conseqüència, és del tot possible que una de les causes del rebuig de la candidatura d’Isabel estigués

⁷⁵⁵ AHUMADA, 2003, 169. “Carta d’Estefania a la seva mare Hipòlita. Madrid, 1 de febrer del 1535.”

⁷⁵⁶ Tavera, fou successor de Fonseca en la mitra toledana.

⁷⁵⁷ FABIÉ, 1886, 102.

⁷⁵⁸ MHSI. *Ep. Mixt*, II, 302. “Carta de Francisco Villanueva a Ignasi de Loiola. 31 d’octubre del 1549.”

⁷⁵⁹ IANUZZI, 24 (2000), 170.; LÓPEZ VELA, 2013. Particularment les p. 157-165.

⁷⁶⁰ MORENO MARTÍNEZ, 2004, 207.

supeditada al pecat social que suposava provenir de cristians nous⁷⁶¹. Com ja sabem, Isabel de Josa, comptava amb avantpassats i familiars conversos o “confessos”, al·ludint al terme emprat per Sílceo. Segons la identificació predeterminista de l'època, això la convertia en portadora d'una fe poc segura⁷⁶², del tot inapropiada per encarregar-se de la instrucció de la infanta Maria.

Un punt de vista concordant amb Sílceo, el trobem en l'obra del franciscà Luis de Maluenda a *Excelencias de la fe* (Burgos, 1537) i al *Tratado llamado Leche de la fe del príncipe cristiano* (Burgos, 1545). El primer conté una dedicatòria a Sílceo probablement motivada pel desig de promoció i de contribució a l'educació del príncep. Al respecte, Fabrice Quero opina que el tractat de les *Excelencias* va ser encomanat per Sílceo per elaborar una mena de traducció de l' *Instituto principis christiani* que Bernabé de Busto escrigué com a lectura pel príncep Felip⁷⁶³. A banda d'aquest lligam, podem relacionar la concepció que sobre algunes dones expressava la ploma de Maluenda, com a representativa de l'opinió d'un sector influent a la cort :

Cuántas maricuriosas hay en las cortes y palacios que sentadas en sus estrados quieren hablar y alcanzar los misterios de la Trinidad y de los estados de los religiosos y religiones [...] y cuántas viudas y maricuriosas andan en curiosidades temporales y espirituales y se queman las alas de la fama con sus ejercicios curiosos⁷⁶⁴.

I sobre la teologia, al·ludint a sant Pau escrivia “que la mujer en los misterios de la fe de la Iglesia ponga un candado a sus bocas”⁷⁶⁵.

L'exploració dels diversos factors que impossibilitaren la consolidació d'Isabel de Josa com a preceptora de la infanta Maria, condueix al plantejament de si aquests foren determinants en la presa de posteriors decisions, com la de professar en el convent de Santa Clara de Lleida com a esglaió previ a la consecució d'un projecte assistencial i docent que s'acabaria definint en un futur no gaire llunyà.

La pràcticament inexistència de dades sobre l'educació de les infantes, comporta que tinguem present el procés d'elecció de preceptor per al príncep i per tant, que calibrem la possibilitat que Isabel escrigué el seu tractat *Orthodoxae fidei antidotum*, més conegut com a *Tristis Isabella*, amb el propòsit de demostrar les seves aptituds per l'ensenyament

⁷⁶¹ DEDIEU, 10 (1992), 61-67.

⁷⁶² Sobre els diferents mecanismes de comprovació de *limpieza*: RODRÍGUEZ DE GRACIA, 7 (2017), 152.

⁷⁶³ QUERO, *e-Spania* (2016).

⁷⁶⁴ MALUENDA, 1537, cap. XXX.

⁷⁶⁵ *Ibidem*, cap. LXIX.

de la doctrina cristiana. La base d'aquesta hipòtesi cal cercar-la en el fet que alguns dels possibles interessats en la candidatura elaboraren per la seva promoció obres pedagògiques⁷⁶⁶.

6.4. Els escrits d'Isabel de Josa

Inclusa com a literata en algunes llistes o catàlegs de dones que proliferaren al llarg de l'època moderna arran de la “querella de les dones”, no podem afirmar que una de les activitats representatives d'Isabel fos l'escriptura. Desconeixem la base en la qual es va basar Juan Francisco Andrés de Utarroz en mencionar-la com a tal en comparar-la amb una familiar seva, la monja cistercenca del convent de *Nuestra Señora de Casbas*, Ana Francisca de Bolea, qui escrigué sobre vides de santes. Tal vegada, la menció d'Isabel dins l' *Elogio* al carmelita Descalç i autor del *Genio de la historia*, Jerónimo de San José, era la d'enaltir l'obra d' Ana Francisca⁷⁶⁷.

A dia d'avui tan sols existeix una petita mostra dels escrits d'Isabel. Es tracta d'una carta breu atorgant la seva conformitat per a la creació d'un hostel al costat de l'oratori de Santa Maria de Pinós i la carta adreçada a Ignasi de Loiola escrita poc abans de la seva marxa cap a Roma en companyia d'Elisabet Roser l'any 1543⁷⁶⁸.

Al llarg del temps trobem algunes al·lusions als escrits d'Isabel. Pietro Antonio Ribetti o di Venezia (1554-1610), incloïa dins el seu *Giardino serafico* un catàleg de les dones més assenyalades que havien escrit dins l'orde franciscana. Entre les trenta-tres dones citades, menciona Isabel de la següent forma:

Di nazione Spagnuola fu Isabella Losa donna molto versata nelle lettere Greche, Latine, & Ebraique, ma quello che più importa fù versatissima nella Sacra Teologia [...] Lasciò

⁷⁶⁶ Els finalistes foren el doctor Ciruelo de la Universidad de Salamanca, el doctor Carrasco de la d'Alcalá i Silíceo de la de Salamanca. Per l'elecció van ser nomenats quatre comissaris: el cardenal Juan de Tavera, el duc d'Alba, Fernando Álvarez de Toledo, Francisco de los Cobos, comanador major de Lleó i Jerónimo Suárez, president de la general Inquisició. Confeccionaren una llista de quinze candidats de gran fama dels quals sols coneixem la terna finalista: PISA, 1605, f. 260. També a SÁNCHEZ MOLERO, 1997, 144. L'autor mostra alguns dels possibles candidats, així com els partidaris del model educatiu erasmista i els de tradició castellana.

⁷⁶⁷ UTARROZ, J.F.A. “Elogio al autor del genio de la historia.” (Zaragoza, 1651), 1768, p. XI. L' *Elogio* va ser prohibit pels superiors de l'orde del Carme Descalç i falta a la majoria dels exemplars.

⁷⁶⁸ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 125. Veg. en aquest capítol “Temps d'espiritualitat. Ignasi de Loiola.”

molti preziosi scritti, ma per la negligenza di chi s'aspettava averne cura sono samarriti, onde non ci è restata che la memoria di essi. Il suoi scritti non si trovano⁷⁶⁹.

Aquest esment comportà que el franciscà Juan de San Antonio la inclogués com a escriptora a la seva *Bibliotheca universia franciscana* (Madrid, 1732) i que l'autor del *Bullarium franciscanum*, Giovanni Giacinto Sabaraglia (1687-1764) ho fes d'igual forma en el seu *Supplementum et castigatio ad scriptores trium ordinum S. Francisci* (Roma, 1808). És evident que malgrat aquestes referències no comptem, pròpiament dit, amb una obra literària, encara que com ja hem mencionat sabem va redactar un tractat en llatí de teologia dogmàtica conegut com *Tristis Isabella* o *Fidei orthodoxae antidotum*.

6.4.1. El *Tristis Isabella* segons Lucas Alaejos

L'existència d'aquesta obra ens ha estat revelada gràcies a la seva indexació dins alguns inventaris de la Real Biblioteca de El Escorial. La història de la seva presència a la Biblioteca laurentina indica que va ser escrita amb un propòsit expositiu i instructiu, segurament, en el marc de la seva candidatura com a preceptora de la infanta Maria, filla d'Isabel de Portugal i de Carles V. L'obra manuscrita, de la qual desconeixem el nombre de pàgines, estava enquadernada en pergamí i arribà a El Escorial procedent de la llibreria de Felip II, juntament amb altres llibres i objectes, el 30 d'abril del 1576. Figurava en el desaparegut *Inventari Regi* del qual, com a testimoni, ha perviscut la carta del rei lliurada al monestir per Hernando de Briviesca, guardajoies del rei, ordenant la custòdia dels objectes cedits, així com la confecció d'un inventari amb el propòsit de registrar i verificar els llibres⁷⁷⁰. La tasca fou encomanda a Benito Arias Montano, qui nomenat Bibliotecari major, s'encarregà durant deu mesos de la seva classificació organitzada per llengües i seixanta-quatre disciplines. El fruit d'aquesta empresa fou un catàleg ordenat en tres toms dels quals tan sols es conserva el segon, afortunadament, el que conté inscrit el manuscrit que ens interessa. Aquest índex titulat *Catálogo de los libros escritos de mano de la librería Real de S. Lorenzo, escrito por mandado de su Magestad. Año de 1577*, registra al foli 75r sota la categoria de *Doctrinales de Semidisputationi* l'obra de la següent forma: + [108] *Isabellae de Iosa fidei orthodoxae antidotum*.

⁷⁶⁹ RIBETTI, 1710, II, 72. Ribetti, ardiaca i vicari general de Venècia, va ser una de les figures implicades en la controvèrsia que enfrontà el poder independent venecià al religiós de Roma durant el papat de Pau V.

⁷⁷⁰ La carta ha estat reproduïda per BEER, 1902, p. XLVIII.

El manuscrit revisat per Arias Montano, imprescindible per a la seva classificació, li degué interessar especialment, per la temàtica, per la qualitat intel·lectual d'Isabel i perquè hauria sentit a parlar de l'autora, a tenor del que comenta Juan de Verzosa, arxiver i bibliotecari a Roma, en una carta enviada a Cristòfol Plantino l'agost del 1572.

¡Espíritus felices, aquellos a los que, a ellos solos, el cielo concedió concluir esta empresa, que no deben esperar dignos premios de Gregorio XIII ni de Felipe II, sino la bondad de Dios, en cuyos felices misterios trabajasteis con gloria! Ya vive en Roma Arias Montano, contando con el afecto de los cardenales. Es huésped agradabilísimo de nuestro embajador, con el que celebra amistosas comidas. Está frecuentemente con sus queridos amigos, Levino y Jossa. Se le señala con el índice por todas partes y este pequeño hombre tan grande se distingue por la espada roja de Santiago, que muestra a las claras quien es. Nosotros admiramos en él su doctrina y su carácter asequible⁷⁷¹.

Arias Montano es trobava per aquelles dates a Roma procurant l'acceptació de la Bíblia Poliglota pel Papa. Durant la seva estada a la ciutat s'hostatjà juntament amb Bernat de Josa i de Cardona, a casa de l'ambaixador Juan de Zúñiga. Bernat, net d'Isabel i futur bisbe de Vic, era llavors abat de Breda i president de la Congregació Claustral Benedictina qui, segurament, gestionava a Roma el seu proper nomenament com abat de Sant Miquel de Cuixà⁷⁷². Ben relacionat amb diversos erudits com Rodrigo de Zapata, Antonio Agustín i Covarrubias⁷⁷³, Bernat rebé a Roma a través de Juan de Zúñiga uns llibres d'Arias Montano procedents de les premses de Plantino: el *Commentaria in duodecim prophetas* i el *Humanae salutis monumenta*, tots dos del 1571, a més d'una Bíblia amb calendari i *Hores* enquadernada en pergamí daurat. Per la seva banda, Arias Montano rebé un *Cartilla* i un *Cathecismus*⁷⁷⁴.

Sens dubte, un dels temes de conversa entre aquests amics foren, a part de la *Bíblia Poliglota*, els volums de la projectada Biblioteca d'El Escorial, ja que per les mateixes

⁷⁷¹ El fragment citat també apareix en llatí a PINO GONZÁLEZ, 2006, III, 1264-65. Levino Torrentio (Lieven van der Beke), era amic de Plantin. Possiblement era a Roma per gestionar el seu nomenament com a cambrer pontifici.

⁷⁷² Bernat de Josa era fill de Guillem de Josa i Elena de Cardona. Es doctorà en teologia a la Universitat de Salamanca. Fou abat de Breda (1569); president de la Congregació Claustral (1572-75); abat de Sant Miquel de Cuixà (1573-1574) i bisbe de Vic des del 15 d'octubre del 1574 fins la seva mort el 21 de setembre del 1575. En aquest curt temps, visità la diòcesi i promogué la reedificació del convent de Santa Clara de Vic on la seva germana Beatriu, dominica del monestir dels Àngels de Barcelona, restaurà la vida comunitària. PASCUAL ZARAGOZA, 2004, 363. L'autor confon l'orde en la qual professava Beatriu de Josa a causa de l'anterior pertinença del monestir a l'orde de Santa Clara; Vers el desembre del 1572, Luis de Zúñiga i Requesens, governador de l'Estat de Milà, escrivia a Bernardo de Bolea en recomanació de Bernat de Josa, "que pretende la abadía de San Miquel de Coxa". CUARTERO; VARGAS-ZÚÑIGA, 1951, V, 32.

⁷⁷³ Rodrigo de Zapata, qui segurament va conèixer Bernat a Salamanca, el menciona en una de les seves epístoles a l'ardiaca Gómez de Miedes: AZAGRA, 1775, 53, i Félix LATASSA entre altres coses, deia de Zapata, nebot d'Antonio Agustín, que "se dedicaba a enseñar la doctrina cristiana a sus criados", 1798, I, 514.

⁷⁷⁴ BÉCARES BOTAS, 1999, 271-272.

dates, Antonio Gracián Dantisco enviava a Verzosa un inventari de llibres que havia de servir per les noves adquisicions a Itàlia destinades a la Biblioteca de San Lorenzo. Aquest índex és el que es troba en l'actualitat a la Biblioteca Apostolica Vaticana, considerat per Gregorio de Andrés⁷⁷⁵ el primer catàleg de còdex d'El Escorial que conté els manuscrits llatins, grecs, castellans, àrabs i italians de Felip II que van ingressar els primers anys, però entre ells no figura el d'Isabel de Josa⁷⁷⁶.

El *Cathecismus* que rebé Montano també responia a un interès personal que connecta amb l'*Orthodoxae fidei antidotum* d'Isabel, donat que ell havia escrit una *Instrucció cristiana* en castellà la qual demanà a Anvers per compondre el seu *Dictatum Christianum*, publicat el 1575 per Plantino.

Pel que respecta a l'*Orthodoxae fidei* d'Isabel, l'encreuament de dades entre els diferents índex ofereix una aproximació a les característiques i contingut del tractat, alhora que reflecteix trets ideològics i doctrinals dels autors dels catàlegs revelats, en alguns casos, per les seves anotacions i comentaris de l'obra.

Retornant a l'inventari d'Arias Montano elaborat el 1577, hi trobem una còpia a la Biblioteca Nazionale Braidense di Milano⁷⁷⁷ la qual va ser la utilitzada juntament amb la que hi era a Hamburg⁷⁷⁸ per Rudolf Beer el 1903. La transcripció de Beer completa la informació sobre el manuscrit que precisa com a *symboli apostolorum explicatio*⁷⁷⁹, és a dir, un tractat de la doctrina cristiana on s'expliquen principalment els articles de la fe o credo dels apòstols, els manaments, els sagraments i la manera d'orar que s'utilitzava per la instrucció de nens i adults. Sabem també la mida, la classificació i el material: "In quarto, litteris antiquis, in membrana. N° 108."

Sense deixar Milà, hem constatat la presència d'un altre índex a la Biblioteca Ambrosiana. Es tracta d'una còpia realitzada per Wilhelm van der Lindt (1525-1588) qui va elaborar dos catecismes. Un d'ells estava destinat a la docència dels nens i basat en el mètode memorístic. Es tracta del *Cathecismus Scholasticus sive Cathecismi Tridentini*

⁷⁷⁵ Gregorio de Andrés va realitzar una identificació d'obres el 1973, *Cit.* DOMINGO MALVADI, 2011, 103-104.

⁷⁷⁶ BAV, *Vat. lat.* 3958, *Catálogo de los libros manuscritos de S. Lorenzo el Real*, f. 75r-101v.

⁷⁷⁷ BNBM, *Catalogus manuscritorum regiae bibliothecae Scorialensis in Hispania in monasterio Sti. Laurentii*, reg. AE, XIII, 38. f. 1r-233r. Els manuscrits llatins figuren a partir del f. 221.

⁷⁷⁸ Segons Rudolf Beer, el catàleg d'Hamburg va ser utilitzat per Friedrich Lorenz Hoffmann i és el mateix que el de la Braidense de Milà. De l'inventari efectuat per Hoffmann únicament hem tingut accés a un extracte publicat a la revista *Serapeum* 19 (1854), 296-301, i al de PLÜER, C. C., dins el *Magazin für die neue Historie und Geographie*, 5 (1771), 107-184.

⁷⁷⁹ BEER. *Op. cit.*, p. LIV.

Institutiones Scholasticae: qui perspicue completitur primam Christiani doctrinam, puerorum ingeniis accommodatam, ut & in Scholis doceri & memoriae facile queat. Lindt, a més de ser un esforçat teòleg anti-calvinista, fou inquisidor a Friesland, bisbe de Roermond i després de Gant el 1588. Curiosament, va ser un dels opositors juntament amb l'espanyol León de Castro, en l'acceptació i impressió de la Bíblia Poliglota acusant Arias Montano d'haver utilitzat textos hebreus que no eren autèntics, recriminant-li que no utilitzés el psalteri anglès considerat per Montano i altres teòlegs com a fals⁷⁸⁰.

A la Biblioteca d'El Escorial, Montano va comptar, com a deixebles i continuadors en la tasca de reelaboració dels índex, amb els frares José Sigüenza i Lucas de Alaejos qui segons Marcel Bataillon, sostenia la “antorcha del biblismo”⁷⁸¹. Alaejos va confeccionar un catàleg començat el 5 d'octubre del 1603 que porta per títol *Index Facultatum omnium materiarum quarum autores in hac Regia Bibliotheca tam impressa latina quam vulgata ac manu scripta reperiuntur*. En ell, trobem el tractat d'Isabel de Josa registrat amb el nom “*Tristis Isabella de iosa de cardona. Antidotum fidei ubi de articuli fidei receptarium facil. ms. nusquam impr. 4.IV.21.*”⁷⁸². Les dades aportades pel P. Alaejos ens indiquen que afegí la paraula “Tristis” al nom de l'autora, apel·latiu utilitzat en aquell temps per a designar les nobles vídues⁷⁸³. A més, indicava que l'escrit contenia els articles de la fe disposats de forma senzilla. Amb aquesta succinta descripció podem afirmar que es tractava d'un text elaborat de forma clara amb un inherent propòsit docent; un “receptari” de la fe per a combatre la ignorància i, per tant, el seu “antidotum”.

L'atenció vers l'obra d'Isabel també té lloc en una altra part del volum. Sota l'epígraf *De Fide*, entre obres d'autors coneguts com Fra Luís de Granada, Lluís Vives, Juan Francisco Pico della Miraldola, Marcio Maruli, Savonarola, Vicente Justiniano Antist, Marsilio Ficino i Joan Gerson, hi figura el “*Tristis Isabelle de iosa fidei orthodoxae antidotum, manuscripto pulcro codex nusquam imprimatur membranis 4 IV. M. 21*”⁷⁸⁴. La majoria d'ells tenen en comú la defensa de la fe cristiana compaginada amb la raó. Per aquest

⁷⁸⁰ STAALDUNE-SULMAN, 2017, 123.; La controvèrsia entre Arias Montano i Wilhelm van der Lindt a causa del psalteri anglès ha estat estudiada per DÁVILA PÉREZ, 49 (2000), 139-168.

⁷⁸¹ BATAILLON, 2013, 749.

⁷⁸² RBME, *Índice* K.I.14, f. 10v.

⁷⁸³ Amb la designació de “Tristis” el P. Alaejos ignora la seva situació de monja clarissa donant preeminència a la de vídua. Precedents d'aquest apel·latiu els trobem en la correspondència d'Hipòlita Rois de Liori qui signava freqüentment les seves cartes com “la trista comtesa de Palamós” i en altres dones nobles com “La trista Ana de Castellet y d'Ycart” o “Joana Miquela de Montbui, vídua trista”. Laia d'Ahumada ho assenyala com a costum utilitzat per les tristes reines de Nàpols, és a dir, la reina Joana, vídua del rei Ferrante i la seva filla, també vídua. AHUMADA, 2003, 25, 49.

⁷⁸⁴ RBME, *Índice* K.I.14, f. 58v

motiu, queden inserits dins els moviments biblistes i escripturistes. Per exemple, Lluís Vives connectaria el moviment erasmista, sorgit al voltant del cardenal Cisneros a Alcalà d'Henares, amb el cercle d'Oxford on destacaren: John Colet, Thomas Moore i el cardenal Fisher⁷⁸⁵; Piccolomini, Pius II, considerava el llatí de gran importància per a la formació de la persona i Savonarola, J. F. Pico della Mirandola i Marsilio Ficino, tenen en comú el cercle format entorn a Lorenzo el Magnífic. Compartien la base bíblica que condueix a una espiritualitat místico-profètica en Mirandola i a la veritat revelada en Ficino⁷⁸⁶. Davant d'aquests trets comuns, l'escrit d'Isabel de Josa hauria de tenir, segons el patró temàtic d'Alaejos, un fonament bíblic, la cerca de les fonts primeres en les Escriptures, reveladores de la fe que guia la raó. Dins aquest esquema, encaixaria el seu coneixement de les llengües llatines, grega i hebrea, instrument filològic de l'humanisme espiritual.

En el mateix índex, apreciem quatre tractats classificats dins la matèria *Articuli fidei* o *Cathechismus*. Cal destacar que són obres diferents a les anteriorment mencionades a excepció del *Tristis Isabelle* amb certs comentaris interessants del P. Alaejos:

De Articulis fidei / ecclesie fides

Omnes catechistae In exposite symboli Apostolorum

Praeter hoc aut studorum electo varis sermones 12 inter extraordinarios. fol. 4 H. 14
In Fortalitio fidei libro 4º. Considerate Sciencia invenies articulis fidei sui comparatis in
12 lapidum pretiosimi moraliter/

Tractatus incerti de articulis fidei ms. loc. membran. III. M. 12

Tractatus Tristis Isabelle de iosa de cardona. Antidotum fidei ubi de articulis fidei
receptarium facil. ms. nusquam impr. membran. 4. IV. 21

Ioannes de Rupella *Suma articulorum fidei symboli* ms. membran. 4. IV. IV. 21

De articulis fidei tractatus ms. gr V. Δ. 5

Amb aquestes precisions entenem que els tractats enumerats han estat estudiats i escollits entre dotze com els més extraordinaris. Explicita que la seva funció consisteix en l'enfortiment de la fe, donat que els considera de “fundada ciència”, és a dir, són en definitiva “pedres preciosíssimes de moralitat”. Podem apreciar en el P. Alaejos una avaluació curosa de les obres complementant-la amb la indicació d'altres de gran difusió i valorades per ell. Aquestes són:

En los comentarios de Pero Hernández *de los que el hombre deve saber i creer para agradar a Dios* estan constantemente declarados los artículos desde el 20 libro 4º % & 36

⁷⁸⁵ PARELLO, 38.2 (2008), 171-187.

⁷⁸⁶ EDELHEIT, 2008.

Fr. Phelipe de Meneses en el 2º libro de la *luz del alma christiana* trata de los artículos. 8 [...] ⁷⁸⁷ X 12

Fr. Alonso de Orozco i.p. de sus obras libro 5 expone los artículos LII [...] ⁷⁸⁸ y L5 ⁷⁸⁹

Cal preguntar-se per què són aquestes les obres i els autors escollits per a comparar-los amb els tractats seleccionats. La primera obra són els *Comentarios del licenciado Pedro Hernández*⁷⁹⁰, en que se contiene lo que els hombre deve saber, creer, y hazer para aplaezer a Dios (Valladolid, 1566), dedicada a Felip II. En l'obra figura inserida la censura d'Alonso de Orozco a qui també assenyala com a model expositiu dels articles de la fe en el seu *Catecismo provechoso* (Zaragoza, 1568). Pel que fa a Felipe de Meneses O.P.⁷⁹¹, la *Luz del alma cristiana* (Sevilla, 1555) va ser escrita per encàrrec del llicenciat Cervantes, provisor inquisidor de l'arquebisbat de Sevilla, amb la finalitat d'instruir al poble i amb l'obligació que cada diumenge, després de l'ofertori, es llegís un manament o article. L'objectiu pedagògic queda definit a l'obra amb la pretensió que sigui clara i breu. Ha de ser adaptada per beneficii de tothom, fins i tot a "los bajos ingenios y rudos"⁷⁹², puntualització que serveix per denunciar l'ensenyament que es portava a terme:

Quiero dezir, que esta doctrina no se da al pueblo conforme la necesidad de cada uno, sino a todos igualmente y assi el manjar que de suyo es sano, de suyo provechoso, no lo es a este o aquel porque no es conforme a su estomago y necesidad⁷⁹³.

Segons l'autor, la negligència en el mètode i la falta de doctrina dels prelats provocava el sorgiment de l'heretgia amb fatals conseqüències per Espanya, cercada i amenaçada pels imitadors de Luter.

Les tres obres indicades pel P. Alaejos tenen en comú la voluntat de combatre el mal de la ignorància amb la llum de la doctrina que mostra la veritable fe i són el remei als pecats, idea present a l'*Enchiridion* d'Erasme⁷⁹⁴ El símil de la llum hi figura en tots tres tractats donant pas a diferents propostes didàctiques.

⁷⁸⁷ Signe intel·ligible.

⁷⁸⁸ *Ibidem*.

⁷⁸⁹ RBME, *Índice* K. I. 14, f. 10v.

⁷⁹⁰ Pedro Hernández de Villaumbrales canonge de Palència qui va estar implicat en les declaracions de Francisca Hernández en el procés de Vergara (1533) arran de l'apostolat il·luminista de Medina de Rioseco promocionat pel Almirall de Castella Fadrique Enríquez. BATAILLON, 2013, 183-184. Pedro Hernández també va escriure *El caballero del sol*, novel·la amb ensenyaments espirituals.

⁷⁹¹ Felipe de Meneses va néixer a Trujillo. Fou professor a Alcalá de Henares i confessor de santa Teresa de Jesús a qui menciona en les seves *Relaciones*. Miguel de Cervantes en segon volum, cap. 62 del *Quixot*, esmenta de forma favorable aquesta obra de Meneses: BLASCO, 25 (2006), 117-127.

⁷⁹² MENESES, 1555, f. V.

⁷⁹³ *Ibidem*, p. 28.

⁷⁹⁴ BATAILLON, M. *Op. cit.*, p. 541-543.

Pedro Hernández per desterrar “tan bestial ignorància” exposa, en el segon llibre de l’obra, una distribució dels articles de la fe que poden variar de 12 a 14, en tres símbols que s’anomenen credo. L’explicació de cada un d’ells va acompanyada de la manera que han de ser resats: en silenci, cantats o en forma de doctrina, depenent de les circumstàncies en què fou revelada cada veritat per Déu. Així, el símbol dels apòstols es resarà en silenci perquè fou comunicat en un temps quan la veritat de la fe no era manifesta per tothom. El segon símbol és l’ordenat en el concili de Nicea (325) quan existia la clara necessitat de lluitar contra els heretges; s’havia de cantar en públic durant la missa, després que s’hagués predicat la veritat de l’Evangeli al poble, tal com hem vist que succeïa amb *Luz del alma cristiana*. Per últim, el símbol d’Atanasi, el qual fou afegit en un temps quan la veritat va ser torbada pels heretges, s’havia de dir al matí, en despuntar el dia, és a dir, al moment de desaparició de les tenebres, en forma de doctrina, recitat. A continuació, distribueix els articles per les matèries que contenen les obres de Déu i els misteris de la humanitat de Jesucrist per, a continuació, proposar un repartiment alternatiu seguint la proposta de cadascun dels apòstols responsables de l’enunciat dels dotze articles. Tota aquesta exposició té per objecte la comprensió per part de l’aprenent, el qual seguiria el mètode memorístic per a interioritzar el contingut. Pedro Hernández recomanava l’aprenentatge per matèries com a forma més fàcil de recordar.

De forma singular, la indicació del P. Alaejos sobre la consulta de les obres del frare Agustí, Alonso de Orozco⁷⁹⁵, comporta altres factors a tenir en compte. Per una banda, en elles la fe cristiana té com a objectiu combatre els errors dels jueus i musulmans els quals, obcecats, no havien reconegut la veritat manifesta de l’Església, difusora de la llum de Crist. Per l’altra, també observem referències a Duns Escot en quant a la llei divina, revelada com a mitjà per conèixer i arribar a Déu⁷⁹⁶, i d’altres referents a la mariologia. Aquests factors relacionen el beat Orozco amb Isabel, pel que respecta a la extensament mencionada conversió de jueus i a la defensa de les tesis d’Escot davant Pau III i els cardenals a Roma.

Finalment, un altre índex o llista es troba a la biblioteca d’El Escorial enquadrada en 4º sota el rètol *Papeles varios*⁷⁹⁷. Consta de quatre folis (144-147) escrits a doble columna

⁷⁹⁵ Alonso de Orozco (1500-1591). Estudià a Salamanca. Fou un reconegut predicador, reformador, cantor de la catedral de Toledo i predicador reial des del 1554. Va fundar el col·legi-convent de Maria de Aragón. Fou beatificat el 1882 i canonitzat el 2002.

⁷⁹⁶ HERRAN, 1991, 43.

⁷⁹⁷ RBME, *Papeles varios*. 19, reg. 49-II-28, f. 144r-147v. A la tapa anterior figura escrit “Curioso”. Aquest catàleg pot ser el resultat de l’encàrrec de la reina Maria Cristina a l’administrador Àngel Rull i als dos

amb el títol *Codices Bibliothecae Ms. qui nusquam impressi inveniuntur* i, encara que no es menciona l'autor de la llista, al principi figura el següent escrit: “La tabla del P. Alaejos de los Ms. sin imprimir que tiene el Escorial”. Segons la informació de Benigno Fernández, qui publicà la llista en *La Ciudad de Dios*, el P. Alaejos per catalogar un manuscrit com a inèdit va utilitzar la Biblioteca de Gesner publicada el 1545⁷⁹⁸. Com ja sabem pel catàleg comentat (X.I.17), l' *Orthodoxae fidei antidotum* no va ser mai publicat i, per tant, hauria de figurar a la taula de manuscrits inèdits però desafortunadament no hi és⁷⁹⁹.

La desaparició del *Tristis Isabella* probablement es degué a l'incendi que afectà la Biblioteca d'El Escorial el 1671, segons anotà el bibliotecari Antonio de San José: “Perierunt varia volumina ex his, quae in presenti catalogo (X.I.17) continentur, igne anno 1671”⁸⁰⁰. Resulten inquietants les notícies que sobre el succés publicà José Quevedo en la seva *Memòria* d'El Escorial on afirma que a l'incendi es cremaren més de quatre mil manuscrits denunciant la negligència amb què es tractà la comprovació dels sobreviscuts, en no efectuar-se una relació exacta⁸⁰¹.

La cerca de l'escrit al catàleg que es conserva a la Biblioteca Nacional de España, elaborat al segle XVIII per tal de registrar els manuscrits que sobrevisqueren a l'incendi, ha estat infructuosa tot i que la distància temporal amb què s'efectuà la comprovació tampoc garanteix de forma concloent que la desaparició fos conseqüència del foc⁸⁰².

bibliotecaris per verificar “un exacto y escrupuloso reconocimiento de todos los impresos y manuscritos antiguos y modernos que contenga la Biblioteca”, Real orden de S.M., Madrid, 20 de enero de 1838. QUEVEDO, 1859, 28-29.

⁷⁹⁸ FERNÁNDEZ, 55 (1901), 587-597.; GESNER, 1545. Per la data de publicació, la *Biblioteca* de Gesner no comprèn el període vital d'Isabel.

⁷⁹⁹ FERNÁNDEZ, 56 (1901), 273. El P. Benigno Fernández constata la seva presència en els catàlegs del 1577 i en el del 1603-1615 però no en aquest últim del 1901.

⁸⁰⁰ RBME, *Índice*, X.I.17, f. 1r.

⁸⁰¹ QUEVEDO, J. *Op. cit.*, p. 4.

⁸⁰² BNE, *Índice abecedario*, MSS/12922.

(Re)elaborant el model d'autoritat espiritual

Després de l'estada d'Isabel a la cort el 1534, la decisió d'ingressar en un monestir per complir el seu vot, tal com comunicava Estefania de Requesens a la seva mare Hipòlita⁸⁰³, podria interpretar-se com una conseqüència del rebuig sofert en no ser acceptada com a preceptora de la infanta Maria, però la consecució dels esdeveniments mostren que darrera d'aquest, en aparença impuls, s'estava gestant un projecte per al qual es requeria obtenir una autoritat que escapava de l'abast femení. L'objectiu d'Isabel es dirigia vers un apostolat social amb una vessant pública basada, no en la inspiració i revelació carismàtica o profètica, les quals no posseïa, sinó en la intel·lectualitat expressada a través de la paraula.

No descartem que amb anterioritat a la seva visita a la cort, Isabel tingués en ment aquesta idea. Des que va quedar vídua, passava llargues temporades retirada a les seves possessions baronials. Són diversos els documents que evidencien el freqüent acompanyament per un sacerdot, Francesc Mollet, rector de Sant Pere d'Altès⁸⁰⁴, qui també exercia com a notari del lloc. Una persona de confiança qui hauria actuat com a confessor i director espiritual. Durant aquest semi retir s'hauria dedicat a profunditzar en els coneixements teològics i filosòfics, així com en les diverses llengües: llatí, grec i hebreu que li servirien d'instrument per a la comprensió i lectura dels llibres de teologia,

⁸⁰³ AHUMADA, 2003, 149.

⁸⁰⁴ AHPB, Joan Castellar, *5è Manual 1524-26*, ref. 311-10, s. f. Barcelona, 14-04-1526; *Ibid.* Not. Francesc Sunyer, *15 llibre comú 1536*, ref. 326-60, s. f. Barcelona, 4-04-1536; ADS, Francesc Castellar, *Manual 9º*, s. f. Castell d'Altès, 29-06-1539. Posteriorment la rectoria d'Oliana i d'Altès serà ostentada per Joan Mollet, possiblement un familiar de l'anterior.

en una cerca de les fonts primeres, fet pel qual figura inscrita dins l'erudició humanista de l'època.

Durant la seva estada a la cort, va tenir l'oportunitat de conèixer diversos fets que incidirien posteriorment en la configuració del seu objectiu. El 3 de maig del 1534 moria Juana Vázquez Gutiérrez, coneguda com sor Juana de la Cruz, l'abadessa del monestir de Santa María de la Cruz situat a la població de Cubas de la Sagra, a Toledo. La seva fama de santedat era ben coneguda i difosa, podent-se considerar una de les santes vives del moment. Destacava, però, l'autoritat que com a dona havia assolit. El seu exercici ministerial, incloïa la jurisdicció de la parròquia de Cubas, annexada al convent per Cisneros, així com l'exercici de la prèdica pública. El seu estatus de religiosa terciària de sant Francesc, li atorgava, a més, una posició a mig camí entre la forma de vida regular i la laical, malgrat que la comunitat havia fet vot de clausura. Com indica María del Mar Graña, aquesta indefinició possibilitava una estratègia d'autorització que la facultava per actuar en altres àmbits, de manera que el seu l'apostolat actiu quedava justificat per la possessió d'un carisma profètic. Sobrepassats els límits estipulats en el corpus del dret canònic⁸⁰⁵, Juana de la Cruz va ser reconeguda com autoritat pel clergat, tot i que les seves prèdiques simulaven les dels sacerdots. La profecia i la predicció eren apreciades durant els primers anys del segle XVI i recolzades per l'arquebisbe de Toledo, alhora que gaudien de popularitat entre les elits castellanès. El rol desenvolupat per Juana com a reformadora franciscana, la seva capacitat salvífica i medidora entre allò terrenal i celestial i la lluita contra les idees luteranes, convertien a aquesta dona en instrument reforçador de la fe i de l'autoritat papal⁸⁰⁶. Malgrat aquesta posició de excepció, a la mort de Cisneros, sorgiren les veus crítiques i condemnatòries. Per una banda, la vicària del convent l'acusava de predicar públicament ja que “las mujeres, aunque fuesen religiosas no eran suficientes para ser cura de animas de personas seglares”⁸⁰⁷. Per l'altra, entrà en conflicte amb alguns clergues i amb el provincial de l'orde, els quals veien perillar l'estructures de poder eclesiàstiques masculines. La qüestió va provocar la destitució de Juana, càrrec al qual va accedir de bell nou després de la mort de la abadessa.

⁸⁰⁵ Aquest *corpus* format pel *Decret de Gracià*, les *Decretals* de Gregori IX o *Liber Extra*, el *Liber Sextus*, la *Clementinae*, les *Extravagantes* de Juan XXII i les *Extravagantes communes*, foren la font del dret canònic de l'Església catòlica fins el 1917.

⁸⁰⁶ GRAÑA CID, 2005, p. 601-622, p. 604.; Sobre sor Juana de la Cruz destaquen altres aspectes rellevants dins la història feminista. De la seva autoritat, exercici ministerial i defensa de la igualtat entre sexes, esdevindrà un model per altres religioses contemporànies i posteriors.

⁸⁰⁷ GRAÑA CID, 2005, 611.

L'autoritat assolida per sor Juana de la Cruz, així com les implicacions que comportaven situar-se en l'esfera pública d'una societat poc o gens preparada per visualitzar una dona amb poder, de ben segur foren factors a considerar per Isabel, qui també comptava en aquelles dates amb altres referents d'evangelització femenina: Petronila de Lucena⁸⁰⁸, germana de Juan del Castillo, i María, germana de Juan de Cazalla, totes dues d'ascendència conversa⁸⁰⁹.

Petronila va haver d'afrontar un procés inquisitorial a Toledo des del maig del 1534 fins el març del 1535. Acusada d'heretgia, involucrada pels errors “enllumenats” del seu germà i per la delació del sacerdot Diego Hernández, el retrat que mostra d'ella Stefania Pastore⁸¹⁰ obtingut de l'estudi del procés de Petronila, la defineixen com a segura, serena i clara, lluny de les passions que s'atribueixen a la debilitat femenina. El seu cas, a diferència del de María de Cazalla, no guarda molta relació amb les activitats que després desenvoluparà Isabel de Josa, encara que per la seva notorietat, constitueix un precedent de dona peculiar i ferma. Petronila va utilitzar al final del seu procés una estratègia diametralment oposada al seu caràcter que contrasta amb la seva personalitat. Una vegada va conèixer els mecanismes inquisitorials, recorregué a l'ús de dos elements decisius en la seva defensa. Per una banda, va reduir totes les acusacions formulades contra ella a una: la de la salvació universal. Petronila argumentà haver estat forçada per les circumstàncies i les companyies a parar atenció i reflexionar sobre la idea de la salvació universal, en relació a la paràbola de la vinya del Senyor. Aquest argument pel qual addueix confusió, es basa en la *imbecilitas*, element incorporat del dret romà per definir la d'inferioritat psicològica femenina. Neutralitzava, utilitzant el recurs evangèlic de sant Mateu, qualsevol ulterior qüestió dels inquisidors⁸¹¹. Com a segon element, va incorporar la *fragilitas* a través de la seva condició de donzella, enderrocant els arguments del seu principal opositor, el sacerdot Diego Hernández, qui l'havia molestada amb insinuacions amoroses. Petronila jugà bé les seves cartes, ja que obtingué una absolució imperfecta el març del 1535, encara que els seus béns foren segrestats i hagué de pagar cent mil maravedís.

⁸⁰⁸ No entrem en els detalls sobre els “enllumenats” ni sobre la totalitat de les acusacions i circumstàncies de Petronila que han estat abastament estudiades per Stefania Pastore. En els seus treballs basem la nostra reduïda al·lusió a Petronila. Veg. PASTORE, 57 (2007), 51-73; Íd., 2010.

⁸⁰⁹ Les dues dones procedien de famílies burgeses, tenien un cert nivell d'instrucció encara que desconeixen el llatí.

⁸¹⁰ “parece salirse de los moldes de lo femenino”: PASTORE, 57 (2007), 57.

⁸¹¹ Mt 20: 1-16.

El cas de María de Cazalla es pot relacionar amb Isabel per la seva inculpció de les acusacions de prèdica i docència. A l'octubre del 1534, es dictaminava tortura per a María, com a part del procés incoat contra ella per heretge, iniciat el febrer del 1532. Acusada d'enllumenada, s'havia relacionat amb Isabel de la Cruz i amb Pedro Ruiz de Alcaraz del cercle d'enllumenats de Guadalajara, els quals havien estat condemnats. Entre tots els càrrecs que se l'imputaven ens interessa en particular la proposició cinquena:

Ytem está notada de predicadora y enseñadora de doctrina que a solos Hombres sabios y de Orden sacro se conçe⁸¹².

Sense particularitzar en els detalls del procés, la defensa estigué articulada de forma magistral pel llicenciat Quemada i per María. Els fonaments del dret canònic exposats pel defensor es basaren en tres canonistes que gaudien de gran prestigi i difusió a l'època: Giovanni d'Andrea (1270-1348), Domenico de San Geminiano (m. 1436) i Pietro d'Ancharano (c. 1333-1416). Tots ells havien escrit diversos comentaris i glosses dels diferents llibres que conformaven el *corpus iuris canonici*, alguns dels quals s'havien imprès a principis del segle XVI⁸¹³. La consulta de les obres dels juristes era de la màxima importància, ja que a través de les glosses⁸¹⁴ que poden variar en extensió d'un comentarista a un altre i dels diferents casos afegits es podien interpretar les qüestions i les resolucions finals, fins al punt d'obtenir els arguments i les excepcions. Pel que fa a María, la seva fermesa va ser encomiable, donat que aconseguí refutar els testimonis que havia presentat a la *tacha*⁸¹⁵ en base a la imprecisió de les seves declaracions, sense haver de renunciar a la relació amb Isabel de la Cruz i Pedro Ruiz de Alcaraz, ni a les lectures de les obres d'Erasme⁸¹⁶. Entre tots els arguments emprats per María destaquem el següent:

Pluquiera Dios que para mi corrección e doctrina supiera yo la doctrina de los Santos qué⁸¹⁷ dize e que los entendiera para mi provecho porque aunque a las mugeres les está proyvido el predicar, no les está proyvido aprender y leer y hablar en cosas de Dios, particularment entre sí⁸¹⁸.

⁸¹² ORTEGA COSTA, 1978, 34.

⁸¹³ De Giovanni d'Andrea destaquen: *Novella sive commentarius in decretales epistolas Gregori IX; Liber Extra* (1234); les glosses de les *Constitutiones Clementinae* (1317); un comentari anomenat *Mercuriales* de la *Regula iuris* del *Liber Sextus* (1298) de Bonifaci VIII.; Domenico de San Geminiano: *Lectura super Sextum Decretalium*; Pietro d'Ancharano: *Commentarium super VI Decretalium*.

⁸¹⁴ Notes escrites als marges o interlineades d'un llibre que expliquen el significat del text.

⁸¹⁵ Llistat de testimonis que l'acusat presentava per a declarar en contra.

⁸¹⁶ BATAILLON, 2013, 209-211.

⁸¹⁷ Es refereix al testimoni Diego Hernández, qui va declarar en la seva contra i de qui havia endevinat el nom: ORTEGA COSTA, *Op. cit.*, pp. 226-7.

⁸¹⁸ *Ibidem*.

Aquest punt de la defensa prové de la *Summa Theologiae de sant Tomàs* qui a la qüestió de si la gràcia dels sermons, la saviesa i la ciència pertanyen també a les dones, resol el mateix que argumenta María⁸¹⁹. Sant Tomàs, primerament planteja si la qüestió és procedent per a continuació resoldre segons tres premisses fonamentades en la Bíblia, amb tres precisions. Amb la finalitat de mostrar la font argumental de María, transcrivim la resolució i la tercera precisió:

Respondeo dicendum quo sermone potest aliquis uti dupliciter. Uno modo private ad unum vel paucos, familiariter colloquendo. [...] Alio modo, publice alloquendo totam Ecclesiam. Et hoc mulieres non conceditur. Docere autem et persuadere publice in Ecclesia non pertinet ad subditos, sed ad praelatos. Magis tamen viri sudditi ex commissione possunt exequi, quia non havent huiusmodi subiectionem ex naturali sexu, sicut mulieres, sed ex aliquo accidentaliter supervenienti.

[...]

Ad tertium dicendum quod gratiam divinitus acceptam diversimode aliqui administrant, secundum diversitatem conditiones ipsorum. Unde mulieres, si gratiam sapientiae aut scientiae habeant, possunt eam administrare secundum privatam doctrinam, non autem secundum publicam⁸²⁰.

Del procés també crida l'atenció la resposta d'algunes dones citades a declarar. A totes se les pregunta si és costum de les dones catòliques llegir llibres de la Sagrada Escripura en romanç a altres dones devotes que no saben llegir. La majoria no sap respondre la pregunta. D'això, s'infereix la por que despertava entre la població la persecució vers els "enllumenats" a partir de la formulació de l'Edicte del 1525⁸²¹. Finalment María, obtingué una pena moderada consistent en una penitència pública a l'església de la seva parròquia davant les grades de l'altar sostenint una espelma, agenollant-se en el moment de l'elevació del sagrament i resant set pares nostres i set ave maries. Va haver de pagar també cent ducats d'or per les despeses del Sant Ofici.

Aquests casos exposats, dels quals Isabel tingué notícia per les dates en què es produïren i per la seva notorietat, van conformar uns precedents a tenir en compte. En aquest punt, cal considerar els aspectes que podia prendre com a model a seguir i els que calia descartar de les anteriors situacions.

⁸¹⁹ Dins el mètode escolàstic, els comentaris o *summes* es plantegen en forma de qüestions, exposant els arguments a favor i en contra segons les autoritats de les Sagrades Escripures i els Pares de l'Església per arribar a una conclusió. Són exercicis de conciliació i concordança entre afirmacions disperses. Algunes d'aquestes conclusions foren afegides als textos dels diversos llibres que regulaven el dret canònic.

⁸²⁰ "Utrum gratia sermonis sapientiae et scientiae pertineat etiam ad mulieres." POTTER, 1990, XLV, 132, Part II, 2a2ae, Qüestió 177, art. 2.

⁸²¹ Sobre l'Edicte contra els "enllumenats": SELKE, 54.2 (1952), 125-152.

7.1. El model religiós híbrid

La indefinició, ambigüitat o el situar-se en una posició intermèdia entre la vida monàstica i la vida laica, era el que, en part, havia permès a sor Juana de la Cruz desenvolupar un ministeri d'apostolat. Aquest factor també l'apreciem en Isabel de Josa⁸²².

Vers el novembre del 1534, Isabel ingressava al monestir de Santa Clara de Lleida. Retornava al lloc on havia viscut. A primera vista, es podria interpretar com la cerca d'allò familiar i conegut fruit d'un moment de crisi, però la successió dels esdeveniments ens porten a afirmar el contrari. Primerament, escollí Lleida i no algun dels convents de clarisses de Barcelona. El motiu podria ser la condició d'aquest monestir en concret.

Santa Clara de Lleida era un cenobi que depenia dels frares Franciscans Conventuals. A diferència dels de Barcelona, a Lleida no tenim notícies de les visites dels reformadors ni de conflictes dins la comunitat. Tan sols sabem que vers el 1481 van traslladar-se des del *Secanet* de Sant Salvador, lloc incòmode i perillós fora els murs, per ocupar l'antic convent dels frares Observants de Sant Francesc situat dins la ciutat, a un indret denominat *del Clot*. Sota la invocació de santa Clara, ja que prèviament s'havia denominat de Santa Elisabet, la comunitat hi va romandre fins el 1576, data en la qual varen canviar a l'Observança⁸²³. Es tractava d'una comunitat reduïda, que el 1550 comptava amb deu monges⁸²⁴, nombre que anà disminuint fins a tres en el moment de la seva nova fundació.

El gener del 1535, Pere Antoni Beuter⁸²⁵, escrivia des de Lleida a Hipòlita Roís de Liori. Aquesta li havia encarregat l'entrega de dues cartes, una de les quals anava dirigida a Isabel. Beuter informava que:

⁸²² Al llarg de la història han estat diverses les estratègies emprades per les dones per fer sentir la seva veu, com utilitzar altres passatges de les Escriptures en justificació de la prèdica pública, re anomenar els seus discursos com a tasca docent, enfrontar-se a les restriccions institucionals o crear-ne d'altres alternatives. Veg. KIENZLE; WALKER, 1998, p. XV.

⁸²³ MATEU IBARS, 54. 215-16 (1994), 947

⁸²⁴ *Ibidem*, p. 948.

⁸²⁵ Durant alguns anys estigué al servei d'Hipòlita Roís de Liori. Fou historiador, beneficiat de la seu valenciana, capellà de l'arquebisbe Erhard de la Marche i, a Roma, protonotari i predicador apostòlic (1540). A València ostentà la càtedra de Sagrada Escriptura. Escrigué diverses obres on es reflecteix una influència erasmista, entre elles destaca la *Primera part de la història de València* (1538).

Les lletres de vostra senyoria he precurat de donar, la una s'és donada, l'altra que era de la senyora dona Ysabel de jossa tinc encara perquè no era ací; àn-me dit que és a Barcelona y que ha de tornar molt prest, quan sia así jo la visitaré⁸²⁶.

Desconeixem l'assumpte que Hipòlita volia comunicar a Isabel, però la seva absència ens indica que durant aquest període de permanència al convent, estava ja involucrada en diverses gestions. El seu noviciat degué ser interromput pel casament del seu fill Guillem amb Elena de Cardona el 13 de maig del 1535. En el document apareix com a persona laica sense cap referència al seu estatus religiós, a diferència de com consta en un altre document del 4 d'abril del 1536, on figura com a monja professa del monestir de Santa Clara de Lleida. A l'acta sobre la venda d'un terreny de vinya hi figura inserida la llicència del provincial dels Frares Menors, Miquel Pons, on la faculta per actuar en nom propi i en el del seu fill Guillem:

Nos, fratrem Michael Pons provincialis beati francisci ordinis fratrum minorum provincie aragonum in a vos senyora dona Isabel de Josa monge e professa del monastir de Sancta Clara de la ciutat de Leyda salutem in domino, com vos per conservatio del patrimoni de vostre fill don Guillem Ramon de Josa e altrament entenguam en \indicir/ vos en tractar y negociar alguns actes y negocis semilars lo que obstant la vostra professió en dit orde de Sancta Clara fer no.u podíeu sense nostres licentia e facultat y siam stats supplicats per part vostre que dita licentia vos donassem y atorgassem per tant, ab tenor de la present a vos donam y atorgam licentia y facultat y potestat de tractar \vendre alienar y comprar/ inir y fermar y stipular tots y qualsevol actes y contractes axi en nom vostre com de dit vostre fill, y si mester serà qualsevol altres y sobre aço fer y fermar qualsevol instruments necessaris y per dita raho y altrament entrevenint en juy y fora juy devant qualsevol jutges e persones y portar, finir y tractar totes e qualsevol causes, plets y controversies mogudes y movedores entre vos o lo dit vostre fill y qualsevol altres persones y fer tot lo que necessari sia sobre dites coses e no resmenys tots y qualsevol contractes, negocis, tractes o plets per vos fets, fermats y portats per mes fermetat aquells tots y sengles los loham, approbam, rattificam y confirmam volents y dettinents aquells haver y obtenir tota fermetat y plenitud de dret axi propriament com si ab nostres precedents y expresses licenties y facultat fets fermats y exiquits dits actes y plets fossen. En testimoni de la qual cosa vos fem la present sotascrita de ma nostra a iiii de abril del any de la nativitat del senyor any M D XXX VI frater Michael Pons provincialis qui concedit ut supra propria manu utque promatrix⁸²⁷.

La llicència va ser comprovada pel notari apostòlic i reial, Francesc Sunyer. Malgrat ser l'única de la que disposem, evidència de forma concloent que Isabel era monja clarissa professa alliberada de la clausura “lo que obstant la vostra professió en dit orde de Sancta Clara fer no.u podíeu sense nostres licentia e facultat”. També es fa referència a altres permisos atorgats anteriorment, per la qual cosa advertim que el període de noviciat

⁸²⁶ Carta de Pere Antoni Beuter a Hipòlita. Lleida, 18 de gener del 1535: AHUMADA, 2003, 437. L'historiador valencià estava llavors al servei d'Hipòlita. L'altra carta probablement estava dirigida a Damià de Liori, cabiscol de la Seu de Lleida, un possible parent d'Hipòlita: BOLÒS; SÁNCHEZ-BOIRA, 2014, III, 1711.

⁸²⁷ AHPB, Francesc Sunyer, *15 llibre comú 1536*, ref. 326/60, s. f. Barcelona, 4 d'abril del 1536.

d'Isabel degué ser un tant irregular. Per delimitar la data de la seva professió com a monja, sabem que l'octubre anterior encara no ho era. Una època ens indica que en aquella data es trobava a Agramunt, lloc de residència del seu fill i, pel que indica el document, també d'ella en aquell moment⁸²⁸. Per tant, els vots els va pronunciar entre finals de l'any 1535 i principis del 1536. Totes aquestes dades són les que ens aboquen a un estatus religiós ambigu en el qual advertim una trajectòria autònoma i autoritzada mitjançant llicències provinents del cardenal protector de l'orde, que en aquelles dates era Francisco de Quiñones⁸²⁹, cardenal de Santa Creu de Jerusalem (1475-1540), i del provincial de la província d'Aragó, Miquel Pons. Tanmateix, la independència que a partir de l'abril del 1536 mostra vers el claustre de Lleida ens adreça a asseverar que la seva professió com a monja fou realitzada seguint el protocol acostumat, és a dir, presentant carta mitjançant la qual es comprometia a seguir els vots de vida religiosa - pobresa, castedat i obediència, obtenint una dispensa especial que no l'obligava a estar subjecta a la clausura del seu monestir. Aquesta situació d'excepció, probablement, var estar justificada per la qualitat intel·lectual d'Isabel qui amb la creació d'una nova congregació adreçada vers un servei assistencial i docent, omplia un buit existent a la ciutat de Barcelona, activitat promoguda recolzada pel bisbe Joan de Cardona, el seu consogre.

Una qüestió d'autoritat femenina

Arran de la complexitat del seu estatus religiós, sorgeix l'interrogant sobre si era necessària la seva professió dins l'orde clarissa per immediatament després abandonar el convent i fundar una comunitat de beates⁸³⁰.

Per l'experiència d'Isabel a la cort i pel context que hem mostrat respecte a la situació d'altres dones, l'autoritat de la que s'havia de revestir per portar a terme el seu projecte requeria d'una legitimació. Els seus coneixements teològics, els quals pretenia aplicar vers la docència en el sentit més ampli i de l'època, "la conversió", havia d'anar en

⁸²⁸ AHPB, Joan Lluís, *16º protocollum 1535*, ref. 296/15, s.f. Barcelona, 25 d'octubre del 1535: "Apocha firmata per nobilem domnam Isabelam que fuit uxor nobilis domni Guillermi Raimundi de Iosa, quòndam, in vicaria Cervarie et Acrimontis populati."

⁸²⁹ Rebé el nomenament de Cardenal protector de l'orde franciscà l'any 1530: RIGHETTI, 1955, I, 1144-1147.

⁸³⁰ Aquesta és la qüestió que Vanessa Martín Nicolás plantejava a la seva intervenció sobre la intervenció d'Isabel de Josa en la Confraria de la Sang el 2016 en el marc d'un Congrés de l'AHEIM celebrat a Saragossa l'octubre del 2016: "¿Qué necesidad tenía de professar si su actividad la podía realizar como terciaria?" MARTÍN NICOLÁS, 2017, II, 644.

paral·lel a un estatus religiós destacat. Dins la jerarquia monàstica femenina, el càrrec més alt era el d'abadessa. El conflicte es presentava en obtenir-lo i a la vegada poder exercir aquest ministeri social. Les dates documentades mostren el ràpid decurs dels esdeveniments a partir del seu retorn de Madrid. Són fites calculades. A la llicència del provincial dels Frares Menors emesa l'abril del 1536 és següent, el maig següent, l'establiment al monestir del Peu de la Creu on s'instal·là amb diverses "germanes". A falta d'altres dades, notem com ja havia reunit un grup de dones disposades a entrar en una congregació de marcat caràcter assistencial, fet que requeria una preparació prèvia. Com a "Mare" del grup, Isabel ostentará el càrrec d'abadessa.

Aquesta titularitat també va despertar una certa incredulitat entre alguns historiadors que breument tractaren el tema. Joan Creixell argumentava que segurament, en ocupar el que havia estat un monestir, se l'havia assignat de forma popular aquest nom⁸³¹. Sobre aquesta hipòtesi cal puntualitzar que, si fos aquest el cas, no apareixeria documentada com abadessa en l'aprovació de les constitucions de la Confraria de la Sang i dels Desemparats ni en el document de ratificació de la confraria efectuat a la cúria episcopal⁸³². També posteriorment, figura com a tal a la indulgència a favor de l'església del monestir del Peu de la Creu, emesa el 1551 pel Cardinal Domenico de Cupis, protector dels orfes de Roma, súplica de la "dilecta nobis in Christo domina Elisabeth de Josa de Cardona abbatisa dicti monasterii"⁸³³. Per altra banda, comptem amb exemples en altres institucions de caràcter similar, on el màxim càrrec és el d'abadessa com al convent de San Juan de la Penitencia i al col·legi annex per a donzelles anomenat Casa de Santa Isabel de Hungría⁸³⁴.

Com veurem, l'instrument que Isabel utilitzava tant per la docència com per les fundacions i el seu manteniment era la prèdica, exercida de forma també pública. Pels precedents exposats, aquesta era una activitat vetada que requeria d'una legitimació atorgada pels alts càrrecs eclesiàstics. Calia, a més, trobar l'esclatxa jurídica que ho fes possible.

A diferència de sor Juana de la Cruz, les prèdiques d'Isabel tindran un caràcter didàctic i exhortatiu. Es basaran en el coneixement, no en la revelació, i en una habilitat especial per comunicar amb la seva audiència. Qualificades sovint com a càlides, produïen un

⁸³¹ CREIXELL, 1922, 294, n. 1

⁸³² ADB, Govern i justícia, *Communium*, Vol. 62 (1541-1615), f. 18r-v. Hi figura com "nobilis et reverenda domina Isabel de Jossa abbatissa monasteri Pedis Crucis."

⁸³³ AMA, Perg. G1-18.A; sobre aquest punt el meu treball: SÁEZ GARCÍA, 2015, 41.

⁸³⁴ ABAD PÉREZ, 2 (2014), 1-88.

efecte positiu vers els fidels, els quals contribuïen i recolzaven de diverses maneres les fundacions. Per altra banda, considerant l'exemple de Maria de Cazalla, es mantindrà en tot moment dins l'ortodòxia, a més, no seran prèdiques de base exegetica ni tampoc hermenèutica encara que utilitzarà en algun moment, exemples dels Pares de l'Església o de la Bíblia.

Amb tot, el fet de ser una dona, encara que religiosa, la situava dins l'anomalia social. I donada aquesta realitat, la seva forma de vida havia d'entrar dins els paràmetres de la virtut i humilitat, evitant aglutinar grups de seguidors i seguidores. Les seves iniciatives havien de cobrir les necessitats assistencials de caràcter benèfic, sostingudes només amb les aportacions dels fidels i sense rendes per al seu manteniment. Amb totes aquestes característiques evitava resultar una amenaça per la jerarquia eclesiàstica masculina i, per contra, un instrument útil, fet complementat amb el caràcter innovador de les seves fundacions.

7.2. Els fonaments canònics de la prèdica pública femenina

La participació de la dona a l'esfera pública era considerada un assumpte immoral. Prenent com a base la primera carta de Pau als Corintis on subjectava la dona a l'autoritat masculina, també hi figurava la repercussió moral que comportava que parlés a l'Església⁸³⁵. Altres prejudicis derivats de la interpretació d'alguns passatges de les Escriitures també estigmatitzaven la dona instruïda, oradora i visionària. La literatura popular i el folklore de l'època són un reflex fidedigne d'aquesta realitat que transcendia el debat entre els escolàstics respecte a la prèdica, instrucció i docència, plasmada en cobles i literatura d'autor⁸³⁶. La polèmica, també va quedar immersa en la disputa originada sobre la preeminència femenina a la "querella de les dones", on es recollien els *exempla* de santes, profetesses i diaconesses de l'antiguitat. En defensa de la utilitat de la

⁸³⁵ Sant Pau, 1 Cor. 14: 35b: "no és correcte que una dona parli en la congregació."

⁸³⁶ Per exemple, al *Cancionero de Stúñiga*, Carvajales escrivia: *guádaos de la muger que ha plática e scientia*. Posteriorment, Juan de Valdés en el seu *Diálogo de la Lengua: guárdate de muger latina y de moça adivina*. En clara al·lusió a les "enllumenades". Citats a: LÓPEZ ESTRADA, F. "Las mujeres escritoras en la Edad Media castellana." A: FONQUERNE, Y. *La condición de la mujer en la Edad Media*. Madrid: Ed. Universidad Complutense, 1986, p. 12 i 11 respectivament.

prèdica i escriptura femenina s'alçaren plomes com la de Teresa de Cartagena a la primera meitat del segle XV, qui des de la seva situació de malaltia i sordesa, escrivia que “la lengua por sí sola no es provechosa sino en dos cosas: la una es loar y bendexir a Dios, la otra predicar al pueblo”⁸³⁷. Cal puntualitzar que a causa de les acusacions de plagi emeses per alguns humanistes incrèduls sobre l'autoria de Teresa, ella va escriure un altre llibre titulat *Admiración de las obras de Dios*, on argumentava que a les dones els hi havia esta concedida la Gràcia de la mateixa manera que als homes⁸³⁸.

L'argument sobre la Gràcia, utilitzat per Teresa, prové de la *Summa Theologiae* de sant Tomàs d'Aquino⁸³⁹ qui plantejà la qüestió: “Utrum gratia sermonis, sapientiae et scientiae pertineat etiam ad mulieres”. Emprant la dialèctica, pròpia de l'escolàstica, concorda la cita de Pere en la que afirma que cadascú ha rebut el do de la Gràcia per utilitzar en favor del proïsme⁸⁴⁰, amb la ja coneguda de Pau, “mulieres in Ecclesiis taceant”⁸⁴¹, i de Timoteu: “docere muliere non permito”⁸⁴². Tomàs d'Aquino conclou que la dona pot ensenyar de forma privada a uns pocs, però no públicament. Els motius expressats són esgrimits en base a la condició del sexe femení. En aquest punt, n'exposa tres: el primer pren com a autoritat el llibre del *Gènesis*⁸⁴³ on diu que la dona està subjecta al baró; a continuació, propugna que ensenyar i persuadir és ofici dels prelats (*ex officio*) i únicament per necessitat seria desenvolupat per la dona (*ex beneficio*); finalment, torna a recórrer a l'Antic Testament, concretament a l'Eclesiàstic del qual interpreta que el col·loqui de les dones provoca la libidinositat: “Colloquium illius quasi ignis exardescit”⁸⁴⁴. Els comentaris de sant Tomàs, anaren paral·lels i continuats per altres teòlegs i comentaristes de les *Decretals*, com Enric de Gant al darrer terç del segle XIII, els quals ens interessen en la mida que obriren la possibilitat a l'excepció de la prèdica femenina. Aquest, també partint de la igualtat en l'administració de la Gràcia, proposava la predicació femenina privada amb finalitat docent *ex beneficio charitatis*⁸⁴⁵. Fins aquest punt coincideix amb sant Tomàs, però el seu raonament va més enllà en afirmar que en tres casos les dones poden predicar públicament. Basat en el segon *Llibre de Reis* 22:14 i

⁸³⁷ TERESA DE CARTAGENA. *Arboleda de los enfermos*. El text procedeix de l'edició de Lewis Joseph Hutton, 1967.

⁸³⁸ TERESA DE CARTAGENA. *Admiración operum Dey*. Ed. de Hutton, 1967.

⁸³⁹ POTTER, *op. cit.*, p. 132.

⁸⁴⁰ I Pere, 4: 10.

⁸⁴¹ I Cor. 14: 34.

⁸⁴² I Tim. 2: 12a.

⁸⁴³ Gen. 3: 16.

⁸⁴⁴ Eccl. 9: 8-9.

⁸⁴⁵ ENRIC DE GANT, *Summae quaestionum ordinarium*, 1.11.2.3. Cit. a SPREADBURY, 2001, 134.

en el segon de *Cròniques* 34: 22, respecte a la profetessa Hulda, el comentarista utilitza els tres supòsits presents en la glossa al Decret de Gracià: per avergonyir els homes efeminats, per escassetesa de sacerdots i predicadors davant la necessitat de conversió d'infidels, i per privilegi⁸⁴⁶. Per completar aquest argument, Hugguccio de Pisa (m. 1210), ja havia establert la distinció entre dona comuna i abadessa, de manera que:

Mulieres in conventu publico silicat in ecclesia ascendendo pulpitem et faciendo sermonem as populum non presumant. Sed si est abbatissa secreto in claustro potest suas monachas docere⁸⁴⁷.

Les seves decisions adquirien tal relleu, que foren inserides a les *Decretals* de Gregori IX, formant part del cos jurídic canònic. Val a dir que Hugguccio defineix l'ensenyament com un tipus de predicació, que en cas d'absència del clergue a qui competeix l'ofici, una dona "santa i docta" podria realitzar exhortacions i admonicions⁸⁴⁸. Malgrat la diversitat d'opinions contraries entre els comentaristes com la d'Abbas Siculus (c. 1425)⁸⁴⁹ qui ho reprovava, i les diverses transgressions entre *iure* i *facto*, durant el segle XVI s'imprimiren diversos comentaris, alguns amb més claredat que altres, que recopilaven totes les glosses, adicions, sentències dels concilis i del Pontífex. Ente ells destaquem el de Juan de Torquemada⁸⁵⁰ i el Filippo Decio⁸⁵¹, els quals afegeixen clarament l'exclusió de la prohibició per a predicar de les dones "ab acto legitimo" o "cum autoritate superioris" respectivament.

De igual forma que Maria de Cazalla i el llicenciat Quemada orquestraren la defensa contra la proposició que l'acusava de predicar públicament, Isabel fonamentà la seva legitimitat en lleis canòniques⁸⁵². És mitjançant els anteriors supòsits desenvolupats que procurà situar-se dalt l'escala jeràrquica monacal com abadessa, a les quals les hi era permesa la docència i com a dona docta i virtuosa, per poder exercir per caritat i utilitat, l'exhortació i admonició. En paraules de Torquemada: "in claustro vel capitulo, vel choro potest Abbatissa docere monachas, & converses, & et conversos & eis praedicare"⁸⁵³.

⁸⁴⁶ L'argument d'Enric de Gant, està basat en la llei *Multi sacerdotes, et pauci sacerdotes, multi nomine, et pauci in opere* del Decret de Gracià, d. 40, c. 12. *Cit.* per SPREADBURY, *Op. cit.*, p. 137.

⁸⁴⁷ Hugguccio, *Summa decretorum*. *Cit.*, SPREADBURY, *Op. cit.*, p. 137.

⁸⁴⁸ *Ibidem*, "...docere, id est predicare; hoc est enim officium sacerdotis...sed tamen in eorum absentia possunt exortari, admonere."

⁸⁴⁹ Abbas Siculus, el nom del qual era Niccolò de'Tudeschi.

⁸⁵⁰ TURRECREMATA, I, 1578, 237.

⁸⁵¹ DECIO, 1535, f. 11v.

⁸⁵² Basem l'afirmació en el permís pontifici que obtingué per predicar recolzat per les decisions del canonista Filippo Decio que analitzem més endavant.

⁸⁵³ TURRECREMATA, *Op. cit.*, p. 237.

7.3. Entre límits i fissures.

Similarment a altres dones que han exercit un rol social, Isabel també s'hagué d'afrontar a alguna resistència. Tan sols tenim evidència, donat l'ampli escenari de les seves prèdiques, d'una controvèrsia que tingué lloc durant la seva estada a Roma l'any 1545.

El fet va ser recollit per un frare anònim dominic de Sevilla⁸⁵⁴. Caracteritzat com anècdota, una altra manera d'indicar que es tractava d'una irregularitat o fet extravagant, desvela les resistències que la prèdica pública d'Isabel produí, protagonitzades per persones de les quals l'autor guarda l'anonimat i que van recórrer al Papa. A tal efecte, Pau III reuní una comissió formada pels doctors Juan de Arce i Nicolau de Moratell, els quals havien de valorar la legitimitat de les prèdiques públiques que Isabel realitzava a Roma.

Juan de Arce⁸⁵⁵, qui mantenia una estreta amistat amb Antonio Agustín⁸⁵⁶ i el seu cercle d'humanistes, es trobava a Roma en aquell moment⁸⁵⁷. Havia estudiat arts a la Universitat de Alcalà, on es va doctorar per després continuar amb els estudis de Teologia. A Alcalà possiblement coincidí amb lleidatà Nicolau de Moratell, qui el 1529, any d'ingrés a Alcalà d'Arce, ostentava la càtedra de Prima de sant Tomàs.

Pel que relata l'anècdota, Arce es postulà contrari a què Isabel prediqués al·ludint a la primera carta de sant Pau als Corintis: “mulieres in ecclesiam taceant” i al IV Concili Cartaginès, pel qual “mulier quantumcunque docta in conventu viros docere non presumit”, mentre que Moratell, adoptà una posició moderada argumentant “que predicar no podia la mujer, però que leer bien podia”. La resposta de Moratell⁸⁵⁸ fou requerida per

⁸⁵⁴ SÁNCHEZ CANTÓN, 1948, 164-165.

⁸⁵⁵ Juan de Arce (1510-1564). Canonge de la Catedral de Palència i eminent teòleg a Trento, va ser un destacat humanista. Amb el mateix nom, hi hagué un auditor de la Cúria a Roma, que ulteriors indagacions el descarten en base a la cronologia com a participant en la comissió. Rectifiquem el que afirmàvem a SÁEZ GARCÍA, 2015, 51.

⁸⁵⁶ Antonio Agustín era auditor de la Rota des del 1544.

⁸⁵⁷ Juan de Arce (1510-1564) escrivia des de Palència el 20 de maig a Antonio Agustín, ciutat on acabava de regressar de la seva estada a Roma: BERNAL, 45. 125 (1988), 502.; El 1551 va ser nomenat teòleg de Carles V per Trento on destacà pels seus raonaments i domini de la patristica. Posteriorment, exercí el càrrec de Penitenciari de la Catedral de Palència. Entre les seves obres destaquen el *Cerimonial* de la Catedral, *Tratado sobre el Breviario Romano* i diverses cartes erudites.

⁸⁵⁸ Nicolau de Moratell, originari de Lleida, ingressà com a col·legial de San Ildefons a la Universitat d'Alcalà de Henares el 1521 on figura registrat com abat de la santa Església de Lleida: AHN, *Universidades*, Lib. 1233, f. 11. Va obtenir el grau de batxiller el 26 de setembre del 1523; el de llicenciat el 18 de novembre del 1526 i el de doctor el 2 de febrer del 1528. Va ser consiliari del Col·legi Major el 1527; catedràtic d'Arts el període (1524-28) i de la Major de sant Tomàs (1529-1531), encara que Andrés

Pau III, el qual volia “oir lo que de parte de ella se dezía”, és a dir, l’opinió d’algú que conegués Isabel. Ambdós, a part de ser originaris de la mateixa ciutat, coincidiren a Lleida l’any 1535, Isabel com a monja de Santa Clara i Nicolau de Moratell qui, com a canonge de la Seu de Lleida, exercia de mestre dels escolans⁸⁵⁹. El maig del 1536 ocupà la càtedra de Sagrades Escripures per exprés designi del bisbe de Lleida, Jaume Conchillos qui la fundà als Estudis Generals com a resposta per la preocupació general que despertava l’ensenyament de la Teologia a la capital del Segre⁸⁶⁰.

El *Floreto* dona com a referència la base jurídica canònica que s’emprà a la consulta: el tractat *De regulis iuris* de Filippo Decio. L’advocat havia format part de la darrera generació de juristes de tradició medieval. La seva obra gaudia de gran prestigi ja que amb ella, Decio establí els principis i els criteris metodològics per l’estudi de la llei. Per al cas d’Isabel degueren consultar el capítol “Lex Femine” on tracta de la predicació de la dona. La glossa XVI, qüestió I recull que la dona podia predicar amb autoritat del superior⁸⁶¹. El relat de l’anècdota amplia la informació afegint que amb dispensació del Papa, podia predicar ja que el diaca no podia predicar sense la llicència del bisbe, en clara al·lusió a què Pau III era la més alta autoritat a Roma i, per tant, podia concedir la llicència a Isabel. Finalment en el text l’autor anònim cita el dictamen del Papa: “Voglio que todos se aprovechen de su doctrina, y no quiero que predique, sino que lea”. Segons el frare dominic, Isabel feia els seus sermons amb un llibre, “no porque leía en el libro palabra, sino por forma”⁸⁶² revelant-nos d’aquesta forma una de les estratègies utilitzada per poder accedir a l’esfera pública en matèria religiosa⁸⁶³.

Entre la crítica i allò anecdòtic, el relat confirma el que posteriorment es presentaran com a evidències de les seves prèdiques. Per altra banda, l’autor degué ser persona molt propera als esdeveniments donat el seu coneixement del procés i citacions textuales. Tanmateix, l’anàlisi del relat ens aporta com a dada interessant l’ús del verb llegir, el qual

Ibañez Arana el fa constar fins l’any 1532: IBAÑEZ ARANA, 1967, 5; MARTÍNEZ ALBIACH, 1975, 482; Va morir el 15 de gener del 1545: TARRAGONA, 40 (1979), 314. Respecte a la data de la seva mort i l’aportada al *Floreto*, s’ha de tenir en compte que a Roma es datava segons l’any de l’encarnació que començava el 25 de març, mentre que a Catalunya es datava segons la nativitat de Jesús, és a dir, el nou any s’iniciava el 25 de desembre.

⁸⁵⁹ FITÉ I LLEVOT, 1992, 454.

⁸⁶⁰ GONZÁLEZ; BUSQUETA, 2000, p. 178.

⁸⁶¹ DECIO, F. *Op. cit.*, f. 11v.

⁸⁶² SÁNCHEZ CANTÓN. *Op. cit.*, p. 165.

⁸⁶³ Estratègies similars foren utilitzades per altres dones en diferents àmbits. Per exemple les Ursulines, sota l’empara de la docència també exercien el ministeri de la predicació. La seva estratègia consistí en aprofitar la falta d’una definició clara entre les dues funcions aconseguint el permís del Papa per ensenyar a les noies la doctrina cristiana de forma pública. Veg. LIERHEIMER, 1998, 212-226.

també implicava ensenyar, com ho feien els catedràtics. Cal destacar, però, que el fet desenvolupat a Roma, accentua la hipòtesi sobre la independència d'Isabel respecte a Ignasi de Loiola i els Jesuïtes, els quals no són presents al procés per a testimoniar a favor o en contra d'Isabel.

Sobrepasant els límits. Les prèdiques d'Isabel

Some [women] based their authority on divine inspiration, others were authorized by their communities and a few by the hierarchy of the dominant Church.

Women Preachers and Prophets, XIV.

La qüestió de la prèdica femenina va començar a ser objecte d'interès entre els estudiosos a partir de la darrera dècada del segle passat⁸⁶⁴. Arran d'això, sorgí el debat sobre el concepte de predicació, sobre la seva equiparació o no amb el ministeri sacerdotal masculí i, en conseqüència, l'adequació en la utilització de la paraula “sermó” per designar l'ensenyament per dones en l'àmbit conventual i privat, a causa de la seva associació durant l'època medieval i moderna amb l'activitat dels clergues durant la celebració de la missa⁸⁶⁵. Gabriela Zarri, partia de la base definitòria dels conceptes “predicar”, “apostolat” i “mare espiritual”, per concloure, en base a l'única prèdica pública de Domenica del Paradiso (1473-1553), de la que es té constància, que el discurs públic femení era profètic, distanciant el terme de la seva accepció actual⁸⁶⁶. Tanmateix, en relació amb la definició d'aquesta pràctica, incloïa temes com la funció, l'espai i l'autoritat femenina⁸⁶⁷. Aquest darrer aspecte era un dels contemplats per Ronald E. Surtz en el seu pioner estudi sobre la Santa Juana, on exposava la importància del context en el qual varen ser autoritzades les prèdiques de la terciària franciscana Juana Vázquez o Juana

⁸⁶⁴ A finals del s. XX aparegueren amb gran força diversos estudis sobre la matèria compilats en el volum anteriorment citat de B. KIENZLE i P. J. WALKER, *Women Preachers and Prophets Through Two Millennia of Christianity*.

⁸⁶⁵ La reticència a utilitzar aquest terme per part d'Alexander Minis, ha estat assenyalat per BUSH, 2016; MINNIS, 2010, 47-82.

⁸⁶⁶ ZARRI, 2004, 159-177.; També distingeix entre dos tipus de prèdiques: l'edificadora realitzada per la abadessa o priora dins el claustre i la pública de caràcter profètic: Íd., 2010, p. 177-196.

⁸⁶⁷ VALERIO, 1994, 177-296.

de la Cruz (1481- Cubas,1534), la correspondència amb les necessitats psicològiques dels creients i la seva funció com a mediadora entre la divinitat i el poble, incloent-hi les més altes autoritats civils i religioses. El seu estudi proporcionava un dels trets comuns a les prèdiques emanades de les beates, religioses i mares espirituals italianes i castellanes: una estratègia de legitimació davant l'exclusió ministerial femenina, basada en la revelació i en les visions de sant Pau autoritzant la prèdica femenina⁸⁶⁸. En correspondència amb els anteriors temes, el debat de gènere respecte el lloc de la dona en els ministeris de l'Església, sorgia amb renovat ímpetu. Ho feien notar William Marx i Alcuin Blamires, els quals assenyalaven que, malgrat representar un signe de modernitat, la qüestió havia estat recurrent al llarg de la història obligant a l'Església de Roma a considerar i defensar la tradicional exclusió femenina dels oficis eclesiàstics, precedida per la també exclusió del saber i la instrucció⁸⁶⁹. Els fonaments teològics que silenciaven la veu pública femenina, les justificacions i les comptades excepcions que permetien la docència de la dona en l'àmbit privat durant època medieval foren recollides en la tesi doctoral de J.M. Spreadbury, assenyalant, però, la constatable disparitat entre la doctrina oficial i la pràctica popular⁸⁷⁰. Amb tot, els estudis focalitzats en el període Baix Medieval i primera Època Moderna, basats majoritàriament en l'anàlisi de biografies i sermons recollits als monestirs, se centren en casos individuals, a partir dels quals és possible extreure alguns trets comuns que defineixen la prèdica femenina com una pràctica portada a terme per abadesses o prioros al si del convent amb la intenció d'instruir les seves filles espirituals. Pot tractar-se d'una prèdica edificadora o el desenvolupament d'un ministeri carismàtic, profetitzant públicament en pro de la reforma de l'Església i la salvació. Aquest darrer activisme religiós el trobem exemplificat en María de Santo Domingo, la beata de Piedrahita. Totes elles apareixen relacionades amb l'acció mediadora pròpia del sacerdoci d'àmplia incidència pública, l'autoritat de les quals era reconeguda socialment per la seva inspiració divina i acompanyada, en nombrosos casos, per una veneració comparable a les *sante vive*⁸⁷¹.

⁸⁶⁸ SURTZ, 33.2 (1984), 483-491.; Respecte a les visions de sant Pau com a justificació per a la predicació, coincideixen Juana de la Cruz i Domenica del Paradiso. Aquesta última recollida dins l'anàlisi sobre Domenica per VALERIO, 1994, 182.

⁸⁶⁹ BLAMIRE; MAX, 3 (1993), 34-63; La qüestió de gènere respecte a les visions de la Santa Juana també ha estat tractada per SURTZ, 1990.

⁸⁷⁰ SPREADBURY, *Op. cit.*, 107.

⁸⁷¹ GRAÑA CID, 2012, 69-79. Especialment interessants els aspectes de lideratge i apostolat en Juana de la Cruz i María de Santo Domingo a "Ministerios femeninos y roles clericales", p. 77 i seg.

Aquest espai femení de base profètica estigué recolzat, a vegades de forma inintencionada, pel mateix clergat⁸⁷². A Castella, concretament, assistim durant els primers anys del segle XVI a una promoció vers aquestes beates visionàries i profètiques per part del cardenal Cisneros⁸⁷³ i per diversos oficials reials, així com pel mateix Carles V qui demanava consell a Juana de la Cruz sobre matèries d'Estat. Aquesta potenciació recolzada pel recolliment i l'Observança franciscana, desaparegué amb la mort de Cisneros el 1517, iniciant-se llavors la persecució del moviment dels "enllumenats" que comportà la disminució de la pràctica profètica femenina⁸⁷⁴.

Una altra característica comuna a aquests estudis sobre les visionàries, a part de centrar-se en el període baix medieval i pre-tridentí, és la seva focalització en l'aspecte emocional femení i la seva inserció dins el corrent crític erasmista que posicionava les "enllumenades" contra l'arrogància dels doctes i dels representants de la teologia escolàstica. Resta encara per aprofundir la relació d'algunes d'aquestes dones amb els coneixements de Teologia, de "forta empremta bíblica" i "subjectes a fortes disquisicions doctrinals", com ja assenyalava Adriana Valerio el 1995⁸⁷⁵. Sembla que aquesta tendència compta amb propostes interessants com les apuntades per Kathe E. Bush⁸⁷⁶ qui desenvolupa en l'anàlisi dels sermons de la bolonyesa Caterina Vigri (1413-1463), una interpretació de base intel·lectual en comptes d'emocional. Aquesta vessant ve donada pel contingut dels sermons els quals reflecteixen una proposta diferent com a mitjà per arribar al coneixement de Déu. Posteriorment al declivi de la profecia, propiciat per diversos factors com la dialèctica del discerniment d'esperits i els límits de l'ortodòxia en el terreny teològic, hauríem d'afegir el que en termes jeràrquics eclesiàstics suposava el canvi d'una anomalia discreta a la incrementada devoció i augment de seguidors que

⁸⁷² Encara que aquest espai no fou sempre constant, és representatiu dels debats medievals i moderns entre el clergat sobre l'autoritat femenina. Claire WATERS afirma que les dones empraven diferents estratègies de reafirmació transcendent les limitacions de gènere. Per exemple, Caterina d'Alexandria utilitzava les mateixes eines retòriques, persuasives i bíbliques que els homes: WATERS, 2004, 121-142.

⁸⁷³ Per exemple, Cisneros es va encarregar que el *Libro de la Bienaventurada Angela de Fulgino* (Toledo 1510) es traduís i es distribuís als diferents convents franciscans de la diòcesi. També, va fer suprimir aquells fragments que mostraven una visió crítica contra les revelacions del *Tratado de la vida espiritual* (Toledo, 1510) de sant Vicent Ferrer: SURTZ, 33.2 (1984), 488, 491.

⁸⁷⁴ ROEST, 2005, 65-84.

⁸⁷⁵ VALERIO, 1995, 156. Adriana Valerio ofereix com a imatge iconogràfica *La Disputa de la Trinitat* de Andrea del Sarto (c. 1518), on apareix Maria Magdalena formant part de la discussió mantinguda entre san Sebastià, sant Agustí, sant Llorenç, sant Pere Màrtir i sant Francesc d'Assís.; La iconografia sobre santes com Magdalena o santa Caterina predicant al púlpit, ha estat assenyalada com a model de pràctica femenina en època medieval. Tanmateix, constitueix una font històrica que reflecteix l'acceptació social i cultural de la prèdica en dones santes: GARCÍA HERRERO, 2013, 299-328.

⁸⁷⁶ BUSH, K. E. *Op. cit.*, 27.

algunes d'aquestes dones visionàries, “enllumenades” i deixades a l'amor de Déu, arribaren a tenir.

Aquest nou model de dona religiosa, allunyada del coneixement profètic, afermada en ensenyar una vida de perfecció cristiana dins el claustre a través de les seves homilies, com Caterina Vigri⁸⁷⁷ o mitjançant la prèdica pública i fundacional d'Isabel de Josa constitueixen un nou repte d'estudi.

Una qüestió de mètode

Els sermons públics d'Isabel es revelen com una activitat femenina insòlita dins el món catòlic de l'època. Aquesta afirmació necessita de certes matisacions, ja que no comptem amb suficients estudis sobre dones que desenvoluparen una activitat similar dins l'àmbit públic durant el segle XVI. Per altra banda, estaria constreta a uns límits confessionals determinats sense ignorar que a Europa, des de mitjans de segle, arrenca un moviment femení lligat a la Reforma protestant que reivindica la seva capacitat instructiva, oratòria i espiritual pública⁸⁷⁸. També amb aquesta asseveració deixariem de banda l'acció pastoral de les dones valdeses, problema que Isabel viurà de prop durant la seva estada a les terres del Piemont. Aquesta proximitat, constituirà posteriorment una crítica contra la seva activitat oratòria, sent comparada amb les predicadores valdeses.

Fou durant els últims anys de vida d'Isabel quan s'inicià una campanya bel·ligerant contra l'heretgia valdesa la qual, emparada en la defensa de la fe catòlica, traslluïa un rerefons polític motivat per un fort intent d'estabilitzar els territoris novament en mans del duc de Savoia. Les primeres iniciatives per contrarestar la difusió de l'heretgia valdesa, tenyida en aquell moment per les idees reformades, foren portades a terme per les missions de diversos membres d'ordes religiosos. El primer en actuar fou el jesuïta Antonio Possevino, qui basava la seva acció en la predicació a Lucerna, Valle Pellice, una empresa que no evitarà l'esclat de la violència per ambdues parts. Aquestes missions deixaren alguns testimonis que palesen el rol de les dones valdeses dins les seves

⁸⁷⁷ ROEST, 2005, 79. L'autor assenyala que Caterina en els seus sermons “refuses to give in to an overly sweet and emotional spirituality” apuntant que li desagradaven les “ecstatic experiences”. Recordem que Isabel de Josa també expressava per boca d'Araoz el no ser “donada a revelacions.”

⁸⁷⁸ Sobre el moviment protestant femení i la defensa de la predicació pública femenina: WILKS DOLNIKIWSKI, 1998, 199-211.

comunitats. Com a exemple, disposem de les memòries del prior catòlic de Lucerna, Marco Aurelio Rorengo, membre d'una família noble de la zona:

Cominciorono alcune Donne al principio della Riforma di far le Predicanti, & è di meraviglia, che non habbino perseverato, credo però, che lo potriano far ragionevolmente per lo “cinquieme article de Foy”, tuttavia non intendo, che si continui, però nel interpretar la Bibbia, questo lo fano senza dubbio; Ritrovandomi io una volta ad essequir certi commandi di M. R. alloggiato in casa di un hoste della pretesa riforma, entrò in discorso meco⁸⁷⁹, supponendo egli, che la Chiesa Romana avesse aggiunto molte cose alla Scrittura Sacra [...]. Comparve la serva dell'Hoste, la quale volle assumer la parte del Padrone, & entrar meco in conferenza [...] onde giudicai i più conveniente alla serva d'impiegar sua “persuasion interieure” à lavar le trippe, e gl'interiori de gl'animali scorticati dal suo Padrone, che di trattar meco delli dubbii della Scrittura. È però certo, che le Damigelle, e Donne tutte legono la Bibbia, & ogn'una pretende intenderla, e di darne suo parere⁸⁸⁰.

Deixant a part la reprovació sobre la prèdica femenina i la lectura de la Bíblia, també cal destacar el tema de la persuasió interior que l'autor emfatitza amb l'ús del francès en una crítica vetllada a les missions dels jesuïtes i el seu programa aplicat a la conversió. Aquest contemplava un temps de reflexió interior com a primer pas per conduir l'individu vers la pròpia elecció de vida que, en aquest cas, consistiria en la conversió a la fe catòlica⁸⁸¹.

L'exemple permet la comparació amb la crítica efectuada per una ploma femenina. La precursora del romanticisme italià, Diodata de Saluzzo⁸⁸² emprà el mitjà literari com a forma d'expressió personal. A la seva novel·la *Isabella Losa*, basada en Isabel de Josa, posa en boca d'Emanuel Filiberto, duc de Savoia, la reprobable activitat d'Isabel. L'argument, basat en fets històrics⁸⁸³, sobre els quals aprofundirem en un altre capítol, revela l'opinió de l'autora propera al cercle catòlic conservador torinès del segle XIX.

Atenint-nos al món catòlic, cal destacar que a meitat del cinc-cents, s'inicià un procés en el qual prima la definició de la catolicitat, dels seus dogmes i de la rígida ortodòxia

⁸⁷⁹ *Meco*: amb mi.

⁸⁸⁰ RORENGO, 1649, 311. Convé precisar que l'activitat religiosa femenina dins les comunitats valdeses es retrotrau al segle XII amb el grup dels pobres de Lió. Involucrades en l'ensenyament, predicació i, en menor mesura, en l'administració dels sagraments. Les fonts, però, són escasses i provinents de testimonis processals i polemistes. Amb l'adhesió dels valdesos a la Reforma protestant, les dones quedaren relegades de la predicació. BENEDETTI, 1 (2004), 165-188.

⁸⁸¹ Equiparat al primer estadi dels *Exercicis Spirituels*, el temps de reflexió interior era aplicat als allotjats a les institucions jesuïtes per a un canvi de vida que emergia de l'elecció personal: LAZAR, 2005a, 153.

⁸⁸² Diodata Saluzzo Roero (Torí 1774- 1840). Va ser una escriptora que cultivà sobre tot la poesia. Va escriure *Novelle* seguint l'exemple d'Alessandro Manzoni. Pertanyent a l'*Accademia della Arcadia*, fou la primera dona en ser admesa a l'Acadèmia de les Ciències de Torí (1808) fundada pel seu pare.

⁸⁸³ En la introducció, Diodata especifica algunes de les fonts utilitzades per les seves novel·les. Respecte a Isabel de Josa, menciona *Istoria delle donne scientiate* de Marcello Alberti, publicada a Nàpols el 1740, p. 54.

aplicada a les diòcesis on l'activitat pastoral es dirigirà vers la formació del clergat i el control de les institucions religioses, especialment les femenines.

L'espiritualitat activa femenina compta amb alguns casos precedents al d'Isabel. Com hem vist, trobem en la Santa Juana (1481-1534), alguns trets similars que enllaçarien vers una posició dinàmica que opera en el camp de la transformació eclesial i política. La confluència de factors, tals com la renovació espiritual de base franciscana són presents en ambdós casos. La juxtaposició de l'Humanisme i l'empenta transformadora femenina, àmpliament representada en la "Querella de les dones", aporta valors femenins actius que en els casos de Juana i Isabel es mostren a través de la prèdica pública autoritzada. És en aquest espai d'interrelacions complexes on s'insereix una pràctica reservada en exclusiva als homes d'Església. Isabel dirigirà aquests esforços cap la millora social de les dones, mentre que Juana de la Cruz, a través dels seus sermons, exposa un projecte teològic basat en la concepció cristiana d'igualtat entre els sexes i de proposta salvífica, que coincideix amb el formulat per l'Humanisme⁸⁸⁴. Abundant en el factor diferencial, aquest estaria centrat en l'aspecte profètic dels sermons de la Santa Juana. S'inscriuen en un moment d'auge de l'espiritualitat Observant franciscana iniciant-se amb anterioritat a les persecucions contra el moviment dels "enllumenats" a diferència de les prèdiques d'Isabel, que s'alinearien amb idees més de concepció escotista segons les quals, es pot arribar a Déu a través de l'intel·lecte. Malgrat que el contingut de les seves prèdiques no ens ha arribat, sí que sabem que la postura d'Isabel és d'escepticisme pel que respecta a les revelacions⁸⁸⁵. Com hem vist en un capítol anterior, en tractar el col·loqui entre Araoz i Isabel, la diversitat i unitat de carismes, a propòsit de les revelacions i visions en les dones, era un dels tòpics acostumats⁸⁸⁶.

Aquest activisme femení, desproveït de qualsevol element que el pugui relacionar amb tendències poc ortodoxes, pròpies de les santes vives o beates "enllumenades", és essencialment pràctic, ja que les seves activitats estigueren dirigides vers tres finalitats: la d'exhortar al poble a exercir la caritat, la d'instruir-lo i la conversió.

⁸⁸⁴ GRAÑA CID, 84.330 (2009), 447-513; Íd. 34 (2008), 55-65.

⁸⁸⁵ MHSI, *Ep. Mixt.* I, p. 34.

⁸⁸⁶ El tema és recurrent en algunes de les cartes d'Ignasi dirigides a dones. Tanmateix, ho trobem en paraules del dominic Bañez respecte a l'aprovació dels escrits de santa Teresa de Jesús: *acostumbraba Satanás transformarse en Ángel de luz y engañar las almas curiosas y poco humildes*. Cit. ALABRÚS.; GARCÍA CÁRCEL, 2015, 111.

8.1. Evidències de prèdica pública

En tractar les dues fundacions més importants d'Isabel, la del Collegio delle Orfane a Vercelli i la Casa de Santa Maria del Soccorso a Milà, és imprescindible posar de relleu el sistema utilitzat per erigir les noves institucions. Es tracta d'un fet diferencial i singular que no observem en altres establiments similars creats per dones. La predicació, com a pràctica usual lligada a les activitats d'Isabel ha estat evidenciada durant l'època que va residir al monestir de Santa Maria del Peu de la Creu, durant la seva estada a Roma, a Niça, a Vercelli i a Milà. La seva constatació ha pervingut, a falta d'altra documentació, restringida a testimonis i a alguna referència bibliogràfica on es posa l'accent en la peculiaritat d'haver estat efectuada per una dona docta, més que per la temàtica emprada, funcionalitat i objectiu.

El primer àmbit on enquadrem les seves prèdiques és el de Barcelona amb la finalitat de promoure les donacions pel manteniment i la docència de les òrfenes que tenia acollides. L'autora de la crònica del convent dels Àngels relatava que Isabel predicava al poble al monestir de Santa Maria del Peu de la Creu⁸⁸⁷. De forma similar ho recollien Juan Pérez de Moya⁸⁸⁸ i Jeroni Pujades⁸⁸⁹. Fins aquí podríem estar parlant d'elements llegendaris assignats a Isabel a no ser per la declaració de Miquel Canyelles efectuada el 1595 en el procés de beatificació d'Ignasi de Loiola, el qual va presenciar la prèdica pública d'Isabel:

Domina praestantissima et magnae integritatis et honoris multarum etiam literarum, ita quod eam viderit testis publice habere contionem; supradicta autem scit testis quoniam sic ea viderit⁸⁹⁰.

Si d'autoritat es tracta, el Pare Gil, jesuïta i director del procés, ho reafirmava amb les següents paraules: Isabel de Josa, “quae cum licentia praelati sedens praedicabat in ecclesia”⁸⁹¹.

L'exclusivitat de la qual sembla ser objecte Isabel en relació a l'apostolat femení, ha portat a expressar per part d'alguns estudiosos certa incredulitat. Fou el cas del també jesuïta Pedro Murillo Velarde, qui malgrat ser qualificat per un dels seus biògrafs com a

⁸⁸⁷ AMA, *Memoria y Recopilació de especies varias sobre el Convent antich y del nou del Peu de la Creu*, f. 92r.

⁸⁸⁸ PÉREZ DE MOYA, 1583, f. 319v-320r.

⁸⁸⁹ PUJADES, 1831, VII, Lib. XIV, cap. VIII.

⁸⁹⁰ MHSI, *Scripta II*, 289-290.

⁸⁹¹ MHSI, *Scripta II*, 397.

persona d'una "mentalidad, a veces, notablemente abierta frente a prejuicios usuales de su época" (segle XVIII)⁸⁹², s'alarmava que Isabel hagués predicat i explicat els llibres d'Escot davant els cardenals a Roma, possiblement per la seva formació professional com a censor, en recollir en la seva *Compendiosa memoria de los varones más insignes en virtud*: "Todo es muy particular, y raro, si es cierto, y daría mucho que censurar."⁸⁹³

Certament, la valoració des d'una òptica post-tridentina o basada únicament en els nombrosos catàlegs de dones virtuoses on figura Isabel, provoca una imatge irreal que ha arribat fins l'actualitat. Per altra banda, la repetició i traducció de les fonts utilitzades pels autors de les llistes de celebritats femenines donà com a resultat algunes confusions, i l'atribució a Isabel d'una prèdica a la Catedral de Barcelona que no es produí. Dins l'àmbit historiogràfic, l'errada sorgeix el 1620 amb Francisco Agostino della Chiesa⁸⁹⁴, segurament a través de la consulta de l'obra de Juan Pérez de Moya del 1583 on afirma que Isabel "predicava sentada en una silla en una iglesia de Barcelona (que dicen el pie de la Cruz) sermones de gran doctrina". La titularitat de la Catedral de Barcelona sota el nom de la Santa Creu, similar a la del monestir on Isabel predicava públicament, fou la causa de la confusió.

El segon marc on registrem mencions a les seves prèdiques fou Roma. En aquest cas l'objectiu no era el de promoure una fundació pròpia, sinó possiblement el de col·laborar amb les obres iniciades per Ignasi de Loiola a Santa Marta i a altres institucions assistencials. Per aquest motiu i, donat que el permís havia de ser atorgat per l'autoritat eclesiàstica de la diòcesi, va necessitar llicència del Papa. Aquesta va ser la prova definitiva on s'emmarca la tan difosa i repetida exposició de la teologia de Duns Escot davant Pau III i els cardenals. Com a acreditació d'aquest fet, disposem del testimoni de Guillem Postel⁸⁹⁵ qui va coincidir a Roma amb Isabel. El succés va aparèixer registrat a *Les tres-merveilleuses victoires des femmes du Nouveau-Monde* publicat a Venècia el 1553:

⁸⁹² L'afirmació de l'autor es refereix a la tolerància expressada per Murillo vers la participació de forma moderada en balls, festes i jocs en contrast amb altres opinions contràries per part d'alguns religiosos, que hem extrapolat en referència a Isabel. Aquí el matís "a veces" cobra ple sentit: DÍAZ DE LA GUARDIA, 14 (2001), 449.

⁸⁹³ MURILLO VELARDE, 1752, X, 82.

⁸⁹⁴ CHIESA, 1620, 197-198.

⁸⁹⁵ Guillem Postel, coneixia Isabel de Josa ja que era a Roma des del 1544 com a novici jesuïta. L'any següent va ser acomiadat de la Companyia per les seves prediccions i profecies. Va continuar a Roma, probablement a la presó pels seus escrits fins el 1547: BERNARD-MAITRE, 1951, 227-243.

Nous avons veu en notre temps à Rome la Signora Isabela Rosera (*sic*)⁸⁹⁶, gentilmemme Espagnola, du temps du Pape Paule, faire profession de lire les plus difficiles oeuvres Latins de l'Escot avec tres grand audictore de Cardinaux & gens doctes⁸⁹⁷.

Com a confirmació disposem de la declaració efectuada per Estefania de la Concepció, Rocabertí al segle, durant l'anteriorment mencionat procés del 1595. Era la filla d'Anna de Gualbes i besneta d'Elionor Ferrer Sapila, persones relacionades amb Ignasi de Loiola i molt properes a Isabel de Josa: "Ut Romae coram sua sanctitate ipsa praedicaret"⁸⁹⁸.

En aquest cas concret, més que una prèdica va ser una exposició mitjançant la qual Pau III i els cardenals podien exercir una avaluació del nivell intel·lectual i teològic d'Isabel. Les qüestions del franciscà del segle XIV Duns Escot, no foren escollides a l'atzar. Isabel, com a monja clarissa instruïda, estava versada en un dels teòlegs més emblemàtics del franciscanisme que alhora era un dels més durs d'explicar donada l'extrema dificultat conceptual del seu sintètic llatí⁸⁹⁹. Bona prova d'això, són els Capítols generals de l'orde franciscana celebrats durant el segle XVI on es reconeixia la falta de bons catedràtics perquè "no todos eran aptos para las sutilezas de Escoto"⁹⁰⁰. Cal tenir en compte l'actualitat del tema, ja que durant l'estada d'Isabel a Roma es va celebrar el Concili de Trento on tingué lloc una forta controvèrsia entre els franciscans i els dominics. Els primers, seguint la defensa de la immaculada concepció de la verge, propugnada per Duns Escot, s'enfrontaren a la posició contrària defensada pels dominics. El fet fou notori durant la sessió V del Concili, celebrada el dia 17 de juny del 1546 que tractava del decret sobre el pecat original⁹⁰¹. D'aquella prova davant els cardenals, Isabel sortí exitosa, obtenint permís pontifici per predicar públicament i des del púlpit.

Entre els diversos historiadors que aporten notícies sobre Isabel de Josa destaquem Giovanni Battista Modena. És el més proper en el temps a Isabel. El 1564, data de la seva mort, l'historiador i canonge de S. Eusebio de Vercelli comptava amb set anys. En els seus escrits comunica l'arribada d'Isabel de Josa i d'Elisabet Roser a la població piemontesa a la tornada de Roma el 1547. Aquestes informacions li varen ser transmeses pel seu pare, Bartolomeo, qui havia mantingut un estret lligam amb Isabel amb motiu de

⁸⁹⁶ En l'apartat de la "(des)configuració d'Isabel de Josa", analitzem i expliquem els motius de les diverses confusions amb el seu cognom.

⁸⁹⁷ POSTEL, 1553, 21-22.

⁸⁹⁸ MHSI, *Scripta* II, 340.

⁸⁹⁹ SARANYANA, 15 (2012), 53.

⁹⁰⁰ Citat a: ANDRÉS, 1976, 120.

⁹⁰¹ La immaculada concepció de la Verge va estar defensada pel cardenal bisbe de Jaén, Juan Pacheco i recolzada pels jesuïtes Diego Laínez i Alfonso Salmerón. SFORZA PALLAVICINO, 1851, I, 183.

la creació de la Casa dels nois orfes recolzada per la confraria de Betania. Dins el paràgraf dedicat a Isabel de Josa, destaca la seva titulació com a doctora en Teologia, element que es repetirà en nombroses referències i del qual no disposem de cap certesa. També deixa constància dels permisos obtinguts per predicar:

Fu di gran nome di costumi, e santità di vita in Vercelli Isabella Losa Cardona Spagnuola dottorata in Teologia talmente che buona licenza del Vescovo, Inquisitore⁹⁰², e Superiore predicava in pulpito nelle chiese⁹⁰³.

Altres historiadors de Vercelli que registraren la fundació del Collegio delle Orfane, l'esmenten. D'entre tots ells, cal destacar aquells que introdueixen alguna novetat, comenten o mencionen les seves prèdiques. Un dels que més tracta aquest aspecte és Francesco Agostino della Chiesa, bisbe de Saluzzo, qui va desenvolupar importants càrrecs com a conseller d'Estat i custodi dels arxius ducals durant el regnat de Carlo Emanuel I de Savoia. D'entre les novetats introduïdes per aquest historiador cal comentar la referència a França, així com la funció de les prèdiques a Itàlia:

Passando per la Francia venne in Italia, dove nelle principali Città con le sue dotte, e sante prediche non solo indusse i popoli ad abandonar i vitii, e peccati; ma anco à fondare molti hospitali, e luoghi pii per i poveri orfanello, & orfanelle⁹⁰⁴.

Prosseguint cronològicament i historiogràficament, Carlo Amadeo Bellini també al·ludia a les seves prèdiques “in pulpito”⁹⁰⁵. De forma similar, altres historiadors van utilitzar com a fonts estudis anteriors sense aportar altres elements innovadors⁹⁰⁶. El 1769 Giovanni Antoni Ranza completava les dades ofertes pels altres escriptors amb un discurs que tenia com a finalitat justificar la irregularitat de la prèdica femenina encarnada per Isabel:

In tempo di aquesta sua reggenza (duc Carlo II de Savoia) era permesso dal Vescovo ad Isabella non tanto per la sua dottrina, perchè ammaestrata nelle lettere Ebreë, Greche, e Latine, e laureata pubblicamente in Teologia quanto per la bontà dei costumi e l'austerità della vita, di predicare in pulpito nelle chiese, il che praticava già prima in sua patria, e in altre città della Spagna, e adoperò anche nella Francia durante il suo viaggio, e poi in molte parti d'Italia⁹⁰⁷.

Per treballar a la seva obra, el sacerdot Ranza va comptar amb l'ajut de Giovanni Battista Campora, qui va compilar les dades presents a les escriptures relacionades amb la

⁹⁰² L'inquisidor de Vercelli era Giacomo Barillis da Tollegno (1540-1565), TIBALDESCHI, 22-23 (1984), 7.

⁹⁰³ *Cit.* AVOGADRO DI QUINTO, 1861, 15-16.

⁹⁰⁴ CHIESA, *Op. cit.*, 197-199.

⁹⁰⁵ BCV, *Sezione manoscritti e rari*, Ms. A-31, BELLINI, 1568, f. 98.

⁹⁰⁶ Per exemple Marcello ALBERTI, *Op. cit.*, 53-54. Va utilitzar com a font l'obra de Francesco Agostino Della Chiesa.

⁹⁰⁷ RANZA, 1769, 62-65.

fundació del col·legi de les òrfenes. Apreciem, però, que a diferència dels altres historiadors, destaca la forma de vida per sobre la qualitat de les seves exposicions (*dottrina*). Tanmateix, esmenta el viatge i activitat a França sense concretar que es tracta de Niça, on també comptem amb referències sobre l'acció exhortativa dirigida al poble amb el propòsit de posar remei a la decadència de l'únic monestir femení cistercenc per a transformar-lo en el de Santa Clara:

Vedendo detta Donna Isabella, persona intelligente e religiosissima, in quale stato di decadenza trovavasi l'unico monastero que fosse in Nizza prese a cuore di ricostruirlo e con le esortazioni e gli incoraggiamenti persuase le autorità ed i cittadini ad assecondare i suoi propositi⁹⁰⁸

Entre finals del segle XVII i principis del següent, Innocenzo Fileppi, apuntava l'existència d'una autorització en pergami que facultava Isabel per exhortar públicament als fidels de Vercelli vers l'obra pia de les òrfenes:

Ab episcopo facultate, ex pergamine publicas habebat conciones quibus Vercellenses ad opera pietatis accendit⁹⁰⁹.

També a Milà, una monja clarissa Observant de *San Bernardino alle Monache* ho registrava a la crònica del convent corresponent a l'any 1553:

Nota como a 6 Giugno che fu l'ottava del Corpus Domini intra nel monasterio una tarcerolla gran donna di sangue stirpa Regali vidua spagnola con degno privilegio dalla Santitudine dil pappa di potere predicare in ogni citta e luogo sia de suo volere, et fece una delle degne prediche dil sacramento e della vergine Maria che in 40 anni che sono al mondo mai abbi udito (la pare). Et avanti intrassè la fece la confessione e' prese lo sacramento, puoi andamo in parlatorio di sopra a fare la ditta predica, ateso fusseme astrettà aprire la farrata a consolatione de certe gentildonne divote et travagliate. El nome della ditta Signora fu Isabella de Ragona (sic) de anni circa 60.

E piu a 13 steso la su detta Signora fece una altra bellissima predica nella Giesa di fuora con audienza de signori e signore⁹¹⁰.

La religiosa, de la qual desconeixem el nom, especificava el tipus de llicència papal que fou atorgada a Isabel per predicar. Aquesta, li permetia exercir l'activitat a qualsevol lloc i ciutat encara que Isabel demanava permís al bisbe de la diòcesi, com figura en altres referències. Un punt a destacar sobre la seva presència a San Bernardino és la temàtica de les prèdiques, donat que pràcticament mai es mencionen. La del dia 6 de juny tingué lloc al parlador, per tant, seria equiparable a una prèdica dins l'àmbit conventual. No

⁹⁰⁸ BRÉS, 1919, 42.; També, "Donna Isabella Fossa (*sic*) di Cordona, et qui avait fortement engagé les habitants de Nice à restaurer le Monastère abandonné". *Cit.* RANCE-BOURREY, 1908, p. IX.

⁹⁰⁹ ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. IV, núm. 809, "Memoria relative alla Ven. Isabella Losa de Cardona estratto dels manoscritto del can. Teologo Innocenzo Fileppi", s. f. Còpia manuscrita autenticada.

⁹¹⁰ ASM, *Fondo Religione*, p. a., busta 1774, f. 64v.

constituïria un fet insòlit si no fos per la presència de “gentildonne divote”, que conferia al sermó el rang de semi públic. En aquella ocasió va parlar sobre el sagrament i la verge Maria. Podem deduir que en la primera, es referiria a la freqüència de l’Eucaristia, tema adient per les clarisses, les quals seguint l’exemple de santa Clara haurien de mostrar fervor per la comunió, com ho descrivia sor Bienvenida de Perusa en el procés de canonització de la santa:

[...] madonna Clara se confesaba frecuentemente, y con gran devoción y temblor recibía el santo sacramento del Cuerpo de nuestro Señor Jesucristo, hasta el extremo de que, cuando lo recibía, temblaba toda⁹¹¹.

La freqüència dels sagraments i de l’Eucaristia era un assumpte candent al segle XVI defensat pels jesuïtes com a proveïdor de grans beneficis espirituals. El tema també remet a la veneració vers l’Eucaristia mostrada pel franciscà Duns Escot, com va deixar palès Rafael el 1509 a la *Disputa del Sagrament*⁹¹², pintada al sostre de l’Estància de la Signatura ubicada al Vaticà que corresponia a les habitacions privades del papa Juli II.

Dins la mateixa línia d’actualitat, el tema de la verge Maria, connecta directament amb les dues referències anteriors. La mariologia en el beat Duns Escot constitueix un dels punts centrals en la seva defensa de la immaculada concepció de la Verge, alhora que formulava la funció activa de la maternitat en oposició a les idees aristotèliques i tomistes sobre el paper passiu de la dona en la concepció del fill⁹¹³.

El sermó públic d’Isabel dirigit a una audiència la qual pretenia conscienciar sobre la necessitat d’ajudar les dones desemparades de Milà, possiblement tractà de Maria com la Mare dels homes qui, a través de Jesucrist, actuà com a medidora en l’obra redemptora de la humanitat. Aquesta idea recollida per sant Agustí i expressada en les *Lletanies de la Verge*, defineixen l’aportació de Maria a la redempció com a restauradora i regeneradora d’aquestes dones. Suposava la reintegració a un estat previ al pecat i el naixement a una nova vida per les meretrius, les dones pobres i les abandonades que Isabel pretenia acollir.

L’apostolat d’Isabel en pro de la fundació de Santa Maria del Soccorso delle Anime fou presenciada pel frare de sant Jeroni, Paolo Morigi:

⁹¹¹ Declaració de sor Bienvenida de Perusa efectuada el 24 de novembre del 1253 al claustre de Sant Damià d’Assis. La traducció al castellà: OMAECHEVARRÍA, 1999, 60-115.

⁹¹² El tema correspon al *Triomf de l’Església o el Triomf de l’Eucaristia per simbolitzar la Teologia*.

⁹¹³ MANELLI, 2009, 78-79.

La sua fondatrice fù una per nome Isabella, nobilissima Spagnola, di Sangue Regale Ragonese. Questa con autorità Papale predicava pubblicamente nelle Chiese, & io presente autore, in Milano sono stato ad udire delle sue Prediche⁹¹⁴.

Però sens dubte, l'aportació més detallada sobre el lloc que ocupava quan predicava dins l'església, la trobem de la ploma del valencià Pedro Pablo de Ribera. Aquest autor que residí a Itàlia, era un canonge Regular Lateranense – orde de San Salvador- qui després d'haver-hi ingressat obtingué de la infanta Caterina Micaela, duquesa de Savoia, una canongia a l'abadia de Carmagnola, a Torí, per després traslladar-se a Vercelli i, finalment, a Venècia⁹¹⁵. En la seva obra, on exposa la biografia de vuit-centes quaranta-cinc dones, localitzem tres apuntaments coincidents amb Isabel de Josa consignant curosament la font d'informació a excepció d'un d'ells. El motiu evident és que durant la seva estada a Vercelli va assabentar-se d'un fet singular. A l'església de l'abadia Lateranense de Sant Andrea, havia predicat una dona, el nom de la qual va preferir ometre. Els detalls precisos, evidencien un contacte directe amb fonts orals de les persones encara vives que havien conegut Isabel, o escrites trobades als arxius de Sant Andrea:

Una sorella de'Duchi di Gandia Spagnoli, venne in Italia alla devotione di Roma: la quale era si dotta, e devota che Paolo Terzo Papa le concesse di predicare. Al cui ritorno in Spagna passando a Vercelli, nella chiesa di S. Andrea (collegiata di Canonici Regolari Lateranensi) stando in piedi al corno dell'Altare maggiore, fè un dotto, & elegante Sermone, con non poca di tutta la Città ammiratione⁹¹⁶.

El que sorprèn és la relació que estableix entre Isabel i Francesc de Borja. Sobre aquesta qüestió trobem dues línies de raonament: la primera consistiria en una relació familiar equívoca ja que l'única germana del duc anomenada Isabel, sor Joana Baptista, era monja del monestir de Santa Clara de Gandia. Es tractaria d'un intent per establir connexions de parentiu i properes, possiblement, al mateix Ribera. La segona, giraria vers la interpretació de la paraula "sorella" entenent-la com a vincle de familiaritat dins un orde religiós o, en aquest cas, per la proximitat d'Isabel als jesuïtes.

Finalment, sense escàndol dels ciutadans i amb l'aprovació dels bisbes Paulo Alciato (1645) i de Giovanni Pietro Solaro (1747), la predicació de la paraula de Déu i el ministeri de l'apostolat d'Isabel, quedà registrada, dins el proemi de les constitucions del Collegio delle Orfane:

⁹¹⁴ MORIGI, 1603, s. p.; Paolo Morigi (1525-1604).

⁹¹⁵ ROSINI, 1649, II, 181-183.

⁹¹⁶ RIBERA, 1609, 290.

[...] tutta infervorata nell'Amore Divino, emulando il Ministerio Apostolico con volontaria povertà, peregrinando per la Italia, andava visitando li sacri Templi, in quelli riprendendo gli altrui vizii, ed indegnando la vera strada per indirizzarsi al Paradiso, indi li Peccatori riduceva alla via della salute, e con singolare meraviglia di ciascuno faceva palesi quelli alti segreti de quali altresì le Donne sogliono essere incapaci; congiungeva la beata Donna con la predicazione della parola di Dio la vita, e fatti esemplari, e per dar motivo ad ognuno di pietà, e materia d'usare misericordia verso il poveri di Cristo, con ogni diligenza da pii, e fedeli Cristiani procacciava buone, e larghe elemosine, e quelle dispensava poi in Fabbriche, Spedali, e Collegi a beneficio de'poveri come in più luoghi l'Italia ne rende piena testimonianza⁹¹⁷.

Es tracta d'una lloança a la figura d'Isabel de Josa, qui es constitueix en model salvífic i espiritual on s'emmiralla la confraria de San Giuseppe i el Collegio regit per ella. Equiparada a una mística, el seu apostolat és interpretat a partir del propi sacrifici vers proïsme i la seva prèdica com a emanació de la instrucció rebuda per Déu amb l'objectiu de procurar salut al pecadors, és a dir, la cura d'ànimes. A banda dels beneficis espirituals, l'elogi menciona els fruits materials de les seves exhortacions, com les donacions i almoines a favor de les fundacions pels pobres de Crist. Aquest fragment, a banda del to gairebé hagiogràfic, és l'exemple més representatiu del mètode que Isabel emprà per a les seves fundacions: l'exhortació als fidels.

8.2. Semblances sobre la conversió dels jueus a Roma

La conversió dels jueus per Isabel a Roma durant els anys compresos entre el 1543 i el 1547 ha estat un dels fets més memorats a les llistes biogràfiques femenines convertint-la en una heroïna de la catolicitat. Calibrar la veracitat d'aquest fet comporta una revisió historiogràfica exhaustiva que permeti visualitzar a partir de quin moment comença a difondre's la magna gesta. Tanmateix, altres dades extretes d'altres documents menys "encapsulats" que els catàlegs femenins constitueixen un element valuós per atorgar una aproximació més ajustada al fet de la conversió.

Primerament, és indispensable definir el concepte "conversió". Es tracta d'un fenomen complex que en la seva accepció més general indica una progressió vers la mutació i

⁹¹⁷ SÁEZ GARCÍA, 2015, art. 8, Annexos XXIII-XXIV. "Constitucions del Collegio delle Orfane del 1645."

correcció de vida⁹¹⁸. D'acord amb Irene Fosi, per l'Església catòlica significava el retorn d'una ànima esgarriada a Déu, així com el canvi de l'estat de pecat al de la Gràcia, accepció que seria aplicable al penediment de la persona amb la intenció de perseverar en el camí de la perfecció de vida. Per altra banda, també significaria l'adhesió a una nova confessió religiosa abandonant l'anterior⁹¹⁹.

Situant les referències sobre el *ius convertendi* d'Isabel, Francesc Calça declarava el 1595:

[...] postquam ipsa vidit se esse viduam, Dei amore motam, renunciasset mundo, et se tradidisset scientiae obsequii erga Deum et in multis animabus convertendis laborasse, ita ut ipsa domina Helisabeta fecerit quam plura pia opera cum magna omnis hominis admiratione, et ipsa reliquens patriam ut ierit in Italiam⁹²⁰.

De la declaració de Calça cal destacar la seqüència en l'enumeració dels mèrits d'Isabel. La disposició del seu saber al servei de Déu, al·ludeix de forma velada a les seves prediques mitjançant les quals aconseguí la conversió de les ànimes i la erecció de diverses obres pies. En aquest procés, però, no s'esmenta el col·lectiu jueu de Roma. En canvi, sembla que a finals del segle XVI i principis del següent, ja estava àmpliament difós el seu proselitisme vers els jueus. La primera menció registrada prové de Catalunya i del cercle intel·lectual gironí format al voltant d'Alexandre de Cartellà, baró de Falgons. Integrat, entre altres, per Francesc Vivet, mossèn Borra, Joan Baptista Pont i el sagristà Francesc Planes, tots ells mantenien una estreta relació amb Jeroni Pujades. El 1612, Alexandre de Cartellà escrivia a Pujades demanant-li, a petició del doctor en ambdós drets Francesc Vivet, informació sobre Isabel de Josa:

Sabent micer Francesc Vivet quant servidor só jo de v. m., me à dit suplicàs a v. m. me sabés les parts de una Josa que crech fonch mara de don Guillem de Josa, la qual morí en Roma⁹²¹, que fonch dona de gran santedat y de vida molt santa, y predicà devant lo papa y fundà espitals y convertí molt jueus. Rebrà de v. m. molta mercè que, ab lo ereter de la casa de Josa o ab qui ne estarà al cap, se n'informe de tot llargament y me n'avise per a que micer Vivet ne estiga ben enterat, que a lo que entench ó vol per un llibre que compon intitulat De los casados, y ve-ly a propòsit posar la vida de aqueixa señora⁹²².

⁹¹⁸ *Conversionis: pro vitae mutatione & correctione*. FORCELLINI, 1805, I, 610.

⁹¹⁹ FOSI, I. "Conversioni" [en línia] <www.storiadellachiesa.it>

⁹²⁰ MHSI, *Scripta* II, 302. Declaració de Francesc Calça al procés de beatificació d'Ignasi de Loiola. Barcelona, 6 de setembre del 1595. Afecte a Ignasi de Loiola i als primers jesuïtes, Francesc Calça havia coincidit amb Pedro Fabro a Lovaina el 1543 durant la seva època d'estudiant. Era fill del notari Joan Llorenç Calça i nebot del doctor en lleis Joan Pasqual.

⁹²¹ Advertim que en el transcurs de 48 anys, des de la seva mort, i 69 des que marxà a Itàlia s'havia perdut el traç vital d'Isabel de Josa.

⁹²² GIRBAL, 13 (1889), 146. "Carta d'Alexandre Cartellà a Jeroni Pujades. Girona, 19 de novembre del 1612"; La informació sobre el cercle intel·lectual de Girona i una altra transcripció de la carta a MIRALLES, 249 (2008), 45.

El fragment de la carta de Cartellà resulta molt valuós per conèixer quina era la informació que circulava sobre Isabel. En ella detectem alguna imprecisió com el lloc de la seva mort, constatant per altra banda, que la conversió dels jueus formava part de l'elenc meritori assolit per la dona. Desconeixem si Jeroni Pujades arribà a contactar amb l'hereu dels Josa, qui en aquell moment era Joan de Josa i Granollachs, net de Joan de Josa i de Cardona⁹²³. Pel que figura a l'obra de Pujades, la informació no va ser del tot precisa donat que hi consten errades de tipus cronològic, a banda de la manca de notícies sobre la conversió dels jueus. La falta d'exactitud seria explicable per diversos factors, com la reticència dels Josa a parlar d'alguns avantpassats que connectaven directament amb els fets delictius del famós bandoler Guillem de Josa. Tanmateix, de l'obra de Francesc Vivet, *De los casados*, esmentada a la carta, no n'hem trobat cap notícia⁹²⁴.

Des de l'àmbit italià, el ja mencionat Francisco Agostino della Chiesa inclou en el *Theatro delle donne letterate* del 1620 el fet de la conversió dels hebreus com a resultat de la predicació de la paraula de Déu realitzada per Isabel:

Con tanta eloquenza, e dottrina predico la parola di Dio allí Hebrei, che molti ne convertí allà vera fede, quali solleva poi con liberal mano agiutare, e con essemplar carità socorrere⁹²⁵.

Fins aquí obtenim les primeres fonts localitzades on s'inclou la conversió dels jueus com a part de les activitats apostòliques d'Isabel, a partir de les quals es varen generar la resta de citacions. Amb tot, no resulten concloents en quant a mostrar la veracitat del fet. Per a tal efecte disposem d'altres documents que poden aportar més llum sobre la possible conversió dels hebreus.

L'intervencionisme salvífic. Força o persuasió

El frare dominic de Sevilla que compilà diverses anècdotes, relatava la presència d'una dona catalana a Roma anomenada Isabel de Jos (*sic*) la qual predicava el 1545 "públicamente, allegando a San Pablo y a Santo Tomás, y a Escoto, y a Pedro Palude"⁹²⁶.

⁹²³ Joan de Josa i Granollachs era fill de Guillem de Josa i Despès i de Rafaela Granollachs, per tant, besnet de Guillem de Josa, fill d'Isabel. Va esdevenir hereu del seu pare a la mort del seu germà Francesc. Joan de Josa i Granollachs va ser regent del Reial i Suprem Consell d'Aragó; ANC-1 755, *Fons llinatge Mercader*, lligall 161, docs. 1 i 21.

⁹²⁴ L'única obra que hem trobat de Francesc Vivet és: *Oració feta y recitada en las cases del Concell de la ciutat de Gerona en las festes de las canonitzacions del Patriarca S. Ignaci, y del Apostol de las Indias S. Francischo Xavier en lo any, MDCXXII*. Gerona: Gaspar Garrich. La va dedicar a dona Leonor Agullana.

⁹²⁵ CHIESA, *Op. cit.*, 197.

⁹²⁶ SÁNCHEZ CANTÓN, *Op. cit.*, 164.

Tots ells tenen en comú, entre altres coses, la seva posició respecte a la propagació de la fe, el bateig als acabats de néixer i la Gràcia. Els temes formaven part dels debats que dominaven l'escenari teològic del segle XVI. De fet, totes les facultats de Teologia i Estudis Generals dels ordes religiosos ensenyaven les tres posicions clàssiques: la de sant Tomàs, la de Joan Duns Escot i la de Duran de Sant Porcià, coincidint aquesta darrera en gran part amb la de Pere de Palude. La qüestió del bateig constituïa el puntal sobre el debat del lliure arbitri, és a dir, la llibertat íntima de l'home defensada pels catòlics davant la teoria de la predestinació defensada pels protestants⁹²⁷. Pel que fa a la conversió dels infidels, en aquest cas dels jueus, hem de tenir present que el model a seguir al llarg de la història havia estat fonamentat en dos exemples: el dels apòstols Pere i Pau. Davant la conversió immediata de Saule (Pau), trobem el procés de lent recorregut de Pere. A partir del model de Pau, l'al·ludit a les prèdiques d'Isabel, establim una semblança amb la possible empresa de conversió desenvolupada a Roma per la Josa. Pau, ciutadà romà, havia rebut una educació rabínica i era coneixedor de la llengua hebrea, llatina, grega i aramea⁹²⁸. Considerat instrument de la conversió de jueus i gentils a causa de les seves qualitats intel·lectuals, afirmava la preeminència en la predicació vers els hebreus:

[...] perquè no m'avergonyeixo de l'Evangelí, que és poder de Déu per a salvar tothom qui creu; primer el jueu, i després el no jueu.⁹²⁹

Dins aquesta analogia es planteja un interrogant. Qüestionem si ella es considerava destinatària del do de la paraula i, en conseqüència, instrument de Déu i qualificada per a la conversió d'homes i dones, tal com sant Pau escriu als Corintis parlant dels set dons espirituals⁹³⁰. La seva *praxi* així ho acredita, en la mateixa mida que fou reconeguda pel pontífex de Roma.

Procedint amb la resta d'al·lusions, centrades en el tema de les conversions hebrees, trobem com a nexa comú els comentaris a les sentències del llibre IV de Pere Llombard, que tracta *Dels sagraments i novíssims*⁹³¹. Els arguments sobre la conversió expressada pels teòlegs al·ludits per Isabel, divergeixen en alguns aspectes adquirint rellevància el

⁹²⁷ RÍO HERNÁNDEZ, 2005, 78.

⁹²⁸ Fets dels Apòstols, 22:3. Va estudiar a Jerusalem amb el gran rabí Gamaliel.

⁹²⁹ Carta de sant Pau al Romans, 1:16.

⁹³⁰ Primera carta de sant Pau als Corintis, 12: 8: "Un per mitjà de l'Esperit Sant, rep el do de parlar amb saviesa [...]".

⁹³¹ Pere Llombard aplicant el mètode de la dialèctica va compilar diversos textos bíblics en un intent per conciliar-los amb les opinions dels Pares de l'Església. Reconeguda la valia doctrinal del mètode basat en les *lectio, quaestio et disputatio* al IV Concili de Letrà (1215-16), foren molts els teòlegs que efectuaren els seus comentaris a les Sentències de Pere Llombard.

bateig dels infants jueus. Per exemple, Duns Escot afirmava que els pares tenien dret sobre els seus fills, però argumentava que per sobre d'ells existia una autoritat superior provinent de Déu o del príncep que permetia la sostracció dels nens als seus progenitors per educar-los. Nogensmenys, justificava la conversió dels infidels encara que fos forçada⁹³², ja que una vegada educats en la fe cristiana els seus fills, a la tercera o quarta generació, esdevenien veritables fidels. Prevalia el voluntarisme moral que tindrà gran influència en els franciscans i jesuïtes⁹³³. Sant Tomàs, per contra, declarava que no s'havien de forçar els baptismes dels infants en vida dels seus pares, opinió recolzada per Pere de Palude, patriarca de Jerusalem⁹³⁴. Per sant Tomàs no era la força l'instrument de conversió, sinó la persuasió obtinguda pels ensenyaments de l'Evangelí i la instrucció religiosa.

El moment històric en el qual situem la prèdica d'Isabel correspon al sorgiment de la reforma protestant, la presència musulmana al Mediterrani i als Balcans, a més, dels nous descobriments geogràfics. L'expulsió dels jueus d'Espanya i després de Portugal va renovar l'interès per la seva conversió. La política religiosa portada a terme des de Roma basculava entre convertir-los o segregars-los. Finalment, el 1555 amb la butlla de Pau IV *Cum nimis absurdum* es creava el ghetto de Roma. Uns anys abans, el 1542, Pau III emetia el Breu *Cupientes Iudaeos*, mitjançant el qual els jueus, en convertir-se a la fe catòlica, podien conservar les seves possessions, inclús les obtingudes mitjançant la usura en el cas que no les poguessin retornar. Tanmateix, obligava als pares hebreus a llegar la legítima als fills que s'haguessin convertit i tots aquells béns que els corresponien per herència, encara que ho haguessin fet contra la voluntat paterna. Es permetia el matrimoni dels conversos amb els cristians d'origen, així com l'accés a altres privilegis⁹³⁵. La derogació de les antigues lleis medievals contra els jueus significava l'abolició d'un obstacle contra la seva conversió i, per tant, es transformava en una mesura en certa manera coercitiva. La participació d'Ignasi de Loiola en la promulgació del Breu, així com en la creació de la Casa dels catecúmens⁹³⁶, està àmpliament referenciada a les fonts

⁹³² Sobre els baptismes forçats: CAFFIERO, 2004.

⁹³³ DUNS ESCOT, J., *Ordinatio*, L. 4, art. 9. *Cit.* ARIMÓN, 30 (1958), 208.

⁹³⁴ ARIMÓN, 30 (1958), 210.

⁹³⁵ ASR, *Camerale III*, Istituz. Benef. Col. Catecumeni, núm. 3, "Sommario delle bolle, costituzioni, motu propri ec.". Constitució pròpia de Pau III, 21 de març del 1542.

⁹³⁶ Butlla de Pau III del 11 de març del 1543 mitjançant la qual facultava Giovanni di Torano, rector de l'església parroquial de S. Giovanni in Mercato, per erigir al costat de l'església un monestir per les noies, i una casa pels homes hebreus i infidels: ASR, *Ibidem*.

del *Monumenta Historica Societatis Iesu*.⁹³⁷ Cal tenir present que la col·laboració durant el període romà d'Isabel amb els pares jesuïtes i les seves institucions, indica que ella compartia la posició d'Ignasi vers els catecúmens situant-se en un terme mig entre la tolerància i la coerció⁹³⁸. Tot i així, el fet significava una solució moderna si ho comparem amb l'època medieval⁹³⁹. La participació d'Isabel, no del tot evidenciada en els documents jesuïtes, s'intueix en gran mida a través de l'estreta amistat amb Elisabet Roser, qui s'encarregava de governar la Casa de Santa Marta fundada per Ignasi el 1544 per acollir dones pecadores i malmaridades⁹⁴⁰. Ignasi afirmava que Elisabet Roser havia tingut a la Casa “tres y quatro o çinco mugeres de mala vida para ponerlas en Servicio de Dios N. S., y otras vezes tantas judías para hazerlas tornar cristianes”⁹⁴¹, dones que havien de ser instruïdes en la fe catòlica, per la qual cosa no desestimem l'acció d'Isabel de Josa en aquest sentit, com tampoc la seva utilitat docent a la resta d'institucions, entre les quals figuren la Casa de les òrfenes de Santa Maria in Aquiro i les vergini miserabili, noies i filles de prostitutes, a Santa Caterina dei Funari.

En relació amb les dones hebrees, allotjades a la Casa de Santa Marta; les recollides a cases d'algunes dones pietoses; les instal·lades a la Casa de les catecúmenes i posteriorment, a la de neòfites, cal tenir en compte les regles o forma de vida estipulada per a elles a les seves constitucions ja que, si bé eren similars a altres institucions, aquestes seran molt semblants a les que Isabel dictà per al Collegio delle Orfene de Vercelli.

⁹³⁷ Nombroses referències en aquest sentit es troben en *Ep. Instr.* I, 181, 183, 185, 202, 268-269.

⁹³⁸ LAZAR, 2000, 144.

⁹³⁹ LAZAR, 2005a, 156.

⁹⁴⁰ La butlla *Divina summaque* promulgada el 16 de febrer del 1543 donava pas a l'erecció de la *Compagnia della Grazia* amb l'objectiu de rebre a les convertides de Santa Marta, Casa que va entrar en funcionament a partir de gener del 1544.

⁹⁴¹ MHSI, *Ep. Instr.* I, 492. “Carta a Miguel Torres. Roma, 3 de maig del 1547.”

La fundació de la Confraria de la Sang i dels Desemparats

9.1. La difícil conciliació entre llegenda i realitat

La Reial i Il·lustre Arxiconfraria de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist és una congregació laica penitencial que actualment resta latent però inactiva. A ella pertany la capella de la Sang situada en la església de Santa Maria del Pi que alberga una rèplica del Sant Crist, símbol emblemàtic de l'Arxiconfraria.

L'Arxiu Parroquial de Santa Maria del Pi conté el fons de l'Arxiconfraria sense inventariar encara que ha estat distribuït en quaranta-quatre capses a l'interior de les quals els documents es conserven en subcarpetes o camises, unificats sota un criteri temàtic i cronològic. El gruix de la documentació correspon majoritàriament a actes i llibres comptables dels segles XIX i XX. Per a èpoques anteriors, existeix una gran mancança tot i que el 1972 es va recuperar una part del fons que romania desaparegut des del 1936 quan es varen cremar molts dels documents antics⁹⁴².

Aquesta és una de les principals causes, encara que no l'única, del perquè a dia d'avui no existeixi una història completa de l'Arxiconfraria de la Sang tot i que es convertí en una de les congregacions més emblemàtiques i representatives de la religiositat popular barcelonina.

Una altra de les raons que justifiquen aquesta mancança es deu a la difícil reconciliació entre la invenció llegendària sobre l'origen de la confraria que remetia la seva fundació a

⁹⁴² APSMP, APS, C-190, capsa 3/1972 [Q.C. 4.4], "Relacions institucionals". Diligència per la recuperació del fons, 15 abril del 1972."

l'any 1342, i la seva autèntica erecció el 1536, evidència que ha estat acceptada recentment.

En primer lloc, la confraria va estar emplaçada al monestir de Santa Maria del Peu de la Creu des de la seva creació el 1536 fins el 1547, data en què es traslladà a l'església de Santa Maria del Pi prèvia concòrdia i pactes amb el seu rector i Obra. Al respecte, existeixen dues còpies datades el febrer del 1547 que remetent al notari Francesc Martí. Les dues difereixen entre sí en algunes parts. Una conté la capitulació escrita en català en la que intervingué el governador del Principat de Catalunya, Pere de Cardona qui figura com a protector i defensor de la confraria de la *Puríssima Sanch de Nostre Señor Jesucrist*. També hi consten presents el rector, els obrers del Pi i els confreres. Aquest pacte permetia a la confraria disposar de la sala del Capítol encara que per guardar la roba i els ornaments, així com per celebrar els consells i reunions s'esmenta la Casa de la confraria. En el mateix document també se'ls faculta per a ser soterrats en el carner del Capítol, acaptar dins l'església els diumenges i festius, reunir-se el dia de dijous Sant i concertar el grup de disciplinats per a sortir en processó com acostumen. L'acord fixà les condicions per a la recollida dels ossos dels sentenciats al lloc de la Creu Coberta per portar-los a l'església del Pi, establint que les despeses de les lluminàries i dels sermons que es fan per a la confraria van a càrrec dels seus prohoms⁹⁴³. La segona còpia, encara que difereix de la primera en algunes paraules i frases presenta el mateix contingut, a excepció del lloc on la confraria pot guardar la roba, els ornaments i celebrar les seves reunions, destinant per aquest propòsit la mateixa sala del Capítol de l'església. A part d'aquesta diferència que tindrà gran rellevància per a la confraria⁹⁴⁴, el segon document datat el 17 i 21 de febrer del 1547 afegeix dos actes més en llatí: una súplica dels confreres al bisbe de Barcelona, Jaume Cassador i al regent de la vegueria de Barcelona, Miquel Vallesico per a què interposin la seva autoritat en la capitulació acordada. La cerca dels originals a l'AHPB dins els volums del notari Francesc Martí ha estat infructuosa, per la qual cosa i donada la diferència en el punt on s'anomena la Casa de la confraria ens fa pensar en algun tipus de manipulació documental. Aquest fet tindrà molt a veure amb els intents per demostrar la plena possessió de la Casa de l'Arxiconfraria situada a la plaça del Pi, al davant de la Rectoria de l'església que segons la tradició havia estat donada per

⁹⁴³ APSMP, APS, C-190. "Actes i institucions", capsa 3/1972 [Q.C. 1.1.6]. Còpia de dos documents.

⁹⁴⁴ Al llarg de tots els segles de la seva existència, la confraria i posteriorment Arxiconfraria, va realitzar nombrosos intents per demostrar la donació de la Casa per part de Pere de Cardona, així com la seva propietat discutida per l'església del Pi.

Pere de Cardona. Per contra, vam trobar un altre document de menys importància, però que certifica la presència de la Confraria de la Sang a l'església del Pi. Es tracta de la donació de Pere de Cardona a la Confraria de la Sang, una vegada traslladada a Santa Maria del Pi, de 10 lliures, 4 sous i 4 diners per la fundació d'un aniversari de difunt a benefici de l'anima del criat del governador, Jeroni Orriols⁹⁴⁵.

Segons el confrare i autor de l'opuscle del 1960 *Notas históricas de la Real e Ilustre Archicofradía de la Purísima Sangre de Nuestro Señor Jesucristo*, José Mª Garrut, la causa del trasllat des del Peu de la Creu a Santa Maria del Pi va ser que "la prosperitat de la Confraria i el fet que l'església esmentada radiqués a l'altra banda de la Rambla, serien motius de traslladar-la a una parròquia més cèntrica i més important"⁹⁴⁶. Però en aquest trasllat s'adverteix quelcom més que la prosperitat de la congregació. L'erecció de la Confraria el 1536 està testimoniada per les seves ordinacions aprovades *iure ordinario*, és a dir, pel bisbe de Barcelona, Joan de Cardona, sota la doble invocació de la *Sacratíssima Sanch de N. S. Déu Jesu-Christ y de la Verge Maria dels Desemparats*, doble titulació que desapareix una vegada la confraria canvia de seu. En el fet, advertim un trencament o escissió entre els confreres que adoptaren una sola invocació, confirmada pel privilegi que atorgà Pau III el 6 de novembre del 1548 mitjançant el qual quedaven unides en una de sola la confraria de la Sang i la del Sant Crist que ja existia a l'església del Pi⁹⁴⁷.

El fet decisiu del trasllat és el que al nostre entendre, donà peu a la configuració dels orígens llegendaris de la Confraria de la Sang i als més que incerts de la Confraria dels Desemparats com afirmava Pedro Pont el 1796:

No he podido descubrir el origen de esta Cofradía. Pero para prueba de su mucha antigüedad creo bastará transcribir aquí lo que se lee en un Libro de Registro de la Curia Eclesiástica de esta Ciudad, desde el año 1590 hasta el de 1594 en el fol. 176. Dice así: Mandatum Confratribus & Officialibus Confratriae B.M. dels Desamparats, Eclesiae de Pinu, ut servent in electionibus formam scriptam in Ordinationibus aprobatis per Dominum Episcopum de Cassador an. 1569⁹⁴⁸.

El canvi, doncs, produí un efecte d'oblit que a efectes pràctics tingué repercussió per a la gestió de la confraria. El prohoms en cap, Miquel Querol, proposava el 1607 que per evitar

⁹⁴⁵ AHPB, Francesc Martí major, *11° manual 1547*, ref. 356/7, s. f. (13-05-1547); AHCB, *Gremis*, 20.2, f. 2r.

⁹⁴⁶ APSMP, APS, C- 196, "Divulgació". Una versió mecanografiada en català a la capsa C-205, "Notes històriques."

⁹⁴⁷ APSMP, APS, C-205, "Notes històriques." Còpia i traducció del privilegi original. En el document consta que és tracta d'una còpia fidel i verídica.

⁹⁴⁸ PONT, 1796, 34.

que es perdessin les escriptures i altres documents convindria que es portés un llibre intitulat *Determinacions de la Confraria* acordant que fos igual a aquell que el notari tenia amb la prohibició que el llibre sortís de la Casa⁹⁴⁹. La proposta sembla que no es va acabar realitzant a tenor del memorial que el cotoner Joan Girart o Giralt escrigué al 1613 on registrà la conveniència de rescatar del notari “un llibre de determinacions de la present confraria”⁹⁵⁰.

A aquest problema de caràcter pràctic cal afegir la primera referència escrita sobre la confraria de la Sang que Jeroni Pujades consignà a la seva *Crónica universal del Principado de Cataluña*. Vers el 1804, última data que consta en una memòria anònima sobre la història de l'Arxiconfraria, es registra que “el capítol octau de l'obra inèdita del Dr. Jeroni Pujades, ahon parla de l'església parroquial de Ntra. Sra. del Pi, se troba copiat en dit llibre d'ordinacions, *Llibre Negre*, f. 40”⁹⁵¹. Segons Pujades:

Fundose en este santo lugar y capilla, la tan pía como caritativa cofradía o hermandad de la purísima sangre de Jesucristo nuestro Señor, que ya denantes habia instituido aquel varon santo, predicador apostólico, pasmo del mundo y de la nación catalana, y de patria valenciano San Vicente Ferrer, ornamento del sagrado Orden de Predicadores, y con él los devotos D. Guillem Casador obispo dignísimo de Barcelona y Doña Isabel de Josa, hermana que fue de la tercera Orden de nuestro seráfico P. S. Francisco [...] Era yo muy niño cuando ella vivía⁹⁵².

Aquest fet fou el determinant ja que la informació aportada per Pujades adquirí el rang de veritat històrica produint la següent versió que es va anotar en el Llibre d'ordinacions, f. 43v.:

Apar que Sn. Vicens Ferrer fou fundador de las confrarias de la Sanch, y que la de esta ciutat se funda en lo capítol de la Iglesia del Pi per lo Sr. Bisbe D. Guillem Cassador y de d^a Isabel de Josa señora molt principal y germana de la tercera regla del P. S. Francesch en lo any 1562 o 1563⁹⁵³.

De totes aquestes dades aportades per Pujades e interpretades en la memòria anònima, només podem rescatar el paper en la fundació d'Isabel de Josa encara que no es correspon ni amb la cronologia ni amb la seva participació a la església del Pi, com tampoc en la

⁹⁴⁹ APSMP, APS, C-205, “Apunts històrics de la Reial i Il·lustre Arxiconfraria de Nostre Senyor Jesucrist”, (4-09-1607).

⁹⁵⁰ APSMP, APS, C- 205, “Notes històriques de Joan Baptista Batlle.”

⁹⁵¹ APSMP, APS, C- 190, [capsa 3/1972, Q.C. 1.2.2], “Notes històriques”, “Memòria”, s. f.

⁹⁵² PUJADES, 1831, Ll. XIV, cap. VIII, 129-130. Únicament la primera part de la Crònica en català veié la llum el 1609. Durant la Guerra dels Segadors, Pierre de Marca se les apropià. El 1698 foren localitzades en la biblioteca de l'arquebisbe de Rouen i traslladades a la Biblioteca Reial de Paris el 1702. F. Torres Amat i Pròsper de Bofarull publicaren l'obra que havia estat traduïda al castellà (1829-32). L'Arxiconfraria degué tenir accés abans de la seva publicació.

⁹⁵³ APSMP, APS, C- 190, [capsa 3/1972, Q.C. 1.2.2], “Notes històriques”, “Memòria”, s. f.

seva pertinència al Tercer orde de sant Francesc. Amb anterioritat a aquesta memòria, concretament l'any 1724, l'Arxiconfraria entrà en litigi sobre les condicions per exercir el càrrec de Prior, motiu pel qual es van rescatar les primeres constitucions del 1536 on s'esmenta el primigeni emplaçament al Peu de la Creu⁹⁵⁴.

La següent notícia sobre la fundació va aparèixer als nous Estatuts que es van fer el 1914. Al capítol primer s'esmenta per primera vegada l'any 1341 com a fundacional de l'Arxiconfraria⁹⁵⁵ que passarà a consignar-se posteriorment com a definitiva a l'any 1342.

La influència de Pujades no desaparegué i s'intentà conciliar la fundació de la confraria per san Vicent Ferrer amb alguna dada que aportés solidesa a aquest argument. El van trobar a la Casa de la Sang on conserva inscrita a la llinda de pedra de la porta principal la data del 1542 que fou interpretada com a 1342, error comú ja que el 5 es confon en nombroses ocasions amb el 3 al representar-se, segons l'escriptura del segle XVI, mancat d'acabament superior. La data semblava propícia per situar la confraria en l'òrbita fundacional del sant del segle XIV, més encara si arribà a coneixement dels confreres una obra de sant Vicent Ferrer publicada a Barcelona el 1545 amb el títol *Ordinacions i Establiments, pera la Confraria de la Preciosa Sanch de Iesu-Christ, anomenada dels Disciplinats*⁹⁵⁶.

L'interès per configurar una història de l'Arxiconfraria s'evidencia a través de la documentació a partir dels anys 20 del segle passat. Són les diverses anotacions que transmeten aquesta inquietud com unes "Notes i efemèrides" impreses al final dels llibres de comptes de l'any 1928 i 1929 suposadament arran de la publicació el 1922 de l'obra del jesuïta Joan Creixell, *San Ignacio. Estudio crítico y documentado de los hechos Ignacianos relacionados con Montserrat, Manresa y Barcelona*. Aquesta idea cobra solidesa en constatar la seva presència a l'Arxiconfraria amb motiu dels quatre sermons que pronuncià durant la quaresma del 1923⁹⁵⁷.

La voluntat d'historiar el passat de l'Arxiconfraria estigué també acompanyada de retrets davant la dificultat de provar el seu origen, com apareix en el llibret imprès ja esmentat:

⁹⁵⁴ APSMP, APS, C-190, [capsa 3/1972, Q.C. 1.1.5], "Sobre la gestió del Prior i Basílica del Pi 1724."

⁹⁵⁵ APSMP, APS, C-165, caixa 5, "Estatuts del 1914."

⁹⁵⁶ Publicada per Carles Amorós en 8°. Apareix indexada en RIBELLES COMIN, 1929, II, 209 i 222. De l'obra dona notícia Alfonso ESPONERA, 2007, 35. Aquestes ordinacions dictades o escrites pel sant avui es troben desaparegudes.

⁹⁵⁷ APSMP, APS, C-193, [capsa 6/1972, Q.C. 1.3.2]. "Estat de comptes". El 15 de març del 1923, J. Creixell rebia una almoïna de 100 pts. per quatre sermons quaresmals.

En su Archivo (de l'Arxiconfraria) se conservan documentos antiquísimos, si bien algunos hánse extraviado por no haver tenido, tal vez, todo el cuidado las Juntas directivas que hace años precedieron, y otros estan en la Real Audiencia⁹⁵⁸.

Continuant amb aquesta empresa, durant els anys 30 del segle XX, el bibliòfil Joan Baptista Batlle (1876-1939) començà l'obra que romandria inacabada i inèdita sobre la historia de l'Arxiconfraria i única esperança per rescatar de l'oblit el seu origen i progrés. Aquestes notes i esborranys formaven part del fons que es reintegrà a la confraria el 1972 per la qual cosa no estigueren a l'abast de les esmentades iniciatives de reconstrucció històrica. De fet, el 1942 l'Arxiconfraria va celebrar el VI centenari de la seva fundació amb una romeria a Montserrat i amb diverses publicacions entre les que destaquem la del 7 de febrer titulada *La Archicofradía* on es reiterava la fundació al 1342 “como figura en el portal de la Casa” juntament amb la tradició que diu que “San Vicente estuvo en la Casa de la Archicofradía”⁹⁵⁹.

A la dècada dels anys 50 del segle passat, les confraries de la Sang tingueren una gran revifada com ho demostra l'intercanvi de notícies entre elles. Respecte a aquest fenomen, la Junta general formà una comissió d'investigacions històriques dirigida pel senyor Serra i Graupera que tenia per objectiu la reconstrucció històrica de la Casa detallant que “se extenderá la investigación a todos los centros oficiales y archivos particulares donde se pudieran encontrar datos”. Aquesta iniciativa estigué esperonada per la confirmació de la inscripció en el registre de la propietat de la Casa de la Sang encara que “no se ha logrado probar que la citada casa procediese de donación hecha por la Casa Ducal de Cardona”⁹⁶⁰.

Durant aquest període es mantingué correspondència freqüent amb el cronista oficial de la confraria de la Sang de Múrcia, José Crisanto López⁹⁶¹. Serà ell qui adverteixi per primer cop, de la impossibilitat que la confraria de Barcelona fos fundada per san Vicent Ferrer donat que va néixer l'any 1350, ahora que reformulava els orígens de la que llavors era considerada com la *Confraria Mare* i d'on procedien la resta de confraries de la Sang de l'àmbit català. En aquesta nova reconstrucció s'apuntava el lligam de les confraries de la Sang amb les societats de penitents de sant Francesc que proliferaren al llarg del segle XIII i XIV, l'emblema de les quals era les cinc llagues. A més, a raó de les informacions

⁹⁵⁸ APSMP, APS, C-193, [capsa 6/1972, Q.C. 1.3.2]. “Estat de comptes 1927 i 1928.”

⁹⁵⁹ APSMP, APS, C-165, caixa 5, “Publicacions”, p. 1 i 3. Es tracta d'un fulletó de 12 fulls.

⁹⁶⁰ APSMP, APS, C-188, caixa 28, “Junta general de prohoms. Programa d'actuacions”, s. d. Calculem que es va celebrar pels vols dels anys 50.

⁹⁶¹ José Crisanto López es dedicà a l'estudi de diverses confraries de la Sang. Entre les seves publicacions destaquem “Simbolismo de la Preciosa Sangre. La mística representación de la primera misa expiatoria.” L'opuscle conté referències a l'Arxiconfraria de la Sang de Barcelona.

proporcionades per l'Arxiconfraria, deduïa que havia estat emplaçada durant els seus dos primers segles d'existència al Peu de la Creu, monestir de monges franciscanes⁹⁶².

Sobre aquesta base d'imprecisions i confusions pivotaren els diversos intents per historiar l'Arxiconfraria que es materialitzaren en un petit opuscle de sis planes escrit per José Mª Garrut el 1960 i per notícies esparses aparegudes a diverses revistes i en algun que altre congrés celebrat en dates no gaire llunyanes⁹⁶³, producte, sens dubte, del bucle creat per la consulta de fonts bibliogràfiques que reiteren la mateixa informació i per la dificultat d'accés als fons documentals que conformen allò que el temps no s'endugué.

9.2. L'ànima de la confraria

La doble denominació de la confraria instituïda al monestir del Peu de la Creu degué respondre a una marcada intencionalitat en funció del projecte d'Isabel de Josa qui establerta en el monestir de Santa Maria del Peu de la Creu, regentava la casa de les òrfenes. L'acolliment de la confraria a l'església tingué, de ben segur, l'objectiu de promoure la vida cristiana a través de les obres de caritat, misericòrdia i pietat activant, d'aquesta forma, el culte diví. L'augment de fidels atrets per les celebracions de la confraria, comportaria de forma indirecta el recolzament vers les òrfenes qui es veuri ben beneficiades per les donacions i almoines dels parroquians. Aquest fi no especificat dins les constitucions, podria formar part d'una de les obres pies pròpies de la confraria que s'adequaria a la atenció als desemparats, no exclusiva a la dels condemnats a mort.

Desconeixem la trajectòria del grup de confreres i confrasses amb anterioritat a l'erecció canònica de la confraria per a la qual era necessària l'aprovació d'unes ordenances i el seu emplaçament en la capella d'una església. El lloc acordat semblava l'apropiat per una confraria penitencial que pretenia, per una banda, l'exaltació de la Passió de Crist a través de l'exercici pietós de la flagel·lació pública i, per l'altra, la pràctica de la misericòrdia mitjançant l'auxili espiritual i corporal dels ajusticiats. Per

⁹⁶² APSMP, APS, C-205, "Notes històriques." Carta de José Crisanto a Renat LLanas Niubó (8-11-1952). Altres cartes a, *Ibidem*, C-191 [capsa 4/1972, Q.C. 1.2.3.1].

⁹⁶³ TÉLLEZ, 34 (2010), 454.

aquest motiu, Isabel de Josa, propietària en aquell moment de les cases i església que conformaven el monestir del Peu de la Creu, confeccionà juntament amb Enric de Centelles, cavaller de l'orde de sant Jaume, amb el valencià Gaspar Garró que residia a Barcelona i Benet Montagut, unes constitucions que foren aprovades i legitimades pel bisbe de Barcelona, Joan de Cardona, i el seu vicari general Antoni Pintor. Cal notar que entre les persones mencionades hi figura el valencià Gaspar Garró, circumstància que ens adreça a contemplar la possibilitat d'interrelació entre la confraria de la Sang de Barcelona i la de València fundada canònicament el 15 de març del 1535⁹⁶⁴. Respecte a la segona invocació, també existia una confraria a València de la que era titular la verge dels Innocents o Desemparats que es remuntava a principis del segle XV. A Barcelona es parla de l'existència d'una congregació formada a finals del segle XIV i principis del XV que responia al nom dels "desemparats" que més tard es formalitzaria en confraria, instal·lant-se en la capella del Calvari que hi havia al cementiri de Montjuïc, pertanyent a la Seu de Barcelona⁹⁶⁵. Possiblement aquesta agrupació benèfica sigui la relacionada amb sor Sança qui el 1368 reunia un grup de dones caritatives amb l'objectiu de recollir els cossos abandonats dels ajusticiats. Posteriorment, també hi participarien els homes sent aprovada pel rei Pere III i convertint-se en confraria al 1414. La seu romandria a la capella del cementiri fins l'any 1568, quan per remodelacions del cementiri del Bisbe, passaria a instal·lar-se a una capella de Santa Maria del Pi⁹⁶⁶. De forma similar, la devoció a la verge dels desemparats que donaria lloc a una altra confraria, es veié situada dins la llegenda que explica el miracle efectuat el 1519 per una imatge de Nostra Senyora dels Desemparats, al ser invocada pels tripulants d'una nau catalana durant una tempesta a prop de les costes de Sardenya. La imatge va ser portada al convent de Sant Agustí de Barcelona. De la confraria fundada a aquesta capella, i de l'exaltació que feu el 1750 el Frare Nicolau Serdà sobre la imatge apareguda gràcies al ministeri angèlic, en parlen diversos autors⁹⁶⁷.

Amb tot, la història de la confraria dels Desemparats fins el seu trasllat al Pi, confirmat per la llicència obtinguda el 1586 per recaptar almoïna⁹⁶⁸, forma part de la llegenda

⁹⁶⁴ MOROS CLARAMUNT, 64 (2016), 269.

⁹⁶⁵ *Real e Ilustre Cofradía de la Virgen de los Desamparados cuya imagen se venera en el altar de su misma invocación en la iglesia parroquial de Santa María de los Reyes, o del Pino*, 1923, p. 9-10.

⁹⁶⁶ LÁZARO BAYARRI, 1962, 39-40.

⁹⁶⁷ PASTOR Y RODRÍGUEZ, 1867, 232; ARMAÑÁ, 1751, 28-29, 62, 87.

⁹⁶⁸ APSMP, APS, C-205, carpeta "Notes històriques". Es tracta de la còpia del document existent a l'ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum del 16 de juliol del 1586, f. 56. L'original es troba en molt mal estat.

formulada, possiblement, per dotar de prestigi a la institució ja que no hem trobat evidències documentals per a contrastar aquestes informacions. En canvi, la llicència esmentada aporta el nom dels majorals de la Confraria dels Desemparats entre els quals hi consta Joaquim de Centelles, nebot d'Enric de Centelles, un dels cofundadors el 1536 de la Confraria de la Sang i dels Desemparats. Aquesta apreciació reforçaria la hipòtesi de l'escissió de la primigènia confraria. En aquest sentit, el 1543 pocs dies abans que Isabel de Josa marxés cap a Roma, presentava una súplica davant el vicari general del bisbe Joan de Cardona per tal de ratificar el nom de la confraria sota la doble advocació de la Sang i del la verge dels Desemparats, alhora que demanava que tots els confreres i confreres poguessin participar en els actes religiosos i recaptació d'almoines al monestir del Peu de la Creu. Mitjançant l'aprovació d'aquestes peticions, Isabel, per una banda, preparava la continuïtat de la confraria durant la seva absència i, per l'altra, confirmava la personalitat jurídica de la doble advocació, cosa que podria indicar d'alguna manera la voluntat d'unitat⁹⁶⁹.

En el moment de la fundació de la Confraria de la Sang, Isabel de Josa, comptava ja amb una reconeguda autoritat com a *mulier religiosae* que la situava de forma excepcional dins l'àmbit teològic i ministerial. Des de l'església del Peu de la Creu exercitava una docència doctrinal de reconegut mèrit testimoniada en diverses obres escrites. El 1583 Juan Pérez de Moya en *Varia historia de Sanctas e illustres mugeres en todo género de virtudes*, la classificava dins el grup de *Mugeres Theologas* i *doctas* amb les següents paraules:

Fue docta en Sagrada Scriptura. Predicava sentada en una silla en una iglesia de Barcelona (que dizen el pie de la Cruz) sermones de gran doctrina que edificava a muchos que la seguían⁹⁷⁰.

Aquesta vessant docent, possible influència de la càtedra de l'Alba lleidatana, era corroborada per la monja cronista del monestir dels Àngels:

[...] en los llibres vells se troba notat de que en dit monestir estigué la dita dona Elisabeth de Josa y Cardona ab algunas sors o beatas ensenyant al poble⁹⁷¹.

⁹⁶⁹ ADB, *Govern i Justícia*, Registra Communium, vol. 62 (1541-1615), f. 18r-18v. (26-04-1543). Veg. doc. 6.

⁹⁷⁰ PÉREZ DE MOYA, 1583, f. 319v-320r. L'autor no esmenta la font d'on va obtenir la informació. L'única referència en aquest sentit la trobem a l'obra de Jeroni Pujades en senyalar que Isabel de Josa "mereció y alcanzó ser predicadora, ejercitando este oficio a menudo en la capilla, hoy monasterio de religiosas del gran P. Santo Domingo bajo la invocación de Nuestra Señora de los Ángeles y pie de la Cruz." PUJADES, 1831, 129.

⁹⁷¹ AMA, *Memoria y Recopilació de especies varias sobre el Convent antich y del nou del Peu de la Creu*, f. 92r.

L' autoritat femenina en matèria doctrinal encarnada en la persona d'Isabel de Josa fou reconeguda per les autoritats eclesiàstiques i pels notables barcelonins, com evidencia la seva preeminència en la formulació de les constitucions de la Confraria de la Sang i dels Desemparats⁹⁷². Aquestes, caracteritzades per una clàusula oberta a posteriors reformes, contenen la forma de govern mitjançant una junta directiva de prohoms i una junta consultiva composta per la directiva sortint.

Són diversos els articles que contempnen les condicions per a l'ingrés dels confreres i confrasses. Estipulen que seran acceptades persones de qualsevol grau o condició, de bona fama i residents a Barcelona. Havien de realitzar una aportació anual d'un sou i d'un diner cada divendres⁹⁷³, tot i que s'admet la possibilitat que aquelles persones de demostrada pobresa puguin pertànyer, participar i beneficiar-se de les activitats i gràcies de la confraria⁹⁷⁴. Per les eleccions dels càrrecs de duració triennal celebrades el diumenge anterior a la festa de la Santa Creu de setembre, la confraria s'obliga a tenir sis bosses independents: una pel Prior que ha de ser un eclesiàstic, quatre pels majorals, – en cap, el segon, el tercer i dels joves –, i una altra per la vuitena. Tanmateix s'estableix l'ordre en l'elecció, la condició de credencer i disposicions en cas d'empat. Només podran ésser insaculats si han nascut al Principat de Catalunya, al Rosselló i la Cerdanya amb la condició que habitessin a Barcelona, fossin majors de 20 anys, no fossin conversos o captius, amistançats, homes de mala vida i fama ni deutors de la confraria⁹⁷⁵. Els consellers, encarregats de supervisar la idoneïtat dels candidats, són vuit confreres qui, a més, són els oïdors de comptes que conformen la vuitena, és a dir, els quatre oïdors de comptes antics i els quatre entrants⁹⁷⁶. L'acceptació d'un confrere o una confrassa comportava un cerimonial que començava amb una instrucció de la que s'encarregava el prior sobre els deures i obligacions que contreïen a l'ingressar, seguit de diverses oracions. Es cantava l'Antiphona medieval *Veni sancte spiritus*, es resava el Pare Nostre i un fragment de les *Hores de la Verge*, per finalitzar amb una benedicció⁹⁷⁷.

⁹⁷² Les Constitucions figuren en un llibre amb cobertes de pell marró i tanques. Són còpia de les originals distribuïdes en 64 articles, precedides d'un preàmbul. Al final consta el trasllat de l'aprovació del bisbe, Joan de Cardona, per mà del seu vicari general, Antoni Pintor.

⁹⁷³ AHCB, *Gremis* 20.2, f. 7r, Art. 1. Els articles apareixen numerats per una mà posterior, numeració que utilitzem per una millor localització.

⁹⁷⁴ *Ibidem*, Art. 53.

⁹⁷⁵ *Ibidem*, Art. 6, 19.

⁹⁷⁶ *Ibidem*, Art. 4, 13, 16, 47

⁹⁷⁷ *Ibidem*, Art. 64.

Per al regiment administratiu i econòmic, es consigna la obligatorietat de tenir tres llibres pel registre dels confreres, de les confrasses i el *Llibre secret* on constin els ingressos que havien d'estar guardats a la caixa de la confraria i on només podia escriure el notari⁹⁷⁸. L'entrada de diners prové de les quotes dels confreres i confrasses i de la recaptació d'almoines que es porten a terme a diferents indrets de la ciutat. Així, els majorals han d'anar a l'església de Sant Sebastià, a la de Sant Pau, Sant Antoni, al Portal de Sant Antoni i al Portal de la Boqueria tots els divendres de març, el dia de la verge Maria de març⁹⁷⁹, la vigília i festa de *vuitaves*⁹⁸⁰, quan hi ha sentenciats i processons entre altres⁹⁸¹. Totes les decisions havien de ser preses en els Capítols ordinaris per als quals s'estipula un calendari fixe de tres jornades a celebrar el darrer diumenge d'abril, el darrer diumenge d'agost i el darrer de desembre amb possibilitat de convocatòria extraordinària per part dels majorals i prior en cas de necessitat⁹⁸². L'assistència de la majoria de confreres que formen part de l'òrgan directiu i consultiu és obligatòria a risc d'ésser multats amb una lliura aplicable a la lluminària de la confraria. D'aquesta forma entrem en aquells articles que contempen l'expulsió dels confreres per motius com la desobediència, discòrdia, avalots, la revelació de secrets i negocis del Consell o Capítol i l'amistançament entre confreres que havent estat advertits no havien reconduït la seva situació⁹⁸³.

Una bona part dels articles estan dedicats a les festivitats que també marquen el calendari d'activitats de la confraria. El dia de l'Exaltació de la Santa Creu de setembre s'havia de celebrar l'ofici major que anava seguit de la presa de jurament als majorals per part del prior antic. El divendres i diumenge posteriors es passaven els comptes als nous càrrecs. Dels diners dels confreres que es guardaven en la "caixa comuna" amb tres claus a casa del clavari⁹⁸⁴, la meitat era destinada a la confraria i l'altra meitat a l'oficial del bisbe⁹⁸⁵. En quant a la preparació de la festa, la vigília es dedicava a empal·liar la capella de dins i de fora, s'enramava i es posava llorer al cor de l'església amb una creu a dalt. A l'altar major s'havia de col·locar el crucifix petit, lloc on s'havien de celebrar les vespres i completes durant les quals cremaven quatre ciris. Les vespres havien de finalitzar sempre

⁹⁷⁸ *Ibidem*, Art. 2.

⁹⁷⁹ És la festa de l'Anunciació a Maria que es celebra el 25 de març.

⁹⁸⁰ (Vuitada). Espai de vuit dies durant els quals l'Església celebra una festa solemne.

⁹⁸¹ AHCB, *Gremis* 20.2., Art. 11.

⁹⁸² *Ibidem*, Art. 3, 4.

⁹⁸³ *Ibidem*, Art. 4, 40, 41.

⁹⁸⁴ *Ibidem*, Art. 23.

⁹⁸⁵ *Ibidem*, Art. 12, 13.

a la capella de la confraria. El dia de l'Exaltació de la Santa Creu es deia l'Ofici i el sermó al termini dels quals es celebraven tres misses a la capella de la confraria.⁹⁸⁶

Altres festes assenyalades eren el dia de difunts, la vigília i dia de Cap d'Any i la festa de la Invenció de la Santa Creu de maig. Setmana Santa era la més emblemàtica i pròpia de la confraria de la Sang donat que commemorava la Passió de Crist, desplegant tot un conjunt d'activitats destinades a oferir l'espectacle dels deixuplinants durant la processó del dijous Sant. Es començava el dimarts amb assumptes monetaris ja que era necessari proveir els confreres i confrasses de les vestes i disciplines, que utilitzarien a canvi de la quantitat de quatre sous i quatre diners. Arribat el dijous, s'aplegaven a la capella de la confraria per sortir a les set del vespre en processó, però abans havien d'assistir als sermons, un que es feia a l'altar major i un altra de la Sang i de la verge Maria dels Desemparats amb l'objectiu d'exhortar els membres de la confraria. Durant el recorregut de la processó els penitents que no volien deixuplinant-se, havien de portar les cinquanta torxes vestits amb un hàbit blanc. Els que no anaven a la processó havien de pagar per la lluminària o dir cinc *Pater noster* i cinc *Ave Maria* en honor de les cinc nafres i de la Vera Creu. A la tornada del recorregut establert pel Consell de confreres⁹⁸⁷, els deixuplinants eren curats a la capella de la Sang i dels Desemparats del Peu de la Creu on utilitzaven vi, roses, murtrons i paper d'estrassa⁹⁸⁸.

Una de les principals missions de la congregació era l'obra de pietat i misericòrdia dedicada als sentenciats consistent en donar consol, assistència i oracions en benefici de la seva ànima. Així, tots els divendres, dia que commemora la mort de Crist, s'havien de dir tres misses i fer una absolta damunt el vas de la confraria. Podia ésser acceptat qualsevol sentenciat del Principat de Catalunya, del Rosselló i la Cerdanya, i així beneficiar-se dels oficis i perdons atorgats pel Sant Pare. En aquestes ocasions el prior de la confraria anava a la presó per aconsellar el reu, fer-li una missa i acompanyar-lo fins

⁹⁸⁶ *Ibidem*, Art. 18, 44.

⁹⁸⁷ Sabem per documents posteriors que a la Junta o Consell es produïren grans controvèrsies sobre la longitud del recorregut. En conseqüència, el 1611 els confreres suplicaven al vicari general, Pere Pau Cassador, que a causa del trajecte massa llarg "els disciplinants a mig recorregut estan molt fatigats i nefrats provocant desconcert i danys a la devoció" motiu pel qual proposaven un de més curt. El bisbe de Barcelona, Joan de Montcada, per contra argumentant la disminució en la recaptació que això suposava (car que ell obtenia la meitat dels beneficis), fixava el recorregut amb imposició de penes de 25 lliures i en subsidi d'excomunicació al confrere que incomplís el seu decret. Cal tenir en compte que aquestes controvèrsies es degueren produir a partir de la fàbrica del Sant Crist gros. APSMP, APS, C-205, "Notes històriques de Joan Baptista Batlle". Còpia de la resolució del Consell ordinari sobre el recorregut del dijous Sant, (7-09-1611); Còpia del decret del bisbe de Barcelona, Joan de Montcada, (19-04-1612).

⁹⁸⁸ AHCB, *Gremis* 20.2, Art. 24, 26.

els seus últims moments, tot i que aquest punt quedava condicionat a la decisió de la justícia. S'acceptava per diferents indrets del bisbat de Barcelona per tal d'obtenir tot el necessari per la lluminària i per les necessitats del condemnat. Quan el sentenciat sortia de la presó cap el patíbul, vestit amb sobrevesta o camisa blanca proporcionada pel majoral de la confraria, era acompanyat per una processó encapçalada pel crucifix mitjà que sostenia el prohoms dels joves. Havia de vestir una túnica negra i portar amb ella la cara tapada. Acompanyant el crucifix, quatre confreres de la vuitena sostenien quatre ciris vermells que s'anirien tornant amb els quatre restants. L'andador cobert amb cota vermella i la insígnia de les cinc llagues al pit, havia d'anar davant del crucifix tocant una campaneta per demanar a la gent que resés el *Pater noster* i l'*Ave Maria* per l'ànima del sentenciat. Una vegada arribats al destí, l'andador havia de encendre tres torxes per col·locar-les als pilars de la forca mantenint-les enceses fins que el sentenciat fos retirat pel botxí o portat per enterrar-lo. En aquest moment, l'andador proveït d'un cavall, feia una crida pels llocs de la ciutat exhortant a les oracions acostumades per l'ànima del difunt⁹⁸⁹.

La concurrència de la Confraria de la Preciosíssima Sang i dels Desemparats a altres processons es portava a terme en ocasions especials. Eren les de Rogatives. Una de les més freqüents foren les que demanaven pluja en temps de sequera per a la qual cosa es treia en processó la imatge de santa Madrona. La confraria de la Sang i dels Desemparats, posteriorment Arxiconfraria de la Sang, realitzava un recorregut que comprenia les set cambres angelicals (monestir de Natzaret, Església de Sant Agustí, Nostra Senyora del Pi, Nostra Senyora del Carme, Ntra. Sra. de la Mercè, Ntra. Sra. de Jonqueres i l'església de Santa Maria del Mar); les cinc llagues (Hospital de la Santa Creu, església del convent de Sant Francesc, església del convent de Jerusalem, església del monestir de Santa Caterina i església del convent de Montsió) i ,per últim, visitaven les sis ermites (l'església de Sant Pere, de Sant Antoni Abad, dels Àngels / Peu de la Creu, del convent de Jesús, dels Caputxins, de Sant Francesc de Paula)⁹⁹⁰.

L'últim vestigi de la presència de la confraria al Monestir del Peu de la Creu està documentada el 27 d'octubre del 1545, data del capítol de concòrdia entre Jeroni Sanxo

⁹⁸⁹ *Ibidem*, Art. 33-35, 54-63.

⁹⁹⁰ APSMP, APS, C-189, caixa 29, "Llibre de les Entrades i Eixides de la Eragació del Santo Cristo de la Sanch començada a 17 de mars del any 1719". A l'última pàgina del llibre figura com a "Nota de las Pregàrias que se feren en lo any 1752 per la gran falta de agua que tingué la ciutat y terme de Barcelona". En els primers temps de la Confraria de la Sang, el convent dels Àngels no tenia la mateixa ubicació ni tampoc hi era el dels Caputxins ni el de Sant Francesc de Paula.

per una banda i els majorals de la confraria per l'altra. Sanxo es comprometia en el termini d'un mes, el següent novembre, a fer un crucifix de mitja arrova de pes (5,2 quilograms), utilitzant fusta de xiprer blanc. Dos oficials pintarien la creu, la roba, la diadema, el rètol, la barba i cabell amb pintura a l'oli. Per la fàbrica del Sant Crist, Sanxo rebria la quantitat de sis ducats d'or⁹⁹¹. Aquest document, còpia d'un que existia a l'Arxiconfraria de la Sang, no ha pogut ser contrastat amb l'original, però pel pes indicat al contracte, equivalent a 5, 2 quilograms, en fa dubtar que es tracti del mateix Sant Crist gros de Jeroni Sanxo que fou escapçat per una bomba el 1705, tan emblemàtic de l'Arxiconfraria de la Sang.

El 1547 la confraria es traslladà a Santa Maria del Pi on se'ls cedí la capella del Capítol. Posteriorment, el 1561 es traslladaren a l'església del convent de Sant Francesc on estigueren fins que tornaren al Pi el 1572. Durant aquest període, concretament el 1569, es feren les segones ordinacions complementàries pactades entre el frare guardià de Sant Francesc i els confreres de la Preciosíssima Sang⁹⁹². El 1664 obtenia el títol d'Arxiconfraria a l'agregar-se a la de Sant Joan Degollat o de la Misericòrdia de Roma⁹⁹³.

Cal precisar que la confraria de la Sang i dels Desemparats en els seus inicis tingué un marcat to franciscà. Primerament perquè la seva principal promotora, la venerable reverenda abadessa del Monestir del Peu de la Creu, Isabel de Josa, tal com figura denominada en el document del 1543, era una monja clarissa i, en segon lloc, per l'acollida i participació en les ordinacions complementàries dels frares franciscans. Tanmateix i a pesar de la manca de documentació, aquesta confraria gaudí del recolzament de la Casa de Cardona. Això és palès a l'aprovació pel bisbe de Barcelona Joan de Cardona, per la promoció de la mateixa Isabel de Josa i de Cardona i pel governador del Principat de Catalunya Pere de Cardona. Però transcendint aquesta família, cal prendre en consideració la influència que la confraria de la Sang pogué tenir en l'afinitat que mostraren altres autoritats per ella. Ens referim a Francesc de Borja, lloctinent de Catalunya durant el període del 1539 a 1543, gairebé coincidint amb els primers temps de la confraria. La seva relació amb Ignasi de Loiola passa per ser

⁹⁹¹ APSMP, APS, C-250, "Relacions amb la parròquia del Pi". Còpia del document que es trobava a l'Arxiu de l'Arxiconfraria de la Sang de Barcelona, (27-10-1545). Jeroni Sanxo va obrar i restaurar imatges per a la confraria de la Sang y la de la Soledat de Tarragona.

⁹⁹² AHCB, *Gremis* 20.2, f. 15r.

⁹⁹³ BC, Ms. 3073, Conté les gràcies, privilegis i indults concedits pels Papes, així com cartes expedides per l'Arxiconfraria de Sant Joan Degollat de Roma el 1664 copiades de l'Arxiu de l'Arxiconfraria de la Sang de Barcelona [ca. 1664].

considerada també amb Isabel de Josa, el cercle de les benefactores ignasianes i alguns homes notables fundadors de la confraria. Tot i considerant la gran profusió de les confraries de la sang en l'àmbit valencià, la vivència de Francesc de Borja a Barcelona i la seva proximitat també al franciscanisme, feren que el duc de Gandia professes gran devoció a la Sang i cos de Crist. De fet, a mitjans del segle XVI, Francesc de Borja va escriure el tractat *Siete meditaciones sobre las siete fuentes de sangre*⁹⁹⁴.

Tot plegat es tracta d'un conjunt d'interrelacions personals connectades per la proximitat en diversos àmbits. Així trobem que Pere de Cardona i Enric de Centelles pertanyien a l'orde de sant Jaume de l'Espasa. Fou precisament aquesta qüestió la que necessità de la intervenció de Francesc de Borja qui gestionà el 1541 amb l'orde de sant Jaume, la ràpida obtenció d'una llicència matrimonial per a Enric de Centelles i Isabel Turell⁹⁹⁵. Cal però, calibrar la importància de les relacions entre les nissagues Borja i Centelles a partir del segle XVI. L'afinitat d'importants autoritats per la devoció als elements de la Passió de Jesucrist, expressats de forma pública per la confraria de la Sang, resultà un instrument altament adient per atraure als membres de les congregacions dins la litúrgia catòlica, especialment als nens. Segons O'Malley, aquest aspecte fou característic del sentir jesuític vers el culte al *Corpus Christi*, encoratjat per Nadal⁹⁹⁶. En aquest sentit, Howard Hibbard també apunta a la rellevància de la relació entre l'associació del nom de Crist amb la seva sang i la Crucifixió en l'ensenyament jesuïta⁹⁹⁷.

La difusió d'aquestes confraries en terres valencianes comptà amb l'acolliment de la Confraria de la Sang de Crist de Gandia en l'ermita de Sant Sebastià que era la capella del col·legi de moriscs, propietat de Francesc de Borja. En aquestes terres constituí un element per cercar l'aculturació i la conversió del col·lectiu sarraí, els quals no creien en la mort de Crist ni en la transsubstanciació. Al respecte es conserva una carta del P. Andrés de Oviedo adreçada a san Ignasi de Loiola el 1551:

El pueblo está muy edificado deste Collegio, y han instituido en nuestra iglesia, por la buena devoción que tienen, una cofradía de Sanguini Christi, la qual va adelante, y la Compañía le ha dado esta quaresma un sermón los Miércoles, que ha pedido⁹⁹⁸

⁹⁹⁴ MARÍN, 50.4 (2011), 57.

⁹⁹⁵ MHSI, *Monumenta Borgia*, II. "Carta del marquès de Llombai a Carlos V. Barcelona, 20 de maig del 1541", p. 245-253; "Carta del marquès de Llombai a Francisco de los Cobos. Barcelona, 12 de juny del 1541", p. 256-262; *ibidem*, Barcelona, juny del 1541, p. 269-272.

⁹⁹⁶ O'MALLEY, 1993, 197.

⁹⁹⁷ HIBBARD, 1972, 30.

⁹⁹⁸ MHSI, *Litt. Quadr.* I, 189.

Per tant, les Confraries de la Sang no només foren un element de la festa popular religiosa, sinó que contingueren una funcionalitat evangelitzadora vers el poble, molt més instrumentalitzada a terres valencianes.

Els infants orfes de Barcelona. Una obra de conjunt

La institució o fundació de l'Almoina o Bací dels Infants Orfes de Barcelona sovint s'ha confós amb la fundació de la Casa dels Infants Orfes. Aquesta equivocació neix de la dificultat que presenta el seguiment i anàlisi del llegat testamentari de Guillem de Pou mitjançant el qual fundava el 1370 una almoina o bací per atendre als pobres, presoners i, en particular, als infants orfes de Barcelona. Malauradament, tan sols comptem amb una aproximació dins el marc de l'atenció hospitalària barcelonina efectuada per Uta Lindgren, plasmada en un llibre publicat el 1980 i donada a conèixer quatre anys més tard a través d'un article⁹⁹⁹. Per contra, l'atenció als infants expòsits i abandonats ha gaudit de més fortuna, possiblement, per la documentació present als arxius de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau¹⁰⁰⁰.

La Casa dels Infants Orfes ha estat parcialment estudiada gràcies al fons conservat en dipòsit a l'Arxiu Capitular de Barcelona que conté documentació generada a partir de la segona meitat del segle XVI, és a dir, a partir dels anys de la seva consolidació institucional. Resta, però, mancada d'estudi l'autèntica gènesi d'aquesta institució, que s'emmarca dins un canvi en la forma d'entendre l'assistència als més necessitats. Cal

⁹⁹⁹ LINDGREN, 1980, XVIII; *ÍD.*, 15 (1983-84), 189-211.

¹⁰⁰⁰ Destaquem els treballs de Teresa Vinyoles i el de Ximena Illanes Zubieta: VINYOLES, T.; ZUBIETA, X. I. "Tratados como hijos e hijas." *École française de Roma* (2012), 209- 222; VINYOLES, T. "Els infants abandonats a les portes de l'hospital de Barcelona (1326-1439)." A: RIU, M. (coord.). *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña Medieval*. Vol. 2. Barcelona: CSIC, 1982; "L'esperança de vida dels infants de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona." *Anuario de Estudios Medievales* 43 (2013), 291-321; ZUBIETA, X. I. "Aprendiendo a vivir. Trabajo y servicio de niñas y niños acogidos en el Hospital de la Santa Creu de Barcelona (1401-1510)." *Revista de Historia Iberoamericana* [en línia] 6.2 (2013). Disponible a: <revistahistoria.universia.net>. Respecte al segle XVI: ROLDAN BARRERA, Aurea. "Els nens abandonats a la Catalunya del segle XVI." *L'Avenç* 66 (1983), 62-66.

desvelar com a través de l'actuació conjunta d'iniciatives laiques i religioses, s'introduí l'educació i sustentació als orfes i òrfenes de la ciutat de Barcelona.

Va ser a partir de l'acció combinada de les iniciatives de dues dones, l'abadessa del monestir de Santa Maria del Peu de la Creu, Isabel de Josa i de Cardona i d'Elisabet Roser, quan es començà a gestar la futura Casa dels Infants Orfes. Les gestions que les dues dones portaren a terme durant la seva estància a Roma des del 1543 al 1547 i la posterior d'Ignasi de Loiola, es van articular a Barcelona a través del bisbe Jaume Cassador, qui amb l'aprovació del futur Felip II, va vetllar per la definitiva consolidació de la Casa.

Per tal d'esbrinar els diferents processos que convergiren en la formació d'una institució que va perviure fins el 1875 quan passà a ser convent de les germanes Carmelites, analitzem primerament, l'evolució del Bací dels Infants Orfes i, posteriorment, la formació de les cases d'òrfenes i d'orfes respectivament.

10.1. El Bací dels Orfes de Barcelona

*Institutio bassini sive administrationis infantium orfanorum Barcinone*¹⁰⁰¹. D'aquesta manera començava el pròleg de la fundació del bací dels Orfes instituït per Guillem de Pou el 1370.

La clàusula de creació estipulava que els hereus de Guillem de Pou havien de fer-se càrrec de l'administració dels ingressos que s'obtenien a través de llegats testamentaris, donacions i recapte d'almoines. També establí que l'administrador havia de ser nomenat de comú acord entre el successor de Pou i els quatre consellers de la ciutat de Barcelona. Aquest punt donarà com a resultat una institució mixta que conjugarà la supervisió privada amb la municipal. Això suposava una innovació, donat que no comptava amb la participació de l'Església, que fins llavors havia ostentat la primacia en la beneficència i cura dels fidels. Per altra banda, revela la consolidació del poder de la burgesia que

¹⁰⁰¹ ACB, *FCIO*, Llibre vermell, f. 9. En el pròleg figura la voluntat testamentària de Guillem de Pou dictada davant el notari Ramon Massana el 15 de novembre del 1370.

rivalitzaria, en matèria assistencial, amb el dret eclesiàstic per exercir-la propiciant la diferenciació de competències entre laics i eclesiàstics. Aquest procés que decau a finals del segle XV es trobaria, ja entrada la següent centúria, dins la dialèctica que generà el debat sobre la pobresa.

La clàusula de Pou, que en principi sembla tan sols un requisit formal, cobrà certa importància, com ho evidencia la inhibició de l'administrador del bací, Salvador Pontons, el 1448 perquè no havia estat nomenat de comú acord amb l'hereu del fundador, Leonard Rafel Vallseca¹⁰⁰², qui adduïa que “afrecturava de las calitats e fundaments deguts segons forma, voluntat e ordinació del fundant”¹⁰⁰³.

El llegat també fa referència a la qualitat de l'administrador. Segons Pou, la persona que ostentés l'ofici havia de ser un home de vida retirada “quasi eremítica” sense esposa ni altres negocis per atendre, condicions que no sempre es van poder complir com figura en el nomenament de Joan Flaquer el 1438¹⁰⁰⁴. Així mateix, era un ofici vitalici, només en comptades ocasions l'oficial es va retirar argumentant inhabilitat per vellesa o va ser retirat del càrrec per incompliment.

L'objectiu primordial, però, era el d'acceptar tots els orfes pobres i donar aixopluc a les persones que no tenien familiars ni amics. En aquest cas, l'encarregat havia d'actuar com a mediador o enllaç per tal de procurar-los una casa on servir. Guillem de Pou, seguint la recomanació del profeta Jeremies¹⁰⁰⁵, justificava la necessitat d'aquesta obra pia perquè “multi pupilli et alii maiores ...fame perirent”¹⁰⁰⁶ en una clara referència als temps posteriors a la pesta negra i els successius rebrots que devastaren la població suposant una condemna per als supervivents més febles. L'obligació de l'administrador era procurar refugi, aliment, ajuda i consell durant dues nits amb disposició de dos llits preparats per a tal efecte. Tanmateix, afegeix que si l'obra augmentés, aquest hauria

¹⁰⁰² AHCB, *Perg.* 1086, IA-1066. L'hereva de Guillem de Pou va ser la seva filla Bartomeua qui es va casar amb Guillem de Vallseca. Per això, tots els successors porten el cognom Vallseca. Els Vallseca formaven part del patriciat urbà, de l'elit que dirigia l'òrgan municipal. Eren membres del Consell de Cent per la mà major amb rang de ciutadans honrats. Els seus membres es van dedicar al dret, intervenint en les lluites partidistes del segle XV. També participaren en la reforma del municipi obtenint de Ferran el Catòlic privilegis i immunitats. FERNÁNDEZ TRABAL, 51 (2007-8), 445.

¹⁰⁰³ SCHWARTZ, 1893, II, 41. (11-09-1448).

¹⁰⁰⁴ “és ver emperò que lo dit Jon Flaquer no havia muller mas no vivia com hermità ni havia renunciat al món e no.s trobave home fiable qui hagués tal condició però fou deliberat que fos comenat a ell axí com a fiable que és e no ha muller”. SCHWARTZ, 1892, I, 378, (13-09-1438).

¹⁰⁰⁵ Jeremies 22: 3. “El Senyor diu això: practiqueu el dret i la justícia, allibereu l'oprimit de mans de l'opressor, no maltracteu ni violenteu l'estranger, l'orfe o la vídua. No vesseu sang innocent en aquest lloc”.

¹⁰⁰⁶ LINDGREN, 15(1983-84), 200-201.

d'ajudar-se d'un mestre o batxiller en teologia que també visqués a la casa del dit administrador i s'encarregués de portar el bací per acaptar per les esglésies. Es tracta d'un *procurator pauperum*¹⁰⁰⁷, institució present ja a València i que constitueix el model d'atenció als pobres amb especial dedicació als orfes, és a dir, un Pare d'Orfes. L'efectivitat d'aquesta mesura, com veurem, roman dubtosa, al menys durant gran part del segle XV. Bona prova d'això, la trobem en el Concili provincial de Tarragona celebrat el 1415. L'arquebisbe Pere de Sagarriga proposà de forma innovadora la creació del Procurador de Pobres a les diòcesis sufragànies de la província. Curiosament, els procuradors dels bisbes absents, entre ells el de Barcelona rebutjaren la proposta¹⁰⁰⁸. Amb tot, la figura del Procurador de Pobres sembla afermada a mitjans del segle XV com consta en les Corts celebrades a Tortosa i Barcelona el 1442 i 1446 respectivament¹⁰⁰⁹.

En quant a la gestió del llegat, a la tardor es llegia la memòria o estat de comptes de l'almoïna¹⁰¹⁰, tasca supervisada per l'escrivà del Racional. Els beneficiaris de les rendes eren els pobres en general inclosos els presoners¹⁰¹¹. De fet, en diverses ocasions apareix l'administrador del bací dels presos i orfes de forma conjunta¹⁰¹². Un dels deures de l'oficial del bací era el d'anar per la ciutat per recaptar almoïna pels Infants. Obligació que no sempre es va portar a terme si ens atenem a l'informe que els Consellers feren el 1380 sobre l'administració de Ramon Boschà: "que sien membrats els Consellers esdevenidors que hagin rebut un bon recapte"¹⁰¹³. Responent a aquesta demanda dels consellers, el 1448 trobem especificat l'ofici com a "administrador del bací dels orfans qui va per la Ciutat" en ocasió del nomenament de Salvador Pontons¹⁰¹⁴ tot i que ja el 1427 es substituïa el mot "almoïna" pel de "bací" en la concessió de l'ofici: "Los

¹⁰⁰⁷ Per les connotacions de l'ofici descrit per Pou, aquesta figura coincideix més amb la del Procurador o Pare d'Orfes que amb la del Procurador de Pobres. Aquesta darrera té una accepció jurídica que no és del tot present en la voluntat del fundador.

¹⁰⁰⁸ TEJADA Y RAMIRO, 1850, 102-3; GROHE, 2000, 695. El bisbe de Barcelona era llavors Francesc Climent Sopera.

¹⁰⁰⁹ Es tracta de Joan Brusca, notari i Procurador de Pobres: *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y del Principado de Cataluña*, 1915, XXI, 56 i 214.

¹⁰¹⁰ Podem establir l'examen de comptes durant aquest període. El setembre del 1520 els comptes foren examinats per l'escrivà Racional i el 1531 es dictà sentència arran de la disputa que mantingueren el Racional, Jaume Lombart i l'escrivà Joan Llorenç Calça per examinar el compte del bací dels Infants Orfes el 1531. CARRERAS I CANDI; GUNYALONS, 1916, V, 44 i 295; ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 5v.

¹⁰¹¹ LINDGREN, 15(1983-84), 200.

¹⁰¹² AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, Vol. 11, 1456-1468, f. 149; Vol. 18, 1467-1469, f. 179v.

¹⁰¹³ AHCB, *Testaments de consellers*, Vol. I, 1380, f. 4. Citat per LIDGREN, 15(1983-84), 200.

¹⁰¹⁴ SCHWARTZ, 1893, II, 41, 42. En totes dues referències es designa d'igual forma.

honorables consellers et lo honrat Leonard de Vallseca provehiren de administrador del bací dels Infants Orphans l.onrat en Jacme Ripoll”¹⁰¹⁵.

La majoria d’administradors estaven vinculats a un càrrec municipal. Fou el cas en 1382 de Miquel Aguilar qui era clavari de la ciutat, i procurador dels síndics i consellers. La seva tasca resultà útil a la ciutat donat que, el 1376 Pere el Cerimoniós el facultà per vendre censals morts de la Ciutat amb l’objectiu de redimir aquells més elevats. La gran crisi econòmica d’aquells anys es veié reflectida en la manca pecuniària i la insolvència municipal per fer front a les necessitats del moment¹⁰¹⁶. De forma semblant, el 1461 Joan Oliver ocupava l’ofici de escrivà de Racional el qual, a causa de la seva avançada edat, l’havia de compartir amb el notari Joan Mayans. Pel repartiment d’ocupacions coneixem que Mayans cobrava 3 florins per l’administració del bací dels orfes¹⁰¹⁷.

La gestió de l’Almoina comportava operacions de tipus econòmic a benefici dels orfes com mostren les compra-ventes de censals per part del notari Pere Soler, administrador dels Infants Orfes el 1417. Totes les gestions havien de comptar amb el vit-i-plau dels quatre consellers i del successor de Guillem de Pou, és a dir dels Vallseca¹⁰¹⁸.

L’administració de l’Almoina dels Infants Orfes no sembla ser un ofici exclusiu ja que un dels gestors ho serà també del bací dels pobres vergonyants de Santa Maria del Pi. Es tracta del notari Pere Soler, registrat com a administrador del bací dels pobres del Pi en 1420. Segons les dades que disposem, la doble gestió es solapava ja que no trobem un nou nomenament per als Infants orfes fins el 1422¹⁰¹⁹. De fet, el bací dels pobres vergonyants de la parròquia del Pi comptava amb uns primers estatuts del 1411 que regulaven l’administració i els llocs on s’havia de fer la recollida de diners segons les festes litúrgiques. Aquests foren ampliat el 1413, incorporant onze punts nous per evitar la possible malversació dels baciners. Segons Salvador Claramunt, la millora de la gestió del bací també va comportar que algunes persones canviessin de parròquia convertint-se en administradors professionals dels bacins corresponents¹⁰²⁰. D’aquesta reforma dels estatuts destaquem el punt 7, el qual suposà un major control sobre els infants que no

¹⁰¹⁵ SCHWARTZ, 1892, I, 257; Jaume Ripoll, a més, fou un advocat i notari de renom. Autor d’un plany en llatí per la tomba de la reina Elionor de Xipre (1414) i d’un comentari en vers i en català sobre les *Flors tolosanes*.

¹⁰¹⁶ RICHOU I LLIMONA, 2013, 147, 157.

¹⁰¹⁷ SCHWARTZ, 1893, II, 367, (15-04-1461).

¹⁰¹⁸ AHCB, Perg. 1086 (IA-1066) i 1085 (IA-1065) de 8 i 17 de gener del 1417 respectivament.

¹⁰¹⁹ El 1422 figura el nou nomenament d’administrador de l’Almoina dels Orfes, sense que sapiguem de qui es tracta: ACB, *FCIO*, Llibre vermell, f. 5v.

¹⁰²⁰ CLARAMUNT, 2014, 124, 127-128.

podien ser mantinguts pels pares i per aquells que eren induïts pels seus progenitors a la mendicitat. En aquest últim cas, es puntualitza que “façen los dits administradors per llur poder que.es meten ab senyor dient-los que si no u fan d’aquí avant no hauran acorriment al bací. Car més val que siguen ab senyors e aprenen offici que no si eren dolents en poder de llurs pares o mares”¹⁰²¹.

Aquesta tasca encomanada als administradors del bací dels pobres del Pi ens adreça vers la consolidació de la institució del Procurador o Pare dels Orfes. Malgrat no tenir suficients dades respecte a la regulació de l’ofici del “Pare d’Òrfens” sabem que en 1455 es varen fer unes “ordinacions dels Infants perduts”¹⁰²². Possiblement les ordenances contenien una normativa similar a les aplicades a les ciutats de Saragossa i València¹⁰²³. El fet que es refereixin als infants perduts indica que eren competència del Pare dels Orfes. Per altra banda, reflecteixen l’intent per part de l’organisme municipal per controlar un dels problemes urbans del moment, els vagabunds. Això no obstant, coneixem que l’ofici de Pare dels Orfes tenia potestat no només protectora i educativa sinó també punitiva i jurídica, competències que segons Julián Palacios constituïrien el primer Tribunal tutelar que ha existit¹⁰²⁴. El desenvolupament de la institució del Pare dels Orfes comportà que l’acolliment dels infants estigués acompanyat de la supervisió per part d’un “mestre de minyons” que s’encarregava d’ensenyar als més petits a llegir, escriure i la doctrina cristiana fins a posar-los sota la tutela d’un mestre de taller mitjançant un contracte d’afermament. Això implicava el Pare dels Orfes en la vigilància del compliment de l’acord, tant per part del patró com del menor¹⁰²⁵.

A Barcelona, malgrat no disposar de moltes dades sobre la institució del Procurador o Pare dels Orfes, sabem de la seva existència i pràctica gràcies a un document del 1516. Es tracta d’un contracte on Pere Grau o Guerau, Pare dels Orfes, d’acord amb el botiguer de teles, Pere Mestra, efectua un afermament a favor de Margarida, filla del difunt Esteve Forch. Les condicions estipulades determinen que la noia estarà al servei del botiguer

¹⁰²¹ *Ibidem*, p. 127-128.

¹⁰²² CARRERAS I CANDI; GUNYALONS, 1916, V, 41. (13-11-1455).

¹⁰²³ A València la institució del Procurador o Pare d’Orfes, segons l’opinió generalitzada dels historiadors, es va crear vers el 1337 per la disposició reial de Pere IV el Cerimoniós responnent a una demanda municipal. Aquesta s’expandí a altres territoris de la Corona d’Aragó. Hi consta la seva existència a Castelló el 1386 i a Saragossa el 1475. A Saragossa, es conserven els Estatuts del 1628 impresos a Barcelona el 1693 dins de les *Ordinaciones de la Imperial ciudad de Zaragoza*, Barcelona, Impr. Josep Porter, 1693, p. 223-230. A Catalunya, en concret a Lleida, Josep Lladonosa en trobà constància durant el primer terç del segle XVI encara que apunta la possibilitat que ja existís en la centúria anterior. LLADONOSA, 1975, II, 204.

¹⁰²⁴ PALACIOS, 1997, 25.

¹⁰²⁵ VILÀ I MANCEBO, 2003, 116-117.

durant un període de tres anys, al final del qual rebrà la soldada de vuit lliures. El compromís també comportava el manteniment, estància, dues camises i calçat que la noia obtindria d'una part bestreta del salari consignat¹⁰²⁶. També coneixem que els infants recollits a la casa del Pare d'Orfes estaven assistits per un mestre, evidència que proporciona el document precedent al contracte d'afermament on figura com a testimoni Miquel de Sardanya, mestre dels orfes¹⁰²⁷.

L'habitatge de Pere Grau on seguint el que es feia a altres indrets recollia els nens i nenes orfes, estava situat a l'illa de cases que anava de les Moles al Torrent de Jonqueres. El fogatge general del 1515 el situa i registra com a tal¹⁰²⁸. La seva mort l'11 de juny del 1520 donà pas al nomenament, a principis de setembre, de Diomedes Martí com administrador dels infants orfes¹⁰²⁹. Aquests apuntaments, informen de dos fets de singular rellevància: per una banda, l'administrador del bací dels Infants Orfes és a la vegada el Pare dels Orfes i, per l'altra, que s'havia extingit la línia successòria del fundador, motiu pel qual, l'elecció del càrrec quedà en mans només dels consellers municipals. Nogensmenys, l'assimilació de l'ofici d'administrador del bací al de Pare dels Orfes, quedà evidenciada el 1509 a raó d'una denúncia sobre la mala gestió de les rendes que havien de ser distribuïdes en l'alimentació i sustentació dels infants. Per aquest motiu, l'hereu de Guillem de Pou, Roger de Vallseca, de comú acord amb els consellers es proposà ell mateix com a administrador, destituint del càrrec a l'anterior de qui no consta el nom¹⁰³⁰.

Els anys que envolten aquesta denúncia estigueren marcats per la carestia de blat i per diversos episodis de malalties de contagi que ompliren la ciutat de nens orfes¹⁰³¹ desatesos. Aquesta circumstància motivà el 1506 la carta monitòria del bisbe Enric de Cardona, adreçada als consellers i a tots els eclesiàstics de la diòcesi de Barcelona

¹⁰²⁶ AHPB, Antoni Benet Joan, *17° manualement 1516-1517*, ref. 259/52, s. f. (21-06-1516).

¹⁰²⁷ Ídem.

¹⁰²⁸ ACA, *Patrimoni*, Mestre Racional, reg. 2968, "Fogatge general del 1515", f. 12r.

¹⁰²⁹ La mort de Pere Grau fou recollida en el *Dietari de l'Antich Consell Barceloní* amb la següent anotació: "Aquest dia morí Pere Garau, mercader i administrador del bací dels Infants Òrfens", Vol. 3, p. 302; El nomenament de Diomedes Martí que tingué lloc el dia 2 de setembre del 1520 ens assabenta de la manca de successors de Guillem de Pou: ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 5v.

¹⁰³⁰ AHCB, *Miscel·lània*, 1C.V-13/4, "Causa pia dels Infants Orfes" [1509], f. s.

¹⁰³¹ Diversos episodis d'epidèmies per contagi es produïren de forma intermitent durant els anys del 1501, 1507 i 1515, coincidents amb males collites. Per aquest motiu els consellers s'exclamaven davant la dificultat per canalitzar els recursos econòmics dirigits als hospitals destacant l'elevat nombre d'orfes que mancaven d'atenció. BETRÁN MOYA, 1996, 75.

exhortant-los a assistir al gran nombre d'orfes que patien els estralls de la pobresa i la fam. Molts d'ells es trobaven a la ciutat procedents de diversos territoris¹⁰³².

L'última data que disposem sobre la gestió del bací dels orfes és la del 29 de novembre del 1531¹⁰³³. Amb la progressiva consolidació de les dues cases destinades a l'atenció dels orfes i òrfenes, el Consell de la ciutat de Barcelona elegí el 2 de febrer del 1548 quatre administradors i introduí alguna modificació respecte a les ordinacions anteriors per regir les cases¹⁰³⁴. Aquesta mesura comptava amb el beneplàcit del monarca i del seu lloctinent, el príncep Felip, qui l'any anterior havia escrit a l'administrador del bací recomanant l'aplicació de l'Almoina a les cases¹⁰³⁵. El 1553 encara hi ha notícia sobre l'administrador del bací i Pare dels Infants Orfes fins que el 10 de juliol del 1554 el Bisbe de Barcelona, Jaume Cassador, reemplaçava la figura del successor de Guillem de Pou delegant en els canonges del Capítol catedralici l'administració i tutela de la institució, que des de llavors serà regida pels representants de la catedral i del Consell municipal¹⁰³⁶. L'any següent, el 1555, el bací dels Infants pobres quedà subrogat a la nova institució¹⁰³⁷ que Jaume Cassador denominaria “dels nens de la doctrina cristiana.”¹⁰³⁸

ADMINISTRADORS DEL BACÍ DE GUILLEM DE POU		
ANY	ADMINISTRADOR	PROFESSIÓ / CÀRRECS
1377	Desconegut. Ramon Boschà	Procurador dels Infants Orfes
1380	Ramon Boschà	Corredor d'orella / Ofici dels fadrins orfes i pobres vagabunds.
1382	Miquel Aguilar	Clavari / Administrador dels Infants Orfes
1417	Pere Soler	Notari públic de Barcelona / Ad. de l'Almoina Infants Orfes / Ad. del Bací de pobres Vergonyants del Pi
1422	Desconegut	Administrador d'Almoina d'Orfes
1427	Jaume Ripoll (per mort de l'anterior)	Advocat i notari de Barcelona / Ad. del Bací dels Infants Orfes
1438	Joan Flaquer (per absència de l'anterior)	Notari i escriptur / Ad. del Bací

¹⁰³² ADB, *Bisbe*, Registra Gratiarum 1506-1509, vol. 48, f. 139 v.

¹⁰³³ CARRERAS I CANDI; GONYALONS, 1916, V, 295. (29-11-1531). Revisió dels comptes del Bací.

¹⁰³⁴ AHC, Consell de Cent, Deliberacions, Vol. II, núm. 60, f. 16, (2-02-1548)

¹⁰³⁵ ACA, RC, reg. 3992, f. 100r. “Carta del príncep Felip a l'administrador del Bací dels Infants Orfes, Madrid, 22-03-1547.”

¹⁰³⁶ ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 5v. (10-07-1554).

¹⁰³⁷ ACB, *FCIO*, *Ibidem*, (13-09-1555); ACB, *FCIO*, XXI. “Notes del Prior Mn. Josep Mas Domènech”, 2. Administradors dels Infants Orfes.

¹⁰³⁸ ACA, RC, reg. 4282, f. 2r. (27, 02, 1549).

1444	Salvador Pontons (per mort de l'anterior)	Ad. del bací qui va per la ciutat
1448	Salvador Pontons	Ad. del bací qui va per la ciutat
1456-58	Desconegut /Joan Oliver	Notari i escrivà del Racional / Ad. del Bací de presos i orfes
1461	Joan Mayans / Joan Oliver	Notari i escrivà del Racional / Ad. dels Orfes
1467-69	Guillem Pereller	Ad. del Bací de presos i orfes
1476	Antoni Miró (per mort de l'anterior)	Clergue simple tonsurat / Procurador i ad. Bací dels infants Orfes
c. 1490	Bartomeu Massons, menor, (per mort d'Antoni Miró).	Notari públic de Barcelona / Pare dels Òrfens
?	Desconegut	
1507	Roger de Vallseca (per mala administració de l'anterior)	Ciutadà honrat / Administrador i Pare dels Orfes
1515	Pere Grau	Mercader / Pare dels Orfes
1520	Diomedes Martí (per mort de l'anterior)	Administrador dels Infants Orfes
1549-1553	Pere Nadal	Administrador del Bací i Pare dels Orfes

Fig. 7 Elaboració pròpia.

Fonts: *Rúbriques de Bruniquer*; *Uta Lidgren*; *AHCB*; *ACA*; *AHPB*; *AHSC*

10.2. La Casa dels Infants Orfes¹⁰³⁹

La consolidació a Barcelona de la institució dedicada a l'assistència i educació dels nois i noies orfes es produí gràcies a la intervenció de diverses iniciatives laiques i religioses. La seva unió el 1548 sota una administració municipal, comptà amb la supervisió del bisbe de Barcelona qui delegà aquesta tasca en dos membres del Capítol de la Seu.

Fins la data mencionada foren dues les cases que s'establiren: la de les noies situada en els habitatges annexos al monestir de Santa Maria del Peu de la Creu i la dels nois, els

¹⁰³⁹ Fins el moment, sobre la Casa dels Infants Orfes de Barcelona comptem amb l'estudi de Toni Oller Castelló centrat al barri del Raval com a espai de marginalitat: OLLER, 5 (1985), 81-96; Més recent i de gran interès és l'aportació de Maria Àngeles Pérez Samper sobre l'alimentació a la Casa dels Infants Orfes: SAMPER, 2014, 175-207. En particular l'apartat dedicat al segle XVI, període 1551-1553, p. 186-193; Pel segle XVII: SERRA I PUIG, E. "La Casa dels Infants Orfes de Barcelona (1652-1653). Esbós d'aproximació a una font per a l'estudi de la beneficència a la Barcelona del segle XVII." A: NAVARRO MIRALLES, L. (ed.). *Siglo XVII. Seminario de Aplicaciones Didácticas*, Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona, Universitat de Barcelona, 1984. 173-191.

quals varen ser allotjats en un immoble al costat de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona. En el singular procés de creació d'aquestes dues cases intervingueren persones que liderarien una nova forma d'entendre la espiritualitat. Inserides dins les noves corrents humanistes encapçalades per l'obra de Joan Lluís Vives *De subvencionem pauperum*, i alineades amb l'assistència als veritables pobres, la seva reincorporació social habilitada pel treball o el matrimoni, comportava un component educatiu basat en l'ensenyament de la doctrina cristiana convertint-se, d'aquesta manera, en instrument bàsic per aconseguir subjectes socialment útils, alhora que bons cristians i cristianes. Deixant de banda l'antiga institució valenciana (1410) consolidada amb el Col·legi de Sant Vicent Ferrer el 1593, aquestes idees cristal·litzaren majoritàriament arreu d'Europa al voltant dels anys quaranta del cinc-cents, destacant a la Península Ibèrica iniciatives educatives com la del *Colegio de los doctrinos* de Valladolid, fundat el 1542; els Hospitalicos de Saragossa el 1543 i l'acció dels Jesuïtes, com la de Pedro Fabro a Galapagar el 1541 i de Pere Domènech, abat de Vilabertran¹⁰⁴⁰, a Lisboa a partir del 1545. La difusió que totes aquestes cases d'orfes tingueren tant a la Península com a l'exterior, incloent-hi a les Índies Orientals, comptaren amb dos pioners en l'àmbit de l'assistència social: Isabel de Josa i Ignasi de Loiola. Tots dos amb participació i fundacions a Itàlia.

O'Malley proposa tres fases en l'evolució espiritual d'Ignasi de Loiola que desembocaria, a partir del 1540, en el ministeri de l'educació com a sistema per reformar el món¹⁰⁴¹. Seria durant aquesta evolució on trobem el punt coincident entre la religiositat pràctica d'Isabel de Josa i "l'ajuda de les ànimes" d'Ignasi de Loiola. El concepte de vida cristiana, fonamentat en la *Christianitas*¹⁰⁴², es revesteix, en tots dos casos d'una imperant crida pel servei als altres que en el cas d'Ignasi assolirà una projecció a gran escala que l'obligarà a reduir aquesta diversificació "universalment afectiva" característica dels inicis de la Companyia de Jesús. Expressada a través de l'obra assistencial dirigida als col·lectius marginals de dones i nens, quedarà relegada successivament a un apostolat instrumentalitzat per les missions i els col·legis externs masculins. Per contra, Isabel de Josa continuarà de forma independent amb el projecte iniciat amb les òrfenes del Peu de

¹⁰⁴⁰ S'ha de diferenciar a Pere Domènech, abat de Vilabertran, nascut a Gratallops (Tarragona), del seu homònim, profés jesuïta el 1551, nascut a Barbens (Lleida). El primer va ser molt proper a la Companyia de Jesús encara que la seva professió com a Jesuïta és dubtosa. Sobre l'abat de Vilabertran i la seva obra social: RUIZ DE MEDINA, 68 (1995), 123-146.

¹⁰⁴¹ Sobre les fases d'evolució espiritual d'Ignasi de Loiola i la implicació en l'ensenyament dels jesuïtes: O'MALLEY, 2000, 56-74.

¹⁰⁴² *Ibidem*, p. 60-61. Al segle XVI s'anomenava *Christianitas* als serveis caritatius corporals i espirituals com a part de la vida cristiana.

la Creu de Barcelona que per greus motius familiars, es consolidarà a Itàlia concentrant-se en el col·lectiu femení més desfavorit.

10.2.1. Les òrfenes d'Isabel de Josa

Paral·lelament a la fundació de la Confraria de la Sacratíssima Sanch de N. S. Déu Jesu-Christ y de la Verge Maria dels Desemparats, Isabel de Josa, juntament amb algunes religioses, organitzà les cases annexes a l'església del Peu de la Creu per albergar infants i infants orfes. L'obra assistencial corresponia a una necessitat imperiosa per atendre els nens que havien quedat desemparats arran de la pesta del 1530. D'aquesta iniciativa, es conserva documentació a nivell testimonial procedent principalment de l'Arxiu del monestir dels Àngels, actualment emplaçat en el Convent de Sant Domènec a Sant Cugat i d'un *Memorial* del monestir dels Àngels de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Malauradament no disposem de dades que ajudin a analitzar la regulació a nivell administratiu, educatiu i religiós que podria transmetre la troballa d'unes ordinacions, encara que podem establir una hipòtesi general del caràcter que Isabel volgué donar a la Casa emmirallant l'obra en la posterior fundació del *Collegio delle Orfane* que ella portà a terme a la ciutat piemontesa de Vercelli el 1553.

El monestir del Peu de la Creu havia estat deshabitat des del 1522, data que marca el trasllat de les monges clarisses sortides de Pedralbes al convent de la Trinitat. El *Memorial stament del monestir dels Àngels* dibuixa l'estat lamentable dels habitatges que havien estat abandonats sense que ningú pagués els censos deguts al monestir de Natzaret, propietari alodial.

Fou arran dels capítols matrimonials entre el seu fill, Guillem Ramon de Josa i Elena de Cardona el maig del 1535¹⁰⁴³ quan Isabel expressà la voluntat de portar una vida retirada fent donació de tots els seus béns a Guillem. Transmetia, d'aquesta forma el patrimoni familiar dels senyors de Madrona reservant-se, però, el senyoriu i l'usdefruit, unes cases de Lleida i la quantitat de quatre centes lliures, que pagaria anualment al seu fill. Suposem que la seva professó com a monja clarissa al convent de Lleida es degué produir poc

¹⁰⁴³ AHPB, Francesc Sunyer, *13º Notarum*, ref. 326/98, s. f.; APTC, caxon 5, lligall 3, f. 27. (13-05-1535).

després, donat que quan pren possessió de les cases del Peu de la Creu el 1536, es ja una monja professa que actua com a persona laica¹⁰⁴⁴:

La molt reverenda y noble senyora dona Isabel de Josa [...] reprenyé y en certa manera augmenti com a persona layca dit monestir com a cosa secular y casa particular¹⁰⁴⁵.

Per acollir els orfes comptà amb l'ajut d'algunes religioses¹⁰⁴⁶ que degueren pertànyer a l'orde tercer de sant Francesc, fet que determinant perquè Isabel fos considerada per alguns historiadors com a terciària¹⁰⁴⁷.

Isabel de Josa estigué a càrrec dels orfes fins l'any 1543 quan marxà cap a Roma en companyia d'Elisabet Roser qui volia posar-se sota l'obediència d'Ignasi de Loiola. Estimem que el viatge a Roma, entre altres coses, havia de proporcionar les llicències necessàries per a l'erecció canònica de la Casa, a més de la possible obtenció de privilegis que contribuïssin a la seva continuïtat. Cal valorar aquesta possibilitat donat que l'obra no comptava amb cap tipus de renda, per la qual cosa els ingressos devien procedir de les donacions i almoines, característica comuna a totes les seves fundacions.

L'activitat docent d'Isabel no es limitava a les noies acollides en la Casa, a tenor del que consta en la *Memòria* del convent dels Àngels on informa que estigué “Elisabeth de Josa y Cardona ab agunas sors o beatas ensenyant al poble”¹⁰⁴⁸. Es tracta d'una referència a les prèdiques d'Isabel, adreçades a un col·lectiu més ampli per tal d'instruir-los en la doctrina cristiana contemplant, com a part fonamental la docència dels articles de la fe sobre els quals tractatva el seu *De orthodoxa fidei antidotum*¹⁰⁴⁹.

Per l'educació dels infants comptava amb l'ajut d'algunes religioses. Sor Isabel és la que es va quedar a càrrec dels orfes el 1543:

¹⁰⁴⁴ Persona *Laica et privata*. Aquesta és la formula que s'utilitza quan un religiós o religiosa entrevé en els negocis del món, per a la qual cosa necessita llicència. Al respecte, ens hem referit anteriorment a la llicència del provincial d'Aragó dels Frares Menors, Miquel Pons, i a la procura del seu fill Guillem.

¹⁰⁴⁵ AHCB, *Col·lecció de manuscrits patrimonials*, Ms. B-1, Miscel·lània de textos històrics, “Memorial stament del monestir dels Àngels, 1568”, s. f.

¹⁰⁴⁶ AHPB, Pau Renard, *Protocollum instrumentorum* 1536, ref. 316/25, s. f. (19-06-1536). Document de l'establiment d'Isabel de Josa a les cases i hort del monestir del Peu de la Creu. En ell Isabel fa referència a *nostrorum sororum in Pedi Crucis*.

¹⁰⁴⁷ Així es denominada al *Memorial stament dels Àngels* i per Jeroni Pujades en la seva *Crònica universal...*, *Op. cit.*

¹⁰⁴⁸ AMA, *Memoria y Recopilació de especies varias sobre el Convent antich y nou del Peu de la Creu*, f. 92r.

¹⁰⁴⁹ Més conegut com *Tristis Isabella*.

Al partir per Roma dita Sra. Dna. Isabel de Josa y de Cardona deixà una dita sor Isabel en dita casa o monastir ab lo carrech de cuydar dels infants y infantas Orfans, en què dit temps alli vivian ¹⁰⁵⁰.

Per documents posteriors, podria tractar-se d'Isabel Bonona¹⁰⁵¹ qui juntament amb sor Miquela s'encarregaven de les òrfenes en qualitat de "Mare"¹⁰⁵².

Les dificultats econòmiques per atendre les minyones comportaren que anys més tard, vers els anys cinquanta es mogué un plet reclamant un deute de deu pensions que ascendien a la quantitat de setanta lliures. Isabel de Josa fou condemnada a pagar el deute, però la religiosa responsable de la Casa, interposà l'excepció del fur eclesiàstic, privilegi que s'al·legava en les causes que sent objectivament competència del dret civil, es promovien contra religiosos¹⁰⁵³. Finalment, els deutes, així com les millores que s'havien fet a la casa¹⁰⁵⁴, foren pagats el 1561 per sor Jerònima de Rocabertí, priora del monestir dels Àngels, quan prengué possessió de les cases amb motiu del trasllat de la comunitat des del convent antic, situat fora les muralles, al del Peu de la Creu. Les cases formaven part del dot d'ingrés al monestir de dues netes d'Isabel de Josa, Beatriu i Jerònima¹⁰⁵⁵.

Amb tot, Isabel vetllà des de la distància pel manteniment de les cases i església del Peu de la Creu. El 1551 arribava una carta en pergamí que contenia cent dies d'indulgència per als qui durant les festivitats de l'Assumpció, Nativitat, Concepció i Anunciació de la Verge, així com en les del naixement de Crist, visitessin l'església del monestir. S'instava als fidels a la donació d'almoines per augment i perfecció de les religioses que hi vivien, per la manutenció dels edificis i pels ornaments de l'església. Es tracta d'una carta col·lectiva, ornada en pergamí per a ser penjada a la porta de l'església amb una evident finalitat publicitària. Fou confeccionada a la cúria pontifícia de Roma amb data del 13 de

¹⁰⁵⁰ AMA, *Memòria y Recopilació...*, op. cit., f. 92v.; "El Memorial stament del monestir dels Àngels, 1568" també registra aquesta informació: "[...] la qual senyora quant se.n ana a Roma lo comana a una beata que ab ella allí estave": AHCB, *Col·lecció de manuscrits patrimonials*, Miscel·lània de textos històrics, Ms. B-1, s. f.

¹⁰⁵¹ ACB, *FCIO*, XXI. "Notes de Mn. Mas", 15. Metges i malalts. La mare Isabel Bonona de Moià qui morí per l'epidèmia de pesta el 1589 juntament amb 12 minyons i 8 minyones.

¹⁰⁵² Ho trobem en una anotació sobre la despesa de farina de l'any 1558 "per la Casa dels Infants Orfes de la Casa del Peu de la Creu ahont estan les infantas òrfenes en compte de les beates, sor Isabel i sor Miquela." ACB, *FCIO*, XXI. "Notes del Prior Mn. Josep Mas Domènech", 7. Casa.

¹⁰⁵³ LÓPEZ ALARCÓN, 19.2 (1961), 138. Aquest dret va ser confirmat al Concili de Letran el 1517.

¹⁰⁵⁴ Els administradors dels Infants orfes Miquel Cordelles, Pau Çaragosa, Francesc Camat i Miquel Montserrat Fàbregues acordaren amb sor Jerònima de Rocabertí el pagament de 36 lliures per les millores que s'havien fet a la casa del Peu de la Creu: AMA, *Llibre de diverses coses*, f. 72r. (17-11-1561).

¹⁰⁵⁵ AMA, *Crònica antiga e interessantíssima años 1561-1565*, s. f. Joan de Josa, germà de Beatriu i Jerònima, va donar les cases el 13 de juliol del 1561. Jerònima de Josa va professar amb el nom de Victòria.

juny i emesa per Gian Domenico de Cupis, cardenal Ostiensis, i onze cardenals més¹⁰⁵⁶. Es va tramitar a petició d'Isabel de Josa, coneguda pels cardenals arran de la seva estada a Roma durant el període comprès entre el 1543 i el 1547. Segons se expressa en la *littera inspecturis*, ella reuneix en la seva persona freqüents honors obtinguts mitjançant actes de singular devoció vers els fidels cristians i obres perdurables.

Quanto frequentius fidelium mentes ad opera charitatis inducamus, tanto salubris quarum suarum salutis consulimus cupientes et ut Ecclesia monasterii del Pie-de-la-Creu civitatis Barchinonensis, ad quam seu quod sicut accepimus, dilecta nobis in Christo domina Elisabet de Iosa de Cardona abbatissa dicti monasterii singularem gerit devotionem congruis frequentetur honoribus et a Christifidelibus iugiter veneretur [...] ¹⁰⁵⁷.

De fet, Giovanni Domenico de Cupis qui també des del 1550 va ser membre del Tribunale dell'Inquisizione¹⁰⁵⁸, va estar molt interessat pel problema de l'assistència als orfes de Roma i preocupat per l'estabilitat de la Casa dels orfes de Santa Maria in Aquiro. Per aquest motiu, va constituir el 1538 la Confraternita delle Visitazione degli Orfani, fundació en la qual va participar de manera molt activa Ignasi de Loiola, amb qui de Cupis mantenia una estreta amistat¹⁰⁵⁹.

10.2.2. Els orfes de Pedro Fabro i d'Elisabet Roser

Els primers jesuïtes van acceptar com a ministeri l'ensenyament de la doctrina cristiana a nens i adults, acompanyat d'una responsabilitat social vers ells. El març del 1542, Pedro Fabro es trobava a Barcelona després d'haver estat a Galapagar i les seves rodalies. Segons la seva correspondència adreçada a Ignasi de Loiola i a altres pares jesuïtes de Roma, ensenyava els manaments aplegant al voltant de cent nens, xifra que s'incrementava els dies festius. La docència no es limitava als infants sinó que també assistien homes i dones adults¹⁰⁶⁰. Molt implicat en aquest ministeri, dissenyà tres vies consistents en: l'ensenyament de la doctrina cristiana als nens, als qui anomena *bajos*; als *cabeças*, és a dir, als sacerdots, al llicenciat, al tinent del doctor i a un capellà els entrega els *Exercicis Espirituals* i al poble, predicant els diumenges i festius, confessant

¹⁰⁵⁶ És de gran importància que la carta estigués atorgada per cardenals ja que aquests elevaven la indulgència a 100 dies, en comptes dels 40 que eren els concedits si aquesta provenia dels bisbes o arquebisbes. Els cardenals figuren enumerats segons un ordre determinat: primer els cardenals-bisbes, a continuació els cardenals preveres i després els cardenals diaques.

¹⁰⁵⁷ AMA, Perg. G1-16.A, "Littera inspecturis d'indulgència pel monestir del Peu de la Creu" (13-06-1551).

¹⁰⁵⁸ PETRUCCI, 33(1987), 602-605.

¹⁰⁵⁹ CARDELLA, 1793, IV, 17-18.

¹⁰⁶⁰ MHSI, *Fabri Mon.*, 135. "Carta de Fabro a Ignasi de Loiola. Galapagar, 17-11-1541."

i conversant. A les seves epístoles valora de forma molt positiva la docència als nens¹⁰⁶¹. Imbuït per aquesta pràctica, arribà a Barcelona on el virrei aleshores, Francesc de Borja i la seva esposa Leonor de Castro li van procurar allotjament¹⁰⁶². Sabem també que va parlar amb Isabel de Josa, qui li comunicà la seva intenció d'anar a Roma¹⁰⁶³ segurament explicant-li el propòsit. Amb tot, degué captar la seva atenció la Casa que Isabel havia destinat a l'acolliment i educació dels nens i nenes òrfenes i els limitats recursos dels quals disposava per atendre'ls. Per aquesta raó, durant la breu estada de Fabro a Barcelona, va promoure una iniciativa similar per als nois, recolzada i patrocinada per Elisabet Roser. Tres mesos després, el 15 de juliol, Elisabet llogava una casa davant l'Hospital de la Santa Creu a la vídua Esperança Oliver i, el mateix dia, encarregava a Joan, mestre de cases, que arreglés el sostre del menjador¹⁰⁶⁴. Com sabem, Elisabet estigué a Roma del 1543 fins al 1547. Durant aquest període continuà el patronatge vers els orfes. Una referència d'aquest temps la trobem de mà d'Ignasi de Loiola el desembre del 1545, el mateix dia de la professó com a Jesuïta d'Elisabet. Aquest, rebutjà la donació de la Roser qui com a hereva universal del seu marit, Pere Joan, havia fet a la Companyia. Li va suggerir, però, la cessió de 200 escuts a "los muchachos de Barcelona"¹⁰⁶⁵. Desconeixem si es feu efectiva aquesta donació en diners, però a través de Francí Ferrer, germà d'Elisabet, donava a Antoni Gou, notari i persona molt propera a Ignasi i als pares jesuïtes de Barcelona, la quantitat de 2 lliures i 8 sous corresponents al lloguer de mig any de la Casa dels infants orfes¹⁰⁶⁶.

Curiosament, les contribucions d'Elisabet, a excepció del suggeriment d'Ignasi, no apareixen registrades en els volums del *Monumenta Historica Societatis Iesu*, sí en canvi, la puntual aportació de Guiomar d'Hostalric, a qui Pedro Fabro denomina filla de confessió. Pels detalls inclosos en la missiva escrita a Ignasi el juny del 1546, sabem que allotjaven 26 nens orfes: sis als que Guiomar havia proporcionat vestits blancs i 20 que encara restaven¹⁰⁶⁷. Serà Elisabet Roser qui els completi abastint-los, a més, de llit i matalàs i efectuant una donació per altres despeses. També pagava el salari de dos mesos

¹⁰⁶¹ *Ibidem*, 138. "Carta de Fabro als pares jesuïtes de Roma. Galapagar, 30-11-1541."

¹⁰⁶² *Ibidem*, 150-154. "Carta de Fabro a Ignasi de Loiola. Barcelona, 1-03-1542."

¹⁰⁶³ *Ibidem*, 155-158. "Carta de Fabro a Ignasi de Loiola. Lió, 22 -03-1542."

¹⁰⁶⁴ BC. AHSC, "Comptes d'Elisabet Roser", ref. 956/1, f. 12v, (15-07-1542). Apuntaments corresponents a les despeses: pel lloguer de la casa 2 lliures i 10 sous; per mans i calç de adobar lo sostre del menjador, 18 sous i 6 diners.

¹⁰⁶⁵ MHSI, *Scripta* I, 652.

¹⁰⁶⁶ BC. AHSC, "Comptes d'Elisabet Roser", ref. 956/1, f. 42v. Apuntament de la despesa del 10-06-1546.

¹⁰⁶⁷ MHSI, *Fabri Mon.*, 433. "Carta de Fabro a Ignasi de Loiola. Barcelona, 21-06-1546."; Polanco, *Chronicon*, I, 191.

a Bernard Caselles, qui se'n ocupava dels nens¹⁰⁶⁸ des de l'any 1545 amb el consentiment i aprovació d'Ignasi de Loiola, tal com ho expressava Polanco a Araoz:

Quanto á los Hermanos de Barcelona ya scrivi que á nuestro Padre parecia...que Bernal Casellas podia estar con los niños, confesándose con otros Hermanos¹⁰⁶⁹.

Les contribucions per abastir les necessitats dels orfes estigué en consonància amb altre tipus de gestions que varen ser efectuades a través d'Ignasi, Elisabet Roser i d'Isabel de Josa, resultant en una intervenció del príncep Felip. El setembre del 1546, Felip prenia cartes en l'assumpte: s'adreçava el dia 25 als diputats del General encarregant-los la participació en la introducció a Barcelona de l'obra pia d'hospitalitat i acolliment de pobres i orfes perduts¹⁰⁷⁰; al dia següent escrivia al bisbe Jaume Cassador donant conformitat i animant a la implantació de dues cases, una per nens i l'altra per nenes orfes de la ciutat a l'estil de les que ja existien a Saragossa i València, on estiguessin recollits i se'ls ensenyés la doctrina cristiana. Els nens quedarien allotjats el algun hospital, entenent que es refereix a la casa on ja eren davant l'Hospital de la Santa Creu, mentre que les noies s'estarien a les cases de l'església del Peu de la Creu¹⁰⁷¹. Proposava l'assignació d'unes rendes que es destinarien a la consolidació dels orfenats, deixant tot el procés en mans del bisbe qui havia de comptar amb la complicitat del lloctinent, diputats i consellers de la ciutat de Barcelona als quals s'adreça en la mateixa data¹⁰⁷². Les rendes que mencionava són, sens dubte, les procedents del Bací dels Infants Orfes, com ho constatem per la carta del príncep dirigida a l'administrador del bací, a qui informa de l'obra dels orfes i de les instruccions que rebrà del bisbe Cassador¹⁰⁷³. És en aquest moment i no abans, que es gestiona la causa pia de Guillem de Pou com a part del procés constitutiu de la Casa dels Infants Orfes de Barcelona.

¹⁰⁶⁸ BC. *AHSC*, "Comptes..., *op. cit.*", f. 42v i 45v. Apuntament del 16-07-1546: despesa de "10 ll. 16 s. són per una peça estamenya y vestir los infants orfens per mi ha comprat dit fra Francí Ferrer"; 27-08-1546: 6 ll. 10s. són per un llit per dits infants orfens ha comprat mestre Montserrat, matalasser dit Ferrer"; 14-09-1546: 1 ll. 4s. "pagat a dits infants orfens per dit fra Francí Ferrer"; 7-11-1546: paga 2ll. i 8s. a mossèn Caselles per dos mesos; 16-11-1546: paga 5ll. a mestre Bagà per les costures de 26 vestes blanques d'estamenya.

¹⁰⁶⁹ MHSI, *Ep. Mixt.* I, 449. El 1545 Bernat Casellas fou rebut a la Companyia de Jesús.

¹⁰⁷⁰ ACA, *Generalitat*, Sèrie V, 240, Correspondència original rebuda: cartes reials 111-216, Carta núm. 205. Guadalajara, 25 de setembre del 1546.

¹⁰⁷¹ Constatem en dates properes a l'encàrrec del príncep Felip que es van fer obres de millora i reforçament a la casa de les òrfenes del Peu de la Creu. AHPB, Francesc Martí major, *11° manual 1547*, ref. 356/7, s.f. Barcelona, 25 de gener del 1547.

¹⁰⁷² ACA, *RC*, reg. 3992, f. 54. Veg. doc. 8.

¹⁰⁷³ ACA, *RC*, reg. 3992, "Carta del príncep Felip a l'administrador del Bací dels Infants Orfes. Madrid, 22 de març del 1547", f. 100r.

Amb tot, les accions per la consolidació de la Casa dels infants de la doctrina cristiana, prosseguiren, donat que faltava l'erecció canònica de la institució. Per tal d'estalviar temps, Felip enviava al bisbe una carta de creença amb l'objectiu d'agilitzar els tràmits que comportava la petició de la butlla fundacional al papa Pau III¹⁰⁷⁴. La notícia arribava als pares jesuïtes a través de Polanco qui comunicava a Antonio Araoz una relació de causes pies on havia intervingut Ignasi de Loiola¹⁰⁷⁵.

Elisabet Roser, derrotada i defraudada vers les seves expectatives de portar una vida religiosa com a jesuïta, havia retornat a Barcelona a finals del 1547. Ella ho havia apostat tot per la causa ignasiana fins al punt de desfer-se de molts dels seus béns. Després de la seva marxa cap a Roma, havia encarregat al seu procurador Martí Navarro la venda dels seus mobles a l'encant¹⁰⁷⁶, per això, ara s'allotjava a la casa dels orfes mantinguda amb els seus diners i, per tant, considerada com a obra també seva. Elisabet escrivia a Ignasi demanant-li perdó per tot allò succeït a Roma, però també demanava la butlla que no havia arribat per la fundació de la Casa. Eren ja vint-i-nou orfes i altres que s'havien col·locat amb algú patró¹⁰⁷⁷. L'augment de nois acollits a càrrec de Bernard Caselles, necessitava amb urgència l'afermament de tots aquells plantejaments previstos per al seu bon funcionament. La correspondència entre els jesuïtes proporciona l'entramat d'actuacions portades a terme per aconseguir de Roma la butlla dels orfes.

Eren quatre les cases d'orfes que es trobaven en la mateixa situació i on els jesuïtes intervenien. Antoni Gou informava sobre l'administració de la de Barcelona a pesar que faltava la butlla. S'havia perdut la còpia de la súplica adreçada al Papa i per tant, no s'havien enviat els diners per a la seva expedició¹⁰⁷⁸.

El segon dia de febrer del 1548, els consellers es van reunir en Consell ordinari. A petició de Jaume Cassador i dels canonges de la Seu, els magistrats havien d'entregar les ordinacions ja existents per als orfes les quals modificaren en certs punts. Especificaven que només s'admetien nois i noies nascuts a Barcelona i als territoris dependents d'ella. També, s'introduïen algunes regulacions referents als quatre administradors, un per cada

¹⁰⁷⁴ ACA, RC, reg. 3992, "Carta del príncep Felip a Jaume Cassador, bisbe de Barcelona. Madrid, 22- 03-1547", f. 100r.

¹⁰⁷⁵ MHSI, *Ep. Instr.*, I, 613. "Carta de J. Polanco a A. Araoz, Roma, 31-10-1547."

¹⁰⁷⁶ BC. AHSC, ref. 956/1, "Comptes d'Elisabet Roser", f. 29r. Apunt del 25-11-1544: "42 ll. 12s. són en part de 48ll. 4s. 8d. per lo mobles de casa ha venut a l'encant mossèn Martí Navarro que ha donat per mi al senyor mon germà fra Francí Ferrer".

¹⁰⁷⁷ MHSI, *Ep. Mixt.*, I, 449-450. "Carta d'Elisabet Roser a Ignasi de Loiola. Barcelona, 10-12-1547."

¹⁰⁷⁸ MHSI, *Ep. Mixt.*, I, 481. "Carta d'Antoni Gou a Ignasi de Loiola. Barcelona, 1-03-1548."

estament. Antic Senespleda fou elegit per l'estament dels ciutadans; Onofre Montmany, pels mercaders; Joan Segarra, cirurgià, pels artistes i Galceran Font pels paraires¹⁰⁷⁹. Per altra banda, al mes següent, el Capítol de la catedral es reunia, encomanant als canonges Domènec i Ubach, l'obtenció de les ordinacions realitzades i modificades pels consellers, per tal de poder deliberar sobre el seu contingut¹⁰⁸⁰.

Totes aquestes notícies arribaven a Roma via epistolar, on els responsables de les altres cases d'orfes reuniren esforços per tal d'aconseguir les quatre butlles. S'estaven encarregant en aquell moment Jerónimo Doménech i Leonor Osorio qui s'adreçà a Pau III directament¹⁰⁸¹, mentre que a Laínez se l'encomanava que parlés amb Juan de Vega sobre l'assumpte¹⁰⁸². Les pressions i requeriments confluien totes en els jesuïtes de Roma. A principis del 1549, Jaume Cassador i els administradors dels Orfes demanaven a Araoz la seva intervenció¹⁰⁸³ en el procés, endarrerit a causa de la malaltia del cardenal de Burgos, Juan Álvarez de Toledo, responsable de gestionar les butlles¹⁰⁸⁴. Aquestes, finalment arribarien a partir de l'octubre del 1549¹⁰⁸⁵.

Durant aquest temps, s'havia fet efectiva l'annexió de les rendes del Bací dels Infants Orfes a la nova fundació mitjançant la subrogació del canonge Rafel Ubach, en lloc del successor de Guillem de Pou¹⁰⁸⁶. Posteriorment, havien estat elegits com a administradors, en qualitat de successors de Pou i en representació del bisbe de Barcelona, els canonges Benet i Guillem Cassador¹⁰⁸⁷.

Els requeriments vers la Companyia de Jesús continuaren. El lligam entre Ignasi de Loiola i el bisbe Jaume Cassador, responsable dels orfes¹⁰⁸⁸, havia situat la institució dins l'òrbita assistencial jesuïta, malgrat el caràcter mixt de la fundació administrada pels consellers

¹⁰⁷⁹ AHCB, Consell de Cent, *Deliberacions*, vol. II, núm. 60, f. 16.

¹⁰⁸⁰ ACB, *FCIO*, Notes de Mn. Mas. 2. Administradors dels Infants Orfes, *Cit. del Llibre de Resolucions del Capítol*, 1523-1556, f. 63 i 64.

¹⁰⁸¹ MHSI, *Ep. Instr.* II, 87 i 128. "A Jerónimo Doménech. Roma, 14-04-1548 i 2-06-1548."; *Ep. Mixt.*, V, 659. "Carta d'Eleonora Osorio a Ignasi de Loiola, Messana, 9-07- 1548"; *Ep. Instr.*, II, 189. "A Eleonor Osorio. Roma, 11-08-1548."

¹⁰⁸² MHSI, *Ep. Instr.* II, 281. "A Jacobo Laínez. Roma, 29-12-1548."

¹⁰⁸³ MHSI, *Ep. Mixt.* II, 56. "Carta de A. Araoz a J. de Polanco. Barcelona, 15-01-1549."

¹⁰⁸⁴ MHSI, *Ep. Instr.* II, 343. "A Jerónimo Doménech. Roma, 16-02-1549."

¹⁰⁸⁵ MHSI, *Ep. Instr.* II, 543-544. "A Laínez. Roma, 28-09-1549." "Sobre las bulas que Maffeo (cardenal) speditrá por via del Papa, digo de los huérfanos con la primera ocasión."

¹⁰⁸⁶ ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 6r. (5-10-1548).

¹⁰⁸⁷ ACB, *FCIO*, XXI. Notes de Mn. Mas. 2. Administradors dels Infants Orfes, cita al notari apostòlic Francesc Sunyer, Manual 2, 1548-1549, f. 18 i 22. (10-04-1549 i 6-05-1549).

¹⁰⁸⁸ El 27 de febrer del 1549, els prínceps Maximilià i Maria, escrivien al lloctinent i capità general de Catalunya per a què donés llicència al bisbe per treure 270 quarteres de blat i 280 d'ordi, civada i llegums per al seu consum i per als nens de la doctrina cristiana: ACA, RC, reg. 4282, f. 2r.

de la ciutat de Barcelona. De forma conjunta, demanaven una sèrie de recursos per tal de afermar l'obra, com la concessió d'indulgències i les constitucions de la Casa d'Orfes de Santa Maria in Aquiro de Roma. El maig del 1549 Ignasi, per via altres jesuïtes, donava unes instruccions als administradors:

Para los administradores de los huérfanos.- Primero. Quanto a lo que piden de las indulgencias, que ynbien recado a un solicitador; porque la Compañía está tan impedida creciendo las cosas, que aún para los collegios no se impacha, sino que los haze imbiar a sollicitador, etc.

Segundo. Que quando ubieren dado el assumpto, que la Companyia ayudará en lo que pudiere.

Tercero. Quanto a ver las constituciones de los huérfanos de Roma, scrivase lo hallaren¹⁰⁸⁹.

L'obra d'atenció als orfes s'expandia. A Girona, el pare Joan Gestí, afecte als jesuïtes, iniciava una Casa per a la qual també demanava col·laboració¹⁰⁹⁰ i Pere Domènech, abat de Vilabertran, qui ja s'havia mostrat molt interessat el 1546 en l'obra dels orfes de Barcelona¹⁰⁹¹, instituïa el 1550 una altra Casa a Lisboa¹⁰⁹².

La incursió de Gregorio de Pesquera

Imbuït per l'èxit de la Casa d'Orfes de Mèxic, on s'allotjaven al voltant de 200 nens i, després d'obtenir de l'emperador la quantitat de 2000 ducats anuals per aquesta obra, Gregorio de Pesquera el 1554¹⁰⁹³ s'erigia en portaveu de la *Casa de los niños doctrinos* de Valladolid i per extensió, de la resta d'institucions dels territoris de la Península Ibèrica i de les Índies. La carta de Pesquera a Ignasi del 9 de maig, diferia en pocs dies a la publicació de la seva obra *Doctrina christiana y Espejo de bien vivir* i en ella exposava arguments i justificacions amb l'objectiu d'obtenir la implicació dels jesuïtes en l'educació d'adults i nens que: “Quedavan sin abrigo, y muy corrompidos en las

¹⁰⁸⁹ MHSI, *Ep. Instr.*, II, 411. “Orphanorum curatoribus Barchinone.” Roma, 15 de març del 1549.”

¹⁰⁹⁰ MHSI, *Ep. Mixt.*, II, 209. “Carta d'Antoni Gou a Juan de Polanco. Barcelona, 17-05-1549.”. Joan Gestí, estava ben relacionat amb clergues i seculars, especialment amb el doctor Torrell, qui va conèixer Ignasi de Loiola a casa del duc de Nájera.; *Ep. Mixt.*, II, 234. “Carta de Joan Gestí a Ignasi de Loiola. Barcelona, 16-06-1549.”: “y ha venido la cosa a tanto (l'obra dels orfes), por la bondad del Senyor, que hay mucha miese y pocos obreros”.

¹⁰⁹¹ MHSI, *Fabri Mon.*, Ep. 146, 21-06-1546, p. 433.

¹⁰⁹² MHSI, Polanco Chron. II, 695-696, (any 1550).

¹⁰⁹³ Gregorio de Pesquera realitzà un compendi per a ús escolar, inclosa una carta de sant Juan de Ávila. La seva obra *Doctrina christiana, y Espejo de bien vivir: dividido en tres partes. La primera es un diálogo o coloquio entre dos niños con muchas cosas dela fe provechosas, y la doctrina declarada y luego la llana. En la segunda se contienen muchas obras breves y de buena y sauva doctrina. La tercera tiene muchas coplas y cantares deuotos para se holgar y cantar los niños*. Valladolid: en casa de Sebastián Martínez, 1554. *Cit.* a: SANTOLARIA SIERRA, 40. 121 (2008), 174.

costumbres, y dañosos con obra y mal exemplo aue a otros davan, ajenos a toda cristiandad.”

També perquè:

Toda la gente común e ygnorante despertase en aprender en lengua bulgar los principios de la doctrina christiana, y se corrigiesen en muchos errores que tenían principalmente en el jurar, y disoluciones, y cantares, y pullas, a que con ciega ygnorancia eran acostumbrados¹⁰⁹⁴.

Anàlogament, donava a conèixer la gran expansió produïda en els últims deu anys en l'ensenyament i atenció als orfes, obra que en el aquell moment experimentava una disminució a causa de la manca de persones aptes per exercir una administració efectiva. Demanava, apel·lant a la *littera* apostòlica de Pau III, *Regimini militantis ecclesiae*, que Ignasi i els Pares de la Companyia exposessin al Sant Pare aquesta necessitat i li proposessin, en nom seu, que els jesuïtes es fessin càrrec i emparessin l'obra dels orfes. A més, suggeria que els pares de la Companyia llegeixin cada dia una lliçó de doctrina a tots els que la volguessin escoltar, al vespre, quan la gent acabava de treballar i els dies festius, després de vespres.

Pesquera volia que totes les cases d'orfes gaudissin de les indulgències, facultats i privilegis de la butlla que s'havia concedit als orfes i òrfenes de Santa Maria in Aquiro de Roma¹⁰⁹⁵, a més, encarregava a Ignasi que s'intercedís davant el Papa per a què les institucions d'orfes i òrfenes estiguessin sota l'obediència del provincial o del rector de les cases més properes a la Companyia de Jesús en nom de la Casa de Roma. Volia també, promocionar les donacions i llegats mitjançant una extensió de les indulgències als benefactors i als qui demanessin l'acompanyament dels orfes en els enterraments.

L'abandonament de l'obra dels orfes pels jesuïtes

La intervenció de Gregorio de Pesquera significà un punt d'inflexió que conduí a un replantejament de l'obra vers els orfes per part d'Ignasi de Loiola, fet coincident amb una polèmica que s'originà entre alguns jesuïtes a propòsit dels orfes de l'abat Pere Domènec a Lisboa. La controvèrsia enfrontava aquest amb el pare Mirón i amb Miguel Torres, els

¹⁰⁹⁴ MHSI, *Ep. Mixt.* IV, 170-173. “Carta de Gregorio de Pesquera a Ignasi de Loiola. Valladolid, 9-05-1554.”

¹⁰⁹⁵ Es refereix a la butlla *Altitudo Divinae Providentiae* del 6 de febrer del 1541. Aquesta confirmava i ampliava els privilegis atorgats a l'*Arciconfraternita degli orfani* amb el *motu-propio* de Pau III del 6 de febrer del 1540.

quals veien en Domènec un intervencionisme basat en la influència d'aquest sobre el rei de Portugal que afectava la Companyia de Jesús. Tant Mirón com Torres s'oposaven, com Ignasi, a participar en la responsabilitat administrativa, docent i espiritual dels orfes. Era el mateix que passava amb el "cargo de mujeres", és a dir, amb la formació d'una branca femenina jesuïta i amb el projecte de la reforma dels convents femenins de Barcelona.

A partir del 1553 comencem a notar com es refredava l'interès per desenvolupar el ministeri de l'ensenyament de la doctrina cristiana als orfes. En una carta adreçada al rector del Col·legi de Coïmbra s'escrivia el següent:

Quanto a los petitorios (peticions d'indulgències, etc.) ha declarado aún más expresamente su intención N. P., y es que la Companyia no los tenga en ninguna manera. Parece que para las casas de niños huérfanos serían a propósito estos petitorios. Y pues que tiene su afición su Alteza a esta obra dellos, fácil cosa sería que, dando a ellas esta utilidad, que recompensase el collegio, etc¹⁰⁹⁶.

Jerónimo Nadal escribia sobre l'abat Pere Domènec i Barcelona:

Hallando en Valencia el abbad Domeneco, que iva con 7 niños huérfanos de Portugal a Barcelona, que venia descontento algo de P. Torres y Mirón, y le encomendé las cosas de Barcelona, [...] y se animase en ayudar a fundar la Compañía en Cataluña [más] que casas de huérfanos¹⁰⁹⁷.

Finalment, el 1555 es donava per acabada la col·laboració dels jesuïtes en l'obra dels orfes:

Acerca del Abad Pedro Domènech y su tornada a Portugal, quando scribiese a nuestro Padre, se le podrá dezir lo que siente en ella y en el cargo de los huérfanos, de los cuales por ahora se vey que nuestra Compañía difficilmente podría tomar cargo; y quando le tomase, avria de ser aviendo gente que pudiese atender y teniendo total superintendencia, como agora tiene del collegio germánico, y no se empachando con congregación alguna, aunque la podría aver, si menester fuese, par proveer en lo temporal¹⁰⁹⁸.

Deduïm d'aquesta explicació que es rebutja qualsevol tipus de participació en obres que limitin el control total de la institució per part de la Companyia, la qual únicament estaria disposada a acceptar la col·laboració des de fora a través d'influències i aportacions econòmiques. Aquest argument es altament revelador i aplicable a la resta d'obres assistencials on participà la Companyia o les que es van iniciar per després abandonar-les, com la branca femenina Jesuïta. No es tractava tant de la càrrega, sinó de calibrar el

¹⁰⁹⁶ MHSI, *Ep. Instr.* V, 112. "Al rector del Col·legi de Coïmbra. Roma, 7-06-1553."

¹⁰⁹⁷ MHSI, *Ep. Nadal I*, 162-163. "Carta de J. Nadal a Ignasi de Loiola. Lisboa, 14-07-1553."

¹⁰⁹⁸ MHSI, *Ep. Instr.* VIII, 449. "Inscriptio Mtro. Mirón. Roma, 20-02-1555."

possible risc d'intervencionisme per part d'altres entitats religioses o civils que minessin el monopoli jesuïta de l'obra.

El llegat d'Elisabet Roser, 1549

Elisabet Roser havia continuat fent-se càrrec de les despeses econòmiques dels orfes. El 1549 encara feia efectiu el salari al pare de la Casa dels infants orfes, Pere Nadal¹⁰⁹⁹, qui residia a la casa i s'ocupava d'atendre'ls. La quantitat ascendia a les vint lliures pagades per una persona particular, malgrat l'administració de la ciutat i les rendes del bací del Guillem de Pou¹¹⁰⁰. El pagament podria correspondre a una mena de donació final ja que Elisabet havia decidit professar com a monja clarissa al convent de Jerusalem de Barcelona. Per aquesta raó, dictà el seu testament davant el notari Francesc Sunyer el 17 de desembre del 1549¹¹⁰¹. En ell fundà una causa pia a favor dels infants orfes, amb unes clàusules condicionals per a la prossecució del llegat. Es tractava d'un censal mort sobre la ciutat de Barcelona de preu de mil lliures que censava cada 8 de març la quantitat de quaranta lliures. Aquestes s'havien d'utilitzar per a vestir i calçar els infants, així com per al govern i lloguer de la casa, de la qual ella s'havia fet càrrec sempre. El censal, obligat al dret de la fleca, el començarien a rebre els orfes el dia de la seva professió amb la condició que l'obra continués existint de la mateixa forma que estava instituïda. S'havia de conservar l'administració en mans dels consellers de la ciutat, sent obligatòriament un d'ells el conseller quart, és a dir, el pertanyent a l'estament dels mercaders. El Pare dels infants orfes havia de ser un sacerdot que s'encarregués del govern intern de la casa. També, deixà uns encàrrecs relatius als nens ja que la donació dels censal i les rendes que quedaven en propietat de la casa procedia dels béns que va heretar de Pere Joan Roser. Per això, va demanar que els infants cada setmana anessin al monestir de Sant Agustí de Barcelona per dir un Pater noster i un Avemaria sobre el vas de Pere Joan, en recordatori i agraïment per l'obra. Va tenir present, però, que no sempre podrien anar i en aquest cas, els administradors havien de pagar als frares per a què recitessin els Set salms penitencials¹¹⁰².

¹⁰⁹⁹ ACB, *FCIO*, XXI. Notes de Mn. Mas, 2. Administradors dels Infants Orfes. Pere Nadal apareix el 1553 com administrador del bací i pare protector dels orfes.

¹¹⁰⁰ BC. *AHSC*, Comptes d'Elisabet Roser, ref. 956/1, f. 53v. (17-08-1549).

¹¹⁰¹ AHPB, Francesc Sunyer, *Testaments 1527-1559*, ref. 326/129, f. 98r-106r; Veg. annexos, Doc. 10.

¹¹⁰² Dels 150 salms de la Bíblia, es reciten els 7 referents al judici de Déu suplicant pietat i misericòrdia. Els salms són els número 6, 31, 37, 50, 101, 129 i 142.

La importància del llegat d'Elisabet Roser quedà registrada en les constitucions dels orfes. Les que es conserven del 1709, disposen a l'article vint-i-quatre:

Que dit Prior tingui obligació de fer anar quatre minyons, anant de dos en dos, vestits ab sas cotas una vegada quiscuna semmana al convent de S. Agustí y a la Capella de Nostra Senyora de la Pietat davant de Maria Santíssima, digan tots agenollats devotament un Pare nostre y un Ave Maria per la ànima de la Senyora Elisabett Roger (*sic*), muller del quondam Pere Joan Roger (*sic*), y dels seus com consta de la fundació de dita obligació abte rebut en poder de Francesc Sunyer del 17 de desembre de 1542 (*sic*)¹¹⁰³.

Deixà una clàusula expressa per si l'obra dels infants orfes no continuava en les condicions estipulades per ella. En tal cas, el censal i les rendes havien de passar a la institució paral·lela, la de les òrfenes, allotjades en les cases del monestir de Santa Maria del Peu de la Creu. Finalment, si l'obra de les òrfenes no progressava, la propietat del censal passaria a l'Hospital de la Santa Creu. Aquesta condició clarifica que en el moment de la redacció del testament, totes dues cases sota la mateixa administració funcionaven per separat. Cal valorar si aquesta diferenciació estava ocasionada per la participació dels pares jesuïtes, limitada només als nois orfes.

Un document amb la clàusula del llegat d'Elisabet Roser es conserva dins el fons de la Casa dels Infants Orfes, sense incloure, però, la successió per les òrfenes o l'Hospital de la Santa Creu en el cas de contravenir les disposicions testamentàries. Aquesta, còpia autenticada de la clàusula, va ser tancada el 8 d'abril del 1562¹¹⁰⁴, data coincident amb el trasllat de les monges del convent dels Àngels al del Peu de la Creu, on aleshores estaven allotjades les noies òrfenes. Valorem aquesta data com la d'unió definitiva, ja que al traslladar-se els orfes i òrfenes, els administradors llogaren dues cases: una pels orfes i altra per les òrfenes¹¹⁰⁵. També, es feren obres a la capella situada en la confluència del carrer d'en Borra (Elisabets) amb el carrer Company (Àngels) davant gairebé del monestir del Peu de la Creu. La capella fou beneïda el 28 de març del 1563¹¹⁰⁶.

Altres llegats destacats

La implicació dels canonges de la Seu de Barcelona en l'obra dels orfes quedà exemplificada amb el llegat del canonge Miquel Joan Icart, qui disposava el 1547 que tots els seus béns fossin assignats al monestir de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron per a que

¹¹⁰³ ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, "Constitucions de la Casa dels Infants Orfes, 20 de novembre del 1709", f. 3v-4r.

¹¹⁰⁴ ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 15r-16v.

¹¹⁰⁵ ACB, *FCIO*, XXI, Notes de Mn. Mas, 7. Casa (agost del 1563).

¹¹⁰⁶ CARRERAS I CANDI; GUNYALONS, 1926, V, 45.

cada any distribuís tota la renda en la provisió d'aliments dels infants i infantes òrfenes¹¹⁰⁷.

Coincidint amb els anys de major intervenció dels pares jesuïtes, el testament de Margarida Saurí ens indica les persones implicades en l'atenció als infants. La vídua de l'apotecari Joan Saurí¹¹⁰⁸, deixava als orfes dos sacs de farina de blat de quatre quarteres cadascun i un altre sac als capellans dels "Ynyigos". Margarida anomenava com a marmessors al mercader Joan Arlès, a mossèn Bernard (Caselles), prevere i pare dels infants orfes, a mossèn Montserrat, prevere de la casa dels Ynyigos, al seu fill i a mestre Joan Bagà, el sastre qui per encàrrec d'Elisabet Roser havia confeccionat els vestits als orfes. També, deixà estipulada la successió en l'herència en el cas que els seus fills morissin sense descendència. Si aquest arribava a ser el cas, la meitat dels seus béns havien de ser pels infants i infantes òrfenes a parts iguals¹¹⁰⁹.

Pertanyent al cercle afecte als jesuïtes, Joan Llorenç Calça, notari i escrivà Racional de la Ciutat, deixà als infants orfes 10 sous, una quantitat una mica superior al que habitualment es donava que era generalment 5 sous. El fill, Francesc Calça, estigué durant la seva època d'estudiant a París el 1541 relacionat amb Jeroni Domènec i altres pares de la Companyia¹¹¹⁰.

Continuant amb les afinitats pels pares de la Companyia de Jesús, Joan Claret, llegava 12 lliures i 10 sous anuals per aliments de la Casa dels Infants Orfes¹¹¹¹, encara que la seva història està plena d'ocasions on prestà la seva ajuda econòmica als Jesuïtes¹¹¹² i a Jaume Cassador amb qui l'unien lligams de parentiu¹¹¹³. A part d'encarregar-se de revisar els comptes de la mensa episcopal¹¹¹⁴, intervingué en l'ajuda que el bisbe i Aldonça de Cardona proporcionaren a sor Maria Trevics.

¹¹⁰⁷ ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 20. El testament es va fer davant el notari públic de Barcelona Miquel Cellers el 13 de febrer del 1547.

¹¹⁰⁸ Havia estat administrador del monestir de les Magdalenes: AHCB, perg. 1390.

¹¹⁰⁹ AHPB, Pau Renard, Testaments 1530-1557, ref. 316/97, (18-04-1549).

¹¹¹⁰ BC. *AHSC*, Perg. 223. Testament dictat davant el notari Miquel Cellers el 21 d'agost del 1549.

¹¹¹¹ ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 19. Testament rebut pel notari Miquel Boera el 14 de setembre del 1560.

¹¹¹² Joan Claret i el seu cunyat Joan Bolet, van donar 55 escuts per la construcció del temple de Nostra Senyora de Betlem de Barcelona: MHSI, *Ep. Mixt.* III, p. 437-438. (21-08-1553).

¹¹¹³ La germana de Joan Claret, Elisabet, s'havia casat amb el germà de Jaume Cassador, Francesc: AHCB, perg. IA-2081.

¹¹¹⁴ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisia 1547-1548*, ref. 326/97, s. f. (30-06-1548).

El botiguer de teles Joan Aparici, amb qui Elisabet Roser li havia comprat peces de lli pels infants de l'Hospital de la Santa Creu, va deixar e substanciós llegat de 1000 lliures als orfes¹¹¹⁵.

Cal destacar, però, la família Sapila – Gualbes – Rocabertí, relacionada amb les dues dones, Isabel de Josa i Elisabet Roser. Amb la primera mantingueren lligams d'amistat, que provenien de l'exercici comú com a administradors de l'Hospital de Llobera de Solsona, de Gaspar Joan de Josa, sogre d'Isabel, i de Bernat Sever Sapila, espòs d'Elionor Ferrer Sapila. La filla d'Elionor, Estefania de Gualbes, deixava als infants i infantes òrfenes 10 sous, però també crida l'atenció que una de les seves filles, Isabel, monja del monestir de Jerusalem fos adoptada¹¹¹⁶. Una altra filla d'Estefania, Anna de Gualbes de Rocabertí també contribuí amb 15 sous als infants orfes¹¹¹⁷ i un censal de pensió anual de 200 sous¹¹¹⁸. És de destacar que aquesta família, vivia al carrer del Carme, una zona propícia per exercir la caritat i propera a les cases dels nois i noies òrfenes.

¹¹¹⁵ ACB, *FCIO*, Llibre Vermell, f. 15. Testament rebut en poder del notari de Barcelona Pere Talavera el 22 de març del 1551; BC. *AHSC*, “Comptes d'Elisabet Roser”, ref. 956/1, f. 7v. (2-01-1542).

¹¹¹⁶ AHPB, Francesc Sunyer, *Testaments 1527-1559*, ref. 326/129, f. 154v., (28-06-1554).

¹¹¹⁷ *Ibidem*, f. 39v. (24-06-1560). Curiosament Anna va morir un dia després que Isabel de Josa.

¹¹¹⁸ AHSCSP, *Casa de Convalescència*, vol. I, inv. 5, sac. 2/19, perg. 9388. (9-11-1562).

Els fets de Guillem de Josa, fill d'Isabel

... fue muy perseguida del demonio tomando por instrumento sus mismos deudos y parientes [...] y a tanto llegó esta persecución que le fue forzoso a esta sierva de Dios pasarse a Italia.

Jeroni Pujades, *Crónica Universal de Cataluña*¹¹¹⁹

Els greus fets perpetrats per Guillem Ramon de Josa tingueren una important rellevància en la seva mare, Isabel, qui va lluitar al llarg de la seva vida per la restitució del seu fill. Durant aquest període que s'iniciaria el novembre del 1548 amb l'assassinat d'Elena de Cardona, esposa de Guillem, i de dues persones més, Isabel utilitzà algunes de les seves obres, com la reforma del monestir cistercenc de Saint-Etienne-de-Courtine a Niça, com a "crèdit" en l'obtenció d'ajuda per al seu fill. Per aquesta raó, establí forts lligams amb la casa reial de Savoia, la qual intervingué a favor de Guillem. No menys interessants són les connexions entre Guillem i el cardenal Antonio Perrenot de Granvela i Margarita de Parma, governadora dels Països Baixos (1559-1567) i successora en el càrrec d'Emanuel Filiberto, duc de Savoia (1555-1559).

L'etapa que cobreix els anys del 1554 al 1558 estigué marcada pel servei de Guillem sota les ordres de Martín de Aragón, comte de Ribagorça i duc de Villahermosa, en ple conflicte sociopolític que enfrontava la defensa dels drets feudals del comte amb els interessos de la monarquia abanderats pels els síndics de les poblacions, els quals promovien la restitució del comtat de Ribagorça a la corona. En aquest punt cal apreciar la relació de Martín de Aragón amb Granvela, qui va exercir com a conseller del noble

¹¹¹⁹ Jeroni Pujades fonamenta el motiu de la marxa d'Isabel a Itàlia en l'altivesa dels seus parents que veien en la humilitat d'Isabel una baixesa en desacord amb la seva posició: "que se tenian en menos de tales acciones y humildad". PUJADES, 1831, VII, 129-130. El que presentem a continuació constitueix la raó primera i última de la marxa definitiva d'Isabel a Itàlia.

aragonès, sense menystenir el fet que don Martín estava casat amb Luisa de Borja, germana de Francesc de Borja.

Per altra banda, la situació de Guillem, perseguit durant la seva escalada delictiva, forçaren que Isabel hagués de marxar de Catalunya i tornar a Itàlia on era coneguda arran de la seva estada a Roma (1543-1547). Acollida a Vercelli, lloc de residència dels ducs de Savoia, i a Milà, establí un fort vincle amb la família Ferrero - Borromeo, alhora que fundava dues institucions femenines: una casa d'òrfenes i una casa de recollides per a dones penedides i marginades.

Els fets de Guillem de Josa incidirien de forma contundent en Isabel pel que respecta a la seva concepció de conversió, reinserció social i salvació. Les seves fundacions incorporaren una normativa disciplinària i educativa orientada a aquest efecte en una formulació innovadora i més oberta que altres institucions similars. En elles es percep la línia continuadora de les ja erigides i recolzades a Roma per Ignasi de Loiola, concretament, el Conservatori¹¹²⁰ de Santa Marta i la casa dels infants orfes de Santa Maria in Aquiro.

11.1. El noble Josa

Guillem va néixer el 1515. Era el segon fill hagut del matrimoni entre Isabel Orrit i Guillem Ramon de Josa i de Cardona celebrat el 1509. Amb tan sols dos anys quedà orfe de pare, igual que les seves germanes, Maciana de set anys i Anna, qui nasqué pòstuma a la defunció del pare. Com altres joves nobles, Guillem degué rebre una formació de mans d'un o diversos preceptors, que l'introduïren en l'estudi de les lletres i de les armes seguint les passes del seu pare i avantpassats pertanyents tots a l'estament militar. Abans de complir la majoria d'edat, fixada en els vint-i-cinc anys, ja emancipat, participà el 1534 juntament amb altres notables com a creditor en la instrucció d'una causa contra el fisc reial per un censal venut pel mercader Luchino Scarampi al rei Joan I¹¹²¹. Als vint anys

¹¹²⁰ Conservatorio era la denominació que adquiriren a Itàlia les institucions femenines no monàstiques, de permanència temporal que entre altres funcions, comprenia la de preservar la virtut.

¹¹²¹ BC. *AHSC*, capsa 39, núm. 20168; FERRER I MALLOL.; VELA AULESA., 32 (2014-2015), 301-478. Aquests censals eren un deute contret per Joan I amb Luchino Scarampi, negociant piemontès i el seu

va contraure matrimoni amb Elena, filla del bisbe de Barcelona Joan de Cardona¹¹²², haguda del seu matrimoni amb Lluïsa de Blanes i Sentmenat abans d'abraçar l'estat religiós. En els capítols matrimonials, contractats el maig del 1535¹¹²³, s'estipulen unes condicions favorables a la parella mitjançant l'aportació per part d'Elena, d'un dot de quatre mil lliures¹¹²⁴ correspost per l'escreix de dos mil florins de Guillem. Com de costum en aquest tipus de documents, Joan de Cardona estipulà la donació de la quantitat de cinc-centes lliures durant quatre anys que corresponia al seu salari com a conseller reial, càrrec que exercia en aquell moment¹¹²⁵. Per la seva banda, Isabel es comprometia a efectuar la donació de tots els seus béns mobles i immobles, tot i que es reservava l'usdefruit i el senyoriu vitalici. Mantenia la propietat de les cases que posseïa a Lleida i la quantitat de quatre-centes lliures que Guillem percebria en el cas que Isabel visqués retirada, en clara al·lusió a la seva professió com a religiosa. En els capítols com a garants hi figuren per part d'Elena, Jofre de Llordat i per Guillem, el seu cunyat Lluís de Senesterra i de Santaeugènia, qui s'havia casat amb la seva germana Maciana el 1529¹¹²⁶.

Durant els primers anys del matrimoni, encara que tenien residència a Barcelona, visqueren llargues temporades als seus dominis a causa de les ocupacions de Guillem, qui a més, es dedicarà a la cria de cavalls i de bestiar. Per aquest motiu, Elena delegà en el seu marit totes les gestions econòmiques mitjançant un document de procura que s'instrumentalitzà al Castell d'Ogern¹¹²⁷. En altres ocasions, quan Guillem era absent, era un membre de la família Senesterra qui actuava com a procurador d'Elena o com a testimoni. Així, constatem que en un document del 1539 on es consigna la prestació d'homenatge dels vassalls a Guillem i s'efectua el pagament de la part pendent del dot de Maciana, hi és present el noble Miquel de Senesterra, resident a Ullastret i germà del ja mencionat Lluís¹¹²⁸.

soci Francesc Deuder el 1393 a causa de diverses emergències com la guerra de Sardenya, entre altres. Carregats sobre les rendes reials de Mallorca i les dècimes del Papa, suposava un deute exterior que calgué fraccionar entre diversos accionistes. Trigà molts anys a ser amortitzat com es veu per la sentència judicial.

¹¹²² Joan de Cardona també tenia una filla natural, Lluïsa.

¹¹²³ AHPB, Francesc Sunyer, *13° Notariorum 1535*, ref. 326/98, s. f.; Arxiu Particular de la Torre de Claramunt, caxon 5, lligall 3, f. 27. (13-05-1535).

¹¹²⁴ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisia 1537*, ref. 236/7, s. f. Barcelona, 17-02-1537.

¹¹²⁵ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisia 1540*, ref. 236/10. Acte de renúncia d'Isabel i de Guillem de Josa de l'assignació de les 500 lliures anuals que percebien de Joan de Cardona. Barcelona, 15-09-1540.

¹¹²⁶ ACB, *Llibre d'Esposalles*, índex núm. 24 (1529-1531), p. 16. (maig 1529).

¹¹²⁷ ADS, Francesc Castellar, 8° *Manual*, s. f. Castell d'Ogern, 16 de setembre del 1536.

¹¹²⁸ ADS, Francesc Castellar, 9° *Manual*, s. f. Castell d'Altès, 29 de juny del 1539.

Durant els primers cinc anys nasqueren dos fills, Joan al voltant del 1536 i Bernat vers el 1540¹¹²⁹ circumstància favorable a l'assegurança del patrimoni familiar. Segurament, aquest fet impulsà al bisbe-avi, Joan de Cardona, a efectuar la donació a Elena d'alguns dels seus béns, a executar després de la seva mort¹¹³⁰. D'aquesta manera, Elena rebria totes les cases amb hort situades a la Rambla, el famós hort del bisbe on paradoxalment el 1573 Joan de Josa, el seu net, parlava amb el lloctinent general sobre la persecució de bandolers¹¹³¹. El bisbe Joan de Cardona morí intestat el primer de febrer del 1546, circumstància que no impedí que Elena heretés tot el patrimoni que el seu pare posseïa com a persona laica. Duran i Sanpere explicava, seguint el volum primer de l'*Exemplaria*¹¹³² que es conserva a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, com fou la cerimònia del seu enterrament a la que assistiren els parents més destacats del llinatge dels Cardona, encara que també es fa ressò d'una crònica "oficiosa", de la qual omet la font, sobre les especulacions a propòsit de l'herència del bisbe esperada pels parents i pels col·lectors de la cúria¹¹³³, pel que es dedueix que no tothom estava al corrent de l'existència o al menys del dret a l'herència que tenia Elena de Cardona. Efectivament, Lluís de Senesterra, en qualitat de procurador d'Elena, instà un requeriment davant la cúria del veguer per l'obtenció de l'herència que fou concedida després d'haver pres declaració a diverses persones que testimoniaren que el bisbe morí de mort natural a la seva residència de la Torre Pallaresa¹¹³⁴. Tanmateix, Miquel de Senesterra, també com a procurador d'Elena, prenia el mateix dia de la mort del bisbe la possessió de les cases i hort de la Rambla¹¹³⁵ i al dia següent la de la Torre Pallaresa¹¹³⁶, deixant pel dia 13 la de

¹¹²⁹ Data de naixement calculada a partir de l'acta del seu examen com a batxiller a la Universitat de Salamanca, segons l'edat que solien tenir els batxillers: CUBAS MARTÍN, 2013, II, 747.

¹¹³⁰ AHPB, Francesc Sunyer, *29º Llibre comú any 1541*, ref. 326/74, s. f. (10-04-1541); Francesc Sunyer, *Aprisia 1541*, ref. 236/11, s. f. A l'Aprisia, trobem el mateix document amb una anotació que correspon a l'acceptació de la donació per Guillem de Josa amb data del 18-12-1544. És un document efectuat davant el notari apostòlic i reial de Solsona, Onofre Tàrrega. NB. La donació tan sols correspon a les cases i hort de la Rambla de Barcelona.

¹¹³¹ SANS I TRAVÉ, 1994, II, 405-406. (31-03-1573)

¹¹³² ACB, *Exemplaria*, vol. I, f. 24-25v. (11-02-1546); DURAN I SANPERE; SANABRE, 1930, I, 445-452.

¹¹³³ DURAN I SANPERE, 1973, I, 738-739.

¹¹³⁴ El document el coneixem per referències de diversos estudiosos que pogueren consultar-lo ja que actualment no es troba. La cita prové de la seva antiga localització a l'AHCB (DSC), Judicials. Sentències, núm. 23, f. 177-189. Citat per MADURELL I MARIMÓN, 34.1 (1961a), 114.

¹¹³⁵ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisie 1545, 12 – 1546, 12*, ref. 326/16, s. f. (1-02-1546). Francesc Sunyer registrà l'hora de rebuda de Miquel de Senesterra com a prevenció respecte l'hora efectiva de l'adjudicació d'herència.

¹¹³⁶ *Ibidem*, (Torre Pallaresa, 2-02-1546). A l'acte de possessió assistiren com a representant del notari Francesc Sunyer, Matia Castelló i com a testimonis, Pere de Cardona, portantveus de Governador de Catalunya, i Lluís Setantí. El mateix dia consta l'acceptació d'Elena de Cardona.

la casa del carrer Ample¹¹³⁷. Apreciem, un excessiu intrusisme dels Senesterra, en particular de Miquel, que contrasta amb la figura absent de Guillem durant tot el procés.

Mesos més tard, Elena, traspassava la donació al seu fill Joan de deu anys, qui heretaria després del seu òbit. Possiblement, aquesta decisió va estar motivada com a mesura de protecció contra qualsevol litigi que les instàncies eclesiàstiques poguessin interposar. Gràcies a aquest document, coneixem les possessions que havien estat de Joan de Cardona, donat que apareixen detallats els límits i topònims dels diversos llocs. Elena i després el seu fill Joan esdevingueren els propietaris de la Torre Pallaresa anomenada també de Carcerenya, situada en el municipi de Badalona i a prop d'on era el monestir de Sant Jeroni de la Murtra. La construcció havia estat elevada a la titulació de castell, per una concessió de Carles V qui prengué en consideració, les obres i decoracions d'estil renaixentista realitzades a l'edifici en consonància amb l'erudició humanista i serveis prestats, del llavors canceller reial i bisbe de Barcelona¹¹³⁸. També en el document s'enumeren els terrenys de vinyes, boscos i fonts situats a les valls i camps pertanyents al castell, així com els censos que s'havien de cobrar a diverses persones per altres propietats arrendades¹¹³⁹. A l'herència trobem a faltar el castell, hort i molí de Fluvià (Guissona) a la diòcesi d'Urgell que Joan de Cardona obtingué del seu oncle, l'arquebisbe de Tarragona Pere de Cardona, el qual l'havia començat a restaurar com a residència pels bisbes¹¹⁴⁰. Pot ser perquè era propietat de la mitra d'Urgell, consignada al seu nebot quan Pere de Cardona fou nomenat arquebisbe de Tarragona.

Sabem, per la documentació estudiada que Guillem passava llargues temporades a les seves propietats de la vegueria d'Agramunt. Allà es feia càrrec dels assumptes del senyoriu i dels seus negocis ramaders i, a més, a prop hi vivia la seva tia Anna Elionor, germana d'Isabel, i els seus cosins Josa, senyors de les Sitges, amb els qui també tenia una gran amistat, com es dedueix del testament del seu cosí Joan¹¹⁴¹. En un principi constatem la presència d'Elena en alguna de les propietats de Lleida i d'Urgell, però més tard, detectem el distanciament. Foren uns anys en els quals van perdre a Joan de Cardona, per defunció, i a Isabel de Josa qui havia marxat a Itàlia en companyia d'Elisabet Roser.

¹¹³⁷ *Ibidem*, (Barcelona, 13-02-1546). Dos documents: Presa de possessió de la casa gran del carrer Ample per Miquel de Senesterra i acceptació d'Elena de Cardona.

¹¹³⁸ Concessió del primer de maig del 1543: DURAN I SANPERE, 1973, I, 735.

¹¹³⁹ AHPB, Francesc Sunyer, *48º Llibre comú*, ref. 326/93, s. f. "Donació d'Elena de Cardona al seu fill, Joan de Josa, Barcelona, 3 de novembre del 1546".

¹¹⁴⁰ ACA, RC, reg. 4193, f. 112_51. (23-03-1534).

¹¹⁴¹ AHPB, Joan Vilar, *Testaments 1535-1554*, ref. 297/71, s. f. (13-04-1546).

Per altra banda, l'atenció als fills devia ser considerada raó justificada per la permanència d'Elena a Barcelona qui, aparentment, comptava amb la companyia de la seva germana, Lluïsa. Després de Joan i Bernat, nasqueren Beatriu (1544-1608), la futura priora del convent de Nostra Senyora dels Àngels i fundadora del convent dominic de Santa Clara de Vic; Jerònima (1545-1594), qui professà en el mateix convent que la seva germana amb el nom de Victòria¹¹⁴²; Jeroni, qui es casà amb Àngela Dalmau; Maciana, la qual es casaria al voltant del 1566 amb Joanot Berard de Mallorca¹¹⁴³ i, finalment, Maria qui va néixer el 1548¹¹⁴⁴.

11.2. Els anys de fúria (1548-1558)

La manca del relat dels fets impedeix que determinem el dia precís en què es produïren els actes irremissiblement fatídics que executà Guillem de Josa sobre la seva esposa, Miquel de Senesterra i el prevere Jaume Sunyer. Pel mateix motiu, no es relaten les causes que el dugueren a tal extrem, encara que a través d'altres documents s'ha pogut obtenir la raó del que anomenaríem uns anys de fúria.

Amb anterioritat s'ha mencionat les freqüents absències de Guillem qui passava llargues temporades fora de Barcelona. Per contra, Elena preferia la ciutat, on possiblement trobava més distraccions. De fet, observant la documentació constatem, a prop d'ella, la presència dels seus parents polítics: els Senesterra. Aquesta família, originària de Girona, estava constituïda per nobles senyors provinents d'un antic i poderós llinatge del Baix Empordà, els quals al llarg del temps es van vincular amb els Santaeugènia, antics senyors de Torroella de Montgrí i amb els Margarit, entre els quals trobem diversos bisbes de Girona, diòcesi que posseïa extensos territoris dels quals, en part, eren feudataris els

¹¹⁴² AMA, *Llibre vermell del convent de Nostra Senyora dels Àngels*, f. 229v., 232r. i 202r. La data del naixement ha estat calculada a partir del Llibre Vermell, el qual ens proporciona l'edat que tenien les dues dones en el moment de la seva professió religiosa, així com les dates dels seus òbits entre altres detalls. Possiblement hi hagués una altra germana, Estefania, qui podria ser bessona de Jerònima encara que documentalment no s'ha pogut confirmar.

¹¹⁴³ AHPB, Onofre Bou, *Capítols matrimonials 1566-1571*, ref. 399/45, s. f. La data dels capítols matrimonials és aproximada en funció de la localització dins el volum notarial ja que el document està tallat.

¹¹⁴⁴ ACA, *Generalitat*, Pergamins, carpeta 60, núm. 1239. Barcelona, 26 d'octubre del 1566 i 6 de gener del 1567. Data de naixement calculada a partir de l'edat de Maria que figura en els capítols matrimonials.

Senesterra. Els seus dominis comprenien els termes de Monells i el d'Ullastret. A part d'aquest territoris, també tenien la baronia de Ciurana en l'Alt Empordà i altres propietats al Rosselló. La família al llarg de la història no estigué exempta de conflictes violents. Fou el cas de Bernat de Senesterra qui morí assassinat el 1449 per un dels seus enemics, un tal Pedro de Vilagut, a causa d'una disputa amb els seus veïns de Sant Miquel. Els fills quedaren orfes i sota la custòdia del poderós bisbe de Girona, Bernat de Pau. El seu fill, també anomenat Bernat, es va casar el 1480 amb la filla d'un nebot del bisbe Joan de Margarit, qui havia succeït en la mitra a Bernat de Pau. La protecció dels poderosos bisbes Margarit, ara units per vincles familiars amb els Senesterra, es prolongà en el temps, així com tota una xarxa de parroquians de totes dues famílies entre les quals trobem els Malars, rics comerciants, contribuïdors de la mitra episcopal gironina¹¹⁴⁵. Aquesta situació es perpetuà com consta en l'abundant documentació que fa referència als "pupils Senesterra" durant el segle XV i a la protecció de bisbe Margarit¹¹⁴⁶.

Endinsats a la centúria següent, trobem que el caràcter d'alguns Senesterra és bastant abrupte. Els documents ens revelen a Francesc de Senesterra, pare o germà de Lluís, donat que ambdós tenien el mateix nom, implicat el 1538 en l'assassinat d'un alcalde i fugit a Peralada¹¹⁴⁷. L'any següent, el fill juntament amb el seu sogre, en Noguer, apareix implicat en un turbulent assumpte d'uns diners que no s'havien restituit a la diputació local, encara que el rei demanava que Francesc no fos molestat¹¹⁴⁸. Anys després, l'octubre del 1548, el príncep Felip escrivia al lloctinent avisant-lo que els habitants de Monells estaven patint a mans de Francesc de Senesterra vexacions i maltractaments. Desitjava construir un mur pel seu castell i als poc més de vint veïns se'ls imposaven uns tributs excessius¹¹⁴⁹. Segurament, accions semblants determinaren que Lluís i Maciana, emanciparen el 1535 al seu fill, Guillem Ramon de Senesterra, de qualsevol nexa i pàtria potestat que sobre ell tenia el seu avi. El document és del lloctinent Frederic de Portugal, signat pel bisbe-canceller reial Joan de Cardona¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁵ SOBREQÜÉS VIDAL, 1966, 167-171. No entrem a valorar la posició ambigua dels Senesterra durant la Guerra civil Catalana, els quals al final es situaren en el bàndol reialista i obtingueren la restitució de les seves propietats

¹¹⁴⁶ Francesc de Senesterra, mantingué diversos plets amb el lloctinent Enric, comte d'Empúries. ACA, RC, reg. 3550, f. 11 (28-03-1487); reg. 3529, f. 185v-186r. (27-08-1493). Els plets se saldaren amb la firma d'una concòrdia on figura Joan Margarit: ACA, RC, reg.3565, f. 195r-160r. (4-05-1488).

¹¹⁴⁷ ACA, RC, reg. 3899, f. 85. (Toledo, 30-12-1538) i f. 155. (Toledo, 26-06- 1539).

¹¹⁴⁸ ACA, RC, reg. 3899, f. 162v. (Madrid, 2-08-1539).

¹¹⁴⁹ ACA, RC, reg. 4282, f. 34r. (Castelló d'Empúries, 24-10-1548).

¹¹⁵⁰ ACA, RC, reg. 4193, f. 371r-180. (Barcelona, 3-11-1535).

Elena de Cardona, sovint representada per un Senesterra, en les actes notarial, figura en un llarguíssim llistat de persones que es conserva dins uns inventaris anònims del segle XVI a l'Arxiu de Protocols de Barcelona¹¹⁵¹. El més sorprenent és que figura inscrita vuit vegades consecutives, les mateixes que Miguel de Senesterra que la succeeix en el llistat i, a continuació, Lluïsa de Cardona, la germana d'Elena, només quatre vegades. Desconeixem la naturalesa o l'ús que pogués tenir aquesta mena de "cens" que per la data que figura en una de les planes, correspondria als mesos precedents i posteriors a l'agost del 1542. Únicament hem constatat similitud amb algunes llistes que els notaris acostumaven a escriure en els seus esborranys per dur el compte de les minuts pendents. Amb tot, considerem significativa la presència de forma repetida del tàndem Elena-Miquel. Aquesta circumstància desvela el canvi de residència de Miquel de Senesterra qui hauria deixat la d'Ullastret, tal com figurava al document anteriorment esmentat del 1539, apuntant vers una més que probable proximitat emocional.

Serà un altre document, els capítols matrimonials entre Maria de Josa i Jeroni de Cardona¹¹⁵² el que ens reveli de forma, gairebé subliminal, el motiu o part d'ell, pel qual Guillem de Josa embogí un dia de novembre del 1548.

A diferència d'altres capítols matrimonials, aquest foren realitzats en dues dates diferents. Primerament, a la part efectuada en dia 26 d'octubre del 1566, figuren els pares del nuvi i per part de la núvia, el seu cosí Guillem Ramon de Senesterra en qualitat de procurador i fidejussor dels germans de Maria, Joan i Bernat de Josa. Curiosament, serà Guillem acompanyat per l'advocat fiscal, Miquel Terça, qui col·labori en l'aportació dotal de Maria consistent en vestits per valor de tres centes lliures: "los dits vestits sien fets per los dits nobles Guillem de Senesterra y magnífich mossèn Terça". La part corresponent al dia 1 de gener del 1567 comptà amb la presència de Joan de Josa però en canvi, Guillem de Senesterra és absent. El dot, a càrrec de Guillem, seria complementari de les dues centes lliures que va aportar Joan com a entrada de Maria al monestir de Montsió. Significativament, figura el següent comentari: "Attenent que per entrada del Monestir de Montission ha hont hauie pres lo abit haya pagades dos centes [lliures] allí aver despes molt per sustentarla en aquell a hont stava col·locada". Però sens dubte, el que més sobta i que no hem trobat a cap altre contracte matrimonial de la família, és la següent clàusula annexa al tema de la restitució del dot en cas de viudetat: "restitució de tots els danys,

¹¹⁵¹ AHPB, *Inventaris anònims del segle XVI*, ref. 275/27, s. f. [1542]

¹¹⁵² ACA, *Generalitat*, Pergamins, carpeta 60, núm. 1239. (Barcelona, 26-10-1566 i 6-1-1567).

despeses e interessos a la dita noble dona Maria e dels seus sobre los quals volen y consenten que sia cregut a la dita senyora dona Maria y als seus de llur simple altre llinatge de proves no demanat ni request”. Sorprenentment es parla d’altre llinatge del qual no es demanen proves, cosa que indueix a pensar en la il·legitimitat de Maria que per aquestes dates, a principis del 1567 tenia divuit anys i compliria els dinou, situant-la com la darrera filla nascuda el 1548. Aquest fet ens adreça a formular de forma plausible que Maria, tot i que portava els cognoms Josa i de Cardona per haver nascut al si del matrimoni, era en realitat filla d’Elena i Miquel de Senesterra.

Es tractaria d’un cas d’infidelitat amb la conseqüència del naixement d’una filla, circumstància que hauria arribat a coneixença de Guillem de Josa, qui vivia la major part del temps fora de Barcelona, com a cosa pública i coneguda. Segons la moralitat imperant a l’època, pitjor que la falta en sí, era la fama pública i el deshonor que comportava que l’home, és a dir Guillem, responsable de la salvaguarda de l’honra de la seva esposa, hagués estat tan greument ultratjat, tot i que ell tenia un fill il·legítim, Guillem de Josa i Massana, nascut d’una relació anterior al matrimoni amb Elena.

Pel que es dedueix dels documents, Guillem amb l’ajut de Pau de Santamaria, alies Paulet, es presentà a casa seva al carrer Ample de Barcelona i matà a Miquel de Senesterra ferint greument Elena i al prevere Jaume Sunyer els quals moriren pocs dies després. El relat de la crida del marquès d’Aguilar del 1549 descrivia de la següent forma els fets:

no hagen duptat caridament y stuta matar en la casa que fou del Reverendissimo bisbe de Barcelona situada en lo carrer ample de la present ciutat a don Miquel de Senesterra y a instant mal a mals matar a dona elena de josa muller sua y a jaume sunyer prevere los qual dins breus dies moriren no procehints deseximents alguns ni tement.se persona alguna¹¹⁵³.

El jurista Miquel Ferrer, a l’*Observantiarum*¹¹⁵⁴, tractà el cas aportant dades que ens indiquen que una vegada comés el crim, Guillem va romandre a casa seva on va ser detingut. Per una declaració del bisbe Jaume Cassador¹¹⁵⁵, sabem que es va produir un conflicte de jurisdicció ja que Guillem de Josa era clergue tonsurat, per la qual cosa, tant el tribunal eclesiàstic com el secular el reclamaren per a ésser jutjat. Fou davant el tribunal

¹¹⁵³ BC. AHSC, Reserva, núm. 2663. Veg. doc. 11.

¹¹⁵⁴ FERRER, 1608, 160-175.

¹¹⁵⁵ A l’*Observantiarum* constem dues diferències. Primerament, en comptes del bisbe Jaume Cassador qui ostentà la mitra episcopal del 1546 al 1561, nomena el seu successor, Guillem Cassador, qui no ho seria fins la mort del seu oncle Jaume. La segona divergència és la data de la declaració del bisbe efectuada, segons el jurista, el 20 de juny del 1548. Això seria mesos abans del que consta en la crida del marquès d’Aguilar del 1549 on s’afirma que els fets tingueren lloc el mes de novembre del 1548: BC. AHSC, Reserva, núm. 2663.

eclesiàstic on es declarà la seva condició de clergue, així com el conflicte de jurisdicció, però degut a la gravetat dels crims comesos, Guillem va perdre el privilegi clerical i, en conseqüència, fou determinat el seu ingrés a les presons reials. Primerament, el dugueren a la presó anomenada *Lo Corral* situada al Portal Major de la ciutat on avui hi és la plaça de l'Àngel. Aquesta era la presó comuna de Barcelona situada en el Castell Vell, antiga residència dels veguers que esdevingué presó al segle XIV. S'anomenava *Corral* pel pati que tenia on els presos podien passar estones sense haver d'estar confinats sempre a les seves cel·les. A més, tenia una finestra amb reixa que donava a l'escala des d'on els presos podien parlar amb els seus familiar i amics si el carceller no ho impedia. L'edifici també comptava amb cel·les de càstig al subsol de la torre que anomenaven tàvega, tot i que a la part alta també hi havia alguna estança habilitada per aquesta funció. Aquí hauria estat Guillem empresonat de forma cautelar, vigilat pels algtzirs reials, els quals no tenien un salari assignat i cobraven de cadascun dels presos fins a sis diners, complementant-lo amb altres serveis com el lloguer de llits, llençols o flassades¹¹⁵⁶. Aquest règim carcerari hauria permès que Guillem pogués parlar o contactar amb alguna persona per tal de cercar ajut. Posteriorment, va ser traslladat a una altra presó de Barcelona anomenada Na Gonguera, estreta i llòbrega “en la qual torra, segons tothom sap, stan presos homens o persones crimosos de mort”¹¹⁵⁷. La Torre Na Gonguera estava situada al Castell Nou, en el portal sud-oest, a l'extrem de l'antic Call jueu. El trasllat a aquesta presó suposà, a més d'un empitjorament de les condicions carceràries per Guillem, la presa de consciència que el seu procés criminal conclouria possiblement amb la pena capital, és a dir, la mort.

Com la presó de *Lo corral*, la Torre Na Gonguera depenia de la cort del veguer. Els presoners eren custodiats per algtzirs que rebien el seu estipendi dels drets de carcellatge que pagaven els mateixos presos. Aquest fet promovia que provessin d'obtenir un sobresou atorgant certes llibertats i comoditats a canvi de diners. Així ho recollia la pragmàtica que Pere III donà a Barcelona el 14 de novembre del 1339, la qual seguia vigent, tal com ho recull la compilació del les Constitucions del 1704:

Si empero algú, o alguns dels dits Presos, axí Homens com Donas, ab licentia del dit Carceller, e arrisc e fortuna de aquell, desitjant haver plus amplia Preso, volian anar solament per tota la Preso de sus dita, quel dit Carceller ho prena a son arrisc, en aquest

¹¹⁵⁶ Les dones tenien habilitada una ala que donava al pati al qual no tenien accés. VINYOLES, 18 (1997), 72-74.

¹¹⁵⁷ Segons unes declaracions efectuades a les Corts de Barcelona del 1431-1434: *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, 1913, XVII, 401.

cas puixa demanar haver, e rebre de quiscu, e per quiscun die, e nit, quatre diners menuts Barcelonesos¹¹⁵⁸.

La permissibilitat i fins i tot, una certa relaxació en la disciplina carcerària sens dubte facilitaren que Guillem “trenqués la presó” i es refugiés a una església, com ens informa l’*Observantiarum*¹¹⁵⁹. No sabem de quina església es tracta però pels casos de crims de lesa majestat, el jurista argumenta que l’Església no el podia defensar, afegint que a més d’assassí, era també lladre públic i saltejador nocturn dels camps, incorporant el crims que constituïran el seu *cursus criminalis* a partir d’aquest moment.

En la fugida degueren intervenir algunes persones que es constituïrien en les seves fautores, però també guanyà un altre enemic. A més dels parents dels assassinats i deutors d’aquests, és a dir, aquelles persones que conformaven les xarxes clientelars dels agreujats pel delicte, la responsabilitat de la fuga requeia en l’algtzir, qui havia de fer front a una imputació per negligència i a una pena pecuniària com consta en la pragmàtica ja mencionada: “però los dits Presos fugiran, que sie imputat al Carceller dessus, e a las suas Fermanças”¹¹⁶⁰. Aquesta responsabilitat recaigué sobre el algtzir Jeroni Malars, qui emprendreà la persecució de Guillem de Josa com a causa personal, ja que havien existit anteriors desavinences entre Guillem i Gispert Malars, prior de Santa Maria de Gualter i germà de Jeroni, sense menystenir que possiblement, fos parent dels Malars de Girona i per tant, familiar dels Margarit i Senesterra, tots ara enemics de Guillem.

Durant aquest temps tenim notícia que Isabel de Josa era a Barcelona. Les dades precises les desconeixem, cosa que impedeix fixar la data concreta de la seva entrada a la ciutat des de la seva marxa de Roma. Les fonts de Vercelli afirmen la seva presència a la ciutat piemontesa, juntament amb Elisabet Roser, l’any 1547 on la tornem a trobar el 1553. En canvi, són les fonts procedents de Niça les que informen de la seva arribada en vaixell des de Barcelona abans de l’any 1551. Aquesta dada, situa Isabel a Barcelona on hauria vingut acompanyant Elisabet Roser o en assabentar-se dels greus fets.

Guillem, una vegada protagonitzada la fuga, també pensava en els seus fills. Així, el 14 d’abril del 1549 es posava en contacte amb el notari de Solsona, Onofre Tàrrega per tal d’emancipar Joan d’uns 13 anys i Bernat de 9, els quals relaxats de la pàtria potestat del

¹¹⁵⁸ “De custodia de Presos i drets de Carcellatge”, dins *Constitucions y altres drets de Catalunya compilats en virtut del Capítol de Cort LXXXII de las Corts per la S.S. y R. Majestat del rey don Philip IV Nostre Senyor celebradas en la ciutat de Barcelona any MDCCII*, 1704, I, 186v.

¹¹⁵⁹ FERRER, 1608, 176r.

¹¹⁶⁰ *Ídem.*.

pare havien de rebre, mitjançant carta de donació, els béns corresponents per administrar el patrimoni¹¹⁶¹.

El desembre del 1549, el marquès d'Aguilar, Juan Fernández- Manrique de Lara Pimentel, feia publicar una crida contra Guillem de Josa i Pau de Santamaria, declarats separats de pau i treva, alhora que advertia les penes en les quals incorria tota aquella persona que donés aixopluc o ajut als delinqüents¹¹⁶². Encapçalant la crida figura l'anul·lació de l'enderroc del castell de Bellpuig de don Guillem de Josa per injusta. La pràctica habitual dels lloctinents de Catalunya era actuar de forma unilateral sense tenir en compte les constitucions de Catalunya, sobre tot, en el seu zel per netejar la terra de tan grans "bellacos". Al llarg de l'època moderna se succeiran aquest tipus d'actuacions que comportaven, a més, grans perjudicis per la població car, en nombroses ocasions, s'enderrocaven cases i castells que no eren propietat dels criminals perseguits. El castell de Bellpuig no pertanyia a Guillem de Josa però havia estat de Hug III Cardona-Anglesola, el seu besavi patern a qui li van confiscar la baronia en ésser executat sense procés després de la batalla de Rubinat (1463) a la Guerra Civil catalana¹¹⁶³. Per altra banda, els enderrocs es feien sense que la causa fos vista a la Reial Audiència incomplint d'aquesta manera les "lleis de la terra". Aquestes accions comportaren abundants queixes per part de la Diputació del General, així com tot un cúmul de provisions reials per tal de compensar i restituir els béns malmesos injustament¹¹⁶⁴.

La necessitat de diners per a la seva manutenció, per compensar factors i organitzar la defensa del seu nou estatus criminal portaren Guillem a cercar comprador pels seus cavalls de cria, els quals podria perdre, atès que una de les accions de la justícia consistia en la confiscació dels béns dels encausats. Fou Galceran de Pinós i de Cardona, senyor de la baronia de Gironella i Lloberola (Segarra), qui reunit amb el notari Onofre

¹¹⁶¹ A causa d'un incendi a l'Arxiu Diocesà de Solsona es conserven pocs volums notariais d'aquesta època. La notícia sobre l'emancipació de Joan i Guillem apareix inserida dins els capítols matrimonials entre Maciana de Josa i Joanot Berard de Mallorca: AHPB, Onofre Bou, *Capítols matrimonials 1566-1571*, ref. 399/45, s. f.

¹¹⁶² BC. AHSC, Reserva, núm. 2663."Crida contra Guillem de Josa. Barcelona, 20 de desembre del 1549."

¹¹⁶³ La baronia recaigué en l'almirall Ramon Folc de Cardona, net d'Elfa de Perellós i de Mur, la qual era la besàvia paterna de Guillem: YEGUAS I GASSÓ, 18 (2005), 107-113.; Joan de Josa reclamaria anys més tard els drets sobre la baronia.

¹¹⁶⁴ L'anàlisi de la documentació relacionada amb les Corts catalanes efectuada per Eva Serra mostra la pretensió de la monarquia de crear amb aquests i altres abusos una estructura pròpia des de la Lloctinència: SERRA I PUIG, 2003, 19-20

Tàrrega i amb Guillem, comprà el gener del 1550 cinquanta eugues de diverses edats i pelatges que Guillem tenia al terme de Meià obtenint per la venda 725 lliures¹¹⁶⁵.

Aquest document, malgrat ser aparentment circumstancial, cal analitzar-lo detingudament per les múltiples facetes interpretatives. Per una banda, ens indica que el nobles tenien un profund coneixement de la seva història ancestral. Els antics Josa, llinatge procedent de la Vall de la Vansa, descendí al llarg dels segles des del seu nucli originari on estan documentats com castlans del castell de Josa del Cadí, vers les terres del Pallars, la Noguera, Urgell i Solsona, on trobem a Guillem en el seu retrocés per tal d'evadir la justícia¹¹⁶⁶. Juntament amb el coneixement territorial, cal afegir el dels lligams de parentiu i vincles de fidelitat¹¹⁶⁷ que s'establiren en el passat, molts dels quals veurem que continuen vigents segons els contactes que Guillem anirà establint. En el cas de Galceran de Pinós Fenollet i de Cardona, el vincle era de parentiu a través de diversos enllaços matrimonials, un dels quals ens retrauria al rebesavi de Guillem, Ramon II de Cardona i de Pinós¹¹⁶⁸. Però el vincle de sang també anava acompanyat per lligams d'honor ja que entre ambdues cases, a part de la proximitat dels senyorius, existia un compromís ferm d'ajuda com consta en el pacte signat entre l'antic Guillem Ramon de Josa i Galceran de Pinós a qui el 1295 interpel·lava per a què el valgués en la guerra contra els seus enemics¹¹⁶⁹. Aquesta tesi cobra força si la relacionem amb un cas no tan llunyà en el temps, com el del seu avi Gaspar Joan qui fou requerit com a mediador el 1476 en la rebel·lió del comte d'Hug Roger III comte de Pallars apel·lant, precisament, a aquests vincles d'amistat¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁵ ADS, Onofre Tàrrega, *10° Manual 1550*, f. 4r.

¹¹⁶⁶ Sobre els antics Josa: SÁEZ GARCÍA, 2015, 25-28.

¹¹⁶⁷ A través de la documentació s'observa, a més, la pervivència del vincle del vassallatge d'arrel totalment feudal que possibilitava la mobilització armada, conclusió també afirmada per Xavier Torres: TORRES I SANS, 2007, 144. De fet a la descripció de les jurisdiccions aportada en la venda de les propietats dels senyors de Madrona el 1750, es menciona també el dret de cavalcada: ANC, *Fons Mercader*, lligall 160, Baronies de Madrona, doc. 1; De forma expressiva els vassalls de Joan de Josa, fill de Guillem, li comunicaven les dificultats passades tant per les qüestions de don Guillem de Josa com per les qüestions que havia tingut don Joan de Josa i ells li suplicaven algunes concessions "per los molts treballs que han suportat amb gana de servir a son senyor y maiors los hagueren supportats y supportaran sempre que lo cars ho requerís." Afegien que a la causa posarien "no sols lo bens pochos que tenen mas les vides requerint ho la ocasió com a fidelíssims vassalls." : *Ibidem*, perg. Doc. 87, Castell d'Ogern, 30 de gener del 1573; Ricardo García Cárcel assenyala vers una interpretació de la lluita entre faccions en funció de solidaritats i fidelitats verticals: GARCÍA CÁRCEL, 1979, 48-49.

¹¹⁶⁸ YEGUAS I GASSÓ, *Op. cit.*

¹¹⁶⁹ SERRA I VILARÓ, 19. 170 (1909), 73.

¹¹⁷⁰ Hi ha constància de les diverses visites i correspondència entre el comte de Pallars i Gaspar Joan de Josa: SANS I TRAVÉ, 1994, I, 224. (9, 10, 20 d'agost del 1476); *Cortes de los antiguos Reinos...*, *op. cit.*, XXVI, 140-148, 180-186 i 199; SOBREQÜÉS I CALLICÓ, 2008, docs, 85 i 87.

Un altre aspecte al qual ens adreça el document és la polèmica que es desenvolupà en l'assumpte de les llucions en les jurisdiccions de les baronies que afectaren a Catalunya i a Aragó. En el cas de Galceran de Pinós, existia un enfrontament entre els habitants de Gironella i el senyor territorial. La gent del terme es negava a retre-li homenatge i a pagar-li els censos obligats, afermats a la voluntat de dependre directament de la Corona per tal de gaudir de més llibertat i menys impostos. Aquesta problemàtica arrencava d'una pragmàtica promulgada l'any 1496 pel rei Ferran II a les Corts de Tortosa, mitjançant la qual es sobreseien les causes de reversió territorial a la Corona durant un període de 30 anys¹¹⁷¹. És precisament durant aquesta època, que trobem una preocupació per part de la monarquia, la qual intentava tantejar a través d'enquestes discretes a diferents barons per tal de preveure les conseqüències i el nivell d'aprovació entre els súbdits¹¹⁷². La qüestió d'aquest plet que no es resolgué fins el març del 1552¹¹⁷³, ens aboca a contemplar la possibilitat d'una ajuda mútua, és a dir, la prestació dels serveis de Guillem i els seus adeptes vers Galceran de Pinós per tal de controlar i sufocar alguna possible rebel·lió.

Davant la situació, els informes dels regents a l'emperador sovintejaren, sobre tot arran dels successos ocorreguts a Balaguer. L'enfrontament entre Guillem acompanyat d'una cinquantena de bandolers amb els seus perseguidors es va saldar amb les morts de Miquel Montsonís, comissari reial; Miquel Granell, veguer de Balaguer i de Miquel Borrell, un sabater de Balaguer. Aquestes morts estigueren precedides per la del germà del bisbe de Girona, possiblement Jeroni¹¹⁷⁴. D'aquest successos els regents Maximilià i Maria informaren l'emperador Carles V i organitzaren la recerca de Guillem per la Vall d'Aran i pel comtat de Ribagorça, mobilitzant efectius a través del lloctinent d'Aragó, Diego Hurtado de Mendoza, del comte de Ribagorça, Martín Gurrea de Aragón i del governador d'Aragó, Francisco de Gurrea y Sánchez¹¹⁷⁵. La carta dels regents al lloctinent de Catalunya, situa Guillem a la Vall d'Aran, alhora que l'insta a recolzar l'advocat fiscal

¹¹⁷¹ ACA, RC, reg. 3601, f. 150. (19-03-1496).

¹¹⁷² ACA, RC, reg. 4281, f. 131 i 163. "Carta de Maximilià i Maria a Carles V. Valladolid, 24 de gener del 1550" i "Carta de Maximilià i la reina Maria al Mestre Racional de Catalunya. Valladolid, 9 d'abril del 1550."

¹¹⁷³ El 29 de març del 1552 Galceran de Pinós es reuní amb els representants del poble per a signar el document dels Privilegis de Gironella mitjançant els quals es concedien nous privilegis i més llibertat com la de nomenar síndics extraordinaris que poguessin recórrer al veguer de Berga o a la Reial Audiència per la defensa dels seus privilegis. BUSQUETS.; MONTAÑA [et al.], 1999, 71-72.

¹¹⁷⁴ ACA, RC, reg. 4281, f. 131. "Informe dels regents Maximilià i Maria a Carles V. Valladolid, 24 de gener del 1550."

¹¹⁷⁵ ACA, RC, reg. 4281, f. 125r-v. "Carta dels regents Maximilià i Maria al lloctinent general d'Aragó, a Martín de Aragón, comte de Ribagorça, i al governador d'Aragó. Valladolid, 31 de gener del 1550."

Diego de Nueros¹¹⁷⁶ qui s'havia d'encarregar d'obtenir informació sobre els components del grup liderat per Guillem¹¹⁷⁷. Les diligències obriren un procés contra Guillem i la seva quadrilla conformant un llistat de tretze persones que foren inculpades, segons les investigacions, de dos càrrecs: separació de pau i treva per delictes contra les constitucions i per resistència i assassinat. En aquest segon cas havien de pagar 10.000 florins per perjudicis contra el béns o diners. Entre els components de la quadrilla trobem habitants de Madrona, Solsona, Castelló de Farfanya, Os, Massoteres i Vergós de Meià¹¹⁷⁸.

L'escàs fruit en la captura de Guillem portà a un nou plantejament. Així ho comunicaven els regents al Mestre Racional de Catalunya, Francesc de Gralla i Desplà. La novetat consistia en el control dels oficials encarregats de la persecució de Guillem i la seva quadrilla, evitant frau en el pagament dels salaris, ja que era una de les causes de la seva ineficàcia. També, es pensava introduir la provisió triennal dels oficials dins el Principat i Comtats catalans, contemplant la possibilitat de nomenaments de càrrecs per la Corona en el cas que la nova mesura no resultés eficaç “por que cada dia hay personas que suplican ser proveydas destes officios”¹¹⁷⁹.

A primers de setembre del 1550 s'obria un altre procés a la Reial Audiència per tal d'encausar els fautors de Guillem i els seus acompanyants. En aquest cas foren acusats Jeroni Call, batlle de Solsona, Pere Barnoy, lloctinent del batlle i el cònsol en cap de les jurisdiccions abacials de Solsona, Joan Vall. A tots ells se'ls bandejà fora de Catalunya i dels Comtats per termini de tres i quatre anys¹¹⁸⁰.

Els bandolers capitanejats per Guillem foren acusats d'invasió de les vies públiques amb violència i força, així com per endur-se captius a Pere Ninou Pujalt i el seu fill de Tàrrega, mantenint-los retinguts durant diversos dies amb el propòsit, sospitem, d'una composició¹¹⁸¹.

De tots aquests fets estava al corrent Isabel de Josa qui havia abandonat Barcelona davant la impossibilitat de realitzar gestions en favor de la reconducció del seu fill i per les

¹¹⁷⁶ Diego de Nueros nomena un interí, Juan Luis Pérez de Nueros “por legítimo impedimento.”

¹¹⁷⁷ ACA, RC, reg. 1481, f. 126. “Carta de Maximilià i Maria al marquès d'Aguilar. Valladolid, 31 de gener del 1550.”

¹¹⁷⁸ ACA, *Real Audiencia*, Conclusions criminals, T. 14, anys 1550-1554, f. 20r-22r.

¹¹⁷⁹ ACA, RC, reg. 4281, f. 163r-164r. (9-04-1550).

¹¹⁸⁰ ACA, *Real Audiencia*, Conclusions criminals, T. 14, 1550-1554, f. 69v-70r.

¹¹⁸¹ *Ibidem*, f. 177. “Procés contra Guillem de Josa i altres. Barcelona, 5 d'octubre del 1551.”

pressions que el bàndol contrari exercia sobre ella. Des de Niça, entrà en contacte amb Emanuel Filiberto, príncep de Savoia, qui recomanava Isabel al príncep Felip a favor de Guillem. La carta, en extrem reveladora del vincle entre Emanuel Filiberto i Isabel de Josa, és fins el moment un dels documents que traspua la part més humana de la mare de Guillem, qui per les inquietants notícies que li arriben es mostra desesperada i suplica, encara que sigui per un curt espai de dos o tres mesos, tenir l'oportunitat de veure el seu fill, suposem, amb el propòsit d'aconsellar-lo i adreçar-lo vers una forma diferent d'encarar la vida amb l'ajuda del príncep de Savoia¹¹⁸².

Entretant, una nova acusació molt greu pels interessos d'Espanya, s'abocava sobre Guillem, els Bardaxí i Sebastian de Claravalls de Benavarri. Es tracta de la venda de cavalls a França. Les informacions proporcionades pel virrei d'Aragó i que arriben al príncep Felip apunten a aquestes persones com a responsables, encara que advertim un to de cautela vers les acusacions i una proposta per confirmar la informació:

Generalmente seremos muy servido que se tenga especial cuidado de saber quien son los que pasan cavallos en Francia como lo teneis entendido y vos veis que conviene pero por ser personas conosciadas y qualificadas las que vos nombrais es a saber, los Bardaxís, don Guillem de Josa y Sabastian de Clara Valles, os encargamos mucho que hagais que se tome dello muy particular y verdadera información¹¹⁸³.

La prudència per obtenir informació verídica respon a la insistència per part del seu cosí Emanuel Filiberto, qui, segons consta, insistia a favor de Guillem. Com a resultat, Felip comunicava al lloctinent i capità general de Catalunya la concessió d'un guiatge per a Guillem de Josa en els següents termes:

El Illustrísimo principe de Piamonte, mi muy caro primo, me ha scripto y pedido con instancia diversas vezes que mandase guiar a don Guillen de Josa para poder salir dese principado y de todos los Reynos de Spaña y passás en Italia y aviéndose mirado en ello y aunque según la calidad de las cosas que ha cometido no se deviera dar lugar a ello, todavia, por la gran voluntad que tenemos de complazer al Principe y también considerado que podrá servir en Italia a su Magestad y que con su ausencia cesarán las pasiones que por su causa avia en esa tierra [...] que sea guiado con condición que no entre en esa ciudad de Barcelona y que se embarque en estas galeras que agora han de passar en Italia y assí os encargamos y mandamos que nos le deis el guiaje necessario para que se pueda embarcar y en ellas con mandarle que en ninguna manera entre en Barcelona por el respecto que se le deve a la justicia y por el inconveniente que se podría seguir si le viesen allí sus contrarios¹¹⁸⁴.

¹¹⁸² AGS, *Estado*, Leg. 1381, 220. La carta la reproduïm en el capítol següent.

¹¹⁸³ ACA, *RC*, reg. 3987, f. 170v. "Carta del príncep Felip al virrei d'Aragó. Madrid, 9 de maig del 1552."

¹¹⁸⁴ ACA, *RC*, reg. 3987, f. 211v. "Carta del príncep Felip al lloctinent de Catalunya. Madrid, 26 de maig del 1552."

Guillem no acceptà el guiatge que suposava una oportunitat de remissió, fruit de l'obligació que tenia el príncep de Savoia vers Isabel de Josa. Els motius cal cercar-los possiblement en la desconfiança de la proposta, així com en la preocupació per la situació dels seus fills que el portaran a l'execució d'alguns fets extrems. Per altra banda, aquest rebuig tindrà greus conseqüències pel que fa al príncep Felip, qui a partir d'aquest moment prendrà la persecució i captura de Guillem de Josa, no només com un afer d'Estat sinó com un assumpte personal.

Les disposicions a aquest efecte no es feren esperar. El març del 1553 es publicava una preconització, extensiva als comtats del Rosselló i la Cerdanya, que tenia com a base un procés instruït per l'algutzir reial, Benet Alella contra Guillem i dos germans de la família Malla, també bandolers, tots acusats de crims contra l'emperador¹¹⁸⁵. Per primer cop es posava preu al cap de Guillem, pel qual s'oferien, si era capturat viu 400 escuts i, en cas de mort, la meitat amb l'incentiu afegit pel responsable de la captura o mort, de la remissió de les seves culpes amb capacitat d'obtenir-la per sis persones més¹¹⁸⁶. Sense molta dilació, es penalitzava l'estreta relació dels Josa amb el priorat de Santa Maria de Meià, proper a una de les residències de Guillem a Vilanova de Meià¹¹⁸⁷, on va néixer el seu fill Bernat. S'incriminava al monestir per donar-li acolliment i se li confiscaven les possessions que passaven a mans de la Corona. També s'apropriaven dels 550 moltons que tenia Guillem a cura de Francesc Llobera, pagès de la localitat¹¹⁸⁸. La immediata reacció del bandoler i la seva quadrilla fou la crema i saqueig del priorat benedictí de Gualter. Aquesta violenta resposta només s'explica davant la possibilitat que algun dels seus monjos fos el responsable de les informacions que originaren les represàlies contra el priorat de Meià del mateix orde. Efectivament, a Gualter hi trobem Gispert de Malars, prior i cambrer de Santa Maria de Ripoll i germà de Jeroni Malars, qui s'ocupava de la persecució del bandoler. L'enemistat amb Gispert Malars venia de lluny. El 1546, la mort de Joan de Cardona deixà vacants diverses prepositures benedictines, de manera que el dia mateix de la defunció del bisbe, Climent Mai¹¹⁸⁹, abat i comanador de Santa Maria de

¹¹⁸⁵ ACA, *Real Audiencia*, Conclusiones criminales, T. 14, 1550-1554, s. f. (22-02-1553).

¹¹⁸⁶ *Ibidem*, "Preconització del lloctinent general de Catalunya, Juan Fernández Manrique, marquès d'Aguilar. Barcelona, 4 de març del 1553."

¹¹⁸⁷ També s'acusava de fautoria al donzell i senyor de Cabanabona i de Meià, Ferran de Vergós, al qual se l'imposava una pena de 1000 florins: ACA, *Real Audiencia*, Conclusiones criminales, T. 15, f. 68. (20-12-1554).

¹¹⁸⁸ *Ibidem*, "Acte de súplica del priorat de Santa Maria de Meià i execució de l'acord del tribunal contra Guillem de Josa, 16 de març del 1553."

¹¹⁸⁹ Germà de Miquel Mai, vicescanceller reial.

Ripoll, investia Gispert Malars com a prior de Gualter¹¹⁹⁰. Guillem de Josa havia reclamat el priorat per al seu fill Guillem de Josa i Massana en virtut d'una concessió feta per Joan Cardona i que ell havia registrat a la cúria episcopal¹¹⁹¹. El procés arbitrat per mediadors conclogué a favor de Gispert, iniciant-se una mútua desavinença entre ambdues parts. Tot plegat donà lloc a un altre pregó contra Guillem, ara acusat de crim de lesa majestat i de passar cavalls a França¹¹⁹², seguretat que expressava el príncep Felip “por muy verdaderas relaciones”¹¹⁹³.

Jeroni Malars, sobre qui el regent Felip dipositarà una confiança cega, formava part d'una comissió encarregada exclusivament de la captura del Guillem i la seva quadrilla. Per tal efecte fou nomenat algutzir reial i se li atorgaren facultats per detenir i guiar presos. Malars s'envoltà de persones adeptes a ell, com Francisco Bonaio i Pedro de Castro i no dubtà en demanar l'excarceració de les presons de Barcelona del francès Joan de Matau¹¹⁹⁴, a qui presentava com a home molt útil, assegurant que si Guillem de Josa passava a França, l'entregaria al príncep Felip “muerto o preso”¹¹⁹⁵. De fet, el príncep demanà que el tal Matau acudís a la cort, ordenant al bisbe de Barcelona i al Consell reial que no permetessin que passés a la cúria eclesiàstica¹¹⁹⁶. Els esforços en la captura de Guillem comportaren diversos tipus de compensacions: des de diners extra per les despeses de la persecució fins la promesa que “a vos y a ellos os prometemos de sacar a paz y a salvo por lo que esto hizieredes”¹¹⁹⁷.

No tothom veia la utilitat de Jeroni Malars. El marquès d'Aguilar escrivia el 6 d'abril del 1553 a Gonzalo Pérez, secretari del príncep Felip, expressant la seva desconfiança:

Me maravillo mucho que a Malars de le de tanto crédito en lo que ha informado porque mucha parte de ello es ajeno a la verdad, y puede V.m. estar cierto que si hubiera hecho lo que podía y debía contra D. Guillén de Josa, por ventura se hicieran otros efectos como darélo a ver a S. A. verificado y probado, cuando menester fuere. A éste yo le he dado y doy todo cuanto favor me ha pedido por haberle S.A. encomendado esta empresa en la que anda, y si parece que mi reputación no está bien saneada con el oficio que ha hecho y haga, por cierto yo estaría bien librado, que al cabo de mi vejez, hubiese de venir a

¹¹⁹⁰ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisia 1546*, ref. 236/16, s. f. (1-02-1546). Climent Mai el mateix dia investia a Cristòfol Borrell com a prior de Santa Maria de Meià.

¹¹⁹¹ AHPB, Francesc Sunyer, *Aprisie, 1545-46*, reg. 326/16, s. f. (6-07-1546 i 10-07-1546). De la part de Gispert actuà com a àrbitre, Pere Andreu, abat de Sant Pere de Besalú, i de Guillem, Pere Pau Saragossa, sacerdot de l'Església de Fraga.

¹¹⁹² BC, *AHSC*, Reserva, núm. 2663. (27-03-1553).

¹¹⁹³ ACA, *RC*, reg. 3989, f. 129. (27-03-1553).

¹¹⁹⁴ ACA, *RC*, reg. 3989, f. 278v-279r; *Ibidem*, reg. 3973, f. 38v-39r. “Cartes a Jeroni Malars”, (17-09-1553).

¹¹⁹⁵ *Cit.* GONZÁLEZ PALENCIA, 1946, I, 165-167; AGS, *Estado*. Legajo 314, f. 207. (2-08-1553).

¹¹⁹⁶ ACA, *RC*, reg. 3990, f. 33. (20-10-1553).

¹¹⁹⁷ ACA, *RC*, reg. 3973, f. 38v.

soldarla por medio de éste. Estas son cosas que no se pueden sufrir y quiebran todo punto a hombre las alas para hacer lo que es obligado¹¹⁹⁸.

Els pràcticament nuls resultats de Malars davant l'escalada criminal reflectida en els documents, comportaren que el lloctinent veiés amenaçada la seva reputació la qual a causa del crèdit que Felip havia dipositat en Malars limitaven, en opinió del marquès d'Aguilar, l'acció efectiva de la seva autoritat.

Un dels fets més insòlits protagonitzats pel bandoler fou el segrest el 1553 d'una nena de vuit anys. Es tractava d'Anna de Pinós i Cardona, l'única filla i hereva de Galceran de Pinós. L'afer provocaria o accentuaria una guerra de bàndols entre la facció del Josa i la de Galceran de Pinós¹¹⁹⁹. Aquesta situació podria derivar-se del trencament d'un acord previ als successos del 1548, donat que les cartes del príncep Felip mencionen unes capitulacions pactades.

El dia dels fets, Galceran de Pinós era absent de casa seva per algunes gestions que havia de fer a Barcelona, coincidint que aquell precís dia també la mare, Jerònima de Alagón, era a Centelles visitant la seva germana Francisca, comtessa de Quirra, totes dues de la família de la casa comtal de Sasago. Segons la informació que transmeten les cartes reials, Guillem es va presentar a la casa dels Pinós amb multitud de gent i en companyia del seu fill il·legítim. El motiu del segrest era casar aquest fill, Guillem de Josa i Massana, amb Anna de Pinós per “valerse de.l (Galceran de Pinós) y de su casa por ser tan principal en las montañas”. S'iniciava, doncs, una recerca de la noia a qui, suposadament, tenien amagada a Benavarri i s'habilitava un dispositiu jurídic que implicava la notificació al Justícia d'Aragó i la intervenció directa del advocat fiscal, Juan Pérez de Nueros. El mètode per recobrar-la passava per *apellidar el rapto* a Aragó¹²⁰⁰, és a dir, instruir un escrit on es formulaven les oportunes al·legacions que feien referència a l'existència de violència i malícia, així com l'execució d'una provisió de manifestació per tal que Nueros pogués recobrar la noia “con el secreto y disimulación possible”¹²⁰¹.

Una mesura que es va acordar des de la cort va ser la de capturar Guillem de Josa i Massana, el primogènit de Guillem, per portar-lo al castell de Xàtiva amb la intenció de

¹¹⁹⁸ GONZÁLEZ PALENCIA, *Op. cit.*

¹¹⁹⁹ Així ho entenem pel fet que el 25 d'octubre del 1554 s'iniciava un procés contra Antoni Negre, serf de Galceran de Pinós, acusat d'anar armat amb ballesta acompanyat d'altra gent amb arcabús, els quals havien atacat el pagès Bernat Greuges de Vià. ACA, *Real Audiencia*, Conclusiones criminals, T. 15, f. 75v.

¹²⁰⁰ BONET NAVARRO, 1982, 31-32, 156 i 168.

¹²⁰¹ ACA, RC, reg. 3989, f. 173v-174v. “Cartes del príncep Felip al Justícia i a l'advocat fiscal d'Aragó. Aranjuez, 25 de maig 1553.”

propiciar un intercanvi per així recuperar la filla de Galceran de Pinós. Aquesta solució representava la violació de les constitucions de Catalunya, fet que el príncep justificava per la gravetat del fet¹²⁰². Amb tot, malgrat no tenir dades que ens indiquin la consecució dels fets, sabem que Anna va ser tornada sana i estalvia a casa seva, a tenor de la menció en el testament que dictà el seu pare el 23 de juliol del 1556 on apareix Anna com la seva hereva universal d'onze anys d'edat¹²⁰³.

L'orografia catalana era un dels avantatges aprofitats per Guillem, bon coneixedor de les terres que havien estat sota domini dels seus antics ancestres i on es trobaven famílies i llinatges que reconeixien els vincles mutus de solidaritat. Per això, les notícies es succeeixen des de diferents indrets on es constata l'actuació de la quadrilla encapçalada per Guillem. Des de Benavarri entrava a Balaguer, ciutat que llavors pertanyia al comtat d'Urgell on va fer "alancear" alguns llauradors. El famós pas del Coll de Balaguer era un dels llocs estratègics que constituïa una de les vies terrestres cap el Regne de València motiu pel qual s'advertia al comte de Ribagorça, Martín Gurrea de Aragón perquè controlés el seu territori "de manera que por el efecto se conozca el cuidado"¹²⁰⁴. Sobre alerta, també havien d'estar el comte de Fuentes, Juan Fernández de Heredia y de Bardaxí¹²⁰⁵, així com el comte de Sastago, Artal de Alagón¹²⁰⁶ als quals l'advocat fiscal, Juan Pérez de Nueros, els havia d'entregar unes cartes acompanyades d'acta efectuada davant notari i testimonis, així com registrar i comunicar al príncep Felip la resposta de tots tres respecte a la voluntat i procediments que portarien a terme per evitar que Guillem continués acollit a les seves terres¹²⁰⁷. L'enduriment de la pressió sobre el comte de Sastago comportà que encarregués a l'advocat fiscal les indagacions oportunes sobre els drets de peatge que el comte tenia en la Retuerta de Pina i altres passos situats entre la comarca dels Monegros i la Ribera Baixa de l'Ebre¹²⁰⁸.

El marquès d'Aguilar, per la seva banda, reafirmant-se en la seva opinió sobre els catalans i sobre Malars, afirmava:

¹²⁰² Cit. BUYREU, 2000, 105; AGS, *Estado*, Leg. 315, f. 125.

¹²⁰³ PINÓS-FENOLLET, [post. 1659], 60. Galceran de Pinós morí el 1559.

¹²⁰⁴ ACA, RC, reg. 3989, f. 204v-205r. (11-06-1553).

¹²⁰⁵ *Ibidem*, f. 205r-205v.

¹²⁰⁶ *Ibidem*, f. 205r-206r.

¹²⁰⁷ *Ibidem*, f. 206r.

¹²⁰⁸ *Ibidem*, f. 206v.

Mas estamos en tierra, que no todas veces se hace lo que el Rey manda por haber ellos querido así. Yo quisiera que V. m. (Gonzalo Pérez) fuera informado de lo que está hecho y variedades que otra es la información de Malars¹²⁰⁹

El lloctinent responia a la pressió del príncep amb l'enderroc de castells i cases en una acció unilateral que comportà el dany a tres castells de Guillem i dos del seu fill Joan, per la qual cosa, la Diputació del General envià un home a la cort per a tractar el tema com a acte executat sense l'autorització de la Reial Audiència i, en conseqüència, fora de les constitucions catalanes¹²¹⁰. A posteriori, Felip ordenava un altre procés contra Guillem per tal que fos declarat en contumàcia i traïdor com a mesura justificativa de les accions del virrei ja que “los delictos de don Guillem son tan evidentes y notorios que no han menester otra provança”¹²¹¹.

Malars per la seva part, presentava queixes sobre els nombrosos impediments als que s'havia d'enfrontar per la falta de col·laboració de les autoritats amb ell i la seva comissió. Un des casos a destacar fou el de Cervera. Malars havia aconseguit capturar cinc membres de la colla de Guillem que havien robat vint-i-cinc mules a Caspe. L'enfrontament amb Malars havia fet que es refugiessin al castell d'Estaràs a les proximitats de Cervera, on l'alguatir els havia trobat i encomanat al veguer de la ciutat. Dos d'ells havien estat sentenciats, però restaven tres pendents de ser jutjats pels prohoms de Cervera. Desafortunadament, el veguer es va haver d'absentar de la ciutat sent substituït per Jaume Joan Tuixent, qui revisant el cas i les condicions no aprovà la forma indeguda en què havien estat tancats i els alliberà, entre els al *coxo Cirerolls*. El fet, un dels motius principals de la queixa, era que Tuixent era amic i parent de Guillem de Josa i havia actuat pels respectes a aquest qui es trobava a una llegua del lloc¹²¹². Efectivament, era el seu cosí germà, fill de la seva tia materna Anna Elionor Orrit i del jurista Joan Tuixent d'Agramunt, i per tant, es tenien mútuament com a germans ja que Guillem havia conviscut llargues temporades junt amb la seva mare a Agramunt. Jaume Joan Tuixent sembla que va sortir indemne o com a màxim amb una multa en el procés que s'instruí contra ell per manament del regent Felip a la Reial Audiència¹²¹³ evidenciat per la

¹²⁰⁹ GONZÁLEZ PALENCIA, *Op. cit.*

¹²¹⁰ ACA, RC, reg. 3993, f. 114. La Coruña, 25 de juny del 1553.

¹²¹¹ ACA, RC, reg. 3989, f. 221. “Carta a l'advocat fiscal de Catalunya, Valladolid, 18 de juliol del 1553.”

¹²¹² ACA, RC, reg. 3990, f. 118v-121r. “Cartes al governador de Catalunya, a la Rota, i al futur virrei, el marquès de Tarifa, Valladolid, 25 i 26 de gener del 1554.”

¹²¹³ ACA, *Real Audiencia*, Conclusiones criminales, T. 15, f. 78r. Causa contra Jaume Joan de Tuxent (*sic*), 3 de novembre del 1554.

certificació del Mestre Racional, Francesc de Gralla, on es conté l'escriptura d'allò que havien de pagar el veguer i batlle de Cervera¹²¹⁴.

Malgrat tots els mitjans emprats, el problema continuava sense resoldre's i les informacions confirmaven contínuament la acollida que rebia Guillem per part de moltes persones poderoses a qui Felip es veia obligat a tractar de forma cautelosa. Escrivia al bisbe d'Urgell, Miquel Puig, fent-li notar que el seu procurador per a la vil·la de Tremp i altres territoris del Pallars, Roger Toralla, era molt amic de Guillem de Josa, afavorint-lo en tota ocasió, per la qual cosa li suggeria que el destituís¹²¹⁵. La marxa de Felip cap Anglaterra per contraure matrimoni amb la reina Maria i la mort del virrei, el marquès d'Aguilar, feien que "l'assumpte Josa" assolís unes quotes d'intensitat que gairebé ratllaven en l'obsessió per trobar una solució definitiva.

El dia 4 de febrer del 1554, podríem anomenar-lo com el dia de la "quimera de Felip". Registrem en la mateixa data multitud de documents que tenen en comú Guillem de Josa. Primerament, davant la incorporació de Per Afán Enríquez de Ribera com a lloctinent i capità general de Catalunya, escrigué unes instruccions revelant-li els assumptes que deixava pendents al Principat i la forma com els havia de tractar. No sorprendria si el tema central hagués estat el bandolerisme i les parcialitats, però sí que es veïés reduït al la persona de Guillem de Josa, car dels disset paràgrafs dedicats als bàndols i enfrontaments, deu giren al voltant de la captura i fets del bandoler. Li proposa que durant el camí s'entrevisti amb el duc de Maqueda a València per tal de concertar la col·laboració que també haurà d'obtenir de les altres autoritats del Principat i del Regne d'Aragó. Haurà d'enviar cartes i provisions reials, castigar els que no col·laborin i acullin Guillem i iniciar un altre procés contra ell per tal que es pugui publicar i declarar-lo culpable del delictes de Lesa Magestat *in primmo capite*, sense descuidar les oposicions que han estat realitzades per Guillem i els seus fills, per així poder passar a l'execució del *laudamentum curie*. Aquesta era una mesura basada en els Usatges de Barcelona, en concret el 66, mitjançant el qual el príncep podria fer de l'autor del delictes el que volgués, però sense causar-li la mort i d'acord amb el consell i dictamen de la cúria. La proposta, doncs, és la d'obtenir la facultat per a poder torturar Guillem i confiscar-li els béns¹²¹⁶. La sentència final, fos de condemna a mort o no, depenia del tribunal, en aquest cas de la Reial

¹²¹⁴ BC, *Col·lecció de documents en paper*, reg. 13271, Caixa IV, 28 de maig del 1554.

¹²¹⁵ ACA, RC, reg. 3990, f. 121. (26-01-1554). Roger Toralla de la varvassoria del castell de Toralla, al Pallars Jussà. Històricament, tots els senyors del Pallars havien estat en bons termes amb els Josa.

¹²¹⁶ BASTARDAS, 2012, 27-28 i 37.

Audiència. En les paraules del príncep: “seria una cosa muy exemplar y de muy gran terror para reprimir los ánimos de los de aquella tierra”. De fet, s’obrí un procés a la Reial Audiència per tal de confiscar-li els béns que procedien de la donació realitzada per Isabel de Josa en els capítols matrimonials entre Guillem i Elena el 1535¹²¹⁷.

Altres informacions acompanyen aquestes mesures que denoten que la prudència de Felip es fonia per moments. El marquès de Tarifa obtenia tot un catàleg de les febleses del Principat a solucionar. Era el cas de les forteses de Salses, Perpinyà i Bellver, molt importants pel control del camí reial que travessava la Cerdanya i que unia el comtat d’Urgell amb el de Conflent “para no dar passo por aquellas partes al dicho don Guillem de Josa” i que els alcaids no deixessin passar cavalls. També Malars ocupa un bon percentatge dels paràgraf, recomanant-lo en la seva particular missió malgrat els nuls resultats. Les instruccions acompanyades de memorials serien més específiques¹²¹⁸. Felip, el mateix dia, encara escrivia al marquès de Tarifa sobre el fet del castell d’Estaràs i la participació de Tuixent¹²¹⁹ i una altra carta sobre la quadrilla de Guillem i la dels Malla¹²²⁰. Al marquès de Maqueda, virrei de València, també li recomanava la col·laboració i el control del seu territori on també entraven Guillem i els Malla¹²²¹; al duc de Sogorb, l’adverteix sobre “vuestros oficiales y vassallos que no consientan que el dicho Guillem de Josa ni sus complices y sequaces sean recogidos ni se les de entrada en vuestras tierras”¹²²². Continuant amb l’extensa nòmina de cartes escrites el mateix dia, enumerem a Jeroni Malars, al alcaid de Salses, a qui envia un memorial amb la llista de malfactors, al Regent la Tresoreria, Joan Ferrer Puig, a l’abat Marlès, de Sant Esteve de Banyoles i al bisbe de Barcelona, Jaume Cassador¹²²³.

També calien instruccions per la princesa Juana, qui exerciria com a regent durant l’absència de Felip i l’emperador. En elles no s’estén tant sobre el mateix assumpte, però degut a la confiança o a la pèrdua de paciència acaba dient:

[...] os encargamos muy encarecidamente que vos hagais poner lo que conviene y que os desuelleis en esto [...] y useis de tal ardid que le ayeis a las manos poniendo para ello los espías y comisarios que fueran menester y si acaso le prendiesen abeis de mandar que a

¹²¹⁷ El primer de juliol del 1555 es va executar el *laudamentum curie* contra els béns de Guillem. Dins l’executòria també figura l’oposició feta pel seu fill Joan de Josa. ACA, RA, Conclusions criminals, T. 15, f. 163r-166v.

¹²¹⁸ ACA, RC, reg. 3990, f. 230r-239r. Valladolid, 4 de febrer 1554.

¹²¹⁹ *Ibidem*, f. 243r-244r. (4-02-1554).

¹²²⁰ *Ibidem*, f. 246. (4-02-1554).

¹²²¹ *Ibidem*, f. 247. (4-02-1554).

¹²²² *Ibidem*, f. 247v-248r (4-02-1554).

¹²²³ *Ibidem*, f. 253r-255v.(4-02-1554). Veg. doc. 12.

la ora sin aguardar a hazer proçesso ni otra diligencia ninguna le mandareis cortar la cabeça¹²²⁴.

El dia 2 de maig del 1554 entrava a Barcelona Per Afán de Ribera, qui prestava jurament a la catedral de Barcelona. Tres dies després, es publicava una crida contra Guillem amb un considerable increment del preu posat al seu cap, valorat viu en 1000 ducats i mort en 600 ampliant la remissió de les penes comeses a vuit persones que hi participessin¹²²⁵. Ni aquesta ni altres mesures tenien l'efecte esperat i a pocs mesos per la marxa del príncep a Anglaterra, Miquel Boixadors, drassaner del General, partia per a la cort del príncep amb instruccions sobre “lo rompiment de les constitucions per lo II·lustre marquès de Tariffa, [...] per lo enderroc de castells i cases”¹²²⁶, mentre que el marquès es justificava dient que Malars i l'altre algutzir no havien estat diligents en prendre “los hijos de don Guillem de Josa”¹²²⁷. Encara, els últims dies abans de partir, foren dedicats al mateix problema, encomanant al marquès de Tarifa la seva germana Juana¹²²⁸.

Durant la regència de la princesa Juana, les notícies sobre Guillem el localitzen al comtat de Ribagorça. De forma similar al que havia passat al terme de Gironella, els vassalls de Ribagorça volien pertànyer a la Corona emparats en la idea que el rei Joan II va cedir el comtat fins la quarta generació. Per aquest motiu, els súbdits no acceptaren el representant del comte en la pressa de possessió del comtat demanant favor al príncep. Aquest per estudiar la situació, demanà a Martín Gurrea la presentació dels títols dels territoris¹²²⁹. Finalment, al maig del 1554 es va determinar la transmissió de Ribagorça a la Corona. Durant el mesos previs, don Martín havia rebut diverses cartes del príncep notificant-li que no tenia cap dret sobre el feu i, per tant, no podia cobrar les rendes als vassalls. També l'advertia que no s'entremetés¹²³⁰. Aquest suposava un gran cop per al comte, qui havia passat anys obcecat per obtenir algun càrrec a la cort fent servir tot tipus d'influències i apel·lant al consell de Granvela amb qui mantenia una gran amistat. Ara, amb la situació del comtat decidí, tot i l'opinió del canceller imperial, guanyar el favor de Felip acompanyant-lo a Anglaterra malgrat no tenir cap càrrec a les ordres del príncep¹²³¹.

¹²²⁴ ACA, RC, reg. 3990, f. 215v. “Instruccions del príncep Felip a la princesa Juana, 22 d'abril del 1554.”

¹²²⁵ BC, AHSC, Reserva, núm. 2663. “Crida contra Guillem de Josa, 5-05-1554”.

¹²²⁶ SANS I TRAVÉ, 1994, II, 50.

¹²²⁷ ACA, RC, Reg. 3991, f. 66. Santiago de Compostela, 24 de juny del 1554.

¹²²⁸ ACA, RC, Reg. 3993, f. 124. La data de la Carta és del 12 de juliol, a tretze dies per l'enllaç amb la reina Maria d'Anglaterra.

¹²²⁹ MOREJÓN RAMOS, 2009, 130-131.

¹²³⁰ ACA, RC, reg. 3985, f. 158r-159r. “Cartes al comte de Ribagorça i al batlle general d'Aragó, 31-05-1554.”

¹²³¹ MOREJÓN RAMOS, *Op. cit.*

Mentre don Martín era absent a Anglaterra i posteriorment en afers de la guerra a França i a Itàlia, la situació del comtat era complicada. La princesa Juana, ara regent, advertia al comte que Guillem de Josa “anda por el condado de Ribagorça con mucha soltura”¹²³². La major part del temps residia a Benavarri, a casa de Sebastian de Claravalls, sospitós de passar cavalls a França. Tots dos, a les ordres de don Martín, pressionaven els vassalls perquè desistissin en les seves pretensions per dependre de la Corona ¹²³³ d’igual forma que altres oficials com el procurador del comte, Pedro de Labacuy, qui havia alliberat els encarcerats a Benavarri¹²³⁴.

Des de Catalunya, el marquès de Tarifa el 5 de desembre del 1555 publicava una nova crida on informava que davant la poca eficàcia de les mesures preses per exercir la justícia sobre Guillem, responsable de la mort de Jeroni Malars, el seu perseguidor, la recompensa per la seva captura s’augmentava oferint 1500 ducats d’or a qui l’entregués viu i 1000 al qui el portés mort. Tanmateix, s’oferia la remissió de tot delictes i el seu posterior guiatge a aquells que haguessin participat en la seva captura o mort¹²³⁵. La mort de Malars i dels dos comissaris reials que l’acompanyaven s’havia produït com a represàlia per l’enderroc dels castells d’Ogern, Altès i Madrona. Foren alguns dels habitants d’aquestes poblacions juntament amb Guillem de Josa, pare i fill, els que el dia 30 de novembre del 1555 sorprendien i mataven els tres homes després de migdia al sot a prop de la Peixera de Tiurana, actualment sota les aigües del pantà de Rialb¹²³⁶.

A Ribagorça la situació es complicava per alguns dels que actuaven defensant els drets de Martín Gurrea de Aragón. El 1556 tot i que Sebastian de Claravalls s’havia acollit al dret de manifestació, mitjançant el qual tenia la protecció del Justícia d’Aragó i, per tant, no es podia ferir, matar o exiliar sense judici previ, Sebastià fou executat. Aquesta actuació, al marge dels furs aragonesos, va provocar la dimissió i fugida del virrei d’Aragó, comte de Melito i duc de Francavilla, així com un principi de revolta a Saragossa¹²³⁷.

¹²³² ACA, RC, reg. 4011, f. 8 (25-05-1554).

¹²³³ ACA, RC, reg. 4011, f. 87r. (23-12-1554).

¹²³⁴ *Ibidem*, f. 21v-22r. (15-08-1554).

¹²³⁵ BC, AHSC, Reserva, núm. 2663. (5-12-1555).

¹²³⁶ ACA, RA, Conclusiones criminals, T. 15, f. 238r-238v. Veg. doc. 15.

¹²³⁷ BELENGUER CEBRIÀ, 2001, 246.

11.3. La restitució de Guillem (1558-1568)

Guillem de Josa, durant aquests anys pogué constatar com les coses anaven millorant pels seus fills. Per una banda, s'estava en el bon camí per a la recuperació del patrimoni destruït. El reclam que havia fet la Diputació del General respecte a l'incendi i l'enderroc de cases i castells ordenades pel marquès de Tarifa, obtingué el 1556 una sentència favorable per la casa d'Altès i les torres de Madrona i Ogern, que eren propietat de Joan de Josa i de Cardona. La compensació pels danys trigà a fer-se efectiva, ja que la provisió reial de pagament es va emetre el 30 de setembre del 1561 però la restitució va quedar pendent fins el 1564¹²³⁸. En tant es feia tangible la reparació dels danys, el 1559 Joan s'intitulava senyor de totes les baronies que li corresponien: Madrona, Altès, Ciuró, Ogern, Castellar, Pinós i la de la Salsa¹²³⁹. L'any següent també pogué acceptar la donació que la seva mare, Elena de Cardona, efectuà el 1546¹²⁴⁰.

En quant al seu fill Bernat, qui havia marxat a estudiar a la Universitat de Salamanca, obtenia el 1557 el títol de Batxiller en Arts¹²⁴¹ i continuaria estudiant per tal de doctorar-se en Teologia, donat que volia seguir la carrera eclesiàstica.

Serà a partir d'aquest moment que trobem un punt d'inflexió en la trajectòria del bandoler. Significativament amb la desaparició de Jeroni Malars no constatem cap missió específica per a la seva captura, tan sols esporàdiques mencions a les cartes reials quan es tracta el tema d'algun bandoler, sempre tenint present que Guillem tenia habilitats processos tant a Catalunya com a Aragó. La mort de Sebastian de Claravalls el 1556 i d'un altre contrabandista de cavalls, Pedro Insausti, l'any anterior amb procediments que representaven un contrafur a les lleis aragoneses, foren possiblement un altre dels factors pels quals s'apaivagaren els ànims en quant a la seva persecució. Per altra banda, la definitiva retrocessió delictiva de Guillem podria explicar-se per la possibilitat que durant aquest període s'hagués produït la mort del seu fill Guillem de Josa i Massana, de qui tenim notícia que el 1562 ja era mort¹²⁴², sense que puguem dilucidar amb claredat si va

¹²³⁸ ACA, RC, reg. 4301, f. 96. Ulldesona, 7 d'abril del 1564.

¹²³⁹ SERRA I VILARÒ, *Op. cit.*, 67.

¹²⁴⁰ AHPB, Francesc Sunyer, *48º llibre comú*, ref. 326/93, (8 i 24-02-1560).

¹²⁴¹ CUBAS MARTÍN, 2013, 747; AUSA, 591, f. 121r. Salamanca, 31 d'agost del 1557.

¹²⁴² ANC, *Fons Mercader*, Lligall 160, Baronies de Madrona, Doc. 22. La notícia figura inserida en els capítols matrimonials contractats el primer d'abril del 1562 entre Joan de Josa i Magdalena Despés, on s'anomena a Guillem de Josa, germà de Joan de Josa mort abintestat.

arribar a ser ajusticiat. De qualsevol forma, la protecció per part del comte de Ribagorça vers Guillem es ratificà durant el període de la seva absència. A càrrec dels plets que penjaven sobre el comtat deixà la seva mare, dona Ana, mentre que la seva esposa, dona Luisa, s'ocupava de l'administració i dels béns. La manca de notícies sobre delictes comesos per Guillem, denoten que seria factible que estigués ocupat en assumptes del comtat de Ribagorça de forma extraoficial fins el 1558. En aquesta data i abans del mes de juliol, en una carta del governador d'Aragó dirigida al duc de Francavilla, Diego de Mendoza, s'informa que Guillem de Josa juntament amb cent lacais marxaren amb la companyia de don Francisco de Fonseca¹²⁴³ per servir als terços reials. La data de la partida es difícil de precisar però és segur que arribaren a temps per intervenir a la batalla de Gravelines que va tenir lloc el 13 de juliol.

Una altra carta de Martín de Gurrea enviada des de Brussel·les el primer de juliol del 1558 a un destinatari desconegut interessat en l'obtenció d'un perdó, ens informa sobre la situació de Guillem:

Y en lo que escribís de vuestro perdón poniendo el exemplo de Pedro Latra¹²⁴⁴ y Don Guillen, entended que mientras no lo estén de la parte, siempre que bolvieren a Cathaluña o Aragón les perseguirá la Justicia; lo que ellos han aquí obtenido es un guíaje del Rey, que mientras ellos anduvieren en la guerra en servicio del Rey y por los processos que les tienen hechos no se les pueda proseguir y gajes¹²⁴⁵ con que entenderse; de manera que no tienen más que vos teneis, que baxando abaxo os siguiran; si tuviéssedes perdón de la parte imbiámele, que con lo poco que puedo yo trabajaré de habello de Su Magestad, pues vos ya por los años no estais para venir aquí a servir¹²⁴⁶.

A Guillem i a altres bandolers se'ls oferí un guiatge, forma d'obtenció de lleves de soldats i oportunitat per desfer-se de criminals. La limitació, consistia en què no quedaven exonerats dels delictes comesos, per la qual cosa si abandonaven el servei al rei o tornaven als territoris on constava un procés obert contra ells, aquests serien novament perseguits.

El camí vers l'obtenció del perdó portà Guillem a suplicar a Margarita d'Àustria, governadora dels Països Baixos, la seva intercessió davant Felip II, la qual es mostrà favorable i garant de la seva bona conducta:

Sobre el memorial que acompanyo de don Guillem de Josa, a través del qual, vostra majestat veurà el que demana, ja que vostra majestat el coneix molt bé i està particularment informat dels seus fets, jo no diré altra cosa, sinó que ell és aquí d'aquesta

¹²⁴³ BNE, Ms. 784, f. 40r. Saragossa, 31 d'agost del 1558.

¹²⁴⁴ Luperio Latrás: bandoler que va exercir com a espia a França per a Felip II. Pels seus serveis, el rei li va commutar la pena de mort a canvi d'enrolar-se als terços imperials. Va ser enviat a Sicília com a capità d'infanteria. Va participar en el conflicte de Ribagorça en defensa de la facció de Martín de Gurrea.

¹²⁴⁵ *Gajes*, estipendi o emoluments que pagava el príncep als soldats.

¹²⁴⁶ MÉLIDA, 1903, p. LXXVII-LXXVIII.

manera i tan pacíficament es mereix el favor de la vostra majestat, en la bona gràcia de la qual jo me'n recomano molt humilment¹²⁴⁷.

Per arribar a coneixença de la duquessa, Guillem necessita la recomanació d'alguna persona influent. En aquest cas, donat que Antonio Perrenot de Granvela, exercia de canceller imperial col·laborant amb Margarita, és possible que la súplica hagués estat gestionada amb la recomanació de Martín de Gurrea a Granvela. Cal també tenir present que Isabel de Josa havia conegut la duquessa durant la seva estada a Roma, ja que Margarita de Parma era una de les benefactores del Monestir de Santa Marta a la qual Elisabet Roser recorregué quan tingué dificultats.

En resposta a la carta de Margarita de Parma, Felip II no ofereix cap aclariment sobre el requeriment de Guillem però, en canvi, il·lustra la situació dels soldats:

En quant a Guillem de Josa, que us fa veure a través del seu requeriment, que estava assignat a la infanteria espanyola, i que a finals de juliol acaba el seu temps de permanència, vos li podríeu dir als qui són encarregats de pagar als espanyols que s'esperin per dos mesos suplementaris, ja que a finals de setembre faré donar al secretari Erasso una memòria per a què siguin pagats a temps i lloc. I si abans de l'expiració d'aquests dos mesos els espanyols no marxen d'allà i jo no resolc sobre el seu negoci, en aquest cas, vos podreu deixar seguir aquests deutes fins que els dits espanyols marxïn o jo hagi resolt el seu cas¹²⁴⁸.

El rei no donava seguretats respecte a la concessió d'un perdó que Guillem s'hauria de guanyar amb esforç. En canvi, són evidents les dificultats per complir amb els pagaments als soldats que segons els càlculs de Granvela tenien un dèficit de més de 25.000 ducats i, en conseqüència, temia que es produís una rebel·lió¹²⁴⁹. Les condicions en les quals es trobaven els soldats de la infanteria espanyola eren realment penoses. La correspondència del bisbe d'Arràs ens indica que els feren marxar cap a Zelanda, ja que no els volien a Flandes on havien originat altercats en algunes poblacions. Per altra banda, eren víctimes de la controvèrsia existent entre els Estats i el rei respecte a qui li corresponia el pagament dels soldats¹²⁵⁰. Els ànims s'anaven escalfant davant el comunicat que se'ls llicenciaria una vegada arribessin a Espanya. Volien anar a Itàlia on podrien buscar fortuna¹²⁵¹. Finalment, posaren rumb a Espanya en unes condicions de navegació gens favorables

¹²⁴⁷ Carta de la Duquessa de Parma a Felip II. Brussel·les, 20 de juny del 1560. *Cit.* GACHARD, 1867, I, 227; La traducció del francès antic al català ha estat possible gràcies a la col·laboració de Miriam Rodríguez Matilla.

¹²⁴⁸ Carta de Felip II a la duquessa de Parma. Toledo, 6 de setembre del 1560. *Cit.* GHACHARD, *Op. cit.*, 273.

¹²⁴⁹ Carta de Granvela a Felip II. Brussel·les, 12 de setembre del 1560: WEISS, 1846, VI, 166-172.

¹²⁵⁰ Carta de Granvela a Felip II. Brussel·les, 28 d'octubre del 1560: WEISS, *Op. cit.*, 195-199.

¹²⁵¹ Carta de Granvela a Felip II. Brussel·les, 2 de novembre del 1560. *Ibidem*, 205-206.

donat que no tenien vent¹²⁵². Una vegada arribats a Espanya serien dirigits cap Itàlia o la Goleta, port de Tunis¹²⁵³.

El destí de Guillem va ser Itàlia. Les circumstàncies degueren ser desesperants pels soldats, atès que encara no havien rebut l'estipendi corresponent. A Roma, Guillem va contactar amb un mercader català, Antic Bonfill, amb qui signà davant notari un document de deute per valor de 324 lliures, 5 sous i 5 diners que havia de ser satisfet a Barcelona pel seu fill Joan. El tràmit s'efectuà a la càmera apostòlica¹²⁵⁴.

El mes de setembre, des de Nàpols, Guillem escrigué a Granvela. L'escrit reflecteix gran preocupació per continuar al servei del rei:

Tengo por cierto que ningun servidor de Vuestra Señoría Reverendísima se puede quejar con tan justa causa como io porque aunque mis servicios an sido pocos los deseos de servir an sido grandes los qualles stan siempre firmes para lo que Vuestra Señoría Reverendísima me quisiere mandar y me dan animo para supplicarle me aga Mercedes. io Señor concerté con Theoffilo¹²⁵⁵ el que levó el capello ha Vuestra Señoría Reverendísima que se iria con el fray Pedro Aymarich de la orden de Santo domingo y por el scrivi ha Vuestra Señoría Reverendísima con el despachto de madamissella de rancicurt¹²⁵⁶ para daquel negocio que Vuestra Señoría Reverendísima sabe. Nunca mas he sabido del padre ni cosa de lo que passa supplico ha Vuestra Señoría Reverendísima quan encarecidamente puedo me aga merced de mandar ha Aguillo que me avise por via del canónigo Ayalla¹²⁵⁷ ha roma ques lo que passa por alla ho si ha parecido Pedro Aymarich porque io stoy suspenso y su excelencia me manda servir un honrado cargo con cien scudos el mes y aguantado lo que de flandes venra no ago cosa a dretxas y pues soy cierto se me ara toda merced; sesso supplicando al Señor guarde y prospere su Illustrísima y Reverendísima persona como se dessea de Napolles ha 27 de setembre 1561

Besa las manos de Vuestra Illustrísima y Reverendísima Señoría

Su servidor

don Guillem Ramon de Josa¹²⁵⁸

La carta original, d'una cal·ligrafia cuidada, denota un cert nerviosisme en comparació amb una altra posterior que es conserva. Aquest escrit reflecteix incertesa, expressa les dificultats en què es troba, sense cap càrrec i mancat encara de la soldada de Flandes.

¹²⁵² *Ibidem*, Brussel·les 5 de gener del 1560. *Ibidem*, p. 277.

¹²⁵³ Carta de Felip II a Granvela, 17 de febrer del 1560. *Ibidem*, p. 268.

¹²⁵⁴ AHPB, Onofre Bou, *llibre* 399/4, s. f. Es tracta d'un document efectuat a Barcelona per Joan de Josa on es compromet a pagar la quantitat mencionada a Antic Bofill en dos terminis. L'època porta inserit l'altre document fet a Roma l'11 d'agost del 1561 davant el notari Giovanni Antonio Curbus. Barcelona, 11-09-1561.

¹²⁵⁵ Granvela no anà a Roma per rebre el capell cardenalici que li havia estat concedit el 25 de febrer del 1561. Li fou enviat per Pius IV de mans del seu cambrer, Teofilo Frisio: ESTRADA, 1681, p. 83.

¹²⁵⁶ Madamisela de Jancicourt (var. Chancicourt, Chanicourt). Pot tractar-se de Jeanne o Estefania de Jancicourt, possiblement germanes. Coneguda per *madamisela*, va estar al servei de la reina Isabel de Valois i després de la seva mort, a la Casa de les infantes: RODRÍGUEZ SALGADO, 2 (2003), 81.

¹²⁵⁷ Gregorio de Ayala, abat de Fonseca de la ciutat de Burgos i comissari apostòlic.

¹²⁵⁸ RBM, Reg. 1270828, doc. 40. "Carta de Guillem de Josa a Antonio Perrenot de Granvela."

L'al·lusió al negoci que Granvela sap, sens dubte, és la causa del seu perdó i principal objectiu, que com veurem, té com a defensora la duquessa de Parma:

Muy gran merced he recibido con la carta de vuestra Señoría Illustrissima plega dios me de fuerças para poderla servir que animo para ello ninguno de sus servidores me tiene ventaja (sic) dize me Vuestra Señoría Illustrísima que don Pedro de Gusman y otros me daran Razón y que ni podre quexarme de Vuestra Señoría Reverendísima no plega a dios que tal io me quexe por que siempre he recebido de su mano mercedes y spero de cada día que si sobre esto abre scrito algo que sería por no tener cartas de Vuestra Señoría Illustrísima esto atribuia io a desgracia mia y no ha otra cosa alguna. Según parece el negocio sta remitido a justicia y ello ara su viaje y con el favor de Vuestra Señoría Reverendísima no librara mal siendo tan amador della pareceme que pone difficultat en el llegar al cabo io Señor asta qui he hecho lo que essa Señora me ha mandado ha hora no se que proposito tiene si ella affloxa no toca ha mi el seguir la careza pero si ella me lo manda seguirla he asta la muerte ho ser desenganyado que no tenga justícia. Y no pongo duda que sus amigos aiudaran al sobrino pero sera quanto la justicia les diere lugar y dize me Vuestra Señoría Illustrísima que aran mas quando sepan quien es la parte asta hora es ella. Pero si algun día se offreciesse ser lo io allaran que soy tan bueno como ellos y en tal caso antes se avian de olgar por que les serviese io ha todos y les fese muy buen amigo y ellos saben muy bien que en estas cossas de justicia cada huno ha de tomar paciencia quando toca por su casa io spero con el favor de Vuestra Señoría Illustrísima que si ella perseverara ir presto ha besar las manos cuya Illustrísima y Reverendísima persona el Señor tenga de su mano con acrecientamiento de stados como sus servidores deseamos de Napoles ha 7 de diziembre 1561.

Illustrísimo y Reveendísimo Señor

Besa las manos ha Vuestra Señoría Su mas

Cierto servidor don Guillem Ramon de Josa¹²⁵⁹

A la carta, la principal preocupació de Guillem radica en la possibilitat de que la seva causa vers la justícia prosperi de forma positiva. També, constatem el dubte que degué expressar el cardenal en una carta anterior degut a la gravetat dels delictes comesos per Guillem i a la manca de certesa sobre el que “essa Señora”, és a dir, la duquessa de Parma estarà disposada a fer al seu favor. De forma enigmàtica, es mencionen els amics de Granvela que ajudaran *al sobrino*, qui actuarà al seu favor una vegada la justícia hagi dictaminat. Aquest nebot, interpretem que podria ser Carlo Borromeo¹²⁶⁰, qui, a més, coneixia la mare de Guillem i la seva obra a favor de les dones marginades on també col·laborava la seva tia, Magdalena Borromeo.

En un altre ordre de coses, l'assumpte de servir o obtenir algun càrrec sembla que ha de ser resolt aviat mitjançant Pedro de Guzmán, al qui relacionem amb Pedro Pérez de

¹²⁵⁹ RBM, reg. 127066, doc. 77. “Carta de Guillem de Josa a Granvela. Nàpols, 7 de desembre del 1561.”

¹²⁶⁰ Carlo Borromeo era nebot del papa Pio IV. Havia estat nomenat el 1560 protonotari apostòlic de la Cort Pontificia; membre de la Consulta de l'administració dels béns de l'Estat de l'Església; cardenal clergue; administrador de la diòcesi de Milà i sots diaca i diaca: PAGLIUGHI, 2006, 35-36.

Guzmán y Zúñiga, el qual va ser nomenat primer comte d'Olivares per Carles V. Des del 1559 el virrei de Nàpols era Per Afán de Ribera, marquès de Tarifa, el mateix que ho havia estat de Catalunya durant l'escalada delictiva de Guillem. Sospitem que Guillem degué de fer notables mèrits, encara que desconeixem la seva particularitat, donat que el 22 d'octubre del 1567 signava a la cort de Madrid, on residia en aquella data, una escriptura pública que contenia un mandat mitjançant el qual els seus fills, Joan individualment i de forma solidària amb Bernat, prenien possessió de l'administració general de la baronia de Pinós¹²⁶¹. Aquesta fou ratificada i acceptada pels fills a Solsona, el 2 de desembre del mateix any¹²⁶².

La durada del perdó, fou breu. L'escrivà Josep Cellers als Dietaris de la Generalitat narrava de forma detallada el succés de la seva mort, conseqüència d'un acte de venjança. El primer de juny del 1568, Guillem, acompanyat del seu nebot Guillem de Senesterra i protegits per la cavalleria lleugera de Perpinyà, passejava a cavall per la plaça de Santa Anna. La companyia del seu nebot Senesterra, governador del Rosselló, significava la completa restitució del bandoler i el perdó familiar. Hi era a Barcelona perquè s'havia d'embarcar rumb a Nàpols on havia obtingut un càrrec de governador, pot ser d'alguna província, acció que no arribà a fer ja que un altre home a cavall i cobert amb un barret li disparà al cap amb un pedrenyal. L'autor del tret fou Gispert Malars, prior de Santa Maria de Gualter i cambrer de Santa Maria de Ripoll, el germà de l'algutzir Jeroni Malars¹²⁶³.

¹²⁶¹ La baronia de Pinós va patir diversos segrestos. El 1557 per manament de la cort reial es segrestaven els béns de la baronia pertanyents a Joan de Josa. A l'any següent el segrestador és Lluís de Senesterra: ADS, *Baronia de Madrona*, Actes Notarials 1568-1700, f. 176r. i f. 16r. (6-03-1557) i (8-03-1558) respectivament.

¹²⁶² ADS, Onofre Tàrrega, *manual del 1567*, s. f.

¹²⁶³ SANS I TRAVÉ, 1994, II, p. 211.

Isabel: introductora de l'orde de santa Clara a Niça

La ciutat de Niça a mitjans del segle XVI estava pràcticament dividida en dues parts. La vil·la superior, presidida pel castell, era on habitaven els nobles, canonges i membres de la cúria. A la vil·la inferior residien els artesans, mercaders i el poble menut.

El comtat de Niça era l'única sortida al mar de l'Estat de Savoia i escenari bèl·lic entre França i Espanya. La ciutat, juntament amb Vercelli i Cuneo, era un dels pocs reductes que encara conservava el duc de Savoia, Carles III. Des dels inicis del seu regnat, les lluites a la Vallèsia i la guerra entre França i Espanya pels territoris de la Llombardia havien perjudicat el govern i l'estabilitat de l'Estat. La postura neutral del duc no havia evitat els danys institucionals i comercials causant un afebliment de la seguretat pública¹²⁶⁴. Per altra banda, la defensa del domini senyorial sobre Ginebra ocasionà nombrosos problemes, agreujant-se la situació a partir dels anys vint del cinc-cents a causa de la difusió de les idees reformadores i de l'aliança dels Cantons de Friburg i Berna, contraris a Savoia. En definitiva, la major part del territori piemontès estava en mans dels francesos, la resta, ocupada per les tropes imperials.

¹²⁶⁴ SEGRE, 1903, 41.

12.1. El primer monestir de Santa Clara

En aquest estat de desordre i inestabilitat, arribava Isabel de Josa a Niça el 1551. Després que el seu fill Guillem hagués assassinat diverses persones, entre elles la seva esposa Elena de Cardona, i hagués fugit de la presó, Isabel es veié obligada a marxar de Catalunya. El fet que els seus nets quedessin sota l'empara de membres de la família d'Isabel i les netes instal·lades en convents, constituïa una circumstància transitòria fins trobar la manera de reconduir la situació de Guillem. Aquest, probablement, era el mòbil que instà Isabel a cercar ajuda, impossible d'aconseguir de l'emperador sense la intercessió d'alguna persona propera a ell o al príncep Felip.

Amb tot, la presència d'Isabel a Niça era accidental. El vaixell que havia salpat del port de Barcelona rumb a Gènova, havia hagut d'aturar-se a Niça a causa d'una tempesta¹²⁶⁵. La intenció d'Isabel era tornar a Vercelli on comptava amb el recolzament de destacades autoritats i, el més important, el favor de Carles III qui residia amb la seva cort al palau episcopal de la ciutat. El bon acolliment dispensat per la ciutadania i personalitats vercelleses a la tornada d'Isabel de Roma el 1547, s'anava cristal·litzant en una fundació assistencial per noies orfes. A aquesta obra, del tot necessària, cal afegir la capacitat oratòria, erudició i vida virtuosa d'Isabel qui a més, era considerada com una de les devotes d'Ignasi de Loiola. Respecte a aquest lligam, és de destacar que el duc de Savoia havia comptat amb Pedro Fabro com a confessor i director espiritual. L'estret lligam s'havia consolidat a la ciutat de Spira, lloc d'estada dels assistents a la Dieta de Worms que havent quedat interrompuda, continuarien els col·loquis entre catòlics i protestants posteriorment a Ratisbona¹²⁶⁶. Amb motiu d'aquesta atenció espiritual dispensada al duc i altres nobles i eclesiàstics, Pedro Fabro havia redactat el *Capita quaedam de fide et moribus*, resumint en deu capítols les regles per a conduir una vida cristiana i assolir un complet renovament interior, les quals conformaven, segons Fabro, la “veritable Reforma”¹²⁶⁷.

¹²⁶⁵ BRÉS, 1919, 42. Cal notar l'errada de transcripció de l'autor respecte als cognoms d'Isabel qui apareix com a Isabella Fossa di Cordova.

¹²⁶⁶ MHSI, *Fabri Mon.*, 65. “Carta de Pedro Fabro a Ignasi de Loiola i Pedro Codacio. Spira, 24 de gener 1541.”

¹²⁶⁷ MHSI, *Fabri Mon.*, p. 119-125; FELICI, 1945, XLV.

A Niça, Isabel com a religiosa, en cercar un convent femení on refugiar-se, va trobar que únicament existia el de Saint-Etienne-de-Courtina. Aquest era un antiquíssim monestir cistercenc que havia estat fundat durant l'expansió de l'orde per la Provença. La tradició el situa al voltant del segle XII a prop del port de Villafranca sota l'autoritat de l'abat de Thoronet. La seva proximitat a la costa sota l'amenaça d'atacs pirates provocà en una data indeterminada el seu trasllat, primerament, al peu del mont Alban i després, dins els murs de la ciutat, al turó del castell junt a les muralles¹²⁶⁸. Aquest emplaçament també resulta inconvenient per a les monges a causa de la proximitat dels soldats del castell, fet que propicià un nou allotjament prop de la porta de Sant Eloi¹²⁶⁹. Al declivi patit pel monestir propiciat pels diversos trasllats, cal afegir la continua successió de guerres, epidèmies i catàstrofes naturals al territori. Segons el *Diario sacro Nizzardo* de Joseph Scaliero, el 1523 el monestir comptava amb tan sols vuit religioses que, segons explica, no guardaven clausura¹²⁷⁰. La situació lamentable en què es trobava aquesta institució religiosa el 1551 era la prolongació agònica de la ja constatada dècades anteriors. El 1539 hi habitaven dues o tres monges, tenien la capella tancada al culte i s'havien consumit els béns del monestir fins el punt que l'abat de Thoronet havia retirat el monjo rector. Davant la situació decadent del monestir, els síndics de Niça aprofitaren la presència de Pau III a la ciutat el 1538 on acudí en ocasió de la treva Niça, per demanar la supressió del monestir cistercenc i el seu reemplaçament per un de monges clarisses¹²⁷¹.

Les fonts utilitzades pels historiadors, basades majoritàriament en el discurs d'Honorat Pastorelli (1608), complementat posteriorment per les notes de Rance-Bourrey(1908) i de Joseph Brés (1919), ometen una altra circumstància que considerem cabdal en quant a la petició i transformació del monestir de Saint Etienne: la voluntat expressa del duc de Savoia per fer complir les disposicions testamentàries de la seva esposa, Beatriu de Portugal. La recent mort de la duquessa ¹²⁷², el gener del 1538, revelava la determinació de ser enterrada en un monestir de clarisses Observants amb l'hàbit dels frares menors¹²⁷³. Moltes de les clàusules del seu testament estigueren en funció d'aquest emplaçament, de

¹²⁶⁸ RANCE-BOURREY, 1908, p. VIII.

¹²⁶⁹ BRÉS, 1919, 42.

¹²⁷⁰ Manuscrit del 1799, *Cit.* RANCE-BOURREY, *Op. cit.*, p. ix.

¹²⁷¹ RANCE-BOURREY, *Op. cit.*, p. ix.

¹²⁷² Beatriu donà a llum un fill batejat amb el nom de Giovanni Maria el desembre del 1537. El nen no sobrevisqué ni tampoc la mare qui va morir el dia 8 de gener.

Carles V es va casar el 1526 amb Isabel de Portugal, germana de Beatriu. El duc de Savoia era, a més de vassall, cunyat de Carles V.

¹²⁷³ GIOFFREDO, 1839, V, Lib. 26, 74-78; El testament es va obrir el 20 de gener del 1538: CLARETTA, 1863, 105.

manera que s'adjudicaven diversos objectes i robes litúrgiques al convent encarregat de rebre les seves despulles. Per a cadascuna de les monges volia que se'ls comprés un hàbit nou i que se'ls garantís la provisió per viure durant un any¹²⁷⁴. També, ordenava que a despesa seva, s'enviessin dos frares franciscans Observants als següents llocs de pelegrinatge: Jerusalem, Roma, Loreto i al monte Alvèrnia¹²⁷⁵ per a què complissin la seva particular devoció i guanyessin les indulgències per les seves ànimes, celebrant misses en cadascun d'aquests lloc sagrats.

El duc, davant la inexistència d'un monestir de clarisses a Niça, encarregava el 22 de gener del 1538 al comte de Frossasco, Carlo de Mombello, que acordés amb Alfonso de Ávalos, governador de Milà i comandant de l'exèrcit imperial a Itàlia, la manera per a transportar el cos de Beatriu al convent de clarisses de Cuneo, amb l'objectiu d'evitar els desordres que havia en aquell moment al país:

Estant aquí vaig fer veure el testament de la meva difunta esposa, que Déu absolgui, pel qual va ordenar el seu cos al convent i monestir de Cuneo, de les religioses de Santa Clara. Nos, volent acomplir justa i seguidament la seva intenció, hem volgut que vos escrigueu al meu cosí sobre el propòsit de comptar amb el senyor marquès Del Vast, el meu cosí, tinent general de la Sa Majestat, el príncep, per a què vulgui ordenar i establir algú de la seva part, amb el fi d'evitar tots els inconvenients i molèsties que poguessin fer o atemptar els soldats a les persones i a aquells i aquelles que acompanyaran el dit cos¹²⁷⁶.

Les intencions de Carles III no es van materialitzar, motiu pel qual el cos de Beatriu va ser sepultat a la capella de Sant Bartomeu de la catedral de Niça. Aquest inconvenient fou el que propicià la idea de reformar el monestir de Saint Etienne i en conseqüència, es formulà la petició a Pau III qui emanà una butlla amb data del 18 de juliol del 1539. En ella s'acordava la supressió del monestir cistercenc, situat dins la fortalesa, per a ser reemplaçat per un de clarisses i, a tal efecte, se l'assignaven les propietats que encara pertanyien al convent de Saint Etienne¹²⁷⁷. Era un projecte que el duc de Savoia assumia com a realitat tangible. En el seu testament dictat el 27 de febrer del 1540, ordenava la

¹²⁷⁴ Els objectes i robes eren: un *piviale*, hàbit de forma circular utilitzat en processions i actes litúrgics; una sobrevesta per a la litúrgia brodada amb les seves ensenyes; una estola i complements: *albe*, *contraltare*, *incensiero*, *ceroferrari* (portants de cera) i *letturino* (possiblement un portador d'instruments per a tocar música solemne). Tots els complements litúrgics havien de ser de brocat d'or obtingut dels seus vestits. A més, donava una llàntia de plata de quatre quilos i mig (20 *marque*).

¹²⁷⁵ Situat a la França central era un lloc de culte franciscà amb multitud de santuaris. Sant Francesc d'Assis va ser allotjat a aquest lloc per Orlando, comte de Chiusi. El 1414 es va fundar un convent de frares Menors de l'Observança. Tots els llocs indicats en el testament de Beatriu formen part de les rutes de pelegrinatge entre les quals destaquen les específiques de la via Francígena. Sobre el monte *dell'Alvernia: Compendio storico religioso del sacro monte dell'Alvernia*, Firenze, Stamperia Granducale, 1856.

¹²⁷⁶ Traducció pròpia del francès antic. *Cit.* CLARETTA, *Op. cit.*, 105.

¹²⁷⁷ ADAM, *Archivio di Corte*, Materie ecclesiastiche, Mazzo 2, fasc. 1, Monache di Santa Chiara di Nizza, "Bulle du pape Paul III. 18 juillet 1539."

seva sepultura al monestir de les monges clarisses de Niça on havia de ser traslladat el cos de la duquesa Beatriu de Portugal, la seva consort, efectuant diverses donacions¹²⁷⁸ sobre les mines descobertes recentment al comtat de Niça:

A més, ordeno que es distribueixi la dècima de les mines descobertes novament al Comtat de Niça en obres pies, és a dir, 200 escuts anuals per a la fàbrica del Monestir de les Monges traslladades des del castell a la ciutat de Niça, amb l'augment de 12 monges més de les compreses en la fundació, per a què gaudeixin d'aquests 200 escuts fins que el susdit monestir estigui proveït amb 400 florins anuals; I en el cas que aquestes mines es reduïssin a una major perfecció, ordena haver de triar i instituir sis religiosos Observants, és a dir, dos d'ells cada mes o cada setmana, per celebrar a l'esmentat monestir una missa cada dia i dos en dies festius¹²⁷⁹.

El document mostra la gran implicació en una empresa que ambicionava, no només el canvi d'orde del monestir, sinó un nou emplaçament. De fet, el 1542 Carles III autoritzava la venda de les propietats que restaven del recinte monàstic a Sant Eloi, per l'erecció del nou convent a prop dels murs antics de la ciutat, sobre el dels frares Ermitans de Sant Agustí¹²⁸⁰. Tanmateix, el notari Isoardo Baudonio registrava el 22 de maig del 1543, una assignació efectuada per la construcció del monestir de Santa Clara de Niça¹²⁸¹. La nova fàbrica no es pogué dur a terme i les monges continuaren allotjades a prop de la porta de Sant Eloi conservant la seva pertinència a l'orde cistercenc i el títol de Saint-Etienne de Courtina¹²⁸². La progressió de la nova fundació es veié impedida pel setge sofert l'estiu del 1543 per les forces turques de Barbarroja en col·laboració amb l'exèrcit francès liderat per Francesc de Borbó, duc d'Enghien. Tot i que la ciutat va capitular el 22 d'agost, la ciutadella resistí fins que la notícia de l'arribada de la flota comandada per Andrea Doria i els exèrcits d'Alfonso de Ávalos, procedents de Milà, feren que els atacants emprengueren la retirada. Amb tot, es va evitar la presa d'habitants com a esclaus per part dels turcs¹²⁸³, encara que saquejaren els barris inferiors de la ciutat. Era primordial reforçar les fortificacions del turó i la reparació dels barris afectats¹²⁸⁴.

¹²⁷⁸ Entre les donacions és interessant destacar una fundació perpètua per a sis infants del Cor, que fossin innocents (orfes) i novicis, dos sacerdots per ensenyar-los les "Belles lletres" i un llegat a l'hospital.

¹²⁷⁹ AST, *Archivio di Corte*, Materie politiche per rapporto all'interno, Real Casa, Testamenti, "Testamento del Duca Carlo III di Savoia. 27 febrero 1540", mazzo 4, fasc. 6; Traducció de l'Italià.

¹²⁸⁰ CHIESA, 1657, II, 24.

¹²⁸¹ BRÉS, *Op. cit.*, p. 41.

¹²⁸² *Ibidem*, 42.

¹²⁸³ La retirada dels turcs va tenir greu conseqüències a casa nostra. El dia 5 d'Octubre atacaren entre altres, les poblacions de Cadaqués i Roses, la vil·la de Palamós, segons ho detalla el notari de Palafrugell, Antic Brugarol Codina a la seva crònica *Saco y crema de Palamós*. La transcripció de la crònica. realitzada el 1730, va ser reproduïda a PAGÈS, 3 (1879), 133-140; Sobre aquests fets també NOGUER; ALCOBERRO, 1998, 36-37.

¹²⁸⁴ THÉVENEON, 4 (1980), 15

Desafortunadament, a aquesta circumstància cal afegir la inundació del 1544 que destruï les collites i l'epidèmia de pesta del 1550 que ocasionà més de 3500 víctimes¹²⁸⁵.

La situació de la població de Niça era lamentable com també ho era la del monestir de Saint-Etienne, l'únic convent femení de la ciutat habitat per tan sols una monja, sor Gioachina Rochiona. Segons recull Giuseppe Brés, Isabel amb la seva oratòria va encoratjar les autoritats i els ciutadans per fer realitat el projecte ajornat per les guerres i catàstrofes¹²⁸⁶. A petició dels síndics, Isabel va acceptar l'encàrrec d'introduir l'orde de les clarisses a Niça¹²⁸⁷ iniciant-se amb aquest acord el procés burocràtic i institucional. El dia 2 d'octubre el monestir cistercenc va ser abolit i convertit a l'orde de santa Clara¹²⁸⁸. Un breu amb data del 10 d'octubre confirmava la butlla que havia estat concedida per Pau III el 1539 per a la supressió de Saint Etienne i l'erecció en el seu lloc el de Santa Clara. Per a l'execució del breu, fou necessària la intervenció de Francesco Caravadosso, vicari general del bisbe François Lambert¹²⁸⁹. A l'acte de fundació van assistir diverses autoritats de Niça que comptaven amb la llicència i el consentiment del senador ducal i assessor del governador, Claudio Malopera¹²⁹⁰. La ciutat va fer donació al nou monestir de la capella de Sant Roc situada a prop dels murs, juntament amb les seves rendes. Amb el permís del vicari general i dels síndics de Niça, Isabel quedà constituïda com abadessa del monestir de Santa Clara de Niça i com a tal va prendre el 10 d'octubre del 1551 possessió dels edificis del monestir situats darrera del convent de Sant Agustí, del claustre i de la capella. Com a protector perpetu del cenobi fou anomenat Jean François Rossier. L'acte fou registrat pels notaris Francesco Pellegrini i Bartolomeo Benza, figurant com a testimonis els nobles Jean Badat¹²⁹¹ i Honoré Pellaro¹²⁹².

Pel que fa a l'antiga abadessa, Gioachina Rochiona, d'avançada edat, Isabel aconseguí que se li concedís el permís per retirar-se amb una pensió vitalícia¹²⁹³. Gioachina, filla i

¹²⁸⁵ GHIRALDI, 47. 183 (2006), 58.

¹²⁸⁶ BRÉS, *Op. cit.*, p. 42.

¹²⁸⁷ RANCE-BURREY, *Op. cit.*, p. IX.

¹²⁸⁸ BRÉS, *Op. cit.*, p. 42.

¹²⁸⁹ François Lambert, bisbe de Niça (1548-1583). Procedia d'una família noble de Chambéry. Assistí al Concili de Trento. RICHARD; GIRAUD, 1761, IV, 62.

¹²⁹⁰ Van assistir els síndics Bartholomeo Genoese, François Massa i Jacobo Ponzio.

¹²⁹¹ Jean Badat, negociant i home implicat en els assumptes polítics de Niça, va escriure una crònica titulada *Recort et memoria* que comprèn un període de cinquanta anys. En la seva obra destaquen els esdeveniments on va participar de forma rellevant. Tot i la seva presència a la fundació de Santa Clara, no ho va registrar. La seva crònica ha estat traduïda de l'occità per Hervé BARELLI a *Nice et son comté 1200-1580*. 2010, 63-85.

¹²⁹² RANCE-BOURREY, *Op. cit.*, p. IX-X.

¹²⁹³ *Ibidem*, p. IX.

germana de notaris, marxà a viure amb el seu germà, Nicolàs a la població veïna de Villafranca¹²⁹⁴.

A primers de juliol del 1551, Emanuel Filiberto desembarcava a Niça acompanyat del príncep Felip en el viatge de tornada dels Països Baixos. Abans havia visitat el seu pare que es trobava malalt a Vercelli. Tot i que a Niça només va estar-s'hi unes quantes hores, Emanuel Filiberto aprofità per visitar en solitud l'església del castell. Posteriorment, tingué l'oportunitat de parlar amb diverses persones que de ben segur l'informaren del procés que s'estava portant a terme per fundar el monestir de Santa Clara, emplaçat a prop del castell¹²⁹⁵. Amb tot, fou el novembre següent quan calculem que es produí el contacte entre el príncep de Savoia, la reina Maria de Bohèmia i Isabel de Josa, ja que per aquelles dates s'havia fet realitat el monestir de Santa Clara. Era un tema sensible per la família ducal la qual, malgrat l'interès per complir la darrera voluntat de la duquessa Beatriu, havia experimentat en nombroses ocasions la impossibilitat de dur a terme el projecte. L'existència d'un monestir de clarisses a Niça, a més simbolitzar la compleció d'un deure pendent, representava una continuïtat en el patrocini que la Casa de Savoia havia ofert tradicionalment a l'orde de santa Clara. Nombroses princeses havien entrat com a religioses als convents de Mondovi, del país de Vaud o de Torí¹²⁹⁶. Rance- Burrey destacava com a prova diàfana del recolzament ofert pel duc i el príncep al monestir, l'expressa presència del representant ducal, Claudio Malopera, a l'acte d'establiment de l'orde a Niça¹²⁹⁷

El deute contret amb Isabel de Josa fou expressat per Emanuel Filiberto en la carta adreçada al seu cosí Felip en demanava de favor per a Guillem de Josa. Possiblement fou l'única feblesa que es va permetre Isabel, qui en aquells moments no era una singular religiosa, sinó una mare colpida per la pena.

Anchoi che L.alteza de la serenissima regina de Bohemia scriva alla V. In favoi di arricomandationi de Don Guillen Josa de Cardona niendi meno per le virtu et qualitat chio conosco di suon notorissime nella Reverenda signora dona Isabella Josa de Cardona sua inestissima madre. Etiamdio per lubligho chio li tengho segnaladamente per conto della santissima et benaventurada opera da lei et col mezo suo precipiata et continuouata nella citade di NiZza dove s'e religiosamente rindrizato un monastier dil suo ordine nel qual lei fa continuar molto devotamente il colto divino per la felice memoria della Illustrissima su signora mia madre. Non posso dimancho che suplicar la pta Vostra Alteza

¹²⁹⁴ THÉVENON, 1984, II, 120.

¹²⁹⁵ CLARETTA, 19 (1892), 234-237.

¹²⁹⁶ GUICHENON, 1728, II, 75, 137. Lluïsa de Savoia en enviudar ingressà el 1502 a Santa Clara d'Orbe a la diòcesi de Lausana; Maria de Savoia, professà a Santa Clara de Torí vers el 1450.

¹²⁹⁷ RANCE-BURREY, *Op. cit.*, p. X.

cossi humilmente la supplicho a haver il detto suo figliolo per arricommandato siche egli puossia uscir di quelle suoi regini con salvoconduto almeno per doi o tre mesi et venirsen in queste bande senza impedimento qualunche. Et oltra que fara in cio opera pientissima per consolationi di quella sconsolata et inestissima madre. Riputaro cotal salvoconduto dil canto mio a gia singularissima Basiando le mani con quella riverentia che si chiede allà pta Vostra Alteza doppo offerirle di continuo servitio. Preghando Nostro Signori a Dio che la conservi et prosperi. Da Genova alle xx di novembre 1551.

Servidor y primo¹²⁹⁸

Les paraules del príncep de Savoia tingueren també una correspondència en la persona del duc, qui comprenia la situació en què es trobava Isabel. Ell havia perdut vuit fills. Isabel havia conegut un d'ells, el príncep Lluís de Savoia, qui havia acompanyat a Carles V des de Gènova fins a Barcelona el 1533 on va estar-se durant uns mesos. Allà i després a la cort de Madrid l'any següent, Isabel, a punt de ser la preceptora de la infanta Maria, també tingué l'ocasió de conèixer als prínceps i demès infants que l'acompanyaven. La mort del príncep Lluís el 1536 representà un fort cop pels ducs, els quals dipositarien totes les esperances en l'únic fill supervivent. A banda de les qualitats que feren d'Isabel una persona singular, aquests vincles propiciaren el fort lligam que s'establí entre els dos ducs de Savoia, pare i fill, amb Isabel de Josa, qui va desenvolupar altres institucions assistencials a les terres del Piemont.

El primer monestir de Santa Clara de Niça es va haver de fer front a moltes dificultats. El constant conflicte territorial i altres contrarietats no afavorien la consolidació del monestir. A la mort de Carles III el 17 de juliol del 1553, Emanuel Filiberto esdevenia duc de Savoia. Això no obstant, encara tenia algunes obligacions pendents amb l'emperador que l'impedièn fefaentment ocupar-se de les seves possessions. El 1560 emprengué una tasca de fortificació de diverses ciutats. Pastorelli¹²⁹⁹, en el seu discurs sobre el monestir de Santa Clara, afirma que el duc veié la necessitat de reforçar algunes parts i fer una ciutadella nova. Per aquest motiu es va haver de destruir l'edifici del monestir que quedava sobreposat als murs de la fortalesa nova, en lloc poc segur i poc decorós per les monges. Malgrat aquesta contrarietat, mai es va abandonar el projecte de construir un nou monestir de Santa Clara, però com de costum, diversos esdeveniments van endarrerir la seva execució. Per exemple, la nova epidèmia de pesta del 1580 aturà l'empresa, la qual fou represa pel Consell de la ciutat el 1597 amb diverses assignacions que havien de permetre la construcció. El lloc per l'emplaçament del nou edifici provocà

¹²⁹⁸ AGS, *Est. Leg.* 1381, 220.

¹²⁹⁹ PASTORELLI, 1908. 29-43.

diverses controvèrsies entre els síndics de la ciutat. La intervenció del llavors duc de Savoia, Carlo Emanuel, fou decisiva i finalment es va construir a prop del Portal de Cassin¹³⁰⁰. El 20 de setembre del 1604 es van acordar els diferents capítols sobre l'erecció, el govern i l'entrada amb el bisbe Francesco Martinengo¹³⁰¹. Les monges, dues d'elles procedents del monestir de Santa Clara de Mondovi, ingressaven finalment el 5 d'agost del 1607.

12.2. Instruccions a les primeres clarisses de Niça

Les fonts documentals sobre el primer monestir de Santa Clara de Niça són a dia d'avui pràcticament inexistents. Tan sols comptem amb el testimoni d'aquells que en dates més properes als fets recolliren i anotaren els esdeveniments en forma de crònica o discurs. El motiu de la desaparició documental és narrat també per historiadors com Rance-Bourrey i Pietro Datta, els quals puntualitzen com a fet clau en la desaparició documental, l'entrada dels revolucionaris republicans a la ciutat el 29 de setembre del 1792. La *Société Populaire* estava formada per soldats, voluntaris i funcionaris aliens a la ciutat, els quals van imposar la seva llei per sobre les autoritats constituents. Segons el relat dels fets, les religioses de Santa Clara van ser expulsades el dia de sant Francesc del 1793. Vint-i-dues religioses van ser forçades a marxar a peu després d'haver-se tret l'hàbit. En aquest estat de coses, els revolucionaris es van passejar durant vuit dies amb pergamins i manuscrits antics per la ciutat. Els arxius del bisbat i de les congregacions religioses van ser dispersats, així com molts dels documents pertanyents a la ciutat¹³⁰².

Als Archives Départementales des Alpes-Maritimes, el fons de Santa Clara de Niça conserva de la primera fundació dos fragments sense data. El de Saint-Etienne-de-

¹³⁰⁰ BARBIER, 4 (1980), 46.

¹³⁰¹ Christophe-François Rasin o Rosin, anomenat Martinengo. Piemontès i frare Menor de l'Observança. Era un a cèlebre predicador i professor de Teologia, confessor de Carles Emanuel, duc de Savoia. Designat bisbe de Niça el 1600. RICHARD, 1761, IV, 62.

¹³⁰² RANCE-BURREY, *Op. cit.*, p. VII, n. 1; DATTA, 1859, 7.

Courtina, conté dos documents relacionats amb la transferència de llegats d'un monestir a l'altre efectuats el 1554 i un fragment identificat com a traspàs de serveis¹³⁰³.

Els dos fragments del fons de Santa Clara, escrits en italià, presenten algunes característiques pròpies del dialecte occità nissard detectades en l'ús de l'article *lo* i l'acabament dels infinitius en *r*.

A part de l'apreciació lingüística, els textos contenen les primeres instruccions donades per la primera abadessa que identifiquem amb Isabel de Josa. Un d'ells ofereix una idea rudimentària de la disciplina i manera de viure. Són unes anotacions que van ser preses mentre l'abadessa dictava les pautes de comportament transmetent tota la riquesa de l'espontaneïtat de qui parla. Aquestes afirmacions, basades en certes al·lusions, situarien l'escrit al 1551 durant els primers moments de la constitució de les clarisses a Niça, mentre que altres, revelen factors coincidents amb la tasca encomanada a una religiosa forana. L'asseveració en un dels paràgrafs “*massime nel principio che lei é sola*” juntament amb la informació que l'abadessa ha hagut de cercar sobre el vel que porten les clarisses de la Savoia, evidencien el context i procedència:

Essendo differenza da velo a tela et portador la tela solo dalle osservanti riformate socoleti per questo portandosi dalle altre nel modo que fa, l'Abadessa havute informationi dalli altri luoghi si farà conforme quelli¹³⁰⁴.

L'abadessa, expressa el desig de conservar l'hàbit i el vel com ha vingut. Apreciem la puntualització diferencial amb les clarisses reformades coletines, així com la variabilitat que degué existir entre les religioses de diverses branques i països. Segons tots els indicis, l'hàbit d'Isabel de Josa respondria al que portaven les clarisses de Lleida, lloc on va professar.

Delle vestire

Vol conservar l'habito et con il velo come è venuta¹³⁰⁵.

Els detalls sobre l'ús del vel s'especifiquen en l'apartat *Del vestire* on es mencionen algunes peculiaritats relacionades amb l'edat i l'estat de la religiosa. S'indica la peça del *mantello*, capa o mantell, a utilitzar en totes les ocasions destinades a la comunió i durant l'hivern amb permissibilitat que les vídues o les germanes d'edat avançada triïn portar-lo

¹³⁰³ ADAM, *Cultes*, Etablissements Religieux, Couvent des Cisterciennes (Saint-Etienne-De-Courtine), Fragment de relevés de services dus au convent de Sainte Claire provenant du couvent de Saint-Etienne, s.d., GG21/04.

¹³⁰⁴ ADAM, *Cultes*, Etablissements Religieux, Couvent des Clarisses (Sainte-Claire), GG22/33, s. d., s. f.

¹³⁰⁵ *Ibidem*.

també durant l'estiu. Per a la resta, durant el temps més calorós, utilitzaran un velo de seda o més prim:

Il mantello lo portara alla Communione. L'Inverno et non nel statte, e le biude et velle al suo solito pero il vello di setta vedera nel inverno particolarmente per che le statte patisce della testa di callor, ni meno coprir il collo salvo alla communione¹³⁰⁶.

Un breu apunt sobre la regla de santa Clara, mostra que no es tracta d'alguna comunitat posterior, ja que les monges que ingressaren en qualitat d'abadessa i vicària el 1607 eren del monestir de Mondovi i, per tant, introduirien la forma de vida del monestir de procedència. Per altra banda, la referència a la regla de santa Clara, així com la menció a la seva variable aplicació segons els pontífex i els països¹³⁰⁷ indica que acollides a la pobresa que exigeix la Regla, no es farà de forma estricta pel que respecta al manteniment del monestir que comptava amb alguns ingressos, els quals ja quedaren estipulats en la butlla de Pau III on s'indicava la transferència de béns procedents de l'antic monestir de Saint-Etienne-de-Courtina. Per a tal efecte, també hi obtindrien les assignacions previstes pel duc Carles III sobre les mines de Niça.

L'anotació mostra de manera concloent, una explicació simple, adaptada a un auditori poc familiaritzat amb la història de les clarisses i, per últim, l'experiència i coneixement de l'abadessa:

Circa l'osservança di Santa Chiara non vie persona che possa il tutto osservare massime perche lo diversi pontifici hanno fatto diverse mutatione secondo li paesi¹³⁰⁸.

Un altre punt que confirma la datació prové de la comparació amb els estatuts del segon monestir de Santa Clara fundat el 1607. En aquella ocasió, va ser el bisbe de Niça, Francesco Martinengo, l'encarregat de formular la regla de la comunitat¹³⁰⁹, en la qual no hem trobat semblança amb els documents anònims.

Una vegada establerta la relació amb els primers temps del monestir de Santa Clara i la seva primera abadessa, els fragments conservats contenen instruccions sobre la clausura. En ells es posa de relleu la importància d'evitar la curiositat, particularitzant en el fet d'obrir la porta o apropar-se a mirar per la finestra de l'habitació. També es fa menció de

¹³⁰⁶ ADAM, *Cultes*, Etablissements Religieux, Couvent des Clarisses (Sainte-Claire), GG22/33, s. d., s. f.

¹³⁰⁷ Sense entrar en detalls es refereix a la Regla del papa Inocenci IV (1247), la de santa Clara (1253), la d'Urbà IV (1263) i les constitucions de Colette de Corbie aprovades el 1458 per Pius II i que conduïren a la denominada reforma Coletina de les clarisses que es va difondre per Borgonya, Savoia, els Països Baixos i la Península Ibèrica.

¹³⁰⁸ ADAM, *Cultes*, Etablissements Religieux, Couvent des Clarisses (Sainte-Claire), GG22/33, s. d., s. f.

¹³⁰⁹ MARTINENGO, 1632.

la *campanella*, la campana que es feia sonar quan hi havia alguna visita per a què les monges es cobriessin amb el vel o es retiressin. Sorprenentment, l'abadessa indica que ella no necessita que es faci servir la campaneta ja que l'estar de forma adequada no depèn de les visites: “Ni meno vuolle quella campanella per che lei sa como le deve far star le monache”¹³¹⁰. Això ens demostra una gran experiència en el control de la disciplina i en la forma de com han de comportar-se les religioses.

Dins el breu text apreciem un punt de quotidianitat en rebutjar la cura de les gallines (*pollissini*) a causa de l'atenció que ha de dirigir a altres assumptes d'importància relacionats amb la posada en marxa de la comunitat. L'abadessa demana que es faci memòria de totes les instruccions, ja que el govern d'aquesta recau només en ella, evidenciant la manca d'altres monges en qualitat d'oficiales. Per aquest motiu, vol evitar els tràmits relatius a qüestions innecessàries com els que requereixin haver de demanar llicència al bisbe o al seu vicari general. Apunta, però, a la facultat per concedir permís per rebre visites al parlador, les quals autoritzarà segons el seu criteri i sempre en companyia d'una altra religiosa:

Ni meno la pena da la disciplina Rva. ma che lei facia le cose che giudichera ragionevole

Ni meno se vol esser tenuta di conservar le pollissini per che non puo vaccar a tantte cose che vi sono necessarie, massime nel principio che lei é sola che comince habie memoria a tutto; ni meno quando lei n.avera bisogno de cosa necessaria debbia ogni volta far domandar licenza, come anche lei possa dar licenza con necessita nel parlar solo, ma in compagnia al parlatorio per ascoltatrice¹³¹¹.

Sobre el mateix tema, indica les condicions per a rebre visites, permeses als parents fins al segon grau amb la porta oberta.

Un dels punts comuns a altres cenobis és el silenci o la restricció de les converses banals. La comunicació queda relegada a les ocasions estrictament necessàries i prohibida durant la comunió:

Ni meno vuol esser priva di non puoter parlar di tutti li tempi, eccetto in tempo di occasione legitima, salvo nelli giorni della comunione con tutta diligentia di non far parlamenti inconvenienti ma di star come si conviene¹³¹².

Les directrius sobre els càrrecs que porten per enunciat *Delle Officiale*, es redueixen a comunicar que l'administració del convent queda en mans dels senyors rectors, encara

¹³¹⁰ ADAM, *Cultes*, Etablissements Religieux, Couvent des Clarisses (Sainte-Claire), GG22/33, s. d., s. f.

¹³¹¹ *Ibidem*.

¹³¹² *Ibidem*.

que la “Madre”¹³¹³, és a dir, l’abadessa, anotarà en un llibre totes les religioses que prendran l’hàbit.

Sobre la penitència és breu i flexible, no reflecteix cap tipus d’imposició a part de la que creiem estaria subjecta als períodes marcats per l’Església. Fora d’això, ho deixa a l’elecció de “chi haverà comodita”, segons l’estat i salut de la monja.

Com a tasca a realitzar, es menciona el cosir, important pel bé de la comunitat.

El segon document, més elaborat, correspondria també a les normes bàsiques per les quals s’havia de regir la comunitat. En aquest escrit, més extens, no trobem indicadors que el relacionin de manera tan directa amb la primera abadessa, ja que en la seva adequació com a normativa elaborada ha perdut les característiques personals de l’anterior text. Malgrat això, tampoc té semblança amb els estatus escrits pel bisbe Martinengo, per la qual cosa, creiem oportú assenyalar alguns aspectes, tot i que és un text incomplet, com a complement dels anteriors.

El full conservat és una primera plana intitolada *Del oservanza et modo di vivere che si da oserbare in questo monasterio*. El que podríem considerar el primer article, ja que no estan numerats, estableix el període de vint-i-cinc dies de provança. Totes aquelles dones que tinguessin inclinació per professar com a religioses podien experimentar durant el temps marcat la seva adequació a la Regla, alhora que les monges considerarien les qualitats per a la seva acceptació. Les novícies tindrien una mestra indicada per la “Madre” a qui havien d’obeir. Per espai de tres anys es portaria a terme l’ensenyament dels costums de la religió consistent bàsicament en oracions i les particularitats de la Regla per la qual es regeix el monestir.

La qüestió de l’hàbit, tractada en el document anterior, queda aquí complementada pel tipus de tela que s’utilitzarà en la seva confecció. Es tracta de sarga comú, rebutjant qualsevol element de finesa en la seva composició.

En quant a l’oració, s’estableix l’assistència al Cor per resar a les hores obligades tres cops al dia diferenciant, respecte a la durada i horari, entre l’hivern i l’estiu. Aquests dos períodes comprenien per a l’hivern, des de la festivitat de la Creu de setembre la pasqua, i per a l’estiu, des del dia de la Creu de maig.

¹³¹³ A les diferents fundacions i institucions en les que va prendre part Isabel de Josa, el costum és el d’anomenar-la *Madre*, en comptes d’abadessa, directora o governadora.

La freqüència de la confessió i comunió es realitzaria un mínim de dues vegades al més, en les festivitats solemnes i en les dels sants d'especial devoció. Com a norma, totes les religioses, incloses les novícies, havien de dir les seves faltes tres cops per setmana al refectori.

També resulta extremadament interessant l'article sobre els béns, en sintonia amb el primer document. Aquest anomenat *della povertà*, estableix que no es rebran ni donaran regals sense la llicència de la Mare. Per als casos de mort, les possessions de la difunta serien distribuïdes segons el criteri de l'abadessa.

No comptem amb dades suficients per explicar l'evolució d'aquest primer monestir. Constatem, pel traspàs dels llegats de Saint-Etienne del 1554¹³¹⁴, que encara funcionava tres anys més tard. La seva abadessa, Isabel de Josa, degué ser rellevada per una altra provinent d'algun convent del Piemont fins que a causa de les obres de fortificació del castell i la ciutadella al voltant de l'any 1577, el monestir va haver de ser enderrocat. Isabel havia complert amb allò encomanat pels síndics de la ciutat i pel duc de Savoia: la introducció de l'orde de santa Clara a Niça.

¹³¹⁴ Són dos els documents conservats referents al traspàs econòmic entre els monestirs: una donació de nou florins provinent del testament de Baudi Juglarus i l'altre de diverses quantitats procedents d'una sentència favorable al monestir de l'any 1528 contra Ludovico Faraudi. ADAM, GG21/03 1554, Pieces relatives au transfert des Clarisses dans le batiment du couvent (2-05-1554) i (16-10-1554).

Vercelli. La fundació del Col·legi i l'educació de les òrfenes

A l'hivern del 1547 arribaven a Vercelli tres dones procedents de Roma. Es tractava de Francesca Cruilles, Isabel de Josa i Elisabet Roser¹³¹⁵. La visió d'aquesta ciutat del Piemont devia ser desconsoladora. Era un dels pocs territoris que encara pertanyien al duc de Savoia, Carles III, qui com molts dels habitants de les ciutats i terres veïnes, havia cercat refugi a l'interior de les seves muralles. Moltes de les seves possessions estaven en mans de França i la resta, malgrat gaudir de la protecció de Carles V¹³¹⁶, es trobaven contínuament amenaçades.

Les repercussions econòmiques d'aquesta inestabilitat, es feren sentir principalment entre la població, propiciant un augment de pobres, miserables i orfes. Foren aquests últims els que mogueren el zel d'Isabel vers l'exercici caritatiu. No aliena al problema dels infants, ja constatat el 1543 quan viatjava cap a Roma, ara pogué comprovar la situació de desempara de les noies, les quals per raons d'espai i de recursos havien quedat excloses de l'orfenat de Santa Maria Maddalena. Segons l'historiador contemporani d'Isabel, Giovanni Battista Modena, la primera vegada que ella visità Vercelli, contribuí mitjançant les seves "càlides exhortacions" a la formació de la confraria de Betania, la qual havia de participar en la consolidació d'un projecte assistencial destinat als infants orfes de la ciutat¹³¹⁷. A la seva base, constava la donació efectuada el 1542 per part dels germans Vincenzo i Francesco Rosarini de Vigevano¹³¹⁸, d'una casa per acollir els orfes. Aquests

¹³¹⁵ AVOGADRO DI QUINTO, 1861, 15-16. Encara que no explicitada a les fonts italianes, Francesca Cruilles també les acompanyava.

¹³¹⁶ Espanya des del 1527 exercia la protecció dels territoris encara pertanyents al duc de Savoia com a compensació per l'ajut prestat a l'emperador en la defensa de Milà.

¹³¹⁷ AVOGADRO DI QUINTO, 1861, 278.

¹³¹⁸ BRIOLI, 2005, I, 63.

sacerdots havien dipositat en mans del pare Somasc, Leoni Carpani¹³¹⁹ el llegat per a la fundació, la qual no va tenir efecte fins el 1548, encara que en les actes de la Congregació hi figuren amb anterioritat diverses decisions al respecte. Per exemple, el 1543 s'optava per demanar el consentiment del duc i del consistori a efecte d'habilitar un lloc pels orfes i si no s'aconseguia, abandonar el projecte. Dos anys més tard, emanava del Senat una sentència a favor de deixar cert capital per l'obra¹³²⁰. Pel que revela la documentació, la intervenció dels Pares de Somasca s'efectuà en col·laboració amb la confraria de Betania¹³²¹ fins l'any 1569 quan assoliren el total govern dels infants¹³²².

En aquest punt cal plantejar-se els motius d'exclusió de les òrfenes del projecte. Pel que sabem, els Pares de Somasca dirigien institucions dedicades a les òrfenes a Bergamo, a Brescia i a Milà col·laborant també en la de Como¹³²³. Les raons d'espai i les dificultats en obtenir una altra casa on allotjar les noies són les esgrimides a les fonts, però el criteri que determinà que fossin els nois i no les noies els afavorits, l'hauríem de cercar possiblement en la diferència de gènere en relació amb la valoració social del sexe masculí vers el femení. De l'orfenat masculí sorgien individus amb diferents graus de preparació. Les ordres i decrets dictats pel govern dels nois acollits a les institucions dels Pares de Somasca, contemplaven la persuasió a l'estudi i l'esforç del treball¹³²⁴. Es preparaven membres social i laboralment actius, motors de la construcció d'un Estat necessitat d'una urgent recomposició. En canvi, les noies esdevenien subjecte social passiu i, encara que eren les generadores al si de la família, aquesta funció no era en aquell moment la rellevant.

Aquesta desigualtat i la constatació de la desatenció de les òrfenes foren raons de pes perquè Isabel considerés la compleció del l'obra a favor de les noies desemparades de Vercelli. A Barcelona, el seu projecte vers les òrfenes era en vies d'estabilització, ja que Elisabet Roser treballava en la consecució de la que finalment resultaria, la Casa dels

¹³¹⁹ Leoni Carpani, havia estat company del fundador de la Companyia dels clergues Regulars de Somasca, sant Girolamo Miani (1486-1537). Els seus membres es dedicaven a l'assistència i educació dels orfes.

¹³²⁰ ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800. Vercelli, 19 de desembre del 1545.

¹³²¹ A l'acta de la Congregació Somasca de l'1 d'octubre del 1547, es disposava que s'enviés "de moment" algun Pare i que cada setembre els sacerdots i els laics escollissin el Vicari i els Consellers. També determinaven que els visitadors persuadissin els nois de bona índole per a què estudiessin gramàtica: BRIOLI, 2005, I, 11. D'aquest mateix any consten les ordres i decrets per als orfes procedents d'un llibre antic conservat a l'Arxiu de Pavia,

¹³²² BRIOLI, 2010, 64.; A l'acta de la congregació de l'1 d'octubre del 1547, es determinava que de moment s'enviés algú a l'obra de Vercelli, sent convenient que els sacerdots

¹³²³ CRUCITTI, 56 (2001).

¹³²⁴ "E che li Grandi che sono nell'Opere sieno bene esercitati e mangino il pane con sudore": BRIOLI, 2005, I, 11.

Infants Orfes. Cal tenir present que els fets criminals del seu fill Guillem el 1548, l'obligaren a marxar de Barcelona després que ell fugís de la presó, recalant a Niça on li fou requerida la seva intervenció en la reforma del convent de Saint Etienne-de-Coutine per introduir l'orde de les clarisses. A la fi d'aquests anys, vora el 1551 pogué dedicar-se a la consolidació definitiva de l'orfenat femení.

Per les òrfenes, Isabel ideà la constitució legal de dos cossos complementaris entre sí. Per una banda, conformant la base, situà la Confraternita di San Giuseppe, i per l'altra el Collegio delle Orfane. La Confraria era un organisme de caràcter privat format per persones d'ambdós sexes. El seu origen es remuntava al 1501 gràcies a la contribució d'un frare Menor del convent de Betlem de Vercelli. L'adhesió al projecte de les òrfenes fou incentivada per les exhortacions públiques d'Isabel qui requerí dels permisos pertinents per part del bisbe Pietro Francesco Ferrero i de l'inquisidor de Vercelli, Giacomo Barrilis da Tollegno¹³²⁵. És en aquest escenari on situem la prèdica d'Isabel a l'església de Sant'Andrea, una de les seves compareixences públiques que ha transcendit a la historiografia i mitjançant les quals obtenia donacions per a l'empresa assistencial¹³²⁶. Era el seu mètode fundacional però també el recurs mitjançant el qual sostenia les seves obres¹³²⁷.

13.1. El Col·legi i l'església de Santa Maria de Loreto

A la tornada de Niça, Isabel emprengué les gestions per a constitució legal d'ambdues institucions: la Confraternita di San Giuseppe i el Collegio, les quals revelen l'estreta relació entre la cúria ducal i la episcopal. Significativament i de forma coordinada, el 28 de juny del 1552 les dues emetien una ordre de solvència d'un llegat incert *ad pias causas*

¹³²⁵ TIBALDESCHI, 22-23 (1984), 7, 21.

¹³²⁶ Ja citats anteriorment: els historiadors Giovanni Antonio Ranza, Bellini i Giovanni Battista Modena, el seu contemporani. Recordem al lateranense Pere Antoni Ribera, qui informava detalladament de lloc des d'on va predicar a l'església de Sant'Andrea: RIBERA, 1609, 290.

¹³²⁷ A part de la documentació resultant del procés constitutiu són diverses les memòries sobre el Collegio delle Orfane que destaquen la falta d'ingressos procedents de propietats annexades i la dependència, durant els primers temps de la fundació, de la caritat dels fidels i dels membres de la confraria: ASVc, COV, mazzo, 48, casella 1, fasc. IV, núm. 805. "Memoria manuscrita sull'origine del Collegio" (c. 1814) i fasc. VII, núm. 806. "Memoria manuscrita fondazione e nome varie sulle vita del Collegio."

a favor del Col·legi. A continuació, en una altra missiva, el vicari general, Roberto Clara, facultava l'aixopluc de les òrfenes a una casa i l'erecció d'una església annexa sota la invocació de Santa Maria de Loreto¹³²⁸. Fou en aquest punt quan s'inicià un plet amb la Confraria de Santa Anna pels drets de l'anomenat "llegat incert". S'encarregava, per voluntat testamentària del senyor Francesco Rognono, de distribuir anualment, entre els pobres de la ciutat, dotze quarterons de sal resultants del cens que pesava sobre la casa¹³²⁹ que havia esdevingut propietat de Marco Antonio Cusano qui resolgué lluir el cens amb la quantitat de cent cinquanta escuts d'or que revertirien en l'adequació de l'habitatge per allotjar les noies i en la construcció de l'església de Santa Maria de Loreto. El litigi, arbitrat pels ducs de Savoia¹³³⁰, es prolongà fins el 17 d'agost del 1556¹³³¹. Per aquesta raó es prengueren mesures perquè l'obra quedés ben fonamentada. A la llicència del vicari general, mitjançant la qual es constituïa l'òrgan administratiu i el governatiu del Col·legi¹³³², se seguiren demandes de confirmació a la Seu Apostòlica. El Cardenal Ugo Boncompagni¹³³³, responia a la súplica emesa per Isabel, governadora del Collegio, i per Giovanni Antonio de Advocatis Bene, representant de la confraria de San Giuseppe, amb l'aprovació de la donació¹³³⁴. Posteriorment, un Breu de Pau IV ratificava la fundació ja acceptada anteriorment per Juli III¹³³⁵. De tot aquest procés, es conserva un memorial que conté una enquesta realitzada a diverses personalitats de Vercelli amb l'objectiu de examinar la conveniència de l'aplicació a l'empresa de les òrfenes de diversos llegats, entre ells, el llegat Rognono. Destaquem la importància dels nou testimonis, tots del cercle de confiança d'Emanuel Filiberto, implicats en la reestructuració de l'Estat a nivell polític, social i religiós els quals es varen expressar unànimement a favor del projecte. De tots ells consta l'ocupació o càrrec que exercien, l'edat i el valor aproximat d'allò que

¹³²⁸ *Ibidem*. 15 de juliol del 1552.

¹³²⁹ ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, f. 9v-10v. El testament de Francesco Rognono fou dictat el 25 d'abril del 1527. Veg. doc. 17.

¹³³⁰ *Ibidem*, f. 9v-10v. Última vista del procés i lletres ducals que ordenen l'aplicació del llegat Rognono al Collegio delle Orfane. (24-03-1553). El juliol d'aquest any moria el duc Carles III, succeït per Emanuel Filiberto.

¹³³¹ En aquesta data, el duc Emanuel Filiberto, tot i ser absent de Vercelli ja que en aquell moment exercia com a governador dels Països Baixos, rebutjava la súplica dels confreres de Santa Anna per impedir l'aplicació del llegat incert sota pena de 100 lliures i dictava sentència favorable al Collegio delle Orfane: ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, full solt.

¹³³² *Ibidem*, f. 1r.3v. 10 de gener del 1553; Un altre document del 21 de maig del 1556, especifica la composició directiva de ambdós òrgans, així com la seva funció: BCV-Archivio Storico, Fondo notarial, Notari Giulio Avogadro di Quinto 1556-1559, f. 390r-391v.

¹³³³ ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, full solt. 17 de febrer del 1554. El cardenal Ugo Boncompagni esdevingué Papa amb el nom de Gregori XIII el 1572. Veg. doc. 13.

¹³³⁴ *Ibidem*, full solt, 1553.

¹³³⁵ *Ibidem*, f. 6r-9v.

posseïen en béns escripturats. El primer testimoni Marco Antonio Bobba, fill del governador Alberto Bobba, era doctor en ambdós drets, senador de Torí i conseller ducal. Va ser un membre clau en l'acció política i religiosa per a la reconstrucció dels territoris ducals¹³³⁶. Sebastiano de Cagnoli, doctor en drets, era lloctinent del vicari general i delegat apostòlic Roberto Clara. Aquest testimoni exemplifica la relació entre les classes dirigents i els membres de la Confraria de San Giuseppe que administren el Collegio. El seu pare fou el famós jurisconsult Gerolamo de Cagnolo, conseller del duc Carles III, anomenat cavaller daurat en recompensa per l'obra *De vita et regimine boni principis epístola*¹³³⁷ dedicada al llavors príncep Emanuel Filiberto. La mare de Sebastiano, Ludovica Maffei, fou sots governadora del Collegio delle Orfane juntament amb Maddalena Borromeo, totes dues ajudants d'Isabel de Josa. El professor de Filosofia de Pàdua, Pietro Viola, a l' *Oratio in funere Clarissimi viri Hieronymi Cagnoli*, escrivia d'ella:

Ludovica Maphaea Matrona pudicissima, & nobilíssima, susceptos ad id aetatis, & eruditionis peruenisse vidit, ut alter iam ipsam suorum studiorum metam attigisse, alter non dubiam spem futurae virtutis excitasse videatur¹³³⁸.

També declarà, Gaspar de Capris, bisbe d'Asti. Com a integrant del cercle dels ducs de Savoia, primer de Carles i després d'Emanuel Filiberto, també va defensar els interessos de l'Estat. De fet, el nomenament com a bisbe fou senyalat pel duc qui tenia potestat per elegir els càrrecs dels dignataris de l'Església. Capris se'n ocupà, juntament amb el governador Alberto Bobba, de la direcció de l'Hospital de Sant'Andrea, amb la intenció de promoure una bona administració en interès dels pobres¹³³⁹. Implicat en el tema de l'assistència als desvalguts, en el procés remarcà la necessitat que “concedatur licentia et auctoritate Domina Hisabelle de Jossa deputate gubernio pauperum orphanarum”, per l'obra on conflüen importants almoines, ja que en cas contrari i degut a l'extrema pobresa i misèria, les noies morien de fam¹³⁴⁰. La resta de testimonis estigué composta per el

¹³³⁶ El 1554 va orientar el duc sobre la reconstrucció del Tribunal de l'Audiència. El 1557, any en que va abraçar la carrera eclesiàstica, Emanuel Filiberto el proposava com a successor seu en el govern d'Aosta on actuà com a comissari de la Inquisició. Arribà a ser arquebisbe d'Aosta i Cardenal. La seva obra pastoral la realitzà mitjançant el coadjutor, Francesco Maria Enrici, en ser anomenat pel duc ambaixador a Roma davant el papa Pius IV el 1559 assistint al Concili de Trento el 1562. Va escriure diversos poemes dedicats al príncep Carlo Emanuel de Savoia i altres sobre el cardenal Simone Pasqua, publicats al tom II de *Carmina Illustrium Poetarum Italarum* de Giovanni Matteo Toscano (Lutecia, 1577). Juan de Verzosa, dedica una de les seves Epístoles a Marco Antonio Bobba: PINO GONZÁLEZ, 2006, II, 451-466.

¹³³⁷ CAGNOLI, 1569, I, 3-40. Jeroni Cagnolo va ser professor a Torí, catedràtic de dret civil a la Universitat de Pàdua des del 1544 fins el 1551, any de la seva mort.

¹³³⁸ VIOLA, 1551, 11. Ludovica també tenia altre fill, Ottavio.

¹³³⁹ Per a tots els càrrecs i honors de Capris (?- Vercelli 1568): DILLON BUSSI, 19 (1976).

¹³⁴⁰ ASVc, COV, mazzo 48, casella1, fasc. 1, núm. 800, f. 27v-29r.

noble Jeroni de Comazoglio, el metge Battista Fatio, l'advocat Michele de Ristis i els comerciants Giovanni Jacobo da Robio i Benedetto de Ratacci. Pels comentaris dels declarants, sembla que la restauració de la casa i la construcció de l'església augmentà la devoció dels fidels i les donacions per atendre les òrfenes. Abans d'aquesta resolució, les noies mendicaven per les portes de la ciutat el menjar, així com la sal necessària pel pagament del cens de la casa.

13.2. Les òrfenes i les elits

El projecte d'Isabel arribà en un moment fortament marcat pel desig de reconstrucció de l'Estat, sent la beneficència un dels primers aspectes a incloure en el programa. Emanuel Filiberto¹³⁴¹, el 1554 des de Brussel·les escrivia al bisbe de Vercelli resident a Roma, Pietro Francesco Ferrero, expressant-li la seva satisfacció per haver aconseguit que l'administració de l'Hospital de Vercelli, és a dir, el conegut com Ospedale Maggiore o de Sant'Andrea, passés a la ciutat. En la missiva també reflectia la seva incomprensió dels motius pels quals no s'havia efectuat el canvi, malgrat l'interès del seu pare Carles III, després que s'hagués centralitzat l'atenció als malalts¹³⁴². Una vegada aconseguida la donació a la ciutat¹³⁴³, l'hospital se'n ocupà de contribuir al dot de les òrfenes del Collegio¹³⁴⁴.

Si bé la fundació d'Isabel suposà un trencament amb el model medieval de beneficència, al qual s'oposà la pro dominica Confraternita di Sant'Anna¹³⁴⁵, la di San Giuseppe, formada pel patriciat de Vercelli amb càrrecs dins el Senat, la cort o les altes instàncies eclesiàstiques, constituí una plataforma per la consolidació de les elits ciutadanes. Dels inicis del Collegio tan sols han transcendit alguns noms: els dels nobles Giovanni Antonio Advocatis de Bene, Giuseppe Boseto i el del reverend de Santa Maria Maggiore, Damiano

¹³⁴¹ Després de la mort del seu pare el 1553, no es va poder encarregar presencialment de l'Estat fins el 1559 degut als seus compromisos amb Espanya.

¹³⁴² PROMIS, 1870, 38-42.

¹³⁴³ Pau IV concedí el govern de l'hospital a la ciutat amb la butlla del 14 de maig del 1555. Sobre el règim i constitucions compilades pel Consell i confirmades per Emanuel Filiberto el 1561: CASALIS, 1853, 95-97.

¹³⁴⁴ Constitucions del Collegio delle Orfane, dins SÁEZ GARCÍA, 2015, art. 101, p. XLV.

¹³⁴⁵ BUSSI, 1968.

Buronzio¹³⁴⁶. Malgrat això, són diversos els historiadors que asseguren l'existència d'una relació entre el cos de magistrats que formava el Consell general de Vercelli i els quatre administradors del Collegio. Així ho afirmava Marco Aurelio Cusano. Felice Avogadro di Quinto explicava que els membres de San Giuseppe, ja des del primer moment, en associar-se amb Isabel de Josa i prendre com a condició proveir i recollir les òrfenes, pertanyien al gran Consell, de manera que aquesta confraria tenia preferència en els actes públics davant altres institucions i confraries més antigues¹³⁴⁷. Cusano afegeix que el mateix passava amb el govern de l'Ospedale Maggiore i amb el Monte di Pietà, fundat el 1571 per Cassiano del Pozzo, a qui trobem com a president patrimonial a la signatura de la sentència a favor de l'aplicació del llegat de la sal al Collegio delle Orfane¹³⁴⁸. Respecte a la preeminència de la confraria de San Giuseppe, Cusano menciona el conflicte creat amb la de Santa Caterina, de més antiguitat i instituïda per la duquesa Blanca Maria de Savoia el 1486. Davant aquest fet, els de San Giuseppe argumentaven sobre la importància de tenir com a confreres als nobles decurions del Consell general. Aquesta línia de defensa era justificada per Avogadro di Quinto com a resultat de la mentalitat d'aquells temps:

Difatti non le si potrebbe assegnare altra ragione più naturale che il sommo rispetto all'Autorità quale emanazione del Diritto Divino, e senza della quale ogni Società non può reggersi, anzi debbe indebolirsi a misura che disconosce questo rispetto all'Autorità. Or siccome la Confraternita di San Giuseppe era in gran parte composta di Decurioni, persone autorevolissime, le quali apparterano ad un corpo allora investito di varii diritti, che passarono poi nelle attribuzioni Sovrani, per ciò detto Vicario Generale¹³⁴⁹ mantene in possesso della precedenza la confraternita di S. Giuseppe non ostante la maggiore anzianità delle altre¹³⁵⁰.

El cos investit de diversos drets i privilegis era el dels doctors en lleis. Pagats dels eraris de la ciutat, era un grup que formava part del Collegium Iudicum que tenia com a requisit la possessió de la ciutadania de Vercelli i la pertinença a una antiga família noble. A més de les seves atribucions els doctors actuaven com a òrgan consultiu en els afers més importants¹³⁵¹ defensant de forma gratuïta els pobres, vídues i orfes, els hospitals i altres

¹³⁴⁶ BCV- Archivio Storico, *Fondo notarile*, Not. Giulio Avogadro di Quinto 1556-1559, f. 390r-391v; ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, f. 1r-3v. 21 de maig del 1556. Veg. doc. 16.

¹³⁴⁷ CUSANO, M. A. *Tre discorsi relativi allà storia Civile di Vercelli*. Discorso III, ms. recollit per AVOGADRO DI QUINTO, 1861, 65-66.

¹³⁴⁸ ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, full solt.

¹³⁴⁹ Es refereix a Stefano Belviso qui sentenciava el 1576 la precedència de la confraria de S. Giuseppe en els actes públics. El 1606, per tal de conservar la precedència, el bisbe Stefano Ferrero va agregar la confraria de S. Giuseppe a la de la Trinità de Roma: CUSANO, M. A., *Op. cit.*, citat per AVOGADRO DI QUINTO, *Op. cit.*, 65.

¹³⁵⁰ AVOGADRO DI QUINTO, *Op. cit.*, 90.

¹³⁵¹ Alguns formaven part del Senat i altres eren consellers de Savoia.

centres d'assistència caritativa. Per aquesta raó, tot i desconèixer la qualitat dels membres que integraven les primeres administracions del Collegio delle Orfane, sabem que eren majorment nobles i advocats. Dels privilegis atorgat a aquest cos, els estatuts de Vercelli del 1541, estipulen que el Col·legi de doctors tenia un lloc especial d'honor en les funcions públiques, fet que explicaria l'assumpte de la preeminència¹³⁵².

El fet diferencial de la confraria i del Collegio delle Orfane de Vercelli fou defensat fins els inicis del segle XX. Davant una llei del 1890 mitjançant la qual les obres pies i de caritat havien d'unir-se per augmentar la seva eficàcia, els administradors del Collegio, és a dir, els membres de la confraria, defensaven la seva singularitat com a argument per evitar la unió. Des d'una altra òptica, la defensada per la proposta d'unió el 1910, refutava aquella singularitat i autoritat divina, subratllant que la qüestió de la precedència provava que els confreres de S. Giuseppe no volien que l'hàbit de penitent amagués la posició política i social dels representants de l'ordre de la magistratura, ja que pretenien ser reconeguts com a tals¹³⁵³.

L'historiador Pablo Cozzo, refereix la mateixa controvèrsia dins el seu estudi sobre les tensions entre l'Església i el poder local aportant la versió de la Confraria de Santa Caterina la qual davant les agressives ingerències del bisbe Pietro Francesco Ferrero, va haver de recórrer al duc¹³⁵⁴. Encara que no explicitades, aquestes intervencions possiblement foren per la qüestió de la precedència, molt al cas de l'argument sobre el poder del bisbat regit durant bona part del segle XVI per la família Ferrero, la qual posseïa forts lligams amb la Seu apostòlica i amb el ducat de Savoia. Certament, la sots-directora del Collegio i col·laboradora d'Isabel de Josa era cunyada del bisbe Pietro Francesco Ferrero, tia de Carlo Borromeo i mare de qui seria bisbe de Vercelli Guido Ferrero. Es tractava, també, d'una qüestió de defensa de la preeminència del llinatge familiar.

¹³⁵² DIONISOTI, 1860, 14, 22-29. Els estatuts *Haec sunt statuta communis et almae civitatis Vercellarum* van ser impresos per Ioannem Mariam de Pelliparis de Palestro l'any 1541.

¹³⁵³ BCV-Archivio Storico, Congregazione di Carità ed Opere Pie Unite. *Proposta di concentramento del Ritiro delle Povere Orfane (Verbale 3 Maggio 1910) e risposta all'opposizione del Ritiro (Verbale 29 Luglio 1910)*, Vercelli, 1910, p. 30.

¹³⁵⁴ COZZO, 2015, 135-136.

13.3. El model pedagògic de la criança cristiana

La perfecta simbiosi entre l'aparell administratiu a càrrec dels solvents membres de la Confraternita di San Giuseppe i la direcció del Collegio, d'encuny exclusivament femení, procurà l'estabilitat necessària per portar a terme un projecte pedagògic de llarga durada. A través de les fonts constatem que la institució introduí canvis que afectaren alguns aspectes, com l'ampliació dels estudis i l'admissió, en època més tardana, d'algunes noies que no complien amb la condició d'orfes. Pel que fa a l'administració, aquesta continuà en mans dels confreres fins principis del segle XX quan passà a formar part del projecte de concentració d'institucions benèfiques i caritatives dictaminat per a tots els territoris italians. Malgrat aquests canvis, la pervivència del Collegio es mantingué fins l'any 1962¹³⁵⁵. Es tancaven així les portes a quatre-cents d'anys d'història i memòria viva de la seva fundadora.

El model institucional no constituïa una novetat dins el context italià. La proliferació de confraries amb finalitats benèfiques adquiriren durant el segle XVI el rol afegit de sustentar diverses fundacions assistencials. Com a exemple, l'orfenat de Santa Maria in Aquiro de Roma i la casa d'òrfenes comptarem amb el suport de la confraria de Santa Maria della Visitazione degli Orfani¹³⁵⁶. Fou la primera institució caritativa de tipus residencial a Roma per atendre un problema social específic, novetat que serà aplicada a la fundació de Vercelli. A pesar de les similituds amb les fundacions de signe jesuïta de les quals Isabel tenia coneixement de primera mà, cal esmentar la possibilitat que per les òrfenes de Santa Maria del Peu de la Creu de Barcelona, la fundadora ja tingués en ment aquesta idea que hauria estat portada a terme per la Confraria de la Sang i de Nostra Senyora dels Desemparats.

Entre les novetats que advertim en la fundació del orfenat es troba la seva denominació com a col·legi. Aquesta nomenclatura difosa a Itàlia arran de les fundacions dels col·legis masculins jesuïtes, tenia precedents a Castella amb el Colegio de Santa Isabel de Hungría

¹³⁵⁵ A partir de la unió de les diverses entitats caritatives, a principis del segle XX, l'orfenat passà a ser regit pel Comune di Vercelli. Les millores socials i econòmiques produïdes a partir de la II Guerra Mundial feren que la institució deixés de complir la seva funció en disminuir el nombre d'orfes. Existia a Vercelli una altra institució de caràcter religiós dedicada a recollir les òrfenes: *Ritiro della provvidenza delle suore del Preziosissimo Sangue*, fundada al segle XIX i present a la ciutat fins el 1992.

¹³⁵⁶ Fundada sota la direcció d'Ignasi de Loiola per *Motu proprio* de Pau III, fou erigida en Arxiconfraria el 6 de febrer del 1541 per la butlla *Altitudo Divinae Providentiae*: KOLEGA, 2015. En particular "Cenni storici", p. 6-25.

d'Alcalà (1504), annex al convent de religioses de San Juan de la Penitencia. El terme denota un espai docent a més d'un lloc de residència amb àmplies connotacions monàstiques, aportant un component de reclusió que el diferencia de la transitorietat de l'escola¹³⁵⁷. A Itàlia els destinats a noies seguint aquest exemple, es difongueren a finals del segle XVI i principis del XVII albergant, en molts dels casos, no òrfenes sinó noies nobles a càrrec de dones dedicades a Déu . De la mateixa manera, a Espanya es fundaren els col·legis de donzelles per educar òrfenes i pobres com el Real Colegio de doncellas de Nuestra Señora de Loreto (1581) i el de Santa Isabel (1592) a Madrid, sorgits d'iniciatives caritatives amb el suport d'una confraria com la de Nuestra Señora de la O y San Roque desenvolupades sota el patronat regi¹³⁵⁸. Es tracta, per tant, d'un espai privat i autònom al qual s'aplica el model d'*educandat* monàstic prevalent des d'època medieval, pràcticament inalterat i inserit en l'entorn ciutadà amb el qual mantindrà una estreta relació a causa de la tasca assistencial que desenvolupa, de la seva dependència caritativa i de la participació de les òrfenes en algunes activitats de caràcter públic com per exemple, els enterraments.

Les condicions per l'acceptació de les òrfenes es registraren en les constitucions del 1645 les quals, encara que posteriors a la fundació, recullen fidelment les primigènies. Les edats d'acollida estaven compreses entre els 7 i 12 anys; les noies havien d'haver nascut a la ciutat o en llocs dependents d'ella; mancades de tots dos progenitors o d'un d'ells, amb manifesta incapacitat per a la manutenció de la filla. Per aquest motiu, era indispensable el factor pobresa “pocho meno che miserabili”. Tot i que s'afirma que davant Déu no hi ha distinció de persones, es discrimina l'entrada per raons econòmiques subjectes a una major o menor abundància de donacions, establint un ordre de preferència en les admissions: primerament les filles dels confreres, les dels parents dels benefactors, les nobles, les legítimes i de pares de bona reputació. Expressament consta que no es rebutjaren les filles il·legítimes, en canvi sí aquelles que presentin malalties o defectes físics. El motiu d'aquesta exclusió figura en consonància amb un dels objectius finals de la institució expressat de la següent forma: “senza speranza di poter mai ritrovarle alcun ricapito per far luogo allí altri poveri, che da sè non si ponno sostenere”¹³⁵⁹. La finalitat

¹³⁵⁷ GRAÑA CID, 1994, I, 146.

¹³⁵⁸ NAVA, 1999, II, 562.

¹³⁵⁹ “Constitucions del Collegio delle Orfane di Vercelli”, cap. V, art. 65: SÁEZ GARCÍA, 2015, annexos, doc. 10, p. XXXVI.

última era la de situar les noies dins la societat, principalment acomplint amb els rols predeterminats per a elles, és a dir, com a esposes i mares o com a religioses.

Les constitucions del Collegio, reflecteixen també l'experiència en el acolliment de les noies prèvia a la redacció de les primeres ordinacions, ja que es delimita l'entrada mitjançant un informe efectuat pels regidors on s'ha de fer constar la inclinació de l'òrfena vers la modèstia i la simplicitat de cor, així com el costum en el parlar. Es pretén evitar les acostumades a vagar i mendicar per la ciutat “perchè con la sperienza si è veduto non essere solite tali fare bona riuscita [...] acciò non si ammetti nell'ovile pecora infetta, che ammorbi tutto il resto”¹³⁶⁰. El símil de l'ovella serveix per constatar l'existència d'algunes resistències entre les òrfenes, no disposades a complir amb una disciplina similar a la dels convents.

El Collegio respon a l'ideal de família. El concepte d'arrel aristotèlica es repeteix en diverses ocasions a través d'algunes connotacions de caràcter simbòlic que denoten el seu caràcter paternal i protector. La casa que acull les òrfenes és la família, que com qualsevol de ben ordenada necessita un cap, autoritat a la que estan subjectes i han d'obeir les noies. Per aquest motiu la funció paterna¹³⁶¹ es representada pels administradors, mentre que la materna recau en la governadora. Els rols responen a la societat patriarcal en la qual s'insereix la institució de forma que els administradors són els encarregats de vetllar per la manutenció de les noies, alhora que la governadora i les mestres s'encarreguen de la seva educació¹³⁶². En consonància amb el rol de família conferit al centre, el nom assignat a la Confraria sota la invocació del glorioso Patriarca S. Giuseppe sposo della Santissima ed Immacolata Vergine, així com el del Collegio delle Orfane di Santa Maria de Loreto, situen en el plànol simbòlic els models parental i maternal a seguir per les òrfenes.

Entre els objectius de la institució, observem una dualitat que es mantindrà també en l'àmbit de l'educació i de la instrucció. Materialment, l'assistència està orientada a procurar aliment i aixopluc a les noies, mentre que la finalitat moral ve determinada pel perill que suposa per a la seva castedat, la situació de desempara en haver de vagar pels carrers¹³⁶³. Aquesta doble vessant és recollida en dos capítols de les constitucions on es

¹³⁶⁰ *Ibid.*, art. 66.

¹³⁶¹ El governador “Dovrà pur questo invigilare acciò l'entrate del Collegio a'suoi debiti tempi si riscuotino, che si spedischino le liti, si compellischino li debitori retinenti e per fine sarà teneuto faré tutto quello, che è solito faré un buon padre di famiglia.” *Ibidem*, p. XXVIII.

¹³⁶² La governadora o mestra “farà quello che spetta ad una prudente madre di famiglia”: *Ibidem*, p. XXXIII.

¹³⁶³ Finalitats expressades per tots els testimonis del procés per l'aplicació del llegat Rognono: ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800.

descriuen els exercicis espirituals i els temporals. Cal notar que els principis educatius estan basats en conceptes morals que s'han d'inculcar a la noia per aconseguir el rol que té assignat dins la societat i que estan en íntima relació amb el fet de ser dona. Per aquest motiu, els valors prioritaris a adquirir són les virtuts entre les que destaquen la modèstia, prudència, saviesa, templança i castedat, essencials per a la dona honesta. Aquest representa un model educatiu universal femení al que estarà supeditada la instrucció, consistent en l'adquisició d'habilitats com llegir i escriure complementades per activitats pràctiques com cosir, sargir, brodar, teixir i cuinar. Totes elles adreçades a formar una bona esposa i mare o religiosa. És un projecte pedagògic que té com a finalitat la perfecció moral, alhora que contempla una funcionalitat contributiva al bon desenvolupament de la vida familiar i de la societat. Es tracta de la *pietas cristiana* propugnada pels humanistes. Tomàs Moro, escrivint a William Gonell, un dels tutors dels seus fills¹³⁶⁴, sobre els beneficis d'una educació humanista li aconsellava:

[...] adverteix els meus fills que evitin els precipicis de l'orgull i l'altivesa, i que caminin pels plaents prats de la modèstia; que no s'enlluernin amb la visió de l'or; que no lamentin el no posseir el que erròniament admiren en altres [...] que posin la virtut en primer lloc, l'aprenentatge en el segon; i que en els estudis, el que més han d'estimar és allò que els ensenyi pietat vers Déu, i humilitat Cristiana en ells mateixos¹³⁶⁵.

La supervisió i cura de l'educació que les procuraria un "bon viure", expressió utilitzada a l'època per a designar a una bona i honesta vida cristiana, anirà a cura de la Mare o mestra, la qual s'encarregarà d'exercir el control i vigilància sobre les òrfenes. Aquesta funció la trobem en algunes de les Regles adreçades a les monges que acceptaven noies per a la seva formació. Un exemple molt antic, però vigent a l'època, és el de la Regla *cuisdam patris* del segle VII:

Han de ser criades amb tot l'afecte, la bondat i la fermesa, a fi que en la seva tendra edat no siguin tacades pel vici de la mandra o la lleugeresa, ja que després difícilment poden ser corregides. Que hi hagi al davant una cura tan gran que no quedin mai sense una anciana, la qual les impedeixi desviar-se cap un costat o a l'altre, però sempre retingudes des de la fermesa i educades en l'ensenyament del temor de l'amor a Déu, siguin preparades per a l'observança de la vida religiosa. Que s'exerceixin en la lectura per aprendre en edat primerenca el que les serà necessari per quan esdevinguin adultes¹³⁶⁶.

De forma semblant, les constitucions de les òrfenes de Vercelli, exposen el principi educatiu de la institució: el temor de Déu que, al·ludint al llibre dels Proverbis¹³⁶⁷, és font

¹³⁶⁴ Eren tres noies i un noi.

¹³⁶⁵ Fragment citat per: LISEMBY, 8 (1987), 183. La traducció de l'anglès és meva.

¹³⁶⁶ Últim capítol de la Regla atribuïda a Valdeberto de Luxeuil, deixeble de Colombano citat a: ZARRI, 18 (2011), 8. La traducció del fragment és meva.

¹³⁶⁷ Pr. 14: 27.

de vida, “che declina dalla rovina della morte, et odia ogni male l’arroganza, la supèrbia, la lingua mordace, et ogni strada cattiva”¹³⁶⁸.

La mestra ha de donar exemple mitjançant paraules i obres, actuant en tot moment amb prudència, procurant la concòrdia i, des de la modèstia, ensenyar amb “amorositat”¹³⁶⁹. Aquesta forma pragmàtica d’aprenentatge recollida en els tractats sobre educació dels humanistes, com Joan Lluís Vives, Erasme i Tomàs Moro, deriva de les instruccions de sant Jeroni consignades en una carta a Leta per a l’educació de la seva filla Paula¹³⁷⁰. Tots aquests valors morals, inculcats a través d’una educació cristiana, han d’anar en concordança amb les manifestacions externes conformant un codi de conducta pel qual la dona serà jutjada socialment. Segons Vives, citant Tertulià afirma que, “a la pudícia cristiana no le basta con ser, sino también con parecer”¹³⁷¹. S’imposa l’autodisciplina del cos, és a dir, la moderació en els moviments, en la parla i en la mirada:

Con ogni modestia et obbedienza, con gli occhi bassi, e riverenti camineranno per la Città. [...] che le Orfanelle con li occhi non vadino¹³⁷².

Segons Giovanni Pozzi, són dos els gestos que defineixen la conducta femenina, els ulls baixos i el cap cot els quals relacionats amb la forma de vida urbana, quedaren inscrits en el projecte etiquetat posteriorment com a “criança cristiana”¹³⁷³. Els precedents sobre l’autodomini dels sentits és molt possible que derivin de l’entorn monàstic transformat en costum i pauta adequada de comportament. Un exemple el trobem al convent de Santa Maria del Fiore a Florència, on existí una escola per noies des de meitat del segle XV. Sharon T. Strocchia cita la regla del monestir de San Jacopo di Ripoli on consta que el perill més gran que presenten els sentits procedeix dels ulls, les finestres de l’ànima, afirmació compartida pels moralistes. S’havia d’evitar les mirades prolongades, ja que aquestes desfermaven l’apetit carnal dels homes¹³⁷⁴. En realitat, darrera d’aquesta prevenció es situa tot un còmput de sentències dels Pares de l’Església adreçades al comportament dels clergues, sobretot en llocs freqüentats per dones. De fet, totes les

¹³⁶⁸ “Constitucions del Collegio delle Orfane”, SÁEZ GARCÍA, 2015, cap. VIII, art. 83, p. XLI.

¹³⁶⁹ *Ibidem.* cap. IV, art. 58, p. XXXIV-XXXV.

¹³⁷⁰ “Letter CVII to Laeta” : SCHAFF, [s.d.], 469-480.

¹³⁷¹ VIVES, 1947, I, 1024.

¹³⁷² SÁEZ GARCÍA, 2015, cap VII, art. 79 i 81, p. XL.

¹³⁷³ POZZI, 1986, 162.

¹³⁷⁴ STROCCIA, 1999, 22.

congregacions religioses abraçaren l'ideal de modèstia representat pel gest dels ulls baixos¹³⁷⁵.

Les òrfenes de Vercelli havien de reprimir la seva curiositat quan sortien pel carrer de la mateixa manera que a dins el Collegio on no les hi era permès abocar-se a la finestra. Similarment, seguint els dictats de san Jeroni reproduïts per Vives:

La doncella saliendo fuera de casa [...] no desee mirar ni ser mirada, ni vuelva ni revuelva las mirades acá y acullá. Ni cuide de averiguar quien habita en esta casa, quién en la otra¹³⁷⁶.

En aquesta mateixa línia, on l'aparença i comportament exterior trasllueix les mocions de l'ànima, es disposa per a les òrfenes una vestimenta especial que les condueixi a allunyar-se de la vanitat diferenciant-les de la resta:

[...] saranno pertanto tenute anco con l'habito esteriore segregarsi dalle altre persone, e con candore di questo rimostrare a ciascuno l'interno candore di spirito del quale devono procurare d'essere ornate¹³⁷⁷.

Tot i que el Collegio és definit a les constitucions com a lloc pietós destinat a persones laiques, el deure per a totes elles consisteix en professar una vida exemplar a semblança de la Verge. Les òrfenes vestiran un hàbit com el de les monges, de color blanc de llana, sense cap ornament i que les cobreixi del coll a peus. Els cabells, signe de vanitat femenina, també quedaran coberts per un vel blanc, *guandarino*, conformant el model de vida que se'ls vol imposar: el de la perfecció cristiana. Joan Lluís Vives dedica el capítol VIII a aquest tema argumentant en base als apòstols i als sants Pares.

Un dels aspectes que apareix de forma reiterada en els tractats sobre educació¹³⁷⁸, és la disciplina de la paraula considerada com a mostra del bon comportament femení. Les òrfenes han de mesurar la conversa, guardar silenci al refectori i evitar la llengua mordaç. El silenci com a norma lligada a l'obediència és un valor prescriptiu en l'educació femenina que en el decurs del temps adquirirà un sentit encara més constrictiu. Aquesta virtut, com la resta, arrenca dels antics teòlegs i predicadors els quals imposaven el silenci com a expressió de perfecció de l'ànima i de llibertat espiritual adreçada a la vida

¹³⁷⁵ Una de les primeres Regles dels Jesuïtes contenia directrius sobre el comportament exterior com a exemple edificador per tothom que els veiés. També els Teatins, Barnabites i Ursulines: KNOX, 1994, 66-67.

¹³⁷⁶ VIVES, 1947, I, 1038.

¹³⁷⁷ SÁEZ GARCÍA, 2015, cap. VII, art. 76, p. XXXIX.

¹³⁷⁸ Per exemple, el projecte educatiu de Juliana Morell estudiat per Rosa Maria Alabrús coincideix en la norma del silenci i l'autocontrol de les emocions, la premeditació de la paraula i la vista baixa: ALABRÚS, 40. 1 (2018), 165-166.

contemplativa¹³⁷⁹. Una tradició que combina el pensament aristotèlic amb el teològic cristià. La seva evolució va conduir a formes més elaborades fins a formar el cos d'una doctrina social on participaven els criteris d'inferioritat femenina subjectes a les diferències biològiques. El silenci, adquireix el rang de virtut natural al qual la dona s'ha d'adherir per evitar un pecat propi de la debilitat del seu sexe, estereotip repetit fins la societat durant l'època moderna. Aristòtil en el seu tractat *De animalia* afirmava, segons el model ofert per la naturalesa, que “en las aves nos enseñó Naturaleza cuán bien diga el silencio en las hembras”¹³⁸⁰; sant Pau, sentenciava la dona al silenci a la primera carta als Corintis; Joan Lluís Vives aconsella que ja des de la infantesa la noia aprengui a parlar poc i només quan se li preguntí, sense donar llargues explicacions. Segueix una vegada més a sant Jeroni qui prescriu que la noia “nada aprenda a oír, nada aprenda a hablar, sino lo que conduce al temor de Dios”¹³⁸¹.

L'educació moral, esdevenia el resultat de la formació espiritual. Aquesta consistia en la pràctica devocional instal·lant una rutina que s'havia d'observar diàriament, a excepció dels dies dedicats a alguna festivitat solemne durant els quals s'introduïa alguna particularitat. L'ensenyament espiritual constituïa també la base dels exercicis temporals. Cada dia al matí, totes les noies a l'uníson havien de recitar i replicar l'*angelus Domini*¹³⁸². Després es traslladaven a la capella per recitar les lletanies lauretanes i altres oracions a elecció de la directora. Aquests exercicis es repetien tres cops al dia, després de dinar i abans de dormir. Els dies festius, recitaven el sant rosari i l'ofici de la Verge. Com a element educatiu complementari, podien llegir llibres espirituals i escoltar prèdiques a alguna església de la seva devoció on anirien acompanyades per la directora o governadora¹³⁸³. Dins aquesta formació espiritual, les noies es confessaven i combregaven el primer diumenge de mes i les festes assenyalades; realitzaven dejunis les vigílies que manava l'Església incloent-hi els dissabtes com a memòria de santa Maria¹³⁸⁴. En segon terme quedava la instrucció temporal que s'organitzava segons les habilitats de les òrfenes. Els matins, la mestra ensenyava a llegir a algunes noies mentre que altres es dedicaven al treball de l'agulla i a aprendre altres tasques domèstiques. A

¹³⁷⁹ NOVI CHAVARRIA, 2001, 50.

¹³⁸⁰ CACHO, 2013, 127.

¹³⁸¹ VIVES, 1947, 1001.

¹³⁸² A les constitucions figura com a oració *domenicale* i *salutazione angelica*. Aquesta oració es resa tres cops al dia en commemoració de l'anunci de l'àngel Gabriel a Maria: SÁEZ GARCÍA, 2015, 60.

¹³⁸³ *Ibidem*, p. XLI-XLII.

¹³⁸⁴ Segons Pere Damià, el dissabte és el dia per honorar el diumenge, igual que la Mare de Déu és una via per accedir i honorar Crist.

les constitucions, malgrat aparèixer de forma poc explícita, la instrucció estava en funció de la doctrina cristiana. Els textos més comuns emprats per a aquest propòsit eren el catecisme i el psalteri. Per exemple, per als infants orfes de Barcelona consten diverses despeses en psalteris, llibres i cartes¹³⁸⁵. El psalteri era una antologia de textos traduïts dels psalms utilitzada com a eina pedagògica en l'ensenyament dels rudiments bàsics de la lectura, considerada sinònima de l'educació religiosa. El mètode utilitzat consistia generalment, en la reproducció fonètica de l'alfabet, un aprenentatge on la repetició precedia al reconeixement per síl·labes i, la memorització dels textos a la comprensió del seu significat.

La lectura era considerada generalment habilitat suficient. Permetia la pràctica de devoció i, segons els humanistes, conduïa a la pietat cristiana. Joan Lluís Vives era partidari de l'aprenentatge de les noies, ja que les proporcionava, a més de la capacitat de poder emetre un recte judici sobre les coses, la practica de la pietat “a la cual el femíneo sexo es más propenso”. Afegia, que si les noies revelaven condicions per una cultura superior, se'ls havia de deixar que continuessin l'aprenentatge:

[...] de la escuela de niñas en que se les enseñen los primeros rudimentos de las letras, y si alguna tuviere vocación para las letras y el estudio, dejesela en este punto pasar un poco más adelante, siempre que todo ello enderece a la mejora de las costumbres; penetrense de sanas opiniones y de espíritu de Piedad, y luego aprendan a hilar, coser, tejer, bordar, gobernar la cocina y la casa¹³⁸⁶.

Els pedagogs humanistes recomanaven la lectura dels llibres dels sants Pares, les Escriptures i vides de sants. També suggerien alguns clàssics com Plató, Seneca i altres de semblants.

L'aprenentatge de la lectura no estava lligat al de l'escriptura. De fet, en les constitucions no se'n fa referència., encara que en períodes posteriors sí que hi ha evidència d'aquest ensenyament. Possiblement, la lectura era prioritària en els primers temps de funcionament del Collegio, no descartant, però, la introducció de l'escriptura immediatament després, tot i que el seu aprenentatge estava sotmès a la crítica d'alguns moralistes. Amb l'escriptura s'obtenia el poder de perpetuar la paraula, d'expressar les idees amb un objectiu personal. La dona a través de l'escriptura assolía poder i autoritat.

¹³⁸⁵ ACB, *FCIO*, “Notes de mossèn Mas”, 11. Educació. Corresponents al maig i juny del 1555 figuren les despeses de 7 sous i 10 diners, i de 2 sous i 5 diners respectivament. Altres entrades es succeeixen al desembre i al març del 1557. El 1567, s'especificava la compra de 30 saltiris pels minyons i minyones.

¹³⁸⁶ VIVES, 1947, 1397. Es tracta del capítol IV “El cuidado de los niños” on parla dels hospitals d'orfes i expòsits.

Per aquest motiu l'autoria dels escrits d'algunes dones es posaren sota judici. Al respecte, el tractat *Flors de virtut*, imprès per primer cop a Venècia al voltant del 1471¹³⁸⁷, gaudí d'àmplia difusió també a la Corona d'Aragó on es reimprimí durant el segle XVI. El capítol sisè, "Dones", aporta l'opinió d'alguns filòsofs: "Salusti dix: de una altra (dona) que prenie de legir: lo verí de la serp se ajuste al verí del scurpí" i "Avicena dix: a una altra que aprenia descriure 'no multipliques lo mal ab lo mal'"¹³⁸⁸.

Pel que fa a les habilitats domèstiques, al Collegio delle Orfane s'especifica el treball amb "l'ago e canochia", és a dir, cosir brodar i teixir. Aquestes labors manuals tindran també el seu component moral ja que evitaven l'ociositat. Les constitucions recalquen l'oci com a vici:

Li sarà ordinato dalla governatrice tutte in la medesima di non lasciar già mai dette figlie otiose, essendo l'otio padre d'ogni vitio, ed il guanciale dell'istesso demonio che perciò delle otiose, e negligenti ne dovrà dare particular conto a regolatori¹³⁸⁹.

Aquesta referència a l'Eclesiàstic¹³⁹⁰, combinada amb les recomanacions de san Jeroni, va ser analitzada per Pedro Mexia¹³⁹¹ i recollida també per Vives¹³⁹². Per altra banda, les labors que feien les òrfenes servien pel seu aixovar. Tenim notícia que en períodes posteriors es van especialitzar en la confecció de roba per la llar¹³⁹³. Altres informacions completen allò que a les constitucions no apareix de forma explícita. La pràctica del cant es revela a través del testimoni dels acompanyaments que les òrfenes, precedides de la creu alçada, efectuaven als funerals. Aquesta tradició, instaurada des d'antic a Vercelli, fou continuada a l'oratori de Santa Maria de Loreto, on cantaven els salms¹³⁹⁴.

¹³⁸⁷ STROCCIA, 1999, 33.; A la Biblioteca de Catalunya, secció d'incunables de la Memòria Digital de Catalunya es conserva *Fiore di virtù* en català: *Comença lo flors de virtut*, [Lleida: Enric Botel] 1490, Top. 11.VI-41. A Saragossa, s'imprimí en castellà el 1534 per Pedro Hardouyn i a València el 1565 per Joan Navarro.

¹³⁸⁸ BC- Memòria Digital de Catalunya, *Comença lo flors de virtut*, f. 6v-7r.

¹³⁸⁹ SÁEZ GARCÍA, 2015, art. 95, p. XLIV.

¹³⁹⁰ Llibre de Siràcida/ Eclesiàstics, 33: 29.

¹³⁹¹ MEXIA, 1547, f. 61v-65r.

¹³⁹² VIVES, 1947, 1014.

¹³⁹³ "Dopo le cinque classi elementari vengono alle ricoverate insegnati i lavori casalinghi, e per torno debbono prestare servizio di cucina, nell'infermeria ed in tutta la casa; sono esse che provvedono allà confezione delle calze e della biancheria per i loro uso personale, delle loro vesti, delle biancheria di tavola, dei letto, dei coltroni, delle tende, in una parola di tutto quanto occorre a la casa ed a loro stesse. Vengono pure alle medesime impartite lezioni di canto corale e musica. Oltre agli studi ed a tutti i servizi della casa, le Orfane sono anche amaestrate al disegno, ai lavori di perfezionamento, di rammenda della biancheria e delle stoffe di ogni qualità, al confezionamento della biancheria ricamata per corredi da sposa, non che allà confezione dei merletti al tombolo". BCV- Archivio Storico, *Congregazione di Carità ed Opere Pie Unite*, "Brevi appunti sull'origine e sulla vita interna ed economica del Collegio delle Orfane" pubblicati dall'Amministrazione di esso nel 1898. Fragment citat en la Proposta di concentramento del Ritiro delle Povere Orfane, *op. cit.*, p. 14.

¹³⁹⁴ PELITTI, 1909, 58-59.

La institució, ben reglamentada mitjançant les seves constitucions, conté un projecte pedagògic que podem situar en la conjunció del que propugnaven els teòrics humanistes per les dones i el tradicional monàstic aplicat als *educandats* i als noviciats femenins. Dins aquesta línia conservadora, convé posar de relleu que es tracta de la primera institució específica fundada en els territoris del Piemont dedicada a òrfenes. El procés institucional, per altra banda, desvetlla el conjunt de forces que s'uniren per un projecte de renovació assistencial, del qual el Collegio fou un dels capdavaners tan sols precedit per l'orfenat de Santa Maria Maddalena o de Betania al qual Isabel també contribuí. Un dels punts a destacar consisteix en valorar el que suposava el govern del Collegio per dones. El seu inici estigué marcat per tres dones al càrrec. Isabel, la governadora, a la qual li foren concedides, com ajuda per a la direcció de l'establiment, dues sots-directores. El motiu, rau en les absències d'Isabel per ocupar-se d'altres fundacions i en l'activitat que també desenvolupà Maddalena Borromeo. De forma perenne degué regir el col·legi Ludovica Maffei, encara que no descartem la participació d'altres dones que exercissin de mestres. La importància d'aquesta organització femenina revela que, malgrat les escasses dades que disposem per valorar l'autoritat de la dona en el regiment i govern institucional, el Collegio delle Orfane és mostra de l'avantguarda en l'activisme fundacional femení, no gaire lluny de les pràctiques que realitzaven les religioses Ursulines. La dona caritativa és en gran mida coneguda pel patrocini de fundacions, per les seves aportacions econòmiques i pel treball anònim exercit en hospitals i altres centres assistencials. Isabel de Josa i la seva "escola", destacaren el de la promoció activa en benefici de la dona. El seu exemple es difondrà pels territoris del Piemont i la Llombardia a través de fundacions, erigides a semblança de la de Vercelli.

El dinamisme espiritual femení a Milà

L'atenció dirigida vers el col·lectiu femení més marginal de la societat milanesa adquirí les més altes quotes a partir de la segona meitat del segle XVI. Aquest interès s'insereix dins una societat marcada profundament per una doble problemàtica derivada de factors externs i interns. Els primers provenen de la situació bèl·lica contra França i l'adaptació al nou govern espanyol¹³⁹⁵, mentre que els problemes interns, agreujats per la crisi produïda per la pesta del 1524, són causats per la manca d'un lideratge per part de les altes jerarquies eclesiàstiques. La percepció de l'Església com una institució dedicada al recolzament de les classes privilegiades en detriment de la salut dels fidels¹³⁹⁶ va propiciar que des de finals del segle XV, diverses iniciatives laiques reunides en forma de congregació o confraria desenvolupessin activitats de tipus caritatiu vers els sectors marginals de la societat. Aquesta transferència de responsabilitats que amb anterioritat eren ostentades per l'Església, es situarà en paral·lel amb una reformulació de la caritat la qual, deslliurant-se d'una concepció medieval exclusivament protectora, adquirirà un significat redemptor que es veurà clarament reflectit en les institucions creades específicament per a les dones¹³⁹⁷.

Els primers intents de reforma en el camp assistencial es produïren sota el govern dels Visconti, entre finals del segle XIV i primera meitat del XV. Durant aquest període es posarà l'accent en l'administració efectiva dels hospitals a mans de l'autoritat civil amb

¹³⁹⁵ El ducat de Milà patí 25 anys de guerres. Francesc I, rei de França, ocupava Milà des del 1515. El 1525 després de la derrota de Pavia va ser empresonat i alliberat després de renunciar a Milà. Carles V restituí el govern ducal a Francesc II Sforza fins la seva mort el 1535, quan el denominat *Milanesat* fou ocupat per l'emperador.

¹³⁹⁶ D'AMICO, 2012, 93-123.

¹³⁹⁷ PULLAN, 1995, 34.

escassa participació de les instàncies religioses. Pel que respecta a les dones, els estatuts del 1396 únicament mencionen un interès per l'honesta custòdia femenina dins la presó que es projecta edificar, segregant-les segons la seva qualitat, distingint les "honestarum mulieres" de les dones "debilis conditionis" ¹³⁹⁸. Posteriorment, durant el període de la República ambrosiana i seguidament amb el govern dels Sforza ¹³⁹⁹, s'anirà consolidant la presència del patriciat milanès als "luoghi pii elemosineri", que es beneficiarà de la política ducal en la concessió d'exempcions tributàries i privilegis, afavorint que els consorcis pius, en adquirir personalitat jurídica, no necessitessin l'aprovació canònica, circumstància que actuà com a contrapès de les immunitats que les institucions i persones eclesiàstiques gaudien ¹⁴⁰⁰.

De forma paral·lela a aquests intents centrats principalment en l'organització administrativa dels hospitals, es desenvolupà a Milà un intens clima reformista espiritual i pietós que fermentà en la formació de confraternitats caritatives destinades a l'atenció de diversos col·lectius de pobres. Entre totes elles, ressalten petites agrupacions de dones laiques que en molts dels casos desenvolupen una activitat solidària. La pervivència d'aquestes congregacions dependrà del recolzament de benefactors pertanyents al patriciat milanès ¹⁴⁰¹ o de la seva transformació en convents després d'adoptar una Regla monàstica. L'estudi de Lucia Sebastiani ¹⁴⁰² il·lustra el panorama femení d'aquest període marcat per una mirada d'iniciatives situades al marge del fet institucional, malgrat que es detecten lligams amb alguns monestirs femenins ¹⁴⁰³. Un grup destinat a l'acolliment d'ex prostitutes, el localitza durant la primera meitat del segle XV relacionat amb el sorgiment del monestir de monges lateranenses dell'Anunziata. El primer pas havia estat portat a terme per dues vídues, exemple que, a pesar l'absència de notícies anteriors,

¹³⁹⁸ "Item per idem officium provisionum ordinetur et provideatur, quod fiat alius carcer pro reponendo mulieres captas et capiendas cum honesta custodia, in quo etiam carcere sint plura et diversa loca, ita loco adeo ab aliis separato, quod mulieres debilis conditionis in ipso carcere existentes non possint accedere ad presentiam aliarum honestarum mulieren, et in eo carcere ponatur ipse mulieres in diversis locis, secundum qualitatem et conditionem earum": CERUTI, 1869, 141.; Resulta molt interessant l'estudi de Marina Gazzini sobre els pobres i les presons a finals d'època medieval, en particular la comparació en l'àmbit femení amb la Casa de les Egipcíiques de Barcelona: GAZZINI, 2017, 14-15, n. 21.

¹³⁹⁹ Gian Galeazzo Sforza va codificar el 1486 en un únic text *Decretum seu privilegium piis locis concessum* les normes tributàries, exempcions i restriccions vers els diputats de les institucions de caritat: ASM, *Fondo Religione*, p. a., busta 2036.

¹⁴⁰⁰ Per conèixer de forma més detallada al procés de reforma assistencial durant aquest període que hem presentat de forma molt sumària: PROSDOCIMI, 1995, 45-57.

¹⁴⁰¹ Sobre la complexitat del sistema assistencial milanès: ZARDIN, 1989, 281-300.

¹⁴⁰² Les referències sobre els diversos grups de dones presents a Milà han estat extretes del treball de SEBASTIANI, 1995, 101-115.

¹⁴⁰³ En interès per mostrar el dinamisme espiritual i assistencial femení, no aprofundim en les particularitats d'aquets grups, alguns d'ells de gran rellevància dins la història religiosa de Milà.

indica la possible existència d'una acció social vers les dones per part de grups de terciàries o de les cases d'*Umiliate*¹⁴⁰⁴, molt nombroses a Milà a partir del segle XIII. Altre cas que aflora a principis del segle XVI revela el descontent que algunes monges patien als respectius convents. En concret, dues monges dominiques compraren una casa on habitaven amb altres dones. Aquest fet actuà com a reclam per altres religioses pertanyents a altres ordes que desitjaven portar una vida retirada, però al marge de la jerarquia monàstica. La visita de l'arquebisbe las comminà a tornar als seus respectius convents mentre que les laiques, segurament pressionades per les instàncies eclesiàstiques i per la supervivència del grup, adoptaren la regla de sant Benet, constituint-se en comunitat religiosa al voltant del 1520 a prop de San Stefano al Bicerio. A la inconformitat de les monges amb els seus respectius monestirs, cal afegir que aquest tipus de societats oferiren a altres dones sense dot suficient per a ingressar a un convent la possibilitat de viure una vida ascètica. Dins aquesta acció assistencial solidària s'enquadra la formació d'una congregació femenina al voltant del 1535 propulsada pel clergue Giovanni Antonio de Simoni qui reuní un grup de dotze pobres dones no admeses als convents. Les religioses, a la mort del seu director espiritual s'acolliren el 1541 a la Regla de San Agustí. La heterogeneïtat dels exemples il·lustren un dinamisme que ens adreça a esmentar grups més coneguts i de gran rellevància com el de l'Eterna Sapienza, de caràcter devocional, on es detecta la presència de dones, moltes d'elles monges, relacionades amb el monestir agustiniana de Santa Marta que també hauria contribuït a protegir noies en perill de perdre la seva honestat¹⁴⁰⁵. D'aquest cenobi, cal mencionar les visionàries Veronica da Binasco (1445-1497), Arcangela Panigarola (1468-1525) i Paola Antonia Negri (1508-1555), així com la peculiaritat d'aquesta comunitat en la reivindicació d'un estil de vida proper al de les comunitats terciàries¹⁴⁰⁶ i un lideratge espiritual reformador d'on sorgiria el fundador de la Confraria de Santa Maria Maddalena¹⁴⁰⁷. Relacionada amb Paola Antonia Negri, trobem Ludovica Torelli, comtessa de Guastalla, qui a més de recolzar l'establiment de l'orde dels Barnabites¹⁴⁰⁸,

¹⁴⁰⁴ Orde religiosa que sorgí al segle XIII al Piemont com a moviment espiritual en resposta a la relaxació dels costums i ostentació del clergat. Va ser suprimida el 1571.

¹⁴⁰⁵ BIFFI, 1870, 81.

¹⁴⁰⁶ De fet la constitució de la comunitat havia estat obra de la vídua Simona de Casale, qui el 1345 havia erigit el monestir per a dones que volguessin portar una vida de penitència. El 1405 la comunitat es va ampliar adoptant la regla de sant Agustí. Sobre les revelacions d'Arcangela: BARTOLOMEI, 2016. 199-200.

¹⁴⁰⁷ Antonio Belotti, membre de l'Eterna Sapienza la va fundar el 1527. Segons Lucia Sebastiani, els documents testimonien entre les files de la confraria, la presència de monges pertanyents a 8 monestirs diferents: SEBASTIANI, *Op. cit.*, 102-103.

¹⁴⁰⁸ Sobre la vivència de Ludovica Torelli en relació amb els Barnabites: TOFFOLO, 30 (2013), 21-78.

emprà el seu capital en diferents obres pietoses. Entre elles es constata la presència d'una comunitat femenina situada en unes cases properes al monestir de San Ambrogio, possible origen de les religioses denominades Angèliques, les quals es transferiren el 1535 al monestir barnabita de San Paolo. L'entrada en clausura de les religioses el 1552 propicià el trencament de Ludovica Torelli amb les seves correligionàries dirigint llavors la seva acció benèfica vers la fundació el 1557 del Collegio della Guastalla per l'educació de pobres noies nobles.

14.1. Voluntats trobades. Entre reclusió i penitència forçada

De la mateixa manera que algunes dones per circumstàncies econòmiques es van veure privades d'ingressar als monestirs, a Milà com a altres llocs, també es produí el fenomen contrari. Moltes de les famílies benestants destinaren alguna de les seves filles als claustres. Un dels motius per aquesta constricció era la quantia del dot matrimonial ofert en concordança amb l'estatus social familiar. El cas més escandalós d'aquesta pràctica, comuna a la majoria d'Estats, fou el de Venècia propiciat per la manca de la figura de l'hereu que permetia la fragmentació patrimonial. La situació d'inferioritat jurídica de la dona i el sistema patriarcal impedia que pogués exercir el control sobre el seu propi destí i, en conseqüència, s'hagués de resignar a la voluntat familiar seguint el precepte de l'obediència. En aquesta equació de voluntats trobades, també foren altres els factors que intervingueren com a mitjà de força. La honestat era una qualitat moral assignada a la dona que atorgava una diferenciació jurídica, no tan sols de gènere sinó de classe, com ho recullen els anteriorment citats estatus de Milà del segle XIV. En aquest punt, era de gran importància, no només ser honesta sinó també semblar-ho¹⁴⁰⁹. Certament, la suposada fragilitat femenina quedava a expenses en molts casos, de la voluble "bona fama". La dona era la dipositària de l'honor familiar i com a tal havia de ser tutelada pel pare, marit o germà. S'exercia un control sobretot a nivell sexual, relacionant l'honor amb la castedat.

¹⁴⁰⁹ "l'onestà viene ad indicare il decoro interiore ed esteriore di una persona" i "la capacità di stare al proprio posto, di seguiré le regole, ma soprattutto si fundava sui concetti di pudore e verecondia": *Cit. ESPOSITO*, 2011, 89.

L'honor sexual de una dona no era tan sols seu [...]: estava lligat a un càlcul de l'honor més complex que involucrava la seva família i els homes que la dominaven¹⁴¹⁰.

Els monestirs i la vida religiosa oferien la garantia de la preservació d'aquests valors, alhora que tenir una filla en religió era considerat com a signe de prestigi. En molts casos les dones accedien al convent durant la seva infantesa adquirint un fervor religiós que amb el temps es transformava en frustració i ressentiment vers la seva família¹⁴¹¹. Per aquelles que no s'adaptaven a una vida contemplativa, el claustre esdevenia una presó, un confinament contra el qual exerciren diferents formes de rebel·lia. La inconformitat expressada a través de baralles, fugues i altres escàndols motivà que les autoritats eclesiàstiques cerquessin una solució al problema de les vocacions forçades durant el cinc-cents.

La diferència amb una dona honesta estava marcada, tal com hem vist, per la fama. Dins aquest últim col·lectiu s'encabien les prostitutes, concubines i adúlteres. L'exercici de la prostitució no estava penalitzat tot i que, com en altres llocs, estava subjecte a unes normes. Els decrets contra *meretrices et lenones* del segle XIV circumscriuen la zona on aquestes podien exercir el seu ofici ensems que imposaven un control sobre la gestió dels bordells. El 1390 Gian Galeazzo, duc de Milà, decretava que el recinte que envoltava l'àrea dels bordells es delimités per un mur amb una entrada tancada i custodiada durant la nit per un home pagat per les prostitutes. Fora del clos, conegut com *il Pasquiolo*¹⁴¹², les prostitutes tenien vetat practicar el seu ofici, així com mostrar-se en públic durant el dia als mercats i a les places¹⁴¹³. A partir d'aquest moment, la prostitució passà a tolerar-se com a mal necessari per incrementar la marginació i estigmatització de les prostitutes. Els estatuts del 1541, dictaminaven l'ús d'elements distintius a les vestimentes de les meretrius per diferenciar-les de les honestes. Es distingien per portar sobre les espatlles una mantellina de cotó negre i les mànigues dels vestits del mateix color¹⁴¹⁴. El control s'aguditzà encarregant la vigilància al lloctinent del *Podestà*¹⁴¹⁵ per les diverses parròquies de la ciutat de manera que tota dona que comerciés amb el seu cos havia de ser registrada en un llibre i conduïda a un prostíbul. El càstig per resistir-se a l'autoritat es penalitzava amb l'assotament públic. L'acusació de "fama pública" va adquirir el rang

¹⁴¹⁰ *Cit. Ibidem*, 87-88. La traducció és meua.

¹⁴¹¹ Exemples d'aquests sentiments s'observen en Arcangela Tarabotti i Enrichetta Caracciolo: CARACCILO 1998; MANTIONI, 2013.

¹⁴¹² Situat en les immediacions de la parròquia de San Martino i entre el carrer veí a l'església de San Zeno

¹⁴¹³ RABUTAUX, 1865, 53.

¹⁴¹⁴ *Ibidem*, p. 113.

¹⁴¹⁵ Primer magistrat de Milà.

de fet provat. Tan sols es necessitava, per inculpar una dona de conducta immoral o escandalosa, la denúncia de tres veïns casats de més de trenta anys que visquessin a la parròquia¹⁴¹⁶. Totes aquestes mesures per controlar moralment i econòmicament el negoci de la prostitució no resultà eficaç. Al voltant del 1556, les prostitutes ocupaven dos hospicis situats als extrems de Milà, un a prop de la Porta Oriental i un altre a la Porta de Vercelli. Aquesta vegada un decret del Senat castigà públicament els propietaris dels hospicis a tres cops de corda¹⁴¹⁷.

Davant la impossibilitat de controlar allò que ofenia la moralitat ciutadana, durant el primer terç del segle XVI sorgí un Casa de Convertides, anomenada de Santa Valeria i una Casa de penedides que prendrà el nom de Santa Maria Egziaca, coneguda també com el monestir de le Rimesse del Crocefisso.

Aquestes institucions es basaven en un model medieval. Contràriament a la resta d'Estats, principalment els compresos en l'arc Mediterrani, a Milà no es té constància de l'existència d'un monestir de penedides a l'estil de Santa Maria Magdalena de Barcelona, o el del mateix nom a Roma. Estaven formats per ex prostitutes penedides que havien optat per recloure's a perpetuïtat per expiar els seus pecats. Les característiques entre els diversos convents són similars i la majoria adoptaren la regla de sant Agustí. Aquests cenobis fundats entre el segle XIV i el XV, acabaren abandonant la seva funció d'acollida per dedicar-se a la contemplació a principis del segle XVI.

Les dues cases de Milà responen al concepte de redempció a través del penediment, en emulació de les santes Magdalena, Egípciaca o Pelàgia, noms usualment assignats a aquest tipus de centres. En pro de la salvació, segons la crònica redactada per Giovanni Marco Burigozzo, contemporani als fets, les cases sorgiren gràcies a la iniciativa de fra Bono da Cremona el 1534. Aquest home, vestit de sac però ben calçat, pidolava almoines i exhortava als predicadors per a què des del púlpit commoguessin els fidels en ajuda d'unes dones que l'acompanyaven, "les convertides". També demanava a les persones devotes que si coneixien alguna prostituta o noia que hagués caigut en desgràcia la conduïssin a una casa que havia comprat prop de la Porta Vercellina, per formar un

¹⁴¹⁶ "De meretricibus et lenonibus", Liber IV, dins *Constitutiones domini Mediolanensis*, (1541), 1574. Sota el govern del ducat per Carles V, es publicà aquesta compilació dels diferents decrets ordenats anteriorment pel Senat de Milà: RABUTAUX, *Op. cit.*, 82.; El confinament de les prostitutes que exercien lliurement, va ser un fet generalitzat a altres bandes d'Europa, per exemple a Nuremberg el 1538: RHEINHEIMER, 2009, 61.

¹⁴¹⁷ GARBONUS, 1793, 59 (Ordre del 20-9-1556).

monestir prop de San Ambrosio¹⁴¹⁸. La localització indica que és el lloc on es va erigir la Casa de Santa Valeria. El barnabita Paolo Morigi (1525-1604) emfatitza el fet sobre la fundació:

Con gran zelo predicava, confortava e persuadeva con gran carità tutte quelle donne ch'egli sapeva che davano i loro corpo per denaro in preda a gli impudici¹⁴¹⁹.

Les paraules utilitzades per Morigi són de gran interès, donat que la persuasió i la prèdica eren els més comuns instruments per evocar la imatge de la Magdalena com a model de pecadora santa a imitar, per reconduir conductes reprovables, exaltant al mateix temps, el sagrament de la penitència.

El cronista també anomena una “compagnia de giovenette qual ghe dicono rimesse”, les quals, segons l'autor, estarien liderades per la comtessa de Guastalla, Ludovica Torelli. L'al·lusió coincideix amb les dones que formarien part de la Casa de Santa Maria Egiziaca o Rimesse del Crocefisso. Amb tot, els historiadors discrepen sobre la participació de Ludovica Torelli en la fundació de les dues cases. Altres informacions apunten a un origen comú entre aquestes dues institucions¹⁴²⁰ que més tard esdevindrien independents. Entre els diversos refugis femenins que es varen fundar a Milà, cadascun d'ells destinat a un col·lectiu concret, existí una connexió reflectida en el traspàs de dones segons les seves condicions i necessitats. El visitador Alberto Lino informava Carlo Borromeo que a l'antiga casa de les Rimesse, les dones s'estaven durant un any per després establir-se definitivament al lloc de Santa Valeria. Al poc temps, les Rimesse van perdre el seu caràcter d'institució temporal en adoptar la Regla de San Agustí. D'aquesta forma, es consolidaven dues Cases que allotjaven dones de forma permanent encara que cadascuna tenia unes característiques diferenciades: la de Santa Maria Egiziaca o Rimesse admetia dones “llicencioses” pertanyents a famílies importants, mentre que Santa Valeria, albergava principalment dones de mala vida. Totes dues, en algun moment van recloure monges expulsades dels seus monestirs per causes de rebel·lia i escàndol, provocades per una constricció forçada a la vida religiosa. Aquests episodis de resistència eren considerats, en general, com a actes derivats de la debilitat femenina, fruit de la inconstància i d'altres mals induïts pel dimoni que causaven confusió dins la comunitat religiosa on vivien. L'assimilació del problema per part de les autoritats eclesiàstiques no

¹⁴¹⁸ BURIGOZZO, 1851, 170-171.

¹⁴¹⁹ MORIGI, 1599, 54.

¹⁴²⁰ CASTELNOVO, 2014, 89-91. Per a les diverses versions sobre la fundació de Santa Valeria, p. 84, n. 13.

es produí fins el Concili de Trento. En aquell moment les mesures adoptades consistiren en un interrogatori previ a la professió religiosa per tal de dirimir si existia algun factor de força que les obligués a entrar en religió. Així mateix, per les monges ja professes, però que havien estat obligades per les seves famílies o per les mateixes religioses després de l'any de provació, es posà en marxa un sistema de petició a la Sagrada Congregació del Consell per obtenir l'anul·lació dels vots. Amb tot, aquest mecanisme que pretenia solucionar el problema de les vocacions forçades¹⁴²¹, va resultar ineficaç donat que els factors coercitius continuaven existint, moltes vegades en forma d'amenaça encoberta. Tanmateix, per les monges o dones recluses, el tràmit burocràtic a realitzar era complicat i requeria la col·laboració de persones influents per poder gestionar-ho¹⁴²².

Serafino Biffi¹⁴²³, neuropsiquiatra milanès del segle XIX, va ser el primer en abordar de forma crítica el que considerava una simptomatologia de la rebel·lia de les monges. Des del seu criteri mèdic va analitzar les anotacions dels visitadors del convent de Santa Maria Egiziaca. Comentava que les recollides, sota l'hàbit monàstic tenien un organisme excitable i nerviós que les havia conduït a una vida desordenada resultant el monestir un lloc inadequat. A través de la consulta de les anotacions dels visitadors Biffi, desvela la imatge que tenien sobre les penitents, dones que no es conformaven amb la seva constricció dins el claustre:

[...] di alcune convertite di cervello gagliardo che se bene sono State in prigione non sono emendate [...], di ispirate che habbiano comertio col demonio¹⁴²⁴.

Biffi va registrar els problemes i conflictes dins el convent. La desobediència, la insolència, les enemistats i l'existència de vincles afectius entre algunes dones¹⁴²⁵. Continuava descrivint una lletania de defectes i de comportaments que reflectien l'escàs rigor amb què actuaven les Rimesse o Egipcíiques.

¹⁴²¹ Segons Gabriela Zarrì, el fenomen de les vocacions forçades coincideix amb la difusió de l'Observança als monestirs femenins de la meitat del segle XV i amb l'augment demogràfic experimentat a Europa a partir de la segona meitat del '400: ZARRI, 2017. 3-42.

¹⁴²² Abans de Trento les peticions s'havien de dirigir a la Penitenciària Apostòlica. Sobre les vocacions forçades i les peticions d'anul·lació dirigides a la Sagrada Congregació del Consell: JACOBSON SCHUTTE, 2011. L'autora demostra que les vocacions forçades no van ser un fet exclusiu femení. Per exemple, a Milà durant el període estudiat 1668-1793, consten 25 peticions d'anul·lació de les quals tan sols 3 corresponen a dones. Per altra banda, no són proporcionalment indicatives ja que les dones continuaren sotmeses a altres factors de coerció com queda evidenciat en alguns casos.

¹⁴²³ Serafino Biffi (1822-1899). Va ser un dels primers psiquiatres italians que propugnà el tractament dels alienats. A la seva obra *Sui reformatori pei giovani* (1870), ofereix un anàlisi de les institucions femenines milanes dedicades a la conversió i recuperació de dones "irregulars".

¹⁴²⁴ *Ibidem*, p. 92.

¹⁴²⁵ SÁEZ GARCÍA, 36 (2018), en premsa.

Tots aquests casos manifesten el problema que es creava amb la reclusió forçada. La majoria de dones ingressaren segurament per persuasió o coerció, experimentaren una alienació social considerada indispensable per al seu penediment. Es tractava d'un procés de reeducació i de reelaboració identitària amb l'adopció d'un nou nom, on jugava un rol important la disciplina moral i la corporal, el silenci i l'anul·lació de la feminitat a través d'una indumentària que amagava els trets característics del cos de la dona. Aquestes actituds eren presents a la majoria dels monestirs femenins i cases de recollides.

Pel que respecta a Santa Valeria, la institució fou aprovada pel duc Francesco II Sforza el 1533. El document, a més de situar la Casa sota la protecció ducal a causa dels litigis que van emprendre les comunitats veïnes, assenyala la inexistència amb anterioritat d'un lloc específic destinat a les pecadores que volien convertir-se a la vida religiosa¹⁴²⁶. Administrada per vuit diputats, persones influents de la ciutat, la institució rebé l'aprovació de Pau III el 1538. Cal destacar que a la butlla, el govern s'assignà enterament als laics excloent l'autoritat de l'arquebisbe. Aquest fet, comportarà posteriorment problemes de jurisdicció entre els arquebisbes de Milà i la monarquia espanyola¹⁴²⁷.

A Santa Valeria eren recloses a perpetuïtat les prostitutes i les dones que havien estat sentenciades pel tribunal del Senat i de la cúria de l'arquebisbe. Encara que no hem de confondre la Casa amb una presó, la percepció del lloc per les seves ocupants, entre les que es comptaven ex prostitutes, adúlteres i aquelles que no encaixaven dins la moral social, devia tenir un marcada funció punitiva subjacent a l'expiatòria i penitencial amb què va ser creada. De fet, dels registres que es conserven de les visites que s'efectuaren al lloc, s'infereix que era un dels centres més durs en la seva tipologia. La del 1579 indica un gran percentatge de dones que expressa la seva desesperació, així com el desig de fugir¹⁴²⁸. Una relació dels diputats de Santa Valeria feia constatar que:

L'anno 1561 il Senato ordinò, che le dette Convertite, quando dopo aver fatto lo stabilimento sudetto fossero fuggite dalla Casa, o tentassero la fuga, che si dovessero

¹⁴²⁶ ASM, *Fondo Religione*, p. a. busta 2036.

¹⁴²⁷ A la Biblioteca de la Universitat de Barcelona es conserva un volum de la Secretaria de Milà que il·lustra el conflicte jurisdiccional entre el rei Carles II i l'arquebisbe de Milà Alfonso Litta (1652-1679): *Conservatorio de Santa Valeria de Mujeres Penitentes en Milán forma de su administración con la defensa hecha sobre que los eclesiásticos no se encarguen de ella como lo han pretendido con los demás*: BUB, Ms. 63, BLAS DE NAVARRETE, *Archivo de materias que comprende la Secretaría de Milán*, 1691, f. 179- 201.

¹⁴²⁸ CASTELNOVO, *Op. cit.*, p. 87.

segnare con un ferre onfuocato in fronte in segno della disonestà loro, oltre il bando dalla Città¹⁴²⁹.

Aquesta mesura dràstica s'argumenta des dels estudis mèdics sobre la propagació del mal luètic o sífilis durant el segle XVI segons els quals, a Santa Valeria hi residien de forma aïllada algunes prostitutes que patien aquesta malaltia¹⁴³⁰. Com a resultat d'una concepció disciplinària on la reeducació espiritual passava per la corporal, trobem com a càstig habitual l'ús de cadenes i ceps¹⁴³¹. La impotència d'aquestes dones adquiria en alguns casos trets depressius, com s'expressava en un memorial de súplica: (la mare) “se ne sta temendo la perdita dell'anima de essa sua figliola ove vedesse essergli tronchata la speranza d'uscir di quei claustri”¹⁴³². També quedaren registrades temptatives de suïcidi com la relatada per sor Tadea Fare o sor Vittoria, no exclusives de Santa Valeria, fets que no acostumaven a transcendir per la gravetat que suposava pecar contra un do de Déu. S'intentava evitar que la condemna moral i el descrèdit repercutís a la comunitat¹⁴³³. Excepcionalment, aquest no fou el cas del suïcidi recollit en el diari del florentí Luca Landucci:

E a 17 di giannaio 1513, si gittò in un pozzo uno de'Martegli ch'era di tempo d'anni 50, el quale era ammalato gravemente e morì. Forse fu per farnetico del male. E in detto dì si gittò una monaca a terra d'un tetto alto e morì di fatto, e fu nel monastero di Sant'Orsola.¹⁴³⁴

Entre la casuística rebel, calen posar de relleu algunes accions solidàries femenines. Dos són els casos que coincideixen amb el tipus d'establiment dedicat a reformar l'esperit. A Florència a meitat del segle XVI, les dones del monestir de Santa Elisabetta o delle Convertite van protagonitzar un intent de fuga col·lectiva. La líder del moviment fou acusada d'haver contaminat la resta sent castigada amb dos anys de presó¹⁴³⁵. De forma similar, a Santa Valeria de Milà el 1581, es produïa un motí que el vicari general, Niccolò Galeri, narrava de forma vívida a Carlo Borromeo. Els fets que es desenvoluparen des de dissabte 27 fins dimarts 31 de maig estigueren causats per l'eliminació de la “propineta

¹⁴²⁹ “Relació dels diputats de Santa Valeria, 1532-1622”, full solt, còpia textual a: LATUADA, 1738, IV, 215-225.

¹⁴³⁰ SABBATINI, 1 (2006), 47, n. 11.

¹⁴³¹ CASTELNOVO, *Op. cit.*, p. 87.

¹⁴³² *Ibidem*.

¹⁴³³ Situació exemplificada pel cas d'un frare extret de la *Theologia moralis fundamentalis* (1652) de Juan Caramuel Lobkoeitz, citat a: BIASIORI, 52/2 (2011), 503.

¹⁴³⁴ LANDUCI, 1889, 344.; MAZZI, 2017, 114.

¹⁴³⁵ MAZZI, *Op. cit.*, p. 121.

del magiare”. Pel que sembla aquell dia mateix, dissabte, s’organitzaren i diumenge esclatà la rebel·lió. El vicari general que no havia estat avisat s’exclamava:

Art et motivi et fattori revire aneso il mio Cardinale con il fanti et dopo d’haver inteso di que deputati la causa del sollevamento entrassimo dentro tutti eccetto i sbirri et le turcas in tanta conmotione et tumulto che mai vidi il maggiore, et dubitai molto, che fra tutti manco potesono trattenerle pure con molta difficoltà.

Quan van poder, conduïren les més de quaranta dones a l’església amb la intenció d’esbrinar quina d’elles havia estat la culpable d’incitar la resta a la rebel·lió. Les dones persistien en marxar i els diputats davant la impossibilitat de trobar les culpables decidiren tancar dues d’elles com a caps de turc, però l’amenaça no va tenir efecte.

[...] et con dare intentione a poi a tutte che ritornare ad intenderle, et ascoltarle tutte le lasciassimo suoi stato di parere di far condurre prigione vere nelle sue carcere quelle due, et qualche altra anchora per maggior terrore et massime vedendo che in quel loco non vi e pregione che habbi più forma di pregione, tuttavia le lasciar la in due satantie separate de manco vi trovai ne ceppi ne ferri [...] ¹⁴³⁶.

És cert que les dones no aconseguiren marxar, però també ho és la solidaritat col·lectiva i unànime que mostraren en no delatar-se entre elles. Sabem per aquesta carta que a Santa Valeria no existia una presó, és a dir una estança gran per confinar-les ja que tan sols comptaven amb les habitacions on es podien aïllar algunes. Pel que fa als ceps i ferros, altres dades mostren que existien a Santa Valeria com a molts dels monestirs i cases similars, el que denota que no col·laboraren o els amagaren.

14.2. Santa Maria del Soccorso i la reinserció social femenina

Els mitjans emprats per controlar la irregularitat femenina no van erradicar el problema de la marginalitat. Les dues institucions en funcionament havien esdevingut llocs de conversió forçada, departaments estanc expiatoris del pecat. Malgrat el propòsit moral, la intenció de salvaguarda de l’ordre públic i la tipologia disciplinària monacal, eren les instàncies civils les que administraven les institucions. Així fou fins que l’arquebisbe Giovanni Angelo Arcimboldi es va fer càrrec de la diòcesi milanesa. El 1550 publicava unes ordinacions per regular la vida del clergat amb específica al·lusió a l’observança de

¹⁴³⁶ BAM, *F 155* inf. 165, f. 321r-322v. “Lettera di Niccolò Galeri a Carlo Borromeo, Milà, 30 maig 1581.”

la clausura als monestirs femenins on pretenia limitar els excessos de les monges poc temoroses de Déu i laxes en disciplina. Les religioses “cogitantes, quantis humani generis hostis subtilitatibus armetur ad vies fallendi, et mentes illaqueandi.”¹⁴³⁷ serien penalitzades i la seva causa presentada a la Santa Seu. Un punt de les ordinacions feia una crida a totes aquelles professes amb fundacions fora dels convents, recompensant els denunciants amb un terç de les multes imposades¹⁴³⁸, fet que confirma l’impuls d’algunes religioses per situar-se fora dels circuits jeràrquics monacals. També, estipulava que les visites als monestirs, es concedirien segons el criteri de l’arquebisbe i només a dones honestes¹⁴³⁹. Un altre aspecte a tenir en compte és l’interès per controlar la intervenció laica a les institucions. Per aquest motiu, ordenava que totes les escoles, congregacions i llocs de caritat amb una antiguitat superior als cinquanta anys, presentessin les constitucions per ser confirmades, així com els llegats testamentaris que en el termini de tres mesos havien de quedar registrats sota pena d’excomunicació. Les congregacions laiques entrarien a formar part de la competència del bisbe i en conseqüència, serien inspeccionades i visitades¹⁴⁴⁰. Entre les dones mencionades figuren les *Conversis*, és a dir les habitants de Santa Valeria, a les quals prohibia la comunicació amb l’exterior, sota pena de flagel·lació pública per aquells que gosessin introduir cartes o missatges¹⁴⁴¹.

L’activitat d’Isabel a Milà coincideix amb el projecte de reforma d’Arcimboldi. En aquest context es desenvoluparen les prèdiques efectuades al monestir i església exterior de San Bernardino alle Monache el mes de juny del 1553 amb l’objectiu d’obtenir recolzament per la fundació d’una casa d’acolliment temporal adreçada a diversos col·lectius femenins. La prèdica del 6 de juny aplegà un grup nombrós de dones, circumstància que va obligar a l’obertura de les reixes del parlador del convent. L’èxit de l’oratória donà lloc a una segona exhortació el 13 del mateix mes amb la concurrència d’homes i dones. Malgrat no disposar de dades tangibles sobre un encàrrec exprés per part de les autoritats eclesiàstiques, Isabel, a més del permís pontifici per predicar havia de comptar amb el

¹⁴³⁷ SASSI, 1775, III, 996.

¹⁴³⁸ “Moniales vero repetae extra Monasteria, cuisque Ordines et Religionis existent, exceptis Conversis, capientur, et detrudentur in carceribus et compendibus in suis Monasteriis, sub poenitentia ibi standi in pane et aqua, ad nostri beneplacitum; et aureos duos solvent acusatori, et feu Barberiis.”: SASSI, 1775, III, 989, 997, 100.

¹⁴³⁹ Regulava l’edat d’entrada als monestirs per a les noies majors de 12 anys; prohibia les festes i escàndols; limitava a 12 el nombre de sacerdots i frares que podien assistir als enterraments; exigia una llista de totes les persones externes que tenien accés al monestir com metges, portadors de llenya, queviures, etc.: SASSI, 1775, III, 984-1006.

¹⁴⁴⁰ Arcimboldi durant el cinc anys que regí la diòcesi milanesa visità personalment el Duomo i encarregà als seus col·laboradors les visites dels monestirs i congregacions pietoses.

¹⁴⁴¹ SASSI, 1775, III, 1002.

placet de l'arquebisbe i la llicència de l'inquisidor Bonaventura Castiglione¹⁴⁴². Sabem per la monició canònica del 3 de juliol del 1550, que tothom que tingués llicència de la Seu Apostòlica o del Papa havia de presentar-se al bisbe o al vicari general¹⁴⁴³. Tanmateix, el 1554 es publicava una provisió on expressament s'advertia sobre les prédiques. Tot i que apareix en el context de la lluita contra l'expansió de les idees luteranes, no gensmenys resulta significativa per a evidenciar el control sobre l'oratória pública:

Volendo il Reverendissimo & Illustrissimo Signor il Signor Gio. Angelo Arcimboldo per dio, & della Santa Sedia apostòlica gratia Arcivescovo di Milano, & Cesareo Senatore. Et il molto Reveren. S. Bonaventura Castiglione prevosto de S. Ambrogio de Milano Comissario Generale Apostolico contra la heretica pravita in tuto el Domino de Milano, provvedere che non seguino inconvenienti, et scandali contra la Santa fede Catholica [...] Per tenor delle presenti, anchora con participatione, & consenso del P. Illustrissimo & eccellentissimo Senato Cesareo de Milano ordinano, & Comandano, che nel avvenire alcuno sia di qual grado, & religione si vogli, ne prete, o altra persona eclesiàstica, o layca non ardisca nella citta, ne diocesi de Milano in alcuna Chiesa, o luoco de qual conditione, o sorte si voglia, anchora fosse nelle loro proprie Chiese, o , case predicaré, o legere altri la Sacra Scrittura, senza spetiale licentia in scritto delli prefati Monsignori sotto pena di escomunicatione latae Sententiae, & altra pena maggiore etiam corporale al'arbitrio delli prelibati Monsignori, Prohibenso a qualunque Prepositi, Priori, Rectori, Guardiani, & ministeri delle Chiese della Citta, & diocesi de Milano, che non almetteno alcuno a predicare, ne legere senza licentia come di sopra, sotto le medesimo pene¹⁴⁴⁴

La presència d'Isabel al convent de les clarisses de San Bernardino no fou casual ja que en ell s'aplegaven les filles de l'aristocràcia milanesa. Es tractava d'un dels monestirs més importants de Milà, l'adequat per obtenir benefactores i benefactors que col·laboressin en la nova obra. Entre els cognoms més rellevants de les monges destaquen els de Visconti i Crivelli¹⁴⁴⁵ registrats des de la fundació del monestir i que coincideixen amb els d'alguns patrocinatoris i diputats de Santa Maria del Soccorso. La llicència per a erigir la Casa i església a l'antiga parròquia de San Benedetto i una indulgència de quaranta dies per les dones que accedissin a recollir-se, fou concedida el 21 de novembre del 1555 pel vicari general Antonio Gallo¹⁴⁴⁶. La casa del Soccorso concebuda com una

¹⁴⁴² El comissari general de la Inquisició a la diòcesi de Milà des del 14 d'abril del 1553 era Bonaventura Castiglione, qui substituï Melchiorre Crivelli pels conflictes sorgits entre l'arquebisbe i l'inquisidor: PALMA, 22 (1979); Fou un home culte, preceptor de Carlo Borromeo a qui ensenyà llatí: ORSENIGO, 1943, 14.

¹⁴⁴³ SASSI, 1775, III, 1004.

¹⁴⁴⁴ VERGERIO, 1554, A2r-v; CANTÚ, 1866, III, 35.

¹⁴⁴⁵ La presència de monges pertanyents a les famílies Crivelli i Visconti està testimoniada des de la fundació del convent. Per exemple, Floriana Crivelli havia iniciat la congregació amb altres dones de la seva família. A finals del segle XIII figura com abadessa una Visconti: PENSA, 2011, 19.

¹⁴⁴⁶ ASM, *Fondo Religione*, p. a., busta 2036. "Errectio seu licentia errigendi confraternitatem Sanctae Mariae Succursus" (còpia conservada al fons de Santa Maria del Soccorso). L'acta fou efectuada pel notari i canceller de l'arquebisbat Bartolomeo Parpaglione. Veg. doc. 14.

institució mixta, desenvoluparia la seva funció sobre tres tipus de dones: les prostitutes, les separades i les exposades al perill de caure en el pecat sobre les que s'exerciria una reeducació focalitzada en els àmbits de la conversió, la restitució i la preservació.

Santa Maria del Soccorso delle Anime, il di cui speciale Instituto si fosse di sottrarre dal male le Donne peccatrici; restituire al loro mariti le Mogli discordi; e fuggitive; e per ultimo preservare le Figlie da pericoli; ai quali erano esposte¹⁴⁴⁷.

La base comuna d'instrucció en la fe per aconseguir aquests objectius, tingué a Milà un especial relleu amb el sorgiment de l'ensenyament de la Doctrina Cristiana¹⁴⁴⁸ de la qual, segons Gian Battista Castiglione, Isabel era una de les seves promotores. De fet, alguns dels diputats del Soccorso eren seguidors de Castellino da Castello i impulsors de l'ensenyament del catecisme¹⁴⁴⁹.

Durant els primers temps de la fundació les dones habitaven a una casa de lloguer al qual contribuïren Giovanni Gasparo Visconti i Giovanni Stefano da Rho. A l'activitat caritativa també foren participants altres dones que s'encarregaren de gestionar l'atenció als diversos grups femenins acollits a la Casa¹⁴⁵⁰. Per ajudar al govern del lloc es van oferir alguns diputats de les convertides de Santa Valeria i dos religiosos que durant un temps col·laboraren per atendre les penitents¹⁴⁵¹. Amb tot, la institució durant el temps que visqué Isabel, comptava amb els recursos obtinguts de donacions i amb l'almoïna de l'emperador destinada als diversos instituts benèfics:

Per le spese che necessarie facenasi tanto pel vitto continuato, quanto per tutt'altro non mancò essa Matrona colle altre di ricercarne, ed'ottenere per ogni parte limosine anchi pingui, sin tanto che, spargendosi in seguito la fama di una tale errezione, non puo che altresì accrecenansi le femini di cadauna classe; Onde fù doppo, per sostenere al possibile l'intrapresa opera, ecittare la pietà d'alcuni Gentili'Omini, quali non ildegnorno avere particular cure, e governo di quella svvenendola colle proprie, e colle altrui limosine¹⁴⁵².

La insuficiència dels recursos degut a l'increment de les dones acollides al Soccorso, tot i l'ajut dels diputats, determinaren que en nom d'Isabel s'adrecés una súplica a Felip II mitjançant una carta de recomanació dirigida al seu lloctinent a Milà. Aquesta, escrita en

¹⁴⁴⁷ ASM, *Fondo Culto*, p. a., busta 1922, "Del Venerando luogo Pio del Soccorso."

¹⁴⁴⁸ CASTIGLIONE, 1800, p. 172; TACCHI VENTURI, 1950, I, parte 1, 347.

¹⁴⁴⁹ ASDM, *Arch. Spirituale*, sez. X. 52, fasc. 20.

¹⁴⁵⁰ "Origine e Progressi del Venerando Pio Luogo detto del Soccorso, 1741", ASM, Fondo Religione, p. a., busta 2036, f. 1v.

¹⁴⁵¹ Monasterii Succursus. Constitutiones subscriptae Sancto Carlo die 24 setembrii, anno 1568". ASDM, *Arch. Spirituale*, sez XII, vol. 130.

¹⁴⁵² Origine e Progressi del Venerando Pio Luogo detto del Soccorso, 1741", ASM, Fondo Religione, p. a., busta 2036, f. 1v-2r.

castellà, revela la funció de la institució, les dificultats pel seu manteniment i el reclam de la donació que acostumaven a rebre els llocs pietosos de Milà:

Porque como vuestra excelencia esta informado antes de agora sor Ysabel de xosa (*sic*) de Cardona tiene una casa de pobres mugeres salidas de los spitales que no tienen donde andar y por preservarlas que no tornen a pecar, assimismo muchas pobres hijas que de sus madres son prostitutas y otras por guardarlas que no caygan en horror, muchas huerfanas, dandoles remedio onesto es a saver de casarlas o meterlas monjas, o las que son casadas reconciliarlas con sus maridos y bolverlas en propias tierras a las que son estrangeras a sus padres y a sus madres para esto se tiene esta casa la qual es en alquiler que cuesta cinquenta escudos cada año y aun del año passado no esta pa[ga]da, soliasse pagar de la limosna cessarea. Supplico a Vuestra Excelencia quiera proveer en esto por que ella no puede mas conservar esta obra sin ayuda y socorro que vuestra excelencia lo mande hazer porque siendo la demanda tan pia salud de las animas V. Excelencia abia gran merito en este mundo y en el otro, y todas rogaran por su prosperidad, esta Casa se llama Nuestra Señora del Socorro¹⁴⁵³.

Les dificultats s'incrementaren a la mort d'Isabel. A finals de gener del 1564 fou requerida a Vercelli per algun assumpte relacionat amb el Collegio delle Orfane abandonant Milà. Poc després, Isabel emmalaltia i moria el 5 de març d'aquell any sent enterrada en l'església del Collegio. Comptava llavors amb 73 anys¹⁴⁵⁴ i deixava enrere una vida activa i de singular avantguarda materialitzada per les seves fundacions adreçades a l'assistència i educació de col·lectius específics femenins.

Una de les primeres accions a favor de la permanència del Soccorso fou portada a terme pels diputats els quals varen presentar un memorial al duc d'Albuquerque i governador de Milà, Gabriel de la Cueva. En ell demanaven que intercedís al president i mestres de les entrades ordinàries, al vicari i dotzena de Provisió¹⁴⁵⁵ per obtenir els mateixos privilegis que gaudien les altres cases i monestirs de convertides, donat que les del Soccorso “vivono miseramente solo con pie elemosine”¹⁴⁵⁶. Gabriel de la Cueva no prengué una determinació i expressava que “anchor mi paia cosa conforme all'honesto non siamo però voluti resolver perchè da voi non ne habbiamo informatione più distinta”¹⁴⁵⁷. La resposta a aquest requeriment arribà el 1566. Felip II escrigué al governador de

¹⁴⁵³ ASM, *Fondo Culto*, p. a., busta 1922. Carta s. d.

¹⁴⁵⁴ ASVc, *COV*, mazzo 48, casella 1, fasc. VII, núm. 806. “Memoria manuscrita fondazione e nome sulla vita del Collegio”; ASDM, *Arch. Spirituale*, sez XIII, vol. 131.

¹⁴⁵⁵ Es tractava del Tribunal de Provisió que s'encarregava de l'administració i gestió dels interessos ducals i ciutadans. Tenia àmplies competències en l'ordre públic, avituallament, regulació de les activitats econòmiques, política tributària i assistència pública.

¹⁴⁵⁶ “Memorial dels diputats de Santa Maria del Soccorso, 1564”: ASM, *Fondo Culto*, p. a., busta 1922. Veg. doc. 19.

¹⁴⁵⁷ “Carta de Don Gabriel de la Cueva Governador per la Maestà Catholica ne lo Stato di Milano, et Capitano Generale in Italia. Milà, 27 novembre 1564”: ASM, *Fondo Culto*, p. a., busta 1922. Veg. doc. 19.

Milà en recomanació del Soccorso a favor del qual efectuà una contribució de 14 ducats¹⁴⁵⁸.

Entretant, el 12 de maig del 1564 havia estat anomenat arquebisbe de Milà Carlo Borromeo qui per les seves ocupacions a Roma, encarregà la cura de la diòcesi a Niccolò Ormaneto i les visites als monestirs i conservatoris a Alberto Lino. Amb ell s'iniciarà la definitiva consolidació del Soccorso aportant diversos privilegis, indulgències i recursos obtinguts de les penes consignades als infractors dels edictes emanats dels concilis provincials celebrats a Milà¹⁴⁵⁹ per la implementació de les normes tridentines. A aquest període deu pertànyer un memorial sobre els desordres que patia la Casa. A través d'ell coneixem els membres de l'administració dels últims temps en vida d'Isabel. Els diputats d'origen milanès i espanyol, gairebé abandonaren la supervisió del Soccorso evidenciant la importància de la fundadora en el govern del lloc. Un escrit conservat a l'Archivio Storico Diocesano di Milano, informa de la necessitat de proveir nous diputats i de realitzar visites en ajuda de les dones que estaven a càrrec de les penitents. El to de l'escrit revela disgust i desesperació:

Li deputati sono pochi, ma anchora quelli pochi non attendono ò perche non possono o perche non vogliono, basta che restiano quasi da tutti abandonate¹⁴⁶⁰.

A continuació, un llistat dels diputats, tots pertanyents al patriciat milanès, ens assabenta de la seva dedicació. Giovanni Arcimboldi¹⁴⁶¹ quedava parcialment disculpat pels seus nombrosos assumptes; el comte Ludovico¹⁴⁶² i Giovanni Ambrosio Ghelio no compareixien mai; Francesco Bernardino Croce¹⁴⁶³ i Prospero Crivello tan sols havien acudit a la casa dues o tres vegades en un any; el senyor Agasto Medicina, possiblement el quirúrgic o metge, feia sis mesos que no la visitava i, poques vegades, ho feia el senyor

¹⁴⁵⁸ ASM, *Fondo Culto*, p. a., busta 1922 “Il 5 Marzo 1566, ebbe ducati 14, per elemosina reale”.

¹⁴⁵⁹ A l' *Edictum contra concubinaris* del 21 d'agost del 1566 estipulava a més de la pena d'excomunicació i pública penitència el pagament de 100 ducats d'or contra els delinqüents, adjudicant la suma a la “domui sanctae Mariae, dicitur del Soccorso”.: Arxidiòcesi de Milà, *Acta Ecclesiae Mediolanensis*, 1743, I, Pars III, 508.; Amb el temps, les quantitats obtingudes de les condemnes foren aplicades a diversos monestirs i Cases de Convertides. Per exemple, Santa Valeria rebé 30 escuts d'or i Santa Maria del Soccorso 40, per la Casa i pel dot de tres dones que volien entrar a un monestir: BAM, *P 6 inf.* 581, f. 511, “Mandato di pagamento di Carlo Borromeo a Marco Reina. 29-8-1571.”

¹⁴⁶⁰ ASDM, *Arch. Spirituale*, sez, X 52, fasc. 20. Veg. doc. 18.

¹⁴⁶¹ Familiar del difunt arquebisbe Giovanni Angelo Arcimboldi, membre del Consell dels Seixanta Decurions i del Tribunal i dotzena de Provisió de Milà: ÁLVAREZ-OSORIO ALVARINO, 2017, 195.

¹⁴⁶² Ludovico Barbiano, Conde de Belgioso, (1530-1590). Cavaller de l'orde de Santiago. Va ser anomenat el juliol del 1565, gentilhome del duc de Savoia i des de març era magistrat de Milà. Posteriorment va exercir com a governador de Novara. La seva dona Barbara Trivulzio va fundar el 1563 a Belgioso una escola de la doctrina cristiana: CASTIGLIONE, 1800, 301, 315.

¹⁴⁶³ Figura entre els seguidors de Castellino da Castello en l'ensenyament de la Dotrina Cristiana i també diputat de l'orfenat de San Martino de Milà: TACCHI VENTURI, 1950, I, parte 1, 345.

Francesco Brambilla¹⁴⁶⁴. En canvi, el capità Melchor Osorio¹⁴⁶⁵ i el senyor Pietro Antonio Bonsanino portaven la càrrega del lloc.

Com a resultat, el veronès Alberto Lino, el 1566 redactà uns estatuts que varen ser aprovats pels nous diputats del Soccorso¹⁴⁶⁶, probablement, una reelaboració dels precedents amb influència dels existents per una Casa similar a Verona.¹⁴⁶⁷ Posteriorment, aquests foren modificats i ampliat per Girolamo Rabia i aprovats per sant Carlo Borromeo el 1568¹⁴⁶⁸. Per al regiment intern de la Casa, foren agregades dotze religioses terciàries de sant Francesc que es reunien en la parròquia de San Ludovico, la qual, juntament amb els seus béns, fou annexada al Soccorso¹⁴⁶⁹. El 1572 s'incorporava l'església veïna de San Benedetto i la casa parroquial per donar cabuda a les 75 dones recollides¹⁴⁷⁰.

Cal indicar que la defensa d'aquest refugi temporal per l'arquebisbe de Milà va suposar una continuació del doble l'ideal de recuperació de la dona per a la seva reinserció social i per l'eliminació de les vocacions forçades. És en aquest sentit que treballaren Isabel i Borromeo. Sota la seva supervisió, Santa Maria del Soccorso es conformà en una institució moderna de gran difusió al nord d'Itàlia, única en la seva tipologia a la diòcesi i a altres indrets limítrofs fins el 1579, com mostra la correspondència de fra Bonaventura al sant¹⁴⁷¹. És evident que tant Isabel de Josa com Carlo Borromeo tingueren un lligam especial amb Santa Marta de Roma, primera institució dirigida a la recuperació social

¹⁴⁶⁴ Possible parent del Vicario del Podestà Giacomo Filippo Brambilla, promotor de l'ensenyament de la Dotrina Cristiana: *Ibidem*, p. 345.

¹⁴⁶⁵ Participà en la vida institucional i social de Milà. També fou corresponsal de Carlo Borromeo sobre la situació dels pobres a Asti mentre exercia a les ordes del Governador de Vercelli. Va afavorir la creació d'un orfenat a Asti. El bisbe escrivia a Borromeo: "sono raccolti più di quattro-cento poveri; e fatto due collegii d'orfani, et orfane, à quali li soccorre de limosine publiche": BAM, *F. 94 inf.* 182, f. 373r-v, 278r-v. Asti, 7-6-1566. A Milà va fundar el Collegio delle Vergini spagnole i col·laborà a la creació del Collegio di San Giacomo pels orfes dels militars: BALDISSERA, 2010, 110.

¹⁴⁶⁶ "Regoli antiche", ASM, *Fondo Religione*, p. a. busta 2036.

¹⁴⁶⁷ CASTELNOVO, *Op. cit.*, p. 102.; A Verona, Laura Baliarda havia instituït una casa similar el 1535. El 1542, Giammateo Giberti, bisbe reformador de Verona, va establir un fons especial per les prostitutes penedides que no volien entrar en religió: O'MALLEY, 1993, 229; MARCORA, 8 (1961), 262. Ormaneto havia col·laborat amb el bisbe Giberti a Verona.

¹⁴⁶⁸ ASDM, *Arch. Spirituale*, sez. XII, vol. 130 i 131. "Monasterii Succursus, Constitutiones subscriptae Sancto Carolo die 24 setembrii, anno 1568.

¹⁴⁶⁹ Existí una forta oposició per part del confessor franciscà del monestir de San Bernardino, Bonaventura Rampini, qui finalment fou expulsat de la diòcesi: ASM, *Fondo Religione*, p. a., busta 1774. "Alcune memorie di San Bernadino 1553-1627", f. 67v-68r.

¹⁴⁷⁰ ASM, *Fondo Culto*, p. a. busta 1922.

¹⁴⁷¹ BAM, *F. 142 inf.* 105, f. 281r-298r-v. "Lettera di Don (sic) Paolo a Cardinale di S. Prassede. Roma, 7-6-1579"; BAM, *F. 54 inf.* 10, f. 28r-29v. "Lettera di fra Bonaventura all'Aquila a Monsignor Cardinale Borromeo. Bolonya, 8-7-1579." En les cartes fra Bonaventura demanava les constitucions del Soccorso a petició de la vídua florentina Maddalena Strozzi per erigir una Casa similar.

femenina¹⁴⁷². Isabel durant el període 1543-47 i Borromeo com a cardenal protector de Santa Marta¹⁴⁷³, tot i que ja havia perdut la seva funció en esdevenir parcialment un monestir, procés que també afectarà al Soccorso de forma definitiva el 1716¹⁴⁷⁴. Per compensar la pèrdua de la primigènia funció de la Casa de Roma, Carlo Borromeo va fundar el 1563 la Casa Pia, on s'instal·laren les dones no professes que quedaven a Santa Marta, prova fefaent del seu interès en aquesta tipologia d'institucions femenines¹⁴⁷⁵.

Un dels aspectes a valorar sobre aquestes institucions d'acollida temporal és l'efectivitat d'un dels seus objectius: la rehabilitació social¹⁴⁷⁶. L'opció religiosa tenia les seves limitacions per dos motius: per l'elevat dot exigít per a l'ingrés i per la màcula que representava provenir d'una casa de convertides. Les possibilitats, doncs, quedaven reduïdes a l'entrada en un convent de monges penitents o a la permanència a la Casa, propiciant una progressiva transformació de la casa en un monestir de vida contemplativa. Per exemple, segons Biffi, el dot demanat per l'ingrés a les Rimesse del Crocefisso el 1588 oscil·lava entre les 1000 i 3000 lires¹⁴⁷⁷. En alguns casos la quantiosa demanda dotal dels monestirs es suplía amb la connexió existent entre les diverses institucions assistencials mitjançant l'intercanvi i l'acceptació de les dones del Soccorso¹⁴⁷⁸. En altres, s'esperava algun tipus de concessió o donació per ingressar en un cenobi convencional. El 1574 Caterina Osorio demanava a l'arquebisbe, després d'un temps d'espera, que se li concedís el dot necessari per entrar al monestir de Santa Maddalena de Monza:

Stando io più del tempo a al continuo con l'animo travagliato et con la consciencia timorosa, per causa dei voti fatti di Religione come già più volta ho detto a bocca a V. S. Illustrissima et Reverendissima et scrivo gli anhora più volta [...] per l'auttorità che tiene che io possi andare et essere ricevuta et accettata nel monastero della Maddalena in Monza [...] per quale pocho di elemosina¹⁴⁷⁹

¹⁴⁷² O'MALLEY, 1993, 229.

¹⁴⁷³ BAM, *F. 108 inf.* 242. "Lettera di la Priora et Moniche di Santa Marta a Cardinale Borromeo. Roma, 9-12-1566", f. 478rv, 485r-v. La priora suplicava al cardenal que li retornés el càrrec de confessor de les monges al pare Adriano, privat d'ell per la seva joventut. La priora culpabilitzava sor Camilla "la quale li parla spesso alegandoli molte dicerie sotto speti di zel di Dio."

¹⁴⁷⁴ Al Capítol dels diputats del Soccorso celebrat el 6 de febrer del 1716, es decideix que no s'acceptin més recollides donat que hi ha altres llocs per aquest propòsit: ASM, Fondo *Religione*, p. a., busta 2036, "Memoria del Pio Luogo, 1741", f. 6r.

¹⁴⁷⁵ LAZAR, 2005, 68.

¹⁴⁷⁶ Aquesta qüestió també és tractada a: SÁEZ GARCÍA, 36 (2018), en procés de publicació.

¹⁴⁷⁷ BIFFI, 1870, 90.; Per als altres instituts que s'erigiren posteriorment com el Deposito de San Zenò i Santa Pelagia:

¹⁴⁷⁸ Alberto Lino el juliol del 1565, beneïa l'hàbit d'una dona del Soccorso que li havia suplicat per l'ingrés a les Rimesse del Crocefisso: CASTELNOVO, *Op. cit.*, p. 152, n. 9.

¹⁴⁷⁹ BAM, *F. 131 inf.* 152, f. 307r-v, 319r-v. Milano, Casa del Soccorso, 7-09-1574.

O'Malley escrivint sobre Santa Marta de Roma, planteja el per què alguns homes estaven disposats a contreure matrimoni amb les penedides i ex prostitutes. Argumenta com a factors a considerar, la diferent percepció de les prostitutes segons els territoris i les èpoques, així com la perdurabilitat des del temps d'Inocenci III de la figura del "salvador" assignada a l'home que desposava una ex meretriu¹⁴⁸⁰. Aquest darrer factor era usualment utilitzat pels religiosos com a persuasió durant les seves exhortacions. La societat, però, distava d'aquesta concepció salvífica i restauradora. No sempre reconeixia l'honor restituït i sovint s'estenia la màcula del passat turbulent de la dona sobre la parella. El 1581 el prior del Soccorso escrivia a Carlo Borromeo per exposar-li les dificultats d'Isabella Vigore casada des de feia alguns anys amb l'orfebre Giovanni Ambrosio Besana. L'arquebisbe, en el seu moment, havia concedit llicència per a què el matrimoni quedés exempt de publicació a causa de l'oposició dels parents del nuvi. Una vegada celebrat el matrimoni, la confrontació amb la família va ocasionar la marxa del marit a Tori mentre que Isabella romania al Soccorso:

[...] perche li pareni di detto Besana cercavano di crividarlo da poi acordatto detto matrimonio, detto marito si assento et intendiammo che di sicuro si trova in Torino ovi fa l'orefice, et per che questa giovine è, stonta da noi rasemita vicino a tre anni in detta casa del Soccorso aspettando pur che ridornasse como ci ha dato speranza id sue lettere, acciò detta Isabella niente capitasse male,[...] la supplicamo [V. S. Illustrissima] dignarsi di scrivere allo Reverendissimo Arcivescovo di Turrino che faccia opera detto Besana vengui ad accettare detta sua moglie et si riunischino come conviene poi che esso si passi non per che la giovine le desse alcuna occasione ma solo a suasioni di suo padre che hebbe al detto matrimonio¹⁴⁸¹.

Respecte a allò que representava l'obtenció del dot per poder casar-se o per entrar en religió, Lucia Ferrante en el seu estudi sobre el Soccorso di San Paolo de Bolonya ho valora com un fet simbòlic restaurador, ja que suposava una mena de certificació avalada pel bon nom dels patrons i benefactors del lloc, una sort de transmissió d'honorabilitat o garantia de bona conducta que permetia a la dona reintegrar-se a la societat¹⁴⁸². La hipòtesi sobre la funció de la institució com a regeneradora és interessant en quant que exposa dues facetes diferencials: la de l'honestetat fonamentada en paràmetres religiosos i la de l'honor basada en una concepció social comuna als Estats del Mediterrani¹⁴⁸³. Tot i així, ambdues comparteixen el vector castedat i, per tant, d'una valoració sobre la sexualitat femenina. Un nombre elevat de matrimonis i professions religioses en relació

¹⁴⁸⁰ O'MALLEY, 1993, 226.

¹⁴⁸¹ BAM, *F 156 inf.* 127, f. 256r-v, 269r-v. "Lettera di soc^o Secco d'Aragona a cardinale di S. Praxede. Milano, 19-8-1581."

¹⁴⁸² FERRANTE, 18. 53 (agosto 1983), 514.

¹⁴⁸³ *Ibidem*, 511-517.

al conjunt de les recluses comportaria a nivell teòric un resultat positiu respecte al compliment de les funcions de la institució, però no sempre era així perquè la regeneració de l'honor depenia de la percepció que tenia la societat d'aquestes dones. Per exemple, Lucia Ferrante cita l'opinió d'un oficial sobre la Casa del Soccorso di San Paolo: “era estata nella casa di S. Paolo dove vanno le donne che hanno fatto male per ritornarsi da mal fare”¹⁴⁸⁴. Extrapolant l'exemple a altres indrets, com per exemple a Sevilla, la situació no resultava gens optimista. Els registres dels matrimonis concertats amb dones del convent del Dulce nombre de Jesús a partir del 1634, revelen que els pretendents pertanyien a sectors laborals marginals i amb pocs recursos. Accedien a casar-se per convenciment d'algun religiós o per motius econòmics en espera del dot que els hi era entregat després de la cerimònia. Les candidates, per la seva banda, figuren registrades i descrites físicament a la documentació, la majoria amb signes evidents d'anteriors maltractaments físics¹⁴⁸⁵. També cal plantejar-se fins a quin punt l'home que es casava amb una dona ex pecadora era considerat socialment com el seu salvador. El cas anteriorment exposat sobre Isabella Vigore i Giovanni Ambrosio Besana és un exemple de les reticències familiars a aquests tipus de matrimonis, als que cal afegir altres de tipus social. A Catalunya, el virrei Jorge Darmstat, el 1699 exclouïa del càrrec municipal de receptor i palloler a l'artesà Manel Ràfols perquè era fama pública que la seva dona havia esta tancada a les Egipcíiques. També Joan Coll, es veié afectat laboralment per haver-se casat amb una prostituta¹⁴⁸⁶. Segons Mary Elizabeth Perry, la conversió suposava revertir la seva anterior degradació dins la societat, encara que només esdevenien integrades a condició de l'acceptació d'un altre estatus degradant: el de penitent que súplica el perdó¹⁴⁸⁷.

L'opció de servir en una casa honesta, s'encabiria dins una posició intermèdia que com a última instància podria derivar en matrimoni. En aquest cas, podien intervenir altres factors, com la tutela per part d'alguna benefactora, o el seguiment efectuat per les institucions que prèviament havien acollit la dona. Tot depenia de la seva bona conducta. Amb tot, a ulls de la societat l'ex pecadora gaudia d'una millor consideració si ingressava professa en un convent que no pas si era restituïda a la societat.

¹⁴⁸⁴ *Ibidem*, 524, n. 73.

¹⁴⁸⁵ RIVASPLATA, 28 (2016), 17-19. Per exemple, Esteban Pérez admetia haver-se casat per comprar un lliç.

¹⁴⁸⁶ PUIG BORDERA, 2011, 152.

¹⁴⁸⁷ PERRY, 1992, 134.

Mediadores i reformadores

Durant l'època moderna abundaren les fundadores o patrocinadores d'institucions adreçades a dones en situació d'irregularitat, circumstància que permet plantejar-se des de quina posició exercien l'autoritat vers les seves congèneres. Clarament, foren dones que defensaven els valors morals i religiosos que impregnaven la societat dins un àmbit que les hi era propi: el de l'assistència i la caritat¹⁴⁸⁸. Lluny de considerar aquestes activitats com a iniciatives totalment independents, la participació voluntària femenina en aquest tipus d'obres va comptar en el millor dels casos, amb la supervisió o control masculí dins el context dels nous impulsos reformistes socials i espirituals¹⁴⁸⁹. Malgrat tot, l'estudi de les fundadores i benefactores dins el marc on desenvoluparen la seva activitat, permet diluir en certa manera l'opacitat constrictiva aportada per la societat patriarcal i la introducció de les normes tridentines.

A partir de la segona meitat del segle XVI, alguns reformadors valoraren la col·laboració de noves societats de dones que havien escollit una forma de vida al marge de la professió religiosa o del matrimoni. Congregacions femenines com les Ursulines, fundades el 1540 a Brescia per Angela Merici, foren utilitzades per aplicar la reforma social¹⁴⁹⁰. En el cas de Milà, a partir de nomenament de Carlo Borromeo el 1564 com arquebisbe, es va potenciar la intervenció femenina en el camp de l'ensenyament amb la implantació de les

¹⁴⁸⁸ Qüestió plantejada per LAZAR, 2005, p. 60.

¹⁴⁸⁹ Aquest aspecte és tractat per Ruth P. LIEBOWITZ, 1979, 131-152.

¹⁴⁹⁰ Les Ursulines van ser aprovades per Pau III el 1544 com a congregació femenina independent, és a dir, sense dependència de cap autoritat religiosa masculina on el govern estava en mans d'una Mare-General i de Coroneles. Subjectes a diverses pressions, van perdre aquesta autonomia, així com l'homogeneïtat entre les diverses congregacions italianes. La introducció de les Ursulines a Milà per l'arquebisbe Carlo Borromeo, suposà la pèrdua d'aquesta autonomia, quedant supervisades per un Pare General, uns protectors que s'encarregaven de l'àmbit econòmic i legal i d'un confessor. Sobre l'evolució de les Ursulines i diferències entre les congregacions de l'àrea de la Llombardia i les franceses: VIGOTTI, 1972; CULPEPPER, 36.4 (2005), 1017-1037; MAZZONIS, 68. 2 (2014), 349-385.

escoles de la doctrina cristiana, entrant també a formar part del govern intern de les institucions destinades a la conversió, preservació i rehabilitació femenina. Es tractava d'instrumentalitzar un sector de la població, que residint a la pròpia casa, comptés amb mobilitat a l'àmbit ciutadà. L'anunci d'aquest recurs sorgia del primer sínode celebrat a Milà l'agost del 1564:

Perchè sono molte vergini, c'hanno animo di servire a Dio on questo stato, ma non però chiudersi in Monastero et molte altre sono che se bene hanno Christo di Religione, non possono però per la povertà conseguire il desiderio loro, onde pare, che per aiutare queste a servire a Dio, si potrà fare una Congregatione di verginelle, et far loro alcune regolette, con le quali stando in casa delli propo parenti servissero a Dio nel stato verginale, et da queste potrebono haver molti commodi, come sarebbe haver delle persone da servire opere pie [...] poi che è gran mancamento di persone atte. Queste verginelle anchora potrebbero insegnare col tempo alle putte la dottrina Christiana poi che sarebbero sparse in diverse parti della Città, et di questo numero si potrebbe cavar molte persone atte per aiutar' diverse famiglie si Nobili, et questa opera faria grand'utilità alla Città senza gravamine, poi che ciascuna vivrebbe delle sue fatiche¹⁴⁹¹.

La pastoral femenina projectada per Borromeo i els seus col·laboradors, Niccolò Ormaneto i Alberto Lino, incloïa també la participació de vídues laiques, de condició noble i consagrades al servei de Crist, però al món. Es dissenyava el que posteriorment es materialitzaria en la Compagnia de Sant'Anna.

Pare que saria molto bene per la riforma delle gentildonne fare una Congregatione delle Vedue nobili, che fussero d'età a farle alcune regole del stato loro convenienti, et all'opere, alle quali dovrebbero attendere, massimamente ad aiutar altre gentildonne nelle cose spirituali, et a farle divote, et anco per provvedere alle pompe; poi che, chi ha il spirito di Dio fa bene ogni cosa¹⁴⁹².

Aquestes dones lliures del vincle matrimonial constituïen un exemple per les famílies, encarregant-se de tutelar les joves Ursulines, provinents majoritàriament d'estrats més humils, en el govern de les institucions. Agostino Valerio, bisbe de Verona i amic de Carlo Borromeo, defensava la vídua capaç de rescatar altres del pecat amb la seva bona conversa¹⁴⁹³ o bé la que es conformava en model "insegnando colla vita, e amaestrando molte volte le case e le contrade, e gran parte della Città"¹⁴⁹⁴. Lloava el ministeri exercit per les vídues a les Cases de convertides i a altres obres pietoses¹⁴⁹⁵ definint el seu àmbit d'intervenció:

¹⁴⁹¹ Discurs de Ludovico Airoidi, canonge del Duomo de Milà, Settimo avvertimenti comuni, avv. 20: MARCORA, 8 (1961), 384.

¹⁴⁹² Settimo avvertimenti comuni, avv. 19: *Ibidem*, p. 284.

¹⁴⁹³ La "buona conversazione" és una expressió utilitzada a l'època per indicar una atenció caritativa al pròxim a través del tracte i comunicació familiar per obtenir una millora i perfecció de la persona.

¹⁴⁹⁴ VALIER, 1744, 12.

¹⁴⁹⁵ *Ibidem*, p. 13.

Anzi perchè son Vedove, sciolte, e sbrigate da tanti legami e da tante obbligazioni del matrimonio [...] sono Maestre della vera disciplina di Cristo, moderatrici de' costumi delle case, ed esemplari colla loro vita alle vergini, alle maritate ancora; consolatrici nelle avversità; prudente consigliatrici nelle prosperità; eccitatrici allà santa orazione, allà frequenza de' Santissimi Sacramenti, e a tutti i buoni istituti; consultrici finalmente e base fermissime della concòrdia, e della pace¹⁴⁹⁶.

La tendència inclusiva femenina es va desenvolupar a altres diòcesis i ciutats d'Itàlia, fet que també destacava Gregory Martin en l'obra *Roma Sancta* publicada el 1581, on més concretament analitza el fet de la conversió de dones per altres dones.

Hi ha dues formes de treballar les seves Conversions, per la pregària continua [...] l'altra és per les honestes i sàvies matrones de Roma, les quals de vegades les visiten o les conviden a la seva companyia, garantint-les la seva familiaritat, per tal de guanyar-les [...] sense temor a que la companyia d'aquelles taqui el seu honor [...] i així, mitjançant les seves paraules i conducta i promeses i liberalitat vers elles, les guanyen per a una vida honesta¹⁴⁹⁷.

15.1. Madama de Casalvolone

Coneguda com Madama de Casalvolone, la comtessa Maddalena Borromeo és una d'aquelles interessants figures encara per estudiar, possiblement per quedar oculta sota l'ombra dels grans personatges masculins de la família, artífexs de la implantació dels decrets tridentins en el marc de la Reforma Catòlica. Nascuda al voltant del 1514 al si de la família Borromeo¹⁴⁹⁸, sempre ha estat mencionada pels lligams de parentiu amb sant Carlo de qui era tia paterna, i per ser la mare del cardenal de Vercelli Guido Luca Ferrero. Casada el 1529 a l'edat de 15 anys amb Sebastiano Ferrero de Biella, senyor de Casalvolone¹⁴⁹⁹ i gentilhome de Camara del duc de Savoia, enviudà el 1542 a l'edat de 26 anys quedant a càrrec de sis fills: Filiberto (1534-1567), Federico (1535-1582), Guido Luca (1537-1585), Pier Francesco (1538-1555), Dorotea (m. 1628) i Maria Maddalena

¹⁴⁹⁶ *Ibidem*, p. 15-16.

¹⁴⁹⁷ "Two waies there are to work their Conversion, by continual preaching ... the other is by honest and wise matrones of Rome, which either visit them sometime, or invite them to their company, and vouchsafe them their familiarity, by that meanes to win them, ... not fearing the stayne of their honour by the company of such, ... and so by their wordes and behaviour and promises and liberality toward them, they winne them to honest life", Citat a LAZAR, 2005, 64.

¹⁴⁹⁸ Filla del comte Federico Borromeo d'Arona (n. 1492) i de la comtessa Veronica Visconti (n. 1494).

¹⁴⁹⁹ Sobre el feu de Casalvalone i la seva complicada successió: PEROSA, 1889, especialment p. 293 i seg.

(m. 1587)¹⁵⁰⁰. La situació de Maddalena era complicada, ja que com a vídua li era difícil sustentar tots els seus fills, encara petits. Pel que es dedueix de la correspondència epistolar entre els membres de la família Ferrero i Carlo Borromeo, els nois quedaren sota la custòdia dels cunyats de Maddalena, Pietro Francesco Ferrero, bisbe de Vercelli, nunci de Venècia i cardenal, i de Filiberto Ferrero, bisbe d'Ivrea. Les noies, possiblement, entraren al convent de Santa Clara de Vercelli on finalment professaria una d'elles, Maria Maddalena.

Malgrat totes aquestes dificultats, Madama de Casalvolone, optà per desenvolupar una vida religiosa activa. L'arribada a Vercelli d'Isabel de Josa i el projecte per atendre les òrfenes, trobà recolzament en Maddalena qui com a membre del patriciat ciutadà vercellès i parent de rellevants autoritats civils i eclesiàstiques contribuiria a la consolidació de l'obra. La importància de la seva aportació es dedueix del càrrec de sots governadora del Collegio delle Orfane procurat pel vicari general Roberto Clara el 10 de gener del 1553. Cal destacar, però, que a causa dels nombrosos compromisos familiars, la seva presència a Vercelli fou a partir dels anys 60 intermitent. De la mateixa manera que Isabel de Josa, immersa en altres fundacions i obres de caritat, Maddalena, es veurà condicionada per l'atenció a diversos membres de la família Borromeo. En previsió d'aquestes absències, el govern intern de la casa de les òrfenes comptava amb la presència de Ludovica Maffei de Cagnolo.

Maddalena, relativament jove quan es va fer càrrec de les òrfenes, compartia algunes similituds amb Isabel de Josa. Ambdues enviudaren a la mateixa edat, sent Maddalena poc més jove que Maciana de Josa, la filla d'Isabel. Totes dues coincidiren en uns anys crítics ja que vers 1551 Isabel havia hagut d'abandonar la seva família i Catalunya per causa dels crims comesos pel seu fill Guillem, mentre que Maddalena patiria la pèrdua del seu fill, Pier Francesco en edat adolescent. Seria plausible considerar que l'activitat caritativa que desenvoluparia Maddalena, madurés durant aquests anys a Vercelli i a Milà¹⁵⁰¹ sota la tutela d'Isabel.

¹⁵⁰⁰ Existeix una confusió bastant generalitzada en associar com a filla de Maddalena Borromeo a Camilla Borromeo, quan en realitat es tracta de la germana de sant Carlo. Maria Maddalena, filla de Maddalena Borromeo, era monja del monestir de Santa Clara de Vercelli: BAM *F 126 inf. 20; Ibidem., F 159 inf. 24.*

¹⁵⁰¹ Vestigi de la seva intervenció a Santa Maria del Soccorso de Milà, fou d'intercessió demanada a l'arquebisbe per a l'acceptació a Santa Valeria d'una dona provinent del Soccorso: BAM, *F 133 inf., 203, f. 458r-v, 464r-v.* "Lettera di Maddalena Borromeo a Carlo Borromeo. Milà, 24-08-1575."

15.2. La família Ferrero de Biella

Les circumstàncies econòmiques dels Ferrero no eren puixants. Malgrat que Maddalena ostentés el títol de comtessa i senyora de Casalvolone, els feus i castells de Casalvalone, Vallata i Pezzana, estigueren durant molts anys en litigi per part de la família Bulgaro¹⁵⁰² sense que puguem aclarir qui realment obtenia els beneficis o s'ocupava d'ells. Com a senyora, Madama di Casalvalone el 1553 donava 100 escuts d'or per la col·locació en matrimoni de les filles d'un dels seus servents. Significativament, el document podria ser indicatiu d'una decisió presa per Maddalena, qui hauria llicenciant els servents i complert amb els compromisos propis de la seva posició per ocupar-se de les òrfenes¹⁵⁰³.

Pel que fa a la família, Filiberto, el fill gran, en aquesta època hauria pres la possessió del senyoriu i castells de Casalvolone. Figura com a titular des de la seva naixença fins el 1540¹⁵⁰⁴, fet que avala la possibilitat d'heretament d'unes propietats subjectes a litigi. De fet, de tots els Ferrero, Filiberto està pràcticament absent de la correspondència amb el cardenal Borromeo. Tan sols es conserva una carta de l'any 1562, on demanava disculpes al seu cosí per no haver-li fet reverència durant la seva estada a Roma. Carlo Borromeo havia estat nomenat cardenal el 1560¹⁵⁰⁵, a conseqüència de l'ascens a la càtedra de sant Pere del seu oncle Gian Angelo de Medici, amb el títol de Pius IV. Pels Borromeo, aquesta bona estrella significà passar de la mediocre noblesa provinciana a la magnificència de la cort romana. Nogensmenys, això comportava l'establiment de bones aliances matrimonials pel germà i germanes de Carlo. Pels Ferrero, suposava l'oportunitat de puixança i, sobretot, un recolzament a partir de la mort del cosí, Federico Borromeo¹⁵⁰⁶ el 1562, i del cardenal Pietro Francesco Ferrero el 1566. Tot i que la família comptava amb Guido, qui havia assolit el capell cardenalici el 1565, les seves rendes eren insuficients i els deutes nombrosos¹⁵⁰⁷. Dins aquest context, Filiberto, havent esgotat

¹⁵⁰² PEROSA, *Op. cit.*, p. 294-295. Per la pretensió legítima al feu de Casalvalone, les famílies Ferrero i Bulgaro semblen ensems atribuir-se el títol del senyoriu.

¹⁵⁰³ BCV- Archivio Storico, *Notai Giulio Avogadro di Quinto, 1553-1556*, f. 1242r-1243r. Vercelli, 13-05-1553. Donació a Margarita i Anna, filles de Francesco Clavari de 100 escuts d'or per quan es casin. Hi ha inserida una clàusula per la qual si no es casen, els diners revertiran a Maddalena.

¹⁵⁰⁴ *Ibidem*, p. 294-295.

¹⁵⁰⁵ Carlo Borromeo rebé del seu oncle Pius IV nombrosos càrrecs. Durant el 1560 el va anomenar Cardenal; protonotari apostòlic de la Cort Pontificia; membre de la Consulta de l'administració dels béns de l'Estat de l'Església; cardenal clergue; administrador de la diòcesi de Milà; sotsdiaca i diaca. El 1564: arquebisbe de Milà; Inquisidor de la Santa Església Romana i visitador dels monestirs. Les seves rendes pujaven 909.000 ducats: PAGLIUGHI, 2006, 35-36.

¹⁵⁰⁶ Germà gran de sant Carlo.

¹⁵⁰⁷ A Guido Luca Ferrero dedicava Juan de Verzosa una de les seves epístoles. En ella l'aconsella que no es deixi portar per les glòries terrenals que li proporcionen els seus dos cosins: Federico, cap de les tropes pontificies i Carlo, secretari d'Estat de Pius IV. PINO, 2006, I, ep. XXV, 244-246.

altres recursos, demanava la intercessió de Carlo davant el seu comú oncle Federico¹⁵⁰⁸ per obtenir la concessió del govern de dues galeres, una o mitja i si això no era possible, el govern d'alguns castells¹⁵⁰⁹. Desconeixem si va aconseguir el que suplicava, però la notícia de la seva mort el 1567 passava pràcticament desapercibuda en la carta que escrigué el seu germà Federico Ferrero a Carlo Borromeo¹⁵¹⁰.

Una actitud totalment diferent s'observa en Federico Ferrero, el segon dels germans. El to de les seves cartes és més humil i ple de reverència vers el seu cosí Borromeo. D'un natural més humanitari, sovint intervé per suplicar a favor de les necessitats dels seus servents o per recomanar alguna persona amb qui ha contret alguna obligació. Potser, per aquest caràcter més dòcil i servil, el cardenal-arquebisbe el premiava amb el marquesat de Romagnano el 1564¹⁵¹¹ on intervindria el famós Francesco Vimercato per efectuar les gestions necessàries per la donació davant el governador i el Senat de Milà¹⁵¹². Amb tot, la dependència del seu germà Guido era vital per la família. Durant l'estiu del 1567 es temia per la vida del cardenal de Vercelli, qui patia nombrosos dolors. Federico presa del pànic escrigué del seu puny i lletra una carta convulsa: "Se questo povero signore Mancha (Guido) non mi resta più nessun padre che la spensa che ho in Dio et in V. S. Illustrissima". Proposava una intervenció davant el Papa per la concessió d'un benefici sobre l'abadia de San Stefano de Vercelli a un parent seu amb qui compartiria la pensió per poder viure, assegurant que "non mi manchara il pane per Madama"¹⁵¹³, emergència que no fou necessària finalment.

Carlo era, a més del gran reformador catòlic, el cap i casal dels Borromeo i Ferrero. Una de les evidències més concloents fou el matrimoni de Dorotea Ferrero, fillola del

¹⁵⁰⁸ Federico Borromeo, germà de Maddalena i de Giberto, pare de sant Carlo. A la mort del germà de sant Carlo, l'oncle Federico heretà els béns de la família Borromeo-Visconti.

¹⁵⁰⁹ En la carta figura una petició feta dos mesos abans mitjançant la qual se l'havia concedit una companyia de 50 cavalls, la qual no havia pogut acceptar a causa de la manca dels diners que requeria el càrrec. També es conserva dins l'epistolari de sant Carlo, la carta que dirigí al seu oncle Federico Borromeo, en un to menys humil: BAM, *F 102 inf.* 269 i 270.

¹⁵¹⁰ BAM, *F 110 inf.* 250, f. 504r-505v. "Lettera di Federico Ferrero a Carlo Borromeo", Vercelli, 8-08-1567".

¹⁵¹¹ BAM, *F 36 inf.* 96, f. 211r-212v. "Lettera di Federico Ferrero a Carlo Borromeo. Torí, 8-06-1564."

¹⁵¹² BAM, *f 37 inf.* 71, f. 140rv, 143rv. Torí, 1-05-1566. Francesco Vimercato havia estat enviat pel duc de Savoia, Emanuel Filiberto, a recomanació del, per poc temps viu, cardenal Pietro Francesco Ferrero.; Francesco Vimercato (1512-1571) va ser un astrònom i filòsof, lector reial de Filosofia a Paris. Conegut pels seus comentaris als treballs d'Aristòtil sobre zoologia, es transferí a la cort de Savoia on desenvolupà el càrrec de professor i diplomàtic: GILBERT, 12 (1965), 188-217.

¹⁵¹³ BAM, *F 110 inf.* 250, f. 504r-505v. Federico reconeixia a la postdata que "V. Illustrissima pot veder nel termine che mi trobo in la manera che io scritto però lo perdoni a me e la mia mala sorte."

Cardenal, amb Giulio Buffalino¹⁵¹⁴. Maddalena insistia al seu nebot sobre la quantia dotal, superior als 3000 florins, a banda de l'almoïna papal¹⁵¹⁵. També recorregué a l'arquebisbe de Milà sor Maria Maddalena, qui necessitava ornaments per la capella del convent, petició que li va valdre la reprovació del seu germà Guido per haver abusat, sent una religiosa, dels vincles familiars¹⁵¹⁶.

15.3. Seguint les passes d'Isabel de Josa dins l'orme de Carlo Borromeo

El model de vídua noble, assenyada, de vida rigorosa i virtuosa que Carlo Borromeo pensava per la seva diòcesi en pro d'una reforma social femenina, el va trobar en la seva tia Maddalena. De fet, encaixava en la descripció que el seu amic, Agostino Valerio, feia sobre la vídua perfecta el 1575. Madama de Casalvolone, ja havia esdevingut un model cinc anys abans amb la publicació de *La Vedova* de Horacio Fusco Monfloreo da Rimini (1570) qui li dedicava un paràgraf:

Madalena Borromea moglie del nobilissimo Sebastiano Ferrerio uno de principali Signori del Piemonte, e gentil huomo della camera del Re di Francia di venti sei anni orbata di marito essendo di gratia singulare, ed ogni virtù dotata subito scacciò da se ogni pensiero d'altro congiungimento, e castamente vivendi tanto ad incaminar l'honorati figliuoli nella via della virtù si è affaticata che uno allà sublime dignità del cardinalato ad honor di questo Sacro Collegio ne ha condotto, l'altro con tanto valor al regimento della casa lasciato, e le figliuole nobilmente in matrimonio congiunte che conprudenza maggior oprar non s'hauria potuto, tanta fermezza hebbe in essa la sincera fede data nel primo matrimonio¹⁵¹⁷.

Pel Fusco, les qualitats exemplars de Maddalena eren la fidelitat al seu difunt espòs, la castedat i l'esforç dedicat als seus fills per tal que assolissin dignitats clericals i bona posició dins la societat. Es tractava d'una defensa de la viduïtat en detriment de les segones núpcies. El celibat en la vídua era molt més preuat si aquesta era jove de "gratia singolare ed ogni virtù dotata". La capacitat de domini sobre el seu cos i la seva pròpia natura femenina comportava l'assoliment d'un estat de perfecció espiritual. L'ideal expressat pel Fusco responia en part al de Joan Lluís Vives, qui defensava que la vídua

¹⁵¹⁴ Dorotea es quedà vídua el desembre del 1569: BAM, *P 4 inf.* 467. Contragué segones núpcies amb Ascanio Bobba, amb qui ja la trobem casada el 1573: BAM, *F 128 inf.* 98.

¹⁵¹⁵ BAM, *P 2 inf.* 212, f. 219r-v. "Lettera di N.D. a Maddalena Borromea. Milà, 23-7-1567."

¹⁵¹⁶ BAM, *F 65 inf.* 150 (3-2-1583); *Ibidem*, *F 159 inf.* 24 (10-5-1582).

¹⁵¹⁷ FUSCO MONFLOREO, 1570, f. 41v-42r.

exemplar era aquella que resumia totes les seves virtuts en defensa de la seva castedat. A la pràctica quotidiana, les segones núpcies eren objecte de crítica i de burla. Per exemple, a Itàlia es protagonitzaven les *mattinata* i a Espanya les *cencerradas*¹⁵¹⁸.

La rellevància de Madama de Casalvolone era notada pel seu gendre Ascanio Bobba. Comentava el descontent en el qual s'havia sumit la ciutat de Roma després de la marxa de la seva sogra. Les qualitats que reunia la seva persona i forma de vida ocupada en oracions i obres pietoses, constituïen l'exemple on la resta s'havia d'emmirallar¹⁵¹⁹. Tanmateix, el papa Gregori XIII reclamava la seva presència a Roma per l'any sant del 1574 perquè "l'esempio suo haveria mosso molti altri signore a venire et che non venendo quella molte donne restaranno di non venire" ¹⁵²⁰.

Amb una exemplaritat provada, Maddalena a partir de l'ascens del seu nebot al cardenat, adquirí un compromís amb ell per dos motius: l'afavoriment als Ferrero i el seu reconeixement com a cap del llinatge. La correspondència entre els diversos membres acredita que Maddalena estava sota l'obediència del cardenal per actuar en matèria de consol, educació, consell i acompanyament de les germanes de l'arquebisbe¹⁵²¹ o per intervenir en diverses obres caritatives. D'ell en rebia una assignació pecuniària en moments de dificultat, com s'aprecia en una missiva de Guido Ferrero: "mi inscrisci (Maddalena) che V.S. Illustrissima non m'habbia dato qualche cosa per poter la soccorrere in tanti suoi bisogni" ¹⁵²². El fill es justificava dient que la seva mare no tenia forma de viure a causa de l'extrema pobresa de les seves pròpies rendes, alhora que suplicava a Carlo que continués proveint Maddalena amb l'almoïna acostumada¹⁵²³.

Lluny de ser una vídua completament independent, també obeïa en segon terme els dictats del seu fill, el cardenal Guido i els del seu confessor. El 1574 a un requeriment per

¹⁵¹⁸ NAUSIA PIMOULIER, 9 (2006), 243-244.; Carlo Borromeo en un Concili Provincial decretava la prohibició del costum de presentar aquest tipus de protestes davant la casa d'un vidu que volia contreure un segon matrimoni: PAGLIUGH, *Op. cit.*, p. 10.

¹⁵¹⁹ BAM, F. 128 inf. 98, f. 200r-v, 205r-v. "Lettera di Ascanio Bobba a Cardinal Borromeo. Torí, 16-10-1573." Ascanio Bobba estava casat amb Dorotea Ferrero, filla de Maddalena.

¹⁵²⁰ BAM, F 131 inf. 132, f. 268r-v. "Lettera di Cesare Spetiano a N.D., Roma, 28-08-1574." Veg. doc 23.

¹⁵²¹ Maddalena acompanyava les germanes de Carlo Borromeo en els seus trasllats a Roma, per visitar el Papa, pels seus casaments o en moments difícils com la mort d'algun fill o familiar. Són nombroses les cartes que registren les circumstàncies en les quals intervenia Maddalena.

¹⁵²² BAM, F 75 inf. 263, f. 557r-558v. "Lettera di Guido Cardinale di Vercello a Monsignor il Cardinal Borromeo. Roma, 24-05-1566."

¹⁵²³ "poi sa che non vi è il modo di vivere per l'estrema povertà di mio fitto et li gran debiti miei però la supplica a volirsi continuare l'elemosina che li ha fatto insino hora": BAM, F 75 inf. 70, f. 144v. "Lettera di G. Cardinale di Vercelli a Borromeo. Roma, 25-01-1567."

acompanyar Costanza Colonna¹⁵²⁴ a Roma escrivia a Carlo Borromeo: “Io li risposto che era sotto l’obediencia di V.S. Illustrissima e del mio confessatore”¹⁵²⁵. En nombroses ocasions la voluntat de Maddalena es veia dividida entre dues fortes fidelitats: la de l’arquebisbe i la dels seus fills:

Il cardinale mio figliolo come ebbe renunciati il suo vescovato me scrisse che voleva che ritornase a Roma per che desiderava di stavesi aprese di se. Io li resposte che me contentava de far quello li piaceva però che fuso anco di piacere ai mei signori Borromei [...] Io me contentaria a stare in qua a serviré tutti là dove mi faso comandato e maximo dove lei comandasi però [...] non me sento si gagliarda di animo di resolverme da per me dubitandome che li mei figlioli diceseno ch’anno bisogno di me e che voglio servire altri; per me voglio servir tutti ma non che posa¹⁵²⁶.

A banda de la vocació de servei a la família, també corroborem importants contribucions a l’esfera caritativa. Guido Ferrero reconeixia que li era molt útil en les bones obres que es feien a la ciutat de Vercelli, “nelli quali mi serà di grandissimo aiuto”¹⁵²⁷. Maddalena, però, tot i la seva disposició al servei dels grans homes de la família, revela un caràcter ferm i una voluntat pròpia que s’evidencia en l’*Epistolario de S. Carlo*. Involucrada en el govern de la Casa de les convertides de Torí, l’any 1574 es va negar a acudir a Roma per celebrar l’any Sant, circumstància que va motivar la posada en marxa de tota una sèrie de maniobres de persuasió amb la intervenció de Gregori XIII i la col·laboració de Carlo Borromeo¹⁵²⁸. En altres ocasions, Maddalena aprofitava l’alliberament de compromisos per treballar a favor de diversos col·lectius de dones:

Les òrfenes de Piacenza

Tot i que Maddalena no figura com a directa fundadora de la Casa de les òrfenes de Piacenza, col·laborà a la seva erecció juntament amb altres nobles de la ciutat. Segons la crònica del prevere Corvi, el 6 de setembre del 1574 la comtessa Eleonora Scotti d’Azagano i Maddalena, vídua dels Ferrero, anaven per la ciutat cercant almoïna per ajudar a la manutenció de les pobres òrfenes. Gràcies a elles i al cardenal i altres nobles,

¹⁵²⁴ Filla de Marcantonio II Colonna i neta de Giovana d’Aragona, es va casar el 1568 amb Francesco Sforza di Caravaggio.

¹⁵²⁵ BAM, F 131 inf. 89, f. 172r-v, 175r-v. “Lettera di Maddalena Borromea a Borromeo. Milà, 27-07-1574.” Costanza Colonna era cunyada d’Anna, germanastra de Carlo Borromeo.

¹⁵²⁶ BAM, F 125 inf. 235, f. 484r-485v. “Lettera di Madalena Borromea a Cardinale Borromeo. Torí, 27-12-1572.” Veg. doc. 21.

¹⁵²⁷ BAM, F 97 inf., 274, f. 536r-v, 545r-v. “Lettera di G. Car. di Vercelli a Cardinal Borromeo. Vercelli, 8-02-1572.” Veg. doc. 20.

¹⁵²⁸ BAM, F 131 inf. 132, f. 269r-v. “Lettera di Cesare Spetiano a N. D., Roma, 28-08-1574.” Veg. doc. 23.

van poder emplaçar-les a una casa. Posteriorment, la institució fou dotada amb unes constitucions recopilades pel bisbe Zandemaria.

Normalment, el fet d'abandonar una vida de comoditat i riquesa segons la paràbola de sant Mateu¹⁵²⁹ ha merescut elogis, però poques vegades els relats descriuen allò que un sector de la societat opinava sobre la mendicitat exercida per les vídues nobles. L'autor, en aquest cas, explica com elles havien d'afrontar “forse insulti per aiutar e sostenere le povere putte orfane”¹⁵³⁰. El fet, no pot menys que recordar el que Jeroni Pujades interpretava a propòsit d'Isabel de Josa quan demanava almoïna per la ciutat de Barcelona¹⁵³¹.

La Compagnia di Vergini de Savona

El 1577, amb motiu de l'elecció de Cesare Ferrero com a bisbe de Savona, Maddalena i Guido, tia i cosí del prelat, residiren durant uns mesos a la ciutat. L'estada figura registrada en la memòria històrica de Savona pel fet d'haver intervingut en la fundació d'una “compagnia de vergini” dedicades a l'ensenyament de la doctrina cristiana per noies pobres. Aquesta congregació es va fundar sota l'advocació de santa Úrsula, en clara correspondència amb una de les accions de reforma social que s'iniciaren a Milà i s'expandiren per les diòcesi veïnes sota les jurisdiccions de bisbes que mantenien estrets vincles d'afinitat o, com en aquest cas, de parentiu amb el sant milanès qui dotà la companyia d'ursulines amb la regla i forma de vida de la comunitat¹⁵³².

Les Convertides de Torí

Maddalena residia usualment a Torí on s'havia instal·lat la cort del duc Emanuel Filiberto. Era una ciutat que després de l'ocupació francesa requeria de nombroses reformes en el camp social i en l'assistencial. En ella confluïren la formació de confraries com la del *Gesù* juntament amb la presència dels jesuïtes. En aquest ambient es desenvolupà

¹⁵²⁹ Mt. 19: 21. “El jove ric”

¹⁵³⁰ MOLINARI, 1957, p. 257.

¹⁵³¹ PUJADES, 1831, Lib. XIV, cap. VIII. Com ja ha estat tractat anteriorment, estimem que el motiu de la marxa d'Isabel fou el seu fill Guillem i la pressió dels seus enemics sobre ella.

¹⁵³² MONTI, 1697, 199; SEMERIA, 1843, II, 235.

l'activitat fundacional de Maddalena, coneguda com la *Strazona* per la seva vestimenta parca i pobre¹⁵³³.

Vers el març del 1573 Maddalena demanava la intercessió del seu nebot per a la consolidació d'una casa de convertides a Torí, on requeria que també participés el seu pare espiritual, el jesuïta Agostino del col·legi de Brera. Tanmateix, degut als altres encàrrecs que havia d'atendre, suplicava que enviés una dona que la pogués substituir¹⁵³⁴. La casa de recollides estava situada provisionalment a la parròquia de San Martiniano. A l'acta d'una de les visites realitzades a les convertides s'informava que la Casa era mantinguda, en part per la fundadora, i en part per la capta d'almoïna per les portes de la ciutat. El govern del lloc requeïa en Maddalena i en altres nobles matrones de Torí, les quals inculcaven a les seves habitants un estil de vida similar al dels convents destacant la pràctica de la comunió freqüent¹⁵³⁵. Per les al·lusions trobades en les cartes, la institució rebé influències jesuïtes i de Carlo Borromeo, encara que no podem menystenir l'experiència prèvia de Maddalena amb Isabel de Josa i les seves fundacions.

Foren nombroses les ocasions on es requerí la participació de Carlo Borromeo. L'arquebisbe de Torí li demanava ajuda per trobar persones adequades pel govern de les convertides les quals, com en altres ocasions, eren transferides de les institucions de Milà:

Havendo con la gratia di Dio, et co'l mezzo di alcuni devoti Gentilhuomino, et Gentildonne et massimi di Madama di Casalvalone dato principio in questa Città as un Monastero di donne convertite, le quali alla giornata si spera saranno di non poco servizio a sua Divina Maestà et di edificatione al popole; et no vi essendo, che li sapia governare, et reggere con quella prudenza, et disterrita che si converrebe; poi che altre non sappiamo ove ricorrere, habbiamo pensato di supplicare V.S. Illustrissima che si degni haver parte etiandio in questa Santa opera, con mandarci due di quelle Reverende Madri che siano in cio pratiche, per un poco di tempo, mentre se ne incammineranno alcune di queste¹⁵³⁶.

Per indicació de Maddalena, Cesare Nuzzi¹⁵³⁷, demanava per l'administració de la nova institució torinesa un dels principals diputats de les convertides de Milà i el trasllat durant un any de sor Daniella qui rellevaria algunes de les dones que no eren adequades pel

¹⁵³³ GIULIANI, 2017, 173.

¹⁵³⁴ BAM, *F 126 inf.* 144, f. 286r-v, 301r-v. "Lettera di Maddalena Borromea a Cardinale. Torí, 27-03-1573." Veg. doc. 22.

¹⁵³⁵ Visita del bisbe de Sarcina, Angelo Peruzzi, 1584. VAUDAGNOTTI, 8 (1928), 488.; En l'epistolari de Carlo Borromeo hi ha notícia de la presència de Giovanni Maria Massa com a visitador de les convertides de Torí el març del 1583: BAM, *F 69 inf.* 90.

¹⁵³⁶ BAM, *F 90 inf.* 2, f. 2r-v, 9r-v. "Lettera di Hier. [Gerolamo della Rovere] Arcivescovo di Turino a Borromeo. Torí, 28-04-1574."

¹⁵³⁷ Cesare Nuzzi de Fossombrone era doctor en ambdós drets i vicari general del bisbe Guidiccioni de Lucca.

càrrec¹⁵³⁸. Una vegada enllestida l'administració, la direcció de la Casa i la construcció d'una petita església per les Convertides, Maddalena esperava que els jesuïtes acudissin algun cop a predicar¹⁵³⁹. Tot i que coneixem la reticència amb la qual els pares de la Companyia de Jesús acceptaven aquest tipus d'encàrrecs, sembla que en aquest cas, no ho van poder rebutjar ja que hi ha constància a les *Annue litterae* de la seva direcció espiritual vers les convertides¹⁵⁴⁰. L'obediència de Madama vers Carlo Borromeo va ser recompensada de diverses maneres, com per exemple amb l'obtenció del Papa d'un benefici important:

Ho (Carlo Borromeo) fatto l'ufficio con Nostro Signore per conto dell'unione, che V.S. Illustrissima desidera che habbia affetto per sussidio di quel luogo pio delle convertite da Torino, et per consolatione di Madama sua Madre che ha metta et abbracciata quelle opera con tanto pontiozo, et carità cristiana¹⁵⁴¹.

Desconeixem la data de la mort de Maddalena, però de la bona relació que ella mantingué amb els jesuïtes de Torí consta, segons l'escrit del jesuïta Leonardo Magnano, que rebé l'honor de ser sepultada a l'església dels Sants Màrtirs:

[...] santa donna, qual se stessa si chiamava signora Strazona, poiche di stracci vestiva e donava ogni cosa ai poveri, è sepolta avanti l'alta grande di chiesa nostra¹⁵⁴².

¹⁵³⁸ BAM, *F 130 inf.* 97, f. 200r-v, 204r-v. "Lettera di Cesare Nuttio a Borromeo. Milà, 10-05-1574"; *Ibidem.* *F 130 inf.* 199, f. 419r-420. Milà, 20-07-1574.

¹⁵³⁹ "desiderando che queste madri siano spesso pasciute di cibo spiritual prego V.S. Illustrissima che per amor d'Iddio sia servita di dar officio con cotesti Reverendi padri del Giesù che servirano qui alli suore": BAM, *F 146 inf.* 99, f. 217r-v, 232r-v. "Lettera di Maddalena Borr.a a Cardinale s.ta Prassede Arcivesc.o di Milano. Torí, 9-05-1579."

¹⁵⁴⁰ GIULIANI, *Op. cit.*, p. 174.

¹⁵⁴¹ BAM, *F 63 inf.* 217, f. 299r. "Lettera di N. D. a Cardinale di Vercelli. Villa Tuscolana, 24-11-1582." Es tractava de l'annexió del benefici de la capella de San Colombano del lloc de Luciadio a la diòcesi d'Ivrea: BAM, *F 69 inf.* 32, f. 23r-v, 26r-v. "Lettera di Maddalena Borromea a Cardinale di S. Prassede. Torino, 1-01-1583."

¹⁵⁴² Citat a: GIULIANI, *Op. cit.*, p. 174. Segons el testimoni de Magnano, Maddalena donà a aquesta església un quadre de sant Bernat que havia estat del seu nebot Carlo Borromeo.

Isabel i la posteritat

16.1. La (des)configuració d'Isabel de Josa en tres exemples

A causa dels diversos noms sota els quals va aparèixer Isabel de Josa en els catàlegs de dones sàvies, virtuoses i excepcionals que es prodigaren durant d'època moderna en el marc de la controvèrsia de la querella de les dones, els reduïts fets biogràfics quedaren fragmentats sota els cognoms *Ioensis, Josa, Giogia, Joya, Losa, Ragona, Aragona, Rosera, Rosales, Còrdova* i altres variants. Aquest fet constituí un dels motius que repercutiren en la identificació concreta de la figura històrica, alhora que dotava al personatge de gran versatilitat. L'estudi historiogràfic d'aquesta figura ha permès detectar algunes de les causes que provocaren l'aparició de les noves identitats d'Isabel, així com els diversos registres emprats en funció dels ideals a defensar pels autors.

16.1.1. Milà, segle XVII. Una apropiació d'identitat

El 1592 es publicava a Venècia l'obra de Cristóbal Acosta titulada *Tratado en loor de las mugeres*¹⁵⁴³ on per primer cop apareixia Isabel amb el cognom *Rosales* fruit de la traducció del *Rosera* sota el qual Guillem Postel, per error o com a simbolisme dins el seu pensament teològic, assignava a Isabel de Josa el 1553¹⁵⁴⁴. Aquesta obra constituí una

¹⁵⁴³ ACOSTA, 1952, 97v.

¹⁵⁴⁴ POSTEL, 1553, 21-22; Sobre l'error o expressa motivació de Postel: SÁEZ GARCÍA. “La historiografía de Isabel de Josa (1490-1564): entre España e Italia.” Comunicació presentada a la XIV Reunión Científica de la Fundación Española de Historia Moderna (Saragossa, juny 2016), Institución Fernando el Católico: Zaragoza, en procés editorial; DUBOIS, 4. 2 (1968), 171-207.

de les fonts d'on emanaren multitud de registres, entre els quals trobem a l'Isabel *Rosere* de Jean de Marconville (Paris,1564)¹⁵⁴⁵ com a directe precedent de la cita d'Acosta¹⁵⁴⁶. Posteriorment, altres autors com Agustín de Rojas Villadrando a *El viaje entretenido* (Madrid, 1603)¹⁵⁴⁷; Pedro Pablo de Ribera a *Le glorie immortal de'trionfi, et heroiche impresa d'ottocento quarantacinque donne*, (Venècia,1609); Cristofano Bronzino, (Florència, 1622)¹⁵⁴⁸ i La *Bibliotheca Hispana* de Nicolás Antonio (Roma, 1672)¹⁵⁴⁹ donaren cos definitiu a la figura d'Isabel de Rosales, cognom coincident amb el de la família Rosales Ordoño¹⁵⁵⁰ originaria de Burgos, una branca de la qual s'instal·là a Milà el 1536¹⁵⁵¹. Els Rosales de Milà havien patit un greu episodi de descrèdit arran de la presa de la plaça forta de Cassano el 1658 per les tropes franceses durant la qual Mateo de Rosales, ben situat a les institucions governatives milaneses i responsable de la seva defensa, fou acusat de traïció i empresonat al castell de Pavia. La seva exoneració no arribaria fins el 1663 quan l'opinió pública ciutadana, contrària al govern espanyol, havia fet circular per carrers i tavernes el vers “Ramus inaseret sic Rosa sicca cadet”¹⁵⁵². Possiblement, la ignomínia pública fou la que precipità al fill més gran de Mateo a batre's en un duel on trobà la mort. Com a conseqüència, l'interès dels Rosales per legitimar la seva posició dins els elevats cercles del patriciat milanès i reforçar la fidelitat vers el rei Carles II, conduïren un altre fill de Mateo, Baltasar de Rosales (1636-1712), a iniciar una campanya d'adquisició de poder i de projecció pública. En aquest context, Baltasar va desenvolupar una preocupació per la història dels seus ancestres i una recerca genealògica, emprant les seves influències i contactes per elaborar les glorioses gestes del llinatge Rosales. Del 1670 consten diverses sol·licituds per l'ingrés a l'orde militar de Santiago d'alguns membres de la família on es dona fe de la seva noble ascendència, lloc

¹⁵⁴⁵ La connexió entre els dos autors és clara. Marconville, a la seva obra cita en diverses ocasions Postel a qui havia sentit predicar a Paris. De fet, a través de Marconville, la profecia teològica de la “Restitució” de Postel va ser portada més àmpliament al context de la querella de les dones: PETRY, 2004, 131-150.

¹⁵⁴⁶ MARCONVILLE, 1586, 60-61. L'autor dins una visió edificadora utilitza el mètode retòric de la contraposició d'arguments a favor i en contra de les dones. Aquest joc literari va ser utilitzat per Acosta qui fa servir el recurs per contestar dues cartes a ell dirigides: la d' “un mordaç enemic” de les dones i la “de una dama en nombre de todas las mugeres”.

¹⁵⁴⁷ ROJAS VILLADRANDO, 1603, Libro II, “Ríos Ramírez, Solano, Rojas.”

¹⁵⁴⁸ BRONZINO, 1622, II, 28.

¹⁵⁴⁹ ANTONIO, 1672, II, 34. *Elisabetha Joensis* i *Elisabetha Rosales* figuren de forma consecutiva en la mateixa pàgina.

¹⁵⁵⁰ Ordoño no sempre hi consta. Pot aparèixer anteposat o posposat al cognom *de Rosales*. Aquí l'utilitzarem quan sigui necessari diferenciar entre Isabel de Josa sota el cognom Rosales i Isabel de Rosales, família dels Ordoño Rosales de Milà.

¹⁵⁵¹ Sobre els eixos de poder al voltant de la família Rosales i la seva peculiar identitat, remetem a ÁLVAREZ-OSORIO; GARCÍA GARCÍA, 2004, 597-649; SIGNOROTTO, 2006, 216-218.

¹⁵⁵² “Un *Ram* es marceix mentre una *Rosa* seca cau”. El vers al·ludeix també a un altre acusat, al senador Ramos qui va morir a la presó: LETI, 1682, s. p.

d'origen, bones costums i neteja de sang¹⁵⁵³. Posteriorment, el 1682 dirigia una carta al jesuïta Pedro Abarca¹⁵⁵⁴, amb qui havia coincidit durant el seu rectorat a la Universitat de Salamanca el curs 1656/57¹⁵⁵⁵, per a què revisés l'obra que el frare benedictí Francisco Sota havia tret a la llum el 1681. En efecte, la *Chronica sobre los príncipes de Cantabria*, destinada a elaborar la memòria històrica d'Astúries¹⁵⁵⁶, dedica molta més extensió al llinatge de Rosales que a altres, motiu pel qual l'autor es justificava davant el lector i admetia en un elogi a Baltasar de Rosales que:

Era este cavallero Don Baltasar de Rosales, hijo del Conde de Bayla [...] Fue electo Rector sin faltarle voto alguno de todas las Naciones de España. Tuvo conclusiones públicas en Cánones, Leyes, y Teología en espacio de dos horas con aplauso de sus relevantes Prendas. Favoreció mucho a los Vizcaínos, y con singularidad a los de la Montaña de Castilla la Vieja, como originario de ellas por lo qual he contribuido esta memoria a sus atenciones, y para que juntamente se entienda, que España ha dado Nobleza muy esclarecida a muchas Provincias forasteras, y remotas de sus Reynos¹⁵⁵⁷.

Aquestes paraules tancaven el que, decididament, era un acord entre fra Francisco i Baltasar de Rosales. L'evidència resta inclosa en la resposta que obtingué la súplica del benedictí adreçada a la Junta General del Principado de Asturias amb l'objectiu de recavar ajut econòmic per la impressió de la seva obra. Don Álvaro Navia, diputat per la ciutat d'Oviedo, proposava el 30 de maig del 1678 que la petició “se cometa a Madrid a quien vea lo que escribe, para que, al respecto de lo que fuere interessada esta provincia, corresponda en lo general como lo harán los particulares a quien tocara”¹⁵⁵⁸. Per l'extensió dedicada als Rosales, a Baltasar li degué “tocar”, i molt.

Solucionada la seva projecció pública a Espanya, iniciava a Milà des de la seva posició com a príncep de l'Accademia de'Faticcosi, una maniobra molt més ampul·losa¹⁵⁵⁹. El

¹⁵⁵³ RAH, Certificació genealògica de Gaspar de Rosales y de Egurra, 9/324, f. 8, 1636-1670; de Gaspar de Rosales y Facini, 9/324, f. 10, 1641-1670; de Mateo de Rosales y de Egurza, 9/324, f. 9, 1645-1670.

¹⁵⁵⁴ AUSA, *Papeles varios*, Ms. f. 478-480.

¹⁵⁵⁵ AUSA, *Libro de claustros*, 126.

¹⁵⁵⁶ Segons Ricardo García Cárcel, l'obra s'inscriu dins la reacció a les històries nacionalitzadores espanyoles de l'època de Felip II. La preocupació de l'Astúries del segle XVII pel basco cantabrisme i el nacionalisme castellà va potenciar la demanda d'una pròpia memòria històrica: GARCÍA CÁRCCEL, 2007, V, 48.

¹⁵⁵⁷ SOTA, 1681, 444. La justificació comença: “Esta disgresión es mayor de lo que pide un apuntamiento sobre esta casa de Rosales...”

¹⁵⁵⁸ SANZ FUENTES, 2007, V, 15.

¹⁵⁵⁹ Consta un panegíric laudatori dedicat a Baltasar de Rosales: SEMENZI, Giuseppe. *La rosa che parla dell'Illustrissimo signore don Baldassar de Rosales...Oda panagirica composta e dedicata da R. D. Giuseppe Semenzi nel solennissimo posseddo del Principato preso dal sudetto allí 28 di maggio 1618*. Milano: Ludovico Monza, 1678; També el secretari del Senat de Milà lloava al germà de Baltasar: BAM, Ms. D 8 suss. AIROLDI, Ippolito. *Epistola di dedica della raccolta seguente a Gaspar de Rosales*, 1 aprile 1666; Cesare RATTI dedicava al nebot de Baltasar, Gioseffo Casado de Rosales, la traducció del llibre de Francisco de Quevedo *Estratto de'sogni*, oportunitat que aprofitava per elogiar a “due magnanimi Eroï”,

director de l'Accademia, el teatí Gerolamo Meazza, incloïa a la seva obra *Extemporanea miscellanea*, cinc elogis a la família Rosales, entre ells un dedicat a Isabel de Rosales¹⁵⁶⁰:

Elogi de dona Isabel·la, la més il·lustre dels abats de Rosales

¡Quins mascles, els de la més noble família d'abats de Rosales! / Ho deduirem de la femella. / Ella és dona Isabel·la, deixeblla, no de la profana Bel·lona¹⁵⁶¹ romana, / ans de la més venerable Pal·les Atenea grega: / car transportà a Itàlia maneres d'or, venint de l'abundor de ferro de Cantàbria. / No us estranyeu que dels llavis rosats de la matrona de Rosales / s'hagués sentit al Laci romà l'oratòria sublim de Ciceró ressuscitada. / Ella arrossegà amb les cadenes hercúlies, ja no gà·liques, sinó hispàniques¹⁵⁶², / àdhuc els propis ànims immòbils de molts jueus. / L'apòstol Pau prohibí la predicació a les dones / amb aquella ordre: "*callin les dones dins l'església*". / A la nostra dona, el Summe Pontífex Pau III / no li ho prohibí, fins i tot a Roma: / "*Allò que, potser, s'imposà a les dones, no sigui llei per a les heroïnes*" / Isabel·la va saber combinar les roses amb la sal, / l'eloqüència amb la prudència. / L'erudició, la feia grata amb la seva gràcia. / A l'antigor, una dona es convertí en sal / per assaonar la saviesa dels mortals. / Però, ara, en metamorfosi més galdosa, / la sal es converteix en amazona. / I, així, oh meravella!, d'una dona s'originà la sal: /vet aquí la dona més excelsa nascuda de la sal¹⁵⁶³, / quin prodigi natural! / A aquesta rosa, princesa de les flors, / reina dels mestres, / no li faltaren espines, / amb les quals s'esperonés l'enginy baronívol. / I que, per tant, no s'avergonyeixin d'aprendre d'Isabel·la les virtuts, / Que els savis admiren, àdhuc entre els propis els herois¹⁵⁶⁴.

La coincidència del cognom assignat per error a Isabel en les fonts historiogràfiques, ocasionava la simbiosi identitària de dues persones, al mateix temps que proporcionava als Rosales una avantpassada il·lustre que afermava el prestigi de les dones del llinatge, per a les quals les hi eren reservats profitosos enllaços matrimonials.

Tot i que en les taules genealògiques d'aquesta família conservades a la *Colección Salazar y Castro* no figura cap dona anomenada Isabel de Rosales¹⁵⁶⁵, dos historiadors s'ocuparen de ressenyar a les seves respectives obres la procedència d'Isabel de Rosales (Ordoño). Giambattista de Burgo el 1689, curiosament, en la seva obra titulada *Hydraulica; o sia Trattato dell'acque mineralle*, consigna un centó de dones distribuïdes segons els autors que les citen, sense cap o escassa al·lusió biogràfica, a excepció de

Gaspar i Baltasar de Rosales. La dedicatòria porta la data del 9 d'octubre del 1671: MARINAVITI, 1671, s. p.

¹⁵⁶⁰ El simbolisme metafòric emprat a l'elogi ha estat estudiat amb detall a: SÁEZ GARCÍA. "La historiografia de Isabel de Josa...", *Op. cit.*, en procés d'edició.

¹⁵⁶¹ També assimilada a la cruel Cíbele asiàtica.

¹⁵⁶² Clara al·lusió de la fidelitat de la família Rosales a la monarquia hispànica.

¹⁵⁶³ Gràcia, enginy, encant.

¹⁵⁶⁴ El text és una bella traducció del llatí del senyor Avel·lí André i Gabián a qui agraeixo la seva generositat i esforç.; MEAZZA, 1690, 163-164. Els elogis a altres membres de la família: p. 136, 169, 204, 233.

¹⁵⁶⁵ RAH, "Diverses taules genealògiques de la família Rosales, veïna de Milà", Grupo D-34, 9/309, f. 214r; Grupo D-32, 9/307, f. 98r; Segons consta, els Rosales van emparentar amb els Salazar de Milà.

Donna Isabella Rosales amb la peculiaritat de separar el relat vital segons les fonts d'on extreu cada informació:

Donna Isabella Rosales, la quale leggeva in Cattedra la dottrina di Scoto, pubblicamente in grand' Auditorio, concorrendo molti Cardinali a sentirla, come cosa rara, e maravigliosa, così scrive Nicolao Anotonio nella *Biblioteca Spagnola* fol. 344.

Questa predico pubblicamente in pulpito, e convertì molti Giudei, e diede loro molte elemosine nel Pontificato di Paolo III come scrivono

Augustino di Roxas fol 49 *Viayes Entretenidos*.

P. Meazza, Teatino nel secundo Tomo delle sue *Poesie*.

Christoforo Acosta *de laudibus mulierum*, fol. 97.

P. Hilarione Acosta Francese nel libro delle *Dame Illustri*, fol. 728¹⁵⁶⁶.

Francesco Augustino della Chiesa.

Don Nicolao Antonio nella *Biblioteca Spagnola* Tomo Secondo fog. 244

Don Pietro Paolo di Riviera delle *donne Illustri*, fol. 309.

Morì in Napoli l'anno 1543. Lasciò herede il Cavaliere Benedetto de Rosales, Capitano di Cavalli, e Barone del Colonello suo nipote, che colà serviva all'Imperatore¹⁵⁶⁷.

Significativament, en l'últim fragment no cita la font, dada que indica que segurament la informació procedia directament de Baltasar de Rosales. Les fonts citades són les mateixes emprades per l'elogi de Gerolamo Meazza. Per altra banda, en algunes obres mencionades apareixen de forma consecutiva dos apuntaments. Per exemple, Hilarion de Coste té una primera entrada per a *Isabelle de Ioie ou de Roseres*, clara evidència que l'autor havia identificat les dues persones com una de sola. La segona entrada correspon a *Isabelle de Losa de Cordova*, on consta informació procedent de les fonts de Vercelli, a més del cognom que sempre fou llegit d'aquesta manera, mentre que el *Cordova* correspon a una mala transcripció de Cardona. La confirmació que l'apropiació dels fets de la Josa fou deliberada, la constatem en una altra font: la de Francesco Agostino della Chiesa, diaca de Saluzzo amb una capellania a Vercelli i protonotari apostòlic. Autor de dues obres on cita Isabel, *Corona Reale di Savoia* (1657) i *Theatro delle donne letterate* (1620), en la primera figura com *Losea di Cordova* (p. 108), mentre que en la segona, probablement, la consultada per de Burgo hi corresponen dues entrades: *Isabella di Giogia*, on es relaten els fets de les prèdiques a Barcelona, les de Roma i conversió de jueus i, tot seguit, *Isabella Losa da Cardona* amb la fundació del Collegio delle Orfane acompanyada de la transcripció del seu epitafi. En cap dels casos registra la *Rosales*.

¹⁵⁶⁶ COSTE, 1647, II, 728-729.

¹⁵⁶⁷ BURGO, 1689, 203-204.

Pel que fa al segon historiador, Giuliano Porta qui també parla de la *Ordoño*, en *Esemplari, e simolacri dignissimi delle virtù*, obra feta a mida dels Rosales, cita a *Elisabetta de Rosales* de forma compacta, afegint molt més èmfasi al llinatge:

Discasi per fine à gloria delle femine di questa fioritissima prosàpia, che Donna Elisabetta de Rosales Sorella del Barone Benedetto visse in Roma, predicò, e fù Lettrice di Teologia Scolastica, e Morale a la presenza di molti Prencipi, e Cardinali nel Pontificato di Paolo Terzo, e convertí diversi Eretici, & Ebrei, à quali dide grosse elemosine per attestati del Costa, Rivera, Roxas ed altro gravi Autori citati dal Padre Meazzi pag 202 nella miscellanea stampata in Milano dal Vigone¹⁵⁶⁸.

S'observa, com en tots tres casos, les fonts són comunes per la qual cosa degueren advertir que tant *Giogia*, com *Roseres* o *Rosales* corresponien a la mateixa persona. Respecte a la presència d'Isabel a Milà el segle anterior, constava ressenyada per Paolo Morigi¹⁵⁶⁹ com *Isabella di sangue Regale Ragonese* o per Carlo Torre¹⁵⁷⁰ com *Isabella Aragonese* descrivint en tots dos casos els fets corresponents a la casa de Santa Maria del Soccorso. Aquest problema historiogràfic de la dissociació de noms i de fonts, ha continuat fins els nostres dies. De fet, la guia *on-line* de l'Archivio di Stato di Milano, ofereix com a informació per al "Ricovero di Santa Maria del Soccorso, convertite"¹⁵⁷¹, una descripció on la fundadora continua sent denominada "Isabella d'Aragona, nobildonna milanese di origine spagnola", informació basada en l'obra del 1738 de l'historiador i sacerdot milanès, Serviliano Latuada¹⁵⁷² on tracta de la fundació de la Casa, malgrat que hem constatat que en la documentació del fons del monestir hi figura correctament el cognom Josa .

La invenció de la *virtut* femenina dels Rosales, es traslladà a l'àmbit de la iconologia. Gràcies a diverses obres, la majoria pertanyents a la literatura de viatges, ha estat possible identificar un quadre de la Biblioteca Ambrosiana d'autoria i representació desconeguda que actualment es guarda al dipòsit privat d'indicació històrico-crítica amb el nom de *Ritratto di dama* del segle XVII¹⁵⁷³. La primera notícia sobre el retrat data del 1695 quan

¹⁵⁶⁸ PORTA, 1693, 97. En l'obra parla en extens dels Rosales, p. 93, seg. i 282. En l'edició consultada, figuren anotats per una ploma anònima, comentaris que revelen l'animadversió vers el llinatge. Concretament, destaca que no s'escriu sobre l'episodi de la traïció de Mateo Rosales i qualifica algunes de les informacions com a falses. També, que les obres del pare Meazza van ser prohibides, cosa certa en una d'elles encara que no fou el cas d' *Extemporanea miscellanea*. El volum consultat procedeix de la Biblioteca Nazionale Centrale de Florència.

¹⁵⁶⁹ MORIGI, 1603, s. f.

¹⁵⁷⁰ TORRE, 1674, 301.

¹⁵⁷¹ ASM, Anagrafe degli archivi (guida on-line). "Ricovero di Santa Maria del Soccorso, convertite (1555-1786). Disponibile a <www.lombardiabeniculturali.it/archivi/soggetti-produttori/ente/MIDB00038A/>

¹⁵⁷² LATUADA, 1738, V, 413-417.

¹⁵⁷³ 620. *Ritratto di dama*, olio su tela; 146 x 117 cm, n. Inv. 489: COPPA; ROSSI; ROVETTA, 2007, III, 218-220. La descripció del retrat en el catàleg està firmada per la senyora Maria Consadori.

un anònim viatger anglès visitava l’Ambrosiana i publicava la seva descripció¹⁵⁷⁴. Altres testimonis reafirmen la ubicació del quadre dins la sala de manuscrits, a un lloc on no passava desapercebut per al visitant. L’anteriorment mencionat historiador, Serviliano Latuada, en el quart volum de la seva obra consignava la descripció que el prefecte de la Biblioteca, el doctor Gioseffo Antonio Saffi, havia enviat al rei Joan de Portugal ja que el projecte que Federico Borromeo inicià el 1618 *ad publicam utilitatem* havia esdevingut un model cultural per la resta d’Europa. En la descripció consta que el quadre d’Isabel de Rosales (Ordoño) estava situat al costat del de la sàvia doctorada a Pàdua, Lucrecia Piscopia, sobre la porta que donava pas al *giardinetto* i a la part superior de les dues finestres laterals¹⁵⁷⁵. Altres visitants, com Johan Georg Keyssler, el *Néstor* de la protohistòria alemanya, Aubin Louis Millin i Joachim Christoph Nemeitz, preceptor de joves nobles alemanys, van transcriure l’epigrama que figurava sota el retrat:

Fig. 8 *Ritratto di dama (620). Catàleg de la Pinacoteca Ambrosiana, T. III*

¹⁵⁷⁴ *Several Years Travels Through Portugal, Spain, Italy, Germany, Prussia, Sweden, Denmark and the United Provinces Performed by a Gentleman*, London, A. Roper, 1702, p. 87. L’any del 1695 és el que el viatger registra durant el seu sojorn a Milà.

¹⁵⁷⁵ LATUADA, 1738, IV, 111-112.

ISABELLA DE ROSALES / Ordonium Principum soboles, / scienciarum excellentia in Hispaniis florens, / Romae defensa Jo. Scoti doctrina, / admirantibus Optimatibus & Cardinalibus / ipsoque Paulo III. Pontifice / triumphantem in Virginis ingenio / tanti doctoris subtilitatem, / conversis ad fidem haereticis & Iudaeis / studio, pietate, / munificentia, / de religione ac lideris bene merita / effloruit Neapoli MDXLIII¹⁵⁷⁶.

Comprovem com el retrat, de factura llobarda, correspon a una dama vestida a la manera espanyola, de negre, però amb alguns ornaments que denoten posició i riquesa, com són les arracades de perles, l'adorn dels cabells i el collaret de tres voltes. La interpretació simbòlica el situa en concordança amb l'elogi de Jeroni Meazza en observar les cadenes que llueix en referència al ferro de Cantàbria i a les cadenes hercúlies hispàniques. De la imatge, cal destacar la representació de la rosa blanca situada sobre els llibres, element present a les armes de la família, així com les sanefes de la cadira amb roses brodades en or. Altres elements denoten la inclusió i apropiació de les qualitats d'Isabel de Josa com en el cas dels llibres on un d'ells porta al lloc inscrit *Doct.* possiblement, en referència a *Doctor Subtil.* La figura indica amb la mà esquerra un paràgraf del llibre que està llegint, mentre que amb la dreta assenyala la part inferior on estava situat l'epigrama el qual varia, respecte a la biografia d'Isabel de Josa en la procedència, data i lloc de la mort.

Sens dubte, Baltasar de Rosales focalitzà gran part del prestigi del llinatge en aquesta suposada avantpassada femenina. D'acord amb el retrat, encarregà la factura d'una medalla a Giuseppe Vismara, realitzada en bronze fos el 1693. La primera, representa una dona idèntica a la del quadre de l'Ambrosiana, on trobem la rosa present al vestit i al revers de la medalla acompanyada del lema *virtute perennis*¹⁵⁷⁷ que correspondria al familiar *virtus omnia vincit*:

Fig. 9 *Isabella Ordonia de Rosales*, núm. 999. *Catàleg Numismatiche Aste*, M. 42

¹⁵⁷⁶ KEYSSLER, 1760, I, 397-398; MILLIN, 1871, I, 209-210; NEMEITZ, 1726, 281.

¹⁵⁷⁷ Les imatges corresponen al catàleg de subhastes *Numismatiche Aste*, d'on s'han extret les imatges, encara que consta una fotografia en blanc i negre en llibre que escrigué un dels descendents de la família Ordoño Rosales amb la història del llinatge: ORDOÑO DE ROSALES, 1928, 31.

El retrat mencionat va ser a la Biblioteca Ambrosiana fins finals del segle XIX o principis del XX. Veneziani, autor de la *Guida della Biblioteca Ambrosiana* publicada el 1860¹⁵⁷⁸, registrava el quadre que posteriorment desapareix dels successius catàlegs editats. Possiblement, es retirés arran de la remodelació de la Biblioteca iniciada el 1905¹⁵⁷⁹. També s'ha de tenir en compte que durant la II Guerra Mundial la Biblioteca quedà greument afectada. Per aquestes possibles raons, el quadre quedà desvinculat de l'epigrama i, a falta d'altra identificació, caigué en l'anonimat¹⁵⁸⁰.

El 1777, en ocasió de la publicació de la *Laurea della Signora M. Pellegrina Amoretti* publicada a Pavia, s'inseria una dedicatòria de Giuseppantonio Menagliotti a la marquesa Maria de'Belcredi, pertanyent a la família dels marquesos de Rosales Ordoño on s'inclou una ressenya de la suposada avantpassada il·lustre¹⁵⁸¹.

En referència a l'autèntica Isabel Ordoño de Rosales, un dels descendents de la família, Ramiro, publicava el 1928 el llibre titulat *Le famiglie Ordoño de Rosales Cigalini della Torre di Rezzonico* basat en els documents conservats a l'arxiu familiar. Segons això, Isabel Ordoño de Rosales va arribar a Itàlia acompanyant el seu germà Benito per la campanya militar de Nàpols, entrant a Milà amb les tropes de Carles V. D'aquest Benito Ordoño de Rosales, enaltit pels historiadors suposadament "a sou" de Baltasar de Rosales, descendien tots els Ordoño Rosales de Milà. Altres dades aportades per Ramiro, informen que es van poder determinar les relacions de parentiu d'Isabel (Ordoño) dins el llinatge, gràcies a una herència que a la seva mort (Nàpols, 1543) va deixar al seu nebot Benito. L'autor transcriu un fragment del la còpia autèntica d'un instrument de procura amb data del 1609 efectuat pel notari Giovanni Antonio Barchialini de Milà, mitjançant el qual un dels descendents de Benito Ordoño, hereu d'Isabel, quedava autoritzat per a prendre possessió dels béns existents a Nàpols, però en canvi, no es fa referència a cap còpia del testament d'Isabel Ordoño¹⁵⁸². Crida l'atenció que el document de la procura no aparegui fotografiat al llibre com la resta de patents, nomenaments, declaracions i despatxos ja que, a part d'establir el parentiu, aporta poques precisions sobre la dona en qüestió. Aquesta

¹⁵⁷⁸ VENEZIANI, 1860, 3.

¹⁵⁷⁹ L'absència del retrat amb el títol Isabella de Rosales en l'inventari de la Pinacoteca Ambrosiana ha estat confirmada pel senyor Trifone Cellamaro, responsable dels manuscrits de la Veneranda Biblioteca Ambrosiana qui amablement va indicar l'existència d'un quadre titulat *Ritratto di dama* com a possible candidat.

¹⁵⁸⁰ Per exemple, el quadre que estava situat al costat, el de Lucrecia Piscopia va poder ser identificat gràcies a la inscripció del revers de la tela.

¹⁵⁸¹ *Laurea della Signora M. Pellegrina Amoretti cittadina d'Oneglia*, 1777, p. 7.

¹⁵⁸² ORDOÑO DE ROSALES, 1928, 42.

filiació apareix també representada en un enorme arbre genealògic, que a diferència del conservat en la Real Academia de la Historia, sí inclou Isabel Ordoño de Rosales. Per la resta, biografia les dades corresponents a Isabel de Josa, prenent com a autoritats les obres de Giuliano Porta i Giambattista de Burgo.

Les singularitats dels fets atribuïts a Isabel Ordoño de Rosales, romandrien, com apreciada memòria dins el llinatge, durant més de quatre generacions.

16.1.2. Vall d'Aosta¹⁵⁸³. Una sàtira del 1848

La Vall d'Aosta, punt de confluència dels corrents culturals francesos, suïssos i piemontesos, va experimentar a principis dels anys 40 del segle XIX una activitat de gran empenta literària tant en prosa com en poesia. A aquest floriment cultural contribuí l'aparició del primer diari regional *Feuille d'Annonces d'Aoste* el 1841 on set poetes i periodistes, els anomenats la *Pléiade valdôtaine*, publicaven les seves composicions i articles de temàtica política i cultural. El diari es convertí aviat en camp de batalla on dos membres del clergat valldostà s'enfrontaren. Félix Orsières (1803-1870)¹⁵⁸⁴, representant del catolicisme liberal, personificava l'oposició política i social a les antigues estructures de l'Estat, mentre que Léon Clément Gérard (1810-1876), advocava pel conservadorisme catòlic. Els articles d'Orsières s'emmarquen dins un programa reformista a nivell eclesiàstic i civil amb propostes innovadores per l'aplicació de millores morals, intel·lectuals i materials. En els seus escrits portava a col·lació tots els grans debats presents a Europa en aquell moment. Un dels elements claus en aquesta pretesa renovació era el foment de l'educació i instrucció femenina¹⁵⁸⁵. Els seus escrits, especialment els del 1847, foren objecte d'atac per part de Clément Gérard, produint un trencament definitiu entre les dues posicions. El progressisme d'Orsières, qui advocava per la tolerància de cultes i la llibertat de consciència, comportà la revisió de l'obra escrita i una condemna per idees herètiques.

¹⁵⁸³ Agreixo la gentilesa de la senyora Olga Chanoux, responsable del fondo Valdostano de la Biblioteca Regionale di Aosta per la seva col·laboració en fer-me a mans la bibliografia i els documents sobre Félix Orsières per elaborar aquest punt.

¹⁵⁸⁴ Encara que aquí tractem principalment les propostes d'Orsières en l'educació femenina, aquest clergue compta amb diversos estudis, entre els que destaquem: VICHI, 2009; COLLIARD, 36 (1959), 45-56.; Íd., 16 (1985), 252-259.

¹⁵⁸⁵ Orsières escrigué dues obres més sobre educació : *Essai sur l'éducation* (1853) i *Esquisse sur l'instruction des femmes* (1854): COLLIARD, Quart (2000), 242-245.

La sàtira V dedicada a Isabel de Josa sota els cognoms *Còrdova* (Cardona) i *Rosère*¹⁵⁸⁶, es basa en l'article *Sur l'instruction des femmes* que Félix Orsières havia publicat en *Feuilles d'Annonces d'Aosta* el 15 de desembre del 1847. És important tenir en compte els articles que el precedien i que culminaren amb un atac per part de Clément Gérard en forma de sàtira.

En les anteriors entregues, Orsières desenvolupava un programa educatiu femení. En ells, juntament amb les propostes, s'han de prendre en consideració els autors citats en els escrits per esperonar el moviment reformista social ja que alguns, en el seu moment, van ser objecte de grans controvèrsies socials i religioses. En l'article del 15 de novembre del 1847 escrivia sobre la influència de les dones en els costums socials, destacant la importància de l'educació de l'infant per la mare en els primers anys de vida, així com la seva repercussió en el desenvolupament psíquic i moral de l'home en la joventut. Recolzava el seus arguments citant Napoleó qui deia que “tout l'avenir d'un enfant est dans l'education de sa mère”¹⁵⁸⁷.

Una bona instrucció de la dona era de la màxima rellevància també per les filles, qui esdevindrien bones esposes i administradores de les seves llars. Establia les directrius bàsiques d'un programa d'estudis que havia de comprendre una instrucció religiosa, l'escriptura, la lectura, l'aritmètica i la costura. Bon coneixedor de la literatura, especialment francesa, Orsières cita el personatge de l'Arnolphe de Molière¹⁵⁸⁸ de la comèdia *L'École des femmes*, la qual havia donat lloc a una sèrie de debats coneguts com la *Querelle de l'École des femmes* on el personatge d'Agnès, ignorant sobre els afers del món a conseqüència d'haver estat educada a un convent, finalment es revela contra l'ordre establert. A l'article Orsières diferenciava, però, entre les filles de condició humil i les de classes elevades, per a les quals l'ensenyament havia d'estar d'acord amb la seva posició social, incloent-hi l'aprenentatge d'història; l'estudi de la mitologia, la literatura i la geografia; la física, botànica i geologia; la música, el dibuix i el brodat, afegint que Fénelon¹⁵⁸⁹ també proposava l'aprenentatge de llatí. Orsières tancava aquesta entrega

¹⁵⁸⁶ El cognom *Cordoue* com a resultat de la deficient transcripció de Cardona i *Rosère* com a conseqüència de les consultes derivades de l'obra de Guillem Postel.

¹⁵⁸⁷ De fet, per Napoleó la figura de la seva mare va ser fonamental durant la seva infantesa: ROBERTS, 2016, 28.

¹⁵⁸⁸ La cita inclosa per Orsières en boca d'Arnolphe: “C'est assez pour la femme, à vous en bien parler, de savoir prier Dieu, lire, coudre et filer”: BRA, *Fondo Valdostano, Feuille d'Annonces d'Aoste*, 15 de novembre del 1847, p. 4.

¹⁵⁸⁹ François Fénelon (1651-1715), teòleg, poeta i escriptor catòlic. Entrà en contacte amb el quietisme a través de Madame Guyon. La seva visió liberal sobre l'educació i la política, així com la seva concepció

sobre l'educació femenina amb una altra cita de Molière “De ses talents je veux qu'une femme se cache, / Et qu'elle ait du savoir sans vouloir qu'on le sache ”¹⁵⁹⁰. La modèstia era indispensable en l'educació de la dona, així com la instrucció ho era per a desterrar la ignorància i promoure la tolerància. Compartia amb Fénelon, tant els aspectes conservadors en matèria educativa com la introducció dels innovadors, els quals foren el centre d'atac dels seus opositors.

En la següent entrega, la del 30 de novembre¹⁵⁹¹, Orsières aprofundia en la mateixa línia iniciada en l'article anterior, ara introduint una cita de Morel de Vindé¹⁵⁹² *pair* de França. Els versets extrets de l'obra dedicada a l'educació de la infància, destaquen la necessitat d'evitar la vanaglòria, però entre línies, i prenent l'obra en conjunt, s'amaga l'intent conciliador entre la moral religiosa i la laica, indispensable per la regeneració de la civilització a través de l'educació i la reforma de l'ensenyament. Orsières admetia que amb aquestes proposicions anava en contra dels eclesiàstics els quals tenien la potestat sobre la docència. Provocativament afirmava: “Mais que m'importe leur improbation? Si la mesure que je propose présente un résultat utile ou quelque chance de succès?”¹⁵⁹³. Agosarat per les noves perspectives reformistes que s'obrien amb el nou papa Pius IX i el comunicat que el cardenal Gizzi havia emès 1846 sobre la instrucció dels joves¹⁵⁹⁴, Orsières feia seves les paraules de Nicolau Boileau, autor destacat per les seves sàtires¹⁵⁹⁵: “Un fat quelquefois ouvre un avis important”. Desafiava Léon Clément Gérard qui recolliria el guant i l'atacaria, precisament, amb el gènere satíric.

sobre la naturalesa mística de la pregària comportaren l'oposició de l'Església i de l'Estat. Va ser superior de les *Nouvelles Catholiques*, institució dedicada a la reeducació de les joves protestants convertides al catolicisme. Escrigué *Traité de l'éducation des filles* (1678), conservador en general, però amb la introducció de conceptes innovadors en l'educació femenina, criticant els mètodes coercitius de l'època: “François de Salignac de La Mothe-Fénelon”, *Encyclopaedia Britannica* (2013).

¹⁵⁹⁰ BRA, *Fondo Valdostano, Feuille d'Annonces*, 15-11-1847, p. 4.

¹⁵⁹¹ BRA, *Fondo Valdostano, Feuille d'Annonces d'Aoste*, 30 de novembre del 1547.

¹⁵⁹² *Ibidem.*, p. 2; Charles-Gilbert Terray Morel de Vindé (1759-1842) va escriure *La morale de l'enfance, ou collection de quatrains moraux*, 1790. Durant la Restauració, va ser nomenat par de França, formà part del Consell reial d'Agricultura i fou ministre de l'Interior. Partidari de la redistribució de terres per evitar la misèria, donà les seves propietats a la ciutat de La Celle-Saint-Cloud per crear institucions públiques com escoles, infermeria, etc. Orsières compartia amb Vindé la seva preocupació per la millora de l'agricultura.

¹⁵⁹³ BRA, *Fondo Valdostano, Feuille d'Annonces d'Aoste*, 30-11-1847, p. 3.

¹⁵⁹⁴ “Il Santo Padre desidera che oltre all'intervento dell'autorità vescovile nella parte specialmente che riguarda l'educazione civile e religiosa, si faccia uso dei lumi delle magistrature municipali e del consiglio provinciale”: Ídem.

¹⁵⁹⁵ Ídem; Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711), poeta i crític francès. Els seus escrits més rellevants foren les Sàtires.

Reincidint sobre tema, el 15 de desembre¹⁵⁹⁶, plantejava que l'educació de les dones revertiria en millores socials. En aquesta ocasió argumentava la seva proposta amb exemples de dones rellevants en els camps de la política, de les belles arts i de la literatura. Continuava amb les sàvies, en retòrica, lírica, medicina i llengües; destacava les dones franceses i les angleses, però dedicava vuit línies a Isabel, introduint-la (*Rosères* i *Cordoue*) d'aquesta manera: “Mais voici un phénomène qui no se renouvellera pas souvent”. Prosseguia amb els fets de les prèdiques, conversions i coneixement de llengües. Per la seva banda, Clément Gérard provocava Orsières amb l'escrit, inclòs a la mateixa publicació, titulat “Réponse d'un ami à son ami absent” dedicat al poeta Eugène Pignet¹⁵⁹⁷.

La reacció no es feu esperar. El 1848 es publicava el llibre titulat *Études critiques sur quelques articles de la Feuille d'Annonces d'Aoste*, on un tal César Glarey, pseudònim de Léon Clément Gérard, atacava amb 18 sàtires els articles d'Orsières apareguts en les *Feuille* des del 30 de setembre del 1847 al 15 de maig del 1848. El volum també incloïa un comunicat on expressava que davant els greus atemptats ocasionats per un dels redactors de les *Feuille* (Orsières), s'havia trobat “un venjador dins la crítica severa, però imparcial, de la sàtira”¹⁵⁹⁸. Recomanava que el lector tingués a mà els articles que eren parodiats en les sàtires, així com que prestés atenció als passatges subratllats, especialment incriminats¹⁵⁹⁹. Les sàtires IV, V i VI són les dedicades a l'educació femenina i en elles la crítica i la burla se centren, segons l'autor, en el caprici reformador d'Orsières, en la falta de humilitat que s'hauria d'aplicar a sí mateix quan cita Vindé, en la presumpció en anomenar Boileu i una llarga lletania que arriba gairebé a l'insult. Com era d'esperar, la sàtira cinquena on es mofa de la fortalesa de les dones, s'acarnissa amb l'atreviment d'Orsières en mencionar una dona predicadora:

Isabelle (Cordoue) était un grand génie ; / Son nom comme le mien brillait d'un vif éclat. / Pour prouver son savoir dans la Théologie, / Elle portait aussi l'anneau du Doctorat.

¹⁵⁹⁶ BRA, *Fondo Valdostano, Feuille d'Annonces d'Aoste*, 15-12-1847, p. 3-4

¹⁵⁹⁷ *Ibidem*, p. 2-3; Amb les seves crítiques al·ludia a l'article d'Orsières “Sur le progrès de l'instruction e Sur les voyages” (*Feuille*, 30 de setembre i 30 d'octubre del 1847); Pel desenvolupament de la polèmica a *Feuille*: POLI, 2002, 81.

¹⁵⁹⁸ “Il paraît juste que le bon goût, la modestie et l'urbanité qui reçoivent, depuis quelque temps, de si graves atteintes de la part d'un des Rédacteurs de la Feuille d'Annonces d'Aoste, trouvent un vengeur dans la critique sévère, mais impartiale, de la satire.”: GLARCY, César (pseud. Leon Clément Gérard), 1848. “Al lector”, s. p.

¹⁵⁹⁹ *Ídem*.

Isabelle (Rosère) excellait dans le prône. / Son sexe à ses discours entraînaît les pécheurs. / En dépit de *saint Paul, un jour à Barcelonne*, / Elle fit un sermon qui charma tous les cœurs.

Hélas ! Que n'ai-je pu l'entendre aussi moi-même ? / Mon cœur ne serait pas si froid pour le Seigneur. / *Je le dis hardiment* : les seuls sermons que j'aime, / Sont ceux qui sans détour vont tout droit à mon cœur.

Que ne puis-je aujourd'hui lire les *commentaires* / Qu'avec tant d'éloquence elles ont compilé. / En vain me dirait-on qu'ils sont imaginaires ; / *Jean Scot* pourrait revivre et nous les révéler.

Que n'ai-je pu la voir *se transportant à Rome*, / Et là, le cœur brûlant de la plus sainte ardeur, / *Convertissant les Juifs*, à l'instar d'un grand homme, A l'instar d'un Apôtre envoyé du Seigneur !

Si j'avais pu jouir de ce bonheur suprême, / J'aurais pour la vertu plus zèle et d'amour ; Ce jour pareil au jour de mon *second Baptême*, / Je l'aurais regardé comme le plus beau jour.

Allez donc, courez donc au sermon d'Isabelle ; / Du fond de son tombeau forcez-la de sortir. / A sa touchante voix si vous êtes rebelle, / Je ne sais quel mortel pourra vous convertir¹⁶⁰⁰.

La crítica es va centrar en el trencament del precepte de sant Pau, en la incredulitat sobre el seu doctorat, i sobre tot, en la fantasia que ella prediqués en no constar cap evidència dels seus sermons ni escrits. En la sàtira destaca la malícia amb què Clément utilitza el verb *entraîner* (incitar, entrenar o preparar) als pecadors pel fet de ser dona, posant al descobert la seva misogínia. Orsières en mencionar Isabel havia desfermat, a ulls de Clément, el monstre de l'apostolat femení a través de la prèdica pública: “A l'instar d'un Apôtre envoyé du Seigneur !”

Continuava amb la sàtira VI¹⁶⁰¹ recriminant Orsières el fet de no mencionar cap home, acusant-lo de haver caigut sota la perfídia femenina.

La rèplica d'Orsières aparegué l'any següent dins *Etrenne pour l'an 1849 des Études critiques*, on declarava que Clément Gérard havia assolit la justa reprovació de tots els lectors i dels superiors eclesiàstics. Amb el temps prosseguí la batalla en la qual prengueren part el bisbe i el vicari general recolzant Gérard, mentre que Pius IX aturava la proposta oberta als laics sobre educació. De fet, els escrits d'Orsières foren denunciats

¹⁶⁰⁰ GLARCY, 1848, 21-22.

¹⁶⁰¹ *Ibidem*, p. 23-27. Basada en la *Feuille d'Annonces*, 30-12-1847.

i portats a la Congregació de l'Índex, on foren condemnats per contenir idees herètiques el 1854¹⁶⁰².

Amb aquest episodi, s'evidenciava que la manca d'un estudi sobre Isabel de Josa, l'havia relegada a l'estat de figura llegendària.

16.1.3. Diodata Saluzzo, 1830: *Isabella Losa, novella dell'anno 1560*

Amb aquest títol sortia a la llum el 1830 una de les *novelle*¹⁶⁰³ de Diodata Saluzzo Roero (Torí 1775-1840). L'autora, primogènita de cinc germans i filla del comte Giuseppe Angelo Saluzzo de Montesignio, fundador de l'Accademia delle Scienze de Torí, i de la comtessa Geronima Caissotti di Casalgrasso, va gaudir d'una educació i d'un entorn intel·lectual privilegiats amb l'abat Tommaso Valperga de Caluso i Prospero Balbo com a mestres i consellers. Aquestes circumstàncies particulars la conduïren a l'èxit literari als vint-i-un anys. Elogiada com a poetessa pels grans escriptors de l'època com Cesarotti, Manzoni, Alfieri, Parini i Vincenzo Monti, entre altres, ha estat definida com la “*Saffo italiana*” per Ugo Foscolo o la “*Sibila Alpina*” per Benedetto Croce. La popularitat adquirida li va procurar l'admissió a diferents acadèmies com a la de Filosofia e Belle Lettere de Fossano (1797), la Società Arcadica dei Pastori della Dora (1801) o a l'Accademia delle Scienze de Torí (1802). El creixent reconeixement estigué acompanyat de diverses publicacions poètiques de les quals cal destacar la seva obra magna *Ipazia ovvero delle filosofie*, editada el 1827. La incursió en altres gèneres literaris la portaren a escriure tragèdies – *Erminia* i *Tullia* –; comèdies que ordenà cremar després de la seva mort i novel·les d'argument històric, a excepció de *Morte di Eva*, de tema bíblic.

Diodata es va casar el 1799 amb el comte Massimiliano Roero di Revello, de qui va enviudar el 1802. Decidí no tornar-se a casar per dedicar-se per complet a la seva producció escrita, mitjà que li permeté relacionar-se amb l'elit literària. Es conserva una nombrosa correspondència amb diferents col·laboradors i amics, que deixa entreveure aquells aspectes morals i socials reflectits en les seves obres. L'època històrica que li tocà

¹⁶⁰² Hem deixat al marge els aspectes polítics i religiosos que van intervenir en aquesta polèmica per poder centrar el tema sobre l'educació. Els pastors protestants van tenir una incidència més o menys important en aquest assumpte. Segons Giulio Poli existeix la sospita, encara que manquen proves, sobre la intervenció de la maçoneria: POLI, *Op. cit.*, p. 84

¹⁶⁰³ Existeix un debat sobre la definició de novel·la històrica o *romanzo* històric que en línies generals vindria determinat per l'extensió, sent la novel·la un relat quantitativament inferior al *romanzo*. Actualment no hi ha un acord sobre aquest punt: FERRER, 10 (2015), 484.

viure, a cavall entre l'ocupació francesa de Napoleó i la Restauració, constitueixen una de les claus per la lectura de la seva obra la qual, arrencant d'una base clàssica, s'encaminarà cap l'anunci del romanticisme, situant-se en un estadi intermedi que fou criticat tant pels partidaris del classicisme com del romanticisme. Aquesta manca de posicionament literari no treu mèrit a alguns aspectes innovadors presents en les seves narracions, un dels quals és la introducció de l'argument històric en les novel·les, aspecte que l'aproxima a Walter Scott, encara que la inclusió d'algunes ambientacions de tints gòtics moderats recorden l'obra d'Anne Radcliffe¹⁶⁰⁴.

El gust pel passat nacional comptava a Itàlia amb un clima favorable, que alguns autors reivindicaren, com Ugo Foscolo¹⁶⁰⁵, Cesare Balbo i Santorre de Santarosa¹⁶⁰⁶. Les narracions d'empremta històrica constituïen una via a mig camí entre la història i la poesia amb l'objectiu de defensar les tradicions piemonteses tenyides d'un clar component patriòtic.

La producció de Diodata en el camp de la novel·la històrica va estar animada per l'escriptor i polític Roberto d'Azeglio, a raó de l'èxit d'Alessandro Manzoni amb *I Promesi Sposi*, publicada el 1827 amb la finalitat de fer atractiva la "storia patria" al públic lector:

Tratti qualche altro soggetto di Storia patria, lo vada rifiorendo di versi qua e là, e si assicuri ce lo avremo come caro, gradito ricordo Suo, e che lo goderemo leggendolo tra noi. Codesto gli è un genere che piace a tutti, e a tutte, servendo di spasso al vecchio alunno d'Apollo, e di studio alla giovine dilettante che pizzata un pochino della letteratura¹⁶⁰⁷.

Amb l'ajuda de Manzoni, el 1830 es publicava a Milà *Novelle*, compendi de vuit novel·les curtes de temàtica històrica ambientades en època medieval a excepció de *Gaspara Stampa. Novella dell'anno 1554* i *Isabella Losa. Novella dell'anno 1560*¹⁶⁰⁸.

¹⁶⁰⁴ Anne Radcliffe (1764-1823) és l'autora més representativa de la novel·la gòtica anglesa caracteritzada per la seva habilitat en crear escenes de terror i de suspens amb un aura de sensibilitat romàntica. L'obra emblemàtica que la catapultà a la fama fou *The Mysteries of Udolpho* (1794), seguida de *The Italian* (1797): *Encyclopaedia Britannica*, (2017). L'editorial Valdemar ha publicat durant els darrers anys dins la sèrie Gòtica les obres de Radcliffe traduïdes al castellà. Radcliffe en *The Mysteries of Udolpho* intercala dins la narració versos, tal com ho fa Diodata amb *Isabella Losa*.

¹⁶⁰⁵ Segons les paraules d'Ugo Foscolo: "Io vi esorto alle Storie [...] nelle Storie tutta si espiega la nobilità dello stile, tutti gli affetti della virtù, tutto l'incanto della poesia, tutti i precetti della sapienza, tutti i progressi e i benemeriti dell'italiano sapere": *Cit.* NAY, 1989, 13; Per a les citacions referents al text de la novel·la hem seguit l'edició de Laura Nay.

¹⁶⁰⁶ Santarosa afirmava que el *romanzo* era un instrument per augmentar el nombre dels patriòtics: NAY, *Op. cit.*, p. 17.

¹⁶⁰⁷ Carta de Roberto D'Azeglio a Diodata Saluzzo, Paris, 29 gener 1826: TRIVERO, 15. 1 (1986), 43.

¹⁶⁰⁸ SALUZZO ROERO, 1830.

Per *Isabella Losa* l'autora va realitzar una recerca basada en fonts bibliogràfiques les quals consigna de forma general al començament de la novel·la. Per a tal efecte va mantenir correspondència amb l'historiador Gian Francesco Galeani Napione¹⁶⁰⁹ qui la va aconsellar i aclarir alguns dubtes sobre els costums i usos de l'època¹⁶¹⁰, mentre que Giuseppe Grassi¹⁶¹¹ la va assessorar en els aspectes concernents a l'ús del vocabulari¹⁶¹². El relat, tal com anuncia el seu títol, es centra cronològicament en el 1560. Concretament arrenca amb l'episodi de la guerra contra els valdesos¹⁶¹³ portada a terme pel duc de Savoia, Emanuel Filiberto, a la Vall d'Angrogna¹⁶¹⁴, una de les tres valls que conflueixen a Pinerolo. Aquest territori muntanyós, on es van desenvolupar les diverses persecucions contra els valdesos, és el desolat escenari d'on emergeix el personatge d'Isabella Losa qui recull la bandera ducal de Savoia de mans de l'abatut alferes Montiglio i on l'albigès Martino¹⁶¹⁵ es configura en el malvat del relat. Isabella, qui obeeix l'inusitat impuls d'empunyar destrament l'espasa contra els infidels al duc i a la verdadera religió, és una donzella òrfena que amaga un ocult amor per Emanuel Filiberto. Aquesta peculiar dona és objecte de l' enamorament d'un altre personatge, el comte Giorgio della Trinità, capità del duc qui reprova l'actitud de Isabella en l'ús de les armes i en l'evangelització als valdesos. Com a contrapunt a aquest personatge femení, apareix Eleonora Faletto, una poetessa, esposa i mare, a qui Emanuel Filiberto li atorga la tutela de la fantasiosa Isabella per tal que aprengui d'ella els sensats costums i virtuts durant el trajecte cap a la cort on resideix la duquessa Margarita situada, en aquell moment, a Rivoli. El canvi d'escenari, del castell de Polonghera, propietat del comte della Trinità, al de Rivoli, ofereix l'oportunitat de descriure l'ambient, costums, balls i vestits cortesans on diversos

¹⁶⁰⁹ Va escriure el tractat *Dell' uso e dei pregi della lingua italiana* (1791) molt influent a l'època sobre l'ús de la llengua italiana com a instrument de defensa contra França, invitant a la monarquia de la Casa de Savoia a utilitzar la llengua per restituir al Piemont la seva identitat italiana: BERGO, Orietta, "Galeani Napione di Cocconato, Gian Francesco", *DBI*, Vol. 51 (1998).

¹⁶¹⁰ La correspondència amb el comte Gian Francesco Galeani Napione referent a *Isabella Losa* va ser publicada en *Poesie Postume di Diodata Saluzzo*, 1843, p. 546, 547, 549.

¹⁶¹¹ També membre de l' *Accademia delle Scienze di Torino*, confeccionà un *Dizionario* on figuren els francesismes introduïts a la llengua amb la seva corresponent veu italiana: MARAZZINI, Claudio, "Grassi, Giuseppe", *Dizionario Bibliografico degli Italiani*, Vol. 58 (2002).

¹⁶¹² SALUZZO ROERO, 1843, p. 612-615. "Lettera IV, Giuseppe Grassi, 6 marzo 1828."

¹⁶¹³ La font utilitzada és l'obra del seu germà: SALUZZO, Alessandro. *Histoire militaire du Piémont*. Turin: Chez Pier Joseph Pic, 1818.

¹⁶¹⁴ Encara que a la novel·la no s'explicita, es tracta del dia 15 d'octubre del 1560, a Pradeltorno, on moriren el capità Luigi di Montiglio i Carlo Truchetto, senyor de Reclaretto, presents també a la novel·la. "Lettera di Carlo Costa della Trinità a Monsignor Giorgio Costa della Trinità", reproduïda a *Bolletino della Società di Studi Valdesi*, 110 (1961), p. 78.

¹⁶¹⁵ Detectem un ús erroni en la identificació religiosa de Martino com a albigès en comptes de valdès.

personatges fan acte de presència¹⁶¹⁶. Destaquen els femenins com Argentina Proba, mare de Lucrezia Proba, i la “d’intel·lecte ordinari però d’excelsa bellesa”, Beatrice Langosco¹⁶¹⁷, les quals no acullen de bon grat Isabella. Dues declaracions d’amor a la heroïna Isabella protagonitzen la part final de la història: la de Giorgio della Trinità¹⁶¹⁸ i la d’Emanuel Filiberto. Isabella no accepta cap dels dos, en el primer cas perquè no l’estima, i en el segon perquè la casta Isabella prefereix ingressar a un convent de clarisses a què Déu sigui testimoni de la seva infidelitat.

Aquest, a grans trets, és l’argument de la novel·la, que juntament amb la resta de la producció literària de Diodata va patir la indiferència dels estudiosos durant molt de temps fins que fou rescatada per Benedetto Croce el 1927¹⁶¹⁹. Nombrosos estudis literaris i congressos han analitzat l’obra que Croce qualificà d’inspiració política¹⁶²⁰.

Paola Trivero indica que *Novelle* s’ha de llegir com a document literari, un producte imperfecte, resultat d’un gènere que combina la imaginació amb la història¹⁶²¹, però el fet que els personatges existissin realment ens porta a qüestionar tant la intencionalitat de l’autora en escollir com a caràcter central Isabella Losa (*sic*), com la funció que la novel·la en conjunt té des de l’òptica històrica. En aquesta opinió ens reafirma la carta que adreçés Giuseppe Grassi a Diodata, la mateixa on lloava la novel·la *Isabella Losa* i suggeria alternatives que enriquissin o substituïssin alguns dels termes inclosos en la narració:

Questa novella Isabella Losa mi pare molto bene condotta, e ben terminata; è frequente di belle descrizioni, e sparsa di grave sentenze che cadono naturalmente, e senza lasciar travedere l’intenzione de l’autrice¹⁶²².

La novel·la, com ja indicava Roberto Azeglio, era un instrument per difondre l’amor a la pàtria — Piemont —, la fe en la casa de Savoia i la defensa dels valors tradicionals i catòlics. El paral·lelisme històric és clar: Emanuel Filiberto, identificat com el pare de la

¹⁶¹⁶ Les fonts per a les descripcions dels personatges i dels ambients utilitzades per Diodata són: MOLIGNANO, Tolomeo, *Libro de cavalleria, entitulado el Cavallero resplendor....*, Emprimido en Vercè, en la Empreuta de Su Alteza por el Pelippar, L’ano MDLXII, los X de Mayo; CAROSO, Fabritio., *Il ballarino*, Venetia, Francesco Ziletti, 1581.

¹⁶¹⁷ “figlia del gran cacelliere di Savoia: d’ingegno volgare, d’aspetto maraviglioso”: NAY, 1989, 153; Beatrice Langosco i l’intrigant Lucrezia Proba (p. 153) van ser amants a la vida real d’Emanuel Filiberto; Beatrice va ser cofundadora a Torí amb Antonia di Montafia de la Confraternita del S. Nome di Gesù : RAVIOLA, Alice, “Langosco, Beatrice”, *DBI*, Vol. 63 (2004).

¹⁶¹⁸ El Museum of Fine Arts of Boston alberga la litografia que Francesco Gonin (1808-1889) realitzà el 1836 per la novel·la *Isabella Losa* amb el títol “Giorgio Della Trinità offre la sua mano a Isabella Losa”. L’obra pertany a *The Calabi Collection of Early Lithographs made before 1848*, accession number 1995.306. Es tracta del mateix artista que va fer les litografies per *I Promesi Sposi* d’Alessandro Manzoni.

¹⁶¹⁹ CROCE, 25 (1927), 255-262.

¹⁶²⁰ Literalment “Musa política” fent referència al període de l’ocupació francesa del Piemont durant el qual Diodata no va publicar cap obra. *Ibidem*, p. 257.

¹⁶²¹ TRIVERO, 15. 1 (1986), 43.

¹⁶²² “Giuseppe Grassi, Lettera IV, 6 marzo 1828” a SALUZZO, 1843, 614-615.

pàtria, va aconseguir la restitució de gran part dels territoris que ocupaven els francesos; va orquestrar una sèrie de reformes a nivell legislatiu institucional i religiós; va impulsar l'ús de la llengua vulgar en comptes del llatí i va ser pioner a Europa en dotar el territori d'una milícia pròpia. El seu govern es despullà dels vestigis feudals per endinsar-se en els temps moderns amb visos absolutistes. Diodata, qui coneixia de primera mà l'ocupació francesa napoleònica, qui no va tenir una altra opció de protesta que la de silenciar la seva "musa política", visqué amb l'entrada de Vittorio Emanuel a Torí el 1814 i al 1821 amb Carlo Felice, el retorn dels qui considerava legítims senyors del Piemont. Significatives resulten també les fonts consultades per la recreació dels fets històrics i de la persona d'Emanuel Filiberto. Una d'elles es l'obra de Botero¹⁶²³, *Principi de Savoia*, on recull el que també escriu Giovanni Tonso, altra de les fonts utilitzades per Diodata¹⁶²⁴. Però més enllà del que totes dues aporten per proporcionar la descripció del duc de Savoia i els fets històrics, hem de contemplar els principis immersos en la *La ragion di stato* de Botero i que també podem trobar, de manera velada per la trama, en la novel·la *Isabella Losa*. La importància de la moral i de la religió com instruments de govern temperats per la virtut i la moderació de la justícia, apareixen clarament personificats en les actituds i fets assignats als personatges. Així, la virtut està representada per Emanuel Filiberto, encara que Isabella Losa compensa la falta de castedat del príncep en rebutjar la seva proposició il·lícita, disculpada per Diodata com a mal comú entre els sobirans¹⁶²⁵. La moderació sobre la que descansa la justícia, la trobem en el perdó que el duc atorga als valdesos¹⁶²⁶ per a evitar mals majors i guanyar la fidelitat del seu poble. La ferma lluita contra l'heretgia queda sacrificada en favor de la pau general i constreta dins un territori per al qual realitza ordenances que evitin la propagació de les idees i pràctiques protestants.

Amb referència a Isabella, recorregué a Marcello Alberti, qui havia publicat *Istoria delle donne Scienziate* el 1740¹⁶²⁷ qui a la vegada, extreu la informació de Francesco Agostino

¹⁶²³ Botero va resultar una figura hostil als partidaris del Risorgimento degut al seu conservadorisme. Existeix un cert paral·lelisme entre les èpoques viscudes per Botero i Diodata, testimonis de l'ocupació i dependència per part dels espanyols o dels francesos.

¹⁶²⁴ Giovanni TONSO, *Emmanuelis Philiberti Allobrogum ducis et Subalpinorum principis*, Augusta Taurinorum, Apud Io. Dominicum Tarinum, 1596. Va pertànyer a l'orde dels Umiliati. Implicat en la conjura contra Carlo Borromeo en 1569. Conseller d'Estat d'Emanuel Filiberto de qui va fer una biografia, traduí la refutació de l'heretgia calvinista de Francesco Panigarola, bisbe d'Asti i una vida d'Alfonso d'Avalos, marquès del Vasto. Personatge que va ser àmpliament conegut i a qui Juan de Verzosa va escriure una oda: Juan de VERZOSA, 2006, I, 327.

¹⁶²⁵ "che il giovane principi dotato d'ogni virtù, debole soltanto in ciò che riguardava gli affetti dell'anima, era piuttosto vinto dal malvagio essemplio dei potenti di quell'età, e dalle suggestione cortigianesche": NAY, 1989, 145.

¹⁶²⁶ Es tracta de la pau de Cavour.

¹⁶²⁷ ALBERTI, 1740, 54.

della Chiesa. Aquesta darrera font, informada per Alberti, és una mica més extensa i ajuda a establir la connexió d'Isabel de Josa amb Vercelli. Per la novel·la, Diodata respecta la línia que vertebrava els fets de la Josa: procedència noble, origen espanyol i predicació pública. Sobre aquesta base construeix el personatge fictici: una heroïna guerrera, fantasiosa i criatura estranya. Per contrarestar l'ímpetu del personatge d'Isabella, recorre a Eleonora Faletto, poetessa, a més de perfecta mare i esposa. A través d'elles, Diodata, transmet la dificultat de ser dona en la "maschile Repubblica delle lettere"¹⁶²⁸, com li escrivia la seva amiga Giuseppina Provana i com ella reconeixia més tard: "Je sens bien que les préjugés contre les femmes qui cultivent les belles lettres sont injustes" ¹⁶²⁹. Sobre Isabella efectua el judici de la experiència, ja sigui mitjançant Eleonora, Giorgio della Trinità o Emanuel Filiberto. Per aquest motiu, Isabella és recriminada per predicar "quasi con parole sacerdotali, fra i ministri Valdesi", fet pel qual era condemnada "quasi universalmente" ¹⁶³⁰. Sobre aquesta base, l'autora evoca el seu propi concepte sobre la glòria, que el personatge d'Eleonora transmet a Isabella:

Credi Isabella, credi a chi l'imparò dalla propria vita; la felicità non istà nella gloria: te misera se palpiteranno al tuo nome i soli nepoti. La fama che ricercasti finora non è quella che adornar può una fanciulla; e quand'anche potassi invaghirti di più tranquilla fama, nol vorrei. Ella non sorge sicura e non combattuta se non dalla tomba di chi la cercò¹⁶³¹.

Es tracta del mateix pensament que tres anys abans de la publicació de l'obra transmetia Diodata al seu amic Coroliano Malingri di Bagnolo:

[...] vivrò di una vita in cui tutti i momenti trascorrono perché debbono condurre allà morte, non per altra cagione: non ho neppure un nipote che sia erede della mia gloria. Rara dicono tutti gran bella gloria! Convien conchiudere ch'io sono una strana creatura¹⁶³².

Per Diodata, la glòria l'havia reportat la privació de gaudir dels autèntics afectes d'una mare de família, així com un temor a l'aïllament cultural¹⁶³³.

Un altre dels temes a destacar és el de l'educació i el de la defensa de la llengua italiana propugnada per Napione i Grassi. Especialment significatius són els passatges on Eleonora i el seu espòs Umberto, parlen dels efectes de l'educació:

[...]le dottrine ricevute fra un'accurata e severa educazione domestica ingentiliscono bensì il cuore ed i costumi, ma non ne scemano il vigore. [...] io ne sono maestro ai figli

¹⁶²⁸ ROMAGNANI, 1993, 19.

¹⁶²⁹ *Ibidem*.

¹⁶³⁰ NAY, 1989, 126-127.

¹⁶³¹ *Ibidem.*, p. 131-132.

¹⁶³² GUGLELMINETTI; TRIVERO, 1993, 170. "Carta de Diodata a Coroliano Malingri. Torí, 3 de novembre del 1827."

¹⁶³³ LAJOLO, 1993, 72.

[le arti cavalleresche], mentre tu insegni loro la lingua del Lazio, e la non men bella lingua dell'Arno¹⁶³⁴.

Rellevant també resulta la distinció entre soldats instruïts i la soldadesca, idea represa de Botero, qui afirmava que les lletres incidien en els soldats vers l'obtenció de la glòria mitjançant la prudència, mentre que pels soldats sense rang, la manca d'estudis els feia aptes per obeir¹⁶³⁵. Aquesta idea, es transvasa a la narració a través de l'al·lusió a la capacitat de comprensió per part dels soldats davant la guerrera Isabella, donat que només els de rang superior poden disculpar el fet que Isabella empunyi l'espasa:

Considerata con ossequio e stupore dalla parte educata dell'esercito, mentre se la deride l'altra parte de la soldatesca¹⁶³⁶.

Relacionat amb el tema de l'educació, la personalitat fantasiosa d'Isabella, producte de la instrucció rebuda d'una mare apassionada, l'ha portada a seguir les seves emocions augurant-li la infelicitat. Per aquest motiu, Eleonora s'encarregarà paradoxalment¹⁶³⁷ de la seva reeducació en “tutte le eccelse costumanze, tutte domestiche virtù”¹⁶³⁸.

Malgrat que els apropaments psicològics entre l'autora i els personatges sempre són controvertits, copsem un desdoblament de Diodata en les dues figures femenines. Isabella, representa la fantasia juvenil de l'escriptora, mentre que Eleonora és la maduresa i l'anhel d'allò que ella hagués pogut ser: mare i poeta. Per formular aquesta hipòtesi, cal prendre en consideració l'estudi de Rinaldina Russell on desvela la importància per Diodata de la dona aventurera, qui de jove havia competit per igualar els seus germans en la glòria de les armes. Al llarg de la narració el seu interès canvia de l'amazona a la poetessa, renunciant a la rivalitat amb els germans i l'adhesió al pare, els quals la dugueren a desitjar desenvolupar un rol masculí¹⁶³⁹.

En estret paral·lelisme amb Diodata la descripció psicològica d'Isabella ens informa que “Ella è una di quelle rare persone cresciute assai diverse da ogni vivente ne' tempi procellosi che seguono le civili discordie, e l'invasione de' populi stranieri”¹⁶⁴⁰. Descripció que es pot interpretar com una definició de sí mateixa.

¹⁶³⁴ NAY, 1989, 144.

¹⁶³⁵ BOTERO, 1589, 146-148.

¹⁶³⁶ *Ibidem*, p. 124.

¹⁶³⁷ Paradoxalment contrasta amb la realitat d'Isabel de Josa.

¹⁶³⁸ NAY, 1989, 123-24, 129.

¹⁶³⁹ RUSSELL, 1994, 382.

¹⁶⁴⁰ NAY, 1989, 124.

16.2. Els llocs de la memòria

16.2.1. Barcelona

Són escassos els llocs on es conserva alguna memòria de la vida d'Isabel de Josa, un d'ells és el convent de les mares dominiques de Sant Cugat, el que fou monestir de Nostra Senyora dels Àngels a Barcelona. Les raons d'aquesta pervivència provenen dels registres conservats pel traspàs del monestir de Santa Maria del Peu de la Creu a les monges de sant Domènec el 1562, així com de la professió de dues de les seves netes: Jerònima de Josa (sor Victòria) i Beatriu¹⁶⁴¹ qui esdevindria priora el 27 de maig del 1589¹⁶⁴². En les pàgines dels llibres de memòries redactades per alguna de les monges encarregades de l'arxiu, es prengué nota de la fundació d'un monestir de monges a Milà, en referència a Santa Maria del Soccorso, així com de la mort d'Isabel de Josa, sense que consti la data exacta i equivocant el lloc de Vercelli per el de Milà¹⁶⁴³. Malgrat la poca precisió en les informacions que segurament arribaven a través de la correspondència desapareguda entre Isabel i les seves netes, tres segles més tard, el 1898, quan la figura llegendària d'Isabel, havia velat la real, el prevere Vicens Maria Triadó escrivia a una venerable mare del convent dels Àngels:

Mi venerable Madre,

Por si acaso lo ha olvidado le recuerdo que el próximo día 19 \ de Marzo de 1898 / hará 336 años que se inauguró esta santa casa de los Angeles (1562) hicieronse luminarias y solemne procesión. Este convento fué continuación del que hasta entonces había sido instituido en las afueras del portal de S. Daniel, memorable por las predicaciones de aquella noble matrona, tan sabia como piadosa llamada Ysabel de Josa. Allí en aquel templo explicaba la divina palabra a los fieles a menudo y algunas veces subida al púlpito. También subió al púlpito de la catedral y en Roma convirtió a muchos judíos.

A ver qué día la Madre Mariana subirá a nuestro púlpito para convertir a nuestros incrédulos

Ora pro me

Vicente Mª Triadó P.¹⁶⁴⁴

¹⁶⁴¹ AMA, *Llibre vermell del convent de Nostra Señora dels Àngels*, f. 202r. Totes dues germanes professaren el 2 de juliol del 1561, com a monges coristes aportant com a entrada la casa del Peu de la Creu i 100 lliures. Beatriu tenia 17 anys i Jerònima 16. Prengueren el vel negre el 10 de maig del 1563: AMA, *Llibre de diverses coses*, f. 185r.

¹⁶⁴² *Ibidem.*, f. 232r.

¹⁶⁴³ AMA, *Memoria y Recopilació de especies varias sobre el Convent antich y del nou del Peu de la Creu*, f. 92r. Dada ignorada per tots aquells que varen intentar una recuperació històrica d'Isabel.

¹⁶⁴⁴ AMA, "Carta del prevere Vicens Maria Triadó a una venerable mare del convent dels Àngels de Barcelona", març 1858.

Sumida en la llegenda, mai li va arribar el moment d'una autèntica recuperació com a figura històrica. Promocionada com a dona insigne catalana durant la Renaixença, la mancança de base històrica la va excloure del Paranimf de la Universitat de Barcelona¹⁶⁴⁵, tot i que el 1891 optava dins una llista de possibles candidats (9) i candidates (4)¹⁶⁴⁶, per figurar en el nomenclàtor d'un nou carrer de Barcelona. Esporàdicament, sorgia mencionada en algun article reivindicatiu de la saviesa femenina catalana, de pràcticament nul·la rellevància a falta d'una biografia real. El 1917, l'escriptora Concha Espina¹⁶⁴⁷ signava un article dedicat a Barcelona titulat *Luces de Oriente*, ciutat on “Al resplandor del Renacimiento alzaron las sienes ceñidas con el lauro de Minerva aquellas damas insignes, Isabel Yosa, Juliana Morell, estrellas de primera magnitud de las glorias catalanas”¹⁶⁴⁸. Instal·lada en el parnàs, continuava com a icona exemplar femenina, un recurs per promocionar *La mujer nueva* de l'escriptora, periodista i professora Carmen Castro¹⁶⁴⁹, proposta que es produïa quinze anys després que el professor i historiador Ferran Soldevila inclogués dins el seu programa docent del curs d'Història de Catalunya (1944-1945)¹⁶⁵⁰ als Estudis Universitaris Catalans (EUC)¹⁶⁵¹, el tema de “Les dones en el moviment cultural català del segle XVI”. L'enfoc distava del tradicional, consistent en estructurar el contingut mitjançant línies temporals o per regnats, per situar com a vertebrador del tema, un personatge d'un valor relativament universal a través del qual “es veïés el ‘descabd ellament’ de la vida catalana de la seva època, o bé observant els punts de contacte o discrepància espirituals de la figura escollida amb la manera d'ésser de la Catalunya de llavors”¹⁶⁵². Les dones en qüestió eren: Anna de Cervató, Isabel de Josa i Juliana Morell. A continuació, el programa continuava amb el tema de “Sant Ignasi de Loyola i Catalunya”.

¹⁶⁴⁵ La construcció del Paranimf comença el 1860 i acabà el 1884.

¹⁶⁴⁶ Les dones proposades pels escriptors catalanistes Pere Cots i Soldevila i Ramón N. Comas eren: Juliana Morell, Isabel de Josa, Josefa Massanés i Agustina Zaragoza: Diari *La Vanguardia*, 26-02-1891, p. 2.; *La Veu de Catalunya*, núm. 11, 22-03-1891, p. 126. Aquest diari incloïa una breu biografia dels candidats.

¹⁶⁴⁷ Sobre Concha Espina: MICHELS, 3. 2 (1939), 5-6, 23-24.

¹⁶⁴⁸ Diari *La Vanguardia*, 13-03-1917, p. 8.

¹⁶⁴⁹ Carmen Castro, filla de l'historiador Américo Castro i esposa del filòsof Xavier Zubiri, pronunciava una conferència el 1969 sobre l'adaptació de la dona als nous temps després del maig del 68 introduint de forma innovadora el concepte de gènere: Diari *La Vanguardia*, 14-02-1969, p. 22.

¹⁶⁵⁰ Va ser el primer curs de l'assignatura Història de Catalunya, la qual Ferran Soldevila continuà impartint fins el 1968 sent continuada per Miquel Coll i Alentorn: BAUCELLS, 2011, 111.

¹⁶⁵¹ Sobre els EUC: BAUCELLS, *Op. cit.*

¹⁶⁵² IEC, *Estudis Universitaris Catalans*, Arxivador 11, carpeta 2.2.1.4.2 “Resum del curs Història de Catalunya. Apunts de Joan Mercader (1944-1945)”, p. 3. Era costum que cada curs es conservessin els apunts d'un dels alumnes.

Per a l'exposició d'Isabel de Josa, el professor Soldevila, organitzà els continguts de base bibliogràfica en els següents apartats:

Isabel de Josa. – Barcelonina – La seva família – Cèlebre per la seva religiositat – Reformadora¹⁶⁵³ de la Confraria de J. C. – Les seves predicacions – Les seves relacions amb s. Ignasi de L. i els primers Jesuïtes (P. Fabro, P. Araoz) – La nomenada “Companyia de Dueñas” – Companyia d'Isabel Roser – La seva anada a Roma – Dissertació davant del Col·legi de Cardenals – Les seves predicacions¹⁶⁵⁴ i controvèrsia, i les conversions de jueus – Isabel de Josa com a erudita – Comparada a la Diotima de Plató – Elogis de Pujades i el P. Feijoo – Les seves obres a la Biblioteca Vaticana?¹⁶⁵⁵.

Les fonts consultades foren: Creixell, Caresmar¹⁶⁵⁶, Pujades, Matamoros¹⁶⁵⁷ i Torres Amat¹⁶⁵⁸.

La sessió docent sobre Isabel de Josa fou recollida pel llavors alumne Joan Mercader:

Les dones catalanes del segle XVI, un punt quasi del tot desconegut i que pot proporcionar-nos molt agradables sorpreses fou abordat després de l'estudi de la vida del sant de Loiola, recolzant-se potser en les profitoses relacions que sant Ignasi tingué amb les dames barcelonines, que l'ajudaren en la seva vida d'oració i apostolat: Agnès Pasqual, Isabel Rosés, Estefania de Requesens, Isabel de Josa, fent referència principalment al projecte de crear una “Compañía de Dueñas”, orde femenina paral·lela a la Companyia de Jesús. De la darrera, sobretot (Isabel de Josa) que va ésser comparada per la seva influència i erudició a la Diotima de Plató¹⁶⁵⁹.

La importància del tema rau, no en la informació quantitativa, sinó en la forma d'enfoc i en la relació que estableix entre Isabel de Josa, les dones barcelonines i sant Ignasi de Loiola. Encara faltaven vint anys perquè Hugo Rahner publicqués en francès la seva obra *Ignace de Loyola et les femmes de son temps*, la qual senyalà un punt de partida en els estudis sobre la relació entre el sant i les dones. Ferran Soldevila, fou pioner en dos sentits: la introducció del tema femení com a objecte d'estudi històric i la contribució de les dones a la formació espiritual del sant.

¹⁶⁵³ En aquell temps es creia que la Confraria de la Sang havia estat fundada el 1342.

¹⁶⁵⁴ El subratllat és del professor Soldevila.

¹⁶⁵⁵ ANC 1- 411, *Fons Ferran Soldevila*, T-1380, “Apunts de les classes dels Estudis Universitaris Catalans”. Aquests apunts són en una llibreta de color verd mida quartilla, que porta inscrit a la portada “Lliçons d'Història”. Els apunts d'Isabel de Josa ocupen un full solt col·locat dins la llibreta. De les tres dones mencionades Juliana Morell és de la que tenia més informació (3 planes i mitja), seguida d'Isabel (1 full) i per últim Anna Cervató (mitja plana).

¹⁶⁵⁶ BNE, Mss. 13464, f. 70v-71r. CARESMAR, Jaume. *Copia de los apuntamientos que iba haciendo el Padre Don Jayme Caresmar en el Monasterio de Bellpuig de las Avellanas, para formar una Biblioteca de escritores catalanes y añadir varios artículos a la de Don Nicolás Antonio*.

¹⁶⁵⁷ GARCÍA MATAMOROS, 1769, 76.

¹⁶⁵⁸ TORRES AMAT, 1836, 333-334, 568.

¹⁶⁵⁹ IEC, *Estudis Universitaris Catalans*, Arxivador 11, carpeta 2.2.1.4.2 “Resum del curs Història de Catalunya. Apunts de Joan Mercader (1944-1945)”, p. 7-8. Afegia que de Juliana Morell, el Sr. Soldevila se n'ocupà amb més deteniment.

16.2.2. Vercelli

El lloc per excel·lència on es conserva la memòria d'Isabel és Vercelli, principalment per la importància de la fundació d'una institució que es mantingué en funcionament fins el 1962. Reconeguda per la ciutat com a venerable, el Collegio delle Orfane i els membres de la Confraria de San Giuseppe mantingueren el record de la fundadora, de qui elaboraren una biografia parcial amb ocasió de la publicació de las constitucions el 1645. Es tracta d'una relació encomiàstica de la persona d'Isabel on es recullen informacions poc precises sobre la seva vida fora de Vercelli. Conté els elements que l'assenyalaren com una dona singular destacant l'exercici del ministeri apostòlic acompanyat de la predicació, una vida exemplar de pobresa, la peregrinació per diversos llocs d'Itàlia, la conversió de pecadors i fundacions diverses no especificades¹⁶⁶⁰. Un altre factor que contribuí a mantenir aquesta remembrança, foren els nombrosos trasllats de l'entitat per motius bèl·lics o per necessitats d'ampliació i millora del lloc. En aquestes ocasions el canvi propicià una cerimònia per al trasllat de les cendres a la capella annexa al nou col·legi de les òrfenes, dels quals es conserva la documentació que testimonia, davant les autoritats civils i religioses l'autenticitat de les restes¹⁶⁶¹. El proemi de les mencionades constitucions notifica el primer trasllat des de l'originari emplaçament, destruït el 1614 a causa de l'ampliació de la plaça de la ciutadella, a l'església de San Pietro. La narració recull el que per tradició entrà a formar part de la memòria col·lectiva vercellesa:

Poco avanti allà cui traslazione si ha per tradizione di alcuni degni di fede, che s'udissero in detto luogo Angioli a cantari Inni, e Lodi al sommo Iddio, il che piamente si può credere, convennendo, benchè Angioli, stanziassero, dove erano angeliche Ossa¹⁶⁶².

Isabel, a la seva mort el 5 de març del 1564, fou sepultada a l'església de Santa Maria de Loreto sota la seva "effigie naturale", és a dir, un retrat seu col·locat sobre l'epitafi que posteriorment es traslladà, juntament amb les seves cendres, a l'oratori de la confraria de San Giuseppe el 1645.

Segons la fitxa tècnica elaborada per *Culturaitalia*, el retrat actual (Fig. 3) probablement derivi de l'original del segle XVI mencionat a les constitucions. Per les característiques de la tela, la seva factura dataria de la segona meitat del segle XVIII, encara que presenta característiques pròpies de la primera meitat del set-cents apreciades en l'ondulació del

¹⁶⁶⁰ La biografia es troba transcrita i comentada a: SÁEZ, 2015, p. XXIII – XXIV, 67-72.

¹⁶⁶¹ ASVc, COV, mazzo 48, casella 1, fasc. V, núm. 804. Es tracta d'un llibre que conserva a la tapa la clau que obria la caixa on eren dipositades les cendres d'Isabel. Dins el llibre consten documentats els trasllats i comprovacions des del 1724 al 1831.

¹⁶⁶² SÁEZ GARCÍA, 2015, p. XXVI.

drap de puresa que vesteix el crist del crucifix i en un cert arcaisme en l'execució de la cara disposada de perfil¹⁶⁶³.

Actualment el quadre decora la sala consistorial del Comune de Vercelli¹⁶⁶⁴, traslladat des del seu darrer emplaçament al Col·legio delle Orfane.

Fig. 10 *Loc. Sala consistorial de Vercelli. Fot. Carles Raurell Vidal*

D. O. M.

Hic iacet ISABELLA IOSA de Cardona natione Hispana, quae quidem cum iam Sacrae Teologiae Lauream doctissime esset consecuta defuncto coniuge, Habitum observantiae divae Clarae induit, Regalem Patriam, Propinquos Illustrissimos, Oppida divitasque ingentes reliquit; nihilominus in paupertatem nullum christianae pietatis officium praetermittens, universam italiam peragravit, compluresque in ea sacres aedes beneficio

¹⁶⁶³ *Catalogo Generale dei Beni Culturali*, Codi ICCD 01 00027452. Disponible a www.catalogo.beniculturali.it [consulta: 23-06-2018]

¹⁶⁶⁴ Agraieixo les gestions realitzades pel senyor Nazzareno Biglia, encarregat del Departament de Cultura del Comune de Vercelli, per localitzar el quadre, així com la col·laboració de la senyora Antonella Ariodante, secretaria d'Uffizzi del Comune de Vercelli.

Pauperum construxit, quarum numcro cum presentem sub titulo divae MARIAE de Laureto posuisset hic tandem completis aetatis suae annis LXXIII, et mensibus quinque, spiritum Deo alacriter restituit venerabiliaque eius Ossa Templi huius custodiae commisit anno Domini 1564 die quinto mensis Martii sub Episcopatu Illustrissimi Domini Cardinalis Guidi Ferreri Episcopi Vercellensis, regnante Sereniss. Emanuele Philiberto Sabaudiae Duce.

El pintor desconegut utilitzà pel nou retrat un dels models més difosos a l'època. Es tracta del quadre de sant Ignasi de Loiola donat per Federico Borromeo a la Pinacoteca Ambrosiana el 1618, realitzat pel pintor Giuseppe Franchi el 1608 a Roma¹⁶⁶⁵.

Fig. 11 Font: *Ignaziana. Rivista di ricerca teologica* 18 (2014)

El 1857 els diputats encarregats de l'administració de la institució de les òrfenes deliberaren fer una còpia del retrat (Fig. 10) per posar-lo en la sala de treball del Collegio, sempre que els recursos de l'entitat poguessin finançar l'obra, cosa que probablement no es va portar a terme¹⁶⁶⁶, ja que fou aquest quadre el que a principis del segle XX estava emplaçat a la sala del col·legi anteriorment mencionada¹⁶⁶⁷.

Els centenaris de la mort d'Isabel de Josa celebrats a la seu de les òrfenes tingueren cert ressò a la ciutat. El fons pertanyent al Collegio de l'Archivio di Stato di Vercelli guarda una nombrosa evidència documental dels preparatius efectuats per la celebració del III

¹⁶⁶⁵ La fitxa tècnica procedeix de <http://www.lombardiabeniculturali.it> amb el codi SIRBeC scheda OARL – L0060-00121.; sobre la difusió i anàlisi del model de sant Ignasi: OCA, 18 (2014), 309-341; Figura inventariat amb el núm. 1475 en el catàleg de la Pinacoteca Ambrosiana: COPPA; ROSSI; ROVETA, 2007, 322-323.

¹⁶⁶⁶ ASVc, COV, Ordianti dal 1856 al 1858, 6 desembre 1857. *Catalogo Generale dei Beni Culturali, Op. cit.*

¹⁶⁶⁷ PELITTI, 1909, 62.

centenari. En aquella ocasió es decidí l'execució d'un bust de la fundadora, per al qual s'invertiren 1000 lires donades pel municipi a canvi de l'acceptació d'una òrfena al Collegio. El projecte amb data del 19 de maig del 1863 va ser dissenyat per l'arquitecte i enginyer Domenico Dunasi¹⁶⁶⁸. El procés comportà l'elaboració d'un model en escaiola per Ercole Villa, que serviria per a la definitiva execució del bust en marbre de Carrara¹⁶⁶⁹. Aniria situat sobre un pedestal de granit vermell treballat per Pietro Albertini¹⁶⁷⁰. El lloc pensat per al seu emplaçament, és on actualment es pot visitar: el pati del Collegio.

L'única inspiració amb que comptava Domenico Dunasi pel projecte del bust era el retrat d'Isabel, de perfil i amb un peculiar barret. Davant el poc usual complement, decidiren consultar amb el vicari general del bisbe de Barcelona, com evidencia la còpia de la carta conservada a l'Archivio di Stato di Vercelli:

Ad Generalem Vicarium Barcinonensis

Antistitis¹⁶⁷¹

Illustrisimus, et Reverendisimus D. D. Generalis in spiritualibus Vicarie

D.D. Excellentissimi Barcinonensis Antistitis

Nobilis et Veneranda Domina Isabella Yossa de Cardona animo coniuntissima cum D. Rosella de S. Ignatio ipso benemerita ex clarossarum in Hispania Observantia Abbatisa etiam Monasterii ad Pedes Crucis Barcinonensis anno Domini M d l xiiii die V martii aetatis sua anno Lxxiii spiritum suum ut fert eius Epitaphium, Deo alacriter restituit, in urbe Vercellis Pedemontii in Italia.

Praeclara matrona post conjugis obitum amplis relictis opibus ut se Deo dicaret in dicto Monasterio deinde illustri patria etiam dimisa ut Italiam viseret ibi ei Theologiae Laureae insignitas vacare publica praedicatione licuit, et plures peragrans Italiae provincias verbo et exemplo Sacras aedes et hospitia passim pauperum beneficio erigenda curavit: Vercellis vero aedes Laureanae Virgini Sacras excitavit, ac Collegium pauperum Puellarum Orphanorum, quod adhuc floret instituit.

Iam vero ad grates pro tanto eius opere rependendas Collegii ipsius administri ex quorum numero est ipse scribens pro tertio saeculari obitus piae Institutricis Aniversario, monumentum erigere decreverunt quod illius imaginem ex marmore referat sculptoria arte effigendam. Quoddam porro antiquioris effigiei recentius fortasse exemplar asservatur in hoc Orphanarum hospicio, ubi venerabilia etiam tantae Benefactricis Ossa quiescunt, et studiose custodiuntur.

¹⁶⁶⁸ ASVc, COV, "Monumento allà Fondatrice del Collegio Isabella Jossa de Cardona", mazzo 49, casella 2, fasc. 811. Factura de Domenico Dunasi. El projecte data del 19 de maig del 1863. El cobrament és del 21 de juny del 1864.

¹⁶⁶⁹ *Ibidem*, Pel bust d'escaiola i el de marbre, Ercole Villa cobrà 1440 lires. Vercelli, 7 de maig del 1864.

¹⁶⁷⁰ *Ibidem.*, Pietro Albertini cobra pel pedestal 650 lires. Vercelli, 11 de juny del 1864.

¹⁶⁷¹ El vicari general era Joan de Palau i Soler qui durant molts anys a causa de l'absència del bisbe de Barcelona s'encarregà de la diòcesi.

Exprimit autem huiusmodi effigies Sanctimonialem ampla veste et velo indutam ex eodem panno coloris cinerarei (hispan pardo) iunctis aminubus orantum auctem Crucifixi imaginem tabulae impositam, ubi desuper liber clausus et rosarium.

At in capite velo superpositus apparet parvus pilens (hispan Sombrello) instar inversae pelvis expando et colore habitus et veli. Hoc capitis togumentum, novum apud nos, nisi sit ineptum pictoris inventum, non liquet, sit ne singulare abbatialis dignitatis apud hispanas moniales insigne, quasi capelo Cardinalium, an potius ad commune Clarissarum saltem Monasterii Barcinonensis dicti indumentum pertinat.

In utroque enim casu omittendum non censeremii pileum in marmorea effigie licet non modium ex Sculptoriae artis Magistri sententiatum estetica ut dicunt monumenti venustati, tum ipsius monachalis gravitatis decori noceret, cum apud nos nusquam Moniales pileatae pingantur, praesertim in actu orationis veluti Isabella nostra.

Quaero igitur ab humanitate tua Amplissimeti, et, nomine aliorum etiam Nuiusce Vercellensis Orphanorum collegii administrorum vehementer obsecro ut eros, quanto alacrius tibi detur docere digneris de hoc pilei usu apud hispanias moniales; utrum tercientis ante annis huiusmodi usus exiterit in dicto Barcinonensi Monasterio, et, si hoc constet, utrum usus fuerit singularis pro Abbatissa an ceteris monialibus communis.

Si qua tamen amplior alia tibi succurrat ex Barcinonensibus Annalibus memoranda nobilia de Isabellae Yossae genere coniugio, moribus et gestis antequam de terra et cognatione sua exiret quidquid nobis communicare tibi libeat pro certo habe te egregiam pro nobis Operam navaturum, et iugem apud nos beneficii tui et eximii Benefactoris memoriam comparanturum.

Commendam Comitatu Tuae, praecellentissime Generalis Vicarie, hanc petitionem nostram confido, qui Tua maxime adivante cura immortalis huius et venerandae hispanicae Matronae memoria, quae in sempiterna erit benedictione apud Vercellenses exaltabitur aut saltem renovabitur apud Barcinonensem Civitatem, cuius Isabella Yossa de Cardona erit et est honorificentia, laetitia, et gloria perennis.

Dominationis Tuae Illustrissimae et Reverendissimae

Dat Vercellis die 19

Maii 1863

Obsequentissimus servus etim Gener. Vicar. Collega

Canonicus Paulus de Genova de Pettinengo

Ex Vercell Orphanarum Collegii administrarii¹⁶⁷²

La carta es interessant perquè suposa un compendi de la vida i els fets d'Isabel relacionats amb Vercelli aportant nova informació, en aquells moments desconeguda a Catalunya. La presentaven com a venerable, abadessa clarissa del Peu de la Creu i companya d'Elisabet Roser. Oferien una sèrie de detalls sobre les seves activitats que coincidien

¹⁶⁷² ASVc. COV, mazzo 49, casella 2, fasc. I, núm. 811: "Monumento della fondatrice Isabella Josa de Cardona".

amb el que ja havia estat recollit per la historiografia i que permetien la seva identificació. Desconeixem si la carta rebé resposta per part del vicari general Joan de Palau i Soler, però finalment la figura es representà sense el barret el qual interpretem com a signe de les peregrinacions i els nombrosos viatges d'Isabel.

Fig. 12 Ercole Villa. Bust d'Isabel de Josa situat al pati de l'antic Collegio delle Orfane.
Fot. Carles Raurell Vidal

Coincidint amb el tercer centenari, el diari *La Gazzetta di Vercelli* dedicà un llarg article a Isabel de Josa i al Collegio el qual, partint de la fundació i dels fets biogràfics d'Isabel, noticiava sobre els recursos de la institució obtinguts de substancioses donacions, explicant les darreres millores introduïdes en l'educació de les noies¹⁶⁷³.

En l'actualitat alguns estudiosos han mostrat interès per recuperar la memòria d'Isabel de Josa. L'abril del 2016 la institució *Vercelli Viva* dins el cicle "Vercellesi illustri" acollia la conferència titulada: "Carità e istruzione nella Vercelli di età moderna: Isabella Josa de Cardona e il Collegio delle Orfane" que, en part, centrava l'atenció en el perfil d'Isabel com a dona emancipada amb coneixements de la política i de les estratègies a emprar en benefici de les òrfenes¹⁶⁷⁴.

¹⁶⁷³ *La Gazzetta di Vercelli*, 14 de maig 1864, p. 79-80; *Ibidem.*, 21 de maig 1864, p. 85-86.

¹⁶⁷⁴ La conferència estigué a càrrec d'Irene Gaddo i Daniela Piemontino. Vercelli, 7-04-2016.

Reflexions finals

El present estudi sobre l'espiritualitat de les dones de Barcelona durant la primera meitat del segle XVI parteix d'un àmbit general per progressivament avançar i detenir-se en diversos casos particulars. Es tracta d'una forma d'oferir les continuïtats i discontinuïtats, les adaptacions però també les resistències amb què algunes dones van respondre al conflicte, a la constricció o a la imposició per part de la jerarquia dominant, no exclusivament masculina. També proporciona l'oportunitat de mostrar de quina manera algunes dones exerciren la seva autoritat i influència, empraren els seus vincles familiars, acomodaren opinions o simplement practicaren la solidaritat vers altres dones.

Des del marc general d'exclusió a nivell ministerial religiós i jurídic, es presenta una Barcelona en femení, viva, disposada a sobreviure i a combatre l'adversitat. El camí s'inicia amb la situació dels beateris transformats en convents on trobem que en la majoria dels casos, el canvi es va originar per raons de supervivència al que cal afegir un component legitimador, qüestió que condueix a plantejar el grau de tolerància social d'un beateri respecte d'un monestir. S'observa que aquestes comunitats, situades majoritàriament a la zona del Raval, lloc comú als centres d'assistència com l'Hospital de la Santa Creu o el de Sant Llàtzer, aglutinaren al seu voltant un gran nombre de dones, circumstància indicativa del desenvolupament d'una acció de tipus social a les immediacions de la zona de residència. En alguns dels casos detectem vincles de proximitat i preferència per viure al costat d'altres dones, motiu pel qual les hem atorgat la denominació de xarxes femenines de solidaritat. Altres grups es localitzen al redós d'un monestir on sovint constatem la presència d'un clergue en les gestions contractuals realitzades per aquestes dones, fet que ens porta a concloure que aquests grups femenins no eren totalment independents i desvinculats d'una tutela masculina, ja sigui perquè cercaven direcció espiritual o la protecció dels frares.

La “mirada sobre el Raval” compleix la funció de destacar las comunitats a les quals algunes dones benestants de Barcelona van estar molt lligades per vincles culturals, de parentiu i de familiaritat, però també és el lloc on el polifacètic argenter Gabriel de Vilamarics va llogar uns habitatges a una nova comunitat dedicada a recollir dones penedides i on farà construir, de forma gairebé altruista, el nou monestir de Santa Maria del Peu de la Creu. Aquest desconegut monestir, representa una interessant aportació en diferents sentits: per clarificar la confusió existent sobre ell en els registres historiogràfics i la més rellevant, perquè es tracta d'un espai que va albergar a diferents grups de religiosos al llarg de la primera meitat del segle XVI. Primerament, una comunitat masculina de frares servites; després, la comunitat escindida de monges clarisses de Pedralbes i posteriorment, a les òrfenes recollides per Isabel de Josa i les seves companyes religioses. A part de la seva diversitat, el Peu de la Creu es va configurar en un espai singular representatiu de la mobilització femenina. De la primera comunitat, resulta molt significatiu el rol desenvolupat per les *mantellatae* estudiades per Gabriela Zarri com a impulsores del primer establiment de l'orde masculí servita a Barcelona. A Catalunya no tenim notícia d'una comunitat de religioses d'aquestes característiques, però és evident que la saguntina del Peu de la Creu i Santa Anna gaudia del poder i influència necessaris per obtenir la fundació d'un monestir masculí servita relativament proper al seu, possiblement perquè la necessitat d'expansió i consolidació de l'orde a terres hispanes va possibilitar que diferents generals cedissin en l'obertura d'una de les “esclerxes” per on transità l'autoritat femenina.

La reforma monàstica dels Reis Catòlics, en confluència amb les pressions que els visitadors exerciren sobre les comunitats monàstiques i amb la problemàtica de les vocacions forçades d'algunes religioses, permeten observar el moviment acció-reacció femení. La fugida d'algunes monges i la seva persecució, les resistències a acceptar les imposicions reformadores i el rebuig de l'intrusisme regi, van ser els factors que minaren la convivència en alguns convents. L'exposició del cas de Santa Maria de Pedralbes i, en menor profunditat dels d'altres convents, constitueixen un exemple per avaluar tant la capacitat d'oposició i defensa de les religioses com la de negociació i cerca d'aliats entre els ciutadans de Barcelona com palesa el cas de l'abadessa Violant de Montcada amb Ferran el Catòlic. L'episodi, a més, mostra la lluita entre jerarquies femenines. L'enfrontament entre Teresa Enríquez i Violant, divideix el grup de religioses en dos bàndols on l'aplicació de la disciplina de les monges castellanes sobre les desobedients

partidàries de Violant, demostra que el càstig és un arma que ostenta el poder independentment del gènere. Un altre dels aspectes rellevants a considerar és la campanya publicista de Violant de Montcada fonamentada en la penjada de pasquins o cartells a les portes de les esglésies contra Teresa Enríquez. És una estratègia per a la qual comptava amb la col·laboració d'una part de la ciutadania i del clergat. Es diria que, en certa manera, ens trobem davant d'un intent de configuració de l'opinió pública a principis del segle XVI (1505). El conflicte, però, comportava també la lluita entre els frares Conventuals i els Observants i en conseqüència, també les religioses es van separar en dues faccions. Tot un cúmul de conflictes que plantegen l'interrogant de fins a quin punt es poden considerar com un reflex dels problemes socials i polítics externs.

Al grup de cinc monges que optaren per l'Observança i decidiren marxar de Pedralbes se'ls ha de reconèixer la capacitat d'autoafirmació i decisió pròpia. Instal·lades al monestir del Peu de la Creu, desocupat feia un temps pels servites, hagueren d'afrontar la pobresa i la maledicència de molts ciutadans i veïns, possiblement perquè passaren a estar considerades com a traïdores i desertores d'un dels monestirs protegits per la ciutat. Considerem aquesta una de les raons possibles per la qual la comunitat ha estat ignorada en la memòria històrica. Pel que toca a aquest estudi, s'ha aconseguit recuperar la suficient informació per resseguir-la mínimament i conèixer la marginalitat i les dures condicions a les quals va estar sotmesa, una posició de feblesa que va quedar notòriament en evidència quan van haver de cedir per enretirar una denúncia per agressió. Si més no, les religioses van persistir en la forma de vida escollida buscant una millora a la seva situació en el trasllat a l'església de la Trinitat, on les seguim fins el 1539.

La irrupció d'Ignasi de Loiola proporciona l'ocasió d'examinar l'espiritualitat laica femenina. El cercle de dones benestants de Barcelona va trobar en el futur sant un element comú d'unió, a part dels vincles de parentiu establerts entre la majoria d'elles. Les contribucions a la causa ignasiana són de diversa índole a més de l'econòmica. Per una banda, a diferència de l'experiència a Manresa, Ignasi va comptar amb un factor legitimador: la destacada posició social de les benefactores i la molt previsorà acció d'Agnès Pasqual en fer-lo acompanyar pel seu germà Antoni Pujol, mestre de cerimònies de l'arquebisbe de Tarragona. La imatge, molt important com a reflex exterior de l'interior de la persona, va ser curosament canviada: del vestit de sac a l'hàbit discret. Acompanyat en moltes ocasions per Agnès i recomanat als coneguts, va consolidar importants nexes que afavoririen la Companyia posteriorment. Amb tot, a causa dels seus

intents per reformar la vida religiosa dels monestirs femenins va patir un greu atac en sortir del convent dels Àngels Vells, un dels temes sensibles com ja s'ha apreciat anteriorment. S'ha intentat omplir el buit historiogràfic sobre el paper que aquestes dones desenvoluparen en la confecció dels *Exercicis Espirituals* ja que compartiren l'experiència de cerca espiritual d'Ignasi. Una d'elles, Isabel de Josa, degut als seus coneixements en teologia, podria haver estat una de les influències en aquest sentit. Si més no, la carta que li escrigué a Ignasi i que analitzem detingudament, fou molt apreciada pel seu contingut teològic i filosòfic. La reciprocitat, és una de les característiques que destaquem d'Ignasi en aquesta primera fase del seu recorregut espiritual, expressada mitjançant la capacitat per infondre confiança i autonomia en la persona per a la presa de decisions pròpies. Segons Elizabeth Rhodes, és en aquesta etapa quan Ignasi es pot considerar com un element social perifèric de igual forma que les dones¹⁶⁷⁵. Aquest aspecte és essencial per entendre el perquè tantes dones foren les seves seguidores. S'ha volgut oferir un perfil innovador de les benefactores barcelonines, tot i la dificultat per obtenir informació fora de les fonts jesuïtes. Constatem que a la llum de nova documentació és possible efectuar una anàlisi més completa, contrastar informacions i trencar els estereotips i clixés instal·lats sobre elles. Agnès, en acollir-lo, hostatjar-lo i cuidar-lo, ja des de Manresa desenvolupa el rol de mare; Estefania de Requesens, des de la seva posició a la cort reial, és el vehicle adient per acomodar opinions i afavorir la Companyia de Jesús; Guiomar d'Hostalric, es revela com a dona de caràcter i per la seva posició social, també com a instrument d'influència al cercles oligàrquics de Barcelona; Aldonça Terré, de Cardona, és solidaria amb Ignasi de Loiola i també amb moltes altres dones en dificultats. Elionor Ferrer Sapila i Isabel de Requesens Boixadors construeixen una genealogia que es transmetrà a través dels seus fills, germans i nets en benefici dels jesuïtes i les seves empreses. Les monges de Sant Antoni i Santa Clara, Teresa Rajadell i Jerònima Oluja, encarnen la persistència, la resistència i la imatge de la inescapable negociació per formar part de la Companyia, esperança que no es va fer mai realitat, encara que amb elles comprovem la col·laboració d'Elisabet Roser i de Guiomar d'Hostalric.

Elisabet Roser, generosa i incondicional en el recolzament econòmic a Ignasi de Loiola, va desenvolupar un paper important com a activista en favor de la reforma conventual femenina, tot i que en esdevenir un exemple per altres dones com a jesuïta va deixar de

¹⁶⁷⁵ RHODES, 214, 19.

complir la funció instrumental requerida segons l'ideari que sobre la dona va anar prenent cos dins la Companyia de Jesús una vegada va quedar subjecta al Papa i condicionada pels compromisos, les mediacions obligades i l'universalisme. Amb Elisabet, ens aproximem a les negociacions amb els membres de la cúria per l'obtenció del consentiment de Pau III per professar com a jesuïta, així com a les gestions efectuades per concordar el matrimoni del seu nebot Francesc Simó amb Flamínia Cordelles segons l'ús de la cort romana, actuacions en interès propi que la Companyia va trobar inacceptables. El conflicte entre Elisabet i Ignasi, desenvolupat en termes econòmics, mostra per una banda, la disparitat de xifres aportades per ambdues parts sense justificació segons els registres comptables d'Elisabet i, per l'altra, el mètode coactiu i campanya de descrèdit aplicat per la Companyia per tal de desfer-se d'ella. La controvèrsia, complicada per la intervenció de Francesc Simó Ferrer, posa de manifest un Ignasi molt més pendent dels escàndols i la reputació de la Companyia que d'una concòrdia per restablir el compromís i el promès afecte vers Elisabet, constituint una de les actuacions que marcarien l'Institut en quant a la disciplina i l'obediència.

La darrera dona estudiada i la que presenta més complexitat, Isabel de Josa, vertebrava la segona part del contingut de la investigació. Lleidatana, d'origen convers i filla de un dels doctors en lleis del Consell reial, Vicenç Orrit, va entrar a formar part de la noblesa a través del seu matrimoni amb Guillem de Josa i de Cardona. Serà a partir de la seva condició de vídua quan adquireixi rellevància gràcies a la seva elevada instrucció, en particular en llengües i teologia. El primer grau d'autoritat li va estar conferit en vida del seu sogre, Gaspar Joan, qui li va cedir el domini de les baronies familiars, cessió testimoniada en l'extraordinari document de jurament de fidelitat a Isabel pels seus vassalls inclòs en l'apèndix. Aquesta situació ens ha permès aproximar-nos a algunes de les seves actuacions com a senyora territorial i jurisdiccional. Propera al cercle del bisbe Joan de Cardona i notòria pels seus coneixements intel·lectuals, es va desplaçar a la cort d'Isabel de Portugal com a candidata per ocupar-se de l'educació de la infanta Maria. La desestimació de la seva candidatura la valorem en base a dos factors: la falta de recolzament entre els membres influents de la cort i la presència de Silíceo qui s'hauria oposat per raons dels orígens conversos d'Isabel. En aquest context s'analitza l'obra escrita d'Isabel. Tot i que només ens ha arribat el títol d'una de les seves obres, comunament coneguda com *Tristis Isabella*, es presenta una aproximació al seu contingut teològic dogmàtic a partir de les anotacions del frare Lucas Alaejos que figuren en els

índex de la Real Biblioteca del Escorial i que permeten la seva comparació amb altres tractats similars.

Com a component del grup de benefactores d'Ignasi de Loiola, examinem l'espiritualitat d'Isabel a través d'una carta adreçada al sant carregada d'una significativa aportació sobre el concepte d'ànima, element que ens permet barallar la possibilitat d'una influència en l'evolució d'Ignasi de Loiola sobre aquest mateix concepte. Amb tot, diferim amb el que tradicionalment ha estat assumit sobre la intenció d'Isabel de formar part de la Companyia de Jesús basada en el seu viatge a Roma juntament amb Elisabet Roser. Els arguments que exposem es centren en l'absència de correspondència entre Isabel i Ignasi, així com en la ferma voluntat expressada per ella per portar a terme un projecte que associem amb l'atenció a les òrfenes del Peu de la Creu i amb una intenció per efectuar un treball social i assistencial.

La definició de la situació religiosa d'Isabel, qui a la tornada de la cort reial va professar com a clarissa en el convent de Santa Clara de Lleida i l'obtenció poc temps després d'una llicència per sortir del convent conservant el seu estatus, ens aboca a analitzar de forma detinguda la configuració de la seva autoritat com a religiosa, així com la seva participació pública legitimada per l'alta jerarquia eclesiàstica. S'estableix un procés d'anàlisi, primer per comparació i contrast amb Juana de la Cruz i María de Cazalla, les quals ens proporcionen els arguments per formular un model híbrid de religiosa, és a dir, amb l'autoritat d'una abadessa, però sense la constricció de la clausura. Per altra banda, indaguem en els fonaments canònics per trobar en les glosses dels teòlegs i canonistes aquells comentaris susceptibles d'una interpretació ambigua i condicionats a situacions d'excepció respecte a les dones en relació amb l'exercici docent i ministerial de la paraula, constatant que l'ambigüitat en l'àmbit canònic i el jurídic obre un dels espais d'intervenció femenina per excel·lència. Això s'insereix dins el debat de la prèdica pública femenina, que en el cas d'Isabel, compleix una funció instrumental com es comprova a través de la revisió de seves intervencions a Barcelona, Roma, Niça, Vercelli i Milà.

Dediquem un espai a les fundacions d'Isabel a Barcelona començant per la Confraria de la Sang i dels Desemparats, on es remarca la importància de la doble denominació i el seu tarannà penitencial. En segon lloc, la Casa dels Infants Orfes de Barcelona, producte final d'una sèrie de processos que fins aquest moment no han estat del tot clarificats. Es tracta al nostre parer d'una "metonímia històrica" que amaga la participació i la interrelació

entre diverses institucions i col·lectius on la important intervenció femenina resulta totalment ignorada. Per aquesta raó, abordem primerament el Bací dels Infants Orfes, una institució prèvia i antiga amb característiques molt diferenciades de la Casa dels Infants Orfes, tot i que acabarà formant part d'ella per annexió. El primer acolliment d'un grup d'orfes el va realitzar Isabel de Josa a les cases del monestir de Santa Maria del Peu de la Creu. Pocs anys després, el jesuïta Pedro Fabro va iniciar un altre acolliment amb la col·laboració d'Elisabet Roser qui s'encarregava de la manutenció dels orfes i de les despeses de l'habitatge a una casa al costat del l'Hospital de la Santa Creu quedant al Peu de la Creu definitivament instal·lades les òrfenes. A partir de l'estada a Roma d'Elisabet Roser i Isabel de Josa, es va començar a consolidar el projecte en el qual intervingueren el príncep Felip, el bisbe Jaume Cassador, Ignasi de Loiola i els pares de la Companyia residents llavors a Barcelona. En tot aquest procés, que va culminar amb el nomenament d'administradors pels consellers i pel bisbat de Barcelona, van tenir gran rellevància les disposicions testamentàries d'Elisabet Roser.

Un dels fets condicionants en la vida d'Isabel fou la carrera delictiva del seu fill Guillem, la qual exposem com a motiu determinant de la seva marxa a Itàlia i on l'aspecte maternal entra en conflicte amb el religiós. Els intents per procurar la restitució del seu fill la portaren a cercar persones amb influència posant-se a disposició de les necessitats dels llocs on va viure. En aquest context, Isabel va introduir l'orde de Santa Clara a Niça, fet reconegut pel llavors príncep de Savoia, Emanuel Filiberto, qui en compensació va demanar al príncep Felip un guiatge per Guillem de Josa. Els contactes amb la casa de Savoia la portaren a Vercelli on residia el duc i on va fundar el Collegio delle Orfane. Amb aquesta institució al·ludim a la utilitat política de l'obra assistencial dins un Estat en reconstrucció i a la instrumentalització de la confraria, administradora del col·legi, com a símbol de prestigi per l'elit ciutadana vercellesa, però sobretot, examinem la docència de base cristiana portada a terme per Isabel.

La Casa de Santa Maria del Soccorso, fundada a Milà l'hem contextualitzada dins la primera reforma eclesiàstica iniciada per l'arquebisbe Giovanni Angelo Arcimboli i la situació de la dona a Milà. La funció d'acollida temporal per dones malmaridades, prostitutes i desemparades ha permès una comparació amb altres institucions de reclusió permanent, valorant les causes i els efectes de la reclusió forçada, on es constata la valoració femenina en base al concepte d'honestedat. Per altra banda, la funció de Santa Maria del Soccorso com a centre de "conversió" i rehabilitació social femenina condueix

a efectuar una aproximació sobre la seva efectivitat real. Posteriorment, arran de la mort d'Isabel el 1564, va ser Carlo Borromeo qui es va interessar per la seva definitiva consolidació. La seva tia, Maddalena Borromeo, deixeble d'Isabel i sots directora del Collegio delle Orfane de Vercelli, va contribuir en el procés. Amb ella com a exemple, avaluem el rol actiu de les dones laiques en la reforma post-tridentina. Amb Maddalena, descobrim que entre l'obediència a l'arquebisbe, al seu confessor i l'atenció als compromisos familiars, va trobar un espai pel seu projecte fundacional, seguint les passes d'Isabel.

Una part del darrer capítol s'ha destinada a examinar a través de tres exemples, la (des)configuració de la identitat d'Isabel com a subjecte històric. Tot i que al llarg de l'estudi es van desentranant certes confusions historiogràfiques, els errors inserits en els catàlegs o centons de dones excepcionals van possibilitar al segle XVII l'apropiació de la identitat de la figura històrica d'Isabel com a forma d'enaltiment de les dones de la família Rosales Ordoño de Milà. L'anàlisi del cas ha conduït a la identificació d'un quadre anònim de la Pinacoteca Ambrosiana de Milà.

El segon exemple, és una sàtira del 1848 dedicada a Isabel, escrita pel clergue conservador Léon Clément Gérard amb el propòsit d'atacar la postura progressista del també clergue, Félix Orsières, tots dos de la Vall d'Aosta, a causa del debat sobre l'educació femenina.

Diodata de Saluzzo i la seva novel·la *Isabella Losa* publicada el 1830, és el tercer dels exemples. La inclusió de personatges històrics dins el context del Piemont del 1560, literàriament parlant, la situen com a una de les obres precursors del romanticisme italià, però l'anàlisi històrica i documental revela una defensa de la *storia patria* representada pel duc Emanuel Filiberto, considerat l'heroi reintegrador i reconstructor de l'Estat piemontès després de l'ocupació francesa de gran part dels territoris i del domini espanyol, situació paral·lela a la viscuda per l'autora durant l'ocupació napoleònica. També examinem altres qüestions que es reflecteixen en l'obra, com la influència de les fonts utilitzades, la visió de la dona segons Diodata, la crítica sobre la prèdica pública d'Isabel i la identificació de l'autora amb els dos personatges femenins: Isabella i Eleonora.

Finalment, es mencionen alguns intents de recuperació de la figura històrica d'Isabel de Josa. Comprenen des de diverses al·lusions en articles signats per escriptores de renom

com Concha Espina i Carmen Castro, passant per la remembrança del sacerdot Vicent Mª Triadó a la priora del Convent dels Àngels de Barcelona el 1898, fins al pioner curs sobre “Les dones en el moviment cultural català del segle XVI” impartit per Ferran Soldevila als Estudis Universitaris Catalans el curs 1944-45.

Concloem que de tots els llocs on Isabel visqué, el que conserva amb major continuïtat la memòria de la seva presència, és la ciutat de Vercelli.

Fonts i bibliografia

Obra manuscrita

- Alcune memorie di San Bernardino 1553-1627*. ASM, Fondo Religione, p. a. busta 1774.
- BELLINI, Carlo Amedeo. *Serie degli uomini e delle donne illustre della città di Vercelli col compendio delle vite di medesimi*, Parte terza 1568. AHBCV, Ms. A-31.
- CAMPILLO, Antonio. *Speculum Titulorum Ecclesiasticorum / Especulum titulorum Ecclesiae Barchinonensis*. Vol. 2, 1795. ADB, Culte. Ms.
- CARESMAR, Jaume. *Copia de los apuntamientos que iba haciendo el Padre Don Jayme Caresmar en el Monasterio de Bellpuig de las Avellanas, para formar una Biblioteca de escritores catalanes y añadir varios artículos a la de Don Nicolás Antonio*. BNE, Ms. 13464.
- Catálogo de los libros manuscritos de S. Lorenzo el Real*. BAV. Vat. Lat. Ms. 3958.
- Catálogo de los libros escritos de mano de la librería Real de S. Lorenzo escrito por mandado de Su Magestad*. Año de 1577. RBME, Ms. X.I.17
- Catalogus manuscriptorum regiae bibliothecae Scorialensis in Hispania in monasterio Sti. Laurentii*, BNBM, Ms. AE. XIII, 38.
- Comptes d'Elisabet Roser*. BC-AHSC, Ms. 956/1
- Confraria de la Preciosíssima Sanc de Nostre Senyor Jescrist establerta a la parròquia de Santa Maria del Pi de Barcelona* [ca. 1664] . BC, Ms. 3073
- Crónica antigua e interesantíssima años 1561-1565*. AMA, Ms.
- Crònica de la situació de les monges de Santa Clara de Lleida*. AFC, 1D-4-7, Ms.
- Del Venerando Luogo Pio del Soccorso*. ASM. Ms.
- FILEPPI, Innocenzo. *Memoria relative allà Ven. Isabella Losa de Cardona*. ASVc. Ms.
- Fundación del Santo Convento de Jerusalén de la ciudad de Barcelona*. AFC, 1D-4, Ms.
- Index Facultatum omnium materiarum quarum autores in hac Regia Bibliotheca tam impressa latina quam vulgata ac manu scripta reperiuntur*. RBME, Ms. K.I.14.
- Índice abecedario de los manuscritos hebreos, caldeos, griegos, latinos, ruthenicos, armenicos, castellanos, en lengua lemosina, italianos y franceses, assi antiguos*

- como modernos que se reservaron del fatal incendio que padeció este real monasterio de San Lorenzo*, BNE, Ms. 12922.
- Llibre de notes antigues per memòria*. BNE, Ms. 18496
- Llibre de diverses coses del Convent dels Àngels*. AMA, Ms.
- Llibre vermell del convent de Nostra Señora dels Àngels*. AMA, Ms.
- Llibre Vermell o Llibre de clàusules de erenties e legats e altres actes faents per la pia causa dels infants orfes de la ciutat de Barcelona. Començat el 1562*. ACB-Arxiu en dipòsit. VIII. Ms.
- Memòria del Convent dels Àngels*. AMA, Ms.
- Memòria y Recopilació de especies varias sobre el Convent antich y del nou del Peu de la Creu*. AMA, Ms.
- Memorial stament del monestir dels Àngels, 1568*. AHCB, Ms.
- Memoria manuscrita sull'origine del Collegio [delle Orfane di Vercelli c. 1814]*. ASVc, Ms.
- Memoria manuscrita fondazione e nome varie sulle vita del Collegio*. ASVc. Ms.
- MOCHALES, Antonio. *San Francisco de Lérida y Monjas, 1583*. AFC, Ms. 4C-2-12.
- MODENA, Giovanni. Battista. *Dell'antichità e nobiltà della città de Vercelli e delli fatti occorsi in essa e sua provincia, raccolti di Gio. Batta Modena Bichieri Can.co di essa città l'anno 1617*. BCV. Ms / Biblioteca Agnesiana de Vercelli, Ms.
- Monasterii Succursus. Constitutiones subscriptae Sancto Carlo die 24 setembrii, anno 1568*. ASDM, Ms.
- NAVARRETE, Blas De. *Conservatorio de Santa Valeria de Mujeres Penitentes en Milán, forma de su administración con la defensa hecha sobre que los eclesiásticos no se encarguen de ella como lo han pretendido con los demás, 1691*. BUB, Ms. 63.
- Origine e Progressi del Venerando Pio Luogo detto del Soccorso, 1741*. ASM. Ms.
- REYNÉS, Lorenzo. *Crónica de la Provincia de Aragón del Orden de la Santísima Trinidad y Redención de Cautivos, 1770*. Ms. [en línia]
<www.bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cdm?id=399988> [consulta: 12 juliol 2018]
- RANZO, Gian Francesco. *Memorie che possono servire allà storia di VErcelli, e si credono raccolte dal Sig. Gian Francesco Ranzo, patrizio di quella Città, vivente verso il 1550*. BCV. Ms. (còpia).
- RICART, Teresa. *Relació de sor Teresa Ricart, abadessa de Jerusalem sobre la fundació i progrés del monestir, 1615*. AFC. 1D-4, Ms.

VIDAL, Ángel. *Crónicas del P. Angel Vidal*, 1680. AFC. 1D-2. Ms.

Visión de cómo los Ángeles coronaron unes religiosas del Convento de Jesrusalén de Barcelona en presencia de ntro. Sr. Jesucristo, año 1545. AFC, Ms.

Bibliografia

ABAD PÉREZ, Antolín. “San Juan de la Penitencia, obra social del Cardenal Cisneros en Toledo.” *Anales Toledanos* 2 (2014), 1-48.

ACOSTA, Cristóbal. *Tratado en loor de las mugeres, y de la castidad, onestidad, constància, silencio y iusticia, con muchas otras particularidades, y varias historias.* Venesia: Iacomo Cornetti, 1592.

Acta Ecclesiae Mediolanensis. Vol. 1. Pars 3. Milà: Paulo Pagnonio, 1743. 2v.

ADAMI, Andrea. *Osservazioni per ben regolare il coro della Capella Pontificia.* Roma: Antonio de’Rossi, 1717.

AHUMADA BATLLE, Eulàlia. *Epistolaris d’Hipòlita Roís de Liori i d’Estefania de Requesens (segle XVI).* València. Universitat de València, 2003.

—. “Les dones Requesens a través del seu epistolari. Des d’Estefania ‘glòria i honor de les dones’ fins a Mencia ‘suprema dama catalana’.” A: MIRALLES, E. (ed.). *El (re)descobrimient de l’edat moderna. Estudis en homenatge a Eulàlia Duran.* Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2007. 63-81.

—. “Les senyores feudals com a hisendades i gestores del patrimoni.” *Manuscrits: revista d’història moderna* 27 (2009), 101-111.

—. “Teresa Rajadell i la Companyia de Jesús. Una historia oblidada del monestir de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona (s. XVI).” A: GARÍ, B. (ed.). *Redes femeninas de promoción espiritual en los Reinos Peninsulares (s. XIII-XIV).* Roma: Viella, 2013. 235-249.

AICARDO, José Manuel. *Comentario a las Constituciones.* Vol. 4. Madrid: Tip. Blas S. A., 1924. [1919-1930] 5v.

ALABRÚS IGLESIAS, Rosa Maria; GARCÍA CÁRCEL, Ricardo. *Teresa de Jesús. La construcción de la santidad femenina.* Madrid: Cátedra, 2015.

ALABRÚS IGLESIAS, Rosa Maria. “Silencio y obediencia en el proyecto educativo de la catalana Juliana Morell (1594-1653).” *Studia Historica: Historia Moderna* 40. 1 (2018), 159-183.

- ALAVEDRA I BOSCH, Josep. “La confraria de les dones de Sabadell, 1596: sociabilitat femenina, malgrat Trento.” *Arraona: revista d’història* 30 (2006), 172-181.
- ALARCÓN CAMPDEPADRÓS, Xavier. “Notes històriques dels Servites a Catalunya. De la seva arribada fins a la fundació del convent del Bonsuccés.” *Analecta Sacra Tarraconensia* 89 (2016), 55-111.
- ALBERTI, Marcello. *Istoria delle donne scientiate del dotore Marcello Alberti*. Napoli: Felice Mosca, 1740.
- ALCAZAR, Bartolomé. *Chrono-historia de la Compañía de Jesús en la provincia de Toledo y elogios de sus varones illustres, fundadores, bienhechores, fautores e hijos espirituales*. Vol 1. Madrid: Impr. Juan García Infançon, 1710. 2 v.
- ALFANI, Guido; GOURDON, Vincent. “Las familias y la elección de padrinos y madrines de bautizo en la Europa católica en la Edad Moderna. Balance y perspectivas de investigación.” *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante* 34 (2016), 23-42.
- ÁLVAREZ-OSORIO, Antonio; GARCÍA GARCÍA, Bernardo José (ed.). *La Monarquía de las Naciones. Patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*. Madrid: Fundación Carlos de Amberes, 2004.
- ÁLVAREZ-OSORIO ALVARIÑO, Antonio. “The King and the Family: Primogeniture and the Lombard Nobility in the Spanish Monarchy.” A: VON FRIEDEBURG, R.; MORRILL, J. (ed.). *Monarchy Transformed. Princes and their Elites in Early Modern Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 183-211.
- AMELANG, James. “Los usos de la autobiografía: monjas y beatas en la Cataluña Moderna.” A: ÍD.; NASH, M. (eds.). *Historia y género. Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim, 1990. 191-212.
- ANDRÉS MARTÍN, Melquíades. *La teología española en el siglo XVI*, Volum. 1. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1976. 2v.
- . “En torno al estatuto de la mujer en España en la crisis religiosa del Renacimiento: Observantes, beatas, alumbradas.” *Norba. Revista de Historia* 10 (1989-1990), 155-171.
- ARBORIO MELLA, Carlo Emanuele. *Cenni storici sulla chiesa ed abbazia di Sant’Andrea in Vercelli*. Torino: Litografia Giordiana, Grandidier, 1856.

- ARIMÓN, Ginés. “El problema del bautismo de los niños infieles.” *Analecta Sacra Tarraconensia* 30 (1958), 203-232.
- ATIENZA LÓPEZ, Ángela. “De beaterios a conventos. Nuevas perspectivas sobre el mundo de las beates en la España Moderna.” *Historia Social* 57 (2007), 145-168.
- ANTONIO, Nicolás. *Bibliotheca Hispana, sive Hispanorum Scriptorum qui usquam sive latina sive populari sive alia quavis lingua scripto aliquid consignaverunt notitia*. V. 2. Romae: ex officina Nicolai Angeli Tinassii, 1672. 2v.
- ANZIZU, Eulàlia. *Fulles històriques del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes*. (primera ed.1897). Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2007.
- ARMAÑÁ, Francisco. *Translación de los Agustinos Calzados de Barcelona de su antiguo al nuevo real convento de la misma ciudad*. Barcelona: Pablo Nadal, 1751.
- AUFERIL, Jaume. “Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XV.” A: MASSOT I MUNTANER, J. (coord.). *Estudis de llengua i literatura catalanes. Miscel·lània Joaquim Molas*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2010. 5-21.
- AVOGADRO DI QUINTO, Felice. *Raccolta di fatti e di documenti riguardanti l’arciconfraternita di S. Giuseppe ed il Collegio delle Orfane di Vercelli dalla loro fondazione fino a questi ultimi tempi*, Vercelli: Gaudenzi, 1861.
- AZAGRA, Melchor de. *Cartas eruditas de algunos literatos espanyoles*. Madrid: Impr. Joachin Ibarra, 1775.
- AZCONA, Tarsicio de. “Reforma de religiosas Benedictinas y Cistercienses de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos.” *Studia Monastica* 9 (1967), 75-165.
- . “Nuevos documentos sobre la reforma del monasterio de Santa Clara de Pedralbes en tiempos de los Reyes Católicos.” *Estudios Franciscanos* 69 (1968), 311-337.
- . “Paso del monasterio de Santa Clara de Barcelona a la Regla Benedictina (1512-1518).” *Collectanea Franciscana* 38 (1968), 78-134.
- . “La reforma religiosa en el reinado de Isabel I de Castilla, La Católica.” *Carthaginensia* 31 (2015), 111-132.
- BADA I ELIAS, Joan. *Situación religiosa de Barcelona en el siglo XVI*. Barcelona: Balmes, 1970.
- . “Ignasi de Loiola i Barcelona.” *Dovella* 39 (1991), 17-20.
- . *Monestir de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona 1494-1994*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1993.

- . “Poder eclesiàstic: Església i espiritualitat.” *Barcelona Quaderns d’Història* 9 (2005), 51-67.
- BAKKER, Leo. *Libertad y experiència. Historia de la redacción de las Reglas de discreción de espíritus en Ignacio de Loyola*. Bilbao-Santander: Mensajero-Sal Terrae, 1995.
- BALDISSERA, Andrea. “En la muerte del Cardenal Borromeo di Sebastián de Angulo: un poema borromaico spagnolo, nella Milano di fine Cinquecento.” A: MAZZOCCHI, G. (ed.). *El corazón de la monarquía: la Lombardia in età spagnola*. Atti della Giornata Internazionale di Studi, Pavia, 16 giugno 2008. Pavia: Ibis, 2010, 109-154.
- BAÑARES PARERA, Juan Ignacio. “La mujer en el ordenamiento canónico medieval (ss. XII-XV).” *Anuario Filosófico* 26.3 (1993), 559-571.
- BARBIER, Georges. “La construction du monastère Sainte Claire de Nice.” *Recherches regionales, Alpes-Maritimes et Contrées limitrophes* 4 (1980), 42-51.
- BARELLI, Hervé; BOUIRON, Marc [et al.]. *Nice et son comté 1200-1580*. Nice: Mémoires Millénaires Éditions, 2010.
- BARRAQUER, Gaietà. *Las Casas de religiosos de Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Vol. 1. Barcelona: Impr. Francisco J. Altés y Alabart, 1839-1922. 4v.
- BARTOLOMEI ROMAGNONI, Alessandra. “Arcangela Panigarola e le donne del Santa Marta. Azione política e magisterio spirituale nella Milano del Cinquecento.” A: BUGANZA, S.; RAININI, M. (ed.). *Il convento delle Grazie a Milano. Una storia dalla fondazione a metà del Cinquecento*, Atti del Convegno di Studi (Milano, 22-24 maggio 2014). Firenze: Nerbini, 2016. 187- 228.
- BASTARDAS I PARERA, Joan. *Llegir i entendre: estudis dispersos*. Barcelona: Ed. Universitat de Barcelona, 2012.
- BATAILLON, Marcel. *Erasmus y España*. Madrid: FCE, 2013.
- BAUCELLS, Albert. *Els Estudis Universitaris Catalans (1903-1985). Per una Universitat Catalana*. Barcelona: Institut d’E Catalans, 2011.
- BÉCARES BOTAS, Vicente. *Arias Montano y Plantino. El libro flamenco en la España de Felipe II*, León: Universidad de León, 1999.
- BEER, Rudolf. “Die Handschriftenschenkung Philip II an den Escorial vom Jahre 1576, nach einem bisher unveröffentlichten Inventar des Madrider Palsarchivs.” A: *Jahrbuch der Kunsthistorische Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, XXIII, Wien, 1902.

- BELENGUER CEBRIÀ, Ernest. *La Corona de Aragón en la monarquía hispánica: del apogeo del siglo XV a la crisis del XVI*. Barcelona: Ediciones Peninsulares, 2001.
- BELLSOLELL MARTÍNEZ, Joan. Miquel Mai (ca. 1480-1546). *Art i cultura a la cort de Carles V*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, 2011.
- BENEDETTI, Marina “La repressione delle parole: la predicazione delle donne valdesi”, *Clio & Crimen*, 1 (2004), 165-188.
- BERNAL PALACIOS, Arturo. “Antonio Agustín (1517-1586) y su ‘Recollecta in iure Canonico’.” *Revista Española de Derecho Canónico* 45. 125 (1988), 487-534.
- BERNARD-MAITRE, Henri. “Le Passage de Guillaume Postel chez les premiers Jesuites de Rome: Mars 1544- Decembre 1545.” *Mélanges d’Histoire de la Renaissance offerts à Henri Chamard*, Paris: Librairie Nizet, 1951. 227-243.
- BERTRAN I ROIGÈ, Prim. “Notes de demografia i onomàstica lleidatanes de finals de l’Edat Mitja. El fogatge de 1491.” *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 1 (1980), 143-171.
- BETRÁN MOYA, José Luis. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Lleida: Editorial Milenio, 1996.
- BIASIORI, Lucio. “Per una storia sociale del suicidio nell’Italia Moderna.” *Studi Storici*, 52. 2 (2011), 491-508.
- BIFFI, Serafino. *Sui riformatori pei giovani studi del dottore Serafino Biffi*. Milano: Giuseppe Bernardoni, 1870.
- BLAMIRE, Alcuin; MAX, C. W. “Women Not to Preach: A Disputation in British Library MS Harley 31.” *The Journal of Medieval Latin* 3 (1993), 34-63. DOI: 10.1484/J.JML.2-303989
- BLASCO DE LANUZA, Vicente. *Historias eclesiásticas y seculares de Aragón: en que se continuan los Annales de Çurita y tiempos de Carlos V con historias eclesiasticas antiguas y modernas que hasta aora no han visto luz ni stampa*. Zaragoza: por Juan de Lanaja y Quartanet, 1622. 2v.
- BLASCO PASCUAL, Javier. “Notas sobre un artista del fraude y del engaño: Avellaneda.” *Edad de Oro* 25 (2006), 117-127.
- BLÁZQUEZ, Niceto. “San Ignacio y la marginación femenina.” A: CARO BAROJA, J.; BERISTAIN, A. (coord.). *Ignacio de Loyola. Magister Artium en París 1528-1535*. San Sebastián, 1991. 135-145.
- BOADAS I LLAVAT, Agustí. “Joan Duns Escot i els escotistes catalans.” *Enrahonar* 42 (2009), 47-63.

- BOFARULL I DE SARTORIO, Manuel de. “Festejos y ceremonias públicas celebrados en Barcelona cuando la primera venida de su XXVIII conde D. Carlos I.” *Memorias de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona* 2 (1868), 251-268.
- BOLÒS, Jordi; SÁNCHEZ-BOIRA, *Immaculada*. *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capitular de Lleida (segles XIV-XVI)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2014. 3v.
- BONET NAVARRO, Ángel. *Procesos ante el Justicia de Aragón*. Zaragoza: Guara, 1982.
- BORRÀS I FELIU, Antoni. “El Col·legi de Santa Maria i Sant Jaume, dit vulgarment de Cordelles, i la Companyia de Jesús.” *Analecta Sacra Tarraconensia* 37 (1964), 399-465.
- . “La fundació del Col·legi de Betlem de la Companyia de Jesús de Barcelona.” *Pedralbes. Revista d'història moderna* 13.2 (1993), 203-211.
- BORREGUERO BELTRÁN, Cristina. “Puellae doctae en las cortes peninsulares.” *Dossiers Feministes* 15 (2011), 76-100.
- BOTERO, Giovanni. *Della ragion di stato libri dieci, con Tre libri delle cause della grandezza, e magnificenza delle città di Giovanni Botero benese*. Venetia: appresso i Gioliti, 1589.
- BOTINAS, Elena ; CABALEIRO, Julia. “Formes d'espiritualitat femenina autònoma a l'Edat Mitjana. Alguns exemples.” *Finestrelles* 5 (1993), 141-155.
- BOTINAS, Elena; CABALEIRO, Julia; DURAN, Maria dels Àngels. *Les beguines. La raó il·luminada per amor*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- BRÉS, Giuseppe. *Note d'Archivio*. Nizza: Stamperia del Comercio, 1919.
- BRIOLI, Maurizio (ed.). *Acta Congregationis (1528-1602). Fonti per la storia dei Somaschi*. Vol. 1. Roma: Curia Generalizia dei Padri Somaschi, 2005. 3v.
- . *Saggio storico sullo sviluppo dell'Ordine Somasco dal 1569 al 1650*. Roma: Curia Generale Padri Somaschi, 2010.
- BRONZINO D'ANCONA, Cristofano. *Della dignita & nobilita delle donne. Dialogo di Cristofano Bronzini d'Ancona, diviso in Quattro Settimane; E ciascheduna di esse in sei Giornate, Settimana Prima, e giornata Quinta*. Vol. 2. Firenze: Stamperia di Zanobi Pignoni, 1622. 3v.
- BURGO, Giambattista de. *Hydraulica; o sia trattato dell'acque minerali del Massino, S. Mauritio, Favera, Scultz, e Bornio, con la Guerra della Valtellina del 1618 fin'al 1638, & altre curiosità*. Milano: Nelle Stampe dell'Agnello, 1689.
- BURIGOZZO, Gian Marco (ed.). *Cronica Milanese dal 1500 al 1544*. Milano: Ferrario, 1851.

- BUSH, Kate Elizabeth. *Sorelle Mie: The Sermons of Caterina Vigri and Franciscan Observantist Reform*. Tesis doctoral. The Catholic University of America, 2016.
- BUSSI, Virginio. *La Confraternita di Sant'Anna*. Vercelli: Tip. S.E.T.E, 1968
- BUSQUETA IRIU, Joan J. *Història de Lleida*. Vol. 3 “Baixa edat mitjana.” Lleida: Pagès editors, 2004. 9v.
- BUSQUETS I CASTELLA, Josep.; MONTAÑÀ, Daniel [et al.]. *Gironella. Notes històriques*, Gironella: Associació Cultural El Vilatà, 1999.
- BUYREU JUAN, Jordi. *La Corona de Aragón de Carlos V a Felipe II. Las instrucciones a los virreyes bajo la regencia de la princesa Juana (1554-1559)*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000.
- BURRIEZA SÁNCHEZ, Javier. “La percepción jesuítica de la mujer (siglos XVI-XVIII).” *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea* 25 (2005), 85-116.
- . “La fundación de colegios y el mundo femenino.” A: MARTÍNEZ MILLÁN, J.; PIZARRO, H.; JIMÉNEZ PABLO, E. (coord.). *Los jesuitas. Religión, política y educación (siglos XVI-XVIII)*. Vol. 1. Madrid: Universidad Pontificia Comillas, 2012. 443-490. 3v.
- . *El alma de las mujeres. Ámbitos de la espiritualidad femenina en la modernidad (siglos XVI-XVIII)*. Universidad de Valladolid, 2015.
- CACHO, María Teresa. “Éduquer pour le silence.” A: MERLE, A.; GUILLAUME-ALONSO, A. (dir.), *Les voies du silence dans l'Espagne des Hasbourg*, Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbone, 2013, pp. 123-136, p. 127.
- CAFFIERO, Marina. *Battesimi forzati. Storia di ebrei, cristiani e convertiti nella Roma dei papi*. Roma: Viella, 2004.
- CAGNOLI, Hieronymi. *Hieronymi Cagnoli, I. C. et patricii vercellensis, serenissimi que ducis Sabaudiae Senatoris Opera omnia in treis Tomos distributa*. Vol. 1. Lugduni: Apud heredes Iacobi Iuntae, 1569. 3v.
- CALBET I CAMARASA, Josep M.; ESCUDÉ I AIXALÀ, M. M. “Aspectes històrics dels infants abandonats.” *Gimbernat: revista catalana d'història de la medicina i la ciència* 10 (1988), 47-64.
- CALVET D'ESTRELLA, Cristòfol. *El felicissimo viaie d'el Poderoso Príncipe don Phelipe*. Amvers: Martín Nucio, 1552.
- CAHNER, Max. *Epistolari del Renaixement*. València: Albatros Edicions, 1978. 2v.

- CAMÓS, Narcís. *Jardín de María plantado en el Principado de Cataluña*. Barcelona: Jayme Plantada, 1657.
- CANTÚ Cesare. *Gli eretici d'Italia. Discorsi Storici di Cesari Cantú*. Vol. 3 Torino: Unione Tipografico-Editrice, 1866. 3v.
- CAPDEFERRO I PLA, Josep. “Els testaments del jurista i polític Miquel Sarrovira (ca. 1514-1604) i d'Altília Cordelles († 1602).” *Revista de Dret Històric Català* [en línia] 16 (2017), 65-79. DOI: 10.2436/20.3004.01.103
- CAPMANY, Antoni. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la Antigua ciudad de Barcelona*. Madrid: Impr. de Sancha, 1792.
- CARACCIOLO, Enrichetta. *Misteri del chiostrò napoletano. Memorie di Enrichetta Caracciolo de'principi di Forino ex-Monaca Benedettina*. Firenze: G. Barbèra Editore, 1864.
- CARDELLA, Lorenzo. *Memorie storiche de'cardinali della Santa Romana Chiesa* Vol. 4. Roma: Stamperia Pagliarini, 1793. 10v.
- CARO BAROJA, Julio. *Las formas complejas de la vida religiosa (Religión, Sociedad y carácter en la España de los siglos XVI y XVII)*. Madrid: Akal, 1978.
- CARRERAS CANDI, Francesc (dir.). *Geografia General de Catalunya*. Vol. III. Barcelona: Editorial de Albert Martín, 1908. 6v.
- CARRERAS I CANDI, Francesc; GUNYALONS I BOU, Bartomeu. *Rúbriques de Bruniquer. Ceremonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*. Vol. 5. Barcelona: Impr. Henrich i Companyia, 1916. 5v.
- CARTAGENA, Teresa de. *Admiración Operum Dey*. Madrid: Anejos del Boletín de la Real Academia Española, núm. XVI, 1967.
- . *Arboleda de Enfermos*: Madrid: Anejos del Boletín de la Real Academia Española, núm. XVI, 1967.
- CASALIS, Goffredo. *Dizionario geografico storico-statistico-commerciale degli stati di S. M. il Re di Sardegna*. Torino: G. Marzorati, 1853.
- CASAUS BALLESTER, Mª José. “Fernando II y la nobleza aragonesa.” *Achivo Ducal de Híjar*, 2006. 1-8.
- CASTELL GRANADOS, Pau. *Orígens i evolució de la cacera de bruixes a Catalunya (segle XV-XVI)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 2013.
- CASTELLANO I TRESSERRA, Anna. “Les ‘reformes’ del monestir de Pedralbes al llarg dels segles XVI i XVII.” *Pedralbes: revista d'història moderna* 23 (2003), 721-734.

- CASTELNOVO, Giulia. *'Malefemmine'. Onore perduto, peccato espiato, corpi ammansiti*. Tesi doctoral. Université de Grenoble - Università degli Studi di Milano, 2014.
- CASTIGLIONE, Giovanni Battista. *Istoria delle scuole della Dottrina Cristiana*. Milano: Stamp. Malatesta, 1800.
- CERUTI, Antonio (ed.). *Statuta iurisdictionum Mediolanum lata saec. XIV*. Augustae Taurinorum: Typis regiis, 1869.
- CHABORNEAU, Damian M. "The Servites of Barcelona." *Studi Storici dei Servi di Maria* 30 (1980), 6-85.
- CHABRET, Antonio. *Sagunto. Su historia y sus monumentos*. Vol. 2. Barcelona: Tip. Suc. N. Ramírez y C^a, 1888. 2v.
- *Historia del convento de Religiosas del Pie de la Cruz y Santa Ana de Sagunto*. Sagunto: F. Navarro, 1903.
- CHIESA, Francesco Agostino Della. *Theatro delle donne letterate con un breve discorso della preminenza, e perfettione del sesso donesco*. Mondovi: Giovanni Gistandi e Gio. Tomaso Rossi, 1620.
- *Corona Reale di Savoia, o sia relatione delle provincie, e titoli ad essa appartenenti, essatamente ristampata secundo l'edizione degli anni 1655 e 1657*. Vol. 2, Cuneo: Bartolomeo Strabella, 1657. 2v.
- CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador, "El bací dels pobres vergonyants de la parròquia del Pi de Barcelona com atenuant de la crisi ciutadana del segle XV." A: ÍD. *Societat, cultura i món mediterrani a l'Edat Mitjana. Recull d'articles*, Barcelona, UB, 2014. 119-131.
- CLARETTA, Gaudenzio. *Notizie Storiche intorno alla vita ed ai tempi di Beatrice di Portogallo duchessa di Savoia con documenti*. Torino: Tip. Eredi Botta, 1863.
- "Il Duca Emanuele Filiberto di Savoia a Nizza nel luglio dell'anno 1551." *Giornale ligustico di archeologia, storia e letteratura*. 19 (1892), 234-237.
- COHEN, Sherrill. *The Evolution of Women's Asylums since 1500: From Refuges for Ex-prostitutes to Shelters for Battered Women*. New York-Oxford: Oxford University Press, 1992.
- COLESANTI, Gemma. *Caterina Llull i Çabastida: una mercantessa catalana nella Sicilia del '400*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, 2005.
- COLLIARD, Lin, "Actualité d'Orsières.", *Bibliothèque de l'Archivium Augustanum* 36 (1959), 45-56.

- . “Le chanoine Félix Orsières.” *Bibliothèque de l’Archivium Augustanum* 16 (1985), 252-259.
- . “Félix Orsières.” *Les Cent du Millénaire*. Quart (2000), 242-245.
- COLL, Núria. “Documentación notarial relativa a los pobres de Cataluña del siglo XV.” A: RIU, M. (dir.). *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval*. Vol. 2. Barcelona: CSIC, 1981. 2v. 311-344.
- COLLELL, Albert. *Un capítol d’història vigatana (segle XVI)*. Vic: Editorial Sala, 1955.
- Comença lo flors de virtut*. [Lleida: Enric Botel] 1490.
- Compendio storico religioso del sacro monte dell’Alvernia*. Firenze: Stamperia Granducale, 1856.
- CONEJO DA PENA, Antoni. *L’antic Hospital de Santa Maria*. Lleida: Institut d’Estudis Ilerdencs, 2002.
- . *Assistència i hospitalitat a l’edat mitjana. L’arquitectura dels hospitals catalans: del gòtic al primer renaixement*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, 2000a. 2v.
- . “La financiación de los hospitales de la Corona de Aragón durante la baja edad media: condiciones sociales, económicas y espirituales.” A: CAVACIOCCHI, S. (dir.). *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell’Europa preindustriale secc. XIII-XVIII*. (Atti della Quarantunesima Settimana di Studi. Prato 26-30 aprile 2009). Firenze: Firenze University Press, 2010. 437-444.
- CONGREGAZIONE DI CARITÀ ED OPERE PIE UNITE. *Proposta di concentramento del Ritiro delle Povere Orfane (Verbale 3 Maggio 1910) e risposta all’opposizione del Rittiro (Verbale 29 Luglio 1910)*. Vercelli: Tipo-litografia, G. Coppo, 1910.
- Constitutiones domini Mediolanensis [1541-1574]*. Milano: Valerio Meda & Girolamo Meda, 1574.
- Constitucions y altres drets de Cathalunya compilats en virtut del Capítol de Cort LXXXII de las Corts per la S.S. y R. Majestat del rey don Philip IV Nostre Senyor celebradas en la ciutat de Barcelona any MDCCII*. Vol. 1. Barcelona: Casa de Joan Pau Martí i Joseph Llopis, 1704.
- COPPA, Simonetta; ROSSI, Marco; ROVETTA, Alessandro. *Pinacoteca Ambrosiana. Catalogo*. Vol. 3. “Dipinti dalla metà del Seicento all’ fine del Settecento – Rittrati.” Milà, Electa, 2007.
- CORDECH, Marion. “Actituds davant les dones entre l’Edat Mitjana i el Renaixement.” A: BELLVESER, Ricardo. (coord.). *Dones i literatura. Entre l’Edat Mitjana i el Renaixement*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2012. 527-554.

- COROMINES, Joan (dir.). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes- Caixa d'Estalvis 'La Caixa', 1995. 8v.
- . *Diccionari etimològic de la llengua catalana*. Vol. 2. Barcelona: Curial Edicions Catalanes- Caixa de Pensions "La Caixa", 1992. 9v.
- Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y del Principado de Cataluña*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1896-1919. 25v.
- COSTE, Hilarion de. *Les eloges et les vies des reynes, des princesses, et des dames illustres en pieté, en courage & en Doctrine, qui ont fleury de nostre temps, & du temps de nos Peres*. Vol. 2. Paris: Sebastien & Gabriel Cramoisy, 1647. 2v.
- COURCELLES, Dominique de. "Les lettres d'Estefanía de Requesens, épouse de Juan de Zúñiga, à sa mère, la comtesse de Palamós (1533-1540): entre Catalogne et la Castille, l'affirmation d'un lignage à l'époque de Charles Quint." A: REDONDO, A. (ed.). *Relations entre homes et femmes en Espagne aux XVIe et XVIIe siècles. Réalités et fictions*. Paris: Publications de la Sorbone, 1995. 67-78.
- . "Recherches sur les livres et les femmes en Catalogne aux XVe et XVIe siècles. Figures de lettrices." A: COURCELLES, D.; VAL JULIÁN, C. (eds.). *Des femmes et des livres. France et Espagne XIVe et XVIIe siècles*. Paris: École des Chartes, 1999. 95-114.
- COZZO, Paolo. "Fra duca e governatore. Chiese e poteri statali all'epoca di Carlo Borromeo fra Piemonte sabauda e Lombardia spagnola." A: ZARDIN, D.; PAGANI, [et al.] (dir.). *Norma del Clero Speranza del Gregge. L'opera riformatrice di San Carlo tra centro e periferia della diocesi di Milano*. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Milano, 21 Maggio - Rocca di Angera, 22 Maggio 2010). Germignana: Magazeno Storico Verbanese, 2015. 129-141.
- CREIXELL, Joan. San Ignacio. *Estudio critico y documentado de los hechos ignacianos relacionados con Montserrat, Manresa y Barcelona*. Barcelona: E. Subirana, 1922.
- CRISANTO LÓPEZ, Jose. "Simbolismo de la Preciosa Sangre. La mística representación de la primera misa expiatoria," separata de la *Revista da Universidade Católica de São Paulo* 9 (1956), 3-13.
- CROCE, Benedetto. "Aneddoti di storia civile e letteraria. II. La 'Sibila Alpina' (Diodata Saluzzo Roero)." *La Critica. Rivista di Letteratura, Storia e Filosofia diretta da B. Croce*, 25 (1927), 255-262.

- CROS, Joseph Marie. *Idéal et réalité. Les jésuites par un des leurs*. Paris: Ambert & Cia, 1903.
- CRUCITTI, Filippo. “Girolamo Miani, santo”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 56. [en línia], 2001. < www.treccani.it > [consulta: 9-04-2018]
- CRUZ, Anne J. “Las formas de la vida religiosa femenina en la época de Teresa de Jesús y Catalina de Cardona.” *eHumanista. Journal of Iberian Studies* 33(2016), 246-265.
- CUADRO GARCÍA, Ana. “Tejiendo una vida de reliquia. Estrategias de control de conciencias de la santa diabólica Magdalena de la Cruz.” *Chronica Nova* 31(2005), 307-326.
- CUARTERO, Baltasar., VARGAS-ZÚÑIGA, Antonio. *Índice de la colección de don Luis de Salazar y Castro*. Vol. 5. Madrid: Real Academia de la Historia, 1951. 49v.
- CUBAS MARTÍN, Noemí. *Salamanca y Coímbra: Universidades peninsulares del Renacimiento*. Tesis doctoral. Universidad de Salamanca, 2013. 2v.
- CULPEPPER, Daniel. “‘Our Particular Cloister’: Ursulines and Female Education in Seventeenth-Century Parma and Piacenza.” *The Sixteenth Century Journal* 36. 4 (2005), 1017-1037.
- DANTÍ, Jaume. “Els creditors del Consell de Cent de Barcelona a la segona meitat del segle XVII.” *Pedralbes. Revista d’Història Moderna* 23 (2003), 749-764.
- D’AMICO, Stefano. *The second Rome. Religious Reform and Ecclesiastical Institutions.* A: ÍD. *Spanish Milan: A City within the Empire, 1535-1706*. New York: Palgrave Macmillan, 2012. 93-123.
- DATTA, Pietro Luigi. *Delle liberta del Comune di Nizza, libri due*. Nizza: Tip. Caisson e Compagni, 1859.
- DAUVERD, Céline. *Imperial Ambition in the Early Modern Mediterranean. Genoese Merchants and the Spanish Crown*. University of Colorado-Boulder: Cambridge University Press, 2015.
- DÁVILA PÉREZ, Antonio. “La polémica Arias Montano- Wilhelmus Lindanus: un nuevo documento (AGR I 115, N° 3714).” *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 49 (2000), 139-168.
- DECIO, Filippo. *De regulis iuris, cum interpretationibus nonnullarum legum eiusdem tituli necnon Apostillis ac etiam. Repertorio domini Hieronymi Chuchalon hispani nuper additis*. Lugduni: Jacobum Hiuncri, 1535.

- DEDIEU, Jean Pierre. “¿Pecado original o pecado social? Reflexiones en torno a la constitución y a la definición del grupo judeo-converso en Castilla.” *Manuscripts* 10 (1992), 61-67.
- DIAGO, Francisco. *Historia de los victoriosísimos antiguos Condes de Barcelona: dividida en tres libros*. Barcelona: Sebastian de Comellas, 1603.
- DIAS, Odir Jacques. “I Servi di Maria e l’America nei primi anni dopo la scoperta di Colombo.” *Studi Storici dei Servi di Maria* a.60 (2010), 17-52.
- DÍAZ DE LA GUARDIA, Luis “Datos para una biografía del jurista Pedro Murillo Velarde y Bravo.” *Espacio, Tiempo y Forma, Serie IV, Hª Moderna* 14 (2001), 407-471.
- DILLON BUSSI, Angela. “Capris, Gaspare.” *Dizionario Biografico degli Italiani*. [en línea] Vol. 19 (1976). < www.treccani.it > [consulta: 12-04-2018]
- DIONISOTI, Carlo. *Cenni storici sull’amministrazione della giustizia in Vercelli dall’anno 1427 al 1860*. Vercelli: Tip. Guglielmoni, 1860.
- DOMINGO MALVADI, A. *Bibliofilia Humanista en tiempos de Felipe II. La Biblioteca de Juan Páez de Castro*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca-Área de Publicaciones de la Universidad de León, 2011.
- DUBOIS, Claude-Gilbert. “Les métamorphoses mystiques de la sexualité dans la pensée de Guillaume Postel.” *Études françaises* 4. 2 (1968), 171-207. doi: 10.7202/036318ar
- DUBY, Georges; PERROT, Michel (ed.). *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol. 3. “Del Renacimiento a la Edad Moderna”. Madrid: Taurus, 1993.
- DURAN I SAMPERE, Agustí.; SANABRE, Josep. (ed.). *Llibre de les solemnitats de Barcelona*, Vol. 1, Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1930. 2v.
- DURAN I SANPERE, Agustí. *Barcelona i la seva història. La formació d’una gran ciutat*. Vol. 1. Barcelona: Curial, 1973. 3v.
- DURÃO, Paulo. “Presenças femininas na vida de S. Inácio.” *Brotéria* 63 (1956), 5-15.
- EDELHEIT, Amos. *Ficino, Pico and Savonarola. The Evolution of Humanist Theology 1461/2-1498*. Leiden-Boston: Brill, 2008.
- EIXIMENIS, Francesc. *Lo llibre de les dones*, ed. Frank Naccarato. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1981.
- ENDEAN, Philip. “Discerning behind the Rules. Ignatius’s first letter to Teresa Rajadell.” *The Way Supplement* 64 (1989), 37-50.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. (ed.). *Pere Antoni Beuter. Primera part de la Història de València*. Universitat de València, 1998.

- ESPONERA CERDÁN, Alfonso. *El oficio de predicar: los postulados teológicos de los sermones de San Vicente Ferrer*. Salamanca: Ed. San Esteban, 2007.
- ESPOSITO, Anna. “Donne e fama tra normativa statutaria e realtà sociale.” A: SANFILIPPO, I. L.; RIGON, A. (ed.). *Fama e publica vox nel Medioevo*. Atti del Convegno di studio svoltosi in occasione della XXI edizione del Premio Internazionale Ascoli Piceno, Ascoli Piceno, 3-5 dicembre 2009. Roma: Ist. Storico per il Medio Evo, 2011. 85-102.
- ESTRADA, Famiano. *Primera década de las Guerras de Flandes, desde la muerte del Emperador Carlos V hasta el principio del gobierno de Alexandro Farnese, tercero Duque de Parma y Placencia*. Colonia: [s.n.] 1681.
- FABIÉ, Antonio M. (ed.). *Algunas obras del doctor Francisco López de Villalobos*, Madrid: Impr. M. Ginesta, 1886.
- FARGAS PEÑARROCHA, Maria Adela. *Família i poder a Catalunya, 1516-1626. Les estratègies de consolidació de la classe dirigent*. Barcelona: Fundació Noguera, 1997.
- . *Les dones en l'Antic Règim*. Barcelona: Editorial UOC, 2009.
- FELICI, Lucia, “Favre, Pierre”. *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 45[en línia], 1995.< www.treccani.it> [consulta 16-02-2018]
- FELIPO ORTS, Amparo. *Autoritarismo monárquico y reacción municipal. La oligarquía urbana de Valencia desde Fernando el Católico a las Germanías*. València. Universitat de València, 2004.
- FELIU DE LA PENYA, Narcís. *Anales de Cataluña y Epílogo breve de los Progressos, y famosos Hechos de la Nación Catalana, de sus Santos, Reliquias, Conventos y singulares Grandezas; y de los más señalados, y eminentes Varones, que en Santidad, Armas y Letras han florecido des de la primera Población de España Año del Mundo 1788 antes del nacimiento de Christo 2174 y el Diluvio 143 hasta el presente de 1709*. Barcelona: Impr. Juan Pablo Martí; Jaime Surià, 1709. 3v.
- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Benigno. “Antigua lista de manuscritos latinos y griegos inéditos del Escorial.” *La Ciudad de Dios* 55 (1901), 587-597.
- . “Antigua lista de manuscritos latinos y griegos inéditos del Escorial.” *La Ciudad de Dios* 56 (1901), 109-119, 260-273.
- FERNÁNDEZ ARRILLAGA, Inmaculada. “Silenciar la mala lengua de las mujeres.” A: ÍD. *Al margen y calladas: mujeres en la modernidad*. Alicante: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, 2016. 73-82.

- FERNÁNDEZ LUZÓN, Antonio. *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 2003.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep. “Notes per a una història de la noblesa a Catalunya.” *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* 51 (2007-8), 427-449.
- FERRANTE, Lucia. “L’onore ritrovato. Donne nella casa di Soccorso di S. Paolo a Bologna (sec. XVI-XVIII).” *Quaderni Storici* 18. 53 (agosto 1983), 499-527.
- FERRER, María Reyes. “Madres de la novela histórica italiana.” *Cuestiones de género: de la igualdad y la diferencia* 10 (2015), 470-487.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa.; VELA AULESA, Carles. “Un mercader italià a la cort Catalanoaragonesa: Luchino Scarampi.” *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 32 (2014-2015), 301-478. DOI: 10.1344/AHM2014-2015.32.7.
- FERRER, Miquel. *Observantiarum sacri regii Cathaloniae senatus*. Barcinone: Ioanis Simon, 1608.
- FERRO I POMÀ, Víctor. *El Dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Vic: Eumo, 1999.
- FITA, Fidel. “San Francisco de Borja. Nuevas Fuentes.” *Boletín de la Real Academia de la Historia* 22 (1893), 113-129.
- FITÉ I LLEVOT, Francesc. “Ordenacions sobre la il·luminació de la Seu de l’època del bisbe Conchillos.” A: ALTURO I PERUCHO, J. (coord.). *Miscel·lània homenatge a Josep Lladonosa*, Lleida: Institut d’Estudis Ilerdencs, 1992. 439-464.
- FLUVIÀ I ESCORSA, Armand de. “Capítols matrimonials existents a l’Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona.” *Paratge* 5.6 (1994), 67-89.
- FONT I RIUS, Joan. “Santa Maria de Pinós.” A: *Goigs en lloança de l’aparició miraculosa de la Mare de Déu en la Serra de Pinós*. Cardona: Impr. Jordi, 1994.
- FONTANALS, Reis. *La fundació canònica i imperial del Col·legi Cordelles*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1994.
- FORCELLINI, Aegidio. *Totius latinitatis lexicon*. Vol. 1. Patavii: Thomam Bettinelli, 1805. 4v.
- FOSI, Irene. “Conversioni” A: LOVISON, Filippo (dir.). *Lemmario Dizionario Storico “La Chiesa in Italia”*, Vol. 1. “Dalle Origini all’Unita Nazionale”[en línia] <www.storiadellachiesa.it> [consulta: 17-03-2018]

- FRANCO, Juan Hernández. “El partido de los cristianos viejos establece estatuto de limpieza de sangre el año 1544 en el cabildo de la catedral de Murcia.” *Murgetana* 103 (2000), 57-70.
- FUENTE, Vicente de la (ed.). *Obras de Santa Teresa de Jesús*. Vol. 3. Madrid: C. Impr. y Libreros del Reino, 1881. 6v.
- FUSCO MONFLOREO, Horatio. *La Vedova, del Fusco*. Roma: I Dorici, 1570.
- GACHARD, Louis Prosper (ed.). *Correspondances françaises des gouverneurs généraux des Pays-Bas avec Philippe II. Correspondance de Marguerite d’Autriche, duchesse de Parme*. Vol. 1. Bruxelles: C. Muquardt, 1867. 3v.
- GANSS, George E. (ed.). *Ignatius of Loyola. The Spiritual Exercises and Selected Works*. New York: Paulist Press, 1991.
- GARBONUS, Angelus Stephanus. *Ordines excellentissimi senatus mediolani ab anno MCDXC usque annum MDCXXXIX*. Mediolani: Joseph Richini Malatesta, 1793.
- GARCÍA CÁRCEL, Ricardo. “El bandolerisme catalán en el siglo XVII.” A: MARTÍNEZ COMECHE, J. A. (ed.). *El bandolero y su imagen en el Siglo de Oro*. Madrid: Casa de Velázquez-Universidad Autónoma de Madrid, 1989. 43-54.
- GARCÍA CÁRCEL, Ricardo; MORENO MARTÍNEZ, Doris. *Inquisición. Historia crítica*. Madrid: Ediciones Historias de Hoy, 2000.
- GARCÍA CÁRCEL, Ricardo. “Actas Históricas V.” *Acto de presentación de las Actas Históricas de la Junta General del Principado de Asturias Tomos I al V*. Vol. 5 (2 abril 2007). Junta General del Principado de Asturias, 2007. 25-51.
- . (coord.). “Dossier: Las Fronteras religiosas y sociales en la Reforma Católica.” *Historia Social* 91 (2018), 85-171.
- GARCÍA HERNAN, Enrique (ed.). *Monumenta Borgia, Vol. IV (1478-1551). Sanctus Franciscus Borgia Quartus Gandiae Dux et Societatis Iesu Praepositus generalis tertius 1510-1572*. Valencia-Roma: Generalitat Valenciana- Institutum Historicum Societatis Iesu, 2003.
- . *Ignacio de Loyola*. Madrid: Editorial Taurus, 2014.
- GARCÍA HERRERO, María del Carmen; CAMPO GUTIÉRREZ, Ana del. “Indicios y certezas. “Mulieres Religiosae” en Zaragoza (siglos XIII-XVI).” *Acta històrica et archaeologica mediaevalia* 26 (2005), 345-362.
- GARCÍA HERRERO, María del Carmen. “Mulieres religiosae, predicación femenina y expectativas y actuaciones de doña María de Castilla, reina de Aragón.” A: DEL VAL VALDIVIESO, M. I.; JIMÉNEZ ALCÁZAR, J. F. (coord.). *Las mujeres en la*

- Edad Media*. Lorca: Sociedad Española de Estudios Medievales- Editum, 2013. 299-328.
- GARCÍA MATEO, Rogelio. “La mujer en la vida de Ignacio de Loyola.” *Manresa* 66 (1994), 339-354.
- GARCÍA-VILLALOSADA, Ricardo. *Ignacio de Loyola. Nueva biografía*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1985.
- GARGANO, Antonio. “Imago mentis: Fantasma y criatura real en la lírica castellana del s. XVI.”, A: ÍD. *La sombra de la teoría. Ensayos de literatura hispánica del Cid a Cien años de soledad*. Ediciones Universidad de Salamanca, 2007. 95-132.
- GARGANTÉ, Maria; SOLÀ, Xavier. “El funcionament dels santuaris. Els ermitans, clergues i altres habitants.” A: ÍD. *Santuaris, ermites i capelles a l'època del Barroc*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2017. 198-206.
- GARRUT, José M^a. *Notas históricas de la Real e Ilustre Archicofradía de la Purísima Sangre de Nuestro Señor Jesucristo*. Barcelona: Torrell de Reus, 1960.
- GARSIAE MATAMORI, Alphonsi. *De asserenda Hispanorum eruditinoe, sive De viris Hispaniae doctis narratiu Apologetica, ad Illustrissimum Vraniç Comitem*. (primera ed. 1553) A: *Opera Omnia nun primum in unum corpus coacta*. Matriti: Typis Andreae Ramirez, 1769.
- GAZZINI, Marina. *Storie di vita e di malavita. Criminali, poveri e altri miserabili nelle carceri di Milano alla fine del medioevo*. Firenze University Press, 2017.
- GESNER, Conrado. *Bibliotheca Universalis, sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, Latina, Graeca, & Hebraica, extantium et non extantium, veterum et recentiorum in hunc usque diem, doctorum et indoctorum, publicatorum et in bibliothecis latentium*. Tiguri: Apud Christophorum Froschouerum, 1545.
- GHIRALDI, Denis. “Les tragiques événements des XVIe et XVII siècles à Nice.” *Recherches régionales Côte d’Azur et contrées limitrophes*, 47. 183 (2006), 55-81.
- GIANI, Arcangelo. *Annalium sacri ordinis fratrum Servorum B. Mariae Virginis*. Lucae: Typis Marescandoli, 1719-1725. 3v.
- GIL AMBRONA, Antonio. *Ignacio de Loyola y las mujeres. Benefactoras, jesuitas y fundadoras*. Madrid: Cátedra, 2017.
- GILBERT, Neal W. “Francesco Vimercato of Milan: A Bio-Bibliography.” *Studies in the Renaissance* 12 (1965), 188-217.

- GIOFFREDO, Pietro. *Storia delle Alpi Marittime*. Vol. 5. Libro 26. Torino: Stamp. Reale, 1839.
- GIORDANO, Maria Laura. "Historicizing The Beatas: The Figures behind Reformation and Counter-Reformation Conflicts." A: WEBER, A. (ed.). *Devout Laywomen in the Early Modern World*. London-New York: Routledge, 2016. 91-111-
- GIRONÈS, Jordi. "Castells catalans. Papiol." [en línia] (2008), 1-4. <www.castellscatalans.cat/imatges/papiol.pdf> [consultat: 10 juliol 2018]
- GIRBAL, Enric. "Miscelánea histórica." *Revista de Gerona*, XIII (1889), 140-148.
- GIULIANI, Marzia. "Le origini devote dell'umiltà torinese. I gesuiti, la corte sabauda e l'assistenza al femminile." A: CANTALUPE, A.; RAVIOLA, B. *L'Umiltà e le Rose. Storia di una compagnia femminile a Torino tra età Moderna e Contemporanea*. Torino: Leo S. Olschki Editore, 2017. 167-190.
- GLARCY, César (pseud. Leon Clément Gérard). *Études critiques sur quelques articles de la Feuille d'Annonces d'Aoste*. Aoste: Impr. D. Lyboz, 1847.
- GONZÁLEZ COSO, Elena; BUSQUETA RIU, Joan. *L'Estudi General de Lleida, Ciutat i Universitat en els documents de l'Arxiu Municipal de Lleida*. Ajuntament de Lleida, 2000.
- GONZÁLEZ PALENCIA, Ángel. *Gonzalo Pérez: secretario de Felipe II*. vol. 1. Madrid: CSIC- Instituto Jerónimo Zurita, 1946. 2v.
- GOURDON, Vincent. "Le renouveau de l'histoire du parrainage aux époques moderne et contemporaine en France." *Obradoiro de Historia Moderna* 24 (2015), 23-48.
- GRAND-MESNIL, Marie-Noële. "Les belles amies de saint Ignace." *Christus* 16 (1969), 562-574.
- GRANERO, Jesús María. "San Ignacio y la pastoral femenina." *Manresa* 29 (1957), 159-161.
- . *San Ignacio de Loyola. Panoramas de su vida*. Madrid: Razon y Fe, 1967.
- GRAÑA CID, María del Mar. *Las sabias mujeres. Educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*. Vol. 1. Madrid: Asociación Cultural AL-MUDAYNA, 1994. 2v.
- . "Terciarias Franciscanas, apostolado y ministerios. Juana de la Cruz y el sacerdocio femenino." A: GRAÑA, M. M.; BOADAS LLAVAT, A. (coord.). *El Franciscanismo en la Península Ibérica. Balance y Perspectivas*. (I Congreso Internacional. Madrid ,22-27 septiembre 2003). Barcelona: Asociación de Estudios Franciscanos, 2005.

- . “Sacralización femenina y experiencias místicas en la prerreforma castellana.” *DUODA, Estudis de la Diferència Sexual* 34 (2008), 55-65.
- . “La feminidad de Jesucristo y sus implicaciones eclesiales en la predicación mística de Juana de la Cruz.” *Estudios Eclesiásticos* 84.330 (2009), 447-513.
- . “La Maternidad espiritual como rol político femenino en el tránsito a la Edad Moderna Hispana. (Reforma, ministerios, y relaciones con el poder).” A: DÍAZ SÁNCHEZ, P.; FRANCO RUBIO, G.; FUENTE PÉREZ, M. J. (eds.) *Impulsando la Historia desde la historia de las mujeres. La estela de Cristina Segura*. Huelva: Universidad de Huelva, 2012. 69-79.
- GRAS, M. Mercè. “Familia y clausura. El monasterio de Nuestra Señora de los Ángeles y Pie de la Cruz de Barcelona (1485-1750).” A: ALABRÚS, R. M. (ed.). *La vida cotidiana y la sociabilidad de los dominicos*. Sant Cugat: Arpegio, 2013, 117-132.
- GROHE, Johannes. “Das Provinzialkonzil von Tarragona 1415 unter Erzbischof Pere de Sagarriga.” A: REINHARDT, E. (dir.). *Tempus Implendi Promissa: homenaje al Prof. Dr. Domingo-Ramos-Lissón*. Pamplona: Eunsa, 2000. 679-698.
- GUICHENON, Samuel. *Histoire généalogique de la Royale Maison de Savoie, justifiée par titres, fondations de monastères, manuscrits, anciens monuments, histoires et autres preuves authentiques*. Vol. 2. Turin: Chez Jean Michel Briolo, (ed. 1660) 1728. 2v.
- GUGLEMINETTI, Marziano; TRIVERO, Paola. (a cura di). *Il Romanticismo in Piemonte: Diodata Saluzzo*. Atti del Convegno di Studi, Saluzzo, 29 settembre 1990. Firenze: Leo S. Olschki, 1993.
- HERLIHY, David. “Did Women Have a Renaissance? A Reconsideration.” A: ÍD. (ed.). *Women, Family and Society in Medieval Europe. Historical Essays, 1978-1991*. Providence; Oxford: Berghan Books, 1995. 33-56.
- HERNÁNDEZ DE VILLAUMBRALES, Pedro. *Comentarios del licenciado Pedro Hernández, en que se contiene lo que el hombre debe saber, creer y hazer para aplazer a Dios*. Valladolid: Casa de Sebastián Martínez, 1566.
- HERRAN, Laurentino M^a. *La mariología del beato Alonso de Orozco*. Toledo: Estudio Teológico de San Ildefonso, 1991.
- HIBBARD, Howard. “Ut Picturae Sermones: The First Painted Decorations of the Gesú.” A: WITKOWER, R. (ed.). *Baroque Art: The Jesuit Contribution*. New York: Fordham, 1972. 29-50.

- HOFMANN, Friedrich Lorenz. "Bibliothek des Escorial. Catalogus Manuscriptorum Regiae Bibliothecae Scorialensis in Hispania in Monasterio Sti. Laurentii." *Serapeum* 19 (1854), 296-301.
- HUFTON, Olwen. *The Prospect Before Her: A History of Women in Western Europe, 1500-1800*. Vol. 1. London: HarperCollins, 1995.
- . "The Widow's Mite and Other Strategies: Funding the Catholic Reformation: The Prothero Lecture." *Transactions of the Royal Historical Society* 6.8 (1998), 117-37.
- . "Reflections on the Role of Women in the Early Modern Court." *The Court Historian* 5.11 (2000), 1-13. DOI: 10.1179/cou.2000.5.1.001
- . "Altruism and Reciprocity: The Early Jesuits and Female Patrons." *Renaissance Studies* 15.3 (2001), 328-353.
- IANUZZI, Isabella. "Mentalidad inquisitorial y jesuitas: el enfrentamiento entre el Cardenal Silíceo y la Compañía de Jesús." *Cuadernos de Historia Moderna*, 24 (2000), 11-31.
- IBAÑEZ ARANA, Andrés. *La doctrina sobre la tradición en la escuela salmantina (siglo XVI)*. Vitoria: Ed. Eset, 1967.
- IGLESIA GARCÍA, Jesús de la. "El debate sobre el tratamiento a los pobres durante el siglo XVI." A: CAMPOS, F. J. (coord.). *La Iglesia española y las instituciones de caridad*. Actas del Simposium (San Lorenzo del Escorial, 1-4 septiembre 2006). Madrid: EDES, 2006. 5-30.
- INFANTES, Víctor. *De las primeras letras. Cartillas españolas para enseñar de los siglos XV y XVI*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1998.
- JACOBSON SCHUTTE, Anne. *By Force and Fear. Taking and Breaking Monastic Vows in Early Modern Europe*. New York: Cornell University Press, 2011.
- JIMÉNEZ ZAMORA, Isidoro. *La emperatriz Isabel de Portugal y el gobierno de la monarquía hispánica en tiempos de Carlos V (1526-1539)*. Tesis doctoral. UNED, 2015.
- JORNET I BENITO, Núria. "Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona, 1513: de clarisas a benedictines, un paso a esclarecer." *Itinerantes. Revista de Historia y Religión* 2 (2012), 173-188.
- KEYSSLER, John George. *Travels through Germany, Bohemia, Hungary, Switzerland, Italy, and Lorraine*. Vol. 1. London: Crowder and Co., 1760. 4v.

- KOLEGA, Alexandra. (a cura di). *Pia casa degli orfani di Santa Maria in Aquiro e Monastero dei Santi Quattro Coronati. Collegio Salviati*. Roma: ISMA, 2015.
- KIENZLE, Beberly Mayne; WALKER, Pamela J. (eds.). *Women Preachers and Prophets through Two Millennia of Christianity*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1998.
- KIRSCH, Johan Peter. "Prothonotary Apostolic." *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 12. [en línea] New York: Robert Appleton Company, 1911.
<<http://www.newadvent.org/cathen/12503a.htm>> [consulta: 17 juliol 2018]
- KNIGHT, Gillian R. "Letter-writing and Friendship Reconsidered." A: ÍD. *The Correspondence between Peter the Venerable and Bernard of Clairvaux. A Semantic and Structural Analysis*. London and New York: Routledge, 2000. 18-55.
- KNOX, Dilwyn. "Disciplina: le origine monastiche e clericali del buon comportamento nell'Europa catòlica del Cinquecento e del primo Seicento." A: PRODI, P. (ed.), *Disciplina dell'anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna*. Bologna: Il Mulino, 1994. 63-100.
- LAJOLO, Rosella, "Per un ritratto minore di Diodata Saluzzo." A: GUGLELMINETTI, M.; TRIVERO, P. (a cura di). *Il Romanticismo in Piemonte: Diodata Saluzzo*. Atti del Convegno di Studi, Saluzzo, 29 settembre 1990. Firenze: Leo S. Olschki, 1993. 63-73.
- LAMARCA, Montserrat. *La Impremta a Barcelona (1501-1600)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2015.
- LANDUCCI, Luca. *Diario Fiorentino dal 1450 al 1516 di Luca Landucci, continuata da un anonimo fino al 1542*. Firenze: G. C. Sansoni, 1889.
- LATASSA ORTIN, Félix. *Biblioteca nueva de escritores aragoneses*. Vol. 1. Pamplona: Joaquin de Domingo, 1798. 6v.
- LATUADA, Serviliano. *Descrizione di Milano ornata con molti disegni in rame delle Fabbriche più cospicue, che si trovano in questa Metropoli*. Milano: Giuseppe Cairoli, 1738. 5v.
- Laurea della Signora M. Pellegrina Amoretti cittadina d'Oneglia*. Pavia: Stamp. Porro e Bianchi, 1777.
- LAZAR, Gabriel Lance. "The first Jesuit Confraternities and marginalized groups in sixteenth-century Rome." A: TERPSTRA, Nicholas (ed.). *The Politics of Ritual*

- Kinship. Confraternities and Social Order in Early Modern Italy*. Cambridge University Press, 2000. 132-149.
- . *Working in the Vineyard of Lord. Jesuit Confraternities in Early Modern Italy*. Toronto-Buffalo-London: University Toronto Press, 2005.
- . “Negociating conversions: Catechumens and the Family in Early Modern Italy.” A: FOSTER, M. R. & KAPLAN, B. J. (eds.). *Piety and Family in Early Modern Europe: Essays in Honour of Steven Ozment*. Burlington: Ashgate, 2005a. 152-157.
- LÁZARO BAYARRI, José Antonio. *Reseña histórica de la devoción a Nuestra Señora Santa María de los Inocentes y Desamparados en las ciudades de Valencia y Barcelona a partir de su iniciación*, Barcelona: [s. n.], 1962.
- LEHFELDT, Elizabeth A. *Religious Women in Golden Age Spain. The Permeable Cloister*. Aldershot-Burlington: Ashgate, 2005.
- LERCARI, Andrea (comp.). *Repertorio di fonti sul patriziato geneovese. Soprintendenza Archivistica per la Liguria- Archivio di Stato di Genova* [en línea], 2010. <www.archivi.beniculturali.it/archivi_old/sage/testi/bombello.pdf> [consulta: 17 juliol 2018]
- LETI, Gregorio. *La vita del conte Bartolomeo Arese, presidente del Senato di Milano*. Colonia: Francesco della Torre, 1682.
- LETURIA, Pedro. “Génesis de los Ejercicios de S. Ignacio y su influjo en la fundación de la Compañía de Jesús (1521-1540).” *Archivium Historicum Societatis Iesu* 1.10 (1941), 16-59.
- LIEBOWITZ, Ruth P. “Virgins in the Service of Christ: The Dispute over an Active Apostolate for Women During the Counter-Reformation.” A: RUETHER, R. & McLAUGHLIN, E. (eds.). *Women of Spirit. Female Leadership in the Jewish and Christian Traditions*. New York: Simon and Schuster, 1979. 131-152.
- LIERHEIMER, Linda. “Preaching or Teaching? The Ursulines. Defining the Ursuline Mission in Seventeenth-Century France.” A: KIENZLE, B. M.; WALKER, P. J. (eds.). *Women Preachers and Prophets through Two Millennia of Christianity*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1998. 212-226.
- LINDGREN, Uta. “Bedürftigkeit, Armut, Not”. *Studien zur spätmittelalterlichen sozialgeschichte Barcelonas*. Spanische Forschungender Görresgesellschaft. Vol. 18. Münster: Aschendorf, 1980.

- . “Die Verwaltung der Waisenfürsorge in Barcelonas Hospitälern (ca. 1370-1500)”, *Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Krankengeschichte*, 15 (1983-84), 189-211.
- LISEMBY, Blake. “Erasmus, More, Vives, and Renaissance Education.” *Proceedings & Papers of the Georgia Associations of Historians* 8 (1987), 171-194.
- LLADONOSA PUJOL, Josep. *Manuel de Montsuar (1410-1491). La historia de un gran caràcter al servicio de las instituciones leridanas*. Lérida: Imprenta-Escuela provincial, 1950.
- . *La calles y plazas de Lérida a través de su historia*. Vol. 1. Lérida: A. G. Ilerda-P. Guimet, 1961. 5v.
- . “Aportación documental para el estudio del reinado de Fernando II el Católico en Lérida.” *Cuadernos de historia Jerónimo Zurita* 21-22(1968-1969), 281-331.
- . *L’Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1970.
- . *Història de Lleida*. Lleida: F. Camps Calmet, 1975. 2v.
- . *La casa de Montsuar a Lleida*. Lleida: Institut d’Estudis Ilerdencs, 1981.
- LLORENÇ I BLAT, Josep (ed.). *Sentències catòliques del diví poeta Dant florentí (1545), de Jaume Ferrer de Blanes*. TFM. Universitat de Girona, 2012.
- LÓPEZ ALARCÓN, Mariano. “El ‘privilegium fori’ de los eclesiásticos, con especial referencia al vigente Concordato.” *Anales de la Universidad de Murcia* 19.2 (1961), 133-171.
- LÓPEZ ESTRADA, Francisco. “Las mujeres escritoras en la Edad Media castellana.” A: FONQUERNE, Yves-René (ed.). *La condición de la mujer en la Edad Media*. (Actas del Coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, 5-7, noviembre 1984). Madrid: Ed. Universidad Complutense, 1986. 9-39.
- LÓPEZ SILVA, Héctor. *La Orden de los Siervos de María en sus primeros siglos de existència (siglos XIII-XV)*. Treball Final de Grau. Universitat de Barcelona, 2014.
- LÓPEZ VELA, Roberto. “El cardenal Silíceo, la catolicidad hispana y la historiografía del siglo XVII.” A: ANCONA, G.; VISENTIN, D. (ed.). *Religione, scritture, e storiografia*. Montereale Valcellina: Circolo Culturale Menocchio, 2013. 111-174.
- LORENZO-MODIA, María Jesús. “Mary Hays and Learned Women in the Renaissance: The Cases of Isabella de Rosares and Isabella de Josa.” A: LURIA WALKER, G. (coord.). *The Invention of Female Biography*. Abingdon (UK): Taylor & Francis, Routledge, 2018. 37-54.

- LORENTE PÉREZ, Vicente. “La expansión de los Siervos de María a finales del siglo XV (1485-1498).” *Studi Storici dei Servi di Maria* 40 (2010), 155-170.
- . “La provincia Española de los Siervos de María de 1623 a 1848.” *Studi Storici dell’Ordine dei Servi di Maria* 44-45.1 (2014), 149-188.
- MADOZ, Pascual. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Vol. 11. Madrid: Impr. D. José Rojas, 1848. 16v.
- MADURELL I MARIMON, Josep Maria. “Dos pintors castellans a Barcelona en temps de Ferran el Catòlic.” A: RUBIÓ I BALAGUER, J. (dir.). *Fernando el Católico y la cultura de su tiempo*. V Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Zaragoza: IFC, 1961. 175-202.
- . “Testamentos e inventarios episcopales.” *Analecta Sacra Tarraconensia* 34.1 (1961a), 103-140.
- MAIO, Romeo de. “Ignazio di Loiola e la donna.” A: ALDEA VAQUERO, Q. (coord.). *Ignacio de Loyola en la gran crisis del siglo XVI*. Congreso Internacional de Historia (Madrid, 19-21 noviembre de 1991). Bilbao: Mensajero, 1993. 283-286.
- . “La donna secondo Ignazio di Loyola.” A: ÍD. *Renascimento senza toga*. Napoli: Alfredo Guida Editori, 1999. 103-106.
- MALUENDA, Luis de. *Excelencias de la fe*. Burgos: Juan de Juanes, 1537.
- MANELLI, Stephanus. M. “Development of Scottish Mariology in St. Maximilian M. Kolte” A: ÍD. *Bl. John Duns Scotus and his mariology. Commemoration of the Seventh Centenary of his Death*. New Bedford: Academy of the Immaculate, 2009. 71-120.
- MANTIONI, Susanna. *Monacazioni forzate e forme di resistenza al patriarcalismo de Venezia della Controriforma*. Tesi doctoral. Università degli Studi Roma Tre – Universidad Complutense de Madrid, 2013.
- MAÑÉ I MAS, Maria Cinta; ROVIRA I SOLÀ, Manuel. *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2005-2013. 7v.
- MARCH, Josep Maria. *La Real Capilla del Palau en la Ciudad de Barcelona: breve reseña*. Barcelona. Impr. Ibérica, 1921.
- . “Una carta inédita de San Ignacio a los Padres de Barcelona (3 de Mayo de 1547).” *Razón y Fe* XLIII (1922), 273-278.
- . “S. Ignacio de Loyola y el B. Ramón Llull. Semejanzas doctrinales.” *Manresa* 2 (1926), 333-350.

- MARCONVILLE, Jean. *De la bonté et mauvaistié des femmes*. Paris: Nicolas Bonsons (1^a ed. 1564), 1586.
- MARCORA, Carlo. “Niccolò Ormaneto, Vicario di S. Carlo.” *Memorie Storiche della diocesi di Milano* 8 (1961), 209-590.
- MARÍN, Juan Miguel. “On Confusion and On Prayer. St. Francisco Borja (1510-1572).” *The Way* 50.4 (2011), 53-63.
- MARINAVITI, Innocentio (trad). *Estrato de 'sogni di D. Francesco di Quevedo trasportati del Francese per Innocentio Marinaviti. Dedicato all' Illustriss. E Reverendiss. Signore Don Gioseffo Casado Rosales Regio e Ducale Capellano di S. M. Catholica, e Canonico dell' Insigne Colleg. Di S. Maria della Scala*. Milano: Ambrogio Ramellati ad istanza di Cesare Ratti, 1671.
- MARTÍ I BONET, Josep Maria. *Les dues esglésies de la Mare de Déu dels Àngels de Barcelona*. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 2013.
- . *Els campanars i llurs campanes de Santa Maria del Mar i de la Catedral de Barcelona. Notes Històriques*. Barcelona: Arxiu Diocesà de Barcelona, 2013a.
- MARTÍ MAYOR, José; GRAÑA CID, María del Mar (coord.). *Las clarisas en España y Portugal*, Vol. 2. Madrid: Junta de Castilla y León , 1994. 4v.
- MARTÍ SENTAÑES, Esther. *Lleida a les Corts. Els síndics municipals a l'època d'Alfons el Magnànim*. Lleida: Publicacions de la Universitat de Lleida, 2006.
- MARTÍN NICOLÁS, Vanessa. “Isabel de Josa, el impulso femenino en la fundación de la *Confraria de la Sang* de Barcelona (1536).” A: GALLEGO FRANCO, H.; GARCÍA HERRERO, Mª C. *Autoridad, poder e influencia. Mujeres que hacen historia*. Vol. 2. Barcelona: Icaria, 2017. 2v. 635-649.
- MARTINENGO, Francesco. *Rituale et Statuti del Monasterio delle Monache di Santa Clara della Mag.ca città di Nizza ove si contiene l'ordine di ricever le Novitie all'habito della Probatione; il modo che s'ha de tener facendo la Professione; & quello che d'hà da osservare in detto Monasterio, tanto dalle Monache, che dalle figliuole, che saranno in esso introdotte per educatione. Composto dal molt' Ill. et Reverendiss. F. Francesco Martinengo Vescovo di essa Città, conte di Drapo, & grand'Elemosinario di S. A. Serenissima. Aggiunti nel fine un discorso del Monasterio antico, & della edificatione del moderno, con molte particolarità curiose, fatto da un Cittadiono di essa*. Torino-Nizza, (primera ed.1608) 1632.
- MARTÍNEZ ALBIACH, Alfredo. *La Universidad Complutense segon el cardenal Cisneros (1508-1543)*. Burgos, 1975.

- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Miquel Àngel. “Els assessors del Governador de Catalunya als segles XVI i XVII.” *Pedralbes: revista d’història moderna* 23 (2003), 95-112.
- MATEOS, Fernando. “Personajes femeninos en la historia de San Ignacio.” *Razón y Fe* 154 (1956), 395-418.
- MATEU IBARS, Josefina. “El monasterio de Santa Clara de Lérida: notas para su historia.” *Archivo Ibero-americano* 54. 215 (1994), 946:967.
- MAZZI, Maria. Serena. *Donne in fuga. Vita ribelli nel Medioevo*. Bologna: Il Mulino, 2017.
- MAZZONIS, Querciolo, “Donne devote nell’Italia Post-Tridentina: il caso delle Compagnie di Sant’Orsola.” *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, 68. 2 (2014), 349-385.
- MEAZZA, Hierolamo. *Extemporanea miscellanea sive succisivi opusculi pars secunda tropaea, elogia, inscriptiones, epitaphia, heroica symbola, emblemata, anagrammata, carmina complectens*. editio tertia, Mediolani: Caroli Antonii: (primera ed. 1680) 1690.
- MEISSNER, William W. *Ignatius of Loyola. The Psychology of a Saint*. New Haven-London: Yale University Press, 1992.
- MÉLIDA, José Ramón. “Noticia de la vida y escritos de don Martín de Gurrea y Aragón,” A: GURREA Y ARAGÓN, Martín de. *Discurso de medallas y antigüedades, que compuso el muy ilustre Sr. D. Martín de Gurrea y Aragón*. Madrid: Viuda e Hijos de M. Tello, 1903, LXXVII-LXXVIII.
- MENESES, Felipe de. *Luz del alma cristiana*. Sevilla: Martín Montesdeoca, 1555.
- MERCATI, Angelo (comp.). *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*. Roma: Tip. Poliglota Vaticana, 1919.
- MEXIA, Pedro. *Silva de varia lección*, Zaragoza: Bartolomé de Nagera. 1547.
- MICHELI Y MÁRQUEZ, José. *Tesoro militar de cavalleria. Antiguo y moderno modo de armar cavallerós, y professar, según las ceremonias de qualquier Orden Militar: Origen que tuvieron y à que fin: De que Pontifice fueron aprovades; y concesiones que han tenido, assi Imperiales como Reales: Constituciones que guardan desde el Emperador Constantino el Magno primer Legislador: Insignias, y Abito de casa una: Maestres, y encomiendas que tienen, y las que oy luzen*. Madrid: Diego de la Carrera, 1642.
- MICHELS, Ralph J. “Concha Espina.” *Mark Twain Quarterly*, 3. 2 (1939), 5-6, 23-24.

- MILLIN, Aubin Louis. *Voyage dans le Milanais*, Vol. 1. Paris: Au Bureau des Annales Encyclopédiques, 1871. 2v.
- MINNIS, Alastair. "Religious Roles: Public and Private." A: VOADEN, R.; MINNIS, A. (ed.). *Medieval Holy Women in the Christian Tradition c. 1100- c. 1500*. Turnhout: Brepols, 2010. 47-82.
- MIR, Miquel. *Historia documentada de la Compañía de Jesús*. Vol. 2. Madrid: Impr. Jaime Ratés Martín, 1913. 2v.
- MIRALLES, Eulàlia. "L'ambient cultural de la Girona del segle XVII. Les cartes d'Alexandre de Cartellà a Jeroni Pujades." *Revista de Girona* 249 (2008), 43-48.
- MIRÓ I BALDRICH, Ramon. "La Inquisició, del testimoni a l'acció, la moderació i l'abús." *Quaderns de El Pregoner d'Urgell* 13 (2000), 21-52.
- MOLAS RIBALTA, Pere. "Dames del Renaixement." *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* 21 (2001), 45-64.
- MOLINARI, Franco. *Il Card. Teatino Beato Paolo Burali e la riforma tridentina a Piacenza (1568-1576)*. Roma: Apud Aedes Universitatis Gregoriana, 1957.
- MONTI, Agostino Maria De'. *Compendio di memorie storiche della città di Savona, e delle memorie d'huomino illustri savonesi*. Roma: Marc'Antonio & Orazio Campana, 1697.
- Monumenta Historica Societatis Iesu* (MHSI).
- MOREJÓN RAMOS, José Alipio. *Nobleza y humanismo. Martín Gurrea de Aragón (1526-1581)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2009.
- MOREL D'ARLEUX, Antonia. "Los tratados de preparación a la muerte: aproximación metodológica." A: GARCÍA MARTÍN, M. (coord.). *Estado actual de los estudios sobre el Siglo de Oro: Actas del II Congreso Internacional de Hispanistas del Siglo de Oro*. Vol. 2. Universidad de Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 1993. 2v. 719-734.
- MOREL-FATIO, Alfred. "La vie de D. Luís de Requesens y Zúñiga." *Bulletin Hispanique* 6.3 (1904), 195-233.
- MORENO MARTÍNEZ, Doris. *La invención de la Inquisición*. Madrid: Marcial Pons, 2004.
- . "Obediencias negociadas y desobediencias silenciadas en la Compañía de Jesús en España, ss. XVI-XVII." *Hispania: Revista española de historia* 74. 248 (2014), 661-686.

- MORIGI, Paolo. *Tesoro precioso de' milanesi, nel quale si raccontano tutte l'opre di carità Christiana*. Milano: Gratiadio Ferioli, 1599.
- . *Santuario della Città, e Diocesi di Milano*. Milano: Antonio de gli Antonii, 1603.
- MOROS CLARAMUNT, Baltasar, “Las cofradías de la Sangre del Reino de Valencia.” *Cuadernos Doctorales de la Facultad de Teología* 64 (2016), 231-291.
- MUÑOZ FERNÁNDEZ, Ángela. “Subjetividad femenina y la resignificación en el campo del parentesco espiritual.” *DUODA Revista d'Estudis Feministes* 11 (1996), 39-60.
- MUÑOZ I SEBASTIÀ, Joan-Hilari. “La custòdia renaixentista de l'Església Parroquial d'Horta de Sant Joan. Noves aportacions.” *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta* 38 (2003), 25-29.
- MURILLO VELARDE, Pedro. *Geografía histórica en que se hace una compendiosa memoria de los varones más insignes de el mundo en virtud, letras, armas y empleos*. Vol. 10. Madrid: Impr. de la Música, 1752.
- NARVÁEZ CASES, Carme. “El patronatge de les noves oligarquies urbanes a l'art català dels segles XVI i XVII.” *Recerques: història, economia, cultura* 51 (2005), 5-25.
- NASH, Mary (ed.). *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988.
- NAUSIA PIMOULIER, Amaia. “Las viudas y las segundas nupcias en la Europa moderna: últimas aportacions.” *M&C* 9 (2006), 233-260.
- NAVA RODRÍGUEZ, María Teresa. “Mujer educada, mujer recluida: Colegios Reales en la villa y Corte.” A: BOSSE, M., POTTHAST, B.; STOLL, A. (eds.). *La creatividad femenina en el mundo barroco hispánico*: María de Zayas, Isabel Rebeca Correa, Sor Juana Inés de la Cruz. Vol. 2. Kassel: Reichenerg, 1999. 2v. 559-578.
- NAY, Laura (ed.). *Diodata Saluzzo Roero. Novelle*. Firenze: Leo S. Olschki, 1989.
- NELLES, Paul. “Chancillería en colegio: la producción y circulación de papeles jesuitas en el siglo XVI.” *Cuadernos de Historia Moderna* 12 (2014), 49-70.
- NEMEITZ, Joachim Christoph. *Inscriptionum singularium, maximam partem novissimarum, fasciculus, quas in itinere suo, ante quadrienium, in Italiam facto, adhuc aut ineditas, aut typis sparsim exscriptas reperit, easque nunc iunctim edidit*, Lipsiae, 1726.
- NOGUER, Jaume; ALCOBERRO, Agustí. *Pirates, corsaris i torres de moros: passat i present de les torres de Palafrugell i de Mont-ras*. Palafrugell: Diputació de Girona, 1998.

- NORDIO, Marianna. “Un’ inconsueta figura di donna nel XVI secolo: Isabella Josa de Cardona (1491-1564).” *Archivi e Storia* 9-10 (1993), 155 –179.
- NOVI CHAVARRIA, Elisa. “Donne e istruzione. Itinerario del messaggio religioso.” A: GALASSO, Giuseppe; VALERIO, A. (a cura di). *Donne e religione a Napoli. Secoli XVI-XVIII*. Milano: FrancoAngeli, 2001. 47-66.
- Novísima recopilación de las leyes de España*. Vol. 3. Madrid: [s. n.], 1805-1929. 6v.
- OCA, Angela Dell’, “L’image di Sant’Ignazio di Loyola (1543) al Museo di Sondrio. Spunti di ricerca”, *Ignaziana. Rivista di ricerca teologica*, 18 (2014), 309-341
- O’HARA, Edwin. “Poor Clares.” *The Catholic Encyclopedia*. [en línia] Vol. 12. New York: Robert Appleton Company, 1911.
<<http://www.newadvent.org/cathen/12251b.htm>> [consulta: 12 juliol 2018]
- OLLER CASTELLÓ, Toni. “La atención institucional de la marginación en la Cataluña moderna: la Casa dels Infants Orfes y una aproximación a la criminalidad.” *Pedralbes. Revista d’història moderna* 5 (1985), 81-96.
- OMAEHEVARRÍA, Ignacio. “Religiosas docentes, hospitalarias y misioneras a fines de la Edad Media.” *Revista Española de Derecho Canónico* 9. 27 (1954), 989-1003.
—. *Las clarisas a través de los siglos*. Madrid: Editorial Cisneros, 1972.
—. *Proceso de canonización de santa Clara*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1999.
- O’MALLEY, John W. *Los primeros Jesuitas*. Bilbao: Mensajero, 1993.
—. “How the First Jesuits Became Involved in Education.” A: DUMINUCO, V. J. (ed.). *The Jesuit Ratio Studiorum. 400th Anniversary Perspectives*. New York: Fordham University Press, 2000. 56-74.
- Ordinaciones de la Imperial ciudad de Zaragoza*. Barcelona: Impr. Josep Porter, 1693.
- ORDOÑO DE ROSALES, Ramiro. *Le famiglie Ordoño de Rosales Cigalini de la Torre di Rezzonico*. Milano: Archetipografia, 1928.
- OROZCO, Alonso de. *Catecismo provechoso*. Zaragoza: Juan Millán, 1568.
- ORSENIGO, Cesare Vincenzo. *Life of St. Charles Borromeo*. St. Louis-London: B. Herder Book Co., 1943.
- ORTEGA COSTA, Milagros. *Proceso de la Inquisición contra María de Cazalla*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1978.
- ORTIZ DOMÍNGUEZ, Antonio. “La mujer española en una época de crisis.” A: SEGURA GRAIÑO, C. (ed.). *La voz del silencio. Fuentes directas para la Historia de las*

- Mujeres (siglos VIII-XVIII)*. Vol. 1. Madrid: Asociación Cultural Al- Mudayna, 1992. 301-313.
- OVIEDO PÉREZ DE TUDELA, Rocío. “De predicadoras, heroínas y malentendidos.” *Arbor*. 192. 778 (2016), a299. 1-7.
Doi: <<http://dx.doi.org/10.3989/arbor.2016.778n2002>>
- PAGÈS, Narciso. “El gran desastre de Palamós en 1543.” *Revista de Gerona* 3 (1879), 133-140.
- PAGLIUGHI, Paolo. Carlo Borromeo. *I destini di una famiglia nelle lettere del grande santo lombardo*. Milano: Mondadori, 2006.
- PALACIOS SÁNCHEZ J., *Menores marginados: perspectiva histórica de su educación e integración social*. Madrid: Ediciones CCS, 1997.
- PALMA, Marco. “Castiglione, Bonaventura.” *Dizionario Biografico degli italiani*. [en línea] Vol. 22 (1979). <www.treccani.it> [consulta: 8-05-2018]
- PALOMO, Federico. “Corregir letras, para unir espíritus. Los jesuitas y las cartas edificantes en el Portugal del siglo XVI.” *Cuadernos de Historia Moderna*. IV (2005), 57-81.
- PARDI, Giuseppe. *Titoli dottorali conferiti dallo Studio di Ferrara nei secoli XV e XVI*. Lucca: Forni, 1901.
- PARELLO, Vincent. “La apologètica antijudía de Juan Luis Vives (1543). Entre fe y razón.” *Mélanges de la Casa de Velázquez* 38.2 (2008), 171-187. DOI: 10.4000/mcv.3959
- PARKER, Holt N. “The Magnificence of Learned Women.” *Viator* 38.2 (2007), 265-289.
- PASCUAL I ZARAGOZA, Ernest. *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense (1215-1835)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2004.
- PASSOLA I TEJEDOR, Antoni. *Oligarquía, municipio y corona en la Lleida de los Austrias*. Tesis doctoral. Universitat de Lleida, 1995.
- PASTOR Y RODRÍGUEZ, Julián. *Historia de la milagrosa imagen de Ntra. Sra. de los Desamparados patrona de Valencia. Certámen poético celebrado con motivo del concurso de premios de la Academia Bibliográfico-Mariana*. Lérida: Impr. de José Sol e Hijo, 1867.
- PASTORE, Stefania. “Mujeres, lecturas y alumbradismo radical: Petronila de Lucena y Juan del Castillo.” *Historia Social* 57 (2007), 51-73.

- . *Una herejía española. Conversos, alumbrados e Inquisición (1449-1559)*. Madrid: Marcial Pons, 2010.
- PASTORELLI, Honoré. *Discorso del Monastero antico delle monache della città di Nizza, diverse volte distrutto, et riedificato, con la narrativa dell'edificazione fatta l'anno 1604 del moderno, sotto la regola, et invocatione di Santa Chiara, con l'occasione del che, si raggontano diverse particolarità curiose della Città; raccolte la maggior parte dalle scritture dell'Archivio, & altre memorie antiche de Cittadini l'Anno 1608*. A: RANCE-BOURREY, Antoine-Joseph (ed.). *Sainte-Claire de Nice. Notes et documents*. Nice: J. Eynaudi & J. Casal, 1908.
- PAULÍ MELÉNDEZ, Antoni. *El monasterio de religiosas Agustinas de Sta. María Magdalena. Vulgo "Arrepentidas", fundado y protegido por el municipio Barcelonés*, Barcelona: Ed. Altes, 1942.
- . *El Reial Monestir de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona (1454-1970)*. Barcelona: Tip. Emporium, 1970.
- PELITTI, Carolina. *La donna nella beneficenza a Vercelli*. Vercelli: Unione Tipografica Vercellese, 1909.
- PENSA, Francesca. *La chiesa di San Bernardino alle Monache*. Milano: Biblion Edizione, 2011.
- PEÑA DÍAZ, Manuel. *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez: Pirámide, 1997.
- PÉREZ DE MOYA, Juan. *Varia historia de Sanctas e illustres mugeres en todo género de virtudes. Recopilado de varios autores*. Madrid: Francisco Sánchez, 1583.
- PÉREZ- MOLINA, Isabel. *Honour and Disgrace: Women and the Law in Early Modern Catalonia*. Florida: Disertation.com, 2001.
- PÉREZ SAMPER, María Ángels. "La alimentación como signo de diversidad social: la encuesta de Zamora." *Pedralbes. Revista d'història moderna* 28. 2 (2008), 649-672.
- . "La alimentación en la 'Casa dels Infants Orfes' de Barcelona." A: PÉREZ ÁLVAREZ, M. J.; LOBO DE ARAÚJO, M. M. (coord.). *La respuesta social a la pobreza en la Península Ibérica durante la Edad Moderna*. León: Universidad de León, 2014. 175-207.
- PEROSA, Margo. *Bulgaro (Borgovercelli) e il suo circondario*. Vercelli: Tipolitografia G.B. Dell'Erra, 1889.

- PERRY, Mary Elizabeth. "Magdalens and Jezabels in Counter-Reformation Spain." A: CRUZ, A. J.; PERRY, M. E. (ed.). *Culture and Control in Counter-Reformation Spain*. University of Minnesota Press, 1992. 124-144.
- PETRY, Yvonne. "Postel and the Querelle des femmes." A: ÍD. *Gender, Kabbalah, and the Reformation: The Mystical Theology of Guillaume Postel (1510-1581)*. Leiden-Boston: Brill, 2004. 131-150.
- PETRUCCI, Franca, "De Cupis, Gian Domenico." *Dizionario Biografico degli Italiani*. 33(1987), 602-605.
- PIANA, Celestino. *Nuovi documenti sull'Università di Bologna e sul Collegio di Spagna*. Bologna: Publicaciones del Real Colegio de España, 1976. 2v.
- PI y ARIMON, Andrés Avelino. *Barcelona antigua y moderna. Descripción é historia de esta Ciudad desde du fundación hasta nuestros días*. Vol. 1. Barcelona: Impr. Politécnica de Tomás Gorchs, 1854. 2v.
- PINO, Franco Andrea Dal (ed.). *Fonti Storico-Spirituali dei Servi di Santa Maria*. Vol. 2, *Dal 1349 al 1495*. Vicenza: Servitium Editrice, 2002. 4v.
- "La bula 'Dum levamus' de Benedicto XI (11 de febrero de 1304)." Trad. de: *Studi Storici dell'Ordine dei Servi di Maria* a. 54 (2004), 1-18.
- PINO GONZÁLEZ, Eduardo del (ed.). *Juan de Verzosa. Epístolas*. Alcañiz-Madrid: Instituto de Estudios Humanísticos, 2006. 3v.
- PINÓS-FENOLLET I DE ZURITA, Francesca de. Sumari de tot lo proces de la causa que antigament se aportava en la Real Aud. entre don Galceràn de Pinòs, contra dona Guiomar de Castro y de Pinòs; Y vuy entre la Excelentissima Duquesa de Ixar, y lo Excelentissim Duch de Alba, y altres a relació del magnifich doctor Ioan Baptista Pastor. [Catalunya?: s.n., post. A 1659].
- PIÉ FAIDELLA, Joan. *Annals inèdits de la vila de La Selva del Camp de Tarragona*. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 1984.
- PISA, Francisco de, *Descripción de la Imperial ciudad de Toledo y historia de sus antiguedades y grandeza*, Toledo: Pedro Rodríguez, 1605.
- PITT-RIVERS, M. Julian. "Ethnologie Religieuse de l'Europe." *Annales de l'École pratique des hautes études* 93 (1984), 181-184.
- PLÚER, C. C. "Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Scorialensis." *Magazin für die neue Historie und Geographie*, 5 (1771), 107-184.
- POLI, Giulio. *Félix Orsières. Un prete scomodo nella Valle d'Aosta dell'Ottocento*. Aosta: Le Château Edizioni, 2002.

- PONS FUSTER, Francisco. "Modelos de mujeres espirituales. El ejemplo de las beatas valencianas y su evolución histórica." A: BURRIEZA, J. *El alma de las mujeres. Ámbitos de la espiritualidad femenina en la modernidad (siglos XVI-XVIII)*. Universidad de Valladolid, 2015. 211-237.
- PONT, Pedro. *La religión consoladora. Oración que en la función piadosa del entierro de los ajusticiados, dispuesta por la venerable cofradía de Ntra. Sra. de los Desamparados y celebrada en la Parroquial Iglesia de Nuestra Señora del Pino de la ciudad de Barcelona, en el día 6 de abril de 1796 dixo el P. Fr. Pedro Pont, Lector en Filosofía y S. Teología en el Real Convento de San Agustín de la misma Ciudad*. Barcelona: Impr. Francisco Suriá y Burgada, 1796.
- PORTA, Giuliano. *Esemplari, e simolacri dignissimi delle virtù, stimoli potenti alle medeme cioè Eroi, Campioni, e Personaggi celeberrimi Alessandrini etc. Di Giuliano Porta d'Alessandria con la Gionta dell'istesso a' medesimi delli Vescovi, e Governatori della detta Città*. Milano: Heredi Ghisoldi, 1693.
- POSTEL, Guillaume. *Les tres-merveilleuses victoires des femmes du Nouveau-Monde & comment elles doibvent à tout le monde par raison commander, & mesme à ceulx qui auront la Monarchie du Monde vieil*. Paris: Chez Jehan Ruelle, 1553.
- POTTER, Roland (trad.). St. Thomas Aquinas Summa Theologiae. Vol. 45 "Prophecy and Other Charismas." Cambridge University Press, 1990. 61v.
- POUTRIN, Isabelle. "Las mujeres en el siglo de las reformas religiosas." A: CORTÉS PEÑA, A. L. (coord.). *Historia del cristianismo*. Vol. 3. "El mundo moderno." Madrid: Editorial Trotta, 2006. 509-550. 4v.
- POZZI, Giovanni. "Occhi bassi." A: MARSCH, E.; POZZI, G. (ed.), *Thematologie des Kleinen. Petits thèmes littéraires*, Fribourg, 1986. 261-211.
- PRIM TARRAGÓ, Agustín. *Cosas viejas de Lérida*. Lérida: Tip. de la Casa Provincial de Misericordia, 1893.
- PROMIS, Vincenzo (ed.). *Cento Lettere concernenti la storia del Piemonte dal MDXLIV al MDXCII*. Torino: Stamperia Reale, 1870.
- PROSDOCIMI, Luigi. "Luoghi pii (ospedale e scholae) a Milano tra Riforme Quattrocentesche e interventi statuali." A: ZARDIN, D. (dir.). *La città e i poveri. Milano e le terre lombarde dal Rinascimento all'età spagnola*. Milano: Jaca Books, 1995.

- PUIG BORDERA, Eduard. *Intervenció reial i resistència institucional: el control polític de la Diputació General de Catalunya i del Consell de Cent de Barcelona (1654-1705)*. Tesi doctoral. Universitat Pompeu Fabra, 2011.
- PUJADES, Jerónimo. *Crónica Universal del Principado de Cataluña*. Vol. 7. Barcelona: Josep Torner, 1831. 8v.
- PULLAN, Brian. “Povertà, carità e nuove forme di assistenza nell’Europa Moderna (secoli XV-XVII).” A: ZARDIN, D. (dir.). *La città e i poveri. Milano e le terre lombarde dal Rinascimento all’età spagnola*. Milano: Jaca Books, 1995. 21- 44.
- QUERO, Fabrice. “Expérience individuelle, littéraire et politique dans l’oeuvre de Luis de Maluenda: le 221e adage d’Erasmus et le 5e chapitre de Leche de la fe del príncipe christiano.” *e-Spania* [en línia] (2016). DOI: 10.40000/e-spania.26149 [consultat el 13-01-2018]
- QUEVEDO, José. *Memoria sobre la Real Biblioteca del Escorial*. Madrid: Impr. de M. Rojas, 1859.
- RABUTAUX, Auguste. *De la prostitution en Europe depuis l’antiquité jusqu’a la fin du XVIe siecle*, Paris, Lebibre-Duquesnes, 1865.
- RAHNER, Hugo. *Ignace de Loyola et les femmes de son temps: correspondance avec les femmes de son temps*. Paris: Desclée de Brouwer, 1964. 2v.
- RAMELLO, Laura. “Vie di pellegrinaggio e iconografia macabra: circolazione di idee e (corto)circuiti culturali in Piemonte.” A: PICCAT, M.; RAMELLO, L. (dir.) *Memento mori. Il genere macabro in Europa dal Medioevo a oggi*. Vol. 2. Alessandria: Edizioni Dell’Orso, 2014. 2v. 589-612.
- RAMON I VINYES, Salvador. “Les comensalies i comensals de la Seu de Tarragona dels segles XIII al XIX.” *Quaderns d’història tarraconense* 3 (1982), 45-81.
- RANCE-BOURREY, Antoine-Joseph. *Sainte-Claire de Nice*. Notes et documents. Nice: J. Eynaudi & J. Casal, 1908.
- RANZA, Giovanni Antonio. *Poesie e memorie di donne letterate che fiorirono negli stati di S.S.R.M. il re di Sardegna, raccolte, e date in luce ora la prima volta, con alcune antiche e moderne poetiche iscrizioni di nobili donne Vercellesi non più pubblicate*. Vercelli: Giuseppe Panialis, 1769.
- Real e Ilustre Cofradía de la Virgen de los Desamparados cuya imagen se venera en el altar de su misma invocación en la iglesia parroquial de Santa María de los Reyes, o del Pino, de esta ciudad*. Barcelona: Impr. de Eugenio Subirana, 1923.

- REITES, James W. "Ignatius and Ministry with women." *The Way Supplement* 74 (1992), 7-19.
- RHEINHEIMER, Martin. *Pobres, mendigos y vagabundos. La supervivència en la necesidad, 1450-1850*. Madrid: Siglo XXI, 2009.
- RHODES, Elizabeth. "Ignatius, Women, and the Leyenda de los santos." A: MARYCKS, Robert A. (ed.). *A companion to Ignatius of Loyola*. Leiden-Boston: Brill, 2014. 7-24.
- RIBADENEYRA, Pedro de. *Vida del bienaventurado Padre Ignacio de Loyola, fundador de la religión de la Compañía de Jesús* (primera ed.1583). Madrid: Impr. M. Tello, 1880.
- RIBELLES COMIN, Josep. *Bibliografía de la llengua valenciana*. Vol. 2. Madrid: Tip. de la 'Revista de Archivos', 1929. 5v.
- RIBERA, Pietro Paolo Di. *Le glorie immorati de'triomfi, et heroiche imprese d'ottocento quarantacinque donne illustri antiche, e moderne, dotate di conditioni, e scienze segnalate: Cioè in sacra Scrittura, Teologia, Profetia, Filosofia, Retorica, Gramatica, Medicina, Astrologia, Leggi Civili, pittura, Musica, Armi & in altri virtù principali*. Venetia: Evangelista Deuchino, 1609.
- RIBETTI, Pietro Antonio. *Giardino serafico storico delle trè ordine istituti dal serafico padre S. Francesco*. Venezia: Domenico Lovisa, 1710. 2v.
- RICHARD, Charles Louis; GIRAUD, Jean-Joseph. *Bibliothèque sacrée ou Dictionnaire Universel, dogmatique, canonique, historique, géographique et chronologique, des Sciences Ecclésiastiques*. Vol. 4. Paris: Chez Rollin, Jombert et Bauche, 1761. 6v.
- RICHOU ILLIMONA, Montserrat, "Una dècada d'abastament frumentari a Barcelona. La contribució de la iniciativa privada en els anys setanta del segle XIV." A: RIERA I MELIS, A. (Coord.). *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013. 117-159.
- RIGHETTI, Mario. *Historia de la Litúrgia*. Vol. 1, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1955. 2v.
- RÍO HERNÁNDEZ, Leticia Ivonne Del. "Controversia sobre la administración masiva del bautismo en la Nueva España del siglo XVI." *II Encuentro Nacional de Investigadores del Pensamiento Novohispano, Universidad de San Luis Potosí*, 2005, 78-94.

- RIVASPLATA VARILLAS, Paula. “Las dotes a monjas, beates, abandonades y descarriadas de la Casa Pía de la Misericordia de Sevilla.” *Trocadero* 28 (2016), 1-23.
- ROBERTS, Andrew. *Napoleón: una vida*. Madrid: Ediciones Palabra, 2016.
- RODRÍGUEZ, Manuel. *Explicación de la Bulla de la Santa Cruzada, y de las clausulas de los iubileos, y Confessionarios que ordinariamente suele concedir su Santidad*. Barcelona: Sabastian Matevad, 1617.
- RODRÍGUEZ DE GRACIA, Hilario. “‘*Macula infamiae*’ en los expedientes de limpieza de la catedral de Toledo (1577-1623).” *Historia y Genealogía* 7 (2017), 147-188
- RODRÍGUEZ PEINADO, Laura. “Dolor y lamento por la muerte de Cristo: la Piedad y el Planctus.” *Revista digital de iconografía medieval* 7.13 (2015), 1-17.
- RODRÍGUEZ SALGADO, María José. “‘Una perfecta princesa’. Casa y vida de la reina Isabel de Valois (1559-1568). Primera parte.” *Cuadernos de Historia Moderna* 2 (2003), 39-96.
- ROEST, Bert. “*Ignorantia est mater omni malorum*. The Validation of Knowledge and the Office of Preaching in Late Medieval Female Franciscan Communities.” A: NIP, R., VAN DIJK, M. (eds.). *Saints, Scholars and Politicians: Gender as a Tool in Medieval Studies*. Turnhout: Brepols, 2005. 65-84.
- . *Order and disorder: The Poor Clares between Foundation and Reform*. Leiden-Boston: Brill, 2013.
- ROJAS VILLANDRANDO, Agustín. *El viaje entretenido*. [ed. digital] Madrid: Emprenta Real, 1603. <www.cervantesvirtual.com> [consulta: 7-06-2018]
- ROLDAN BARRERA, Aurea. “Els nens abandonats a la Catalunya del segle XVI.” *L’Avenç* 66 (1983), 62-66.
- ROMAGNANI, Gian Paolo. “Diodata Saluzzo nell’Accademia delle Scienze di Torino. Fra Tommaso Valperga di Caluso e Prospero Balbo.” A: GUGLELMINETTI, M.; TRIVERO, P. (a cura di). *Il Romanticismo in Piemonte: Diodata Saluzzo*. Atti del Convegno di Studi, Saluzzo, 29 settembre 1990. Firenze: Leo S. Olschki, 1993. 11-35.
- RORENGO, Marc’ Aurelio. *Memorie storiche dell’introduzione dell’Heresie nelle Valli di Lucerna, Marchesato di Saluzzo, & altre di Piemonte, Editti, Provisioni, diligenze delle Altezze di Savoia per estirparle*. Torino: H. di Gio. Domenico Tarino, 1649.

- ROSIGNOLI, G. C. *Vita e virtù della contessa Lodovica Torella, nominata poi Paola Maria, fondatrice dell'insigne monistero di S. Paolo e del Reggio collegio di Maria Vergine*. Milano: Stampa Giuseppe Marelli, 1686.
- ROSINI, Celso de. *Lyceum Lateranense illustrium scriptorum sacri apostolici ordinis Clericorum Canonicorum Regularum Salvatoris Lateranensis elogium, Celso de Rosinis auctore, libris viginti digesta*. Caesanae: Typ. Nerii, 1649.
- RUBIO GARCÍA, Luis. *Estudios sobre la Edad Media española*. Universidad de Murcia, 1973.
- RUIZ DE MEDINA, Juan. "Pedro Doménech, abad de Vilabertran (Girona). Un diplomático español con los golfillos de Lisboa." *Analecta Sacra Tarraconensia* 68 (1995), 123-146.
- RUIZ-OLALLA, Maria Pilar. *Aproximació a una institució Senyorial eclesiàstica: Pedralbes al segle XVI*. Tesi de Llicenciatura. (inèdita). Universitat de Barcelona, 1987. 2v.
- RUSSELL, Rinaldina (ed.). *Italian Women Writers. A Bio-Bibliographical Sourcebook*. Westport-Connecticut-London: Greenwood Press, 1994.
- SABBATINI, Sergio. "Il contagio luetico a Bologna nel Cinquecento. L'assistenza sanitaria e sociale." *La Infezione in Medicina* 1 (2006), 45-56.
- SÁEZ GARCÍA, M. Ángeles. *Isabel de Josa. Una insòlita dona catalana del segle XVI*. Treball Final de Màster. Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.
- . "Isabel de Josa y de Cardona. Una *puella docta* predicadora del siglo XVI." *Boletín de la Real Academia de la Historia* 213. 1 (2016), 189-215.
- . "La historiografía de Isabel de Josa (1490-1564), entre España e Italia." *Comunicació presentada a la XIV Reunió Científica de la Fundació Espanyola de Historia Moderna* (Saragossa, 1-3 juny 2016), Institució Fernando el Catòlic, Zaragoza, en prensa.
- . "Las Casas de arrepentidas y la clausura postridentina: la rebeldía como forma de expresión disidente." *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante* 36 (2018), en prensa.
- SALAZAR Y CASTRO, Luis. *Historia genealógica de la Casa de Lara justificada con instrumentos, y escritos de inviolable fe*. Vol. 1. Madrid: Impr. Real, por Mateo de Llanos y Guzmán, 1696.
- SALUZZO ROERO, Diodata. "Isabella Losa. Novella dell'anno 1560." A: ÍD. *Novelle*. Torino: Vincenzo Ferrario, 1830. 161-255.

- . *Poesie postume di Diodata Saluzzo contessa Roero di Revello: aggiunte alcune lettere d'illustri scrittori a lei dirette*. Torino: Tip. Chirio e Mina, 1843.
- SANAHUJA, Pedro. *Lérida en sus luchas por la fe: judíos, moros, conversos, inquisición y moriscos*. Lérida: Instituto de Estudios Ilerdenses, 1946.
- . "La Universidad de Lérida y los franciscanos." *Archivo Iberoamericano* 7 (1947), 167-242.
- . *Historia de la seráfica provincia de Cataluña*. Barcelona: Editorial Seráfica, 1959.
- SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier (ed.). "Floreto de anécdotas y noticias diversas que recopiló un Fraile dominico residente en Sevilla a mediados del siglo XVI." *Memorial Histórico Español*. Madrid: Real Academia de la Historia 48, 1948.
- SÁNCHEZ MOLERO, José Luis. *El erasmismo y la educación de Felipe II (1527-1557)*. Tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid, 1997.
- SANJUST I LATORRE, Cristina. *L'obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes des de la seva fundació fins al segle XVI. Un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.
- SANS I TRAVÉ, Josep Maria (dir.). *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*. Generalitat de Catalunya, 1994-2007. 10v.
- SANTA CRUZ, Alonso de. *Crónica del Emperador Carlos V*. Madrid: Impr. Patronato de Huérfanos de Intendencia, e Intervención Militares, 1921. 5v.
- SANTOLARIA SIERRA, Félix. "Una carta impresa del maestro Ávila en un compendio de uso escolar de 1554." *Hispania Sacra*, 40. 121 (2008), 173-180.
- SANZ FUENTES, María Josefa. "Actas Históricas V." *Acto de presentación de las Actas Históricas de la Junta General del Principado de Asturias Tomos I al V*. Vol. 5 (2 abril 2007). Junta General del Principado de Asturias, 2007. 9-23.
- SARANYANA, Josep Ignasi. "Per què Joan Duns Escot, al capvespre?" *Medievalia* 15 (2012), 53-56
- SARMIENTO, Augusto. "La doctrina mariológica del 'Manipulus curatorum' (a. 1333)." *Scripta de María* (1980), 477-492.
- SASSI, Giuseppe Antonio; OLTROCCHI, Baldassare, *Archiepiscoporum Mediolanensium series historico-chronologica ad criticae leges, et veterum monumentorum fidem illustrata*. Vol. 3. Mediolani: Regia Curia, 1755. 3v.
- SCHAFF, Philip (ed.). *Jerome: The Principal Works of St. Jerome*. Grand Rapids, MI: Chistian Classics Ethereal Library [s.d.] 469-80.

- SCHWARTZ, Frederich; CARRERAS Y CANDI, Francesc; VOLTES BOU, Pedro [et al.]. *Manual dels novells ardits vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*. Barcelona: Instituto Municipal de Historia, 1892-1975. 27v.
- SEBASTIANI, Lucia. “Gruppi di done tra convivenza e assistenza.” A: ZARDIN, D. (dir.). *La città e i poveri. Milano e le terre lombarde dal Rinascimento all’età spagnola*. Milano: Jaca Books, 1995. 101-115.
- SEGRE, Arturo. *Appunti di storia Sabauda dal 1546 al 1553*. Roma: Tip. della R. Accademia dei Lincei, 1903.
- SELKE DE SÁNCHEZ, Ángela. “Algunos datos nuevos sobre los primeros alumbrados. El Edicto de 1525 y su relación con el proceso de Alcaraz.” *Bulletin Hispanique* 54.2 (1952), 125-152.
- SEMERIA, Giovanni Battista. *Secoli cristiani della Liguria*. Vol. 2. Torino: Tip. Chirio e Mina, 1843. 2v.
- SERÉS, Guillermo. *Fray Luis de León y el triunfo de la ‘caritas’*. [en línia] Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2008.
<<http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmccg055>> [consulta: 25-07-2018]
- SERRA I PUIG, Eva. *Les Corts catalanes, una bona font d’informació històrica*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 2003.
- SERRA I PUIG, Eva. (coord.). *Els llibres de l’ànima de la Diputació General de Catalunya (1493-1714)*. Barcelona: IEC, 2015. 2v.
- SERRA I VILARÓ, Joan. “Senyoriu de la vescomtal família Miró.” *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 19.170 (1909), 61-77.
- SESMA MUÑOZ, J. Ángel (ed.). *Cortes del Reinado de Fernando II*. Colección Acta Curiarum Regni Aragonum. Zaragoza: Gobierno de Aragón – IberCaja, 2011. 2v.
- Several Years Travels Through Portugal, Spain, Italy, Germany, Prussia, Sweden, Denmark and the United Provinces Performed by a Gentelman*. London: A. Roper, 1702.
- SFORZA PALLAVICINO. *Compendio de la historia del santo Concilio de Trento extractado de la que publicó en latín el Emo. Sr. Cardenal Palavicini dedícalo al clero estudioso J. M. P.* Vol. 1. Barcelona: Impr. Herederos de la viuda Pla, 1851. 2v.
- SIGNOROTTO, Gianvittorio. *Milán espanyol*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2006.

- SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume. Hug Roger III. Epistolari de guerra i exili del darrer comte de Pallars (1451-1500). Barcelona: Editorial Base, 2008.
- SOBREQÜÉS VIDAL, Santiago. *La alta nobleza del norte en la guerra civil catalana de 1462-1472*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1966.
- SOLDEVILA, Ferran. *Dones en la nostra Història*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 1961.
- SOTA, Francisco. *Chronica de los príncipes de Asturias y Cantabria: consagrada a la Sacra Real Magestad del Rey Nuestro Señor D. Carlos II Rey de las Españas y Nuevo Mundo*. Madrid: Iuan Garcia Infançon, 1681.
- SOTO ARTUÑEDO, Wenceslao. "Ignacio de Loyola y la mujer." *Proyección* 44 (1997), 299-318.
- SPREADBURY, Joanna Mary. *Gloriosa Praedicatrix. The Origin, Development and Influence of The Medieval Legends about Saint Mary Magdalen as Preacher and Apostle*. Tesi doctoral. University of London, 2001.
- STAALDUNE-SULMAN, Eveline van. *Justifying Christian Aramaism. Editions and Latin Translations of the targums from the Complutensian to the London Polyglot Bible (1517-1657)*. Leiden-Boston: Brill, 2017.
- STROCCIA, Sharon T. "Learning the Virtues: Convent schools and Female Culture in Renaissance Florence." A: WHITEHEAD, B. *Women's Education in Early Modern Europe: a History 1500-1800*. New York- London: Garland Publishing Inc., 1999. 3-46.
- SURTZ, Ronald E. "La madre Juana de la Cruz (1481-1534) y la cuestion de la autoridad femenina." *Nueva revista de filología hispánica* 33.2 (1984), 483-490.
- . *The Guitar of God: Gender, Power, and Authority in the Visionary World of Mother Juana de la Cruz, 1481-1534*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990. DOI: 10.9783/978151280162.
- TACCHI VENTURI, Pietro. *Storia della Compagnia di Gesù in Italia*. Roma: La Civiltà Cattolica, 1950. 2v.
- TARRAGONA I MURAY, Jesús. "Inscripcions i làpides sepulcrala a la Seu Vella de Lleida." *Ilerda*, 40 (1979), 247-324.
- TEJADA Y RAMIRO, Juan. *Colección de Cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América*. Vol. 6. Madrid: Impr. Pedro Montero, 1850. 3v.

- TÉLLEZ, Núria. “La fiesta religiosa en Cataluña a través de la Archicofradía de la Purísima Sangre. La recuperación de una documentación perdida, siglos XV-XIX.” *Memoriae Ecclesiae* 34 (2010), 453-465.
- THÉVENEON, Luc. “Urbanisme et plans d’extension à Nice dans la deuxième moitié du XVIème siècle et au XVIIème siècle.” *Recherches Régionales*, 4 (1980), 14-41.
- . *Édificies religieux (églises,, chapelles) et développement urbain à Nice du Moyen Age à l’Empire*. Vol. 2. Nice: Université de Nice, 1984.
- THIO, Santiago. “Ignacio, padre espiritual de mujeres.” *Manresa* 66 (1994), 417-436.
- TIBALDESCHI, Giorgio. “Eretici a Vercelli nell’età della Controriforma.” *Bolletino Storico Vercellese* 22-23 (1984), 5-46.
- TOFFOLO, Attilio. “‘Servire a Dio in l’habito secolare’: Ludovica Torelli e l’esperienza religiosa dei primi Barnabiti.” *Barnabiti Studi*. 30 (2013), 21-78.
- TORRE, Carlo. *Il ttitratto di Milano*, Milano: Federico Agnelli Scult. & Stamp., 1674.
- TORRES AMAT, Félix. *Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes, y dar alguna idea de la literatura de Cataluña*. Barcelona: Impr. de J. Verdager, 1836.
- TORRES GROS, Jaume. “La devoció catalana a la verge dels Dolors.” *Urtx: revista cultural de l’Urgell* 20 (2007), 178-250.
- TORRES PETERS, Francesc Xavier. *Capbreu dels arquebisbes de Tarragona Gonçal Ferrandis d’Hixar i el cardenal Domènec Ram: 1433-1437*. Eivissa-Palma de Mallorca: Caixa Balears “Sa Nostra”, 2011.
- . “Sopiera, Vicent.” Enciclopèdia d’Eivissa i Formentera. [en línia] 2018.
<www.eeif.es/veus/Sopiera-Vicent/> [consulta: 18 juliol 2018]
- . “Ram i Lanaja, Domènec.” Enciclopèdia d’Eivissa i Formentera. [en línia] 2018.
<www.eeif.es/veus/Ram-i-Lanaja-Domenec> [consulta: 18 juliol 2018]
- TORRES I SANS, Xavier. *Cavallers i bandolers. Nyerros i cadells a la ciutat i vegueria de Vic (1580-1615)*. Sant Vicenç de Castellet, Barcelona: Farell Editors, 2007.
- TRIVERO, Paola. “Diodata e le altre: per una lettura delle *Novelle*.” *Studi Piemontesi* 15. 1 (1986), 27-43.
- TRIVIÑO, María Victoria. *Mujer, predicadora y párroco. La Santa Juana, 1481-1534*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1999.
- TURRECREMATA, Ioannis a, Juan de. *In Gratiani Decretorum Primam Doctissimi commentarii*. Vol. 1. Venetia: Scotus, 1578. 5v.

- UNIVERSITY OF CALIFORNIA. BERKELEY LIBRARY (2018). *The Bancroft Library. PhiloBiblon*. [en línia] Berkeley. University of California.
 <www.bancroft.berkeley.edu/philobiblion/search_cahtml> [consulta: 16 juliol 2018]
- UTARROZ, Juan Francisco Andrés. “Elogio al autor del genio de la historia.” A: GERÓNIMO DE SAN JOSÉ. *Genio de la historia*, Madrid: Antonio Muñoz, (Zaragoza, 1651), 1768.
- VALERIO, Adriana. “La predicazione femminile dagli anni pre-tridentini allà prima metà del seicento.” A: MARTINA, G.; DOVERE, U. (a cura di). *La predicazione in Italia dopo il Concilio di Trento tra Cinquecento e Settecento*. Roma: Ed. Dehoniae, 1994. 177-296.
- . “L’altra rivelazione. L’esperienza profetica femminile nei sec. XIV-XVI.” A: *Donna, Potere e Profezia*, Napoli: M. D’Auria Editore, 1995. 139-162.
- . *Donne e Chiesa. Una storia di genere*. Roma: Carocci editore, 2016.
- VALIER, Agostino. *Della istruzione del cardinale Agostino Valiero vescovo di Verona*, intorno allà vera e perfetta veduità. Padova: Giuseppe Comino, (1575), 1744.
- VARRY, Dominique. “Batailles de libelles à Lyon à l’occasion de la suppression de la Compagnie de Jésus (années 1760-1775).” *Histoire et Civilisation du Livre. Revue Internationale* 2 (2006), 135-168.
- VAUDAGNOTTI, Attilio “Le condizioni religiose di Torino ai tempi di Emanuele Filiberto.” *Torino. Rivista mensile municipale* 8 (1928), 479-490.
- VEGA, María José. “La exaltación de los humildes. El *De miseria humanae conditionis* de Inocencio III.” *Propaladia* 5 (2011), 1-23.
- VELASCO GONZÁLEZ, Alberto. “L’antiga església de Sant Joan de Lleida i la seva decoració escultòrica d’època romànica.” A: *Romànic tardà a les Terres de Lleida. Estudis sobre Vilagrassa*. Actes de la Jornada de Treball XLII. Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 2013. 339-443.
- VENEZIANI. *Guida della Biblioteca Ambrosiana con cenni storici*. Milano: Tip. Dell’Orfanotrofio de’Maschi, 1860.
- VERGERIO, Pier Paolo. *Catalogo del Arcimboldo Arcivescovo di Melano, ove egli condanna, & diffama per heretici la maggior parte de figliuoli de Dio, & membri di Christo, i quali ne loro scritti cercano la riformatione della chiesa Cristiana. Con una risposta fattagli in nome d’una parte di questi valenti huomini, nello Anno MDLIII*. Tübingen: Morhart, 1554.

- VERGÉS I FORNS, Tomàs. *Les Jerònimes de Barcelona i la seva història (1475-1980)*.
Barcelona: Santier, 1988.
- VICHI, Patrizio. *Dalla morte civile all'oblio. Félix Orsières e Alexandre Jaccod due uomini molto diversi, uno stesso destino*. Aosta: Roger Sarteur Editore, 2009.
- VICIANA, Rafael Martí de. *Libro tercero de la Chronyca de la ínclita y coronada Ciudad de Valencia y de su reyno*. Valencia: en casa de Juan Navarro, 1564.
- VIDAL FRANQUET, Jacobo. "Aportació documental per a l'estudi de l'argenteria tortosina." *Recerca* 7 (2003), 309-311.
- VIGIL, Mariló. *La vida de las mujeres en los siglos XVI y XVII*. Madrid: Siglo XXI, 1986.
- VIGOTTI, Gualberto. S. Carlo Borromeo e la Compagnia di S. Orsola nel centenario della ricostruzione in Milano della Compagnia di S. Orsola figlie di S. Angela Merici. Milano: Scuola tipografica S. Benedetto Viboldone, 1972.
- VILA DESPUJOL, Ignasi. *La Compañía de Jesús en Barcelona en el siglo XVI. El Colegio de Nuestra Señora de Belén*. Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 2010.
- VILA I DINARÈS, Pau. *Resum de Geografia de Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003.
- VILÀ I GRAU, Lluís; CORBERÓ I CORBERÓ, Jaume. *El santuari de Nostra Senyora de Pinós*. Solsona: Ajuntament de Pinós, 1995.
- VILÀ I MANCEBO, Antoni. *Els serveis socials a Catalunya. Una visió històrica*. Tesi doctoral. Universitat de Girona, 2003.
- VILALTA I ESCOBAR, María José. *Població, família i treball a la Lleida del segle XVI*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. 1991.
- VILANOVA, Evangelista. *Historia de la teologia cristiana*. Vol. 2. Barcelona: Herder Editorial, 1989. 3v.
- VINYOLES, Teresa. "Queixes dels pobres presos de la presó de Barcelona (1445)." *Acta historica et archaeologica mediaevalia* 18 (1997), 68-87
- VINYOLES, Teresa; COMAS, Mireia. *Estefanía Carròs y de Mur (ca. 1455-1511)*. Madrid: Ediciones del Orto, 2004.
- VIOLA, Petrus. *Oratio in funere Hieronymi Cagnoli Viri Clarissimi habita*. Patavii: Iacobus Fabrianus, 1551.
- VIVES, Joan Lluís. *Obras completas*. Trad. de Lorenzo Riber. Madrid: Aguilar, 1947. 2v.
- WATERS, Claire M. *Angels and Earthly Creatures: Preaching, Performance and Gender in the Later Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.

- WEISS, Charles (ed.). *Papiers d'état du cardinal de Granvelle d'après les manuscrites de la Bibliothèque de Besançon*. Vol. 6. Paris: Impr. Royale, 1846. 9v.
- WILKS DOLNIKOWSKI, Edith. "Feminine Exemplars for Reform. Women's voices in John Foxe's *Acts and Monuments*." A: KIENZLE, B. M.; WALKER, P. J. (eds.). *Women Preachers and Prophets through Two Millennia of Christianity*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1998. 199-211.
- YEGUAS I GASSÓ, Joan. "El testament d'Elfa de Perellós i de Mur (1492)." *Quaderns de El Pregoner d'Urgell* 18 (2005), 107-113.
- . *La glòria del Marbre a Montserrat: els sepulcres renaixentistes de Joan d'Aragó, Bernat de Vilamarí i Benet de Tocco*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.
- YOUNG, William J. *Letters of St. Ignatius Loyola*. Chicago: Loyola University Press, 1959.
- ZAPATA, Luis. *Carlo Famoso de don Luys Çapata a la C. R. M. del Rey don Phelipe segundo nuestro señor*. Valencia: Ioan Mey, 1566.
- ZARDIN, Danilo. "Carità e mutua assistenza nelle Confraternite milanesi agli inizi dell'età moderna." A: ALBERZONI, M. P. (ed.). *La carità a Milano nei secoli XII-XV*, Atti del Convegno di Studi (Milano 6-7 novembre 1987), Milano, Jaca Book, 1989, 281-300.
- ZARRI, Gabriela. "Pedicatrici e madri spirituali. Il carisma, lo spazio, il pubblico." A: CORSI, Dinora (a cura di). *Donne cristiane e sacerdozio. Dalle origini all'età contemporanea*. Roma: Viella, 2004. 159-177.
- . "Places and Gestures of Women's Preaching in Quattro and Cinquecento Italy." A: JANSEN, Katherine L.; RUBIN, M. (eds.). *Charisma and Religious Authority: Jewish, Christian, and Muslim Priaching, 1200-1500*. Turnhout: Brepols, 2010. 177-196.
- . "Le moniales, le sorores e le mantellate dei Servi di Maria." Studi Storici OSM, A: *I servi di Santa Maria nell'epoca delle riforme (1431-1623)*. Vol. 1, Atti del Convegno (Roma 7-9 ottobre 2010), 2011, 267-286. 2v.
- . "Novizie ed educande nei monasteri italiani post-tridentini." *Via Spiritus. Revista de História da Espiritualidade e do Sentimento Religioso*, 18 (2011a), 7-23.
- . "Tra Rinascimento e Controriforma: aspetti dell'identità civile e religiosa delle donne in Italia." , A: ÍD. *Figure di donne in età moderna. Modelli e Storie*. (e-book) Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2017. 3-42.

ZEBALLOS, Eugenio (trad.). *Las Confesiones de nuestro gran padre San Agustín.*

Madrid: Impr. Ramon Verges, 1824. 2v.

APÈNDIX DOCUMENTAL

Justificació i normes d'edició

Tenint present el gran volum de documentació generada al llarg de la investigació, superior a les 500 unitats, la majoria de les quals són completament inèdites, es presenta una petita mostra representativa de 23 documents que sota el nostre criteri respon a tres factors: equilibri cronològic, varietat temàtica i novetat historiogràfica. L'arc cronològic abraça des de finals del segle XV fins a finals del tercer quart del segle XVI, havent-hi almenys, un document de cada dècada amb una més gran profusió a partir de 1540. També s'ha procurat diversificar en quant als temes i indrets, de manera que trobem documents de pràcticament tots els àmbits geogràfics on transcorre l'argumentari de la investigació. Existeix una gran varietat de tipologies documentals amb presència de correspondència reial, protocols notariaus, testaments, cartes personals, documentació eclesiàstica, conclusions criminals i bans en forma de crida. La diversitat dels idiomes en els quals estan escrits els documents és una riquesa afegida, ja que el català, castellà, llatí i italià, hi son presents. Per últim, gairebé tots els documents són inèdits, llevat dels que va transcriure Avogadro di Quinto i que corresponen a l'erecció del Collegio delle Orfane de Vercelli. Tots ells representen una gran novetat, ja que aporten valor a alguns temes poc estudiats com ara el monestir de Peu de la Creu, la Confraria de la Sang, la casa dels orfes, el bandoler Guillem de Josa, les fundacions de Vercelli i Milà i la interessant, però desconeguda figura de Maddalena Borromeo de qui incloem algunes cartes molt significatives.

La transcripció dels documents s'ha realitzat respectant el text original, amb algunes regularitzacions per facilitar-ne la lectura i comprensió.

No es tracta d'una edició paleogràfica ni crítica, sinó d'una mostra documental, per tant, en els textos no s'ha enregistrat el canvi de línia i pàgina a l'objecte de procurar una lectura còmode i continuada. Tanmateix, i en ares d'una millor comprensió, s'ha inclòs de forma puntual algun succint aclariment al peu de la pàgina corresponent.

Quan algun mot o frase ha estat anul·lat per l'escriptura, s'ha posat la paraula en cursiva i al constatar entre parèntesi (*cancel·lat*).

Els claudàtors [...] s'han utilitzat per cinc motius: per incomprensió d'una part de la paraula o del text; per forats i il·legibilitat d'algun tros; per obviar i separar parts del text

excessivament llargues i que són alienes a la temàtica tractada i per tal d'indicar que el text que es transcriu no correspon a la totalitat del document, sinó només a una secció. En aquest cas els claudàtors hi figuren a la part immediatament anterior al començament o bé al final, o en ambdós llocs. Per últim i de forma menys usual, també s'han utilitzat, tot i que el text no ens permet de llegir la paraula, quan a través de l'experiència s'ha pogut arribar a una conclusió. En aquest cas la paraula aniria dins els claudàtors [paraula].

Les barres diagonals \ / fonamentalment s'han utilitzat per dos motius: primer, per col·locar dins el text mots o frases que han estat localitzades en l'interlineat i, en segon lloc, per distingir aquelles paraules o paràgrafs situats en els laterals, marges, parts superiors o inferiors del cos principal de l'escrit.

També s'han utilitzat els guions ---- per indicar l'existència d'espais en blanc de llargada excessiva i sense aparent justificació.

Les dues barres diagonals // s'han fet servir per separar els diversos actors que al final del document solen aparèixer a diverses alçades.

S'han regularitzat amb l'ús de majúscules tots els noms propis i topònims.

Les lletres u i v han estat transcrites segons el seu valor vocàlic o consonàntic.

S'ha efectuat la separació de mots mitjançant un punt.

S'han desenvolupat completament totes les abreviatures conegudes i les paraules amb línies volades.

Els documents són presentats de forma cronològica i numerats de forma correlativa. Cada un està encapçalat per un petit regest on s'ha tractat de resumir l'essencial. A sota del regest hi consta la tradició documental.

1499, març, 1. Barcelona.

Jaume Fornós, moliner de Barcelona, ven a Gabriel de Vilamarics, argenter de Barcelona tota aquella partida de terra, on antigament havia una casa, ara derruïda, amb hort i arbres de diferents espècies, amb entrades, sortides, drets i pertinències que posseeix a la ciutat de Barcelona, al carrer anomenat d'en Company, bastant a prop del monestir del Carme. La propietat és dels hereus de Berenguer Fortuny, prevere, el darrer dels quals fou Joana, la vídua de l'honorable Bernadí de Granollacs a qui Fornós li comprà el dia 18 d'octubre de 1498 segons escriptura davant del notari de Barcelona Pere Pasqual. Aquestes terres son en alou del monestir de Natzaret, a un cens de vint-i-set sous anuals, pagadors per la festa de la Verge Maria de febrer. El preu de la venda és de tretze lliures, moneda barcelonesa.

A. AHPB, Notari Antoni Benet Joan, 4° *Manualem*, 1498-99, ref. 259/39, f. 132r

Ego Iacobus Fornos, mulinerius civis Barchinone, gratis per me et omnes heredes et successores meos quoscunque, vendo et titulo vendicionis concedo vobis Gabrieli de Vilamarichs, argenterius, civi Barchinone et vestris et quibus volueritis perpetuo totum illum partim terre in quo antiquitus solebant esse contigua domus nunc dirute utque ad solum terre cum orto ei contiguo et cum arboribus diversorum generum nunc vero circum clausum de captes cum introitibus, exitibus, iuribus et pertinenciis suis quod seu quem ego habeo et possideo in presenti civitate Barchinone in vico vulgariter nuncupato d.en Company satis prope Monasterium Virginis de Carmelo, conventus Barchinone, et teneo per heredes discreti [Berengarii]¹⁶⁷⁶ Fortuny, quondam, presbiteri ad censum viginti septem solidorum anno quolibet solvendorum in festo Virginis Marie mensis ffebroarii, qui hec tenet per monasterium de Natzareto et sub dominio et alodio suo ut laica et privata persona, et spectat ad me titulo nove stabilicionis sive reductionis michi factatum per dominam Ioannam uxor honorabile Barnadi Granolachs, quondam, medaci medio instrumento publico acto Barchinone decima octava mensis octobris anno a nativitate domini Millesimo Quadrigesimo nonagesimo octavo, et clauso et subsignato per discretum Petrum Paschasi, regia auctoritate, notarii puclici Barchinone hanc autem vendicionem facio ego dictus Iacobus Farnos. Sicut melius dici potest et intelligi, et extraho predicta que vobis vendo de iure dominio ego evim constituo procuratorem meum in hiis dominos et procuratores. Precium est terdecim libre monete Barchinone. Et ideo renunciando excepcioni peccunie etc. In super convenio et promitto vobis quod predictum partium et ortim faciam vos et vestros habere, procipere contia omnes personas quodque tenebor vobis et vestris semper de firma et legali evictione, et pro hiis obligo omnia bona mea et renuncio etc. et iuro.

Testes honorabile Ieronimus Babau, mercator et Iohannes Copi, causidicus.

¹⁶⁷⁶ Espai en blanc. Coneixem el nom per la citació en un document que es troba a: AHPB, Not. Pere Pasqual, *Capbreu de les rendes del monestir de Natzaret* 1502-07, ref. 191/75, s.f. Data 29-10-1502.

1504, setembre, 24. Barcelona.

Pere Garcia, bisbe de Barcelona, beneeix el nou monestir de Santa Maria del Peu de la Creu, construït al carrer d'en Company al raval de Barcelona. A l'acte assisteix a més del bisbe, el notari episcopal Pere Bellisetti, el canonge Joan Torres, el doctor en decrets Pere Joan Costa, el ciutadà de València Lluís Lorach, el prevere Joan Puig i el clergue Miquel Aimeric Bosch, com a testimonis especialment anomenats per a aquest acte. També hi són presents Joan de Lido, prior del convent i Joan dez Pereres i Pere Savall, conventuals del monestir. El bisbe, revestit amb les robes sacerdotals beneeix primer l'església i després el cementiri, que té de mides onze canes i dos pams de llargada i set canes i mitja d'amplada¹⁶⁷⁷ i està situat al darrera del monestir cap al sud, entre una llotgeta que va del costat de la casa fins la paret meridional del monestir i l'hort. El 27 de setembre posterior va ser batejada en el palau episcopal pel bisbe la campana que donarà servei al monestir, i amb el nom de "Santa Bàrbara". Els padrins de la campana són el ciutadà de València, Lluís Lorach i Violant de Sos, esposa del honorable Miquel de Sos, ciutadà de Barcelona.

A. ADB, *Bisbe*, Collationum, vol. 86 (1504-1506), f. 24r – 25r

Canonica obediencia prestita per venerabilem fratrem Iohannem Lido priorem Monasterii fratrum servorum Beate Marie de Pede Crucis Barchinone, ordinis Sancti Agustini noviter institutis et benedictio ecclesie et cimenterii dicti monasterii.

\beneficio ecclesia de pede crucis et licencia benedicendi huiusmodi ecclesiam et cimenterium 15 martii 1504 in libro gratiarum/

In dei nomine noverint universi quod anno a nativitate domini millesimo quingentesimo quarto die vero martis intitulato vicesimo quarto mensis septembris Reverendissimo in Cristo presbitero et domino domino Petro dei et apostolice sedis gracia barchinonensis Episcopo existente personaliter intus monasterium de eius licencia noviter fabricatum in suburbio civitatis Barchinone in vico nominato d.en Company sub invocacione Beate Marie de Pede Crucis videlicet in ecclesia noviter fabricata in dicto monasterio in presencia mei Petri Bellisetti regia et barchinonensi episcopali auctoritatibus notarii publici civieque, vicarii dicti reverendisime barhinonensis episcopi scribe et in presencia eciam honorabili magistri Iohannis Torres, canonice et ebdomedarii ecclesie Barchinone, Petri Ioannis Costa decretorum doctoriis regenciis vicarie et officialium dicti domini barchinonensis episcopi, Ludovici Lorach, civis Valencie et discretorum Iohannis Puig, presbiteri et Michaelis Aymerich Bosch clerici in dicta ecclesia Barchinone beneficiatorum, testium ad hec vocatorum et specialiter assumptorum, venerabiles fratres Iohannes Lido alias Fraga prior dicti monasterii, Petrus Çavall et Petrus Iohannes dez Pereres conventuales dicti monasterii ordinis servorum beate Marie ordinis Sancti Agustini. Attendentes quod in licencia seu concessione concessa dictro fratri Iohanni Lido priori dicti monasterii et aliis fratribus eiusdem ordinis per dictum dominum

¹⁶⁷⁷ 17 metres i mig de llargada i 11,66 metres d'amplada

barchinonensis episcopum fabricandi seu construendi dictum monasterii cavetur quod dictum monasterii prior et fratres qui pro tempore fuerint iurisdictioni dicti domini barchinonensis episcopi et suorum canonicè intrancium subiaceret et suniacerent quo ad legem iurisdictionis diocesane ipsorumque visitacio et correccio eidem domino barchinonensis episcopo ut ordinario et iurisdictionibus suis pertineat et spectet prout predicta et alia prolixius in instrumento dicte concessionis in posse mei dicti et infrascripti notari conserto sub calendario quince decime dies mensis marcii proxime lapsi continetur prestiterunt canonicam obedienciam prestita dicti prior et fratres conventuales suprascripti supplicarunt eidem reverendisimo domino barchinonensis episcopo quod ecclesiam dicti monasterii benedicere digiretur et locum ad sepelliendum mortuos sive cadavera morientes in dicto monasterio designatum. Et dictus reverendisimus dominus barchinonensis episcopus indutus vestibus sacerdotalibus in presencia mei dicti et infrascripti et testium predictorum servata forma in similibus benediccionibus servari solita benedixit dictam ecclesiam dicti Monasterii necnon ipsa ecclesia sic ut predicatur benedicta dictus dominus barchinonensis episcopus indutus dutis vestibus sacerdotalibus in presencia mei dicti notarii et testium predictorum accessit ad locum designatum pro sepelliendo dictos mortuos quod est retro domum dicti monasterii versus meridie inter quandam lotgietam existente ad latus dicte domus versus dictam parietem meridiensis et ortum dicti monasterii latitudinis undecim canatis et duorum palmorum cane barchinone et amplitudinis septem canarum et medie cane barchinone et benedixit dictum locum supradesignatum et concessit licenciam dictis priori et fratribus, sepelliendi in dicto loco mortuos post modum vero die veneris intitulato vicesimo septimo dictorum mensis et anni ad supplicacionem dicti fratris Lido alias Fraga prioris dicti monasterii, dictus reverendissimus dominus barchinonensis episcopus existens in aula sui episcopalis palacii Barchinone indutus vestibus sacerdotalibus in presencia mei dicti et infrascripti notarii et in presenciam eciam dictorum magistri Iohannis Torres, Petri Iohannis Costa et Iohannis Puig ac honorabile Michaelis de Sos civi Barchinone beneficiati testium ad hec vocatorum specialiter assumptorum spinata forma in similibus servati solita conseciavit benedixit et babtizavit quoddam simbolum sive campana ad servicium dicte ecclesie de novo factam qui fuit impositum nomen sub vocabulo Sancte Barbare existentibus patrinis honorabile Ludovico de Lorach cive Valencie et domina Iolante de Sos uxor honorabile Michaelis de Sos, civis Barchinone, de quibus omnibus et singulis sic ut predictum factis et secutis dicti prior et fratres dicti monasterii pecievint et requisivevint per ordinem continuati et eis fieri et tradi unum et plura publicum et publica instrumentum et instrumenta per me dictum et infrascriptum notarium ad memoriam retigeste Que fuerunt hic acta Barchinone diebus, mense, anno et locis predictis presentem et interveniente me dicto et infrascripto notario et presentibus dictis testibus ad promissa vocatis et specialiter assumptis prout superius continetur Venerabile pater Episcopus Barchinone.

1519, setembre, 20. Barcelona.

Marquesa Mateua Mates, monja del monestir i convent del Peu de la Creu de Barcelona ha estat atacada i ferida per Galceran Rovira, el qual ha estat separat de pau i treva. Posteriorment, l'acusació ha estat retirada a petició de les monges del dit convent per consell d'alguns familiars del rei.

A. ACA, *Reial Cancelleria*, Registres del rei, Carles I, Curie 1, reg. 3896, f. 112v

\Garcerandi Rovira/

Ara oiats tothom generalment que us fa hom a saber de part de la Sacra Cesarea Catholica e Real Magestat que com en dies passats a instancia del procurador fiscal de la Cort del portantveus de general Governador en lo principat de Cathalunya y de les monjes del monestir e convent del Peu de la Creu de la ciutat de Barcelona, havent contrafet a la constitució de Cathalunya feta en les corts celebrades per lo catholic rey don Ferrando de glorios recort en lo monestir dels frares menors de la dita ciutat començant com stigant etc. Et alias en Garceran Rovira de dita ciutat haver investit e nafrat a sor Marquesa Matheua Mathes, monja de dit monestir, procehint legitim proces e deliberacio en lo Consell de dit portantveus de Governador sia stat gitat e separat de pau e de treva e acuydat de sa real Magestat ab los fautors, conselladors, coadiutors, sostenidors e complices de aquella e la dita Sacra Cesarea Catholica Magestat atesa la remissio de les dites monjes instants a supplicacio de alguns domesticchs e familiars de sa Magestat haja remes e perdonat dit Garceran Rovira dels dits crims e delictes per ell, com dit es, comesos e perpetrats ha reduhit e tornat aquell axi com ab tenor de la present publica crida redueix e torna en pau e treva lo dit Garceran Rovira, per tant la dita Sacra Catholica e Cesarea Magestat ab la present publica crida notifica e intima les dites coses a tothom generalment porque algu no puxa ignorancia allegar e mana dita crida esser feta e publicada per los llochs publichs e acostumats de la present ciutat de Barcelona. Franc R

Vist Orrit fiscus advocatus // Vist Ludovicus Sanchez generalis thesaurarius // Vist Riquer // Franciscus Geraldus Fogassot

\die martis xx^o mensis septembris anno a nativitate domini millesimo quingentesimo decimo nono, Clemens de Luna, tribicena retulit se die xviii^o eiusdem mensis vice et loco Francisci de Luna fratris sui publicasse preinsertatu preconizacionem cum quatuor tribucenie per loca solita presentis civitatis Barchinone prout idem tribicena retulit et fidem fecit/.

1520, maig, 28. Lo Clop, Castell d'Ogern

Gaspar Joan de Josa, senyor de la baronia de Madrona i de tota la senyoria de Josa, reuneix al lloc anomenat Lo Clop, a sota els arbres, les universitats dels castells de Madrona i Bordell, d'Altes, d'Ogern, de Castellar i de Ciuró per a tal de comunicar-los que per causa de la seva edat avançada, transfereix a la seva nora Isabel de Josa la titularitat de la Senyoria, tota vegada que ella és l'hereva dels béns del seu difunt marit Guillem Ramon de Josa. També demana a les universitats que realitzin l'homenatge de fidelitat a dita Isabel, acte de vassallatge que es fa segons les normes i tradicions dels avantpassats.

A. ANC, Fons Mercader-755, lligall 160 Baronies de Madrona, document 84 (Còpia fidel del segle XVII del protocol notarial del notari de Solsona, Marc Pilós).

Nº 84

Sequitur instrumentum prestationis sacramenti et homagii dictorum castrorum

In Dei nomine noverint universi, quod anno a nativitate domini millesimo quingentesimo vigesimo die vero vigesima octava mensis madii intitulata in mei, Marcii Pilosii habitatoris ville Celsone, notario infrascripto et venerabilium Dionisii Codina rectoris parrochialis ecclesia sancti Petri castrum de Altes, Ioannis Quexeras, rectoris parrochialis ecclesia Sancti Saturnini de la Salsa, diocesis urgellensis, Ioanni Stany, presbiteri castrum de Madrona et Bartholomei Riudellar parrochiales ecclesie ville Celsone, testium ad hec vocatorum specialiter et assumptorum presente multum nobilis, venerabilis dominus Gaspar Ioannes de Iosa, dominus baronia de Madrona et totius dominicatura de Iosa personaliter eisdem in termino castrum de Ugern, scilicet in area eisdem castrum subtus arborem vocatam Lo Clop demandato domini nobilis viri Gasparii Ioannis de Iosa congregata et convocata universitate Castrorum de Madrona, de Bordal, de Altes, de Ugern, de Santa Maria de Ceuro, de Castellar et totius dominicature de Iosa, in qua quidem area sive loco pro comunibus actibus dicte dominicature de Iosa convocari et congregari sunt assueti in qua quidem convocatione et congregatione intervenerunt et presentes fuerunt vassalli dicti nobili domini Gasparii Ioanni de Iosa infrascripto castrum et eorum terminis habitantes uti: Anthonius del Iou baiulus dicti castrum de Madrona y de Bordell, Ioannes Cabelol y Petrus Ioan alias Castelana, Gabriel Carreras habitator in manso del terme, iurati; Bartholomeus Gorina, Ioannes Caseles, Bartholomeus Massana, Ioannes Cirera, capitaneus preffati castrum de Madrona; Ioannes Finestres, Ioannes Guardiola, Ioannes Pinos, Ioannes Viladebaix alias Martins, Pontium Malpel, Petrus Ioan alias Castelana, Petrus Rossell, Bartholomeus Fabrega alias Cabelol stremet Ioannes Caseles, Iacobi Santesmasas, Ioannes Codina, Ioannes Massana minor dierum, Ioannes Codina. Baiulus castrum de Altes, Petrus Vila, Ioannes Bordela, iurati; Ioannes Esteve, Bernardus Claret capitaneus dictis castrum de Altes; Michael Sorribes, Ioannes Codina, Ioannes Savarnet, Petrus Puigtron minor dierum, Petrus Tapioles, Iacobus Pros, Petrus Puigtron et Bartholomeus Vila, Anthonius Viladebaix alias t. baiulus preffati castrum de Ugerni; Iacobus Fabrega alias Camats, Ioannes Pla alias Vilaplana, iurati; Ioannes Munter, Ioannes Fontanet, Petrus Torrent, Ioannes Cabo de Seranyana, Ioannes Marcol

alias Pros, Petrus Camarts alias Soler, Ioannes Bordela alias Torra, Petrus Puigredon, Petrus Picons eiusdem castri de Ugerni. Petrus Vilagines baiulus castri de Castellar, Ioannes Laurentius Mir, Gabriel Torremorell, iurati; Michael Mir, Ioannes Balosts, Ioannes Vilatomar, Petrus Isonta, habitator in manso del Lor, Batholomeus Ginestar, Franciscus Rossinyol alias Cabellol, Anthonius Trora alias Vilatonar preffati castri de Castellar; Petrus Vilaro, locti baiulus domini castri de Ceuro; Petrus Lenya iuratus, in a cum dicto Vilaro, Ioannes Massana alias Iunyent, Michael Grioles omnes iurisdictionis dictorum castrorum tam maior et sanior pars dicte universitatis universitatem facientes et representantes comitiva personaliter in presentia domini nobilis viri domni Gaspari Ioannis de Iosa domini dictorum castrorum dictus nobili viri dominis Gaspar Ioannes de Iosa verbo dicit baiulis, iuratis et probis hominibus antedictis ibi per simi verba sequentia vel similia in effectum. Promens pacheles: Amats meus, com sabeu don Guillem Ramon de Josa, fill meu, nostre senyor Deu lo apellat al seu sant Regne e per jo trobarme en tal edat com so de vellesa y no puch regir y governarvos ni a la terra axi com be havia fet fins assi e perque la senyora ma filla dona Isabel, muller que fonch del dit don Guillem Ramon fill meu lo qual la leixada hereva de tots sos bens o per las susditas rahons y per alguns bons justs y rahanables respectes lo meu animo movents, vos falte los homenatges me teniu prestats de propietats y fidellitat e us man ara de present presteu los dits homenatges de propietats y fidelitat a la dita senyora dona Isabel de Josa filla mia assi present segons e per la forma que nostres predecessors an acostumat a mi y a mos predecessors prestant. Omnibusque siti dictis requisitis et invocati incontinenti domini baiuli iurati et probi homines attendentes requisicionem pro dictum nobilem virum dominum Gasparem Ioannem de Iosa eius factam et scientiam, attributam et concetam fore iustas et iuri et rationi comunas volentque eius iniuncta et mandata adimplere in hito collegis et parlamento inter eos illico omni debita reverentia, flexu genibus et manibus iuctis prestito proprius iuramento per eos ad sancta Dei quatuor evangelia manibus eorum corporaliter tacta fuerunt et prestarunt domina mulieri nobili domina Isabel uxori relicta probique nobilis viri domini Guillermi Raimundi de Iosa homagium proprietatis et fidelitatis monticulo dextero et manibus iuxta usaticos barcinonensis constitutiones et consuetudines Cathalonie instute quorum siquidem iuramenti et homagii promiserunt dicta nobili domina Isabelli de Iosa semper obedire prout veri vassalli eorum proprio domini naturali obedire tenentur et obedientiam et reverentiam quamcunque sibi parere et prestare et omnia et singula alia facere promiserunt que de iure facere tenerent et si contrariam per eos et eorum quolibet quod Deus evertat volunt et quilibet et eorum vult incurrere in penam periuri bansitoris predictoris de qua baniaet perditione non se possum nec quilibet eorum possit deffendere seu excusare per parentum nech sunisem in bello nech aliquo alio annorum generam denunciando omnibus et singulis iuribus illui et cuilibet illorum quomodo libet intransibus seu iuvare valentibus obligando pro inde personas eorum et cuiuslibet eorum et omnia eorum et cuiuslibet eorum mobilia et immobilia rebique habita et habenda quocunque coram privilegio privilegiata quibus sub dicti facti et pacti tam dicta nobilis domina Isabel de Iosa quam dicti iurati requisiverunt me pre et infrascriptum notarium unum et plura publicum et publica instrumentum et instrumenta et toto quos petiemus et habere voluerunt qua fuerunt acta die, loco, mense at anno presentis et me dicto infrascripto notario et testibus quibus supra presentibus.

Sig+num mei Marcii Pilosii ville Celsone apostolica ubique et regia auctoritatibus notarium publicum qui premissis omnibus et singulis cum sich agerentur et fierent

requisitus et rogatus inter fuit eaque scripsi et clausi minor dierum Ioannes Riudalbes, Ioannes Codina de Iosa fieret. Ita aprobat Regius scriba mandati infrascriptus.

Copia huiusmodi alieno calamo scripta in his tribus papiri soleis presenti comprehendo sumpta fuit a suo originali proressus causa vertentis in Regia Audientia ad relationem Magnifici delecti Conciliarii regii Hieronimi Sant Iust V.I. et dicte Regie Audientie doctori inter administratores seu bacinerii Bacini Corpus Christi civitatis Celsone ex una et nobilem Guillermmum de Iosa barcinone populatam partibus ex altera et de verbo ac verbum comprobata per Iosephum Ferrer¹⁶⁷⁸ notario regium publico de Collegio nottarium regionum Barcinone et pro collegio scribarum mandati scriba. Ut igitur eidem copia veluti suo originali predicto in iudicio et extra fides plenissima inpendat. Ego Ioannes de Moner et Pasqual domicellum S.C.R.M. cum exercitio in presenti generali locumtenentia Cattalonie scriba mandati Barchinone populatum hic me subscribo, et meum quo ut scriba mandati utor appono Sig + num

5

1533, desembre, 20. Montsó.

El rei Carles V dirigeix una carta al bisbe i canceller reial de Barcelona, Joan de Cardona, al governador general i a tots els vicaris, batlles, sots-vicaris i sots-batlles de Catalunya, per tal de mantenir l'ordre al castell de Castellar i al terme de Trota, possessions de la noble Isabel de Iosa, senyora feudal del lloc, a fi d'evitar les vexacions i molèsties ocasionades al procurador de dita senyora. Demana que es prenguin les mesures necessàries segons les Constitucions de Catalunya sota pena de mil florins en cas d'incompliment.

A. ACA, *Reial Cancelleria*, Cartes reials, registre núm. 3921, f. 106

X. domne Isabelis de Iosa

Carolus. Nobili magnifico consilario dilectis et fidelibus nostris gerenti vices nostris generalis gubernatoris in dicto principatu Cathalonie vicaris baiulis subvicaris, subbaiulis ceterisque universis et singulis officialibus tam nostris quam aliis quibus presentes pervenerint et fuerint quomodolibet presentate aut de subscriptis extiterit requisiti ipsorumque con[...]. presentibus et futuris salutem et dilectionem ut auctentice ex informacione iussu nostro recepta apparere urdinitis nobilis et dilecta nostra Isabel de Iosa in possessionem corporalem seu quasi castris del Castellar masie et termini de Trota cum omni iurisdictione alta et baxia, mero et mixto imperio adepta est ipsamque in presenciarum tenet et possidet et cum timeat predicta nobilis Isabel de Iosa me in dicta eius possessione per aliquos vexetur aut molestetur procuratore dicte nobilis, humiliter supplicarem ut cum per iura tam canonica quam civilia et eciam constituciones Cathalonie tantum existat neminem sua possessione privari debere aut in ea permebari vel impediri absque iuris cognicione eam in possessione dictorum castris de Castellar et termini de

¹⁶⁷⁸ Notari que va exercir a mitjans del segle XVII

Trota cum omni iurisdiccione alta et baxia conservari et manteneri nech ab ea privati vel spoliari aut in ipsa perturbari vel impediri mandaremus et aliter inpredictis omnibus de opportuno iuris et iusticie, remedio eidem providere dignaremur. Nos vero, eius supplicacione benigne ex audita volentes dispositionibus dictorum iurum canonici et civilis ac dictarum constitutionum Cathalonie per nos iuratarum reddere nos conformes tenore presencium de que nostri certa sciencia deliberare et expresse vobis et unicunque vestrum dicimus et mandamus sub pena florennorum auri aragonum mille a bonis contrafacientes irremissibiliter exigendorum et nostro applicandorum eraris requirendos tamen ex vobis requireres quatemis dictam nobilem Isabelam de Iosa in possessione dictorum castri de Castellar masie et termini de Trota cum omni iurisdiccione alta et baxia fructiumque reddituum, censuum ac aliorum iurium illorum perceptorie in ea videlicet in qua min[...] est et reperitur manutenearis et deffendatis nech permitatis ipsam iudicia evis possessione impediriant perturbari vel ab ea privaria ut molestari absque iuris raquicione volentes et decernentes quod duret dicta manutencencia donec et quovisque per nos aut alium iudicem ad quem specie aliter sit provisum et cavete secus agere quavis causa seu racione quanto gratiam nostram caram habitis et penam preapositam cupitis evitare. Datts in villa Montissoni die vigesimo mensis decembris anno a nativitate domini millesimo quingentesimo trigesimo tercio. Ioan de Cardona, episcopo barcinonensis cancellario.

Gabriel prior mandato reverendo en Cristo per episcopo barcinonensis cancellario.

6

1543, abril, 26. Barcelona.

Antoni Pintor, prevere, doctor en ambdós drets i vicari general del bisbe electe de Barcelona, Joan de Cardona, rep l'abadessa del monestir del Peu de la Creu, Isabel de Josa i altres persones devotes en representació de la Confraria de la Sang del nostre Senyor Jesucrist i de la gloriosíssima verge Maria dels deseparats amb seu al dit monestir i li presenten carta de suplica per a ratificar el nom de la confraria que ja consta en una escriptura del notari de Barcelona, Jeroni Mollet, i per a demanar llicència a fi que els confreres d'ambdós sexes puguin participar en les misses, oracions, predicacions i almoines de l'esmentat monestir, de la ciutat i de la diòcesi.. El vicari els atorga la corresponent llicència i conformitat.

A. ADB, *Govern i Justícia*, Communium, vol. 62 (1541-1615), f. 18r – 18v

Participacio et decretum interpositum confraternitati Sanguinis domini nostri Iesucristi et beate marie dels desemperats monesterii pedis crucis, Barchinone.

Universis cristi fidelibus presentes litteras inspecturis, visuris, lecturis et audituris Antonius Pintor iuris utriusque doctor canonicus ecclesie ac in spiritualibus et temporalibus vicaris generalis pro illustre et reverendissimo domino in Cristo presbitero domino Ioanne de Cardona dei et apostolice sedis gracia Barchinonensis Electo, salutem

in domino sempiternam ex paterne pietatis officio quo auctoritate dicti reverendissimi domini barchionensis electi fungimur *eo nomine (cancel·lat)* fidelium animatis salutem toto corde semper appetimus fideles ipsos ad quevis Deo et eius gloriosissime genitur accepta opera per quem illorum misericordiam et gratiam facilius consequi mereantur \et suorum/ peccatorum remissionem libenter invitamus cum itaque sicut accepimus nobilis et reverenda domina Isabell de Iossa, abbatissa monesterii pedis crucis barchinone et alie devote insigne persone devocione [...] \in dicto monesterio/ deputaverint, statuerint et ordinaverint quandam laudabilem confraternitatem sub honor, licencia et vocabulo Sanguinis domini nostri Iesu Cristi et gloriosissime Virginis Marie dels desemperats nobisque ea de causa supplicatum fuerit ut dicte confraternitati \de qua receptum ac instrumentum/ apud discretum Hieronimum Mollet, notarium publicum Barchinone die et anno in illo contentis nostrum \inter/ poneremus assensum supplicacionibus. Igitur ut prefertur nobis factis inclinati his nostris [...] cum litteris dicta domina abbatissa et personis suppradictis supplicantibus dictam laudabilem confraternitatem et capitula ac ordinaciones et omnia et singula in eadem \dicta et concordata/ laudamus, approbamus, rattificamus et [...] ac confirmamus ac consentimus auctoritatem [...]stram eisdem/ \inter p[...]nimus/ pariter et decretum ceterum cupientes ut cristi fideles utriusque sexus per huiusmodi confraternitate ad divinum gratiam aptiores fiant et ad eamdem ingredi eo libencius cupiant ex indeque ultra ipsius confraternitatis meritum aliam eciam spiritualiam munera. \Consequentur/ ex parte dictum reverendum barchinonensis electe omnibus iamdicti confraternitatem \ingressi fuerunt et a cetero ingredientur ac se/ scripserint qua triginta dies de in inustis eis \penitenciis/ per gratiam sancti Spiritus in domino misericorditer relexamus ac eciam volumus et decernimus per presentes ut ipsi confratres gaudeant in vita presente et in morte plena participacione missatis oracionum vigiliarum et omniium oratis canonicatis et psalmotis elemosinarunque ac predicacionum in antea faciendatis in quibuscunque tamen ecclesiasticis dicto reverendisimo domino barchinonensis electo intra civitatem et diocesis barchinonensis submissis in quotis testimonium presentes fieri iussimus sigillo dicti reverendissimi domini barchinonensis Electi in pecti munitis. Datis Barchinone die vigesimo quingentesimo quadragesimo tercio.

7

1545. Barcelona

Un cronista anònim narra el contingut del procés efectuat sobre la visió que el pare Antonio Araoz va tenir al convent de Jerusalem on uns àngels coronaven les dotze monges que allí residien en presència de Crist. Mogut per aquesta visió va fer pintar un quadre representant aquesta escena i el va portar al convent on les monges el van col·locar al cor de l'església.

A. AFC, 1D-4/1. Legajos de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona, f. 131-132.

a. Transcripció inèdita d'Araceli Rosillo Luque.

La visión de como los Angeles coronaron a unas religiosas del convento de Jerusalem de Barcelona en presencia de Nuestro Señor Jesuchristo en la forma siguiente: \1545/

He sacado del processo que se hizo por orden del Padre Provincial de esta \de/ Cataluña el Reverendo Padre Fray Francisco Garganter el año 1616 en 24 de octubre, la forma de la visión de cómo Los Angeles en presencia de la magestad de Dios yvan coronando a unas religiosas de Santa Clara del Santo convento de Jerusalem de Barcelona, y su divina Magestad le yva bendiciendo y es en la forma siguiente:

Dize el processo que avia 81 años que asta el día de oy han paçado 132 annos que tomó el hábito en el convento de Jerusalem, Elena Tarraçona en el qual vivian 72 religiosas que en dicho tiempo. Y avia que se hajuntaron doze de ellas y muy a menudo hazían sus exercicios en un aposento como capilla junto a la Iglesia del convento. Y allá hazian sus devociones y otras cosas de santidad, cuyos nombres de ellas son los siguientes: Isabel Durall abadessa que era, sor Vlana Albanella, sor Isabel Gualbes y sor Jerónima Gualbes su hermana, sor Dorotea García, sor Orozia Homs, sor Eleonor Govells, sor Angélica Govells su hermana, sor Clara Valls, sor Angela Guimer, sor Lucrecia Savall, sor Vlana Roses, de las quales ésta última siendo seglar y viuda en esta ciudad de Barcelona tuvo en su casa algún tiempo al Santo Padre Ignacio de la Loyola fundador de la Santa religión de la Compañía, a quien por ver tan exercitado y aprobado en el servicio de Dios amava intimísimamente y tanto que aviéndose ydo el Santo a Roma encendida en devoción y santidad y devoción de su ausencia se fue en pos de él con una criada y criado de su casa que la acompañaron. Llegada allá viviéndola allá el Santo muy sentido de ello le dixo que volviese a Barcelona y se metiese a religiosa con su criada. Ella por obedecerle aviendo visitado aquellos Santos lugares con mucha devoción y aviendo besado los pies al vicario de Christo nuestro Señor y lle[gada] a esta ciudad de Barcelona cumplió el consejo del Santo metiéndose religiosa y profesando la regla de la madre Sancta Clara de dicha ciudad y su criada guiada por otro camino estuvo en el hospital de dicha ciudad algunos años sirviendo a los enfermos. A cabo de tiempo vino de Roma un compañero del Santo que segun el tiempo de lo que se sigue debió ser el padre Pedro Fabro primero compañero del Santo Padre Ignacio y el padre tal Ariez¹⁶⁷⁹ doctor y estando en Barcelona venía a dicho convento de Jerusalem a ver y animar en el servicio del Señor a su dueña que avia sido y ya era religiosa professa. Y un día entre otros vio el santo en espíritu y en aquel aposento avían dichas religiosas como una procesión. Y vio como la Magestad del Señor estaba encima de un alto y grande archo, dándoles la bendición y entre Christo y ellas vio unos Ángeles que yvan poniendo á cada una de ellas una corona en su cabeza. Y publica esto el siervo del Señor y hizo también pintar un quadro con la historia que se ha dicho y lo llevo al convento \de Jerusalem/. Y hoy en memoria de este echo las religiosas lo tienen en el coro del convento, sí bien el pintor pinto más número de las doze religiosas sobredichas. Todo lo sobredicho está de verbo ad verbum en la información jurídica que tomó el padre fray Juan Astor por orden y mandato del reverendo Padre Provincial fray Francisco Garganter. Y dicho processo está recondido en el Archivo de Jesús de Barcelona el cuál hoy está en mi poder.

¹⁶⁷⁹ Araoz

1546, setembre, 26. Guadalajara.

El príncep Felip escriu al bisbe de Barcelona Jaume Cassador¹⁶⁸⁰ donant conformitat i animant la implantació de dues cases pels nens i nenes orfes de la ciutat a l'estil dels que ja existeixen a Saragossa i València, on se'ls tingui recollits i se'ls ensenyi la doctrina cristiana. Pels nens es destinarà un lloc en algun hospital mentre que les nenes quedaran allotjades a les cases de l'església del Peu de la Creu. Es detrauran rendes que ara s'apliquen a d'altres activitats i es destinaran a la consolidació d'aquets orfenats. Deixa llibertat per a què el bisbe ho organitzi, amb consentiment i ajuda del lloctinent, diputats i consellers de la ciutat de Barcelona als quals en la mateixa data els escriu una altra carta.

A. ACA, Reial Cancelleria, Registres, Carles I Curie Sigilli Secreti reg. 3992, f. 54.

El Príncipe

Puerorum orphanorum

Liiii

Reverendo in Christo Padre y amado consejero nuestro demas de la buena relacion que *tenemos (cancel·lat)* teniamos de vuestra persona por la qual meritamente su magestat hos ha presentado a essa Iglesia havemos entendido particularmente que deseais emplearos en cosas pias y dexar confirmada la opinion en la qual soys tenido de todos. E porque al presente ninguna obra mas meritoria ni en que dios mas se sirva se puede offrescer que es la hospitalidad y recogimiento de los pobres ninyos huerfanos assi varones como hembras que entendemos que andan perdidos por Barcelona y en toda la tierra teniendo relación de como son recogidos y emparados e instruidos en la doctrina cristiana en muchas partes d.estos reinos y especialmente en la Ciudad de Çaragoça y Valencia y la orden que en ello se tiene y con quanto cumplimiento se persevera en esta sancta obra y el beneficio y servitio de dios que d.ello resulta y resultara en lo por venir nos ha parecido dever hos advertir d.ello para que lo entendais muy particularmente y veais las formas y maneras como esto se puede introducir y assentar en essa ciudad para que a imitación d.ellos se haga lo mesmo en las otras ciudades del principado y condados que en ser vos auctor de un principio tan catholico no sera pequenyo beneficio y assi os rogamos que os dispongais a ello y procureis de haver la forma y orden que se guarda y observa en Çaragoça, Valencia y otras partes y comunicandolo con el lugarteniente general, diputados y consellers d.esa Ciudad veais y tracteis esta negociacion y deis algun buen principio en ella para que los dichos ninyos y ninyas se recoggan e instruyan la doctrina cristiana en lugares diputados para ello los ninyos donde paresciere que convenga diputando para ello algun hospital y las ninyas a la Iglesia y casa del Peu de la Creu diputandoles a todos preceptores y personas, que tengan cuidado d.estos huerfanos si y segun se haze en Çaragoça, Valencia y otras partes lo qual todo tractareis entre vosotros con la calidad y diligencia que conviene buscando los medios y formas que se

¹⁶⁸⁰ Encara que al document no el citi expressament era el bisbe de Barcelona en aquesta data.

offrescieren para el entretenimiento d.esta obra pues no faltaran expedientes como esso se haga assi con lo que se pudiere comutar de algunas limosnas y rentas que se empleen en cosas donde menos es dios servido como en lo que vos y los que en ello entendieredes particularmente podreis favorescer esta buena obra que en lo que fuere menester el favor de su magestat y nuestro, se tendrá special cuidado que se hos de con todo complimiento e porque scrivimos a los dichos lugarteniente, diputados y otros en crehencia vuestra sera el principal cargo vuestro de mover, guiar, sollicitar el asiento d.ello y de lo que os occorriere y se hiziere, nos dareis haviso por vuestras letras remitidas a nuestro secretario infrascripto que su magestat nos seremos en ello de vos muy servido. Datts. en Guadaluja a xxv de setiembre de M D X L V I

Yo el Principe // Visto, Sorribes, R // Comalonga secretario // Visto, Urgelles R // Episcopo Barchinone //

Eorundem

El Principe

Illustrissimo marqués primo lugarteniente y capitán general. Nos scrivimos al Reverendo obispo de Barcelona que entienda en introducir y assentar en esa Ciudad una obra muy pia y provechosa en que dios ha de ser muy servido que es la hospitalidad y recogimiento de los pobres guelfanos y guelfanas que andan perdidos para que sean alimentados e instruidos en la doctrina cristiana como se haze en Çaragoça y Valencia y otras partes d.esos reinos y que lo comunique con vos y con los diputados y consellers para que le ayudeis en ello y favorezcais y encamineis esta sancta obra rogamos y vos encargamos que assi lo hagais y tengais esta negociación muy encomendada como cosa en que dios nuestro señor ha de ser muy servido y ha de resultar d.ella beneficio universal a toda la tierra que nos lo recibiremos en singular plazer y servitio. Datts. en Guadaluja a xxv de setembre de M D X L V I.

Yo el Principe

Vist Sorribes R // Comalonga Secretarius // Visto Urgelles R

Locumtenentis generalis Cathalonie, idem dipputatis et consiliariis Barchinone.

9

1547, abril, 9. Guadalupe.

El príncep Felip escriví als consellers de Catalunya amb motiu de la súplica a ell presentada per part dels ducs i duquessa de Sogorb i de Cardona a raó de la causa que Aldonça de Cardona va presentar davant la Reial Audiència contra el difunt duc de Cardona, Ferran, i ara contra els actuals ducs. També sobre les

causes que portava la duquessa vídua Isabel¹⁶⁸¹. Felip demana que s'escoltin aquestes causes i s'hi doni una resolució.

A. ACA, Reial Cancelleria, reg. 3981, f.189.

De Sogorve y de Cardona

\a los del consejo de Cataluña/

Magníficos, Amados consejeros de su magestad, por parte de los Illustres Duque y duquesa de Segorve y de Cardona conjuges nuestros primos se ha recorrido a nos diziendo que a supplicacion de la noble dona Aldonça de Cardona fue evocada a essa audiència de la governaçion la causa que llevaba en la audiència Real d.esse Prinçipado contra el Illustre Duque don Hernando defunto y despues contra los dichos duques y tambien las causas que llevaba la dicha viuda y duquesa dona Isabel contra los dichos duques por las causas y Razones en los proçessos sobreesto pendientes contenidas en las quales causas diz que piensan exçibir y proponer algunas causas ligitimas de sospecha en algunas de vos o nos y que por ser estas causas de grande Importançia e Interesses conviene que se vean desapasionadamente Supplicandonos, que os mandassemos scrivir para que las dichas sus exceptiones le fuessen oydas y admitido aprovarlas sobreseyendo en el entre tanto en las dichas causas conforme a derecho y porque es nuestra voluntad que sean tractadas sin materia alguna de sospecha, os dezimos y mandamos que oyais y Reçibays todas las exçeptiones y cartas legitimas de sospecha que los dichos duques quisieren dar contra algunos de vos o nos y les deys termino competente Para vereficarlas y provarlas conforme a derecho y a las constituciones d.esse prinçipado mirando que no se ha hecho agravio a las partes de que se puedan quejar con razon haziendo sobretodo devido complimiento de Justiçia como de Vos lo confiamos que por la buena y recta administraçion d.ella assi proçede de nuestra Voluntad determinada. Dat. en Guadalupe a IX de Abril MDXLVII.

Yo el Principe // v. Sorribes R. // v. Urgelles R. // Perez secretario

10

1549, Desembre, 17. Barcelona.

Elisabet Roser fa donació als infants orfes de Barcelona d'una pensió anual de quaranta lliures procedent d'un censal de preu de mil lliures, que ella té per compra a la ciutat de Barcelona sobre el dret de la fleca, per a la manutenció dels infants i pagament del lloguer de la casa on viuen. Aquesta donació començarà el dia de la seva professió com a monja en el monestir de Jerusalem. Si l'obra amb els orfes no tingués continuïtat, les quaranta lliures anirien a les òrfenes. Si la obra amb les òrfenes també cessés, la quantitat seria per l'Hospital de la Santa Creu. El

¹⁶⁸¹ Es tracta de la segona muller de Ferran de Cardona, Isabel Agustín.

testament d'Elisabet fou obert i publicat el 22 de març de 1550, dia de la seva professió.

A. AHPB, Not. Francesc Sunyer, *Testaments 1527-1559*, ref. 326/129 , f.. 99v-100r i 105v-106r

[...] Item sabent y recordantme que lo sobredit mossen Pere Joan Roser marit meu ab son derrer testament me ha donada plena facultat de ordenar y disposar de tots sos bens axi ab lo hospital de Sancta creu pro obs dels malalts e Infants de dit hospital y en los parents del dit marit meu y a altres pobres y en chatius crestians a rembre així y en la manera y per les parts o portions que a mi be vist serà. Per ço volent seguir la voluntat y intentio del dit marit meu la qual jo complidament tinc entesa y per virtut de dita facultat per ell a mi donada leix als infants orfens de dita ciutat de Barcelona per lo vestir y calcar y govern de aquells e per pagar lo lloguer de la casa en que vuy stan y per avant staran fins ne tinguen de propria tot aquell censal mort de pensió anual de quaranta lliures y preu o propietat de mil lliures que jo per títol de propria compra o per altres legítims títols reb quiscun any a vuit de març sobre la ciutat de Barcelona ab special obligatio del dret de la fleca axi en lo preu com en la rata y pensions del dit censal devedores del die que jo haure feta professio expressa en lo dit monestir de Hierusalem \ en avant / y tots altres accessoris del dit censal lo qual legat fas ab las conditions següents y no altrament que tost temps y quant la obra pia de dits infants orfens cessara de prosseguirse del modo y forma que vuy en dia esta instituhida introduhida e ordenada en la dita ciutat de Barcelona e dits infants orfens cessassen e casa no tinguessen que en dits casos lo dit censal servesque y sie de les infantes orfenes de la dita ciutat de Barcelona axi mateix per lo vestir y calsar y lo govern de aquelles si empero las hores dites infantes orfenes staran y persevereran en lo modo, forma y orde que vuy en dia stan introduhides e ordenades en dita ciutat o en millor orde o forma e si per ventura en algun temps les dites infantes orfenes cessaren y segons la dita forma y orde que vuy stan o en millor no estaven, en tal cars vull y man e ordon que lo sobredit censal sie del sobredit hospital de Sancta Creu de Barcelona per mi ab lo present meu testament hereu universal instituhit e per millor efecte del dit legat y coses predites assigne y nomene en receptors, administradors y regidors del dit censal y altres coses per mi ab lo predit legat disposades los honorables conseller quart de la dita ciutat de Barcelona e los administradors de dits infants orfens que los honorables consallers de dita ciutat nomenaran e deputaran y lo pare dels dits infants orfes pregant.los molt carament que per honor y reverentia del nostre senyor deu vullen tenir advertentia que les coses sobredites per mi ordenades se complesquen axi e segons que per mi es disposat y que tinguen special carrech y sollicitud de procurar y donar orde que los dits infants orfes un dia de cada semana vagen al dit monestir de Sanct Agustí y que sobre lo vas construhit en la dita capella de pietat de dit monestir en la qual sta sepultat lo dit cors del dit marit meu, quiscun dels dits infants orfens digue un pater nostre y una avemaria. E mes vull y ordon que per efecte de les coses predites los dits administradors reben quiscun any en son terme las pensions del dit censal y lo preu de aquel en cars de luitio y lo que prossehira de dites pensions convertesquen en les coses sobredites y del que rebran apochas y altres cauthelas, fassen y fermen e generalment fassen totes les altres coses que per aço sien necessaries e oportunes y specialment vull y ordon que los dits administradors de llur propria autoritat y sens litentia ni consentiment de mon hereu davall scrit ni de altra

persona o cort pugue pendre possessió del sobredit censal y aquella verssi retenir en continent que jo haure feta professió expressa en lo dit monestir de hierusalem car de e sobre dites coses y efecte de aquelles jo do y consent als dits administradors plena potestat ab libera y general administratio. E si per ventura los sobredits infants orfens recusaven o no volien anar un dia de quiscuna semana en lo dit monastir de Sanct Agusti per fer y complir lo que jo he disposat en tal cars vull que los dits administradors en quiscuna semana que dits infants orfens recusaran fer lo predit, donen dos sous de charitat als fraricons de dit monestir per que diguen set samps penitentials en lo sobredit vas en lo qual dit marit meu sta sepultat vull empero y provehesc que en cars de lluitio del sobredit censal lo preu de aquell se haie a depositar a la taula de la dita ciutat de Barcelona y dir y scriure als sobredits administradors lo qual preu per ells ni per altra persona nos pugue llevar de dita taula sino per smerç o smerços fahedors de altres censals o rendes en e sobre llochs bons e segurs a conaguda dels sobredits administradors y que aço sie fet y observat tantes vegades quantes se seguirà la luitio del dit censal y de tots los altres com dit es smerçadors. [...]

Fet y fermat es lo present testament per la sobredita testatriu en la ciutat de Barcelona ço es en lo monestir de hierusalem de dita ciutat en la reixa de ferro maior dins la sglesia de dit monastir nomenada perlador en la qual stava dita testatriu tenint lo finestro de dita reixa ubert a desset del mes de dezembre del any de la nativitat de nostre Senyor Mil Sinc Cents Quaranta nou. Senyal de mi Elisabet Roser, testatriu predita que lo present meu testament lo qual es la mia derrera voluntat lohe y ferme

Testimonis en aço cridats y pregats per la dita testatriu son los venerables mossen Anthoni Carbonell, mossen Jaume Pintor, preveres beneficiats a la Seu, mossen Pere Cabestany també prevere habitant y Thomas Vallers scrivent de Barcelona

Noverint Universi Reverenda Venerable Soror Elisabet Roser, monialis monasterii de hierusalem civitatis Barcinone suum ultimum testamentum fecerit et condiderit in dicta civitate apud me Franciscum Sunyer notario infrascriptum die sich decimo septimo mensis decembris proxime preteriti et inter alia cum eodem testamento voluerit et disposerit quod facta per eam professione in dicto monasterio ipsum testamentum valeret iure testamenti seu codicillorum aut illius ultime voluntatis qua melius de iure valere possit et tenere ut in dicto testamento latius deducitur et continetur et quoniam dicta venerabile soror Elisabet Roser die seu festo trium regum proxime preterito intitulis sexto mensi ianuarii anni presentis et subscripti in dicto monasterio expressa fecit professionem non nullis consanguineis et amiciis suis ac aliis presentibus et existentibus in ecclesia dicti monasterii. Igitur die sabbati intitulis vicesima secunda mensis martii anno a nativitate domini millesimo quingentesimo quinquagesimo presentibus testibus infrascriptis predicto testamentum dicte venerabile sororis Elisabetis Roser que ut prehabetur in dicto monasterio dictam professionem fecit lectum fuit et publicatum per me dictum Franciscum Sunyer notario infrascriptum in domibus habitationis Reverendi fratris Francisci Ferrer ordinis Sancti Ioannis hierosolimitanensis scitis Barcinone in vico vulgariter vocato riera de Sanct Juan eodem reverendo fratre Francisco Ferrer fratre germano dicte sororis Elisabetis Roser et uno ex manumissoribus

dicti sui testamenti presente instante et requierente et presentibus etiam Baudilio Jutge alumno dicti fratris Francisci Ferrer et Michaelae Dot scriptore Barcinone pro testibus ad hec vocatis specialiter et assumptis atque rogatis.

11

1549, desembre, 20. Barcelona

Guillem de Josa i el seu criat Pau àlies Paulet son separats de pau i treva per haver assassinat el novembre de 1548 a Elena de Cardona, muller de Guillem, al noble Miquel de Senesterra i al prevere Jaume Sunyer, i es fan crides per la seva captura pels llocs acostumats així com advertències que ningú els doni recolzament ni ajuda.

A. BC, *Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu*, Reserva núm. 2663.

\a efecte se veja la injusticia del enderroch del castell de Bellpuig de don Guillermo de Josa cridat per enemich del senyor Rey fonch declarada nulla la demolitio de son castell./

Ara oiats tothom generalment que us notifiquen y fan a saber de part del molt illustre senyor don Joan Hernandez Manrique marques de Aguilar, canceller major de Castella conseller lloctinent y capita general de la sacra cesarea catholica y real magestat del emperador y rey nostre senyor en los principat de Cathalunya y comtats de Rossello y Cerdanya que com en lo mes de nohembre del any mil sinch cents quaranta vuit don Guillem de Josa y t. Pau alies Paulet, domestich y familiar seu contra forma de la constitutio feta per lo catholich rey don Fernando segon en les Corts celebrades en lo monestir de Sant Francesch de la present ciutat de Barcelona comensant com instigant [...] no hagen duptat caridament y stuta matar en la casa que fou del Reverendissimo bisbe de Barcelona situada en lo carrer ample de la present ciutat a don Miquel de Senesterra y a instant mal a mals matar a dona Elena de Josa muller sua y a Jaume Sunyer prevere los qual dins breus dies moriren no procehints deseximents alguns ni tement se persona alguna. E com a sa illustrisima senyoria precehint legittim proces sobre dites coses pres contra los dits don Guillem de Josa y t. Pau alies Paulet hage constat aquells haver fets y comesos dits delictes y inseguint la conclusio en lo sacre real consell feta sa molt illustre senyoria hage e reputa los dits don Guillem de Josa y tal Pau alies Paulet per gitats y separats de pau y treva y acuidats de sa real magestat, per ço a humil supplicatio del procurador fiscal de la regia cort y de la part instant lo dir senyor lloctinent general ab veu de la present publica crida diu y notifique a tothom generalment que los dits don Guillem de Josa y t. Pau alies Paulet hagen e tinguen d.aci avant per gitats y separats de pau y de treva y acuydats de sa real magestat en que no.ls sostinguin ni.ls donen consell favor ni ajuda amagadament ni manifesta y en altra manera si serà fet lo contrari serà

evantat contra d.ells e bens llurs e quiscu d.ells contrafahents axi com a fautors complices y ajudadors conselladors sostenidors de aquells virilment y poderosa segons forma y tenor de la dita constitutió e per les penes en aquella apposades e segons de justícia se trobara esser fahedor- E perquè dites coses algu no puga ignorantia allegar mana sa illustrisima senyoria esser feta y publicada la present publica crida per los lochs acostumats de la present ciutat de barcelona e de altres viles e lochs del present principat de Cathalunya y comtats de Rossello y Cerdanya // Montaner Regens // vidit Quirzes regens thesaureriam // vidit Puig fisci advocatus // vidit Xammar.

Fonch feta y publicada la present crida per los lochs acostumats de la present ciutat de Barcelona e per moltes altres parts per mi Joanot Monclus corredor y trompeta de sa real magestat ab so de dues trompetes a vint de desembre any mil sinch cents quaranta nou.

Exemplum huiusmodi extra anni fuit a quodam regio registro.

In regia cancelleria principatus Cathalonie recondito intitulato firmarum etiam obligationum locumtenencie Quinto ffpº LVIº et cum eodem de verbo ad verbum veridisse comprobatum per me Franciscum Çafont prefate regie cancellarie scribam registri regiaeque auctoritatem per totam terram et dominationem Cesarea et regie magestatis notarium publicum cive barcinone ccirco ut eidem exemplo aliena manu scripto ab omnibus fides plenaria ubique ad hibeatur hic me subscribo et meum solitum quo utor artis notarie appono Sig + num.

12

1554, febrer, 4. Valladolid.

El príncep Felip escriu a Jeroni Malars, anomenant-lo agutzil de Catalunya en absència de Francesc Merlès de Malla. Se li assignarà un sou anual de cent lliures, i s'encarregarà de la persecució dels bandolers i, molt especialment, de Guillem de Josa.

A. ACA, RC, reg. 3990, f. 253r.

El Príncipe

Amado nuestro. Del Illustre Marques de Tarifa lugarteniente y capitan general de su Magestad en esse Principado y condados, entenderéis como es nuestra voluntad que sirvays el officio de Alguazil ordinario de Cathalunya en lugar y durante la ausencia de Francisco Marles de Malla nuestro criado y que se os de cient libras de salario al año las quales os mandamos librar por otra nuestra provision. Encargamos y mandamos vos que aceptandolo hagays en el exercicio del lo que de vos confiamos y que assy mismo continueis con cuydado y vigilancia la persecución de los delados conforme a la comission que para ello teneys la qual queremos y de nuevo mandamos que se os guarde

y que useys della salvo de la facultad que en ella os dimos para guiar, que.s nuestra voluntad y assy os lo dezimos y mandamos expressamente que desde el dia que recibieredes esta nuestra carta en adelante no useys de la dicha facultad ni guieis persona alguna, porque si los hiziessedes no se dexaria de hazer Justicia della, sino que deys aviso al dicho lugarteniente general de las que seran menester ser guiadas para effecto de perseguir y procurar de prender al dicho don Guillem y a los otros delados paraque paresciendole a el las guie por el tiempo y de la manera que fuere neccessario, que.l dicho lugarteniente general lleva entendido lo que vos servis y podeys servir y os favorescera y mandara dar el fabor y asistencia que conviniere para que mejor pongays por obra lo que aveys començado como nos se lo avemos encargado, y vos tened cuydado de cumplir en todo su orden y mandamientos como si fuessen nuestros que esto es lo que conviene y de que seremos servido. Dat. En Valladolid a quatro de hebrero de MDLIIIIº.

El Principe

Visto Urgelles // Visto De Orbea, regente general de la tesoreria // Perez secretario // Visto Camacius R // Visto Giginta R

A Hieronimo Malars

13

1554, febrer, 17. Vercelli.

Isabel de Josa i de Cardona abadessa del Peu de la Creu de Barcelona, amb l'autorització del bisbe de Vercelli, de la seu apostòlica i del duc de Savoia, va fundar d'una congregació de pobres verges orfes per dotar-les, alimentar-les i proveir-les de tot el necessari. Davant la pobresa a la que estaven sotmeses les òrfenes va demanar especials favors i mercès, entre les quals la subrogació del llegat de Francesco Rognono. Amb l'alliberament i la donació de la casa facilitada per Marco Antonio Cusano va obtenir llicència per poder construir l'església de Santa Maria de Loreto, habilitar la casa i alimentar les òrfenes.

- A. Original. ASVc, *Collegio delle Orfane*, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, full solt.
- B. Còpia autenticada, foliada, del original que es troba dins el mateix lligall, ASVc, *Collegio delle Orfane*, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, f. 38v.-40v.
 - a. Avogadro di Quinto, Felice. *Raccolta di fatti e di documenti resguardanti l'Arciconfraternita di San Giuseppe ed il Collegio delle Orfane di Vercelli dalla loro fondazione fino a questi ultimi tempi*. Vercelli: Tip. De Gaudenzi, 1861, p. 37-40.

\Donatio certi census distribuendi inter pauperes pro societate orphanarum cum facultate alienandi pro fabrica Orphanarum- Boncompagnus/

I Boncompagnus

Beatissime pater exponitur humiliter S. V. pro parte devote illius oratricis Isabelle de Iossa de Cardona abatisse monasterii Pedis Crucis Barchinonensis quo cum in civitate Vercellarum mensibus proxime predictis provide ad Dei laudem et gloriam erecta fuerit una congregatio puellarum orphanarum virginum et pro earum dotibus et quotidianis alimentis, et aliis necessariis cum auctoritate devotissimi S. V. et Sedis Apostolice Caroli Sabaudie ducis domini in temporalibus civitatis vercellarum ac devote creature vestre Petri Francisci vercellensis seu illius in spiritualium vicarii generalis ipsi societati applicata fuerint nonnulla incerta et ad pias causas legata sub qua applicatione comprehendi credatur quoddam legatus alias per quondam Franciscum Rognonum civem vercellarum in suo ultimo testamento factum de duodecim quartaronum salis singulis annis perpetuis temporibus expediendis per pro tempore possidentem domum unam eiusdem quondam Francisci Rognoni sitam in ipsa platea civitatis vercellarum in vicina Sancti Thome consignandis et tradendis societati disciplinatorum Sancte Anne eiusdem civitatis et per ipsius societatis confratres Christi fidelibus distribuendis et prefate oratrici auctoritate ordinaria impartita fuerit licentia construi faciendi unam ecclesiam sub invocatione Sancte Mariae Marie de Loreto in loco aliquo ad id apto cum domo necessaria pro usu et habitatione earundem puellarum et modum non habeat oratrix ecclesiam et domum huiusmodi construi faciendi et puellas ipsas alimentandi nisi cum eisdem legatis ut supra eidem congregationi applicatis et ex Christi fidelium elemosinis et pro premissis exequendis magna sit impensa necessaria, et credat oratrix huiusmodi legatum comprehensum fuisse sub dicta applicatione nihilominus pro maiori cautella cupiat oratrix ipsa dictum legatum tamquam pauperibus destinatum congregationi apostolica auctoritate concedi domumque predictam postea devoto vestro Marco Anthonio de Cusano moderno eiusdem domus possessori qui obtulit se pro ipsius domus a dicto censum liberatione et afrancatione dare et solvere scuta centum auri exponenda in fabricationem ecclesie et domus predictarum ac beneficium dicte congregationis puellarum et mediante dicto pretio domum ipsam affrancare et francham reddere si sibi ad S.V. licentia suffragetur. Supplicat igitur humiliter S.V. eadem oratrix quatenus necessitati earundem puellarum pro hedificatione ecclesie et domus huiusmodi in premissis opportune providendo ipsaque puellas specialibus favoribus et gratiis proseguendo dictum annum censum duodecim quartaronum salis ut supra distribuendum eidem congregationi puellarum loco eorumdem pauperum gratiose donare et concedere ipsasque puellas in locum eorumdem confratrum substituere et subrogare eiusdem testatoris voluntatem in hoc commutando ita quod idem Marcus Anthonius et pro tempore possidentes huiusmodi domum ad ulteriorem eiusmodi duodecim quartaronum salis societati disciplinatorum deinceps faciendam solutionem nulla tenus teneatur nec ad id cogi seu compelli possit et ita pro quoscumque iudices contra iudicanda fore sublata etc. iurritum etc. decernere et nihilominus eidem oratrici dictam domum ab eodem censu annuo pro eisdem centum scutis ac affrancatione et liberam ac franchas et prefetur facientes mediante eius centum scutis ac super premissis instrumentum necessarius faciendi et celebrandi et ipsum Marcum Anthonium et quoscumque alios domum predictam pro tempore obtinentes ad ulteriorem ipsius legati duodecim quataronum salis solutionem seu consignationem perpetuo exhimendi et liberandi ipsaque centum scuta ab eodem Marco Anthonio recipiendi et de illo quittandi et pretium

ipsum in fabricationem ecclesie et domus prefatarum, et seu pro alimentis ipsarum puellarum exponendi et convertendi omniaque alia et singula in premissis et circa necessaria quodolibet eret opportunum faciendi licentiam et facultatem concedere et indulgere instrumentumque et instrumenta de super conficienda valida et efficacia instrumenta conficienda existere omnesque et singulos tam iuris quam facti defectus si qui intervenerint in eisdem supplere dignemini de gratia speciali non obstante voluntate eiusdem testatoris nec non constitutionibus et ordinationibus apostolicis privilegiis quoque indultis ac litteris appostolicis quomodolibet contrariis concessis vel innovatis quibus omnibus tenores etiam pro expressis habendo latissime derogare placeat ceterisque contrariis quibuscumque cum clausulis opportunis FIAT UT PETITUR. Et cum absolute a censuris ad effectum etc. Et quod tenores dicti testamenti et quarumcumque scripturarum de super confectarum habeantur pro expressis et insertis seu in toto vel in parte exprimi possint et de condonatione, concessione, substitutione surrogatione mutatione et decreto de et pro omnibus et singulis supradictis que pro siggilatim et ad partes pro repetitis habeantur latissime extendendo et si videbitur cum opportuna exequutorum deputatuine que assistant sub censuris et penis etiam pecuniariis eorum arbitrio imponendis et moderandis cum facultate aggravandi et invocandi cum derogatione dictarum opportune latissime extenda. Et quod premissorum omnium et singulorum cognominum qualitate nuncupatorum aliorumque necessariorum maior et verior specificato et expressio fieri possit in litteris que per Breve S.V. prout melius videbitur espediri possint (et cum decreto quod deponantur dicta centum scuta penes etc. donec convertantur ut supra)¹⁶⁸². Et citra alienationem Fiat. Datum Rome apud S. Petrum sexto kalendas Martii Anno Quarto.

\in Atergo L. p^o fol. 5 rsta 25 librii Dumont./¹⁶⁸³ // Robertus Clarus Vicarius // Iulius Quinto.

14

1555, novembre, 21. Milà.

Antonio Gallo, doctor en ambdós drets, vicari general i bisbe de la diòcesi de Salona, dona llicència a Isabel de Josa i de Cardona, abadessa del monestir del Peu de la Creu de Barcelona, per a erigir i fundar una confraternitat amb el nom de Santa Maria del Soccorso a Milà, per tal d'acollir dones pecadores o separades del seus marits.

A. Original, perdut

B. Còpia. ASM, *Fondo Religione*, p. a., busta 2036.

¹⁶⁸² A l'original cancel·lat

¹⁶⁸³ Referència donada a la còpia del lligall.

1555, 21 novembre // Monasteri Milano. Santa Maria del Soccorso // 1555 // Fondazione
// Copia

Errectio seu licentia errigendi confraternitaem Sanctae Mariae Succursus

Io: Antonius Gallus iuris utriusque doctor episcopus Salonensis curiaque Archiepiscopalis Mediolani vicarius generalis omnibus et singulis partes inspecturis, lecturis et audituris salutem in domino supplicaverunt nobis Reverenda domina Isabella Gosa (*sic*) de Cardona Abbatisa Monasterii Sancte Mariae ad pedem crucis Barcinonem, et non nulle aliae devote persone, ut eis licentiam concederemus ordinationes in hac amplissima civitate Mediolani confraternitatem unam ad honorem Dei sub titulo et nomine Sancta Maria del Soccorso delle Anime, qua est iuxta eundem titulum saluti animarum, quantum dominus dederit consulat eisdem mulieribus peccatricibus, ne peccent occurendo, quae a maritis suis propter aliquod malum separate erunt ubi bonum et expediens erit eas cum illis accordando, quae in periculis peccandi erunt perseverando, huiusmodique alia faciendo que ad modum etiam cum non nullis aliis civitatibus similes confraternitates faciunt: propter quam dictum effectum concederemus etiam licentiam erigendi seu construendi ecclesiam sive sacellum unum cum hospitali simul, quibus ipsa confraternitas uti possit ad predicta per agenda. Nos autem honorem Dei salutemque animarum semper appetentes, consideratis considerandis, dictumque opus pium, ac laudabile esse indicati: Voluimus ipsum favore auxilioque nostro vacuum non esse: Quam obrem dictis supplicantibus petitam licentiam erigendi ecclesiam et hospitale ad saluti animarum consulendis prout memoratur. Instrumento tenore concedimus, hoc etiam addito, ut praedicta recte semper per agantur, quod dicta confraternitas possit instituere quascumque ordinationes, et statuta honorem Dei, et salutem animarum concernentia, quae a sacris canonibus non devi[...]: ulteriusque ut Christi fideles utriusque sexus ad dictam confraternitatem amplectentis et adicquantis magis animentur, omnibus, et singulis, qui dicta confraternitati ascribentur, et totiens, quotiens aliquid pium erga eam exercuerint dies quadraginta de inicunctis penitentiis, per gratiam Sancti Spiritus, misericorditer in Domino relaxamus: in quorum fidem, presentes fieri iussimus sigilloque nostro munivimus. Datis Mediolani die Jovis vigesimo primo mensis novembris M.D.L.V. Indictione XIII^a. // Subscripta Bartholomeus Parpalionus.

15

1555, desembre, 3. Barcelona.

Guillem de Josa, el seu fill Guillem i els membres de la seva quadrilla de bandolers són acusats d'haver assassinat el dia 30 del passat novembre, els comissaris Jeroni Malars, Joan González i Simó Santacreu al lloc anomenat Lo Sot, prop de la Peixera de Tiurana i d'haver ferit greument els també comissaris Joan Nomdedéu àlies Gallego i Pere Andreu i, per tant, es mantenen separats de pau treva. Se'ls

condemna a una pena de 1.000 florins per danys i ofenses i 4.000 florins pel deshonor i per les despeses ocasionades als béns i propietats dels inculpatos.

A. ACA, *Real Audiencia*, Conclusiones criminales, 15, f. 214r i s.f.

Dicta die Martis presidebat illustrissimi locumtenentis generalis inter fuerunt sequentes:

Magnifici Franciscus Montaner, regio cancellario // Stephanus Puig, fisci advocatus // Michael Miralles // Barnabas Serra // Ioannes Sunyer // Stephanus Riusec // Michael Ferrer // Franciscus Xammar // Petrus Lobregat // Hieronimus Ginard // Iacobus Claret, iudex curie

In facto supplicationes oblate per fisci procuratorem regie curie supplicantem don Guillelmu de Iosa et don Guillelmum de Iosa eius filium, Petrum Boquet, de Sanahuia, Iacobum Formiguera, Iacobum Cabeloll, de Castellnou de Bacella, t. Torner, t. Guardiola de Madrona t. Guardiola, fratrem dicti Guardiola qui dicitur lo gavatx, t. Botxaca, t. Massana, t. Palou alias Palouet filium d.en Palou de Pons, t. Moreu, gasco ab lo morro fes, omnes societatis dicti don Guilelmi de Iosa, declarari incidisse in penis constitutionis incipientis coninstigant eo quia nullis precedentibus difidamentis agressi fuerunt et occiderunt Hieronimum Malars, domicellum, Ioannem Gonsalles, Simeonem Santacreu euntes cum aliquibus regiis comissariis et illorum societate suum officium exercentibus facta relatione per Claret meritis processus attentis et alias fuit conclusum quod declaretur dictos don Guillelmum de Iosa et don Guillelmum de Iosa eius filio, Michael Massana, Petrum Boquet de Sanahuia, Iacobum Formiguera, Iacobum Cabeloll de Castellnou de Bacella, t. Torner, t. Guardiola de Madrona, t. Guardiola, fratrem dicti Guardiola qui dicitur lo Gavatx, t. Botxaca, t. Massana, t. Palou alias Palouet filium d.en Palou de Pons, t. Moreu gasco ab lo morro fes, omnes societatis dicti don Guilelmi de Iosa incidisse in penis dicte constitutionis incipientis coninstigant cum modificatione aliarum constitutionum et consequenter esse eiectas a pace et treuga, et pro inimicis regie Magestatis esse publicandos prout in similibus fierus solitum est quod pro his fiant preconisations solite et opportune.

[17-12-1555]

In facto querelle per fisci procuratorem regie curie oblate in vim processus regalie facti in vim usatici barcinonensis incipientis autoritate et rogatu supplicantem procedi adversus et contra don Guillelmum de Iosa et don Guilelmu de Iosa, eius filium, Michaellem Massana, Petrum Boquet de Sanahuia, Iacobum Formiguera, Iacobum Cabeloll de Castellnou de Bacella, t. Torner, t. Guardiola de Madrona, t. Guardiola fratrem dicti Guardiola que dicitur lo gavatx, t. butxaca, t. Massana, t. Palou alias Palouet, filium d.en Palou de Pons, t. Moreu gascó ab lo morro fes, omnes societatis dicti don Guilelmi de Iosa eo quia die sabbati ultima mensis novembris proxime preteriti inter primam et secundam vel terciam hores post meridiem parum plus vel minus in loco dicto lo Sot prope Pexeriam de Tiurana eo quia agressi fuerunt Ioannem Nomdedeu alias Gallego et Petrum Andreu et alios regios comissarios et earum comites et occiderunt Hieronimum Malars, Ioannem Gonsales de Illa et Simeonem Santacrus, civitatis Elne euntes in

societate dictorum commissariorum procedendo contra illos et quemlibet illorum secundum regie curie laudamentum estimando damna ad tres mille ducatos auri cum undecupla et desonore ad quatuor mille auri ducatos prout hec et alia latius in dicta querella continetur ad quam fit relatio facta relationem per Claret meritis processus attentis et alias fuit conclusum moderando prius dictas quantitates damnorum ad mille florenos auri cum undecupla et desonoris ad quantitate quatuor mille florenorum auri quod fiat exequio pro dictas quantitibus mille florenorum pro damnis cum undecupla et quatuor mille florenorum pro desonore pro expensis in bonis et personis dictorum don Guilelmi de Iosa patris et don Guilelmi de Iosa eius filii, Michaelis Massana, Petri Boquet de Sanahuia, Iacobi Formiguera, Iacobi Cabeloll, castri novi de Bacella, t. Torner, t. Guardiola de Madrona et t. Guardiola dicti lo gavatx fratris dicti Guardiola, t. butxaca, t. massana, t. Palou alias Palouet, filium de.n Palou de Pons, t. Moreu gascó ab lo morro fes et cuiuslibet eorum in solidum itaque uno solvente ceteri liberentur et quod pro his fiant et expedianur litere comissiones et alia provisiones opportune et stillate.

16

1556, Maig, 21. Vercelli

Roberto Clara, protonotari apostòlic i vicari general del bisbe de Vercelli, atenent les suplicacions de la fundadora del Collegio delle Orfane, Isabel de Josa, confirma el govern intern d'aquesta institució que estarà format per les nobles dones Isabel de Josa, absent en aquest acte, Magdalena Borromeo Ferrero, senyora de Casalvolone i la magnifica senyora Cagnola. Els nobles senyors Damiano Giovanni Antonio i Giuseppe Bossetto, tindran l'autoritat i representació exterior del col·legi davant la justícia i seran els seus administradors.

A. ASVc, *Collegio delle Orfane*, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, f. 1r-3v.

a. Avogadro di Quinto, Felice. *Raccolta di fatti e di documenti resguardanti l'Arciconfraternita di San Giuseppe ed il Collegio delle Orfane di Vercelli dalla loro fondazione fino a questi ultimi tempi*. Vercelli: Tip. De Gaudenzi, 1861, p. 54- 58.

[Coberta] Tres processus, et omnia affranchationis domus Mag[nifici] Marci anthonii Cusani, a censu duodecim quartaronorum [...] tribus scentoriis, pr[...] Reverendis commissarii apostolici è [...] senatus ducalis: 3^a jt [...],] apud [...] Ducem fabricca [...] depositi et quittance.

[Portada] Acta *del (cancel·lat)* liberationis et affranchationis domus magnifici domini Marci Antonii Cussani ab onere et fictu quartaronorum duodecim salis.

Dominus Quinto secretarius

\ Mandatum ad regendus Conservatorium Orfanarum Vercellensis et iura eiusdem // P^o /

Deputatio priorum et conservatorum orfanarum

In Dei nomine universis sit manifestum quod Reverendus decretorum doctor dominus Robertus Clarus apostolicus prothonotarius et Curie episcopalis vercellensis vicarius generalis ad quem absente Reverendissimo domino episcopo curam et gubernium priorum operum in civitate et diocesi vercellensis. Clare de iure dignoscitur pertinere ut omnia rite recte et christiane procedant memor ut dixit quod alias ad supplicationem multorum nobilium ipsius civitatis et presertim nobilis et devote mulieris Hisabelle de Iossa et de munere sui officii motus et zelo devotionis excitatus quandam congregationem pauperum puellarum orphanarum virginum in dicta civitate erigi, et pro illarum usu ecclesiam sub invocatione nostre domine de Laureto fundari verbo et forsitan in scriptis licentiam salva superioritate Reverendissimi domini episcopi et sui vicarii pro tempore generalis concessit et indulget ipsarumque puellarum gubernio et regimini eandem nobilem Hisabellam quo ad ipsarum puellarum personas et Reverendum dominum Damianum de Burontio canonicum ecclesie nostre domine et egregios ac nobiles viros dominos Iohannem Anthonium de Advocatis Bene ac Iosephum Bosetum vercellenses, quo ad suorum bonorum et elemosinarum ac iurium acquiritorum, et pro tempore a Christi fidelibus acquirendum conservationis, et dispositionem, ac dicte ecclesie constructionem et alia circa premissa et ab illis dependentia necessaria opportuna prefecit et deputavit respective, et qui omnes in explicatione sic sibi commissorum prout ex mala temporum conditione potuerunt se imiscuerunt. Et quum in dies ut ipsi Reverendo domino vicario refertur congregatio dictarum puellarum pauperum orphanarum augetur, et auctorizante domino a diversis Christi fidelibus pro illarum sustentatione et alimentis ac ecclesie prefate necnon domus empte pro ipsarum habitatione et edificatione, elemosine et pia legata confluunt, recordatur quam ipse Reverendus dominus vicarius per felicis recordationis Carolum Sabaudie ducem, et ipsius etiam consensu pro effectu premissorum pia legata incerta eidem congregationi fuisse alias applicata unde posset contingere quod pro premissis exequendis et dictis legatis exigendis et iuribus ipsius congregationis consequendis et tenendis iudicialiter coram iudicibus competentibus experiri et non de deputatione prefate Hisabelle et aliorum supra nominatorum cum de ea forsitan in scriptis non appareat valeat quoquomodo hesitari et propterea dicte pauperes puelle paciantur in eorum iuribus deputationis ipsam si de ea appareat confirmavit et approbavit auctoritate sua ordinaria, et quatenus de illa non appareat prefatam dominam Hisabellam dum Vercellis ressideat, et ipsa absente, illustrissimam dominam Magdalenam Borromeriam Ferreriam, dominam Casalisvaloni et magnificam dominam collateralem Cagnolam ad ipsarum puellarum personas regendum et gubernandum licet absentes tamquam presentes, et ipsarum quamlibet in solidum, et ad alia prefata explicandis prefatos Reverendum et nobiles dominos Damianum Iohannem Anthonium et Iosephum Bosetum ibidem presentes deputavit et ellegit respective in quos omnimodam auctoritatem et potestatem dictam congregationis regendis et gubernandis, ac iura et legata quecumque pro tempore ipsi facta et applicata prossequendis in iudicio et extra thuendis et defendendis ac omnia alia et singula que commodum et utilitatem dicte congregationis quomodolibet concernere in domino cognoverint procurando gerendo et faciendo comisit et demandavit etiam si talia forent que comissionendi exigerent magis

specialem quam presentibus sint expressa respective tamen, et si non omnes in occurrentiis prefatis et dependentis interesse poterint et duo vel unus ipsorum nichilominus premissa valeant adimplere, et quod unus ipsorum inceperit alter ipsorum prosequi possit, et ad finem debitum perducere concessit presenti eorum deputatione ad trienium proxime futurorum duratura eisdem deputatis infungendo sub pena ex communicationis ut tam pium opus et meritorum prompte suscipiant et cum sint deputati ad instar tutorum et curatorum taliter se exhibeant et eorum suffragantibus meritis valeant merito apud dominum commendari et ipsi Reverendus et nobiles domini zelo devotionis accensi et sic moniti per prefatum ipsum Reverendum dominum vicarium omnium eisdem demandatum alacri corde susceperunt, et suscipiunt, et ulterius promiserunt et promittunt cum iuramento manibus tactis corporaliter scripturis in manibus, et ad delationis prefati Reverendi domini vicarii prestito, utilia ipsarum pauperum orphanarum facere, et inutilia pretermittere et alia facere que huiusmodi eorum deputationi incumbunt et quia ut ipsi Reverendus dominus Damianus et Iosephus Bosetus ibidem asserunt vachare non possunt pro aliquibus diebus huiusmodi commissioni ipsis facte ideo ubi expediat et necessarium sit omnem eorum auctoritatem sibi ut supra attributam et concessam circa premissa comiserunt, transtulerunt et demandarunt ac committunt transferunt et mandant in prefatum nobilem Iohanem Anthonium de Advocatis Bene ibidem presentem et omnes huiusmodi negotii in se sponte suscipiendum conveniendi et promitterendo mihi notario infrascripto ut publice persone et officio publico fongenti, stipulanti et recipienti vice et nomine omnium et singulorum quorum de premissis interest intererit et interesse poterit se perpetuo habere et tenere ratum, gratum, validum et firmum omne id totum et quidquid per prefatum dominum Iohannem Anthonium actum et gestum fuerit in premissis, et circa in nulloque contrafacere, dicere, opponere nec contravenire aliqua ratione vel causa de iure nec de facto et si de iure possent sub ipotheca et obligatione bonorum suorum presentium et futurorum, restitutioneque damnorum, expensarum, et interesse litis et extra intervenientibus in premissis aliis debitis renuntiationis clausulis et solemnitatibus in talibus debitis et opportunis ac apponi solitis, et consuetis de quibus omnibus tam predictus Reverendus dominus vicarius quam dicte partes publicum fieri iusserunt instrumentum per me notarium infrascriptum. Acta fuerunt hoc Vercelli in vicina ecclesie Sancti Iuliani videlicet in domo heredum quondam magnifici domini Georgii de Agaciis olim referendarii vercellarum sub anno a nativitate Domini corrente millesimo quingentesimo quinquagesimo sexto inditione decima quarta die vigesima prima mensis maii presentibus ibidem magnificis iuris utriusque doctoris domino Marco Anthonio Bobba ex senatoribus et consiliariis illustrissimi domini ducis nostri Sabaudie et nobili Francisco Bernardino de Moxo cive et notario publico Vercellarum testibus as premissa vocatis et rogatis. Et ego Iullius de Quinto publicus imperiali et ducali Sabaudie auctoritatibus vercellensis notarius premissis omnibus interfui cum prenomatis testibus ut suprascriptum instrumentum deputationis rogatus recepi et traddidi Ideo me hic subscripsi cum soliti signi mei tabellionatus appositione in fidem premissorum.

1556, juliol, 15. Vercelli.

Roberto Clara, vicari general i delegat apostòlic, en aplicació del breu emès pel Papa Pau IV a petició d'Isabel de Josa, promulga una sentència per la qual s'allibera la hipoteca de la casa Rognono, residència de les òrfenes, que estava gravada pel pagament de la sal, mitjançant el desemborsament de 150 escuts d'or que Marco Antonio Cusano entrega a Isabel de Josa, la governadora de les òrfenes i al noble Giovanni Antonio Avogadro di Bene procurador dels diputats per la conservació i defensa dels drets mobles i immobles del Collegio. Una part d'aquest diners s'utilitzaran per la construcció de l'església, reparació de la casa de les òrfenes i per la seva manutenció.

A. ASVc, *Collegio delle Orfane*, mazzo 48, casella 1, fasc. 1, núm. 800, f. 33v.-38r

a. Avogadro di Quinto, Felice. *Raccolta di fatti e di documenti resguardanti l'Arciconfraternita di San Giuseppe ed il Collegio delle Orfane di Vercelli dalla loro fondazione fino a questi ultimi tempi*. Vercelli: Tip. De Gaudenzi, 1861, p. 96-101.

\Sententia cum afrancatione/

Anno domini currente millesimo quingentesimo quinquagesimo sexto indictione decima quarta die decima quinta mensis Iulii.

Comaruerunt Vercellis in pallatio episcopali coram prefato Reverendo decretorum doctore domino Roberto Claro vicario generali Curie episcopalis vercellarum et apostolico dellegato, Venerabilis domina Hisabella de Iossa gubernatrix pauperum puellarum orphanarum civitatis vercellarum et nobilis Iohannes Anthonius de Advocatis Bene civis et causidicus vercellensis deputatus pro conservatione, et defensione iurim rerum et bonorum prefatarum orphanarum ut in actis inherendo eorum retro dicte productis et requisitis ac producendo et reproducendo quecumque sui parte producta ut supra in parte et passibus eisdem favorabilibus tantum, petunt iuxta dicta sua requisita fieri et negotium expediri iuxta formam Brevis apostolici et comissionis sibi facte ut supra. Et prefatus Reverendo dominus Robertus vicarius et dellegatus sedens pro tribunali super una cathedra quam pro suo idoneo tribunali quo ad hunc actum ellegit et elligit suam in scriptis tulit ordinationem tenoris infrascripti, videlicet Christi nomine invocato et viso Brevis apostolico nostre commissionis dato Rome apud sanctum Petrum sub anulo piscatoris die vigesima sexta maii pontificatus santissimi in Christo patris et domini nostri domini Pauli divina providentia pape quarti anno primo, nobis presentato parte congregationis pauperum puellarum orphanarum huius civitatis vercellarum cum instantia nobis facta ut ad illius executionem procedere vellemus visis informationibus viris gravibus per nos sumptis in executionem dicti Brevis nec non litteris dominicalibus alias dicte congregationi concessis super exactione legatorum incertorum in pios usus factorum nec non litteris nostris ordinariis ipsi congregationi etiam dessuper expeditis una cum iuribus coram nobis etiam productis de quibus in processu huius negotii, omnibusque

aliis de iure videndis dicimus, sentenciamus, pronuntiamus et declaramus extinctionem dicti legati salis et afranchationis seu liberationem domus magnifici domini Marci Anthoni Cusani obnoxiam legato dicti salis mediantibus scutis centum quinquaginta per ipsum dominum Marco Anthonium oblatis, computatis centum de quibus in Brevis apostolico prefato solvendis ipsi congregatione pauperum puellarum orphanarum per ipsum dominum Marcum Anthonium pro effectu de quo in ipso Brevis fuisse, et esse evidenter utilem dicte congregationi, et eidem magis expedire habere dicta scuta centum quinquaginta semel tantum pro iam dicto effectu quam dictum legatum salis annuum rationibus et causis adductis per dominos testis ac ex actis resultantibus. Id circo dictam affranchationem et liberationem dicte domus mediante dicta summa peccuniarum scutorum centum quinquaginta semel tantum solvenda dicte congregationi faciendo ipsaque centum quinquaginta scuta repiendo et de illis quittando, ac in edificatione ecclesia et domus rellatarum dicto Brevis ac in alimentacionem earundem orphanarum convernendo iuxta illius seriem et tenorem licentiam et facultatem concedimus et afranchationem, et liberationem huiusmodi post quam facte fuerint, ac instrumentum seu instrumenta dessuper cellebranda laudamus, approbamus, et confirmamus auctoritate apostolica nobis comissa omnesque et singulos tam iuris quam facti deffectus si qui in premissis intervenerint supplendo non obstantibus omnibus illis que idem sanctissimus Brevis non obstare decrevit omni meliori modo etc, Ita pronuntio. Ego Robertus Clarus vicarius generalis et apostolicus dellegatus propria. Qua lata prefata domina Hisabella et Iohannes Anthonius de Advocatis nominibus quibus supra in aictis acceptarunt et acceptant, et gratias egerunt de iustitia administrata, et de quibus omnibus tam prefatus Reverendus dominus vicarius, et dellegatus quam dicti domina Hisabella et Iohannes Anthonius nominibus premissis publicum fieri iusserunt hec ut supra pro me noarium infrascriptum. Acta fuerunt sub anno mense et die premissis presentibus ibidem nobili Petro Georgio de Advocatis Bene cive et notario publico vercellarum et domino Oratio de Arelio clerico Thaurinensis habitatore vercellarum testibus ad premissa vocate et rogate. Demde ibus incontinenti post premissa in presentia testium premissorum ad infrascripta specialiter vocatorum et rogatorum et mei notarii infrascripti constituti personaliter coram prefato Reverendo decretorum doctorum domino Roberto Claro vicario generali curie episcopalis vercellarum et apostolico dellegato veneranda domina Hisabella Iossa gubernatrix personarum pauperum puellarum orphanarum civitatis vercellarum et dominus Iohannes Anthonius de Advocatis Bene ex deputatis pro consuacione iurium rerum et bonorum dictarum orphanarum qui sponte eorum et nomine dictarum pauperum orphanarum vigore sententie Paulo ante presens instrumentum prolate per prefatum Reverendum vicarium et dellegatum in executione Brevis apostolici impetrati per prefatam dominam Hisabellam nomine premissis ad causam de qua infra affrancharunt et afranchant domum unam magnifici artium et medicine doctoris domini Marci Anthonii de Cusano scitam in presenti civitate vercellarum in vicinia Sancti Thome cui coherent ab una platea publica, ab alia domus ecclesie prefate Sancti Thome, et ab alia nobilis De Berzetis de Burontio, aliis verioribus coherentis semper salvis que alias erat quondam Francisci Rognoni et in prefata sententia nominatam ab onere fictus perpetualis quartaronorum duodecim salis, ac ipsum magnificum dominum Marcum Anthonium de Cusano presentem et acceptantem pro se et heredibus ac successoribus

suis, et causam ab eo seu eis habituris quibuscumque a solutione dicti fictus perpetualis in ipsis sententia et actis agitatis coram eodem Reverendo domino vicario et dellegato nominali et celebrati liberarunt et liberant auctoritate apostolica eiusdem ut supra concessa ita quod de cetero ad ipsius fictus perpetualis solutionem minime teneatur idem dominus Marchus Anthonius nec sui predicti, nec ad id per aliquem astringi possint. Verum dominum ipsam liberem, et exemptam ab onere dicti fictus habeat, teneat, goldeat et possideat et de eadem faciat quidquid facere voluerit sine et non obstante conditione et molestia alicuius persone. Et sic pro et mediantibus scutis centum quinquaginta auri Ittalie ad rationem realium undecim per singulo scuto quos prefati domina Hisabella et Iohannes Anthonius nominibus quibus supra confessi fuerunt habuisse et recepisse pro ut ibidem realiter habuerunt, et receperunt in presentia testium premissorum et mei notarii infrascripti ab eodem domino Marco Anthonio presente et ut supra acceptantem quittarunt et quittant cum pacto de ulterius eos non petendo et quos quidem scutos centum quinquaginta vidis receptos per liberatione et afrancatione de qua supra prefati domini Hisabella et Iohannes Anthonius convenerunt et solemnem stipulationem promiserunt, et promittunt eisdem Reverendo domino vicario et dellegato, et domino Marco Anthonio presentibus et acceptantibus, ac mihi notario infrascripto ut publice persone et officio publico fungenti stipulanti et recipienti vice et nomine dictarum pauperum orphanarum ac aliorum omnium quorum de premissis interest, intererit et interesse poterit quomodolibet in futurum bene et fideliter dispensare et exponere, et convertere in reparationem et edificationem domus et ecclesie, nec non et alimentatione ipsarum pauperum orphanarum ad formam dicte sententie et litterarum apostolicarum, et de eis bonum et legale computum reddere quandocumque fuerit expediens sub suorum omnium expressa ippoteca et obligatione bonorum mobilium et immobilium presentium et futurorum restitutiveque omnium damnorum expensarum et interesse litis et extra ita quod pro premissorum observatione possint coram quocumque iudice realiter, et personaliter conveniri renuntiantes omni fori privilegio testium probatione, exceptioni doli mali, vis metus, et in factum actioni rei non sic geste, liberate, afrancate, obligate facte, vel promisse conditioni sive causa ob causam vel ex iniusta causa, beneficio restitutionis in integrum et denu generaliter omnibus et singulis aliis iuribus et legibus ac legum auxiliis quibus mediantibus contra premissa vel aliquod premissorum modo aliquo dicere facere vel venire possent aut ab eisdem attendendis aut observandis quomodolibet se defendere vel thueri et ad maiorem omnium et singulorum premissorum roboris firmitatem dicti domini Hisabella et Iohannes Anthonius manibus tactis corporaliter scripturis in manibus mei notarii infrascripti iurarunt ad Sancta Dei Evangelia premissa omnia, et singula fuisse et esse vera, eaque attendere velle et observare ac in nullo contra facere, dicere, opponere nec contravenire aliqua ratione vel causa de iure nec de facto, et si de iure possent sub ippoteca et obligatione premissis, ac et sub qualibet alia iuris, et facti renuntiatione ad hec necessaria pariter et cautella Quibus sic gestis prefatus Reverendus vicarius, et dellegatus sedens ut supra pro tribunali afrancationem et liberationem de quibus supra, ac omnia et singula suprascripta et in presenti instrumento contenta laudavit, approbavit et confirmavit, ac tenore ac presentis publici instrumenti laudat, approbat, et confirmat ac eius decretum pariter et suam auctoritatem in premissis tamquam rite recte et legitime gestis interposuit, et interponit supplendo omnes et

singulos tam iuris quam facti defectus si qui forsan in premissis intervenerint non obstantibus omnibus illis que santissimus dominus dominus noster Papa in prefatis suis litteris apostolicis voluit non obstare, de quibus omnibus et singulis tam prefatus Reverendus dominus vicarius et dellegatus quam dicte partes publicum fieri insserunt instrumentum per me Iulium de Quinto notarium infrascriptum sapientis dictamine quathenus expediet.

Suprascripta acta licet aliena manu scripta ac circa interrogationes et depositiones testium ac instrumentum sententie, et instrumentum liberationis et afrancationis rogatus accepi et tradidi ego Iulius de Quinto civis et notarius publicus vercellensis hic manualiter subsignatus. In fidem premissorum

Roberto Clarus Vicarius generalis et appostolicus dellegatus // Iulius de Quinto

18

c. 1564 Milà

Les dones dirigents de la casa del Soccorso, escriuen un memorial de greuges sobre les confusions i desordres que hi ha a la casa i la gran necessitat que tenen les dones que hi resideixen a causa de l'absentisme de la majoria de Diputats que són responsables del seu manteniment, així com de les pràcticament nul·les visites que hi fan.

A. ASDM, *Archivio Spirituale*, Sez. X. 52, fasc. 20.

Memoria a sua Illustrissima Signoria di quanto sia bisogno di provisione per levare molte confusioni et desordini della Casa.

Prima bisogna provvedere de Deputati, che posano e vogliano essere soleciti al governo, et debite provisioni della casa che si stà spesse volte gli mesi intieri, che non se ne vede niuno, et per questo si patisce assai in diversi modi, oltre gli altri continui et urgenti bisogni ch'ha la casa d'essere visitata spesse n'ha grandissimo bisogno d'essere visitata almeno tre volte la settimana per le povere sorelle secolare quali si ritrovano que peggio che in progione nel soccorso, senza havere che gli soccorra ne suoi particolari bosogni abandonati da ogni humano aiuto nelle cose temporali per il che stanno molto inquiete, et resta impedito in gran parte il frutto che si doveria cavare per le loro anime.

Li deputati sono pochi, ma anchora quelli pochi non attendono ò perche non possono o perche non vogliono, basta che restiamo quasi che da tutti abandonate.

Il Signor Giovanni \Arcimboldi/ fà quello che puó si mà per gli negoti suoi non puo visitare la casa quasi mai.

Il conte Ludovico mai si vede qui.

Il signor Francesco Bernardino Croce si vede due, o tre volte l'anno.

Il signor Prospero Crivello similmente.

Il signor Giovanni Ambrosio Ghelio mai si vede.

Il signor Agasto Medicina son sei mesi che non viene.

Il signor Francesco Brambilla di raro raro et con poco utile.

Così ancora il capitano Usorio, et il signor Pietro Antonio Bonsanino gli duoi ultimi fanno più de tutti, et più farebbono s'havessero la pratica et compagna, che gli facesse animo.

Per tanto bisogna provvedere, et de Deputati nuovi buoni, et far che gli vecchi siano del passato più selleciti.

Bisogna ancora provvedere de qualche duno che tenga conto de i libri particolarmente, che si perdono per questo cosse assai.

19

1564, Novembre, 21 i 27. Milà

Els diputats de la casa del Soccorso escriuen al duc d'Alburquerque i governador de Milà, Gabriel de la Cueva, i li presenten un memorial on demanen que intercedeixi davant el president i mestres de les entrades ordinàries, el vicari i dotzena de Provisió per obtenir els mateixos privilegis que gaudien les altres cases i monestirs de convertides, donat que les del Soccorso viuen molt pobrament, mantenint-se només de les almoines. El governador els contesta sense prendre una determinació.

A. ASM, *Fondo Culto*, p.a, busta 1922, "Memoria del Soccorso, 1564", f. 5.

Illustrissimo et Eccellentissimo Signore

È manifesto quanto sia lodevole et utile quella pia et santa congregatione de Madonna Santa Maria del soccorso dell'anime in questa città eretta et fondata con autorità del Reverendissimo Arcivescovo dalla felice Memoria della Reverenda Donna Isabella de Josa de Cardona donna de santa vita, le quai povere donne sono governate con molta pietà da una compagnia de gentil'huomeni. Adonque acciò ch'esso povero luogo tanto utile et necessario si possa conservare, attento che non ha alcuna entrata et stansi a casa da fitto, et vivono miseramente solo con pie elemosine si supplica a V. Eccelencia che sia servita

di mandare a gli Illustrissima et Magnifici signori Presidente et Maestri dell'entrate ordinarie di S. Magestà, et a li Magnifici Signori Vicario et dodeci de Provisione, et a qualonque spetta et spetterà, che conforme a gl'ordeni, Privileggi et gratie concesse a gl'altri monasteri et simili pie congregazioni, siano concesse ad esse povere donne quelle medesime immunitati, et essentioni, che godono simili altri luoghi de convertiti et monasteri, si per li datii del vino, sale, grassi, et altre cose, per il loro vivere necessarie, come per ogn'altra cosa, attento che per dar principio al suo agiutto, già gl'è concesso in parte l'essentione della detta macina. --- Et V. Eccelencia ancora faccia provvedere, che per rispetto dell'essentione predetta \ancora della macina/ esse povere donne possano disporre in tutto pertutto, come ne dispongono e possono disporre l'altre donne convertite de questa città per vigore della concessione ad esse data per il prefato Signore Magnifico Magistrato senz'alcuna eccettione ne impedimento atteso che veramente esse supplicati sono comprese nel numero delle convertite; conciosiacosa, ch'abandonando la loro mala et dishonesta vita, si convertono al Santo Iddio, ricorrendo adesso pio luogo solo per tali persone eretto et fondato, com è notorio. Tanto più, perche gl'altri luoghi de convertite horamai sono si pieni che quasi piu non ne possono avettare, et però questo stà per soccorso et recapito de quelle che si convertono. Le quali pregheranno ogn'hora Nostro Signore Dio per la sua conservatione.

Magnifico [...] et Egregio Praesidente // Et onastoribus redituum // Riorum status Milano // Nobis del

Don Gabriel de la Cueva Governador per la Magestà Catholica ne lo stato di Milano, et Capitano Generale in Italia

Diletissimi nobis. Vederete per l'incluso memoriale portoci dalli deputati del luogo pio intitolato, de Madona Santa Maria del Soccorso, quanto ci vieni ricerco per conto de l'essentione che pretendono come hano il resto de i luoghi pii, et ecclesiastici, et ancor che ni paia cosa conforme all'honesto non si siamo però voluti risolverli perche da voi non ne habbiamo informatione più distinta, la qual con questa vi cimettiamo ci la diate insieme col parere vestro. N. Signore Dio vi guardi. In Milano à 27 di Novembre 1564.

Gabriel de la Cueva // Agustinus Montis

20

1572, febrer, 8. Vercelli.

Guido Ferrero, Cardenal de Vercelli, escriu a Carlo Borromeo per agrair-li el haver comptat amb la companyia del seu cosí Renato i per la propera arribada de la seva mare, Madama, qui l'ajudarà en la malaltia del comte i consolarà la comtessa Margarita. Anuncia que, una vegada Maddalena quedi alliberada

d'aquests compromisos, serà de gran utilitat per les bones obres que s'estan portant a terme a Vercelli.

A. BAM, *Epistolario S. Carlo Borromeo*, F 97 inf, 274, "Lettera di G. Car. di Vercelli a Cardinal Borromeo", f. 536r-v, 545r-v.

Illustrissimo et Reverendissimo Signor et Padron mio

Torna il signor Conte Renato¹⁶⁸⁴ dalla cui presenza ho ricevuto infinita consolatione in questo tempo ch'è stato meco, et perche ricognosco questo favore da V. S. Illustrissima li ne rendo ci questa mia quelle maggior gratie ch'io posso. Viene anco Madama mia madre per servire allà Signora Contessa Margarita¹⁶⁸⁵ et al signor Conte in questa sua indispositione, et ho lasciato voluntieri; che venga perche in questo caso io stesso verrei à servirli, se vi fossi concesso. Tuttavia restarò con speranza che la Maesta di Dio sia per ridurli presto in buon stato di sanità, siche non habbiano ad'haver bisogno molto in longo dell'opera di Madama, et che posseno rimandarla, facendo io gran disegno della persona sua à molte buone opere che si sono eccitate in questa Città, nelli quali mi serà di grandissimo aiuto. Et non essendo questa mia per altro, le bacio con ogni humiltà li mani et melle racomando in gratia. Di Vercelli il di viii di febraro MDLXXii

Di V. S. Illustrissima et Reverendissima // Humilissimo et observissimo servidor //
Il Cardinale di Vercelli

21

1572, desembre, 27. Torí.

Maddalena Borromeo consulta amb Carlo Borromeo la seva disposició per atendre el requeriment del seu fill, el cardenal de Vercelli, o per qualsevol altre assumpte d'utilitat que li ordeni. Aprofita l'avinentesa per demanar-li favor per una dona vídua, honrada de cinquanta anys, parent del seu marit, la qual vol casar la seva filla però no té recursos per proporcionar-li un dot. Maddalena demana la intervenció de l'arquebisbe de Milà per col·locar-la al servei d'alguna senyora, com a obra de gran misericòrdia.

A. BAM, *Epistolario S. Carlo Borromeo*, F 125, inf. 235, "Lettera di Maddalena Borromeo a Cardinale Borromeo", f. 484r-485v.

Illustrissimo et Reverendissimo Monsignore mio osservantissimo

¹⁶⁸⁴ Renato Borromeo, cosí de Guido Ferrero i de Carlo Borromeo

¹⁶⁸⁵ Margarita Trivulzio, esposa de Giulio Cesare Borromeo, germà de Maddalena.

Il cardinale¹⁶⁸⁶ mio figliolo come ebbe renonciati il suo vescovato me scrisse che voleva che ritornase a Roma per che desiderava che stavesi aprese di se io li resposte che me contentava de fare quello li piaceva pero che fuso ancho di piacere ali mei signori Borromei e esso me resposto che come saria el tempo che ne scrivaria a suoi mi signori e parenti: però signor mio Illustrissimo scriva lei a mio figliolo che quello mi sara comandato io faro. E se el ditto mio figliolo faso sano non credo mi volesse apreso di esso e io me contentaria a stare in qua a servire tutti la doe mi faso comandato e maximo doe lei mi comandasi però se la desidera per qualchi meso andase apresso ala signora Dona Constanza lo scriva ali mei figlioli per che avendeme scritto che vole vada apreso di se e Federicho e de medemo animo: non me sento si gagliarda di animo di resolverme da per me dubitandomi che li mei figlioli diceseno ch'anno bisogno di me e che voglio servire altri per me voglio servir tutti ma non che posa. Monsignor Illustrissimo cio una gentil dona qua ch'era sorella di Monsignor di Colegno fu figliola de una sorella di mio marito honorata gentildona dita signora e di etta di cinquanta anna dona di honor et e vidua a una figliola la vole maritar e darci la sua dotte per che il patre de ditta figliola no aveva mente pero se vole dar ordino a sua figliola conviene li dia sua dotte e lei se resolvable a servire qualche signora pero signor mio credemi che questa gentildona sara molte al proposito a servire questo signora e V. S. Illustrissima fara una grandissima opera de Misericordia aiutare una povera gentildona: ne aspeto risposto per parlarne alei e me credo fara quanto li diro io e con questa facio fin Basandoli le mane pregando il Signor li dia ogni beni data in Torino di Decembre ali 27 del 72.

Io me son alegrata con tutto il core de la sua venuta per beneficio de sua Citta e per consolacione di la Contesa Marguerita¹⁶⁸⁷.

Ho scritto V. S. Illustrissima e mandatoli una lettera di Don Carcibino da poi ho inteso che detto a fato de benisimo opere qua in questa città.

Di V. S. Illustrissima // Humile servitrice // Madalena Borromea.

22

1573, març, 27. Torí

Maddalena Borromeo escriu a Carlo Borromeo per ser dispensada d'algunes obligacions en favor d'una obra que està iniciant a Torí per a la qual compta amb el consell del seu director espiritual, el pare Agostino, jesuïta. Tanmateix, demana que un dels familiars de l'arquebisbe li procuri una de les dones de les Convertides o d'algun altre lloc, que sigui apta pel govern de l'obra de Torí.

¹⁶⁸⁶ Guido Ferrero

¹⁶⁸⁷ Margarita Trivulzio, vídua recent de Giulio Cesare Borromeo, oncle de Carlo Borromeo.

A. BAM, *Epistolario S. Carlo Borromeo*, F 126, inf. 144. “Lettera di Maddalena Borromea a Cardinale”, f. 286r-v, 301r-v.

Illustrissimo et Reverendissimo Monsignor mio osservantissimo.

Come sa el mio Cardinale e infermo e dice che mi vole aprese di se per questo, io prego il Signor mi faccia stare doe son piu per servirlo, e non vorei gia che li mei figlioli voleseno cosa che non faso di piacere a V.S. illustrissima come so e ancho il volere di essi per questa stati secondo me scrivi il Cardinale non \vole/ vada e me venaria per questo tempe dove lei me comandaria se non fasso che Il signore Idio mi dopera in una opera che me dette animo a comenciare Il Patre Agostino de li Giesuiti che li in Milano, me faccia gracia di parlare al ditto Patre per intendere da esso si poso lasare questa in presa questo lo dico per che e mio Patre speritualo, et e uno grandissimo servo de Jesu Cristo. La mi faccia gracia di comandare a uno suo che recierca in \li/ monestieri de le Convertite ho altro lochi se se trova qualche dona suficiente per garnare quest[a] opera qua non si trova done a preposito la suplico ne voglia intare in questo per essere Negocio del Signor: restando a \non/ dirli di piu basandoli le mane. Data in Torino di Marzo a li 25 del 73.

Di V.S. Illustrissima. // Humile servitrice // Madalena Borromea.

23

1574, agost, 8. Roma.

Cesare Spetiano escriu a Carlo Borromeo per encàrrec del cardenal de Vercelli amb el propòsit de posar-lo en coneixement de la decisió presa per la seva mare, Maddalena Borromeo, qui ha decidit no anar a Roma per l'any Sant. El fet ha causat en el cardenal gran preocupació donat que el Papa s'ha ofert a intervenir ell mateix i insisteix en gaudir de la indispensable presència de Madama com a exemple per altres dones ja que en cas contrari la celebració es veuria perjudicada. A tal efecte, es proposa que Carlo Borromeo la faci canviar d'opinió.

A. BAM, *Epistolario S. Carlo Borromeo*, F 131 inf. 132, “Lettera di Cesare Spetiano a N. D.”, f. 269r-v.

Illustrissimo et Reverendissimo signor mio padrone osservantissimo

[...] Con questa occasione dirò a V.S. Illustrissima ciò che in altra materia mi disse il Cardinale¹⁶⁸⁸ ordinandomi et pregandomi che gli scrivossi et questo a il sentimento che

¹⁶⁸⁸ Guido Ferrero, cardenal de Vercelli.

ha havuto per la resolutione che ha fatto la signora Madama sua Madre¹⁶⁸⁹, il quali [...] maggiore che forse habbia mai havuto et tali che quando intese la rinuncia li venne mali di corpo che gli e durato da quinzezi giorni et tutto l'attribuissi a questo accidente havendo lo capi tenuto celato sino a tre giorni sono che accompagnando S.S. Illustrissima la Santità di Nostro Signore alle sette chiese gli ne dette conto, come di cosa che li premissi più che ogni altra a questo mondo non per altra causa se non che li pare cosa intollerabile che sua Madre no acuga a Rome l'anno Santo. Mi dice il Cardinali che S. Beatudine¹⁶⁹⁰ resto anche ella maravigliatissima che Madama non fosse per venire quà quest' anno santo, soggiorgendo che l'esempio \suo/ haveria mosso molti altri signore a venirvi et che non venendo quella molte done restaranno di non venire; per il che anche per particular proprio (cioe per il desiderio che ha che Roma sia frequen[...] assai quest'anno santo il qual veramente è grande) S. Santetà si offerse di scrivere a V.S. Illustrissima; che op[...] si affine, che Madama fasse qui l'anno santo al che il Cardinale replicó che non se ne curava per dubio che V.S. Illustrissima se san[...] rod[...] che questo fosse un'ufficio mendicato per il che l'haveria giudicata per scusa cossi ali che per veder la Madre faccia tanti rumori; Hora il Cardinali ha voluto che io narri tutto questo a V.S. Illustrissima et che la certifichi; di gli non disidira altro se non che sua Madre venghi piu per l'anno santo et per sodisfattione di N. S; et doppoi non si cura se ben la vorrà retornare a Milano finito detto anno santo anzi la lascerà voluntieri in sua libertà. Ha voluto di più, che io li di che si si ella dubita in nier li delle cose suditte che allhora lascerà che N. Signor le ne faccia scrivere cossi vuole per più clarezza di lei. In somma al parlare che mi ha fatto molto al lengo gli non e per lasciare di contar ogni via per fare che S. Madre venghi queste anno Santo.

[...]

In Roma li xxviii d'Agosto 1574

Di V. S. Illustrissima et Reverendissima // Humilissimo et devotissimo servitore // Cesare Spetiano

¹⁶⁸⁹ Madama de Casalvolone, Maddalena Borromeo.

¹⁶⁹⁰ El papa Gregori XIII.

